

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT
A MAGYAR HADI TÖRTÉNETÍRÁS
FEJLESZTÉSÉRE

Gáll Erwin

Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság
X–XI. századi sír- és szórvány-fegyverleleteinek
elemzése

B. Szabó János

Az Árpád-kor csatái a steppei népek
hadviselésének tükrében

Antonín Kalous

Elfeledett források a mohácsi csatáról.
Antonio Burgio pápai nuncius jelentései
és azok hadtörténeti jelentősége



Vita a hadtörténet-
írásról

Az alapítás éve
1888

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

QUARTERLY OF MILITARY HISTORY

**Journal of the Institute and Museum
of Military History**

Established 1888

Editor in Chief Ferenc Csákváry

Managing Editor Gábor Hausner

Review Editor Ferenc Pollmann

Editorial Board

Gábor Ágoston, Tibor Balla, Gábor Bona,
Attila Bonhardt, István Czigány, Tamás
Csikány, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu,
Róbert Hermann (President), József Holló,
Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József
Lugosi, György Markó, Imre Okváth, Géza
Pálffy, Ferenc Pollmann, Erwin A. Schmidl,
Vladimír Segeš, Sándor Szakály, György
Székely, Ferenc Tóth, Aladár Urbán, János
Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Published by the Institute and Museum
of Military History of the
Ministry of Defence

2-4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hungary
Postal address: PO Box 7, Budapest H-1250
Phone (36 1)-325-16-00. Fax: (36-1)-325-16-04

Editorial and Publishing Office

2-4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hungary
Postal address: PO Box 7, Budapest H-1250
Phone (36-1)-325-16-44. Fax (36-1)-325-16-46

E-mail: hkszerk@gmail.com
Electronic version: www.epa.oszk.hu/hk

Subscription fee
2000 HUF annually, 500 HUF quarterly

Distribution

Magyar Posta Rt.
Business and Logistics Centre

Subscription abroad

Központi Hírlap Centrum
1 Orczy tér Budapest 1089 Hungary
Postal address: Budapest H-1900
E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

REVUE D'HISTOIRE MILITAIRE

**Publication trimestrielle de l'Institut et du
Musée d'Histoire Militaire**

Fondée en 1888

Rédacteur en chef: Ferenc Csákváry

Responsable éditorial: Gábor Hausner

Chef de la rubrique Revue: Ferenc Pollmann

Comité éditorial:

Gábor Ágoston, Tibor Balla, Gábor Bona,
Attila Bonhardt, István Czigány, Tamás
Csikány, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu,
Róbert Hermann (President), József Holló,
Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József
Lugosi, György Markó, Imre Okváth, Géza
Pálffy, Ferenc Pollmann, Erwin A. Schmidl,
Vladimír Segeš, Sándor Szakály, György
Székely, Ferenc Tóth, Aladár Urbán, János
Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Éditée par l'Institut et le Musée
d'Histoire Militaire
(Ministère de la Défense)

2-4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hongrie
Adresse postale: PO Box 7, Budapest H-1250
Tél.: (36-1)-325-16-00. Télécopie: (36-1)-325-16-04

Rédaction et Maison d'Édition

2-4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hongrie
Adresse postale: PO Box 7, Budapest H-1250
Tél.: (36-1)-325-16-44. Télécopie: (36-1)-325-16-46

E-mail: hkszerk@gmail.com
Version électronique: www.epa.oszk.hu/hk

Tarif d'abonnement:
2000 HUF (annuel), 500 HUF (trimestriel)

Diffusée par

Magyar Posta Rt.
Centre d'Affaires et Logistique

Abonnement à l'étranger:

Központi Hírlap Centrum
1 Orczy tér Budapest 1089 Hongrie
Adresse postale: Budapest H-1900
E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

*E számunk a
Nemzeti Kulturális Alap
támogatásával jelent meg*

nka

Nemzeti Kulturális Alap

120. ÉVFOLYAM



BUDAPEST



2007. 2. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bagi Zoltán PhD, levéltáros, Csongrád Megyei Levéltár, egyetemi oktató, Szegedi Tudományegyetem; *B. Szabó János* PhD hallgató, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem; *Csicsely János* grafikus, Hadtörténeti Múzeum; *Gáll Erwin* régész, a Román Tudományos Akadémia „Vasile Párvan” Régészeti Intézetének munkatársa (Bukarest); *Gyáni Gábor* a Magyar Tudományos Akadémia doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézet; *Halmágyi Miklós* PhD hallgató, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar; *Hermann Róbert* PhD, a Bécsi Kriegersarchiv Mellett Működő Állandó Magyar Levéltári Kirendeltség vezetője; *Kalous, Antonín*, PhD, egyetemi adjunktus, Katedra Historie, Filozofická Fakulta, Univerzita Palackého, Olomouc; *Kiss Atilla* ásatási technikus, Tolna Megyei Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd; *Kondacs Julianna* egyetemi hallgató, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar; *Marton Szabolcs* PhD, ösztöndíjas kutató, Történeti Segédtudományok Tanszéke, Szegedi Tudományegyetem; *R. Várkonyi Ágnes* akadémikus; *Szabados György* PhD, tudományos főmunkatárs, Magyar Tudományos Akadémia – Szegedi Tudományegyetem – Magyar Országos Levéltár Magyar Medievisztikai Kutatócsoport; *Töll László* őrnagy, főmuzeológus, fegyvertörténész, Hadtörténeti Múzeum; *Tóssér Márton* PhD hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar; *Varga Szabolcs* főiskolai adjunktus, Pécsi Hittudományi Főiskola; *Veszprémy László* alezredes, a történelemtudomány kandidátusa, a Hadtörténeti Intézet igazgatója

A rezümeket és a tartalomjegyzékeket *Sallay Gergely Pál* (angol), *Márkus Andrea* (francia), *Zachar Viktor Kristóf* (német) és *Cinkóczki Botondné* (orosz) fordította.

A Szerkesztőség kéziratokat nem őriz meg és nem küld vissza!

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata

Főszerkesztő: Csákváry Ferenc

Felelős szerkesztő: Hausner Gábor

A szemlerovat vezetője: Pollmann Ferenc

Szerkesztő bizottság:

Ágoston Gábor, Balla Tibor, Bona Gábor, Bonhardt Attila, Czígány István, Csikány Tamás, Dombrády Lóránd, Hajdu Tibor, Hermann Róbert (a szerkesztő bizottság elnöke), Holló József, Horváth Miklós, Lenkefi Ferenc, Lugosi József, Markó György, Okváth Imre, Pálffy Géza, Pollmann Ferenc, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš, Szakály Sándor, Székely György, Tóth Ferenc, Urbán Aladár, Varga J. János, Veszprémy László, Zachar József

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250

Telefon: 325-16-44, Fax: 325-16-46, E-mail: hkszerk@gmail.com

Elektronikus változat: www.epa.oszk.hu/hk

Kiadja:

a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4.

Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250. Telefon: 325-16-00, Fax: 325-16-04

A kiadásért felel a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatója

Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 2000,- Ft, negyedévre 500,- Ft

Előfizetésben terjeszti:

a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál (1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., postacím: 1900 Budapest, tel.: 06-1-477-63-00).

További információ: 06-80-44-44-44; hirlapelofizetes@posta.hu

Egyes példányok megvásárolhatók a nagyobb budapesti és vidéki hírlapüzletekben, valamint a Hadtörténeti Múzeum könyv- és ajándékboltjában.

TANULMÁNYOK

GÁLLERWIN

AZ ERDÉLYI-MEDENCE, A PARTIUM ÉS A BÁNSÁG X–XI. SZÁZADI SÍR- ÉS SZÓRVÁNY-FEGYVERLELETEINEK ELEMZÉSE

Bóna István emlékére

A régészetiileg feltárt vagy feltárható sír az elhalt személy vagy személyek földi maradványainak foglalata, a sírban talált mellékletek összessége azonban egyértelműen az eltávozottnak a gyászolók általi ábrázolása, bemutatása.¹ Egyértelmű, hogy a gyászoló család vagy csoport, közösség a legjobb fényben, legnagyobb dicsőségében akarja/akarta „bemutatni” a hozzátartozóját, miközben utolsó útjára kíséri/kísérte. Következésképpen a halott mellett talált „mellékletcsomag” elsősorban a gyászolók gazdasági potenciálját, jómódját, presztízsét, befolyását hivatott inkább jelezni és nem feltétlenül az elhunyt személy társadalmi pozícióját/helyzetét, avagy rangját. Természetesen tagadhatatlan, hogy szoros kapcsolat állhatott fenn e két helyzet között, de ez korántsem volt és maradt törvénytörő a napjainkig is.

Ugyanakkor, ami egyértelműen meghatározza a mellékletek sírba helyezését, az – a család, a közösség és ezáltal az egyén fontosságának fitogtatása mellett – a személy felvállalt és elfogadott nemisége (gender), amit nem feltétlenül kell/lehet kapcsolatba hozni az elhunyt biológiai nemiségével. Ehhez kapcsolható még természetesen az illető életkora is.

Az első pillantásra a honfoglalás kori temetők sírjaiba temetettek nemiségét (és nem nemét, vagyis biológiai szexualitását) klasszikusan a fegyveres férfiak, illetve az ékszeres nők csoportjába sorolhatnánk. Azonban ez távolról sincs így, hiszen a viseleti elemeket, de még a fegyvereket sem lehet csak a férfi vagy a női nemiség specifikumának tartani. Ahogyan Sam Lucy is megjegyezte a Kelet-Yorkshire területén feltárt kora középkori angolszász temetkezésekről, a fegyveres férfi- és ékszeres női sírok mellett nagyon magas az úgynevezett „semleges,” avagy melléklet nélküli sírok aránya.² A honfoglaláskor kutatása még nagyon távol van attól, hogy el tudja dönteni, tárgyalt korszakunkban mennyire és hogyan nyilvánult meg a nemi, illetve más típusú (etnikai, vagy vallási) identitás, de említhetjük akár az egyéb, pl. mesterséghez kapcsolódó identitásokat is, a harcosoktól, a kovácsokig.

Tagadhatatlan azonban, hogy a halotti szimbolikában, természetesen, a nőiesség inkább az ékszerek révén fejeződik ki, ellentétben a férfinnemmel, amely a kora középkorban elsősorban a harc révén szerezte (és a középkor folyamán tartotta) meg presztízsét,

¹ Erről l. *Härke*, 2000.; *Parker Pearson*, 2000.

² *Lucy*, 1997. 150–168. o.

rangját és státusát, ezáltal a férfitemetkezésekben egyértelműen jelenik meg e státus megszerzésének tárgya, a fegyver.

Hogyan értékelhetők viszont például olyan sírok, amelyekből férfiak által használt tárgyak kerültek elő, ám az antropológiai vizsgálatok eredményeképpen kiderült, hogy női sírokról van szó? A későbbiekben erre bővebben is kitérünk.

A kutatástörténetről

Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság X–XI. századi fegyverleleteinek nagy része sírlelet, sőt elképzelhető, hogy a szórványleletek zöme is az volt. Ennek az anyagnak a monografikus feldolgozására a mai napig nem került sor. Magyar szakemberek, általában, már a XIX. század végétől³ érintették a régiókban előkerült fegyverleleteket, és a bukaresti Heitel R. Radu is foglalkozott néhány fegyver tanulmányozásával (a bukaresti intézetből leltári szám nélkül előkerült „normann” lándzsával,⁴ illetve a Gyulafehérvári Múzeum Cserni-gyűjteményéből előkerült karoling karddal⁵); más dolgozatok keretében is több fegyvert közöltek,⁶ azonban mindmáig nem készült összegző dolgozat a X–XI. század fegyverleleteiről.

A módszerről

Kutatásunk első és alapvető célkitűzése a tárgyak direkt vizsgálata volt, és az azokból összeállítható tipológia elkészítése, s csak másodsorban a fotók, illetve a jó vagy rossz, többé-kevésbé szubjektív rajzok felhasználása. Magyarán nem rajz-, hanem tárgytipológiát próbáltunk kidolgozni. Mondanunk sem kell, hogy e cél maradéktalan megvalósítása több szempontból is nehézségekbe ütközött, mert bár jelentős számú ismert tárggyal foglalkoztunk, ám különféle okok miatt sokukat nem sikerült közvetlenül tanulmányoznunk, és csak a nagyon szubjektív rajzokat használhattuk.

A kérdés megközelítése során abból a feltételezésből indultunk ki, hogy a IX. század végi, 895–96-os magyar honfoglalás után (természetesen ez a dátum régészetileg nem abszolútizálható) a fegyverek két csoportját kellene, legalábbis elméletileg, elkülönítenünk, amennyiben pontosan/pontosabban tudnánk keltezni:

I. az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság „premagyar,” tehát a magyar honfoglalás előtti népességének fegyverzetét, illetve

II. az új hódítók, a magyar honfoglalók fegyverzetét.

A IX. században élt népesség fegyvereit azonban, ellentétben a honfoglalókéval, a temetkezésekből szinte egyáltalán nem ismerjük, csupán néhány szórványként előkerült példányról, illetve egyetlen temetőletről van tudomásunk.

³ Nagy, 1906. 129–135. o.; Cs. *Sebestyén*, 1932. 167–255. o.; Kovács L., 1971. 81–108. o.; Kovács L., 1980.; Kovács L., 1994–95. 153–189. o.

⁴ Amit a bukaresti régész csak feltételesen sorolt az erdélyi leletanyaghoz. Valószínűbb, hogy inkább az al-dunai gyűjtőterületről került elő. Heitel, 1991. 245–248. o.

⁵ A gyulafehérvári kardot később Pinter meggyőző érvelés során a IX. századi régészeti emlékek közé sorolta. Heitel, 1994–95. 430–431. o., 18. tábla, a, b.

⁶ Pinter, 1999.

A fegyverzet általános jellegzetességei

A támadó fegyvereket fő jellegzetességeik szerint, illetve használatuk jellegéből fakadóan, többféle szempont alapján csoportosíthatjuk:

1. távolsági támadó fegyverek: íj, parittyá, nyílpuska, bumeráng;
2. közelharcban használt támadó fegyverek: szablya, kard, lándzsa, balta.

Megemlítyük azonban, hogy egyes fegyverek, mint például a dárda, átmenetinek tartathatóak a távolsági és közelharc fegyverek között, hiszen bár közelharcban is használhatóak voltak, elsősorban mégis távolsági fegyverként tartják őket számon.

A támadó fegyvereket más szempont szerint is csoportosíthatjuk:

1. Több komponensből szerkesztett fegyverek. Ezek elsősorban távolsági fegyverek: íj és nyílvesző, parittyá és lövedéke, nyílpuska és nyílveszője, pisztoly vagy puska és golyója (valamint a modern fegyverek számtalan változata).

2. Egyetlen komponensből álló fegyverek. Ezek közé sorolhatóak olyan távolsági fegyverek, mint a bumeráng és a dárda, de főleg a közelharc fegyverei, a szablya, a kard, a lándzsa és a balta.

A X–XI. században a felsorolt fegyverkategóriáknál jóval kevesebb volt használatban. Távolsági fegyverként az íj, valamint az ehhez kapcsolódó nyílcsúcs ismert. A közelharc fegyvereknek ennél jóval szélesebb skáláját ismerték: szórványként, illetve temetkezésekből a szablya, a kard, a lándzsa, a hajítódárda és a különböző balták nagyon sokféle típusa és változata került elő.

IX. századi fegyverleletek

A fenti szempontok alapján a IX. századi Erdélyben két kultúrhatás fegyverzetét tudjuk elkülöníteni: a nyugati (karoling és morva hatásra utaló) fegyvereket, mint amilyen a szárnyas lándzsa, illetve a déli, balkáni jellegű fegyverzetet, például a lándzsás baltát.

Mind az első, mind a második kategóriát egy-egy példány képviseli. A frank szárnyas lándzsa Szászváros környékéről kerülhetett múzeumba,⁷ míg a déli hatást az Acél (Ecel) község területén véletlenül talált balta mutatja.⁸ Keltezésük azonban nagyon is kétséges: mindkét fegyver származhat az úgynevezett „premagyar” korszakból, de akár a már magyar korszaknak elkönnyvelt X. századból is, legalábbis annak első feléből.⁹

A szárnyas lándzsának már az elnevezése is egyértelműen bizonyítja nyugati eredetét, (párhuzamai főleg a mai Magyarország dunántúli részeiről ismertek¹⁰), az acéli lándzsahegyű balta viszont egyértelműen a déli hatás jele.¹¹ Jelenleg tehát úgy tűnik, hogy ez a fegyvertípus dél felől érkezett az Erdélyi-medencébe.

⁷ Pinter, 1998. 145–154.

⁸ Blăjan – Stoicovici, 1980. 179–180. o., 1., 2. kép., 1.

⁹ A nyugati hatást tükröző fegyveres leletekhez négy, különböző lelőhelyről előkerült sarkantyú is tartozhat. Legutóbbi összefoglalásuk, lényegesebb új eredmény nélkül, azonban annál több légből kapott ötlettel: Madgearu, 1994. 153–163. o.

¹⁰ Kovács L., 1971. 96–98. o., 9. ábra.

¹¹ Földrajzilag a legközelebbi párhuzama Bukarest-Văcărești telep szórványlelete, amelyet a kerámia és a

IX–X. századra keltezhető tegezleletet, amely egyáltalán nem idegen a magyarság hagyatékából sem, ismerünk a maroskarnai „A” temető 2. sírjából.¹² A temető későbbre keltezésében nagyon fontos szerepet játszik e 2. sír leletanyaga. A temetőrészt közlői szerint a sír magyar honfoglalás kori „más etnikumú” harcosé, és ezt a véleményt osztotta mindaddig R. R. Heitel is, továbbá e sorok szerzője.¹³ A sírban talált teljes lócsontváz, egy további ló- és egy szarvasmarha-koponya, illetve kecske-, illetve juhcsontok együttes jelenléte azonban a honfoglalás kori temetkezésekre egyáltalán nem jellemző.¹⁴ Nagyon vitatható a sírból előkerült három líra alakú csat datálása is, amelyek alapján a sírt a X. századra keltezték, hiszen tudomásunk szerint eddig a Kárpát-medencében IX. századi környezetben ilyen lelet nem ismert. Révész László tanulmánya alapján már több mint egy évtizede elfogadott, főleg a magyar régészetben,¹⁵ hogy a líra alakú csatot a Kárpát-medencében a X. századtól a XII. századig használták.¹⁶ A maroskarnai sírban talált csatok X. századi datálása abból a logikus következtetésből fakadt, hogy eddig egyetlen bulgáriai párhuzamokkal rendelkező temetőből sem ismert hasonló csattípus (Csombord, Szászváros-X/8, Szászsebes), ellentétben a klasszikus X. századi kultúrára jellemző leletanyaggal, amelyben többször is előfordulnak hasonlóak.¹⁷ A kutatás jelen állása szerint úgy véljük, e csattípus a honfoglalók közvetítésével kerülhetett az Erdélyi-medencébe, azonban a maroskarnai sír kapcsán nem kizárható a balkáni út sem, ugyanis elképzelhető, hogy ott már a IX. században megjelent és használt volt. Jelentős tipológiai különbségekre hívja fel a figyelmet a sír kengyelpárja is.¹⁸ Ezekből az adatokból kiindulva véleményünk szerint e sír, akárcsak a maroskarnai „A” temető többi sírja, a IX. század második felére, illetve a X. század elejére keltezhető bolgár uralom emléke, mely uralom régészeti szempontból a magyar honfoglalás utáni katonai-politikai helyzetben tűnt el.

dragoslaveni depólelet, valamint a radovanui lelet párhuzamai alapján egyesek a X., mások a IX. századra datálták. Hasonló lándzsásbalta-típusokat ismerünk bizonytalan bulgáriai lelőhelyekről Preszlavckóból, illetve egy ismeretlen bulgáriai lelőhelyről, amelyeket Yotov a szaltovói kultúrából eredeztet. *Blăjan – Stoicovici*, 1980. 179–181. o.; *Canache – Curta*, 1994. 191. o.; *Yotov*, 2004. 101., 107. o., 17., 52. tábla, 637., 643. tárgy.

¹² A maroskarnai 8 síros sírmező temetkezési szokásainak és régészeti leletanyaga egy részének azonosságig menő párhuzamai ismertek az alduna-völgyi protobolgár, még pogány népesség hagyatékából, amelyet ott a VIII–X. századra datálnak. *Anghel – Ciugudeanu*, 1987. 194–195. o.

¹³ *Anghel – Ciugudeanu*, 1987. 194–195. o.; *Heitel*, 1994–95. 412. o.; *Gáll*, 2001. 1–2. o.

¹⁴ Kecse- és juhcsontokat ismerünk a temető többi sírjából is, teljes szarvasmarha-temetés pedig ismert a gyulafehérvári II. temető egyik sírjából, valamint dokumentált a platonesti nagy, több száz síros temetőből is. Köszönetet szeretnék mondani Ciugudeanu Horiának ezen információkért. Lovas temetkezéseket ismerünk még bolgár területekről, valamint a havasalföldi Platonesti temetőjéből. *Luca – Măndescu*, 2001. 85. o.

¹⁵ Ehhez kapcsolódik pl. a román Harhoiu Radu szellemes, de teljesen irreális feltételezése, éspedig hogy a líra alakú csatok elterjedése az Al-Duna térségében a magyarok politikai-katonai tevékenységének köszönhető. *Harhoiu*, 1972. 424–425. o.; *Révész*, 1989. 534. o.

¹⁶ Példa erre a XII. századi leletkörnyezetű homoróddaróci lelet: *Bóna*, 1988. 225., 227. o.; *Dumitrache*, 1979. 9. ábra, 6.

¹⁷ Gyulafehérvár, Brândușel u. 16. sír, Kolozsvár, Zápolya u. 1., 11. sír, Kolozsvár, Pata u. 25. sír.

¹⁸ A négyszögletes fülekkel ellátott kengyel nyakkal csatlakozik a szárakhoz. A talpóján kiugró, ráforasztott dudor látható, ami valószínűleg sarkantyúként szolgálhatott; a honfoglaláskori leletanyagban eddig ismeretlen. Ugyanakkor a nagyméretű, vaskos kengyel egyértelművé teszi hogy nehéz lovasság használhatta. Sajnos, súlymértet nem áll a rendelkezésünkre. *Anghel – Ciugudeanu*, 1987. 4. tábla, 14., 16.; *Catalogul expoziției*. Alba-Iulia, 2002. 45–46. kép.

A X. század első felétől¹⁹ a régészeti összkép teljesen megváltozik. A teljes Kárpát-medencét elfoglaló magyarság temetkezési szokásai között, a férfi státus egyik szimbólumaként (akárcsak folyamatosan a népvándorláskor idején), kiemelkedő szerepet játszott a fegyverek sírba tétele, ami minden bizonnyal függvénye lehetett a X. századi magyarság eszmerendszerének, gondolkodásmódjának, túlvilág-képzeteinek. Noha mindezekről vajmi keveset tudunk, mégis e temetkezési gyakorlatnak köszönhető, hogy bár a kutatások állása és a temetőfeltárások színvonala nagyon sok kívánnivalót hagy maga után, e pillanatban az Erdélyi-medencében, a Partiumban és a Bánságban jelentős mennyiségű X–XI. századra datálható fegyver-, sír- és szórványleletet tarthatunk számon. (A fegyverekről összeállított statisztikákat l. a Függelék I–IV. és IX. táblázatában.)²⁰

Az Erdélyi-medencében, a Partiumban és a Bánságban előkerült fegyverleletek elemzése során 52 lelőhelyről előkerült 147 sírt, illetve szórvány-fegyverleletet vizsgáltunk meg különböző szemszögből és módszerrel. Sajnos, pontos felmérést jelenleg nem készíthetünk az előkerült fegyverekről, hiszen olyan lelőhelyekről, mint Déva–Mikro 15, Gyulafehérvár–Mentőállomás, Kolozsvár–Pata utca, Öthalom–Die Schanzen, Szászváros–Dealul Pemilor, a fegyverek mennyisége pontosan nem ismert, ezért a közölt vagy általunk ismert számok feltételeesen kezelendők. Így az említett lelőhelyeken előkerült fegyverleletek mennyiségére utaló táblázatok (Függelék, II–III. táblázat) csak viszonylagos tájékoztatással szolgálhatnak.

Statisztikánk szerint 31 lelőhely 1844 sírjából 126-ba raktak valamilyen fegyvert, ami 6,83 %-ot jelent. Tehát a X–XI. századi Erdélyi-medence, Partium és Bánság temetkezőhelyein a fegyveres temetkezéseket távolról sem lehet jellegzetességnek tekinteni. Mielőtt azonban általánosabb következtetéseket vonnánk le, két nagyon fontos ténytetbe kell vennünk: 1. külön csoportokba kellene sorolni a X., illetve a XI. századi temetőket (ha lehetséges); 2. feltételeesen kell kezelni a gyulafehérvári Mentőállomásról (1300 sírből 36 fegyveres sír) és Öthalomról (242 sírből 1 fegyveres sír) származó információkat. E két nagy, közöletlen temetőt éppen ezért kihagytuk, a valóban rendelkezésre álló temetőket pedig időrendi sorrendbe állítottuk:

1. csoport, X. századi temetők: 22 temető 220 sírja közül 67-ből származik fegyver (30,45 %);
2. csoport, X–XI. századi temetők: 144 sír közül 21-ből került elő fegyver (14,53 %);
3. csoport: a biztosan XI. századra keltezhető temetőkből, az öthalmit kivéve, csak Vajdahunyad 57 síros temetőrészletéből ismert egy nyílcsúcs.

A fegyveres temetkezések tehát, a kereszténység térnyerésének hatására, egyértelműen csökkenő tendenciát mutatnak a X–XI. századi Erdélyi-medence, Partium és Bánság területén. Ezt a tendenciát figyelhetjük meg a pogány szokásnak tekintett lovas temetkezések esetében is. Összesítve tehát: a 421 biztos adatból 89 tekinthető fegyveres temet-

¹⁹ Továbbra is kérdés marad a honfoglalás dinamikája, szakaszai, illetve a szakaszok időrendi elkülönítése az Erdélyi-medencében.

²⁰ Erre a legjobb példa, hogy a hasonló intenzitással, de sokkal gondosabban kutatott Havasalföldön és Olténiában alig ismert fegyverlelet, ahogyan a romániai Moldvában is.

kezésnek a X–XI. században, ami 21,14 %-ot jelent, vagyis minden ötödik sírból ismerünk valamilyen fegyverleletet (*Függelék, IX. táblázat, A–B*).

A 42 lelőhelyen összesen 18 szórványleletet regisztráltak, mégpedig hét esetben kardot, két esetben baltát, illetve hét alkalommal 12 szórvány nyílcsúcs került elő, egyszer pedig, Óbesenyő IV. halomnál, 6 szórvány nyílcsúcs, amelyek azonban, valószínűleg, egy feldúlt sír mellékletei voltak. A többi esetben a szórvány nyílcsúcsok egy-egy példányban maradtak meg, tehát eldönthetetlen, hogy sírmellékletekből származtak-e. Ugyanez érvényes a szórvány kard- és baltaletelekre is.

Következő lépésként a fegyvertípusok megoszlásának felmérését végeztük el. A legnagyobb mennyiségben a sírokból a nyílcsúcsok kerültek elő: 24 lelőhely sírjaiból biztosan 198 nyílcsúcsról tudunk. Tizenhét lelőhely 43 sírjából ismerünk tegezrészeket, 6 lelőhely 11 sírjából pedig íjat (ide sorolandó a gyulafehérvári 9. sír is, amelyből, ismereteim szerint, íjcsont került elő). Szablya 7 lelőhely 14 sírjából származik, kard ellenben csupán 3 (három lelőhely egy-egy sírjából). Öt balta 5 lelőhely sírjaiból ismert (mindegyik lelőhely esetében 1 darab), 2 lándzsa pedig ugyancsak 2 sír leletanyagához tartozott.

Megállapítható tehát, hogy 4 fegyverkategória (íj, tegez, szablya, lándzsa) csak sírból került elő, illetve hogy 3 kategória (kard, balta, nyílcsúcs) szórványleletként és sírleletként egyaránt ismert. Elgondolkodtató, hogy a kardok esetében a szórványleletek száma több mint kétszeresen haladja meg a sírleletekét (*Függelék, I. és III. táblázat*).

A X–XI. század fegyverleletei között eddig csak támadó fegyvereket ismerünk, védőfegyverek az erdélyi, partiumi és bánági gyűjtőterületről nem kerültek elő (ahogyan más régészeti lelőhelyről sem a majdani Magyar Királyság területéről), róluk csak frott forrásokból ismerünk adatokat. Habár vannak adatok bőrpikkelyes páncélzatról, illetve bőrpajzsról, régészeti nyomuk egyáltalán nem maradt, valószínűleg nem is kerültek a sírokba. Egyetlen forrás említ sisakot, kettő pajzsot, és csak egyetlen emlékezik meg a magyarok páncélzatáról.²¹ Következtetésképpen e dolgozat csak a támadó fegyverzettel kíván és tud foglalkozni.

A fegyverek elemzése

Az íj

Az íjasmesterek többhónapos munkával, a majdani használó erejéhez, magasságához igazodva alkották meg az íjat, mely leeresztett állapotában fordított „C” alakú. A készítőik ilyen formájú, többnyire juharfaágat választottak az íjkarokhoz, vagy két, külön részből állították össze és csapolták azokat a merev markolat két felére. Az íjkarok oldalára halenyvvel ovális csontlemezeket ragasztottak, irdalt végeik tanúsága szerint oda is kötötték őket. A merev szarvak 35°-os szögben csatlakoznak a rugalmas karokhoz. Az íj átlagos húrhossza 110–115 cm, lőtávolsága 200–250 m vagy 330 öl volt. A X–XI. századi íjak, egyedi eltéréseik ellenére, lényegében ugyanahhoz a típushoz tartoznak (az egyetlen kivétel a Hódmezővásárhely–nagyszigeti lelet).

²¹ Kovács L., 2002. 311. o.

Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság területe 8 lelőhelyének 20 sírjából került elő íjmaradvány, ami a jelenlegi adatbázishoz képest is nagyon kevés, valószínű tehát, hogy nem minden tegez és nyílcsúcsos sírba raktak íjat. Feltárt sírból ismert olyan eset is, amikor csak a markolatra ragasztottak csontlemezeket, végkarokon hiányoznak a csontlapok – feltehető, hogy fával helyettesítették azokat. Valószínű, hogy sok esetben nemcsak az íjkar-végcsontokat, hanem a markolatot is fával pótolták.

A felajzott, vagy leeresztett állapotban sírba tett íjak száma minden bizonnyal jóval nagyobb lehetett még a rosszul kutatott Erdélyi-medencében, a Partiumban és a Bánságban is. Az ismert adatok csekély száma nem feltétlenül csak a kutatás felületességének következménye, hiszen, ahogyan már előbb kifejtettük, valószínűleg nem minden esetben ragasztottak csontlapokat az íjkarokra és a markolatra, a fa pedig nyomtalanul elkorhadhat a földben. Teljes íjgarnitúrát a leltárkönyv alapján a gyulafehérvári Mentőállomás XX. kutatóárkának 13/1983. sz. sírjából ismerünk (6 darab íjcsont), a VIII. kutatóárok 36/1982. sz. sírjából pedig a visszacsapó íj 7 (?) markolat- és íjkar-végcsontja dokumentált. Majdnem teljes garnitúra a vejtei 3. sír íjászfelszerelése: a 188 centiméteres csontváz mellett előkerült a leeresztett íj 5 csontlapja (4 íjkar-végcsont és 1 markolatlemez).

A csont-oldallapok méreteiről sajnos hiányosan – 14 leletből mindössze 5 esetben – vannak csak adataink.

A markolatcsontokról az aradi, gyulavarsándi, nagylaki és vejtei leletekből ismerünk adatokat. A gyulavarsándi lelet két markolatcsontja 13,1 és 13,3 cm, a nagylaki egyetlen, töredékes markolatcsont 12 cm hosszú (eredeti hossza valószínűleg 15 cm körül lehetett), a vejtei lelet hossza pedig 13,1 cm. A gyulavarsándi markolatcsont-pár szélessége 3 és 3,2 cm, a nagylakié 3,1 cm, a vejtei markolatcsontoké pedig 2,7 cm. Súlyuk 8,6 és 8,4 g, a gyulavarsándi és a nagylaki daraboké 8,3 g. További adatokat szolgáltatathatnának a kolozsvári és gyulafehérvári sírok, azonban azok egyelőre nem hozzáférhetők a szakma számára.

Az íjkar-végcsontokról is csak néhány esetben van adatunk. Teljes készletről csak a vejtei temetőből tudunk: a négy íjkar-végcsont hossza 21,3 cm, 20,5 cm, 22,3 cm és 17,2 cm. Egy, szórványként, a kolozsvári temetőből is ismert, a hossza meglepően kicsi, mindössze 8,8 cm, szélessége 2,2 cm; a vejtei íjkar-végcsontoké 2–2,4 cm, 1,8–2,3 cm, 1,9–2,5 cm és 2–2,6 cm.

Síri helyzetükről sem tudunk nagyon sokat. Az aradi 10. sírban, a csontváz jobb lábától lejjebb, a zabra környezetéből került elő íjcsont. A gyulavarsándi 7. sírban a jobb medencecsont mellett feküdt a két markolatcsont. Egyik esetben sem lehet megállapítani azonban, hogy az íjat leeresztett, vagy felajzott állapotban rakták-e az elhunyt keze ügyébe. Többet árul el a vejtei 3. sírban levő íjcsontok helyzete. A csontváz bal lábszár-csontja mellett, a tegez felett voltak a leeresztett állapotot sejtető íjcsontok, a négy íjkar-végcsont és egy markolatcsont. A rendelkezésre álló adatok alapján egyértelműen kijelenthető, hogy az íjak ugyanahhoz a klasszikus típushoz tartozhattak, amelynek több száz párhuzama van a Kárpát-medencében.

Egyetlen esetben díszítették a markolat-, illetve végcsontokat. A gyulafehérvári Mentőállomás IX. kutatóárka 3/1982. sz. sírjából pontkörös díszítésű markolatcsont-pár került elő, ez olyan díszítés, amely az erdélyi, partiumi és bánsági leletanyagban korszakunkból csak a nagylaki csont tegezdíszítőről ismert.

Az íjcsontos sírok egy része viszonylag „gazdagabb”²² mellékletanyaggal rendelkezett. Kiemelkedő mellékletekkel egyértelműen az aradi 10., valamint a kolozsvári Pata utcai 25. sír halottja rendelkezett, azonban a többieknek is egészen jelentős mellékletanyaga volt.²³

Az íjtegezfüggesztő veret (?)

A kolozsvári Zápolya utcai 10. sírból, a csontváz két combja közül került elő a lekerékített, felső részén ovális, trapéz alakú, ezüst függesztő fül, néhány centiméteres bőrdarabkával, felületén indadíszítéssel. László Gyula szerint a szablya felfüggesztésében játszhatott szerepet, Bóna István tarsolyfüggesztőként értékelte, Révész László pedig, az 1996-os karosi temetők közlésében, íjtegezfüggesztőnek határozta meg, és további 12 hasonló jellegű tárgyról állapította meg, hogy az íjtegez felszereléséhez tartoznak.²⁴ A sírrajz és a sírról készült fénykép alapján, véleményünk szerint, a tárgy meghatározása nem lehetséges. Kérdés, hogy ha tarsoly függesztő verete lett volna, akkor miért nem kovával és csiholóval együtt került elő. Íjtegezfüggesztőként azért lehet nehezen elképzelni, mert a karosi leletek alapján két vagy három függesztővel kellene számolnunk, és talán az is fontos, hogy íjcsont a sírból nem ismert.

A tárgy, amelyet sajnos nem sikerült meglelnünk a Kolozsvári Nemzeti Múzeumban, további kérdéseket is felvet: csak keleten fellelhető párhuzamai alapján a magyar migráció bizonyítéka, vagy pedig kereskedelmi termék – kitűnő keleti párhuzamát Kijev környékéről, Tabaevkáról ismerjük, de a kolozsvári példányhoz nagyon közeli darabot közül Yotov is Bulgáriából, úgy hogy a tárgy kereskedelmi jellege egyáltalán nem

²² Nem használtuk a „rangos” jelzőt, mivel egy személy társadalomban betöltött pozícióját nagyon nehezen lehetne megítélni sírmellékletei alapján. Tagadhatatlanul létezhetett kapcsolat egy sír mellékletének gazdagsága és a benne nyugvó egyén társadalomban betöltött szerepe között, azonban e szerep szociológiai megítélésének régészetiileg gyakorlatilag lehetetlen. Egy közösség vezetőjét egy temetőn belül talán (?) meg lehet határozni (természetesen ez is függ például a temető sírjainak számarányától is), több térség gazdag sírjainak hierarchikus rendbe sorolása, összehasonlítása azonban nagyon veszélyes próbálkozás, politikai-katonai, vagy társadalmi rendszerek rekonstrukcióját pedig, legalábbis jelenleg, még csak megpróbálni is fölösleges munka lenne. Ezért is használtuk a „gazdag” jelzőt, hiszen ezzel csak a mellékletek mennyiségére, illetve a technikai minőségére utaltunk.

²³ Az aradi sírból poncolásos technikával díszített, ezüstszereléses szablya ismert, lovas temetkezés mellékleteivel (kengyelek, zabla és hevedercsat). „Gazdagabb” mellékletekkel rendelkezik a kolozsvári temető 25. sírja: szablya (melynek élébe ezüsthuzalt kalapáltak), veretes tarsoly, nyílcsúcsok, favödör vaspántja, egyetlen körte alakú kengyel, valamint vas-zabla. A gyulafehérvári XX. kutatóárok 8/1983. sz. sírjából vasveretes tegez részei és nyílcsúcsok ismeretesek, továbbá küllös szíjjelosztó karika, csiholó, vascsat és gombok 3 íjcsont társaságában; az 1983-as XX kutatóárok 13. sírjából 2 nyílcsúcs, 6 íjcsont, illetve vasveretes tegez részei kerültek elő, továbbá csontveret (?), csontból készült csat, kés, csiholó, kova és két egyszerű (ismeretlen anyagú) hajkarika. Harci és lovas eszközök ismertek a kolozsvári Zápolya utcai 4. és a nagylaki „A” sírból is. A kolozsvári 4. sírből ezüst hajkarikák, ólóngombok, ruhát díszítő lemezkek származnak, valamint vasszablya, tegez és nyílcsúcsok, csiholó, kés, kova és fenékö. A halott feje alá „köpárnát” helyeztek, a koponya fölül ló-lábcsontról került elő, ahogyan máshol is rámutattunk, a 4. sírt nem szabad a lovas temetkezés példájaként értékelni. A nagylaki sírban csontfedeles, háromosztatú, bronz szíjjelosztós vastegez volt, továbbá nyílcsúcsok, kengyelvasak, zabla, hevedercsat, csiholó és kés. Hasonló leletanyaggal rendelkezik a vejtei íjcsontos 3. sír is: tegez, nyílcsúcsok, zabla, hevedercsat, kengyelek. Még szerényebb mellékletű a gyulavarsándi 7. sír: csak a fa-vas tegezből megmaradt függesztő fülek maradtak meg, nyílcsúcsok nélkül. Kérdés, hogy ez az ásatást minősít-e, vagy pedig nyílcsúcs nélkül helyezték a tegezt a sírba. Mivel azonban a 33., 38., 51. és 53. sírokban nyílcsúcsokat dokumentáltak, nem kizárható, hogy csak a tegezt tették a sírba. *Gáll*, 2004–2005. 390. o., 437. sz. jegyzet.

²⁴ Bóna, 1988. 11. ábra, 36., 40. kép.; *László*, 1945. 3–15. o.; *Révész*, 1996. 160. o.

kizárható.²⁵ Fontosnak tartjuk azonban megemlíteni, hogy a temető több sírjából előkerült tárgyaknak vannak keleti párhuzamai.²⁶ Ennek alapján talán nem kizárt, hogy migrációval kell számolnunk, azaz a sírokban nyugvók azon közösségek tagjai lehettek, akik a Kárpát-medencét, illetve a szűkebb környezetet, Kolozsvár környékét birtokba vették.

Nyílcsúcsok (Függelék, V–VII. táblázat; I. tábla)

A honfoglalás kori sírokban talált nyílcsúcsokat Cs. Sebestyén Károly gyűjtötte össze, csoportosította és osztályozta a mai napig használhatóan: 6 alaptípust különböztetett meg (A–F típusok), az első három típus esetében pedig változatokat különített el.²⁷ Meggyőzően értekezett a nyílvevő anyagáról, súlyáról, keresztmetszetéről, a nyílvevő részeinek morfológiájáról, a készítés módjáról, illetve annak törvényeiről. Szerinte minél nagyobb a nyílcsúcs és a vevő súlya közötti különbség, vagyis minél könnyebb a vevő és súlyosabb a nyílcsúcs, annál biztosabb és gyorsabb a nyílvevő repülése. A nyílvevőnek egyenesnek kell lennie, ezért Cs. Sebestyén szerint csak nád (Phragmites vulgaris) használhattak, amit – általunk nem ismert módszerrel – megerősítettek. A nyílcsúcsot gyantával, vagy viasszal ragasztották a nád csövébe, amit kívül, a szeg teljes hosszában, erősen körültekertek. A tollazatot halenyvvel rögzítették a vevő végétől kb. 8 centiméterre. A tollak végei szintén háncsszalagokkal voltak körbetekerve és fontos volt a tollazat megfelelő méretezése is, mivel a túl nagy, vagy túl erős tollazat is csökkentette volna a nyílvevő sebességét). A nyílvevőnek körülbelül 60–70 cm hosszúnak kellett lennie, a nád átmérője legalább 0,8–1 cm volt.

Az utóbbi évek kutatásai más tényeket (is) megerősítettek. A nyílvevőket nem nádból, hanem fából készítették. Kovács László szerint nyár-, nyír-, fűzfavevőkből, Mesterházy Károly pedig néprajzi analógiákkal is alátámasztotta ezeket az érveket.²⁸

²⁵ Orlov, 1984. 6. tábla, 27.; Yotov, 2004. XXVI. tábla, 396.

²⁶ A négyszögletes, öntött, aranyozott ezüst lószerszámveret pontos párhuzamát nem sikerült fellelnem a szakirodalomban. A négy öntött, szív alakú, három mezőre osztott bronz lószerszámveret közeli tipológiai párhuzamának tekinthetők a karosi II. temető szórványleletei (Révész, 1996. a. 110. tábla, 19–20.), valamint ugyancsak szórványtárgyak Naszvadról (Tocik, 1968. XXV. tábla, 6–9.). A csörgős sügyelőt már sokkal jobban tudjuk dokumentálni. Párhuzamait ismerjük a keleti lelőhelyekről is, de hasonló funkciójú tárgyak származnak jó néhány lelőhelyről a Kárpát-medencében is. A csörgős veretek használata keleti eredetű. Keleti lelőhelyű tárgyakat ismerünk a kijevi Desjatinaja temetőből, Tabaevkából, Csernyigovból, Gaevkából, Szesztoviciból stb., de kimutathatóak a szaltovói kultúra területéről is. Kárpát-medencei lelőhelyek összegyűjtését Révész Lászlónak köszönhetjük. Csak keleti párhuzama ismert a 11. sírből előkerült szíjvégnék Felső-Aleiből, az Altáj északnyugati részén feltárt I. sz. kurgánból; Mogilnikov, lószerszám részeként, a VIII–IX. századra keltezte. A 11. sírből származó esonhenger díszítése Mesterházy Károly szerint a szamarrai kapcsolatokra világít rá, de motívumai a szeghalmi és a sárrétudvari zablapálcák díszítéseként is ismertek. A 8 szórványlelethből rekonstruált sír gyöngyösr díszítésű csüngője a Kárpát-medencei párhuzamát nem ismerem. Véleményem szerint ezek keletről idekerült tárgyak, valószínűleg a honfoglalók első nemzedéke viselhetette őket, bár természetesen vegyültek az új divat elemeivel. Ennek ellenére a keleti kereskedelmi kapcsolatok lehetősége később, a X. században is felvetődhet. A kolozsvári temetőben előkerült tárgyak azonban a Kárpát-medencében is csak kis számarányban jelennek meg, tehát e lelőhely éppen a keleti párhuzamok koncentrációjával tűnik ki és marad elgondolkodtató. Darnay, 1905. 69–70. o., 5. tábla; Karger, 1958. Tab. 14.; K. K., 1996.; Kovács L., 1942. VI. tábla, 3/a.; Mogilnikov, 2001. 7. kép. II., 8. kép. 9–11.; Mesterházy, 1997. 7. ábra.1–2.; Orlov, 1984. ab. 2–3.; Pletnyova, 1981. 36. tábla, 16.; Révész, 1996. a. 72. o., 210. jegyzet.

²⁷ A–1–5, B–5, C–4. Cs. Sebestyén, 1932. 13. kép.

²⁸ Kovács L., 2004. 311. o.; Mesterházy, 1994. 322. o.

Statistikai adatok az Erdélyi-medencében, a Partiumban és a Bánságban előkerült nyílcsúcsokról (Függelék, IV. táblázat)

A régészeti kutatás jelen állása szerint a ma Romániához tartozó Bánságból, az Erdélyi-medencéből és a Partiumból 40 X–XI. századi lelőhelyről került elő nyílcsúcs. Tizennyolc lelőhelyről valamennyi nyílcsúcs típus, illetve típusváltozat pontosan meghatározható (61 példány), 10 lelőhelyről pedig, különböző arányban, a típusváltozatok egy része (112 példány).²⁹ Összességében 28 lelőhelyről 175 tipológiailag besorolható nyílcsúcsot ismerünk. Számukat gyarapítja az e lelőhelyekről származó további 28 példány, amelyeket, különböző okok miatt, nem sikerült tipológiai szempontból besorolni.

További 10 lelőhelyről csak a nyílcsúcsok számáról vannak adataink, típusuk ismeretlen, ez még 21 nyílcsúcsot jelent. Megemlítjük, hogy egy lelőhely esetében sem a nyílcsúcsok típusa, sem száma nem ismert.

Ismeretlen számú nyílcsúcsot tartalmazó temetkezések egész sorát ismerjük, amelyek sajnos közöletlenek (Déva–Mikro 15–2–6. (?) sír; Gyulafehérvár–Mentőállomás, Kolozsvár–Pata utcai sír nyílcsúcsos melléklete; Marosgombás–Magura sírjai; a szászvárosi 33 nyílcsúcsos sír; Nagykomlós–Posztzszállás).

E pillanatban az Erdélyi-medencében, a Partiumban és a Bánságban 282 nyílcsúcsot regisztrálhatunk, e szám azonban jóval nagyobb is lehet. Feltételezésünk szerint körülbelül 500 nyílcsúcsról volna szó, ha teljes információ állna a rendelkezésünkre a gyulafehérvári, a kolozsvári Pata utcai, az öthalmi, a szászvárosi és a dévai temetők leletanyagáról, amelyek nyílcsúcsait csak az ismert típusok vagy a leltárkönyvből kimásolt, de tipológiailag meg nem határozott példányok esetében vettük számba az elemzésnél. Más szóval csak statisztikailag tudjuk követni az erdélyi, partiumi és bánsági leletanyag nagy részét (ha 500-zal számolunk, amit előbb megokoltunk, akkor valamivel több, mint fele áll a rendelkezésünkre).

A nyílcsúcsok helyzete a sírban

A rendelkezésre álló dokumentáció alapján a nyílcsúcsok sírban való elhelyezkedését 20 helyzetben rögzíthettük:

- a bal láb vége mellett (1 eset)
- a bal váll alatt (1 eset)
- a bal térd mellett (2 eset)
- a bal medence felső része mellől (1 eset)
- a bal medencén (1 eset)
- a bal lábszára mellől (1 eset)
- a bal felkar felső végén – bal vállnál (5 eset)
- a csontváz fölött, bal felől (1 eset)
- a csontváz bal felén (2 eset)
- a medence bal felének végénél, a combcsont kezdeténél (5 eset)
- a jobb vállon/mellett (4 eset)

²⁹ Ilyen statisztikát eddig nem készítettek Romániában, tehát a hibalehetőség fennáll.

- a medence jobb felének végénél, a combcsont kezdeténél (4 eset)
- a csontváz jobb keze alatt (1 eset)
- a csontváz jobb keze mellett (1 eset)
- a jobb térd mellett (1 eset)
- a combok között (1 eset)
- a lábfejek végénél egy példány (1 eset)
- a csontváz lábszárainál (1 eset)
- a csontváz medencéjén (2 eset)
- a medence mellett (1 eset).

Ebből az összegzésből egyértelműen kiderül, hogy a legtöbb alkalommal a tegezt a nyílvevőkkel (vagy csak a nyílvevőt/nyílvevőket) főleg a halott bal felére rakták. Harminchét esetből 10 olyan helyzetet sikerült megállapítani, amikor a halott bal felére rakták a nyílvevőket, ez pontosan 20 esetet jelent, a dokumentált helyzetek 54,05 %-át. A halott jobb oldalára helyezett nyílcsúcsok 5 helypozícióját sikerült rögzíteni, amely összesen 12 esetet jelent, 32,43 %-ot. A többi 5 rögzített helyzet 6 esetet tartalmaz.

Érdekes lehet – anélkül, hogy ebből törvényszerűséget szándékoznánk kiolvasni –, hogy a több nyílvevőt tartalmazó tegezt általában a halott a bal oldalára rakták (Kolozsvár–Zápolya utca 4., 10. sír, Kolozsvár–Pata utca, 25. sír, Köröstarján–Csordásdomb, 21. sír, Marosgombás–Magura hegy, 4. sír, Nagyszalonta–Halom domb, 2. sír, Sikló–2., 12. sír, Szászváros–Dealul Pemilor X/2–6. sír, Vejte, 3. sír). Ezt azonban nem lehet általánosnak tekinteni, hiszen az óbesenyői III. halom és a IV. halom 2. sírjából 4, a VIII., Balthazar Walter halmán feltárt sírból 6, a siklói 10. sírből 8, a szászvárosi Dealul Pemilor 18. 26. sírjaiból tegezben tárolt több nyílcsúcs is előkerült, amelyeket a halott jobb oldalára tettek.

A nyílcsúcsok sírokban való előfordulásának számaránya (Függelék, V. táblázat)

Annak, hogy a nyílcsúcsok milyen számban fordultak elő a sírokban, László Gyula rangjelző szerepet tulajdonított, Dienes István pedig a hitvilággal hozta kapcsolatba őket: szerinte az elhunynak a túlvilág különböző rétegein való áthatoláshoz volt szüksége 1–7 nyílvevőre. 1996-os munkájában Révész László is elfogadja, hogy sírokba helyezett nyílcsúcsok számát hitvilági okok szabták meg.³⁰

Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság területén feltárt sírokban a nyílcsúcsok száma 1-től 9-ig terjed. Sokszor (20 esetben) csak egyetlen példány került elő, ami kétségeket támaszt arra nézve, hogy fegyverként kell-e értékelnünk őket. Jelentős a két (14 eset), valamint az 5 nyílcsúcsos sírok száma is (10 eset).

Ugyanakkor azt is meg kell említenünk, néhány lelőhely esetében egyáltalán nem biztos, hogy valóságos lenne az eredetileg sírba rakott nyílcsúcsok száma, hiszen a lelőhelyet sokszor nem régész tárta fel. Ennek ellenére az esetek nagy többsége alapján egyértelmű, hogy az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság honfoglalás kori sírjaiba 1–9

³⁰ Dienes, 1957. 29–31 o.; Dienes, 1975. 96. o.; Dienes, 1978. 38–39. o.; Dienes, 1979. 88–89. o.; László, 1944. 132. o.; Révész, 1996. 169. o.

nyílcsúcsot raktak. Úgy tűnik, a páros és páratlan számoknak, László Gyula és Dienes István feltételezésével szemben, nem volt jelentősége.

Az elemzésbe nem tudunk bevonni olyan lelőhelyeket, ahonnan biztosan több nyílcsúcs került elő, ám a pontos számukat nem ismerjük. (Marosgombás 1., 3–4. sír). Ehhez kapcsolódik, hogy más, véletlenszerűen előkerült sírok esetében sem biztos a bennük talált nyílcsúcsok száma (pl. a nagylaki „A” sír). Vannak esetek, amikor csak néhány nyíltüske utal a nyílcsúcsok egykori jelenlétére (a kolozsvári 1. és 6. sír). A nyílcsúcsok számát növelik a közöletlen gyulafehérvári mentőállomási, kolozsvári Pata utcai, a dévai, a szászvárosi és a nagykomlói temetőkből, illetve a magányos sírokból előkerült nyílcsúcsok, amelyeknek számáról szintén nincsenek adataink. Két lelőhelyről három nyílcsúcsot nem vettem fel az elemzésbe: a Szalacs–vidahegyi 6. sír és a szászvárosi Dealul Pemilor 2. és 7. sírjának egy-egy példánya sérülést, vagy halált okozó tárgyként került a sírba.

Összességében egyértelműnek tűnik, hogy a nyílcsúcsok száma alapján nehezen lehet valamilyen rendszerre gondolni, nem csak ezeken a lelőhelyeken, hanem más kárpát-medencei temetőben is. A korábban említett régészekkel ellentétben úgy véljük, hogy alapjában két tendenciát lehet megfigyelni a sírokban mellékletként szereplő nyílcsúcsokkal kapcsolatban:

1. több fegyverrel általában több, de alapjában meghatározatlan számú nyílvesszőt volt szokás a tegezben, vagy tegez nélkül a sírba helyezni;

2. kevesebb fegyverrel, vagy „fegyvertelenül” útnak indított halott esetében általában csak 1–2 nyílcsúcsot találunk a sírban.

A fentiekben bemutatott adatbázis csak egy kutatási stádium szegényes bizonyítéka, amiből nehezen lehetne következtetésekre jutni. Pontos adatunk van 24 lelőhely 72 objektumáról, ez 248 nyílcsúcsot jelent. E pillanatban távol vagyunk attól, hogy magyarázatot találjunk a sírokba tett nyílvesszők számára, s e téren a jövőben is csak pontos statisztikai megfigyelések alapján érhetünk el eredményeket.

A nyílcsúcsok típusai és altípusai (Függelék, VI. táblázat)

Az eddigi kutatások során a magyar régészet képviselői a Cs. Sebestyén Károly által megállapított tipológiát, illetve a kiegészített tipológiát használják (Kovács László nyílcsúcs-tipológiájáról van szó) az erdélyi, bánági és partiumi leletanyag esetében is. Eszerint 9 nyílcsúcs-típus, illetve ezek különböző változatai különíthetők el. Felsorolásra kerültek a különböző okok miatt besorolhatatlan típusú nyílcsúcsok is:

- 1.a. rövid vágóélű, egyszerű deltoid alakú nyílcsúcsok
- 1.b. rövid, ívelt vágóélű, deltoid alakú nyílcsúcs
- 1.c. a rövid vágóélű, deltoid alakú nyílcsúcsok speciális változata: gyűjtőnyíl
- 2.a. hosszú vágóélű, deltoid alakú nyílcsúcsok
- 2.b. hosszú vágóélű, alul ívelt deltoid alakú nyílcsúcsok
- 2.c. hosszú vágóélű, deltoid alakú, köpús nyílcsúcsok
- 3.a. rombusz alakú, egyszerű nyílcsúcsok
- 3.b. rombusz alakú, domborúan ívelt élű nyílcsúcsok
- 3.c. rombusz alakú, alul ívelt szélű nyílcsúcsok

4. levél alakú nyílcsúcsok
5. fecskefarkú nyílcsúcs
6. háromélű nyílcsúcsok
7. szakállas nyílcsúcsok
8. „páncéltörő,” vagy vadász nyílcsúcs
9. véső alakú nyílcsúcs.

Megemlíjtük, hogy sok darabot állapota miatt nem lehet besorolni, illetve még többről pedig egyszerűen nem tudunk, mivel számos lelőhely a mai napig közöletlen.

A 158, tipológiailag besorolható nyílcsúcs összetétele változatos; egy készleten belül nem csak típusok, de méret szerint is nagy eltérést mutatnak. Olyan temetkezés, amelyből csak azonos nyílcsúcs típus került volna elő, csupán a kolozsvári Pata utcai 20. sír (két rövid vágóélű, deltoid nyílcsúcs), illetve a marosgombási 5–9. (?) sír (7 egyszerű, rombusz alakú nyílcsúcs).

Az előbbi kimutatásból is egyértelműen kiderült, hogy a rövid vágóélű deltoid és a rombusz alakú nyílcsúcs típusok, illetve változataik kerültek elő a legnagyobb számban, ezek lehettek a legkedveltebbek. (*l. a Függelék VI. táblázatát*). A gyűjtőnyílnek nevezett típusból mindössze két példány került elő (Kolozsvár–Zápolya u., 4. és 10. sír). Szeretnénk kiemelni, hogy a Cs. Sebestyén Károly által kidolgozott tipológia a 2. típus „c” változatát nem tartalmazta (a mi leletanyagunkban is nagyon szerényen szerepel, csak Temesvárról és Zilahról került elő egy-egy példány). Cs. Sebestyén Károly szerint a 4. típushoz sorolt levél alakú nyílcsúcs a rombusz alakúak egyik változata, lelőhelyeinkről összesen 14 példány ismert. A többi nyílcsúcs típus nagyon kis mennyiségben került elő az erdélyi, partiumi és bánági lelőhelyekről. Az „Y” alakú, úgynevezett fecskefarkú típus 5 lelőhely sírjaiból ismert, sajnos azonban csak 1 példányát közölték; 1 példányt pedig (a magyarpécskai 1898–1902 közötti ásítás anyagából) először itt közlünk.³¹ A páncéltörőnek nevezett nyolcadik típus (amely a bihari 1. sír példánya esetében háromélű, a többi körkörös keresztmetszetű) került elő még nagyobb mennyiségben, a többi típushoz (szakállas, háromélű, véső alakú) már csak 1 vagy 2 darab sorolható.

Megfigyeléseink teljesen egyeznek a Kárpát-medence más régióiban tett észrevételekkel, ami hasonló hadászati elemekre enged következtetni. A leggyakoribbak a rövid vágóélű és a rombusz alakú nyílcsúcsok, azonban jelentős számban kerültek elő a hosszú vágóélű példányok is. Szükségesnek tartjuk megemlíteni, hogy a tipológiailag ez utóbbiakhoz sorolható gyűjtőnyílcsúcsok más régiók esetében kisebb százalékarányban jelentkeznek. Hasonlóan kis számban ismertek az úgynevezett páncéltörő, a fecskefarkú, illetve a háromélű és a szakállas nyílcsúcsok is. Ez azt jelzi, hogy e típusok vagy lassan kiszorulnak a hadászatból (6. és 7. típus), vagy más, valószínűleg elsősorban vadászati rendeltetésük miatt nem voltak igazán elterjedtek (5. típus). Meglepő a véső alakú, 9. típusú nyílcsúcs nagyon kis mennyisége.

³¹ Közöletlen. Aradi Megyei Múzeum. Leltári szám: 12572.

Sajnos a mai napig senki sem készített statisztikát a Kárpát-medence nyílcsúcs-típusairól, ezért nincs lehetőségünk arra, hogy érdemi összehasonlítást végezhessünk más régiókkal. Meg kell említenünk végül: több alkalommal is előfordult, hogy a nyílcsúcsot lándzsahegynek nézték. Szerintünk ez történt a dévai és nagyősi leletekkel is, amelyeket mindkét esetben lándzsaként regisztráltak.³²

Különleges esetek

Két esetkategóriát sorolunk ide:

1. A nyílcsúcs nem mellékletként került a sírba, hanem halált/sebesülést okozó tárgyként. Néhány alkalommal rögzítettek is ilyen esetet. A Szalacs–vidahegyi 6. sír halottját a hátgerincébe lőtt nyíllal némitották el örökre, a szászvárosi Dealul Pemilor 2. sírjában feltárt, koponya és jobb kar nélküli csontváz esetében a bal térdbe lőtt nyilat regisztráltak. Ugyanennek a temetőnek a 7. sírjában a csontváz bordái között találtak egy nyílcsúcsot. Kérdéses a vejtei 6. sírban talált nyílcsúcs helyzetének értékelése, mivel az ásatási naplóba azt jegyezték be, hogy „vas nyílcsúcs a mell bal oldalában,” a rajzon azonban nem a bal oldalában, hanem a mell bal oldalán látszik.

2. Női sírból előkerült nyílcsúcs melléklet. A maroskarnai „B” temető 4. sírjában négy darabból álló nyílcsúcsköteget találtak egy 15–20 éves leány medencéjén, akinek ruházatát egy gomb is díszítette. Ez az eset, amikor nők sírjaiból kerülnek elő fegyverek, nem példa nélküli a X–XI. századi temetkezések palettáján: a sándorfalvai X. századi temető egyik női sírjában szintén találtak nyílcsúcsot;³³ a jelenséget a melléklet óvó-védő szerepével szokás magyarázni. Felvetődik azonban a kérdés, hogy nem beszélhetünk-e esetleg a felvállalt nemiség reprezentációjáról a melléklet sokszor hangoztatott óvó-védő szerepével szemben? Más koraközépkori példák is erre hívhatják fel a figyelmet: pl. a West-Heslertonban feltárt temetőben három fegyveres női sír is ismert.³⁴ (Nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a mai Ukrajna és a Kaukázus területén³⁵ számos fegyveres női temetkezésről tudunk már a Kr. e. V. századtól, amelyekről ókori források is tudósítanak.)

Néhány esetben az előbbieket fordítottja is megfigyelhető: a zempléni Malomdombon feltárt magányos fiatal férfi sírjából öt, kifejezetten csak a női sírokra jellemző ezüst hajfonatkorong került elő.³⁶ Hasonló példák Sewerby (Nagy-Britannia) koraközépkori temetőjében is előfordulnak: ott három felékszerezett férfi sírja került elő, kifejezetten női jellegű mellékletekkel.³⁷

Tovább folytatva gondolatmenetünket: a nő = ékszer felfogással ellentétben állhat példaként a Kál Legelő 42. sírja, illetve annak mellékletanyaga. A 9–10 éves kislány (és nem kislány!) sírjából a koponya környékéről egy öntött, bronz fülbevaló került elő.³⁸

³² Popa, 1988. 59. o.

³³ Fodor, 1985. 17–33. o.

³⁴ Parker Pearson, 1999. 97. o.

³⁵ Taylor feltételezése szerint negyven körüli a fegyveres női sírok száma Scythiában, és 20 % körüli az arányuk Sauromatiában az összes fegyveres temetkezések tekintetében. Taylor, 1996. 202. o.

³⁶ Budinský-Krička – Fettich, 1973. 18., 21–22. o., Abb. 13., 1–5, Abb. 45., 1–5.

³⁷ Parker Pearson, 1999. 97.

³⁸ Füredi, 2003. 336. o., 30. jegyzet.

Talán nem lenne hiábavaló tovább kutatni, hogy mennyire lehet a tárgyakat (bármik legyen is azok) csak női vagy csak férfi sírok jellemzőiként számba venni.³⁹ Ezzel kapcsolatban érdemes idéznünk Parker Pearson szavait, amelyek talán újabb kutatási irányként jelenhetnek meg a magyar honfoglalás kori kutatásban (is): „A recent reappraisal of certain supposedly female Anglo-Saxon burials from different parts of England has also led to identification of a possible third gender of men-women, akin to the North-American *berdache*.”⁴⁰ Ezek olyan szociológiai és szociálpszichológiai kérdések, amelyekre a rendelkezésünkre álló régészeti leletanyag nem ad választ.

Mindenképpen meg kell említeni viszont, hogy például a szarmata nők társadalmi státusa teljesen különbözött a görög nőkétől, tudjuk hogy – görög társnőkkel ellentétben – sokszor részt vettek a harcokban is, és ez, ahogyan fentebb említettük, egyértelműen és félreérthetetlenül megmutatkozott a temetkezéseikben is. Biológiailag nők voltak, társadalmi tekintetben azonban férfiak (is). A legtöbb tárgy esetében tehát kettőségről lehet beszélni, mindkét nem használta/használhatta azokat. Arról viszont, hogy ez milyen jellegű identitást takart, egyelőre erről senki nem értekezett Magyarországon a honfoglalás kori szakirodalomban. Pillanatnyilag úgy látszik, nem kétséges, hogy a honfoglalás kori halotti szimbolikában a sírokba rakott fegyverkészletek legfőképpen a férfisírok jellemzői, ám nem feltétlenül a férfitemetkezések törvényszerű, kötelező mellékletei. Ezt a fentebb említett példák jól igazolják, és újabb gondolkodásra, a régebbi tételek talán radikális átgondolására sarkallnak.

A nyílcsúcsok leletaszociációja (Függelék, VII. táblázat)

A nyílcsúcsos mellékletű sírokban néha megőrződtek a nyílvevőket tároló tegez vasmaradványai is. Bár feltehető, hogy a több mint 1 nyílcsúcsot tartalmazó sírokban eredetileg tegez is társult a nyílvevőkhöz, mégis csak 20 sírban maradtak meg a tegez maradványai. Ugyancsak valószínű, hogy minden tegezes-nyílcsúcsos mellékletű sírba raktak íjat is, ám csupán hét esetet sikerült regisztrálni, ahonnan a nyílcsúcsokkal együtt az íj megmaradt csont oldallapjai is előkerültek. Természetesen jóval több esetről lehetnének adataink, ha közölve volna a kolozsvári Pata utcai temető, illetve nem csak töredékes információink volnának a Mentőállomás temetőjéről. Nyolc esetben szablya és nyílcsúcs is volt ugyanazon sírban. (Összesen tizenhárom esetben ismerünk szablyát, ám néhány esetben vagy feldúlták a sírt – Arad-Csálya –, vagy közvetlenül az ásatás, és nem vizsgálhattuk meg a szablyát tartalmazó sír egész leletanyagát.) Talán sokatmondó tény, hogy egyetlen esetben tudunk nyílcsúcsos mellékletű sírokban kardról, és ugyancsak elég ritkán kerülnek elő a balták különböző típusai: 1 sírből baltás szekerce, 2 sírből egyszerű balta és 1 sírből fokos balta.

³⁹ Egy napjainkban divatos jelenségre mindenképpen fel szeretném hívni a szociológus kollégák figyelmét: érdekes lenne elvégezni (ha nem végeztek volna, bár ilyesmiről nincs tudomásom) egy olyan kutatást, amely felméri, hogy napjainkban a nők, illetve férfiak hány százaléka visel a nemiségével a felfogás szerint ellentétes ékszert, ruhaneműt, illetve, hogy e magatartásformát milyen hatások determinálják: csak a divat, avagy más jelenségek is, mint pl. a másik nemmel való azonosulás szándéka, mely mintegy „ugródeszka” (is) lehet a valódi vagy jelképes homoszexualitás felé? Hasonló kérdések fogalmazódhatnak meg a honfoglalás kori temetők férfi identitást jelképező mellékletű, azonban női sírok egyedeinek identitásával kapcsolatban is.

⁴⁰ Parker Pearson, 1997. 98. o.

A másik jelentős számban előforduló tárgykategória a lovas temetkezések emlékeként számon tartott lószerszám: 20 sírban körte alakú kengyel/kengyelpár, 7 sírban trapéz alakú kengyel, 1 sírban tipológiailag eddig be nem sorolt kengyel, 19 sírban egyszerű zabla, 1-ben csont oldalpálcás zabla, 1-ben egytagú zabla, 10 sírban hevedercsat, 4 sírban pedig szíjelosztó.

A viselet emlékei csak csekély mértékben lelhetők fel a sírok leletanyagában. Tizenhét alkalommal egyszerű alakú hajkarikát, egy alkalommal „S” végű hajkarikát, ugyancsak egy alkalommal körte alakú hajkarikát regisztráltak. Ruhát díszítő pitykéket két esetben kerültek elő, három alkalommal pedig ruhára varrt lemezkéket, illetve, egy sírban, ruhaveretet találtak. Három alkalommal került elő gyöngy, illetve 1 sírből csörgő, ami azonban lehetett a lószerszám része is. Gomb nyolc sírban volt.

A társadalmi rangjelzőként értékelt övet díszítő veretek két esetben ismertek nyílcsúcsos mellékletű sírből, hét esetben maradt fenn övet jelző vas- vagy bronzcsat. Sokkal jelentősebb mennyiségben jelentkeznek a viselet másik fontos részeként számon tartott karperecek, főleg huzalkarperecek, ilyeneket 10 nyílcsúcsos mellékletű sírből regisztráltak. Három sírből került elő (régebben a X. század első kétharmadára datált) szalagkarperec, 1 sírből pödrött végű szalagkarperec, 1 sírből valószínűleg balkáni eredetű, gombos végű huzalkarperec, 1 sírből sodrott karperec, és ugyancsak 1 sírből fonott karperec. Ritkébbak, de nem hiányoznak a gyűrűk különböző típusai sem: 1 sírban négygömbös, köbetétes gyűrű, 2 sírban szalaggyűrű, 1 sírban huzalgyűrű, 1 sírban sugaras fejes gyűrű, illetve 1 sírban spirális sodrású fejes gyűrű volt. Egy sírban nadrág díszítésére alkalmas ezüst lemezpántokat találtak, 1-ben pedig lábbelire való díszítő vereteket leltek.

A nyílcsúcsos mellékletű sírok másik tárgykategóriáját a különböző vaseszközök te- szik ki. Leggyakoribb melléklet a fegyverként is használható kés, amely 10 sírből ismert. Kilenc sírből csiholó-, 7-ből kova-, 4-ből fenőkö, 1 sírből pedig ár került elő. Rangjelző tárgynak tartott, rendeltetése szerint a tűzkésztséget tároló veretes tarsoly, illetve tarsoly- lemez egy-egy sírből ismert. Nyílcsúcsos mellékletű sírből (kolozsvári 10. sír) származik a Révész László által íjtegezfüggesztőnek ítélt ezüsttárgy. A temetkezési szertartás rituális elemei közé tartozhatott a sírba tett vasabronzos vödör (1 sírből ismert),⁴¹ illetve egy alkalommal regisztráltak nyílcsúcsos sírből vasalt koporsóra utaló koporsószőget.

Az adatokból egyértelműen kiderül, hogy a nyílcsúcsos–fegyveres sírok legjelentősebb mellékletegyüttesét a különböző típusú lovastemetkezések emlékeit őrző lószerszám- maradványok képezik; a X–XI. századi nyílcsúcsos sírokban ezeket regisztrálták a legnagyobb számban (62 lószerszám). Más fegyverkategóriák (40 különféle fegyver) kisebb számban fordulnak elő. Jelentős mennyiségben maradtak fenn különféle eszközök (33 le- let), illetve a végtagok díszítésére szolgáló karperecek, lábperecek és gyűrűk (22 példány).

A nyíltegez (Függelék, II. tábla)

A honfoglaláskor legfontosabb fegyverének, az íjnak egyik fontos tartozéka a nyíl- vesszőket tároló tegez, amely a temetkezések egyik klasszikus, megszokott lelete.⁴² A

⁴¹ Itt szeretnénk kiemelni, hogy a 102 280 km² gyűjtőterületről a mai napig egyetlen esetben sem ismerünk nyílcsúcsos sírből agyagedényt, tehát e két tárgykategória átfedése, úgy látszik, ismeretlen.

⁴² Pontos összegzés nem készült a X–XI. századi Kárpát-medence vonatkozásában, de körülbelül 1000 kö-

bőrből, fából és vasból készített tegez rekonstrukciójára már több mint egy évszázada is történt kísérlet, ennek ellenére mind a mai napig vannak megválaszolatlan kérdések (alakja, zárhatósága stb.).

A tegez rekonstrukciójához a kutatástörténet számos képviselője hozzájárult.⁴³ Kidolgozását a keleti példák bevonásával és felhasználásával Zichy Istvánnak köszönhetjük, később ismereteinket sok részletkérdésben jelentősen bővítette Cs. Sebestyén Károly, László Gyula, Dienes István, Révész László és Mesterházy Károly.⁴⁴

A felső végén félkör, alul ugyancsak félkörös vagy ovális keresztmetszetű nyíltartó bőrből vagy nyírfakéregből készült. Alját deszkalap alkotta, amit gyakran vaspánttal erősítettek meg, ehhez szegelték a bőr vagy nyírfakéreg oldalfalat. A tegezfének vastagsága, a benne talált szegecsek alapján, 2–3 cm lehetett. A fenéklap két oldalához faléct illesztettek, amit elsősorban a felső harmadán, de az alsó harmadán is, vaspálcák erősítettek.⁴⁵ E vasalásokhoz illeszkedett a félköríves nyakpánt; a nyakpánt fölött a fedél felé futó vaspálcák kifelé ívelődnek. A tegez fedele Révész László szerint ferdén állott, és a tegez elülső oldala felé lejtett, Mesterházy Károly szerint viszont nincsenek adatok ilyen jellegű rekonstrukcióhoz, és szerinte a tegezfedél párhuzamos volt a fenéklappal. A vaspálcákat, derékszögben, szeggel rögzítették a fedéldezska oldalához. A négyzet alakú (???) szájnílást vas- vagy csontlapok szegélyezték.

A tegez a honfoglalás kori harcok jobb oldalán csüngött le, függesztő szíjai két, a vaspálcák meghajlításával kialakított vagy kisebb, speciális függesztő fülhöz kapcsolódtak. Felfüggesztésében különféle típusú függesztő karikák játszottak szerepet, melyek főleg vasból, de több esetben bronzból, vagy éppen ezüstből készültek.

A nyílveszők tárolására szolgáló tok rekonstrukcióját az erdélyi leletek alapján, a leletek dokumentálatlansága miatt, nem tudjuk elvégezni. A kolozsvári Zápolya u. 4., 6. és 10. sír tegezleletén, a nagyszalontai két és a vejtei három síron kívül egyetlen leletünk sem jól dokumentált, vagy pedig közöletlen (például mindössze egy alkalommal mérték le a tegez szélességét, illetve hosszát). Amit el tudunk végezni, és el is kell végezni, az a tegezleletek különböző részeinek összegyűjtése és rendszerezése.

Statisztikai adatok az Erdélyi-medencében, a Partiumban és a Bánságban előkerült X–XI. századi tegezekről, és néhány tegez síri helyzetének meghatározása

Az eddig rendelkezésre álló tegezleletek a 103 000 km² gyűjtőterület 19 temetőjének 50 sírjából ismertek, a tegezek helyzetének pontosabb bemutatása azonban csak néhány esetben lehetséges. Mint már több alkalommal is említettük, a leletanyag egy része közö-

rüli nyíltegezes mellékletű sír kerülhetett elő.

⁴³ Nyáry Albert, Jósza András. Nagy Géza, a fegyverek iránti érdeklődéséről ismert régész ismerte fel a tegezt a pilinyi leletek esetében. Jelentős hozzájárulás a kérdéshez: Hampel József, Kada Elek, Kisléghi Nagy Gyula. *Kada*, 1912. 324. o.; *Jósza*, 1900. 216–221. o.; *Hampel*, 1907. 39–43. o.; *Kisléghi Nagy*, 1904. 419–420. o.; *Nagy*, 1890. 294. o.; *Nagy*, 1893. 320–322. o.

⁴⁴ *Cs. Sebestyén*, 1932. 206–222. o.; *Dienes*, 1965. 144. o.; *Dienes*, 1975. 20. kép.; *László*, 1940. 51–59. o.; *Mesterházy*, 1994. 320–334. o.; *Révész*, 1985. 35–53. o.; *Zichy*, 1917. 152–165. o.

⁴⁵ Révész László szerint nincsen olyan adat, aminek alapján arra lehetne gondolni, hogy a vaspálcák megcsiszolás nélkül futottak volna végig a tegez oldalán az aljától a nyakpántig, mint ahogyan azt Bakay Kornél rekonstruálta. *Révész*, 1985. 38. o.

letlen (Gyulafehérvár–Mentőállomás, Kolozsvár–Pata utca, Szászváros–X/2., Nagylak, 1–18. sír), más esetekben feldúlt sírból kerültek a tegezletek a múzeumba (Arad–Csálya, Nagylak, „A” sír, stb.).

A tegezletek legtöbbször a nyílcsúcsokkal együtt fordulnak elő, mivel e tárgyak természetes helye a tegez, ez azonban nem feltétlenül törvényszerű, hiszen vannak esetek, amikor a tegez síron belüli helyzete nem egyezik a nyílcsúcsokéval. Jelenleg a kolozsvári Zápolya utcai 4., 6. és 10. sírban, a nagyszalontai 2. sírban és a vejtei 4. sírban talált tegez helyzetének pontosabb bemutatására van lehetőség.

A kolozsvári Zápolya utcai 4. sz. sírban a tegez vasmaradványait a bal sípcsont közepétől a könyökig lehetett követni. A tegez részei a belső oldalon mélyebben helyezkedtek el, mint a külső oldalon. A bal comb forgója fölött volt a szegecses nyakpánt, alatta pedig a tegezfüggesztő veret, vagy szíjelosztó.⁴⁶ A tegez vasalását körülbelül 60 centiméter hosszúságban sikerült megfigyelni. A tegez vasalásához tartozó vaspálcák összesen 250–260 centiméter hosszúságúak, ebből Kovács István arra következtetett, hogy e merevítő pálcák legalább 4 sort alkottak. Ugyancsak Kovácsnak sikerült megfigyelnie egy visszahajló gombot, amelynek pompás példáját a Kolozsvári Múzeum restaurált anyagában sikerült azonosítani. Lejjebb, a térden sikerült felismerni a tegez fenékpántját (?). A tegez keresztmetszete hengeres lehetett, a fenékrészénél kiszélesedett. A tegezhez három karika tartozott, amelyek a belső oldalon kerültek elő. A fenéklemeszt nem sikerült megfigyelni, vasalása nem lehetett, csak egyszerű szegecsekkel illeszthették össze az oldalfalakkal.

A 6. sírban a jobb oldali medencecsonttól 10 centiméterrel lejjebb, a sípcsont végéig lehetett követni a tegez nyomait. A kolozsvári régész szerint ugyanolyan hosszúságban feküdtek a tegez vasrészei, mint a 4-es sírban. E darab az előbbihez képest egyértelműen eltérő szerkezetű volt, nyakpánt és függesztő fül nélkül, volt azonban fenékrögzítő pántja, ami alapján Kovács 18 cm fenékméretet számolt.

Egyszerű szerkezetű, fából készített, vas függesztő fülekkel, illetve merevítővel ellátott példány volt a kolozsvári Zápolya utcai 10. sír tegeze (*Függelék, VII. tábla*). Vas maradványai a halott mellett a bal oldalon, a combnyaknál kerültek elő, illetve lejjebb, a combcsont közepénél.

Tegez körvonalait ábrázolja a nagyszalontai sírlelet rajza is, ez esetben azonban, sajnos, nem került sor pontosabb dokumentációra. Egyértelmű, hogy a vastegez a bal felkartól húzódott medencecsont bal oldaláig. A tegezkarikán és talán az egyik akasztófülön kívül azonban nem tudjuk pontosan meghatározni a maradványok sírban való helyzetét. Lakatos Attila közlése alapján a tegezrészek közül csak néhány darabot (egy akasztófület, tegezvasalások töredékeit és az általa hibásan gyűrűnek minősített tegezkarikát) sikerült azonosítani a Nagyváradi Múzeumban.⁴⁷

A vejtei 3. sírban a csontváz bal kezétől egészen a bal lábfejéig sikerült nyomon követni a nyíltegez nyomait. Sajnos azonban a sírleírás nem készült elég aprólékosan, és ami talán sokkal fontosabb lett volna, nem készült el a tegez 1:1 arányú rajza sem. Annyi biztos azonban, hogy a tegez felső részénél négyzet alakú, vasból készült, domborított,

⁴⁶ Sajnos a tárgyat nem találtuk meg a Kolozsvári Múzeumban, a rajz alapján nem lehet eldönteni, hogy elrozsdásodott szíjelosztó, vagy függesztőveret volt-e.

⁴⁷ Lakatos, 2005. 2. tábla; Gáll, 2004–2005. Plate. 30.

oxidált vaslemez került elő két szegecslyukkal, amelyek a tegez szájnnyílásánál játszhat-
tak szerepet. Az 5,5 cm hosszú és 4,4 cm széles vaslemez esetében elgondolkodtató,
hogy az esetek többségénél szélesebb, illetve hogy csak a hosszanti oldalainál domború
egy kissé. Egyelőre fedéllemeznek tartjuk. Ugyancsak itt helyezkedett el a három hegye-
sebb vaspálca, amelyeket a közlésben nyílcsúcsnak határoztunk meg. A merevítő pálcák
a tegez két oldalán helyezkedtek el. Valahol fent, a tegez nyakánál került elő a lemezes
szíjelosztó (a dokumentációban annyi áll csupán, hogy a tegez részei között). Ugyancsak
sajnálatos, hogy bár a rajzon nagyon jól látható a tegez gallérja, vagyis nyakpántja, a
Temesvári Múzeum leletanyagai között már nem sikerült fellelni őket (*Függelék, VIII.
tábla*).

*Sírokban megmaradt tegezszerkezetek rendszerezése*⁴⁸

Ha rekonstrukcióval nem is próbálkozhatunk, a magyarországi kutatás eredményeit
felhasználva megkíséreltük Erdély, a Partium és a Bánság tegezleleteinek összegyűjtését,
illetve rendszerezését. Ezek a következők:

1. akasztó fül (három típusban)
2. (csont és vas) tegezfedél
3. merevítő pálcák akasztó füllel
4. vasalása
- 5.1–3. (küllős, háromosztatú és egyszerű) szíjelosztó karika
6. nyakpánt
7. fenékbroncs (-pánt)
8. pontkörös csont tegezdísz.

A tegezes sírok leletasszociációja

A sírleletekből előkerült tegezek asszociációs skálája elsősorban más (távolsági, illet-
ve közelharc) fegyverkategóriákkal jelentős. Az esetek nagy többségében (egyetlen ki-
vétel a feldúlt Arad–csályai sír) a tegeből nyílcsúcsok kerültek elő, négy esetben a tege-
zes sírokból íjcsont-lemezek is ismertek.⁴⁹ Szép számmal kerültek elő szabályák (8 eset),
kard ellenben csak egyetlen esetben (Déva–Mikro, 4. sír). A közelharc fegyvereként is-
mert balták ugyancsak kis számban ismertek a tegezes sírokból (2 eset).

A tegezes mellékletű sírok majdnem kötelező mellékletei a lószerszámok: kengyelek,
zablák és hevedercsatok.⁵⁰ Tizenkilenc esetben ismert kengyel/kengyelpár,⁵¹ 14 esetben

⁴⁸ Nem tudtuk besorolni ebbe a rendszerbe a gyulafehérvári Mentőállomáson, a kolozsvári Pata utcai és
szászvárosi temetők közöletlen leletanyagát.

⁴⁹ Feltételezések szerint azonban minden nyíltegezt és nyílcsúcsot tartalmazó sírba berakták az íjat is.

⁵⁰ A legtöbb nyíltegezt tartalmazó sírból ismert a lovas temetkezés valamelyik típusa: Arad–Csályai; Bihar–
Somlyóhegy 6., 7., 8. sír; Déva–Mikro 7. sír; Kolozsvár–Pata u. 25. sír; Kolozsvár–Zápolya u. 1., 6., 10. sír;
Nagyszalonta–Halom domb 2. sír; Nagylak „A” sír; Óbesenyő–Dragomir halma 4. sír; Óbesenyő–IV. halom 1.
sír; Sikló–Gropoiaie 2., 10., 12. sír; Szászváros–Dealul Pemilor 18., 26. sír; Vejte 3. sír. Kevesebb a kivétel:
Kolozsvár–Zápolya u. 4. sír; Óbesenyő–III. halom 1. sír; Temesvár–Csóka erdő „B” és „G” sír.

⁵¹ A Kolozsvár–Pata utcai 25., a Kolozsvár–Zápolya utcai 1. és a Szászváros–Dealul Pemilor 26. sírban
egyetlen kengyel került elő.

zabla, 7 esetben csak hevedercsat és 4 alkalommal lószerszám szíjelosztója. Eszközök kisebb mennyiségben kerültek elő tegezes sírból: csiholó és kova alig három sírból, kés hatból, fenőkö egyből. Néhány esetben rangjelzőnek tartott veretes öv, veretes tarsoly és vas tarsolylemez (?)⁵² is származik tegezes sírból (veretes öv 3 eset, veretes tarsoly 1 eset, vas tarsolylemez 1 eset).

A viseleti elemeket a tegezes sírokban a hajkarikák, karperecek, gyöngyök, pitykék, ruhalemezek, gombok, gyűrűk, csörgők, lábbeliveretek és csatok képviselik. Mind a 10 tegezes sírból ugyanazok a sima, egyszerű típusú hajkarikák kerültek elő, ami alapján egyértelműen megállapítható, hogy a fegyveres férfiak körében közkedvelt divattermék lehetett. Szép számmal képviseltetik magukat a csatok, hiszen 8 esetben volt a sír mellékletei között ez a tárgykategória. Majdnem ugyanennyiszor, 5 esetben kerültek elő gombok, gyűrűk viszont csak két sírból (az egyik az Arad-csályai temetkezésből, amelyből gyűjtőterületünk egyetlen aranyozott bronzszerelékes szablyája származik). Mindkét gyűrű a keleti eredetűnek tartott, négygömbös fejű típushoz sorolható, ami a mellékletekben gazdagabb fegyveres férfisírok gyakran előforduló lelete.⁵³

Gyöngy, ruhalemezke, lábbeliveret, csörgő, veretes lábbeli csak néhány esetben került elő tegezes sírból (2 sírból ismert gyöngy, 1–1 sírból ruhalemezke, csörgő, lábbeliveret). Karperecet hat alkalommal helyeztek tegezes sírba, mégpedig két esetben szalagkarperecet, négy sírba huzalkarperecet; a maroskarnai 11. sírből a huzalkarperec mellett egy gombos végű, egyértelműen balkáni kultúrkapcsolatokra mutató karperec is előkerült.⁵⁴

A rituális elemek közé sorolható vaspántos favödör maradványai egyetlen alkalommal, a kolozsvári Pata utcai temetőben őrződtek meg. Fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy kerámia tegezes sírból (és semmilyen más fegyveres sírból) mindmáig nem ismert az Erdélyi-medence, a Bánság és a Partium területéről.

A szablya (Függelék, III. tábla)

Időrendi keltezés szempontjából az egyik legvitatottabb fegyverkategória a közelharc legfontosabb fegyvere, a szablya. A X. századi szablyákról, annak ellenére, hogy nagy érdeklődésnek örvendenek a szakemberek körében, egyetlen kimerítő elemzés sem jelent meg mind a mai napig.⁵⁵ Szablyával vívott harcról ugyanakkor nagyon sok régész és történész értekezett az utóbbi évszázadban, és néhányuknak jelentős észrevételekkel sikerült bővítenie ismereteinket. A legkomplexebb elemzést a szablya és a kard használatáról, az egyik vagy a másik előnyéről/hátrányáról Bakay Kornél tollából ismerjük, akinek számításai alapján a kard csapásereje 2,38-szorosa a szablyáéhoz képest.⁵⁶ A szablyák

⁵² Veretes tarsoly: Kolozsvár–Pata u. 25. sír. Vas (?) tarsolylemez: Szászváros–Dealul-Pemilor 18. sír.

⁵³ Ezen kívül gazdag férfisírok: Karos–II. temető, 11 sír, Karos–II. temető, 52 sír. *Révész L.*, 1996. 17–18., 17–20., 21. tábla; 1–3., 26–28., 78–90. tábla. Mindkét sírban az aranyozott ezüstszerelékes szablyát tarthatjuk vezérlésnek. Más négygömbös fejű gyűrűs sírokban is majdnem klasszikus lelet a szablya (Biharkeresztes–Vasútállomás 1. sír, Tiszabездéd 8. sír), illetve a veretes öv (Szakony 1., 6. sír, Vereb).

⁵⁴ Ilyen karperecek kerültek elő a marosgombási 2. női, illetve zilahi 1. gyermeksírból (méretük – 3,5 cm – egyértelműen erre utal).

⁵⁵ Kivételt jelent Kovács László munkássága, aki behatóan foglalkozott a szablyákkal, azonban dolgozata sajnálatosan a mai napig nem jelent meg. (*Kovács L.*, 1980.)

⁵⁶ *Tóth*, 1930.; *Kovács L.*, 1941. 129–131. o.; *Bakay*, 1965. 19–20. o.

kialakulásának, használatának kutatástörténetét Kovács László számos kiadott és kiadatlan művében részletezte.⁵⁷ Ezekben összegyűjtötte a honfoglalás kori szablyák példánya- it, megvizsgálta kialakulási helyüket, és pontosította azt a felismerést is, hogy a későavar és honfoglaláskori szablyák között nincsen szerkezeti és „genetikai” kapcsolat. Elvégezte tipológiai felosztásukat, és kísérletet tett a szablya–kard fegyverváltás idejének meghatározására is. 1996-ban megjelent tudománytörténeti jelentőségű könyvében Révész László szolgáltatott újabb adatokat a szablyák gazdag szakirodalmához. Új észrevételei elsősorban az általa közölt karosi szablyákra vonatkoznak.⁵⁸

Az enyhén ívelt, 2–3 cm széles, fokélre köszörült, kb. 80 cm hosszú és 500 grammos szablya markolata 20 fokos szögben megtörik. A fokélt a végén mindkét oldalán kiköszörülük, így a fegyver kb. az utolsó negyedén kétélű. A szablya, e könnyülovasság által használt fegyver esetében nem a csapás, hanem az irányítás volt a fontos, illetve a csukló gyors és ügyes használata, harmonikusan együtt a kar és a felsőtest mozgásával. A szablyával a lovas metsz, illetve hasít. Az ívelt, felülről lefelé történő lendítéssel a szablya éle, ellenkező mozdulatnál, a visszarántásnál, a fokél veszélyeztethette az ellenfelet.⁵⁹

*Az Erdélyi-medence, a Bánság és a Partium szablyaleleteinek elemzése*⁶⁰

A nyolc lelőhely 13 szablyapéldánya közül a legdíszesebb egyértelműen az aradi szablyatöredék.⁶¹ A töredékes vasszablyát kéregöntéssel készített vörösréz- és bronzszerelekkel díszítették. A fegyver ellipszis keresztmetszetű, bronz markolatgombját és a markolat ívét követő rézlemez egész felületén palmettaminta, a markolatgombot palmettacsokor díszíti. A közepén lévő két levél közepe párhuzamos vonalakkal csíkozott, a levelek erezetét gomb zárja. A mintázat háttere kerek poncolással kitöltött. A markolat ívét követő lemez végtelenbe szövődő palmettaminta díszíti. A levelek végei csigavonalba csavarodnak, egyik szélük vonalkázott. A mintázat háttere kerek poncolt. A mintázatos markolatgomb hossza 8 cm, súlya 17 g. A markolaton öntött bronz keresztvas ült, amelynek mintázata ismeretlen a honfoglalás kori leletanyagban. Az öntött, csónak alakú keresztvas felülete árklásokkal díszített. A gerinc által kettéosztott mezejét bordás min-

⁵⁷ Kovács L., 1980. 74–78. o.; Kovács L., 1990. 35–36. o.

⁵⁸ Révész megjegyzéseket fűzött a szablyák szociológiai jelentőségéről is: „a vezérek közvetlen védelmét ellátó testőrök” voltak azok az egyének, akiknek sírjából szablya került elő. Az arany-, ezüst-, bronzszerelekes szablyák tulajdonosai pedig maguk a vezérek voltak: Révész ásatása során statisztikailag megfigyelhette a karosi temetőben, hogy ez a két tárgykategória csak nagyon kevés esetben kerül elő együtt (és akkor is a leggazdagabb sírokból). Révész L., 1996. 184. o.

⁵⁹ Kovács I., 1941. 129–131. o.; Szöllősy, 2001. 279. o.

⁶⁰ Szeretnénk néhány adatot pontosítani: a Déva–Mikro 15 temetőrészen levő szablya valójában kard volt. Horedt tévedését átvette Kovács László és Révész László is. A kézdívasárhelyi szablya valójában egy IV–V. századi „Kurzschwert”. A kőröstarjáni szablyának sem volt semmi köze e fegyvertípushoz, a nyereghez tartozhatott. Köszönettel tartozom Bordi Zsigmond Lórándnak és Lakatos Attilának ezekért az információkért.

⁶¹ Itt mindenképpen pontosítani szeretném a Bóna István által az Erdély történetében említett két szablyát. Az Arad–Csálya lelőhelyről egyetlen szablya került elő, a pengéjének alsó fele azonban „in situ” maradt a sírban. Ebből, valamint a sírrajzból következtetett a budapesti professzor arra, hogy két szablyáról van szó. Nem zárható ki a román kollégák nemegyszer beugrató meséi sem: pl. ugyancsak Bóna Istvánnal közölte Rusu Mircea, hogy a dévai temetőből aranygyűrű került elő, holott a kérdéses darab valójában csupán egy pentagrammás, ezüstfejes gyűrű. Egyértelmű tehát, hogy a román régészekről származó információkkal óvatosan kell bánni.

ták díszítik, összesen 4×6. A minták tanulmányozása során, az árkok aszimmetrikus volta alapján úgy tűnik, hogy kézzel vésték őket, bár öntőminta használata sem kizárt.⁶² A keresztvas előoldala közepét négyzet alakú gúla díszíti, négy lapján vésett mintával, amelyből a felületet két részre osztó gerinc ágazik ki.⁶³

A bihari Somlyóhegy 8. sírjának keresztvas nélküli példánya majdnem teljes hosszúságában megmaradt. Az ívelt szablya hossza 90 cm,⁶⁴ az él szélessége 3,6 cm.

Sajnos nincsenek adataink a kolozsvári Pata utcai 4. és 22. sír szablyájáról. Többet tudunk a 25. sír szablyájának díszítéséről, amelyet személyesen is láthattunk. A megtört markolatú, gömbös végű, csónak alakú keresztvasú szablya pengéjébe ezüst szálakat kaplaltak.⁶⁵ A fegyver jelenlegi állapotáról azonban nincsenek információink, állítólag ez a díszítés már nem látható a fegyver korrodáltsága miatt.

A Zápolya utcai 1., kirabolt sírból csak az ívelt markolat töredéke, illetve félovális függesztő füle maradt meg, pántok nélkül, sajnos eléggé rossz állapotban, amit még jobban súlyosbít szakszerűtlen restaurálása.

Sajnos, a 4. sír szablyája is töredékesen maradt fenn, illetve már vizsgálni sem lehet. A régi, 1918 előtti leltárkönyvből azonban nagyon fontos és érdekes információk jutottak birtokunkba. Idézzük a leltárkönyvet: „IV. 9698.a–b.: szablya keresztvasának töredékei, ezüst berakással és a keresztvasat fedő lemezes rész töredékei.”⁶⁶ Kovács István említi a lemezeket, melyeket azonban szablahüvely-borítóként értékel. Az ezüst berakásról azonban nem tesz említést. Mindazonáltal tudjuk, hogy a híres kolozsvári régész és numizmata több mint harminc évvel később közölte a temetőt, ennek következtében ezeken az adatokon könnyen túlléphetett.⁶⁷ A szablya hossza 80 cm, az él szélessége 3 cm, markolatának hossza 7 cm. Sajnos, több adatot nem sikerült felvennünk.

Jóval több információnk van a 6. sírban talált szablya méreteiről. A szablya hosszúsága 77,5 cm, markolathossza 7 cm, az él szélessége 3,3 cm, a kiszélesedésénél – a tövével – pedig 3,8 cm. A fokél 21 cm. A keresztvas hossza 10,5 cm, szélessége 1,8 cm, a lapított gombok átmérője 2,7 cm. A szablya szerelékéhez tartozott a 2,8 cm magas, felülről lefelé 2,2 cm-től 2,7 cm-ig fokozatosan, ferdén kiszélesedő keskeny, vas markolatgomb, valamint a 4,2 cm-es, kétpántos függesztő fül a bal alkarcsont belső oldaláról. A fegyver a Kovács által felismert, 77 cm hosszúságban követhető hüvellyel együtt volt a sírban a jobb felkar- és alkarcsont fölött 5 cm-rel.

A 10. sír szablyája ugyancsak 77,5 cm hosszú. A keces markolatvas hossza keresztvassal együtt 8,9 cm, nélküle 7 cm. A markolat felső részén megmaradt a markolatgombot felerősítő vasszeg. A markolat szélessége 1 cm a felső részén, majd 1,5 cm-re széle-

⁶² Horváth Ciprián közlése nyomán a X. századi magyar szállásterületről mintegy 20 bronzellenzős szablyát ismerünk. Köszönet az információért.

⁶³ A Kárpát-medencében csak néhány helyről került elő nemesfém szerelékű szablya. Három alkalommal aranyból (Geszteréd, Rakamaz, Zemplén.), 6 alkalommal ezüsből (Káros–II. temető, 11., 50., 52. sír; III. temető, 11. sír; Tarcal, 1. sír, és Tiszasüly), 1 alkalommal pedig bronzból (Arad–Csálya, X. sír) készültek a szablyák szerelékei. Ezüsből öntött keresztvas Orosházáról ismert.

⁶⁴ A Bakay Kornél által említett szablyák átlagosan 80 cm hosszúak, valójában 76–95 cm között mozognak.

⁶⁵ Heitel, 1994–95. 415. o.

⁶⁶ Kolozsvári Román Nemzeti Múzeum. Régi leltárkönyv.

⁶⁷ Fontos tény hogy a leltárkönyvben ezeket az adatokat már az ásatás évében regisztrálták.

sedik ki. A 8,8 cm hosszúságú keresztvas 0,9–1,5 cm széles, a végén levő gömbök átmérője pedig 1,5 cm. A keresztvas hátsó felén máig megmaradtak a halott ruhájának kenderből (?) szőtt részei, főleg a jobb oldali keresztvas-gombon. A penge szélessége 3,6 cm, a keresztvas alatt fokozatosan 3,1 cm-ig keskenyedik. Restaurálatlan, fokélett nem sikerült megfigyelni, a fahüvely részei azonban nagyon jól látszanak a fegyver felületén.

A László Gyula ásatásából származó 9., 10. és 11. sír leltározatlan leletanyagának átnézésekor akadtunk rá a 11. sír⁶⁸ szablyatöredékének keresztvasgombjára, átmérője 1,5 cm.

1944 decemberében három sírt dúltak fel a kolozsvári Kalevala utcában. Két sírből szablya töredékei kerültek elő, a harmadikból kerámia. Egy volt Kalevala utcai lakos 2006 decemberi elbeszélése alapján az egyik sírban ló részei is voltak, határozottan emlékezett egy lókoponyára. A két előkerült szablya közül az egyik majdnem ép, a másik példányból azonban csak az alsó, hüvelyes rész maradt meg.

Az első szablya markolatából csak egy kis rész őrződött meg. Hossza 54 cm, markolatának hossza 3 cm, a penge szélessége 2,9 – 2,6 – 2,5 cm, a letört végénél 1,7 cm.⁶⁹ A második példányból összesen 24 cm maradt meg, szélessége a hüvellyel együtt 3,2 cm.⁷⁰

Majdnem egyenes pengéjű a Marosgombás–magurai 1. sírből előkerült szablya. A 76 cm hosszúságú, viszonylag kis méretű szablya pengéje 3 és 2,4 cm, markolata pedig 1,2 cm széles. Sikerült megőrizni a csónak alakú, egyik végén jól megmaradt, lapított gömbös végű, 9,9 cm hosszú és 1,8 cm legnagyobb szélességű keresztvasat. A markolat, sajnos, csak töredékesen maradt fenn; valószínű, hogy a szablya eredeti hosszúsága körülbelül 80 cm lett volna. A markolat alapján egyértelműen látszik, hogy az él felé megtört, a penge azonban majdnem egyenes. Fokélett, sajnos, nem sikerült rögzítenünk.⁷¹ A marosgombási fegyver pengeszélessége 2,4–3 cm – a kardoké 5–6 cm között váltakozott. Ehhez tartozik az a tény is, hogy a Marosgombás–magurai szablya egyélű, ami nagy ritkaság a X. századi kardoknál.⁷² Tehát a Marosgombás–magurai fegyvert csakis szablyának lehet és szabad értékelni. Majdnem egyenes pengeformájának nagyon közeli párhuzama a szobi csont keresztvasú szablya.⁷³

Úgy tűnik, e példánytól teljesen különbözik a maroskarnai szablyatöredék. A Horedt által ábrázolt töredék mára teljesen széthullott, ezért egyáltalán nem sikerült megvizsgáljunk. Ha a Horedt által közölt rajznak köze van a realitáshoz, akkor egyértelműen erősen ívelt élű szablyáról van szó, amilyent például Sárbogárd–Tinódról, vagy Demecerről ismerünk.⁷⁴

⁶⁸ A leletanyagban találtunk olyan tárgyakat, amelyek biztosan a 9. sír anyagához tartoznak (nagy karikájú zabla), illetve a 10. sír tárgyait (aranyozott bronzpitykék), de főleg biztosan a 11. sír leletanyagát (kengyel, zabla, tegez részei, nyílcsústüskék, veretek stb.). Itt találtuk meg a szablya keresztvasának a letört gombját is. Ez tehát vagy a 9., de szerintünk inkább a 11. sír szablya maradványa. Meg kell jegyezni, hogy a László Gyula által 1942-ben feltárt sírok közül kettő (a 9. és 11. sír) ki volt rabolva.

⁶⁹ Kolozsvári Erdélyi Román Nemzeti Múzeum. Régi ltsz.: VI. 6157. Uj ltsz.: 39918.

⁷⁰ Kolozsvári Erdélyi Román Nemzeti Múzeum. Régi ltsz.: VI. 6158.b. Uj ltsz.: 39919.

A Függelék II. táblázatában 6 lelőhely 12 szablyája szerepel, a III. táblázatban szintén 12 szablya. A kolozsvári Erdélyi Román Nemzeti Múzeum raktárában és régi leltárkönyvében folytatott vizsgálódások eredményeképpen a II. táblázat adatát 7 lelőhely 14 szablyájára, a III. táblázat adatát pedig 14 szablyára módosítjuk.

⁷¹ Ennek alapján feltételezte helytelenül Heitel, hogy szablyamarkolatú kardról van szó. *Heitel*, 1994–95. 423. o.

⁷² Egyetlen kivétel a kajárpéci egyélű kard. *Kovács L.*, 1992. 159–171. o.

⁷³ *Bakay*, 1978. 56. o.; *Türök*, 1956. 1. kép, 2.

⁷⁴ A Kolozsvári Román Régészeti Intézet raktárában azonban – sajnálatosan – már teljesen szétfőredezett állapotban. Leltározatlan. Sárbogárd: *Nagy*, 1896. 349. o., I. tábla, 3.

Sajnos, hasonló állapotban ismert a siklói fegyver töredéke is.⁷⁵ A Dörner Egon ásatása során előkerült fegyvert a helyszínen nem dokumentálták megfelelően, ezért mára már eldönthetetlen, hogy az Aradi Múzeumban levő, vizsgálhatatlan töredékek egyáltalán szablya töredékei, vagy sem (az él keresztmetszetét sem lehet megállapítani).

Következtetesképpen tehát elmondhatjuk, hogy a hét lelőhelyről előkerült tizenhárom szablyalelet közül egynek, a siklói 3. sír szablyájának besorolását fenntartásokkal kell kezelni. A felsorolt leletanyagból az szűrhető le, hogy a szablyák méretei széles skálán mozognak. Az Erdélyi-medencében előkerült példányok (már amelyik mérhető volt) egyértelműen a kisebb méretű szablyák csoportjába sorolhatóak. A keresztvas és a markolat hosszából kiindulva ehhez a csoporthoz sorolható az aradi példány is, amely ugyancsak kb. 70–80 cm közötti hosszúságú lehetett. A hosszabb, masszívabb példányokhoz sorolható a bihari 8. sír szablyája, amely 90 centiméter hosszúságával a karosi ásatásokon feltárt sírok szablyáihoz hasonlít.

A szablyák görbületének meghatározását néhány példányon sikerült elvégezni. Ennek alapján három csoportba sorolhatjuk őket:

1. Majdnem egyenes ívű szablyák: a kolozsvári Zápolya utcai 4. sír, a marosgombási 1. sír, valamint feltételesen az aradi szablyatöredék.
2. Ívelt pengéjű szablyák: a Bihar–somlyóhegyi 8. sír,⁷⁶ a kolozsvári Pata utcai 25. sír, illetve a Zápolya utcai 6. és 10. sír példányai. A 6. sírből származó szablya ívelése 12 mm, a 10. temetkezés példányáé pedig 14 mm.
3. Erősen ívelt pengéjű szablya: a maroskarnai „B” temető 11. sírja – kb. 20 mm.

A szablyák szerelékeinek típusai

Az Erdélyi-medencében és a Partiumban előkerült szablyák, illetve szablyaszerelekek tipológiai besorolását Kovács László végezte el. Azóta 3 újabb szablyalelet csak a közöletlen kolozsvári Pata–Szántó utcai temetőből került elő. Ugyanakkor a vizsgált területeinkről előkerült szablyák legtöbb esetben hiányosan őrződtek meg, legtöbb esetben főként szerelék nélkül: két alkalommal maradt meg a markolatgomb, 5 esetben a keresztvas, 3 sírban a függeszű fülek töredékei, illetve egy esetben a koptató.

I. A markolatgombok típusai:

Kovács 1. típus: vaslemezből összeszegecselt hengeres kupakok, ovális metszetű, henger alakú, a végük felé keskenyedő és lekerekítetten záródó kupakok, amelyeket 1–2 szegeccsel erősítettek fel a markolat végére: Kolozsvár–Zápolya u. 6 sír.

Kovács 2. típus: körte alakú markolatgombok, amelyeknek ellipszis metszetű testből a markolat közepének két nyúlványa indul ki: Arad–Csálya, X. sír.⁷⁷

II. Markolatlemez: Arad–Csálya, X. sír.

⁷⁵ Rusu – Dörner, 1962. 707. o.

⁷⁶ Sajnos, a bihari szablyára nem sikerült rábukkanunk, ezért az ívének lemérését csak a rajz alapján végeztük el.

⁷⁷ Aradtól nem messze, kb. 60 kilométeres távolságra a Maros völgyében, Kiszomborról került elő egy hasonló díszítésű, de nem poncolt markolatgombos szablya. Köszönetünket szeretnénk kifejezni Langó Péternek ezért az információért.

III. Keresztvastípusok:

Kovács I.A típus: vasból kovácsolt, csónak alakú keresztvasak. Esetek: Kolozsvár–Pata u. 25 sír; Kolozsvár–Zápolya u. 6., 10., 11 sír; Marosgombás–Magura, 1. sír. Ahogy előbb említettem, a kolozsvári 4. sír szablyakeresztvasát ezüst berakással díszítették, a többi adat nélkül.

A keresztvasat záró gömbszerű végződésük is különféle típusokba sorolhatók:

Gömb: Kolozsvár–Pata u. 25. sír; Kolozsvár–Zápolya u. 10., 11. sír.

Lapított gömb: Kolozsvár–Zápolya u. 6. sír; Marosgombás–Magura, 1. sír.

Kovács I.B típus: bronzból öntött, csónak alakú keresztvas. Eset: Arad–Csálya, X. sír. A keresztvas végét gömb zárja.

IV. Szablyaszerelekek:

A hüvely: két gyalult deszkából készülhetett, melyeket az összeerősítésük után vásszonnal, majd bõrrel vontak be, amit a fémszerelékek felszerelése követett. A szablyát az öv bal oldalán a két függesztő szíjra úgy akasztották fel, hogy a markolat majdnem vízszintes helyzetbe került.

A függesztő fülek: ezeken húzták át a függesztő szíjakat; vagy közvetlenül rajtuk keresztül, vagy pedig a lemezes függesztő fül hátoldalán egy falapocskára rögzítettek egy hurkos fejű szegecskét, amelyen a szíj keresztülfutott. Típusok:

„D” alakú, pántos függesztő fül: néhány esetben csak a töredékeik alapján tudunk következtetni meglétére: valószínűleg ilyen jellegű függesztő füle volt az aradi szablyának. Függesztő fül része volt a Zápolya utca 1. sírjának megmaradt D alakú töredéke, illetve biztosan ebbe a kategóriába kell sorolni a kolozsvári Zápolya utca 6. sír függesztőjét is. László Gyula 1945-ös 10-es sírrajzán is egy ilyen jellegű tárgy látható, azonban ezt már nem sikerült azonosítanunk a Kolozsvári Múzeumban (a hüvely fából készült részei viszont nagyon jól kivehetőek a restaurálatlan szablyán). Úgy tűnik tehát, hogy vizsgált régióinkban egyetlen ilyen típusú szablyaszerelek ismert.⁷⁸

Szablyakoptatók: a helyzet még siralmasabb. A kevés példány alapján a használatuk semmiképpen sem lehetett általános. A sírba a szablyákat az általunk megvizsgált minden esetben hüvellyel együtt helyezték,⁷⁹ ám csak a 4. sír szablyája végén őrződött meg a koptató, amely Kovács szablyakoptató-tipológiájának 2., lapított, ovális metszetű, henger alakú, alul legömbölyítetten záruló típusához sorolható.

A szablyák helyzete a sírokban

Amiképpen nincs kidolgozva a Kárpát-medence területének X. századi szablyatipológiája, a szablyák síron belüli helyzetének rendszerezését sem végezte el egyelőre sen-

⁷⁸ Kovács László 1980-ban összegyűjtötte és 3 típusba sorolta a szablyaszerelekeket. A 2. és 3. típust mindössze 7 eset képviselte, 5 csak a Kárpát-medencében (2. típus: Bodrogszerdahely, 3. sír; Szabolcsveresmart, 4. sír; Szolyva; Tiszaeszlár; 3. típus: bécsi szablya, Zemjanszkaja Olcsa). Felhívjuk a figyelmet, hogy a Kovács által említett „Y” alakú szablya-függesztőfül tegezről is ismert, a kolozsvári Zápolya utcai 4. sírből.

⁷⁹ Arad–Csálya; Kolozsvár–Pata utca, 25. sír; Kolozsvár–Zápolya utca, 6., 10. sír; Marosgombás, 1. sír.

ki. Természetesen e dolgozatnak (regionális jellege miatt) sem lehetnek ilyen céljai, azonban reméljük, hogy példánkat más régiók hasonló rendszerezése követi.

A sírba mellékletként helyezett szablyák 6 pozícióját tudtuk elkülöníteni:

1. helyzet: a jobb combcsonton (Kolozsvár–Pata u. 4. és 25. sír)⁸⁰
2. helyzet: a jobb vállközép belső oldalától a jobb térdig (Kolozsvár–Zápolya u. 4. sír)⁸¹
3. helyzet: a csontváz felsőtestének bal felén (Kolozsvár–Zápolya u. 10. sír) (*Függelék, VII. tábla*)⁸²
4. helyzet: a bal lábon (Kolozsvár–Zápolya u. 6. sír)⁸³
5. helyzet: pontosan nem dokumentált – „a tetem jobb oldalán” – (Marosgombás–Magura, 4. sír)
6. helyzet: töredékes szablya részei a két térd között (Maroskarna, „B” temető, 11 sír).

Tehát, amint látjuk, rendszert vagy törvényszerűséget a szablyák síron belüli helyzetét illetően valószínűleg nem lehet feltételezni. Továbbra is a szakirodalom egyik fontos adóssága marad azonban, hogy a Kárpát-medence szablyaleleteinek síron belüli helyzetét rendszerezze.

A szablyás sírokban nyugvók társadalomban betöltött szerepéről

A szablyamellékletet tartalmazó sírok halottai társadalmi szerepének megítélése az elmúlt években nagyon váltakozó görbét írt le. A '90-es évek közepén megjelent honfoglalási kiállítási katalógus, illetve Révész László könyvének a szablyákkal foglalkozó része „testőrökként” mutatta be a szablyamelléklettel elhantolt egyéneket azokban a temetőkben, amelyekben nagy százalékarányban ismertek fegyveres sírok.⁸⁴ Akkor úgy tűnt, ez az elmélet nagy „karriert” fut be, ma azonban már inkább az egyén gazdasági helyzetének jelképeként értékelik a sírokba helyezett különböző tárgyakat, illetve a múlt évtizedben oly sokszor hangzottatott „rangjelző tárgyak” összefoglaló megnevezés is kezd kiszorulni a szakirodalomból. E sorok szerzője talán az annyiszor bevált arany középutat tartja a leghelyesebbnek, vagyis létezhetett valamilyen kapcsolatrendszer a tárgyak és az egyén társadalmi helyzetének szimbolizálása között. Az érveink a következők:

I. Az övveretes sírok chorológiai elterjedése a Kárpát-medencében jóval általánosabb a szablyás sírokénál. A szablyás sírok inkább egyes területegységekről mutathatóak ki nagyobb számban, más vidékeken ritkábbak.

II. E sorok írója 34 övveretes sírt ismer (a sort nyilván tovább lehet bővíteni), amelyek nem tartalmaznak fegyvert, nehezen hihető tehát, hogy az eltemetettek kapcsolatban álltak volna a katonai hierarchiával, inkább talán gazdasági-társadalmi helyzetük jelképe lehetett díszes övük.

III. Embertani elemzések alapján a következő észrevételt tehetjük: a kenézlői és a károsi temetők feltárását követő antropológiai vizsgálatok rávilágítottak néhány jelen-

⁸⁰ Megemlítjük, hogy a temetőből ismert három szablyás sír közül a 22. sír szablyahelyzete nem ismert.

⁸¹ Kovács I., 1942. II. tábla, 1.

⁸² László, 1945. I. tábla,

⁸³ Kovács I., 1942. IV. tábla, 2.

⁸⁴ Ez elsősorban a Felső-Tisza vidékén feltárt sírokra érvényes. Révész, 1996.; K. K., 1996. 46. o.

ségre: a csak szablyát viselők matusok vagy senilisek. Ehhez a csoporthoz sorolhatjuk a karosi II. temető 5., 6. és 20. halottját, akik senilisek, a 41. sír matusát, valamint a 36. sírt. Ez utóbbi sír halottjának életkori sajátosságait nem is ismerjük, azonban infantilis aligha lehetett. A kenézlői II. temető esetében is a szablyások matusok vagy senilisek lehettek.⁸⁵

A jelenséget másik oldaláról szemlélve érdekes részeredményekhez juthatunk. A csak veretes övet viselő egyének esetében sokkal változatosabb életkori sajátosságokat figyelhetünk meg. A karosi II. temető 2. és 35. sírjában, valamint a kenézlői II. temető 6/31. sírjában a veretes övet viselők még csak gyerekek. A karosi II. temető 14. sírjában juvenil nyugodott (veretes öv, íj, nyílvesszők voltak a mellékletei). Hasonló jellegű fegyvereket kapott a veretes öv mellé a kenézlői II. temető 20/45. sírjának egyéne, aki fiatal férfiként van feltüntetve.⁸⁶ Hasonlóan fiatal fiú veretekkel díszes övű sírját ismerjük Verebről is.⁸⁷ A kérdést azonban jelentősen árnyalja, hogy a nemrég feltárt knadden-dorfi ifjú mellékletei között a veretes övvel együtt nemesfém szerelékes szablya is előkerült (14 éves), tehát egyértelműen törvényszerűnek ezt sem lehet tekinteni.

Tagadhatatlan tehát, hogy ez a majdnem rendszernek nevezhető jelenség valamit mégis kifejez. A Révész által feltételezett „testőri” (katonai) státus elmélet, amelyet a szablya fejezhetett ki, nem elképzelhetetlen a Felső-Tisza vidékén, avagy akár a Kolozsvár környékén levő temetők esetében, ám más vidéken előkerült szablyaleleteket valószínűleg másként kell értékelni, és a válaszadás egyelőre nem lehetséges. Hogy katonai rangot, illetve társadalmi pozíciót jeleztek, esetleg mindkettőt, és hogy e kettő mennyire függött össze, nem tudjuk, mint ahogyan azt sem fogjuk megtudni soha, hogy mennyiben állja meg a helyét László Gyula feltételezése, mely szerint a veretes öv a társadalmi rang jelképe lett volna a sírban, a szablya pedig valamilyen katonai méltóság jelképe. Nagyon keveset tudunk a X. századi magyar társadalomról,⁸⁸ még kevesebbet arról, hogy egy tárgy egyszer miért került a sírba, máskor miért nem.

A társadalmi élet megnyilvánulásai, közöttük a halottas szokások, nagyon sokoldalúak lehettek (most is azok!), változékonyak, és természetesen egyértelműen függtek a közösségek (családok) vagyoni helyzetétől, ezért egyértelmű, hogy általános törvényszerűséget a X–XI. századi Kárpát-medence temetkezési szokásaira lehetetlen ráerőszakolni (talán ezért is kerülhetett szablya a sírba pl. az Erdélyi-medencében, és esetleg más okok miatt a Dunántúlon).

Időrendi kérdések.

Kísérlet a szablya használatának és mellékletül adásának keltezésére

Ismert kultúrtörténeti tény, hogy a Kárpát-medencében a későavarkor után, a X. században megjelenő magyarsággal tűnik fel ismét a szablya. Ebből kifolyólag nem a fegyver elterjedése időrendjének alsó, hanem felső határának a meghatározása volt és marad

⁸⁵ Karos: Révész, 1996.; Kenézlő: Fettich, 1931.78–118. o.

⁸⁶ Fettich, 1931. 78–112. o.

⁸⁷ Érdy, 1858. 14–27. o.

⁸⁸ Az írott források alapján a honfoglalóknál dinasztikus vezetés létezett. Ez alapján beszélhetünk „kin/role ranking society”-ről. Berreman, 1981. 10. o.

a kutatás fő feladata. Ebben az esetben pedig gyakorlatilag kétfelé ágazik a kérdéskör: 1) meddig volt használatban ez a könnyűlovasság által használt fegyver, illetve 2) kimutatható-e jelenléte (más fegyverekkel párhuzamosan) régészetiileg a temetkezési szokások változásával, amely a XI. századtól/században összefügg a kereszténység elterjedésével?

Az első kérdésre talán csak az írott források adhatják meg a választ, hiszen a spiritualista és gazdasági-politikai hierarchia szempontjából egalitáriánus túlvilágképet hirdető kereszténység⁸⁹ mellékletadás szempontjából csak puritán temetkezési szokásokat engedett meg, amelynek következménye az eltérő „pogány” világszemlélet legfontosabb bizonyítékeként tartható sírmelléletek kiszorulása és eltűnése.

Régészeti módszerekkel csak a második kérdésre tudunk valamilyen szinten választ adni. Azonban ha a szablya használata az egész X. században fennmaradt, a XI. század folyamán viszont a kereszténység általánosan „száműzte” a rituáléból a fegyvereket, köztük természetesen a szablyát is, akkor értelmetlenség minden szablyás temetkezést kivételesen a X. század első felére, a kardokat meg a másik felére/felétől keltezni (Ha valaki szablyát használt, akkor azt is kaphatta a túlvilágra, és ez a kard esetében is így történt/történhetett.). Itt említjük meg azt a Kárpát-medencében megfigyelt tényt is, hogy néhány lelőhelyről ismert mindkét fegyverkategória, a szablya és a kard együttes jelenléte.

Szablyás temetkezéseink keltezése a vizsgált három régióban is éppen ezeket a megfigyeléseket támasztja alá, ugyanis a rendelkezésre álló szablyaleleteket a sírok leletaszociációja, illetve a temetők többi sírjai mellékleteinek tipokronológiája alapján elég tág időkeretek közé tudjuk keltezni. Más szóval egyértelmű, hogy az Erdélyi-medencében és a Partiumban sem lehet csak a X. század első felére keltezhető szablyákról beszélni.

A rendelkezésre álló adatok alapján három kulturális, időrendi és földrajzi csoportra tudjuk szétválasztani az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság leleteit:

1. Az Észak-Partium és Észak-Erdély temetőinek szablyaleletei: Bihar–Somlyóhegy 8. sír; Kolozsvár–Pata utca 4., 22., 25. sír; Kolozsvár–Zápolya utca 1., 4., 6., 10., 11. sír. Ezek az eddigi elfogadott tárgy-tipokronológia alapján a X. század első kétharmadára keltezhetők. Ugyanitt több tárgy párhuzamát keleti lelőhelyekről ismerjük,⁹⁰ mindazonáltal megemlítendő, hogy a kolozsvári temetőkből 3 pár szőlőfürtcsüngős fülbevaló is-

⁸⁹ A keresztény túlvilágképpel és temetkezéssel kapcsolatban *Rush*, 1941.

⁹⁰ Bihar–Somlyóhegy 8. sír: veretes öv, csat, 2/a típusú hajkarikák, nyílcsúcsok, tegez, zabla, kengyelek, hevedercsat, szíjelosztó, gomb. Kolozsvár–Pata utca 4. sír: vasszablya, díszítetlen Čerdin-típusú övveretek, nagy szíjvég; 22. sír: vasszablyán kívül egyéb adatunk nincs; 25. sír: szablyán kívül ismert íjsont, nyílcsúcsok, veretes tarsoly fémveretei: tarsolyzáró veret négyszögű, palmettaábrázolással, szív alakú veret, más ezüst- és bronzveretek, favödör vaspántja (elveszett), 1 darab körte alakú kengyel, vas csikózabla. Kolozsvár–Zápolya utca 1. sír: líra alakú csatok, veretes öv, tipológiailag eddig besorolatlan kengyel, tegezszerék; 4. sír: hajkarikák, ruhaszalag-töredékek, tegezszerék, nyílcsúcsok; 6. sír: hajkarikák, tegezszerék, nyílcsúcsok, körte alakú kengyelek; 10. sír: pitykék, csat, tegez, nyílcsúcsok, tarsolyveret, körte alakú kengyelek, zabla, hevedercsat. A legarchaikusabb tárgyak köréhez a Čerdin-típusú övveretek, a tarsolyveretek, illetve a csak a keleti lelőhelyekről ismert pontos párhuzammal rendelkező tarsolyfüggesztő sorolhatóak. Csak Felső-Tisza vidéki párhuzamai vannak a 11. sír kengyelének (Rakamaz, „A” sír, Beregszász, 2. sír), és egészen „nemzetközi” analógiái az 1. sír övveretének, amelynek azonos mintaszerkezetű párhuzamai ismertek Szeredről, Kenézlőről, de Bulgáriából és Tatárföldről is. Nem látszik lehetetlennek, hogy ezeket a század első negyedére keltezhetjük. A kolozsvári Zápolya utcai temetőben egyértelműen a 2–5. sírokból álló csoport a későbbi, amelyekből szőlőfürt-csüngős fülbevalók kerültek elő (5. sír), a szablyás sírból (4. sír) a morva és a karantán szlávoknál, illetve Bulgáriában (?) általános szokást utánzó, fej alá tett kő ismert. Mindezek alapján ezek a temetkezések a század közepe felé, esetleg a század második felére keltezhetők.

mert, ami mindkét lelőhely esetében arra int, hogy a használatuk jóval huzamosabb idejű volt, megérhette akár a század második felét is. Ezeket a lelőhelyeket a század első két-harmadára keltezhetjük, illetve a szablyás sírok legkorábbi rétegéhez sorolhatjuk.

2. A Közép-Erdélyi-medence és a Maros alsó szakaszának szablyalelei: Marosgombás, I sír; Maroskarna, „B” temető, II. sír.⁹¹ A síregyüttesek leletasszociációja mindkét temető(rész) esetében a század második felére, a maroskarnai temetőrész kronológiája inkább a század vége felé utal.⁹² A gombási szablya formájának nagyon közeli párhuzama a már említett és biztosan a század második felére keltezhető szobi, majdnem egyenes markolatú és élű szablya. Hasonló kelteztést sugall (ha hihetünk Horedt rajzának) a maroskarnai erősen ívelt példány, amely inkább a későbbi, X–XI. században használtakkal mutat rokonságot.

3. A Maros alsó szakaszának egyetlen lelőhelye, ahol szablya és kard együtt fordul elő:⁹³ Arad–Csálya, X. sír és a karoling kard szórvány töredéke. A homokbányából előkerült, poncolásos díszítésű markolatgomb, úgy tűnik, egy későbbi időszakra keltezi a csályai lelőhelyet, az aradi szablyalelettel együtt.⁹⁴ Feltételezésünk szerint a század második harmadában húzhatjuk meg ennek a temetkezésnek az időrendi sávját.⁹⁵ Bálint Csanád meggyőző érvelése alapján le kellene számolni azzal a felfogással, hogy a szép, poncolt ötvösleleteknek törvénytörően korainak is kell lenniük.⁹⁶

Rá kell, hogy mutassunk: a Bánságból mindeddig egyetlen szablyalelet sem ismert, e jelenségre egyelőre nem sikerült meggyőző választ találnunk.

Úgy tűnik tehát, hogy a szablya sírba helyezése, valamint (gyakorlati) használata átíveli az egész X. századot, legalábbis vizsgált területünkön (bár elmondható olyan lelőhelyekről is, mint pl. Szob), és több mint valószínű, hogy a XI. században is használatban maradt.

⁹¹ Marosgombás–Magura, I. sír: nyílcsúcsok. Maroskarna „B” temető, II. sír: hajkarika, karperecek, nyílcsúcsok, tegez.

⁹² Nagyon egyértelmű a maroskarnai temető esetében. Az I. sírből fejes gyűrűről, sodrott karperecekről, fülbevalóról tudunk, az 5. sírből nagy keresztmetszetű huzalkarperecek, hajkarikák kerültek elő, a 12. sírből sodrott fejű gyűrű, 12 darab fehér színű mészkögyöngy, a 13. sírből huzalkarperec, a 14. sírből vastos huzalkarperecek (28,5 és 31,9 g), a 15. sírből pedig nyílcsúcs, kés és egy 14,6 g-os karperec. E leletekhez hozzá-sorolhatjuk a 11. sír leletanyagát is. A tárgyak tipokronológiája egyértelműen arra utal (fejes gyűrű, sodrott karperecek, szőlőfürt-csüngős fülbevalók, súlyos, vastos, öntött huzalkarperecek), hogy ezeket a temetéseket a század második felében – végén végezték. Köszönjük Ioan Stanciu, kolozsvári régésznek a karperecek súlyának meghatározásában nyújtott segítségét.

⁹³ Hasonló esetek a Kárpát-medencében: Napkor–Vásárosnaményi út, Nyíregyháza–Pereshalom, Tiszacsoma.

⁹⁴ Moráviába valószínűleg valamikor a IX. században, bizánci hatásra került ez a technika, a magyarok pedig egyesek szerint (Horváth Ciprián véleményét idézem) közvetve a morvákától vették át, vagy pedig (és ennek nagyobb a valószínűsége) a Bizánci Birodalomból. Meggyőző érvelése alapján e pillanatban Bálint Csanád elmélete egyértelműnek tűnik: „késő római eredetű ötvöseljárás.” Azt azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy ez nagyon egyszerű technika, átvételéhez nem kellett különösebb szakismeret. *Bálint*, 2004. 192., 194–195. o.; Horváth Cipriánnak köszönjük szóbeli közlését.

⁹⁵ Fel szeretnénk hívni a figyelmet, hogy nem messze, Kiszombor határában. Langó Péter nemesfém-szerelések szablyával együtt trapéz alakú, gombos kengyelt tárt fel. A szablya markolatgombja azonban nem poncolásos díszítésű. Az információkat Horváth Cipriánnak köszönhetem.

⁹⁶ Bálint Csanád megfigyelése alapján, a keleti szállásterületeken nem ismert ez az eljárás. Ismert viszont Kijev környékén, de ott későbbre, a X. század közepére keltezhető. A Kárpát-medencei példányokon levő poncolásos minták feldolgozása, ismereteim szerint, eddig még nem történt meg. A kérdés csak az, hogy ötvös-technikai szempontból mennyire bonyolult eljárásról van szó?

Anélkül hogy a „gemischte argumentation” ingoványos talajára térnénk, mindenképpen meg kell említeni, hogy bizánci frott forrásokból több szablyás illusztráció ismert, közülük a legfontosabb egy Nikephoros Phokast (963–969) ábrázoló kép, ahol a császár körte alakú markolatgombos szablyával jelenik meg, ami egyértelműen bizonyítja, hogy a szablyák használatával számolnunk kell a század második felében, sőt a következő század első felében is. Ugyanennyire fontos az 1018-as Bolgárölő II. menológiájából (?) származó kép, amelyen ugyancsak szablyás harcosok tűnnek fel.⁹⁷ A Bulgáriából előkerült és nemrég közölt szablyaleletek is erre utalnak, habár pontosabb belső időrendet objektív okok miatt Yotovnak nem sikerült kidolgoznia. Ezeknek a leleteknek nagy része szórvány, azonban megállapításaiból egyértelműen az derül ki, hogy a „magyar típusú” szablyát a IX–X. században vették át a bolgárok a sztyepp harcosaitól, és használták is, amíg a kard ki nem szorította.⁹⁸

A kard (Függelék, VIII. táblázat, 1–2. térkép; IV–V. tábla)

A közelharcban használt, más alkalmazást igénylő fegyver a kétélű kard. A majdnem 1 kilogrammos kard közel egy méter hosszúságú, 4,5–6 centiméter széles, kétélű, egyenes penge jellemzi. Mindkét oldalán vércsatorna fut, ami – elnevezésével ellentétben – csupán azt a célt szolgálta, hogy az adott keresztmetszetű penge erősebb és egyben könnyebb legyen. A pengén gyakran felismerhető a mintás kovácslás (Malomfalva). A markolatvas a pengével egy darabból kovácsolt és a penge középtengelyének irányát követi. Erre húzták fel az egyenes, szélesedő vagy pedig lehajló keresztvasat (más szóval ellenzőt), amely felülnézetben csónak alakú volt. A markolatvas végét visszahajlították, fýmódon rögzítették a nagyméretű, ellensúlyként is szolgáló markolatgombot a markolatra. A markolatgombok és a keresztvasak folyamatos alakváltozáson estek át a korszakon belül, ezért több nemzetközi tipológia is készült róluk. E munkák a kardkomponensek tipológiai szétválasztásával kísérleteztek.⁹⁹

A penge formáját követő kardhüvelyt fából faragták ki, majd vászonnal és bőrrrel vonták be. Ezután erősítették rá a pántos függesztő füleket, a végére pedig a sérüléstől óvó, rendszerint bronzból öntött kardkoptatót.

Az Erdélyi-medencében előkerült kardleletek vagy kardszerelékek teljes összegyűjtése és monografikus feldolgozása annak ellenére nem történt meg a mai napig, hogy több, a régió területét tárgyaló tanulmány, szintézis is próbálta összegyűjteni és értékelni a leleteket.¹⁰⁰

⁹⁷ Yotov, 2004. 24–25. kép.

⁹⁸ Yotov szerint Kelet–Közép-Európában mintegy 300 szablyalelet ismert. A bolgár régész monográfiájában 16 szablyát gyűjtött össze (amelyeknek 48 darabját sikerült elemeznie), tehát egyértelműen megállapítható, hogy a szablya sírba tétele statisztikailag távol áll a honfoglaláskori sírok statisztikai adataitól. A szablyaleleteket a VIII–XI. század közé keltezte, eredetükkel kapcsolatban pedig a következő figyelemre méltó megállapítást tette: „The known whole sabres and parts for them are definitely connected to tradition in the Bulgarian army, but it’s apt to draw attention to the fact, that the closest parallels are among Hungarian artifacts from the time of their migration from the Eurasian steppes to the middle Danube.” Legalább ennyire találóak a befejező szavai is: „The adoption of the innovations was not only a fashion, but also natural acceptance every kind of armament, granting a succes in battle.” Yotov, 2004. 61., 208., 209. o.

⁹⁹ Petersen, 1919.; Geibig, 1991.

¹⁰⁰ Bóna, 1988. 194–207. o.; Heitel, 1994–95. 413., 418., 429. o.; Pinter, 1999.

Az Erdélyi-medence, a Bánság és a Partium kard-, illetve kardszerelék-lelőhelyei, a kardok leírása és sírbeli helyzetük meghatározása

1. A „biharinak” nevezett kardot Horedt közölte 1968-ban. Az „S” típushoz sorolt, valójában X. típusú kard a XIX. század hatvanas éveiben került elő, állítólag kengyel- és edénymelléklettel ellátott sírból. A kard relatív időrendi besorolása egyáltalán nem kétséges, a lelőhelyé annál inkább, amint Horedt is megemlíti: „eventual din Biharea.”¹⁰¹ Töredékei: a) a felső rész töredéke, 31 cm; b) a markolat, hossza a markolatgombbal együtt 13,3 cm; c) markolatgomb, magassága 3,6 cm, szélessége 7 cm, vastagsága alul 2,4 cm, felül 0,5 cm; d) keresztvas, hossza 12 cm, magassága 2 cm; e) penge, hossza 16 cm, szélessége 4,6–4,7 cm, vastagsága 1,8 cm. Vércsatornát nem sikerült megfigyelni a kard töredékén.

2. A Déva–Mikro 15–7. sz. sír kardja 1976-ban került elő Ioan Andrițoiu mentőásatása során.¹⁰² Hossza 89,2 cm, a penge hossza 76,2 cm, a (töredékes) penge szélessége 4,5 cm, valójában 5 cm körüli. A markolat hossza (a markolatgomb nélkül) 10 cm, legnagyobb szélessége 2,4 cm, amely lassan keskenyedik, a markolatgomb csatlakozásánál 0,5 cm. A négyzet keresztmetszetű keresztvas hossza 16,2 cm, szélessége 8,5 cm, a markolatgomb magassága 3,6 cm, vastagsága 2,9 cm.

3. A dézsi keresztvas 1905-ben került elő szórványként a város környékéről.¹⁰³ Sajnos a kard többi alkotórésze nélkül került az akkori Kolozsvári Múzeumba. A keresztvas felületének nagy részét ezüst lemezzel díszítették, a két végébe horizontális, függőleges és „<” alakzatban ezüstszalakat kalapáltak, amelyek nagyrészt kihullottak. Hossza 10,7 cm, magassága 1,5 cm, szélessége közepén 2,8 cm, súlya: 188,5 g.

4. A Gyulafehérvárt 1943-ban előkerült bronzkoptató öntött, felső része mindkét oldalán letörött. A nyújtott, félovális tárgy alsó részén tömör gömböcske ül. Szájának jobb és bal fele karéjos, tömören öntött, széles borda szegélyezi, a borda alján gyöngysor fut végig. Alsó felét palmetta díszíti, mely kiemelkedik a tárgy síkjából. Roska is megemlíti, hogy a lelet erősen kopott, tehát használat után kerülhetett sírba (ha egyáltalán sírba került). Szélessége közepén 9,8 cm, magassága a két oldalán 9,1 cm, a szájszéleknél 4,9 cm, súlya: 62,4 g.

5. A Keglevichházaán előkerült kard ugyancsak szórványdarab.¹⁰⁴

6. A „malomfalvainak” nevezett szórvány kard a XIX. században került múzeumba, és 1968-ban vitték a Bukaresti Román Nemzeti Múzeumba. Vlassa meggyőző érvelése alapján módosítjuk a tárgy lelőhelyét: a kétélű kard valójában Malomszegről került elő,¹⁰⁵ tehát Malomfalvát törölni kell a lelőhelytérképről.¹⁰⁶ A penge legnagyobb, alsó részén, kb. 2/3-án, megfigyelhetők a hüvely nyomai. Ez a példány is töredékes, az ellensúlyt képviselő markolatgomb nincsen meg. A markolat lapos, felülnézetben a keresztvas csónak alakú. A kard pengéjének egy része letörött, a markolat egy része is hiányzik.

¹⁰¹ „Talán Biharból.” Horedt, 1968. 427. o.

¹⁰² Dévai Dák és Római Civilizáció Múzeum. Lt. sz.: 27.101.

¹⁰³ Kolozsvári Román Nemzeti Múzeum, kiállítás.

¹⁰⁴ A nagyszentmiklósi Bartók Béla Emlékmúzeum, kiállítás. A közeljövőben külön tanulmányban közöljük.

¹⁰⁵ Így jegyezte be Ferenczi Sándor is, aki aligha tévesztett össze egy települést egy másik település dűlőjével!

¹⁰⁶ Csak Horedt autoritása „helyezte” át legalább 100 kilométerre keletre.

A penge mindkét részén jól megfigyelhető a kor kardjaira jellemző vércsatorna. A penge egyik felén, a vércsatornában, a markolattól 7 centiméterre, bronz damaszkolás figyelhető meg I-S-I, (fordított) S és I-I betűkből. A penge másik oldali vércsatornájában 12 pontkörös berakás látszik, a felső három, valamint lefelé az utolsó előtti esetében a pontokhoz berakásos vonal csatlakozik. Egyes berakásos körök közepén pont látható. A kard hossza 68,3 cm, a penge hossza 58,4 cm, a markolat hossza 9,8 cm, a penge szélessége 5,8 cm, a vércsatorna szélessége: 2,2–2,3 cm, a keresztvas hossza 9,5 cm, magassága 3 cm.

7. Eddig úgy tudtuk, hogy a marosgombási temetőből két szablya került elő. Valójában azonban az 1905-ös ásatás során egy kétélű kard került a múzeumba. Töredékesen maradt meg, ennek ellenére a penge mindkét oldalán jól megfigyelhető a vércsatorna. Megmaradt hossza 65,3 cm, a markolatvas hossza 8,5 cm, szélessége 2,5 cm a keresztvasnál, 1,3 cm a végén. Keresztvasa és markolatgombja nem őrződött meg. A penge szélessége a keresztvas helyénél 4,9 cm, lejjebb azonban csak 4,5 cm. A vércsatorna szélessége 1,7 cm.¹⁰⁷

8. Nagykömlös falu határában került elő az a – Temesvári Múzeumban a leltári anyag ellenőrzésekor szórványként bejegyzett – kard, amelyet a XIV. századi pallosok közé soroltak be. Töredékesen maradt meg, ennek ellenére a penge mindkét oldalán jól megfigyelhető a vércsatorna. Hosszúsága 80 cm, szélessége 4,6 cm, a markolat vastagsága 2,8 cm, a vércsatorna szélessége 1 cm.¹⁰⁸

9. A Sepiszentgyörgy–eprestetői Csutak homokbányából 1943-ban előkerült temetkezés leletei között ismert egy azóta is vitatott kétélű kard. Székely leírása alapján a Ny–K irányban tájolt váz mellől, 50 cm mélységből került elő egy kard, egy lándzsacsúcs, valamint vasdarabok.¹⁰⁹ Csutak Vilmos elbeszélése alapján lókoponya és lólábszárcsontok is voltak a sírban. A kétélű, egyenes vaskard ellenzője öntött bronzból készült, előoldala díszített, két oldalán egy-egy árkolt borda emelkedik ki, a keresztvas két vége pedig kiugrik a tárgy síkjából. Az egyenes, lekerekített végű markolat felületének két pontján egy-egy szegecs volt megfigyelhető. Az eredeti fényképen jól látszik a korszak kardpengeinek egyik fő jellemzője, a vércsatorna.¹¹⁰ A kard hossza 81,5 cm, ebből 75,5 cm a penge hosszúsága. A penge szélessége a markolatánál 5 cm, a végénél kihegyesedik. A keresztvas hossza 11,5 cm. Sajnos, a páratlanul ritka kard a második világháborúban, tudomásunk szerint, megsemmisült.

10. A vetési kard a volt termelőszövetkezet területéről került elő. A 90,8 cm-es kard markolatvasa 8,5 cm hosszú és a keresztvastól a markolatgomb felé fokozatosan keskenyedik: a keresztvas fölött 2,6 cm széles, a gomb alatt 1,6 cm. A markolatvashoz tartozik még 1 cm, amely a keresztvas alatt van. A markolatgomb magassága 2,5 cm, szélessége 4,7 cm, vastagsága 2 cm. A kard keresztvasa egyenes, négyzetes keresztmetszetű. Hosz-

¹⁰⁷ A függelék II. táblázatában 10 lelőhely 11 kardja szerepel, a III. táblázatban pedig 11 kard. A nagyenyedi Megyei Múzeum raktárában és régi leltárkönyvében folytatott vizsgálódások eredményeképpen a II. táblázat adatát *11 lelőhely 11 kardjára*, a III. táblázat adatát pedig *12 kardra* módosítjuk.

¹⁰⁸ Temesvári Bánsági Múzeum. Lt. sz.: 6716.

¹⁰⁹ Az igazsághoz tartozik, hogy 1948-ban Székely vasdarabokról írt, 1994-ben azonban már nyílcsúcsokként említik őket. Ugyanakkor, mivel a kard bronz ellenzőjét az egyik munkás szolgáltatta vissza, valószínűleg más mellékletek is tartoztak a sírhoz. Őrzési helye egyelőre ismeretlen. *Székely*, 1948. 61–63. o.

¹¹⁰ Ennek alapján Bordi Zsigmond felvetése – Székely Zoltán 1948-as datálásának felelevenítése – remélhetőleg végleg lekerült a napirendről.

sza 12,9 cm, vastagsága 1,2×1,3 cm. A penge 79,1 cm, szélessége a penge hosszának mintegy ¾ részén 5 cm, az utolsó 25 cm-en viszont fokozatosan hegyesedik, a végén már 1,9 cm. A vércsatorna 1,3 cm szélességben figyelhető meg a keresztvas alatt, majd fokozatosan szűkül, és a kard hegyétől 4,75 cm-re tűnik el.¹¹¹

11. A Zsombolyáról előkerült karoling kardot Bóna István említi,¹¹² adatát azonban sem a temesvári és nagyszentmiklósi múzeumban, sem a bukaresti Román Nemzeti Múzeumban nem sikerült ellenőrizni.

Kérdésem leletek

1. Arad–Csályán a jól ismert síron kívül, a homokbányából, egy „karoling” kardnak mondott fegyver 62 cm hosszú és 4,6 cm legnagyobb szélességű töredéke került elő. A lelet körülményeiről csak annyit tudni, hogy a munkások adták át Dörner Egónak, az Aradi Múzeum régészének. Fenntartással sorolható a X–XI. századi kardok csoportjához, három okból is: a) nem látszik a kardtöredéken a X–XI. századi kardokra jellemző vércsatorna; b) a megmaradt penge túl keskeny; c) a jellegzetes tompa hegy helyett a penge kihegyesedik. Az igazság kedvéért azonban megemlítjük, Bulgária utolsó kardleletei is mutatják, hogy ismertek vércsatorna nélküli példányok is.

2. A nagyernyei szórványlelet 1918-ban került a Kolozsvári Múzeumba. Méretei, valamint hosszú markolatvasa alapján kormeghatározása nem egyértelmű. Hosszúsága 53 cm, markolatának hossza 13 cm, a penge szélessége 4,3–4 cm, a hegye felé szűkül. Markolatának szélessége 2–0,7 cm, vastagsága 0,4–0,5 cm, a keresztvas hossza: 8,3 cm, szélessége: 2,2 cm, vastagsága 1 cm.

3. A Nagyösz–téglagyári többsíros temetőből 1911 előtt állítólag karoling/normann kard került elő. A leletet nem sikerült ellenőrizni egyik bánági múzeumban sem, tehát fenntartással kezelhető.¹¹³

4. Szakálházáról, lószerszámokkal együtt, állítólag egy kard és a koptatója is előkerült. A Hampel József által említett leleteket nem sikerült azonosítanunk a Temesvári Múzeumban.¹¹⁴

Tizenöt lelőhelyről összesen 15 kard, illetve kardszerelék került elő. Sajnálatos azonban, hogy mindössze egyetlen lelet származik biztosan X–XI. századra keltezett temetőből, és az is közvetlen (Déva–Mikro 15–7. sz. sír). Valószínűleg egynek volt eddig köze X. századi temetőhöz (Arad–Csályán), ám a jellegzetességei alapján talán más korszakhoz sorolható. Az említett adatok alapján úgy véljük, ehhez a korszakhoz sorolható a sepsiszentgyörgyi Eprestemón feltárt sír. A többi lelet közül a lehetséges bihari Földvár területén előkerült kardot tarthatjuk biztosan X. századi sírleletnek. Tehát temetkezésből összesen, biztosan 3 kard ismert, az aradi lelet korszakunkhoz való tartozása kétséges. Biztosan e korszakhoz sorolható néhány szórvány (Dézs, Gyulafehérvár, Keglevichháza, Malomszeg, Nagykomlós falu határa, Vetés); kérdéses a nagyernyei szórvány, illetve a temetőleletként regisztrált leletek (Nagyösz, Szakálháza). Fenntartásokkal kezelhető a

¹¹¹ Szatmárnémeti Megyei Múzeum. Lt. sz.: 2404.

¹¹² Bóna, 1988. 207. o.

¹¹³ Kühn, 1911. 182–183. o.

¹¹⁴ Hampel, 1907. 138. o.

zsombolyai kardlelet is, mivel két kutató körutunk után sem sikerült azonosítanunk egyetlen múzeumban sem.¹¹⁵

Tehát 14 leletből összesen 3-at lehet sírleletnek tekinteni, és talán még az aradi sorolható ebbe a kategóriába.

*A kardok morfológiai részeiről és szerelékeiről
(az elemzésbe a bizonytalan korú vizsgálható kardokat is bevontuk)*

A kardok részeit és a szerelékeket funkcióik alapján öt csoportba sorolhatjuk:

1. Markolatgombok

A 15 lelőhelyről összesen mintegy 5 markolatgomb ismert, ám csak a bihari, dévai és vetési darabok méretei ismertek; a dévai és a bihari markolatgombok jóval nagyobbak (szélesebbek és magasabbak), mint a vetési példány. Formájuk és a méretük alapján az 5 markolatgombot a következő – Geibig-féle – kombinációs típusokba sorolhatjuk:

10. kombinációs típus (kétrészes, háromosztású): Nagykömlős, Keglevichháza;

12. kombinációs típus, I. változat (félkör alakú, széles): Bihar–Vár;

16. kombinációs típus, I. változat (lencse alakú, az előbbi későbbi változata): Déva–Mikro, 15–4. sír;

12. kombinációs típus, II. változat (kisméretű, félkör alakú): Vetés.

2. Markolatok

A 14 leletből 7 markolat vizsgálható (Bihar, Déva, Malomfalva, Nagyernye, Nagykömlős falu határa, Sepsiszentgyörgy, Vetés); a penge felé kiszélesedő, téglalap keresztmetszetű példányok. A vége mindegyiknek szögletes, egyetlen kivétel a sepsiszentgyörgyi lelet, amelynek a vége lekerekített.

3. Keresztvasak

Nagy változatosság jellemzi őket. 7 csoportba sorolhatók, az előállítási anyaguk pedig elsősorban vas („a–f” csoport), illetve bronz („g” csoport). Az utolsó két csoportba sorolt leletek az eddigi kutatások alapján egyedülállóak, és a hatodik, „f” csoportba sorolt nagyernyei kard X–XI. századi keltezése erősen kérdéses.

a) domború testű, a végein kiszélesedő, felülnézetben csónak alakú keresztvas (10. kombinációs típus): Dézs, Keglevichháza, Nagykömlős falu határa;

b) domború testű, felülnézetben csónak alakú keresztvas (Geibig-féle 11. kombinációs típus): Malomfalva;

c) domború testű, hosszúkás, felülnézetben csónak alakú keresztvas (12. kombinációs típus, I. változat): Bihar–Vár;

d) négyszögletes testű, egyenes, felülnézetben is ugyancsak négyszögletes testű, nagyméretű keresztvas (16. kombinációs típus, I. változat): Déva–Mikro 15-7. sír;

e) négyszögletes testű, egyenes, felülnézetben is négyszögletes testű, közepes méretű keresztvas (12. kombinációs típus, II. változat): Vetés;

f) domború testű, felülnézetben rombusz alakú keresztvas: Nagyernye;

¹¹⁵ Nagyon óvatosan az a kérdés is feltehető, hogy nem esett-e Bóna professzor dezinformáció áldozatául, ugyanis összetéveszthette a nagykömlősi karddal, amelyet sikerült azonosítanunk a Temesvári Múzeumban.

- g) bordázott, árkolt bronz keresztvas, felülnézetből majdnem rombusz alakú, kör alakú nyílással és a végén a kard keresztvasának síkjából kiemelkedő bordák: Sepsiszentgyörgy–Epreстетő.

4. A penge

A kardpengék szélessége alapján három mérettani csoportot különítünk el:

- 1.) 4,5–4,9 cm: Arad–Csálya, Nagykomlós falu határa;
- 2.) 5,0–5,5 cm: Déva, Sepsiszentgyörgy–Epreстетő, Vetés;
- 3.) 5,6–6,2 cm (2. pengetípus /a változat): Malomszeg.

5. A penge hosszúsága alapján három mérettani csoportot különíthetünk el, sajnos azonban a leletek nagy része csak töredékesen maradt meg:

- 1.) 70–75 cm: Sepsiszentgyörgy;
- 2.) 76–80 cm: Déva;
- 3.) 80,5 cm: Vetés.

A penge vércsatornája 6 példányon volt dokumentálható (Déva–Mikro 15–4. sz. sír, Keglevichháza, Malomfalva, Nagykomlós, Sepsiszentgyörgy–Epreстетő, Vetés). A vércsatorna szélességét csak a dévai, malomfalvai, nagykomlói, vetési leleten sikerült rögzíteni, általában 1–3 cm között mozognak.

E jellegzetességeket tekintetbe véve (pengehosszúság, -szélesség, vércsatorna szélessége) a rendelkezésre álló pengék egy részét sikerült besorolnunk a Geibig által elkülönített csoportokba:

- Geibig 2/A: Malomfalva;
- Geibig 2/B: Déva–Mikro, 15–3. sír;
- Geibig 2–6: Vetés.

6. A penge hegyének alakja szerint két csoportot különíthetünk el:

- 1.) Tompa, lekerekedő hegy: Bihar–Vár; Déva–Mikro 15–7. sz. sír; Keglevichháza, Vetés.
- 2.) Majdnem derékszögben kihegyesedő vég: Sepsiszentgyörgy–Epreстетő.

7. Koptató: Gyulafehérvár, szórvány.

A kardok tipológiája és kronológiája (Függelék, VIII. táblázat)

Az elemzésünk során a Petersen-féle tipológiát az elemzés komplex, mindenre kiterjedő módja miatt Geibig rendszerezésével helyettesítettük, ugyanis tipológiai választhatósága és változatossága talán pontosabb keltezést biztosítana a jövőben a temetőleletek körében. Sajnos, ahogyan az időrendi táblázatból is kitűnik, a szórványleletek pontosabb időrendi besorolása nem lehetséges. Az egyetlen biztos dévai kardleletet tartalmazó sírt a temetkezési szokások alapján (szimbolikus lovas temetkezés), a mellékletei és a többi sír leletanyaga eddig elfogadott relatív kronológiája alapján a X. század végére, a XI. század elejére keltezhetjük (trapéz alakú kengyelek, huzalkarperec, ezüst hajkarika, tegez, nyílcsúcsok, illetve fejes pentagrammos gyűrű, balta, körte alakú kengyelek, nyílcsúcsok, íjcsont). A bihari kardleletet tartalmazó – valószínűleg feldúlt – sírt pedig biztosan a X. századra keltezhetjük, ha hinni lehet, hogy a sírból lovas temetkezés emlékei, illetve

edény maradványai is ismertek. Ezekben az esetekben a kardok nemzetközi tipológiája nem segít, hiszen mind a Geibig 12. csoport, mind a 16. kombinációs típus I. változatait körülbelül két évszázadra lehet datálni. Ugyanilyen bizonytalanság jellemzi a többi, a szórványleletek csoportjába sorolható dézsi, keglevichházi, malomfalvi, nagykomlósi kardleletet, amelyeket a X. századra, illetve a XI. század elejére lehet keltezni. Ezen kívül a keresztvas, a markolatgomb, a pengehosszúság, -szélesség, a vércsatorna hosszúsága és szélesség alapján egyértelműen a XI. század végétől keltezhető a vetési szórványleletet, amelyet Pinter és Cosma a X. század második felére datált.

Talán valamivel pontosabb lehet a bizánci kultúrkörbe sorolható leletek besorolása. A sajátosan öntött keresztvasú, vércsatornás sepsiszentgyörgyi kard a X. századra keltezhető. A keresztvas bordázása megfigyelhető egy bulgáriai lelőhelyű kardon is, amelyet Yotov a X. századra datált.¹¹⁶ Ezt a kelteztést erősítheti az a tény is, hogy a sepsiszentgyörgyi sírból, lovas temetkezés emlékeként, lócsontok kerültek elő.

Párhuzamok alapján a X. század végére – a XI. század elejére keltezhető a gyulafehérvári bronzkoptató.

Ezek a nemzetközi tipológiai adatok egyértelműen arra figyelmeztetnek, hogy adataink távolról sem egyértelműek, illetve arra, hogy csakis a század második felétől datáljuk ezeket a kétélű, gyalogság által is használható fegyvereket.

A szablya–kard fegyverváltás, avagy használati párhuzamosság

A szablya időrendben kard előtti használata elméletének legpontosabb kidolgozása Kovács László munkája. Mintegy másfél évtizeddel ezelőtt ezekkel a következtetésekkel fejezte be a munkáját: „Véleményem szerint e fegyverek beszerzésére és használatára 955 után került sor, s tulajdonosaik egy rétege, a köznépi temetőkhöz hantolt pogány vitézek, sírjainak ásásával az 1010/1020-as évek tájékán hagyhattak fel”.¹¹⁷ Ez a gondolat, illetve következtetés, ha nem is éppen ebben a formában, de jelen volt a honfoglalás kori régészet néhány jeles képviselője következtetéseiben, a különbség csupán abban rejlett, hogy későbbre, Géza nagyfejedelem, illetve Szent István király államalapítása időszakára keltezték a kardokat, illetve a kardos sírokat (László Gyula és Bakay Kornél¹¹⁸). Bóna István volt az egyetlen magyar régész, aki elutasította,¹¹⁹ illetve fenntartással kezelte¹²⁰ a kardos sírok Géza és István időszakához köthetőségét, valamint a feltétlenül 955 utánra tehető szablya–kard cserét. Meg kell említeni Fettich Nándor véleményét is, aki a kétélű kardok általános használatát már a keleti szállásokon gyanította.¹²¹

Másfél évtized alatt a Kovács László tanulmányában összefoglalt következtetéseket a román régészet képviselői is átvették.¹²² A dolgozatunk jellege távol áll attól, hogy az

¹¹⁶ Yotov, 2004. 18. kép.

¹¹⁷ Kovács L., 1990. 49. o.

¹¹⁸ László, 1939. 232. o.; Bakay, 1965. 35. o.

¹¹⁹ Bóna, 1988. 196–197. o.

¹²⁰ Kovács L., 1990. 5. jegyzet.

¹²¹ Fettich, 1938. 510. o.

¹²² Bóna István 5. jegyzetben olvasható fenntartását azonban már senki nem említi. Erre a legjobb példát az erdélyi román régészet képviselői szolgáltatják, akik fenntartás nélkül építették bele dolgozataikba a szablya–kard cseré elméletét. Heitel, 1994–95. 389–439. o.; Cosma, 2001. 499–564. o.

egész Kárpát-medencét átívelő jelenségeket taglaljunk, azonban néhány elgondolkodtató adatot megemlítenénk, amelyet tudomásunk szerint senki nem vett figyelembe, és amelyek egy esetleg nem magyar etnikumú, de a kalandozásokban részt vevő és kardot használó, más nyelvű és kultúrájú, de időrendileg párhuzamosan helyben élt népesség létének lehetőségére hívják fel a figyelmet, vagyis a kard párhuzamos használatát vetíthetik előre.

Külföldi írott és régészeti adatok:

A sankt galleni történetből arról értesülünk, hogy a templom tetejéről lezuhant harcosokat elégették, ám ezt a rítust a Kárpát-medencében a szlávok gyakorolták. Az ilyen jellegű temetkezés a tipikusan lóval temetkező honfoglalók körében ismeretlen.

Meg kell említenünk ezen kívül egy honfoglalás korinak értékelt harcos Aspres-les-Corps-i, É–D tájolású, kőpakolásos sírját.

Kárpát-medencei régészeti, nyelvészeti és írott adatok és kérdések:

É–D tájolásúak voltak a szeghalmi sírok is (ha hihetünk Darnaynak), amelyek közül a 2. sírban a váz jobb oldalán egyenes, kétélű kard került elő, körte alakú kengyelekkel és csont oldalpálcás zablával.¹²³ Keltezése a X. századon belül bizonytalan, a kard alapján a sírt a század második felére datálták.

A kardos sírok egy részét teljesen mechanikusan datálták későbbre, néhányuk esetében a X. század első felére való keltezés is elképzelhető (a H, X, Y, U típusok, illetve az 5., 11. és 12. kombinációs típusok már a IX. században használatban voltak). Jó néhány esetben a kard alapján keltezték (hat S, egy T, egy T-1, egy egyélű X típusú kard és két koptató) a leletet a század második felére. A kajárpécsi sírleletet az övveretek alapján a század első felére datálták, de több felvidéki sírlelet esetében inkább valószínű a IX. század, vagy a X. század első felére való keltezés lehetősége, mintsem a X. század második felére való datálás (Szered–II. temető, Ógyalla). Ennek alapján a szórvány kardokat is mechanikusan csak a század második felétől keltezik.

Az Erdélyi-medencében, a Partiumban és a Bánságban lényeges ellentét van a szablyák és kardok előkerülésének jellege között. A 7 lelőhelyről előkerült 14 szablya csakis sírleletből ismert, két temetőrészből pedig 8 darab, ellentétben a kardos lelőhelyekkel, amelyek elsősorban szórványként kerültek elő, és egyetlen esetben sem volt egy lelőhelyen több egy példánynál.

Ez a sor bővíthető olyan temetők listájával, amelyekben a kardos mellékletű sírok mellett szablyás sírok is ismertek: Ágcsernyő–Nagyréti domb (1 szablya, 1 kard); Nap-

¹²³ A X–XI. századi köfoglalatos temetkezési szokásról, illetve ennek nagyon szoros al-dunai párhuzamairól hosszan értekezünk egy megjelenés alatt álló cikkünkben. Ugyancsak ott részletesen foglalkoztunk az úgynevezett fordított tájolású temetkezések lehetséges al-dunai kultúrkapcsolatairól. Az É–D tájolású sírok jelenléte az Al-Duna vidékének temetőiben nagy százalékban dokumentálható (pl. Histria, Capul Viilor temetőből 14 sír volt É–D tájolású; csoportban tömörülnek az É–D tájolású sírok Izvoru temetőjében is, valamint az Obârșia Nouă-n feltárt birtuális temető sírjai egy részének is fő tájolása volt. Nem ritka a Sultana 134. csontváz sírjai között sem. Jelentős százalékban képviseltetik magukat az É–D tájolású sírok a bulgáriai temetőkben is. Devnja 1. számú temetőjében az 53 csontváz temetkezés közül 40 sír volt ilyen irányú. Várna 17 csontváz temetkezése 100 %-ban É–D tájolású). Kárpát-medencei X. századi párhuzamai főleg Erdélyben (Gyulafehérvár–Mentőállomás, Gyulafehérvár–Brândușei utca), a Tisza vidékén (Szegvár–Szőlőkalja), a Tiszántúlon (Kismajtény, Szeghalom), a Bánságban (Újvár–Gomila) ismertek. E jelenségnek mielőbb kutatási témává kellene válnia. Gyulafehérvár–Brândușei utca, Újvár–Gomila: *Gáll*, 2004–2005. 351–359. o., Plate 6–15., 34–35. Aspres les Corps: *Schulze-Dörrlamm*, 1984. 473. o.; Szeghalom: *Darnay*. 1905. 67. o.; Szegvár: *Lőrinczy*, 1985. 155. o., 6. kép.

kor (1 szablya, 2 kard), Nyíregyháza–Pereshalom (1 kard, 1 szablya), Tiszacsoma (1 szablya, 1 szablyamarkolatú kard, 1 kard); Újfehértó–Micskepuszta (1 szablya, 1 kard).

A kardos sírokban, a szablyás sírokkal ellentétben, jó néhány esetben megfigyelhető a korábbi korszakból is jelentős számban ismert edény-/vödörmelléklet. Szablyás sírok feltárása során mindössze két esetben találtak vödödarabokat, edénymellékletet mindezidáig nem¹²⁴ (Bihar–Vár, 1862; Kecel, 2. sír; Kiskunfélegyháza–Külsőgalambos; Pintér tanya; Komáromszentpéter, 61. sír; Ógyalla, 37. sír; Székesfehérvár–Rádiótelep, „A” sír¹²⁵).

Honfoglalás kori, de egyértelműen más kultúrkapcsolatokkal rendelkező népesség temetőit olyan peremterületekről lehet kimutatni, mint az Erdélyi-medence, illetve a Felvidék.¹²⁶ A helynévanyag alapján nyelvészeti kutatások is kimutatták szláv ajkú népesség jelenlétét.¹²⁷

Egy kalandozaskori vezér, Bogát (Bugat) neve alapján joggal gondolhatunk (bogát = gazdag)¹²⁸ arra, hogy szláv főnökökkel együtt szláv kontingensek is részt vehettek a nyugati kalandozásokban.

Valószínű, hogy a szablyát használó honfoglaló magyarok később, a X. század közepe tájától tértek át a kard használatára, azt azonban nem zárhatjuk ki, hogy a portyázásokban más elemek is részt vettek, olyan harcosok, akiknek származása különbözött a sztyepei kultúrhorizont egyéneitől, a 896-os honfoglalás után csatlakozhattak a honfoglalókhoz, és kardot használtak. E szempontból talán nem tűnik értelmetlennek a gepida akulturizációs folyamatot idézni a korai avar korból, amikor talán hasonló folyamatokról beszélhetünk.¹²⁹

Fenti gondolatainkkal arra szeretnénk volna felhívni a figyelmet, hogy a kutatásokat más irányból is el kellene kezdeni, talán a kulturális antropológia és az etnológia bevonásával, illetve módszereik alkalmazásával. Néhány évvel ezelőtt Kristó Gyula azt írta, hogy a szlávokat Szőke Béla elmélete kiszorította a X. századból.¹³⁰ Ugyanakkor az erdélyi temetkezési szokások és leletanyag ismeretében kijelenthetjük, hogy régészetileg

¹²⁴ Zemplén; Kolozsvár–Pata utca, 25. sír.

¹²⁵ Bakay, 1965. 9. sz., 29.; Balogh, 2002. 1., 2. kép. 1.; Horedt, 1968. 422–428. o.; Reiholcová, 1976. 191–234. o.; Kovács L., 1995. 291–308. o.; Točík, 1968.

¹²⁶ Gyulafehérvár–Mentőállomás, –Császár forrása, –Brändușei utca, –Római Fürdők. E temetők temetkezési szokásainak részletes bemutatása, illetve lehetséges kulturális párhuzamai: Gáll, 2004–2005. 351–360., 392–393. o. A Felvidékről a legjobb példa a nagy csekeji temető, ahová egyértelműen temetkezett a IX. századi kultúrhatományokkal rendelkező szláv közösség, amellyel a X. században összeolvadt a beköltöző honfoglaló magyarság.

¹²⁷ Kniezsa, 1938. 367–472. o.

¹²⁸ Teljesen azonosan, e formában őrződött meg a középkorban nagyon erős szláv hatás alatt állt román nyelvben is. Dicționarul explicativ al limbii române, București, 1980. 95. o.

¹²⁹ Nem hasztalan ugyanakkor Walter Pohl szavait is idézni: „There were individuals who were Avars and Lombards in a fuller sense than others who claimed to be it as well; and one could easily be Lombard and Gepid, or Avar and Slav at the same time”. Éppen e változó politikai-katonai viszonyok miatt is találó Patrick Geary tanulmányának címét idézni: „Ethnic identity as a situational construct...” Geary, 1983. 15. o.; Pohl, 1991. 41. o.

¹³⁰ Körülbelül eddig tudunk egyetérteni Kristó professzorral. Véleményünk szerint a honfoglaló magyarság, ahogyan Takács Miklós, fogalmazott „szláv nyelvű népcsoportokat is talált a Kárpát-medencében”. Kristó professzor azon feltételezését viszont, hogy a X. századi Kárpát-medencében szláv többség létezett volna, nem tudjuk elfogadni, és azt a régészeti anyag sem támogatja. Kristó, 1980. 347., 376–377. o.; Kristó, 1995. 164. o.

igenis ki lehet mutatni más kultúrkapcsolatokkal rendelkező népességet is a X. századi magyar szállásterületről, illetve ami minket közelebről érdekel, az Erdélyi-medence egyes területeiről.¹³¹

Szláv vagy más népesség kontingenseinek jelenléte a magyar kalandozás kori hadseregben, éppen az előbbi időszak hun és avar példáit ismerve, egyáltalán nem lenne meglepő, hiszen ismeretes, hogy jelentős germán, illetve gepida és szláv erők vettek részt a hunok, és később az avarok által irányított expedíciókban. És éppen ezért nem meglepő a kétélű kard a X. századi Kárpát-medencei emléktanyagban a század elejétől kezdve, és talán nem helytelen, ha a kétélű kardok vertikális időrendi skálájának bővítését javasoljuk a X. századi Kárpát-medencei leletanyagban belül!

Balták (Függelék, I. térkép; VI. tábla)

A közelharcban használt balták változatos típusait ismerjük az Erdélyi-medence, a Bánság és a Partium területéről. Sírokból és szórványleletekből egyaránt előkerültek, néhány esetben biztosra lehet állítani sírmelléklet-voltukat. A baltáknak eddig 13 vagy 14 példánya ismert a gyűjtőterületünkről. Legtöbbjük két típushoz (egyszerű és fokos balta) tartozik, illetve egy-egy példány két másik típushoz sorolható.¹³²

A balták helyzete a sírban és szerepük

Annak ellenére, hogy több mint egy tucat X. századi baltatípust ismerünk (közülük négy közölt), sírbeli helyzetükről csak a közöletlen darabok esetében van tudomásunk. A többi darab vagy szórványlelet, vagy közöletlen.¹³³ Előfordult, hogy a XIX–XX. század fordulóján lelkes amatőrök az ásások során nem jegyezték fel pontosan a tárgyak síron belüli pontos helyzetét, vagy pedig a szakszerűtlen ásatásnak köszönhetően nem készült pontos dokumentáció a mellékletek elhelyezkedéséről.¹³⁴

Két sírből ismerjük a balta helyzetét. A kolozsvári Pata utcai 15. sz. sírből a jobb combcsont mellől került elő egy egyszerű balta, egy hajkarika, huzalgűrű, két gyöngy, vaskés, csiholóvas és fenőkő társaságában. A szászvárosi Dealul Pemilor X2–18. sz. sírban a balta a tegezzel együtt a halott jobb oldalán feküdt.

¹³¹ Ennek a koncepciónak esett áldozatul a XX. század egyik legnagyobb magyar történésze, Szűcs Jenő is, aki így fogalmaz egyik alapművében: „A régészet idevonható eredményei szintén meglepő *etnikai homogenitásról* vallanak. Amennyire rétegzett szociális tekintetben a Kárpát-medencét megszálló magyarság temetkezési rítusa és leletanyaga, annyira egységes szokásrendszerrel és formanyelvről tanúskodik....” (kiemelés tőlem – G. E.). *Szűcs*, 1997. 388. o.

¹³² Balták: Kolozsvár–Pata u., 16. sír; Marosgombás, 3. sír; Óbesenyő–Dragomir halma, 4. sír; Szászváros–Dealul Pemilor, 18. sír. Baltás szekerce: Bihar–Somlyóhegy, 4. sír. Fokosbalta: Déva–Mikro 15-1. sír; Gyulafehérvár–Apor palota, Gyulafehérvár–Mentőállomás (3 vagy 4 sírből); Temesvár–Csóka erdő, „B” sír. Fokosbárd: Felsőnyárló falu határa. *Herepey*, 1896. 426–427. o., 19. kép; *Tănase – Bejan – Gáll – Kalciov*, 2005.; *Cronica Cercetărilor Arheologice*, 2002.; *Karácsonyi*, 1903. 67. o., 6. ábra, 3. (Ioana Hica és Țuțiuianu D. szíves közlése.) *Heitel*, 1994–95. 413., 418. o.; *Rădulescu – Gáll*, 2001. Abb. 18. 3.

¹³³ Szórványlelet: Felsőnyárló, Gyulafehérvár–Apor palota. Közöletlen: Déva–Mikro 15-1. sír; Gyulafehérvár–Mentőállomás.

¹³⁴ Pl. Gombás, 3. sír: „bal oldalánál egy szekerce.” *Herepey*, 1896. 426–427. o., 19. ábra; Temesvár–Csóka erdő, „B” temető: *Rădulescu – Gáll*, 2001. 155–193. o.

Több esetben felmerült a gondolat, hogy a balta esetleg nem fegyverként, hanem baj-elhárítóként kerülhetett a sírba, tehát gyakorlati funkciója mellett eszmei/hitvilági tartalmat is kapott. E sorok szerzője szerint talán ilyen szerepe lehetett az óbesenyei Dragomir halom V. sírjában talált baltának, mivel feltárója, Constantin Kalciov, egyetlen mellékletként regisztrálta.

A balták méretei, típusai, területi és időbeli elterjedése

Az ismereteink szerinti 13 vagy 14 példányból pontos adatunk csak a Bihar–somyóhegyi, a felsőnyárlói, az óbesenyei, a temesvári és a gyulafehérvári példányról van.

a) Az egyszerű balták csoportjából két példány méreteiről vannak adataink. Az óbesenyői hossza 11,3 cm, köpűje kerek és 4,5 cm széles. Élének legnagyobb szélessége 5,4 cm, legkeskenyebb része, a baltatest közepén, 2,2 cm. Jóval nagyobb a gombási 3. sír baltája: hossza 15 cm, nyakának vastagsága 2 cm, szélessége 2,4 és 4,5 cm; lyukszélessége 3 cm.

E baltatípus időrendi behatárolására még csak kísérletet sem lehet tenni, hiszen időben és térben általánosan elterjedt fegyver- és eszköztípusról van szó.

b) Két fokosbaltáról vannak adataink (Gyulafehérvár–Mentőállomás, XXXIII. kutatóárok, 1. sír, 1983; Temesvár–Csóka erdő, „B” sír). Mindkét balta hossza 14 cm. Egyéb adatokat csak a temesvári példányról ismerünk: pengeszélessége 2,7 cm, köpűátmérője: 1,8 cm, fokszélessége 1,5 cm.

A balták foka négyzet keresztmetszetű, a temesvári darabé a végénél, jól láthatóan, kalapács formában kiszélesedik. A temesvári példány ívelt. A fokosbalták egy másik változatával ellentétben a fok végén nincs rombusz alakú gomb, a kiszélesített fokvég lapos. A rendelkezésre álló tipológiai táblázat alapján a temesvári példányt jelenleg nem lehet pontosan besorolni, a gyulafehérvári viszont (a három közül az egyetlen) egyértelműen a Kovács IV. típus B. változatába tartozik.

A szkíták által használt fokosbalta széles körben ismert volt a steppei népek körében. A Szaltovó-majaki kultúra területén is használták, példányai egészen a Kaukázusig és az Al-Duna völgyéig megtalálhatóak.¹³⁵ A Kárpát-medencében a népvándorlás korában a második avar hullámmal jelent meg, majd később a honfoglaló magyar sírokban ismét feltűnt. Az e fegyvertípussal foglalkozó Kovács László 23 lelőhelyet gyűjtött össze.¹³⁶ Az utolsó évtizedben további balták kerültek elő,¹³⁷ velük, valamint az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság lelőhelyeiről származó példányokkal együtt 33 fokosbaltát ismerünk.

Az Erdélyi-medencében előkerült példányokat időrendi szempontból nehezen lehet pontosan besorolni, hiszen a dévai és a gyulafehérvári leletek (három darab) közöletlenek. Időrend szempontjából – a dévai temetőrészből ismert kard, trapéz alakú, gombos kengyelvas (7. sír), valamint négyszirmú virágdíszítéses, szélesített fejű pentagrammos

¹³⁵ *Pletnyova*, 1967. 137–139. o.; *Schulze-Dörrlamm*, 1988. 21. tábla.; *Yotov*, 2004.

¹³⁶ *Kovács L.*, 1980. 74–78. o.

¹³⁷ Három példány a karosi II. és III. temetőből ismert (II. temető 69., III. temető 3. és 8. sír), egy-egy példány pedig Ibrányból, Esbóhalomról, a Hajdúszoboszló, árkoshalmi 109. sírből, a püspökladányi 38. sírből, a Kiskunfélegyháza–külsőgalambosi 2. sírből. *Révész L.*, 1996. 32, 34–35. o., 108. tábla, 1., 113. tábla, 8., 117. tábla, 7.; K. K., 1996. 147. o.; *M. Nepper*, 2002. 47. tábla, 2.; *Balogh*, 2003. 2. kép, 6.

pántgyűrű (3. sír) alapján – a X. század második felére – a XI. század első felére keltezhetjük. Körülbelül így datálható a Temesvár–Csóka erdei temető „B” sírja baltája is, amely egy csoportban volt több, rombusz keresztmetszetű karpereces női sírral. Az eddig elfogadott tipokronológia alapján ezek a karperecek a X. század végétől kezdve voltak használatosak,¹³⁸ tehát a balta is valamikor a század közepén, második felében, avagy akár a XI. században kerülhetett a földre. A magyar szakemberek szerint e baltatípus az egész X. században fellelhető; viszonylag a kisméretű darabok, valószínűleg a könnyűlovassághoz kapcsolhatók.

c) Fokosbárd (Felsőnyárló falu határában került elő, szórványként). A háromszög alakú fok nyúlványa függőlegesen ívelt, négyzet alakú élbe fut bele. Köpűje nyújtott, a köpűből kinyúló rövid fok kalapácsfejhez hasonlóan kiszélesedik. Éle 13,9 cm, a bárd teljes hossza 21,8 cm, a köpű átmérője 3×3,3 cm, magassága 5,5 cm. A fok szélessége 2,8 cm, magassága 2 cm. Kovács László baltatipológiai táblázatába nem illeszthető be, térben legközelebbi párhuzama a sajnos ugyancsak szórványként előkerült Tävädärest-i lelet (Bákó megye [jud. Bacău], Románia), valamint egy másik az Al-Duna vidékéről, Bulgáriából.¹³⁹ Mindkettőt a X–XI. századra keltezték; példányunkat egyelőre mi sem tudjuk másképpen datálni.

d) Baltás szekerce (Bihar–Somlyóhegy 4. sírjából). A szekerce 18,5 cm hosszú, éle 9 cm, foka 3,5 cm széles. Néhány példány tartozik e típushoz. Révész László szerint¹⁴⁰ időrendi szempontból a X. század elején a Kárpát-medencében megtelepedő magyar elemmel jelenik meg, és főleg a Felső-Tisza vidékén feltárt temetőkből ismert. A bihari példányt a sírban talált mellékletek, illetve a temető rész többi sírjainak leletei alapján a X. század első felére lehet keltezni.

Lándzsa – dárda

A X–XI. századi magyar temetkezések nagyon ritka melléklete a lándzsa. A hegyes vascsúccsal ellátott szúrófegyver különböző elnevezései ismertek a szakirodalomban,¹⁴¹ példányaikat először Hampel József gyűjtötte össze.¹⁴² Azóta, ahogy Kovács László rámutatott, elsősorban olyan leletek kerültek az 1962-es leletkataszterbe, amelyek legtöbb alkalmalmmal nem is a szóban forgó korszakhoz köthetőek. A Kovács által összeállított 1980-as leletkataszter szerint 16 lelőhelyről 18 lándzsa került elő,¹⁴³ és az azóta eltelt negyedszázad is csak alig módosította a listát. Kárpát-medencei lelőhelyről előkerült egy pika a csekeji temetőből, illetve egy „normann” lándzsa a kistokaji 67. sírből.¹⁴⁴

Az Erdélyi-medencében, a Partiumban és a Bánságban előkerült leletek gyakorlatilag az Erdélyi-medence délkeleti részére korlátozódnak, kivételt csak a bizonytalan, inkább

¹³⁸ Szőke, 1962. 94–95. o.; Giesler, 1981.120–121. o., 53. tábla.

¹³⁹ Teodor, 1980. 95. o., 30. kép, 4.; Yotov, 2004. LII. tábla, 428., 430.

¹⁴⁰ Révész László e fegyvertípus kutatástörténetéről is széles kitékintést nyújt. Révész, 1996. 175., 178. o.

¹⁴¹ Minderről kimerítően értekezett Kovács L., 1971. 81–108. o.

¹⁴² Hampel, 1905. 179–183. o.

¹⁴³ Kovács L., 1980. 2–6. o.

¹⁴⁴ K. Végh, 1993. 21. kép, 1.

avarnak mondható óbesenyei lelet, illetve az Eresztevény–zádogostető¹⁴⁵ és a Sepsiszentgyörgy–eprestető¹⁴⁶ példány képez.

Az eresztevényi lándzsáról egyetlen fénykép maradt, méretei, arányai, sajnos, ismeretlenek.¹⁴⁷ Tipológiailag az úgynevezett „normann lándzsák” köréhez tartozik, melyek fő jellegzetessége a levélhez való hasonló formájú csúcs, amit kiszélesedő köpű követ. A Kárpát-medencéből alig néhány hasonló lelet került elő, vizsgált területünkől távol: hasonló típusú lándzsákat ismerünk Törtelről, a Duna medréről Budapestről, illetve a kistokaji Gerendai dűlő 67. sírjából.¹⁴⁸ Hasonló leletre hívta fel a figyelmet Heitel R. R., aki a bukaresti Román Régészeti Intézet raktárából közölt egy mintás, berakásos lándzsacsúcsot, amelynek tökéletes párhuzamát Bulgária északkeleti részéből ismerjük, nem azonosított lelőhelyről,¹⁴⁹ és az eresztevényi darabbal együtt normann importpéldányokként, illetve utángyártás termékeként határozta meg őket. A Székelyföld déli felén előkerült leletek¹⁵⁰ és a Yotov fegyvertipológiai munkája V. kötetében közölt nagyszámú lándzsalelet¹⁵¹ azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy az eresztevényi lándzsát akár az al-dunai kultúrkörbe is lehet sorolni, bár az állítólag a lándzsával együtt a sírból előkerült, trapéz alakú, aszimmetrikus kengyel, tudomásunk szerint, még Yotov hatalmas leletközlése után is ismeretlen az Al-Duna vidékén. Kovács László tanulmánya alapján e példány a X. század végére, illetve a következő század első felére keltezhető.¹⁵²

A sepsiszentgyörgyi lelet időrendi és kulturális besorolása hasonlóan bizonytalan. A rossz minőségű fotó alapján nem lehetséges pontos elemzést végezni. 14 cm hosszú és 2 cm-es köpűvel rendelkező tárgyat utóbb Heitel R. R. dárdának gondolta.¹⁵³

A gyűjtőterületünkről előkerült nagyösi lándzsacsúcs-lelet is fenntartásokkal kezelhető.¹⁵⁴ A csak leírásban szerepelt darab elveszett; nem kizárt, hogy mint sok más esetben, Kühn nyílcsúcsot nézett lándzsacsúcsnak.

Hasonlóan bizonytalanul lehet keltezni az óbesenyői Hunca Mare halom magányos sírjától 3 méter távolságban, több lelettel együtt előkerült, fényképe alapján talán pikának meghatározható maradványt. Jellege alapján ítélve inkább avar korinak látszik, és semmi sem bizonyítja, hogy a honfoglalás kori magányos (?) sírhoz tartozott volna.¹⁵⁵

¹⁴⁵ László, 1943.82. o., 214. jegyzet.

¹⁴⁶ Székely, 1945. Tab. I. 6.

¹⁴⁷ László, 1943. 82 o., XV. tábla, 3–4.

¹⁴⁸ Kovács L. 1971-ben a magyar kultúrkörhöz sorolta e lándzsákat.

¹⁴⁹ Yotov, 2003. 20. kép.

¹⁵⁰ Biztosan al-dunai lelethorizontot képvisel a Székely Zoltán által feltárt több település kerámiaanyaga.

¹⁵¹ Yotov, 2004. 80. tábla.

¹⁵² Az eresztevényi lándzsát, oroszországi példák alapján is, hazai gyártmánynak tartja. Kovács L., 1971. 98. o.

¹⁵³ A leletet nem sikerült azonosítani a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban, ugyanis a szovjetek a múzeum leletanyagát szállító vonatot 1944-ben lebombázták. Heitel, 1994–95. 437. o.

¹⁵⁴ Kühn, 1911. 182–183. o.

¹⁵⁵ A további félreértések elkerülése végett közlöm Kislégghi Nagy Gyula eredeti szövegét, amelyre a naplóiban akadtunk rá Daniela Tánase-val: „Tovább folytatva az ásást csakhamar ismét leletekre bukkantunk: a halom csúcspontjától északnyugatnak, 3 m távolságban, 60 cm mélységben egy köpűs vaslándzsacsúcs került elő, vízszintes fekvésben, hegyével nyugatnak fordítva, innen tovább keletnek, némely apró igen korhadtsóntrészlet és 2 darab kisebb vaslemez, valamint más apróságok. Sem emberi, sem lócsontok helyünnem fordultak elő (sem bármilyen más jel, amelyekből esetleg feldúlt sírra következtetnem volna), amint is nyilvánvaló-

A sírmellékletként talált lándzsák ilyen kis számát a magyar régészet képviselői, néprajzi párhuzamok alapján, azzal magyarázták, hogy e fegyvert nem a sírba tették, hanem az elhunyt vitéz hantjába szúrták.¹⁵⁶ A meggyőzőnek látszó érvelést egy dolog homályosítja csak el: miért kerültek akkor sírba az említett példányok? Hasonló jelenség a Kárpát-medence legkeletibb részén és Moldva–Havasalföld területén is előfordul: a IV. századi, óriási sírszámú temetőkből százalékarányban alig ismert fegyveres (férfi) sír. A Maroszentanna–csernyahovi kultúra esetében a régészet idegen kulturális elemek feltűnésével magyarázta e jelenséget, ezért, kellő óvatossággal, mi is feltehetjük a kérdést: nem lehetséges-e vizsgált területünkön is a magyarság kultúrájától idegen elemként értékelni ezeket a temetkezéseket?

Következtetések

A fegyverek földrajzi elterjedése (Függelék, 1–2. térkép)

Hét fegyverkategória közül öt egyenletesen szóródik a három régió területén. Kivételt a két lándzsalelet képez, amely Székelyföld déli részén került elő, Erdély délkeleti felében. A szablya és a kard földrajzi elterjedése esetében fontos megfigyeléseket tehetünk.

A szablya, ahogyan már említettük, csak sírból került elő, szórványként eddig nem ismert a három régióból. A 12 szablyalelet közül 8 két temetőrészről származik, sőt a Zápolya utcai temetőben 11 sírből 5 került elő, ami százalékarányban meghaladja az összes eddig ismert Kárpát-medencei példát. A szablyák földrajzi elterjedését vizsgálva az Erdélyi-medencében északról dél felé haladva számarányban csökkenő tendenciát figyelhetünk meg. A medence földrajzilag utolsó déli lelete a maroskarnai szablya, a Marostól keletre egyetlen lelőhely sem ismert, illetve csak a Maros alsó szakaszán, Aradon került elő egy példány. A Partiumban összesen 3 szablyalelet ismert, míg a Marostól délre fekvő Bánságból egyetlen egy sem került elő. Ez a megfigyelés azonban a Kárpát-medence összterületére is érvényes: a medence északi részétől dél felé haladva is ugyanezt a számbelileg csökkenő tendenciát figyelhetjük meg a szablyák temetőnkénti arányát illetően.

vá vált előttem, hogy szórvány lelettel van dolgunk, mégis lehetséges, hogy feldúlt sírral van dolgunk. A halom ezen második pontján lelt tárgyakat részletesen a következőkben ismertetem:

1. Lándzsacsúcs, köpűs, egész hossza 23 cm. A köpű szájának külső átmérője 3,5 cm, a köpűs rész hossza 8,8 cm, mely tölcsérszerűen szélesedik lefelé és a száj fölött (2,5 cm távolságban), átjáró szögecsnek nyoma látható, a szárnyas rész fölfelé szélesbül... legnagyobb szélessége 3,1 cm, majd hosszú hegyes csúcsba megy át. Egyik oldalán végig erős farostnyomok.

2. Hossznégyszögű vaslemez, méretei 6,5×3,8 cm, szélein néhány kerek lyukaeskával. Talán ruhára volt felvarrva mint páncél. (?)

3. Hasonló lemeztöredék, melynek egyik oldalán finom szövet lenyomata jól látható.

4. Késnek a töredéke: 4 darab.

Lemezes karika: külső átmérője 2 cm, talán a fenti késhez tartozott. / Vascsatnak a részletei. / Valamely vékony ezüst pléh dísznek (gömb) 3 töredéke?? / Kis csonka szíjvég (sárga fémből), kidomborodó dísszel, melynek mivolta homályos. / Szíjra való megerősítéshez szolgáló sárga fém részletek, 3 darab. / Vasrészecskék zöld foltokkal, 3 db. / Egy emberi és két darab állati fog.”

Ezekről a leletekről gyengébb minőségű fotó: *Kisléghi Nagy*, 1911. 322. o.

¹⁵⁶ *Kovács L.*, 1971. 81–108. o.; *Kovács L.*, 1982. 58–85. o.

Teljesen más jellegű a kardok földrajzi szóródása. Ennek a fegyverkategóriának a földrajzi elterjedése jóval szélesebb területeket foglal magába. Jelen van az Erdélyi-medencében a Szamos és a Maros vidékén, de ismert Székelyföld déli feléhez tartozó Sepsiszentgyörgyről is. Előkerült a Partium területéről, illetve a Marostól délre eső Bán-ság régiójából is. Földrajzi szóródása egyértelműen jóval általánosabb, nagyobb terület ölel fel kutatott régióinkban, mint a szablya. Ugyanakkor meg kell mondani, hogy kard-koncentrációt, lelőhelyek esetében, nem ismerünk. Talán úgy is feltehető a kérdés, hogy vajon ez a földrajzi elterjedés időrendi, vagy kulturális eltéréseket takar-e?

A Kárpát-medencében lelőhelyenként két kardos sírnál több sose került elő, ellentétben a szablyás sírokkal, amelyeknek egyes temetőkben jelentős koncentrációját figyelhetjük meg. Ezt a jelenséget egyáltalán nem tudjuk magyarázni, tehát egyértelmű, hogy a kérdések csak szaporodnak, anélkül, hogy bármelyikre is megnyugtató választ találjunk.

Időrendi következtetések (Függelék, IX. táblázat)

A fegyverek időrendi besorolásának lehetőségét nagymértékben befolyásolja a kutatások állása, a leletek előkerülésének jellege, illetve közlésük. Ahogyan kiderült, a leletek egy része a mai napig közöletlen, amiből törvénytzerűen következik, hogy konkrét adatokkal nem rendelkezünk róluk, illetve a helyszínen sem sikerült megvizsgálunk őket. Ennek ellenére a fegyverek kronológiai besorolását háromféle szempont alapján próbáltuk elvégezni:

A fegyverek tipokronológiai elemzése

A fegyveres sírokban előkerült többi melléklettel való asszociálás révén próbáltuk meghatározni az illető objektum megásásának idejét, és ezzel a fegyverek sírba kerülésének időrendjét.

A fegyveres sírokat tartalmazó temetők belső időrendi kronológiája alapján a fegyveres sírokat/sírcsoportokat pontosabb időrendi keretekbe próbáltuk illeszteni. Sajnos azonban az kutatások részleges volta, illetve a temetők közöletlensége miatt a kronológiai szempontból nagyon sokszor perdöntő horizontál stratigráfiai elemzést nem lehet elvégezni.

Az elemzés alapján a sír- és szórványleletekből ismert fegyverek hat időrendi csoportját sikerült meghatározunk, illetve elkülönítettünk egy (hetedik) csoportot, amelyet nem lehet pontosan keltezni:

- I. csoport: a X. század első kétharmada: Arad–Csálya, X. sír; Bihar–Somlyóhegy, 1., 2., 4–8. sír; Kolozsvár–Pata utca, Kolozsvár–Zápolya utca, 1., 4., 6., 10. és 11. sír; Sikló, 2., 3., 10. és 12. sír; Nagykömlös falu északi határa; Nagykömlös–Poszt-szállás; Óbesenyő–Balthazar Anton földje, VIII. Halom.
- II. csoport: a X. századon belül pontosan nem keltezhető: Bihar–Vár; Dézs; Zsombolya; Gyulafehérvár–Apor palota; Keglevichháza; Malomszeg; Nagykömlös falu határa; Nagyósz; Sepsiszentgyörgy–Eprestemető.
- III. csoport: a X. század második fele: Csák, Gherghianu, 1. sír; Marosgombás, 1., 3., 4. és 5–9.(?) sír; Nagyszalonta–Halom domb, 2. sír; Óbesenyő–Hunca Mare, VI.

- Halom; Vejte, 3. és 6. sír; Nagylak, „A” sír; Szászváros–Dealul Pemilor, 2., 6., 7., 18., 26., 29. és 30. sír; Kőröstarján, 21. és 28. sír; Óbesenyő–IV. halom, 1–2. sír.
- IV. csoport: a X. század vége – XI. század eleje: Déva–Mikro 15–1–7. sír; Eresztvény–Zádogostető; Felsőnyárló; Gyulafehérvár–szórvány (koptató); Gyulavarsánd–Laposhalom, 7. és 33. sír; Maroskarna „B” temető, 2., 4., 11. és 15. sír; Óbesenyő–Dragomir halma, 4. sír; Temesvár–Csóka erdő, „A,” „B,” „C,” „E,” „F,” „G” sír.
- V. csoport: a XI. század első kétharmada: Gyulavarsánd–Laposhalom, 51–53. sír; Vajdahunyad, Kincseshegy, 2. sír.
- VI. csoport: a XI. század vége – XII. század eleje: Vetés; Öthalom.
- VII. csoport: a X–XI. századon belül nem lehet keltezni: Magyardécs; Csáklya; Vajasd; Nyírmező; Hari; Mácsé.

A fegyverleletek mennyisége a sírleletekben időrendi szempontból határozottan csökkenő tendenciát mutat, (ld. a *Függelékben a IX. A–B. táblázatot*). Ez egyértelműen a spiritualista és egalitarista túlvilágképet szorgalmazó kereszténység térhódításával hozható kapcsolatba, ennek ellenére úgy véljük, a sírokba rakott fegyverek jóval nagyobb százalékarányban kerülhettek még a XI. században is a földre, mint azt ma gondoljuk (például a varsándi temetőtérkép alapján az 51–53. sírokat csakis a XI. századhoz sorolhatjuk). E munkahipotézist azonban csak a jövődöbéli kutatások bizonyíthatják, vagy cáfolhatják meg.

RÖVIDÍTÉSEK

AASzeg	Acta Antiqua et Archaeologica (Szeged)
ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
Alba Regia	Alba Regia (Székesfehérvár)
AMN	Acta Musei Napocensis (Kolozsvár/Cluj-Napoca)
AP	Archaeologia Polona (Warsawa/Varsó)
Apulum	Apulum – Anuarul Muzeului Național din Alba Iulia (Gyulafehérvár/Alba Iulia)
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő (Budapest)
ArhMed	Arheologia Medievală (Cluj-Napoca)
ArchSlovFont	Archaeologia Slovaca Fontes (Bratislava)
ASiCat	Archaeologica Slovaca Catalogi (Pozsony/Bratislava)
BMMK	Békés Megyei Múzeumok Közleményei (Békéscsaba)

CA	Cercetări Arheologice (București)
CommArchHung	Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
Dacia N. S.	Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Nouvelle serie (București)
DolgSzeg	Dolgozatok (Szeged)
DuDolg	Dunántúli Dolgozatok (Székesfehérvár)
FolArch	Folia Archaeologica (Budapest)
HOMÉ	Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
HK	Hadtörténelmi Közlemények (Budapest)
HŰ	Hadak Útján XII. „Régiók és kistájak a népvándorlás korában”. A népvándorlás kor fiatal kutatói konferenciájának előadásai (Simon-tornya, 2001. szeptember 3–5.). Szerk. Gaál A., WMMK, 2001.
JAA	Journal of Anthropological Archaeology (New York)
JRGZ	Jahrbuch Römisch-Germanische Zentralmuseums (Mainz)
Közl.	Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjteményéből (Kolozsvár)
MCA	Materiale și cercetări arheologice (București)
MIA	Materiali i izsledovanija po Arheologii CCCP (Moszkva)
MFME	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
Mousaios	Anuarul Muzeului din Buzău (Buzău)
MTA Évk.	A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyve (Budapest)
NéprÉrt	Néprajzi Értesítő (Budapest)
PZ	Prehistorische Zeitschrift (Berlin)
RA	Rossijskaja Archeologija (Moszkva)
RégTan.	Régészeti Tanulmányok (Budapest)
Sargetia	Acta Musei Devensis (Déva)
SCIV	Studii și cercetări de istorie veche (București)
SCIVA	Studii și cercetări de istorie veche și arheologie (București)
SlovArch	Slovenská Archeológia (Pozsony/Bratislava)
StCom	Studia Comitatus (Szentendre)
Századok	A Magyar Történelmi Társulat folyóirata (Budapest)
Sz. I. E.	Szent István Emlékkönyv. Budapest, 1938.
Turán	(Budapest)

IRODALOM

- Anghel – Ciugudeanu*, 1987. *Anghel, Gheorghe – Ciugudeanu, Horia*: Cimitirul feudal-timpuriu de la Blandiana (j. Alba). *Apulum* XXIV. 1987. 179–196. o.
- Bakay*, 1965. *Bakay Kornél*: Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéseihez (Archäologische Studien zu Fragen der ungarischen Staatsgründung). *DuDolg* 1. 1965.
- Bakay*, 1978. *Bakay Kornél*: Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly mentén (Gräberfelder an der Eipel aus der Zeit der ungarischen Landnahme und Staatsgründung). *StCom* 6. 1978.
- Balogh*, 2002. *Balogh Csilla*: 10. századi sírok Kiskunfélegyháza környékéről. (Gräber aus dem 10. Jahrhundert in der Umgebung von Kiskunfélegyháza.) *MFME Stud. Arch.* IX. 2003., 283–293. o.
- Bálint*, 2004. *Bálint Csanád*: A nagyszentmiklósi kincs. Régészeti tanulmányok. *Varia ArchHung* 16a. Budapest, 2004.
- Berreman*, 1981. *Berreman, G. D.*: Social Inequality: A Cross Cultural Analysis. In: *Berreman, G. D.*: Social Inequality: Comparative and Developmental Approaches. New York, 1981. 3–40. o.
- Blăjan – Stoicovici*, 1980. *Blăjan, Mihai – Stoicovici, Eugen*: Toporul de luptă din secolul X. e. n., descoperit la Ațel (jud. Sibiu). *Apulum* 18. 1980. 179–193. o.
- Bóna*, 1988. *Bóna István*: A honfoglaló magyarok az Erdélyi medencében. In: Erdély története. I. Budapest, 1986. 194–237. o.
- Budinský-Krička – Fettich*, 1973. *Budinský-Krička, Vojtech – Fettich Nándor*: Das altungarische Fürstengrab von Zemplin. *ArchSlovFont* 2. 1973.
- Canache – Curta*, 1994. *Canache, Adrian – Curta, Florin*: Depozite de unelte și arme medievale timpurii de pe teritoriul României, *Mousaios* 4. 1994. 179–221. o.
- Cosma*, 2001. *Cosma, Călin*: Gräberfelder, einzelgräber und Grabfunde unsicheren Characters aus dem 9.–10. Jh. im westen und nordwesten Rumäniens. *Studia Archaeologica et Historia Nicolao Gudea Dicata*. 2001. 499–564. o.
- Cs. Sebestyén*, 1932. *Cs. Sebestyén Károly*: „A sagittis Hungarorum.” A magyarok íja és nyila. *DolgSzeg* 8. 1932. 167–255. o.
- Darmay*, 1905. *Darmay Károly*: Szeghalmi ásátásokról, *ArchÉrt* 25. 1905. 66–70. o.
- Dienes*, 1957. *Dienes István*: A bashalmi (Szabolcs–Szathmár m.) honfoglalás kori temető. *ArchÉrt* 84. 1957. 24–37. o.
- Dienes*, 1965. *Dienes István*: A honfoglaló magyarok. In: Oroszáza története és néprajza. I. Szerk.: *Nagy Gyula*. Oroszáza, 1965.
- Dienes*, 1975. *Dienes István*: A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmeik. (Die landnahmezeitlichen Ungarn und ihr Urglaube). In: *Uráli népek*. Szerk.: *Hajdú Péter*. Budapest, 1975. 77–108. o.
- Dienes*, 1978. *Dienes István*: A honfoglaló magyarok lélekhiedelmeinek régészeti bizonyosságai. Mítosz és történelem. Szerk.: *Hoppál Mihály – Istvánovits Mihály*. Előmunkálatok a magyarság néprajzához. 3. Budapest, 1978. 28–39. o.

- Dienes*, 1979. *Dienes István*: Archäologische Beweise des Geisterglaubens der Ungarn zur Zeit der Landeseroberung. Alba Regia 17. 1979. 81–90. o.
- Dumitrache*, 1979. *Dumitrache, Maria*: Cetatea săsească din Drăușeni, jud. Brașov, ansamblu de arhitectură medievală. Cercetări arheologice 1973–1977. (La forteresse villageoise de Drăușeni, dép. de Brașov, ensemble d'architecture médiévale. Recherches archéologiques 1973–1977), CA 3. 1979. 155–198. o.
- Érdy*, 1858. *Érdy János*: A verebi pogánysír. MTA Évk. 9. 1858. 14–27. o.
- Fettich*, 1931. *Fettich Nándor*: Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához. (Angaben zur Archäologie der ungarischen Landnahmezeit.) ArchÉrt 45. 1931. 48–112. o.
- Fettich*, 1938. *Fettich Nándor*: A prágai Szt István kard régészeti megvilágításban. (Archäologische Aspekte des Pragaer Hl.-Stephan-Schwertes.) Sz. I. E. 3., 1938. 473–516. o.
- Fodor*, 1985. *Fodor István*: Honfoglalás kori temető Sándorfalván, AASzeg 5. 1985. 17–33. o.
- Füredi*, 2003. *Füredi Ágnes*: Honfoglalás kori temető Kálon (Cemetery in Kál from the Age of the Hungarian Conquest). BMMK 24–25. 2003. 331–352. o.
- Gáll*, 2001. *Gáll Erwin*: Sistemul cronologic al descoperirilor funerare din secolul X în Bazinul Transilvan. Apulum XXXVIII. 2001. 2., 1–14. o.
- Gáll*, 2004–2005. *Gáll Erwin*: Analysis and Comparison of Burial Customs in the 10–11th Century in the Transylvanian Basin, Crișana and Banat. Dacia N. S., 48–49. 2004–2005. 334–454. o.
- Geary*, 1983. *Geary, Patrick*: Ethnic Identity as a Situational Construct in the Early Medieval Ages. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, 113., 1983. 15–26. o.
- Geibig*, 1991. *Geibig, Alfred*: Beiträge zur morphologischen Entwicklung des Schwertes im Mittelalter. Eine Analyse des Fundmaterials vom ausgehenden 8. bis zum 12. Jahrhundert aus Sammlungen der Bundesrepublik Deutschland. Neumünster, 1991.
- Giesler*, 1981. *Giesler, Joachim*: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo-Brdo. (Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken.), PZ 56. 1991. 3–181. o.
- Hampel*, 1905. *Hampel József*: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. I–III., Braunschweig, 1905.
- Hampel*, 1907. *Hampel József*: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest, 1907.
- Harhoiu*, 1972. *Harhoiu, Radu*: O cataramă în formă de liră descoperită la Târgșor. SCIV 23. 1972. 3. 417–425. o.
- Härke*, 2000. *Härke, H.*: Social Analysis of Mortuary Evidence in German Protohistoric Archaeology. JAA New York, 19. 2000.
- Heitel*, 1991. *Heitel, Robert Radu*: Un vârf de lance din colecția Institutului de Arheologie (București). (Eine Speerspitze aus der Sammlung der Archäologische Institut als Bukarest). SCIVA 42. 1991. 3–4., 245–248. o.

- Heitel*, 1994–95. *Heitel, Robert Radu*: Die Archäologie der ersten und zweiten Phase der Eindringens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien. *Dacia N. S.*, 1994–95. 38–39., 389–439. o.
- Herepey*, 1896. *Herepey Ádám*: A gombási népvándorláskori sírokról. *ArchÉrt* 16. 1896. 426–430. o.
- Horedt*, 1968. *Horedt, Kurt*: Interpretări arheologice. *AMN* 5. 1968. 419–428. o.
- Jósa*, 1900. *Jósa András*: Emlékek a honfoglalás korából. *ArchÉrt* 20. 1900. 214–224. o.
- Kada*, 1912. *Kada Elek*: Kecskemét vidékéről való leletek a honfoglalási korból. *ArchÉrt* 32. 1912. 323–329. o.
- Karácsonyi*, 1903. *Karácsonyi János*: A bihari honfoglalás kori lovassírról. *ArchÉrt* 23. 1903. 66–67., 405–412. o.
- Karger*, 1958. *Karger, M. K.*: *Drevnij Kiev. I–II. Moscova–Leningrad*, 1958.
- K. K.* 1996. *Öseinket felhozád. Kiállítási Katalógus. Magyar Nemzeti Múzeum. Szerk.: Fodor István.* Budapest, 1996.
- Kisléghi Nagy*, 1904. *Kisléghi Nagy Gyula*: Lovas halomsírokról Torontál megyében. *ArchÉrt* 24. 1904. 417–421. o.
- Kisléghi Nagy*, 1911. *Kisléghi Nagy Gyula*: Torontál megye őstörténete. (Die Urgeschichte des Komitats Torontál.) In: *Borovszky Samu*: *Torontál vármegye.* (Das Komitat Torontál.) Budapest, 1911. 321–322. o.
- Knieszsa*, 1938. *Knieszsa István*: Magyarország népei a XI. században. *Sz. I. E.* 1938. 378–454. o.
- Kovács I.*, 1941. *Kovács István*: Hogyan használta a honfoglaló magyar a szablyát? (Ein Beitrag zur Benützung des ungarischem Säbels der Landnahmezeit.), *Közl.* 1. 1941. 129–131. o.
- Kovács I.*, 1942. *Kovács István*: A kolozsvári Zápolya utcai magyar honfoglalás kori temető (Der landnahmezeitliche Friedhof von Kolozsvár–Zápolya Gasse), *Közl.* 2. 1942. 85–118. o.
- Kovács L.*, 1995. *Kovács László*: Előkelő rusz vitéz egy székesfehérvári sírban. (A rádiótelevíziós honfoglalás kori „A” sír és kardja.) In: *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére.* Szerk.: *Kosztó László.* Szeged, 1995. 291–308. o.
- Kovács L.* 1971. *Kovács László*: A honfoglaló magyarok lándzsái és lándzsástemetkezésük (Die Lanzen der Landnehmen den Ungarn und ihre Lanzenbestattung), *Alba Regia* 11. 1971. 81–108. o.
- Kovács L.* 1980. *Kovács László*: Vooruženie vengrov obretatelej rodninji: sabli, boevie topory, kopjia. (Kandidátusi disszertáció kézírata), Moszkva, 1980.
- Kovács L.*, 1982. *Kovács László*: A honfoglaló magyar lándzsás sírjelölés és néprajzi megfelelői. *Előmunkálatok a magyarság néprajzához*, 10. Budapest, 1982. 58–85. o.
- Kovács L.* 1990. *Kovács László*: Szablya–kard fegyverváltás. A kétélű kardos sírok 10–11. századi magyar sírok keletkezéséhez (Säbel–Schwert Waffenwechsel. Zur Datierung der ungarischen Gräber mit zweischneidigen Schwertern im 10.–11. Jh.). *ArchÉrt* 117. 1990. 39–49. o.

- Kovács L.* 1992. *Kovács László: Honfoglaló magyar leletek a kajárpéc–gyüri kavicsbányában, CommArchHung* 1992. 159–171. o.
- Kovács L.* 1994–95. *Kovács László: A Kárpát-medence kétélű kardjai a 10. század 2. feléből. (Adattár). (Die zweischneidigen Schwerter des Karpatenbeckens im 2. Hälfte des 10. Jhs. (Katalog). CommArchHung* 1994. 153–189. o.
- Kovács L.* 2002. *Kovács László: A honfoglaló magyarok bőrpáncéljáról (About the Leather Armour of the Conquering Hungarians). HK* 115. 2002. 2, 311–334. o.
- Kovács L.* 2004. *Kovács László: Viselet, fegyverek. In Kristó Gyula: Háborúk és hadviselés az Árpádok korában. Szeged, 2004. 284–392. o.*
- Kristó, 1980.* *Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. H. n., 1980.*
- Kristó, 1995.* *Kristó Gyula: A magyar állam megszületése. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár* 8. Szeged, 1995.
- K. Végh, 1993.* *K. Végh Katalin: A kistokaji honfoglalás kori temető. (Bestattungsort aus der Zeit der Landnahme in Kistokaj.) HOMÉ* 30–31., 1993. 53–103. o.
- Kühn, 1911.* *Kühn Lajos: Középkori temetőről Nagyöszön. ArchÉrt* 31. 1911. 182–183. o.
- Lakatos, 2005.* *Lakatos Attila: Honfoglaláskori sírok Nagyszalonta–Halom dombról. (Salonta, Románia) (Gräber aus der ungarischen Landnahmenzeit in Nagyszalonta–Halom domb.) (Salonta, Rumänien), CommArchHung, 2005, 183–193.*
- László, 1939.* *László Gyula: A prágai Szent István kard régészeti megvilágításban. FolArch* 1–2. 1939. 231–233. o.
- László, 1940.* *László Gyula: Adatok a kunok tegezéről. NéprÉrt* 1940. 51–59. o.
- László, 1943.* *László Gyula: A honfoglaló magyarság művészete Erdélyben. Kolozsvár, 1943.*
- László, 1944.* *László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1944.*
- László, 1945.* *László Gyula: Ösvallásunk nyomai egy szamosháti kocsistörténetben. Kolozsvár, 1945.*
- Lőrinczy, 1985.* *Lőrinczy Gábor: Szegvár–Szőlőkalja X. századi temetője. (Das Gräberfeld von Szegvár–Szőlőkalja aus dem 10. Jh.) CommArchHung* 1985. 141–161. o.
- Luca – Măndescu, 2001.* *Luca, Cristian – Măndescu, Dragos: Rituri și ritualuri funerare în spațiul extracarpatic în secolele VIII–X. Brăila, 2001.*
- Lucy, 1997.* *Lucy, Samuel: Housewives, Warriors and Slaves? Sex and Gender in Anglo-Saxon Burials. In Moore, J. – Scott, E. (Ed.): Invisible People and Processes Writing Gender and Childhood into European Archaeology. Leicester, 1997.*
- Madgearu, 1994.* *Madgearu, Alexandru: Pinteni datați în secolele VII–IX., descoperiți în jumătatea de sud a Transilvaniei. Mousaios* 4. 1994. 153–163. o.
- Mesterházy, 1994.* *Mesterházy Károly: Tegez és taktika a honfoglaló magyaroknál, Századok* 128. 1994. 320–324. o.

- Mesterházy*, 1997. *Mesterházy Károly*: Die Kunst der landnehmenden Ungarn und die abbasidisch-irakische Kunst. *ActaArchHung* 49. 1997. 385–419. o.
- Mogilnikov*, 2002. *Mogilnikov, V. A.*: Kurgani s soprovoditelnimi zahoronenijami čučel konec v severo-zapadni predgorja Altaia. (Barrows Accompanied by Stuffed Horses' Burials in North-Western Altai Piedmont.) *RA* 1. 2002. 122–136. o.
- Nagy*, 1890. *Nagy Géza*: A magyar középkori fegyverzetről. *ArchÉrt* 10. 1890. 289–301., 403–416. o.
- Nagy*, 1893. *Nagy Géza*: A régi kunok temetkezése. *ArchÉrt* 13. 1893. 313–323. o.
- Nagy*, 1896. *Nagy Géza*: Hadtörténelmi emlékek: az ezredéves kiállításon. *ArchÉrt* 16. 1896. 344–365. o.
- Nagy*, 1906. *Nagy Géza*: Karoling kori kard. *ArchÉrt* 26. 1906. 129–135. o.
- M. Nepper*, 2002. *M. Nepper Ibolya*: Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei. Budapest–Debrecen, 2002.
- Orlov*, 1984. *Orlov R. S.*: Sredneprovskaja tradicija hudožestvennoj metaloobrabotki v X–XI vv. In: *Kultura i iskusstvo srednevekovogo goroda*. Moszkva, 1984. 32–52. o.
- Parker Pearson*, 2000. *Parker Pearson, Michael*: The Archaeology of Death and Burial. Texas A&M University, Anthropology, Series 3. Texas, A&M University Press, 2000.
- Petersen*, 1919. *Petersen, Jan*: Die norske Vikingesverd. Kristiania, 1919.
- Pinter*, 1994–96. *Pinter, Karl Zeno*: Spada medievală din mormantul de călăreț de la Deva. Considerații tipologice și cronologice. (Das mittelalterliche Schwert aus dem Reitergrab in Diemrich Deva.). *Sargetia* 1994–96. 235–245. o.
- Pinter*, 1998. *Pinter, Karl Zeno*: Im Miereschtal entdeckte Bewaffungsstücke und Teile militärischer Ausrüstung karolingischer Herkunft, *ArchMed* 2. 1998. 145–154. o.
- Pinter*, 1999. *Pinter, Karl Zeno*: Sabia și spada medievală în Transilvania și Banat (secolele IX–XIV). Reșița, 1999.
- Pletnyova*, 1967. *Pletnyova, Svetlana Aleksandrovna*: Ot kočevij k gorodam. *MIA* 142. 1967.
- Pletnyova*, 1981. *Pletnyova, Svetlana Aleksandrovna*: Saltovo-majakskaja kultura. In: *Stepi Evrazii v epohu srednevekov'ja*. Szerk.: *Pletnyova, S. A.* Moszkva, 1981. 62–75. o.
- Pohl*, 1991. *Pohl Walter*: Conception of Ethnicity in Early Medieval Studies, *AP*, 29, 1991, 39–49.
- Popa*, 1988. *Popa Radu*: La începuturile evului mediu. Țara Hațegului. 1988.
- Rădulescu – Gáll*, 2001. *Rădulescu, Alexandru – Gáll Ervin*: Ein landnahmezeitlichen Gräberfeld in Temesvár(Timișoara)–Csóka erdő (Romania). *ActaArchHung* 52. 2001. 155–193. o.
- Reiholcová*, 1976. *Reiholcová, Maria*: Pohrebisko z. 10–11. storocia v Hurbanove-Bohatej. *SlovArch* 24. 1976. 191–234. o.
- Révész*, 1985. *Révész László*: Adatok a honfoglaláskori tegez szerkezetéhez. *AASzeg* V. 1985. 35–47. o.

- Révész*, 1989. *Révész László*: Líra alakú csatok a Kárpát-medencében (Lyra-förmigen Schnallen im Karpatenbecken). *HOMÉ* 27. 1989. 513–541. o.
- Révész*, 1996. *Révész László*: A karosi honfoglaláskori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza vidék X. századi történetéhez. (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert.). Miskolc, 1996.
- Rush*, 1941. *Rush, Alfred*: *Death and Burial in Christian Antiquity*. Washington, 1941.
- Rusu – Dörner*, 1962. *Rusu, Mircea – Dörner Egon*: Săpătura de salvare de la Siclău, r. Criș, reg. Crișana. MCA VIII. 1962. 705–712. o.
- Schulze*, 1984. *Schulze, Mechtild*: Das ungarische Kriegergräbern Aspres-les-Corps. Untersuchungen zu den Ungarneinfällen nach Mittel-, West- und Südeuropa (899–955 n. Chr.) mit einem Exkurs: Zur Münzchronologie altungarischer Gräber. JRGZ 31. 1984. 473–516. o.
- Schulze-Dörrlamm*, 1988. *Schulze-Dörrlamm, Mechtild*: Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer Landnahme. JRGZ 35. 1988. (1991.) 373–478. o.
- Székely*, 1945. *Székely Zoltán*: Adatok a Székelyföld népvándorlás korához. Sepsiszentgyörgy, 1945.
- Székely*, 1948. *Székely Zoltán*: Sepsiszentgyörgy története a középkor végéig. Sepsiszentgyörgy, 1948.
- Szöke*, 1962. *Szöke Béla*: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. RégTan 1. Budapest, 1962.
- Szóllósy*, 2001. *Szóllósy Gábor*: Mi célt szolgált a szablya fokéle? Kísérleti megközelítések. HÚ XII. 2001. 275–280. o.
- Szücs*, 1997. *Szücs Jenő*: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Budapest, 1997.
- Tănase – Bejan – Gáll – Kalciov*, 2004. *Tănase, Daniela – Bejan, Adrian – Gáll Erwin – Kalciov, Gheorghe*: Dudeștii Vechi-Movila lui Dragomir-fragment de necropolă din secolul al X-lea, ArhMed V. 2004. 27–43. o.
- Taylor*, 1996. *Taylor, Thomas*: *The Prehistory of Sex: Four Million Years of Human Sexual Culture*. London, 1996.
- Točik*, 1968. *Točik, Anton*: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. ASIcat 3. 1968.
- Tóth*, 1930. *Tóth Zoltán*: Attila's Schwert. Budapest, 1930.
- Török*, 1956. *Török Gyula*: A szobi Vendelin földek X–XI. századi temetője (Le cimetière des X^e et XI^e siècle des terres „Vendelin” de Szob), *FoArch* 8. 1956. 130–136. o.
- Yotov*, 2003. *Yotov Valeri*: *Vikinitite na Balkanite – Vikings on the Balkans*. Varna, 2003.
- Yotov*, 2004. *Yotov Valeri*: *Vbopbazsenieto i snarjazsenieto. Ot bilgarszkoto srednovekovie (VII–XI vek)*. H. n., 2004.
- Zichy*, 1917. *Zichy István*: A honfoglalás kori tegez és keleti kapcsolatai. Turán 1917. 152–165. o.

FÜGGELÉK

I.A. táblázat. Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság lelőhelyeinek sír- és fegyvermennyisége

Lelőhelyek	A temető sírjainak száma	Fegyveres sírok száma	Fegyverek mennyisége	Nyílcsúcsok	Tegez	Íj	Szablya	Kard	Balta	Lándzsza	Fegyveres sírok (%)
Zsombolya	◇		1					1			
Óthalom	242	1	1	1							0,41
Óbesenyő –IV.	◇		6	6							
Gyulafehérvár–Mentő-állomás	1300	24*	65	54	5	3			3		1,84*
Iriny	◇		1	1							
Szalacs	12	1	1	1							8,33
Magyar-pécska	◇		4	4							
?	◇?		3	2	1						

◇ Szórvány.

* Közöletlen temetők fegyveres sírjai; a fegyverek mennyisége relatívan kezelendő. A számozás megfelel a térképeken látható számozásnak

1.B. táblázat

<i>Letőhely</i>	<i>A temetők sírjainak száma</i>	<i>Fegyveres sírok száma</i>	<i>Fegyverek mennyisége</i>	<i>Nyílcsúcsok</i>	<i>Tegesz v. szerezleket</i>	<i>Íj</i>	<i>Szablya</i>	<i>Kard v. szerezleket</i>	<i>Balta</i>	<i>Lándzsza</i>	<i>Fegyveres sírok (%)</i>
1. Arad-Csálya	1	1	4		1	1	1	1 ^o			100
2. Bihar-Vár	1?	1?	1					1 ^o			100
3. Bihar-Somlyóhegy	8	7	23	18	3		1		1		87
4. Csák	3	1	3	3							33,33
5. Déva-Mikro 15	7	3	12	8	1	1		1	1		42,85
6. Déva déli része	◊		1	1?							
7. Dézs	◊		1					1 ^o			
8. Eresztevény	◊		1							1 ^o	
9. Felsőnyárló	◊		1						1 ^o		
10. Gyulafehérvár-Apor palota	◊		1						1 ^o		
11. Gyulafehérvár város területe	◊		1					1 ^o			
12. Gyulavarsánd-Laposhalom	54	6	13	10	2	1					11,11
13. Hodony	18	1	3	3							5,55
14. Keglevich-háza	◊		1					1 ^o			
15. Kolozsvár-Pata utca	26	19	20 (ismert)	nem ismert	12	5	3				73,07
16. Kolozsvár-Zápolya utca	11	6	31	19	5	2	5				54,54
17. Köröstarján	12	1	4	4							8,33
18. Malomszeg	◊		1					1 ^o			
19. Magyarpécska	◊		3	3							
20. Maroskarna „B”	15	4	10	8	1		1				26,66
21. Marosgombás	12	4	15	13			1		1		33,33
22. Nagykomlós-1	1	1	5	5							100
23. Nagykomlós-2	1	1	számuk nem ismert								100

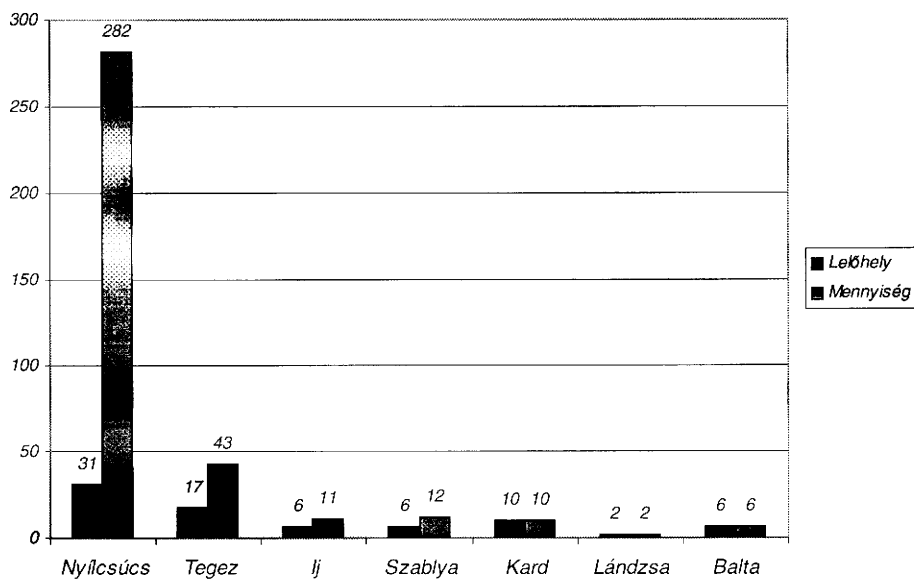
<i>Letőhely</i>	<i>A temetők sírjainak száma</i>	<i>Fegyveres sírok száma</i>	<i>Fegyverek mennyisége</i>	<i>Nyílcsúcsok</i>	<i>Tegez v. szerelékei</i>	<i>fj</i>	<i>Szablya</i>	<i>Kard v. szerelékei</i>	<i>Balta</i>	<i>Lándzsa</i>	<i>Fegyveres sírok (%)</i>
24. Nagykomlós-3	0		1					1 ⁰			
25. Nagyósz	0		1	1?							
26. Nagyszalonta	2	1	10	9	1						50
27. Óbesenyő- Dragomirhalma	24	3	4	2	1				1		12,5
28. Óbesenyő- III. halom	1	1	5	4	1						100
29. Óbesenyő- IV. halom	2	1	5	4	1						50
30. Óbesenyő- VI. halom	1	1	3	3							100
31. Óbesenyő- VIII. halom	1	1	7	6	1						100
32. Sikló	12	4	25	21	3		1				33,33
33. Sepsiszentgyörgy	1	1	2					1		1	100
34. Szászváros- Dealul Pemilor X2	13 (62)	7	14 (+ismeretlen sz. nyílcsúcs)	9	4				1		11,29
35. Temesvár- Csóka erdő	40	7	35	33	2						17,5
36. Vajdahunyad- Kincseshegy	57	1	1	1							1,75
37. Vejte	7	2	8	6	1	1					28,75
38. Nagylak	3	1	4	2	1	1					33,33
39. Vetés	0		1					1 ⁰			
40. Magyardécs	0		1	1 ⁰							
41. Csáklya	0		1	1 ⁰							
42. Vajasd	0		1	1 ⁰							
43. Nyírmező	0		1	1 ⁰							
44. Hari	0		1	1 ⁰							
45. Mácsé	0		1	1 ⁰							
46. Óthalmom	242	1*	*	1*							0,41
47. Óbesenyő- IV. halom	0		6	6							

Lelőhely	A temetők sírjainak száma	Fegyveres sírok száma	Fegyverek mennyisége	Nyílcsúcsok	Tegez v. szerelékei	Íj	Szablya	Kard v. szerelékei	Balta	Lándzsa	Fegyveres sírok (%)
48. Gyulafehérvár –Mentőállomás	1298	36*	70*	54*	5*	8*			3		2,77
49. Iriny	◇			1 [◇]							
50. Szalacs	12	1	1	1							8,33
51. Zsombolya	◇		1					1 [◇]			

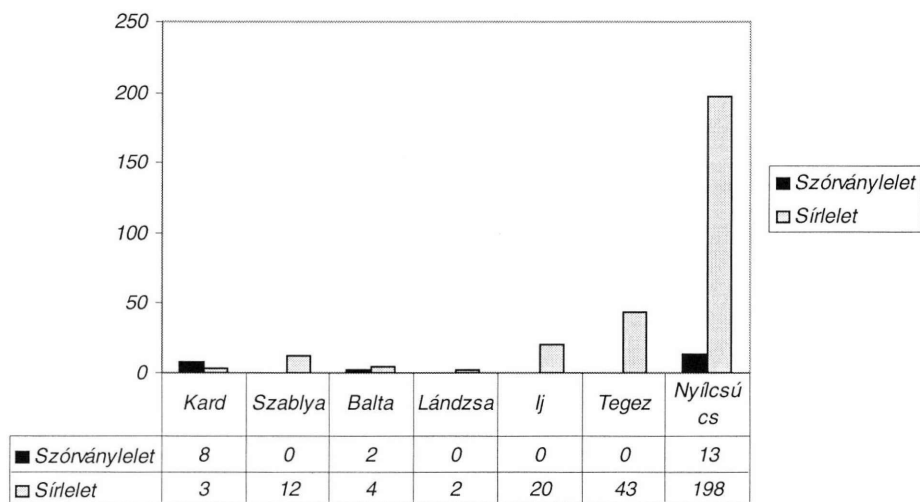
◇ Szórvány.

* Közöletlen temetők fegyveres sírjai; a fegyverek mennyisége relatívan kezelendő. A számozás megfelel a térképeken látható számozásnak

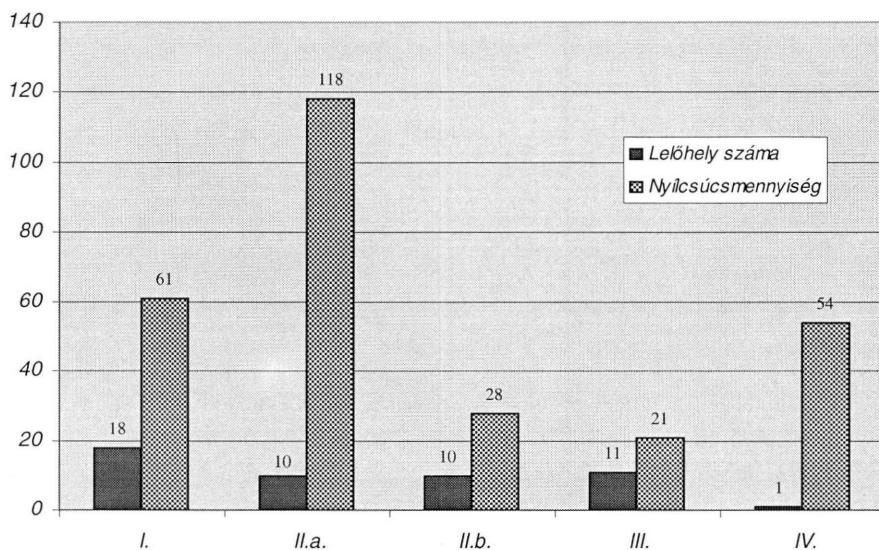
II. táblázat. Fegyverkategóriák lelőhelyeinek és számának mennyiségi összehasonlítása



III. táblázat. Fegyverkategóriák szórvány- és sírleletekben levő mennyisége



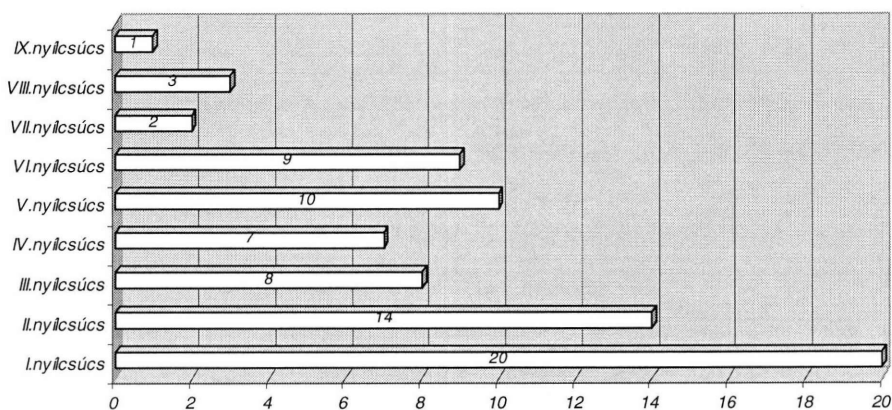
IV. táblázat



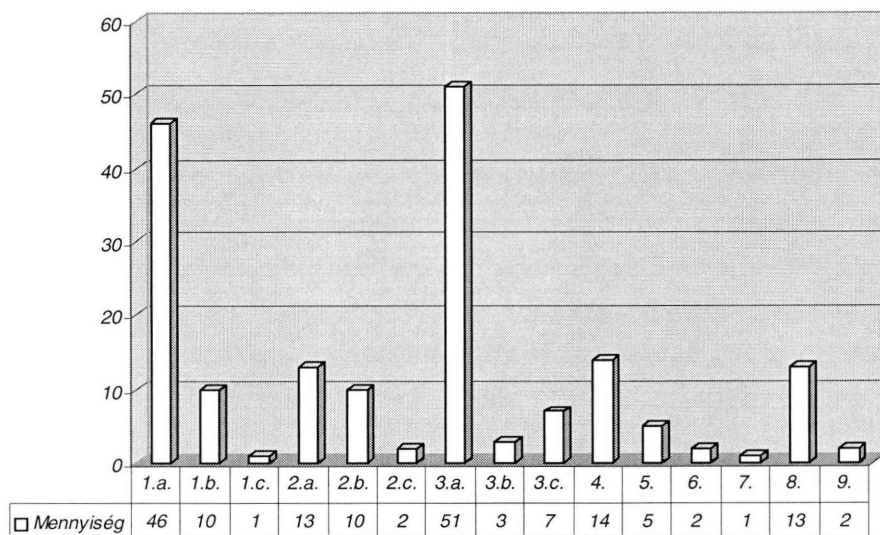
Jelmagyarázat:

- I. Lelőhelyek – 100 %-os nyilcsúcs-tipológiai besorolással
- II. a. Lelőhelyek – nyilcsúcs-tipológiai besorolással
- II. b. Azonos lelőhelyek – nyilcsúcs-tipológiai besorolás lehetősége nélkül
- III. Besorolatlan nyilcsúcsok lelőhelyei és számának mennyisége
- IV. Gyulafehérvár-Mentőállomás

V. táblázat



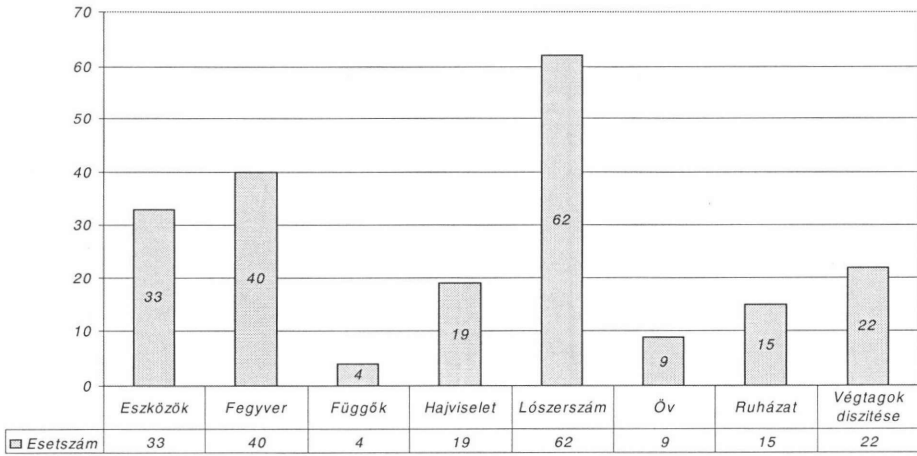
VI. táblázat. Nyílcsúcstípusok és altípusok mennyisége



Jelmagyarázat:

- | | |
|---|---|
| 1.a. Rövid vágóélű, egyszerű nyílcsúcs | 3.c. Rombusz alakú, alsó részükön ívelt nyílcsúcsok |
| 1.b. Rövid vágóélű, ívelt élű deltoid nyílcsúcs | 4. Levél alakú nyílcsúcsok |
| 1.c. Rövid vágóélű gyűjtőnyílcsúcs | 5. Y vagy fecskefarkú nyílcsúcs |
| 2.a. Hosszú vágóélű, egyszerű deltoid nyílcsúcsok | 6. Háromélű nyílcsúcsok |
| 2.b. Hosszú vágóélű, alul ívelt élű deltoid nyílcsúcsok | 7. Szakállas nyílcsúcsok |
| 2.c. Hosszú vágóélű, köpűs deltoid nyílcsúcsok | 8. „Páncéltörő” vagy vadász nyílcsúcs |
| 3.a. Rombusz alakú egyszerű nyílcsúcsok | 9. Véső alakú nyílcsúcs |
| 3.b. Rombusz alakú domború nyílcsúcsok | |

VII. táblázat: Nyílcsúcsos sírokban előforduló tárgykategóriák mennyisége



VIII. táblázat. Kardleletek méreteinek összehasonlító és tipológiai táblázata

Lelőhelyek	Kardméretek							Geibig rendszere	Pengeméretek				Geibig rendszere	Keltezés
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.		1.	2.	3.	4.		
Bihar	7	3,6	2,4	12	2	9,7	2–3,2	12. kt., 1. változat	-	4,7	-	-	2–5. csoport	X–XII. sz.
Déva-7	8,5	3,6	2,9	16,2	2	10	0,5–2,4	16. kt., 1 változat	76,2	5	-	-	2/b. csoport	X. sz. 2. fele – – XII. század
Dézs	-	-	-	10,7	2,8	-	-	10. kt.	-	-	-	-	-	X. sz. – – XI. sz. 1. fele
Keglevichháza	-	-	-	-	-	-	-	10. kt.	-	-	-	-	-	X. sz. – – XI. sz. 1. fele
Malomfalva	-	-	-	9,5	3	9,8	1,8–3,0	11. kt.	>	5,8	>	2,2–2,3	2/a. csoport	X. sz. – – XI. sz. 1 fele
Nagykomlós	-	-	-	-	-	-	-	10. kt.	>	4,6	-	1	-	X. sz. – – XI. sz. 1. fele
Vetés	4,7	2,5	2,0	12,9	1,2×1,3	8,5	1,6–2,6	12. kt., 2. változat	80,1	5	75,7	1,3	7. csoport	XI. sz. vége– – XII. sz. közepe
Zsombolya	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	?

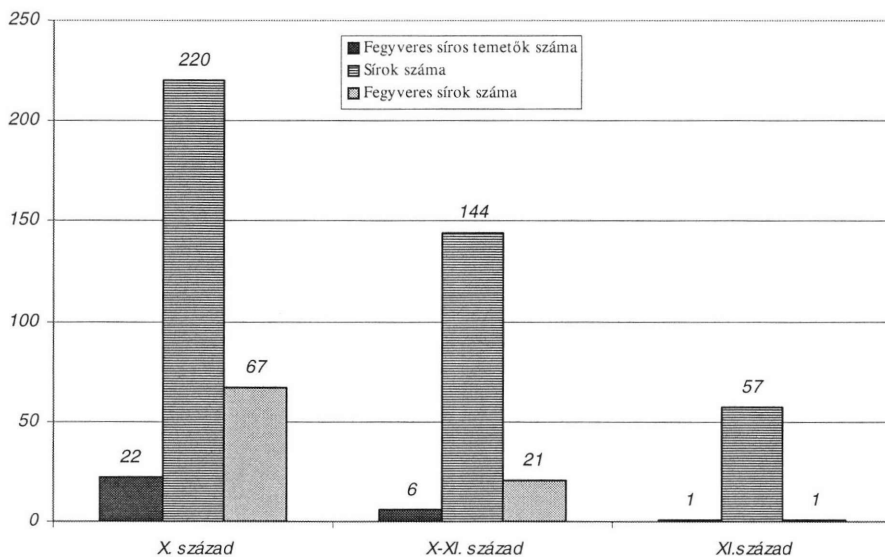
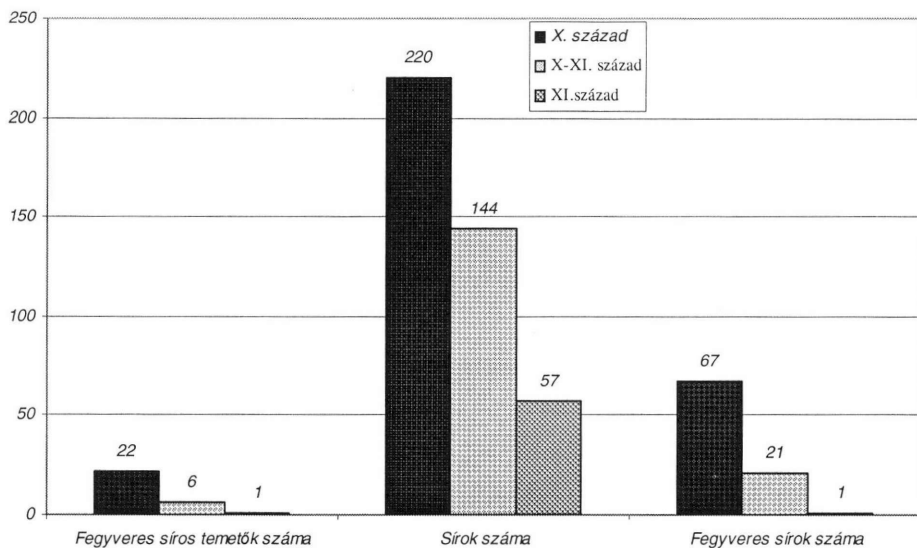
A kard felső részének méretei:

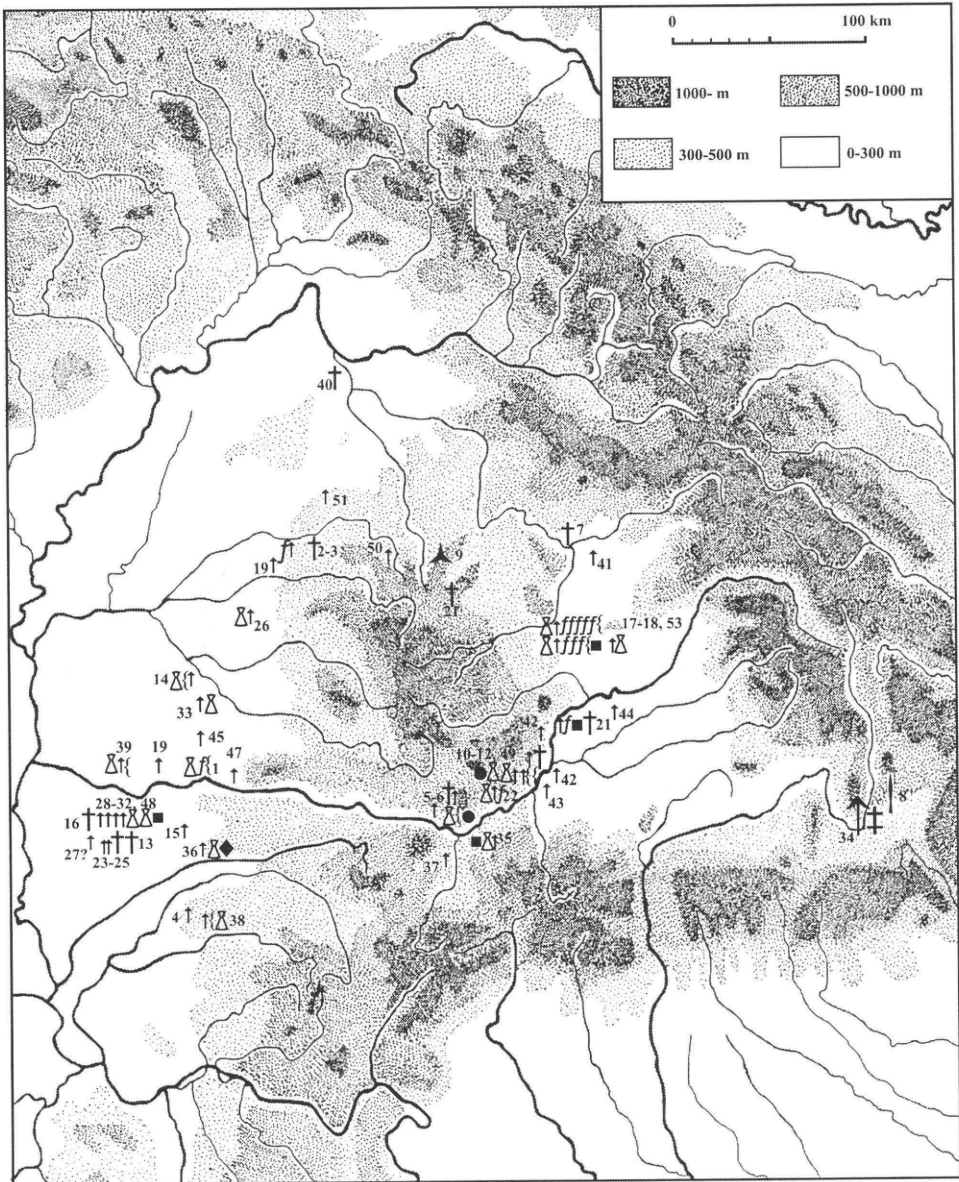
1. A markolatgomb szélessége (cm)
2. A markolatgomb magassága (cm)
3. A markolatgomb vastagsága (cm)
4. A keresztvas hosszúsága (cm)
5. A keresztvas szélessége (cm)
6. A markolatvas hosszúsága (cm)
7. A markolatvas szélessége (cm)

A penge méretei:

1. A penge hosszúsága (cm)
 2. A penge szélessége (cm)
 3. A penge vércsatornájának hosszúsága (cm)
 4. A penge vércsatornájának szélessége (cm)
- > A penge töredékes volta miatt hosszúsága nem állapítható meg.

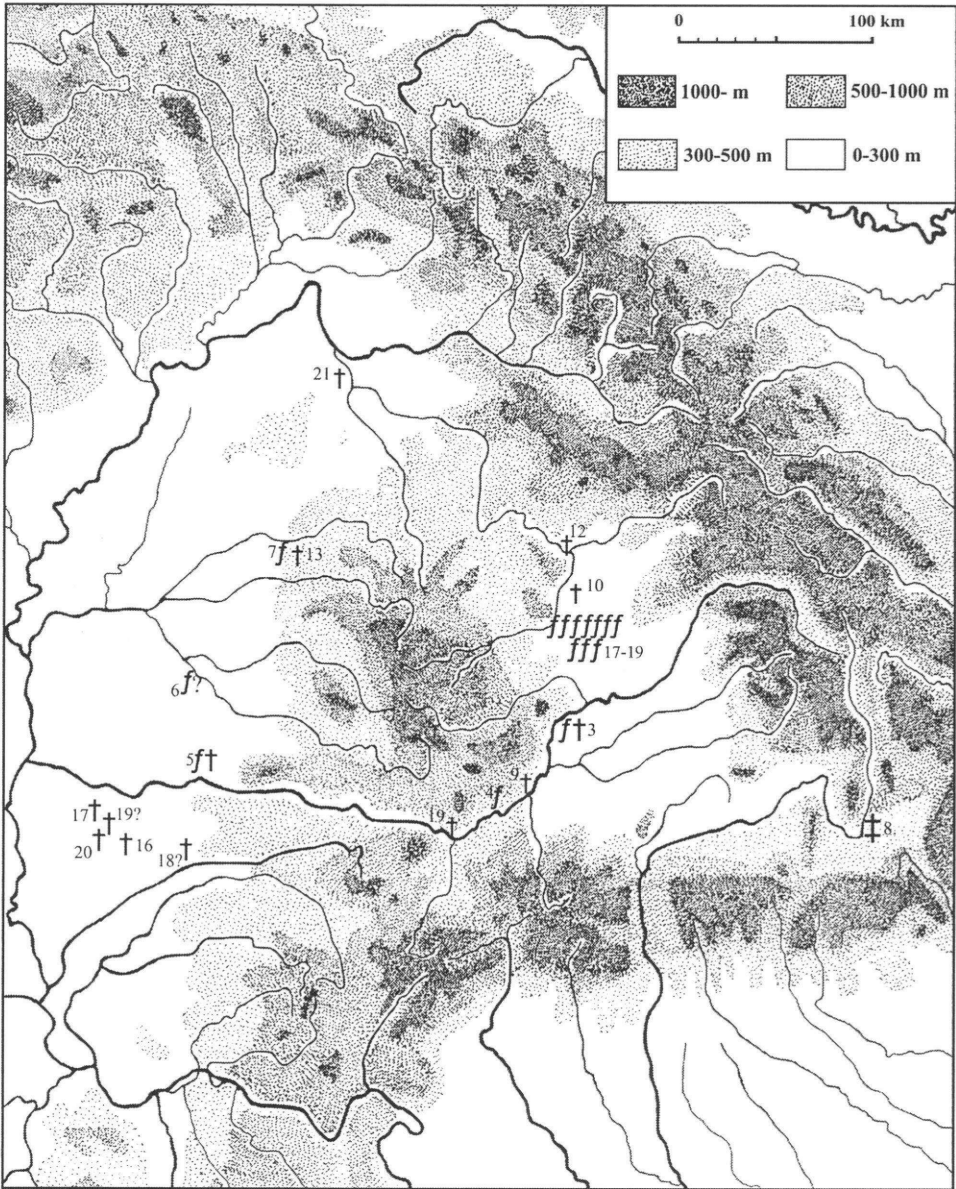
IX. táblázat. Összehasonlító táblázatok a fegyveres síros temetők, a sírok száma és a fegyveres sírok időrendje tekintetében





1. térkép. Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság fegyverleletei

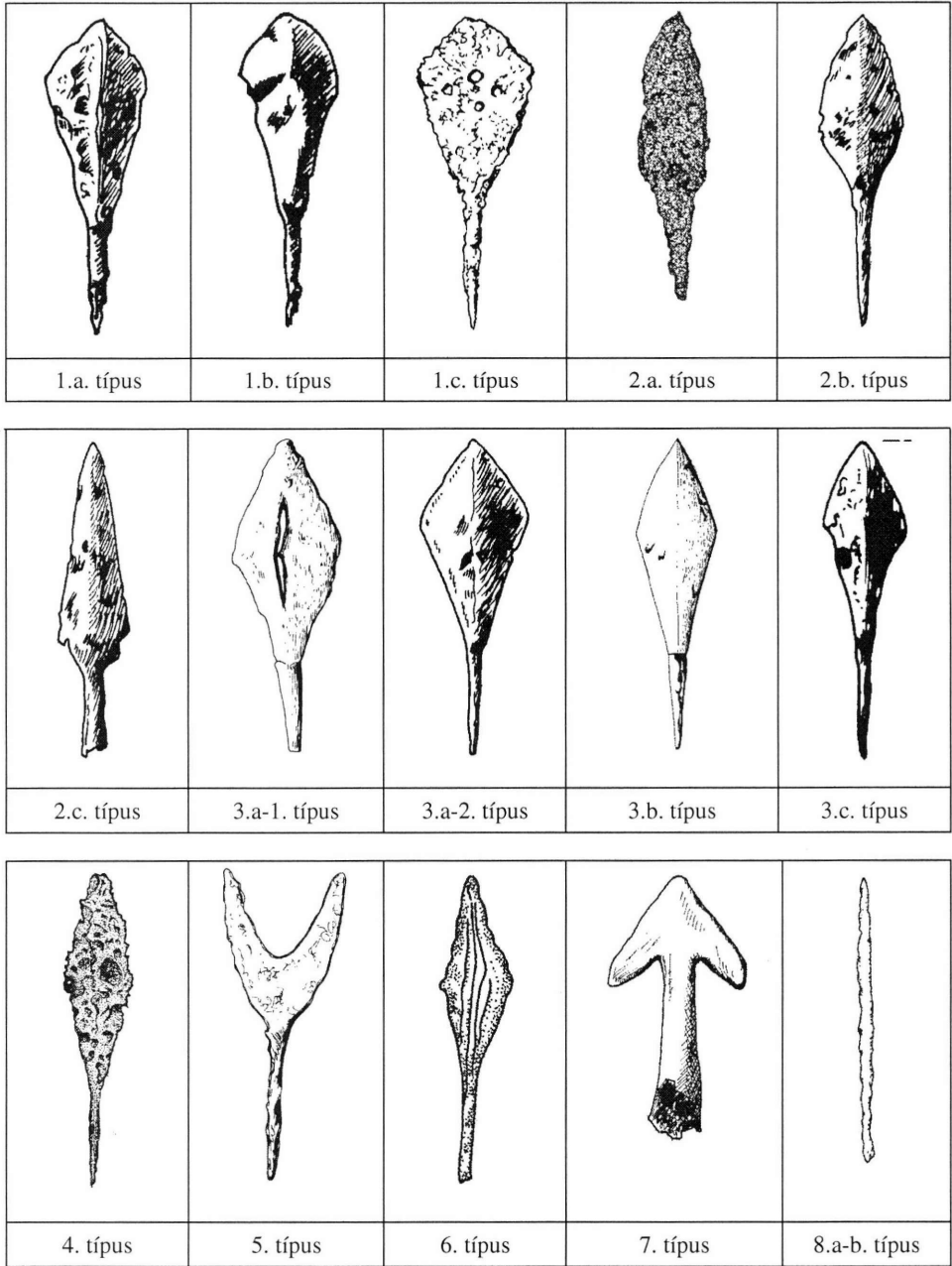
- | | | | |
|-------------------|------------------|---------------------|------------------|
| ↑ - Nyílcsúcs | Δ - Nyíltegez | { - Íj részei | f - Szablya |
| † - Kard | ‡ - Bizánci kard | ■ - Egyszerű balta | ● - Fokosbalta-I |
| ◆ - Fokosbalta-II | ▲ - Fokosbárd | ! - Normann lándzsa | ↑ - Dárda ? |



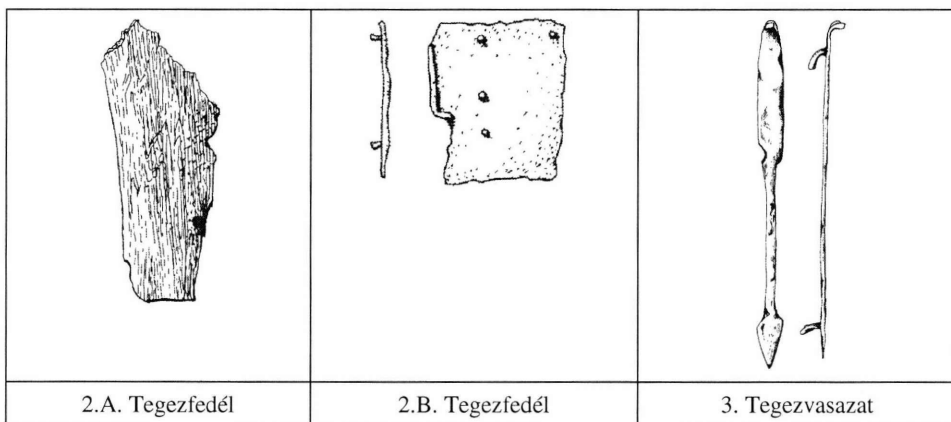
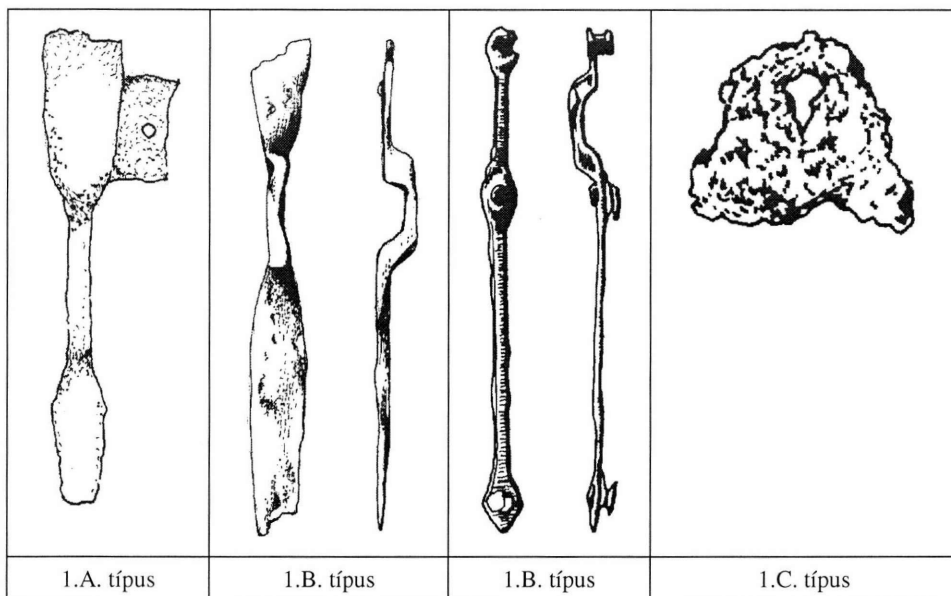
2. térkép. Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság íjcsont- és tegezletelei

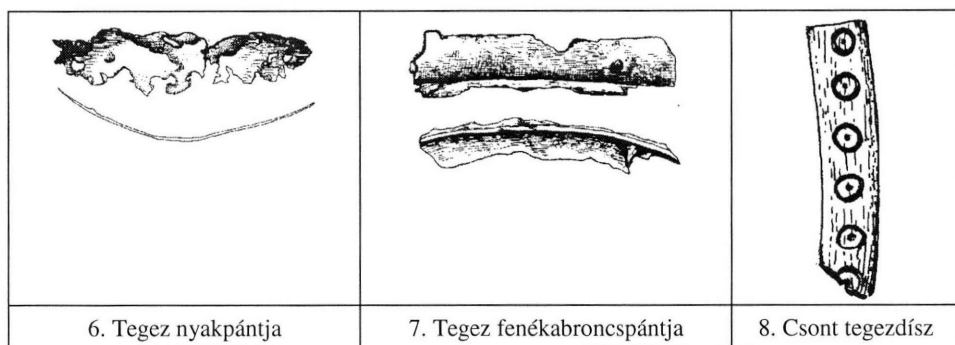
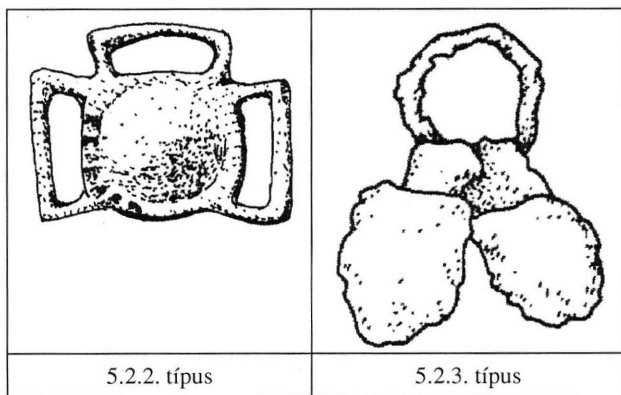
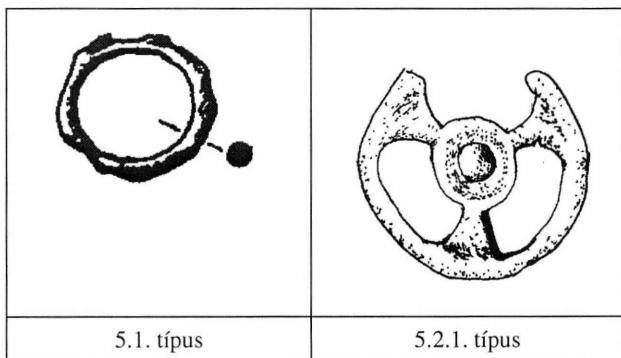
f - Szablya † - Karoling kard ‡ - Bizánci eredetű kard

I. tábla. Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság
X–XI. századi nyílesúctípusai

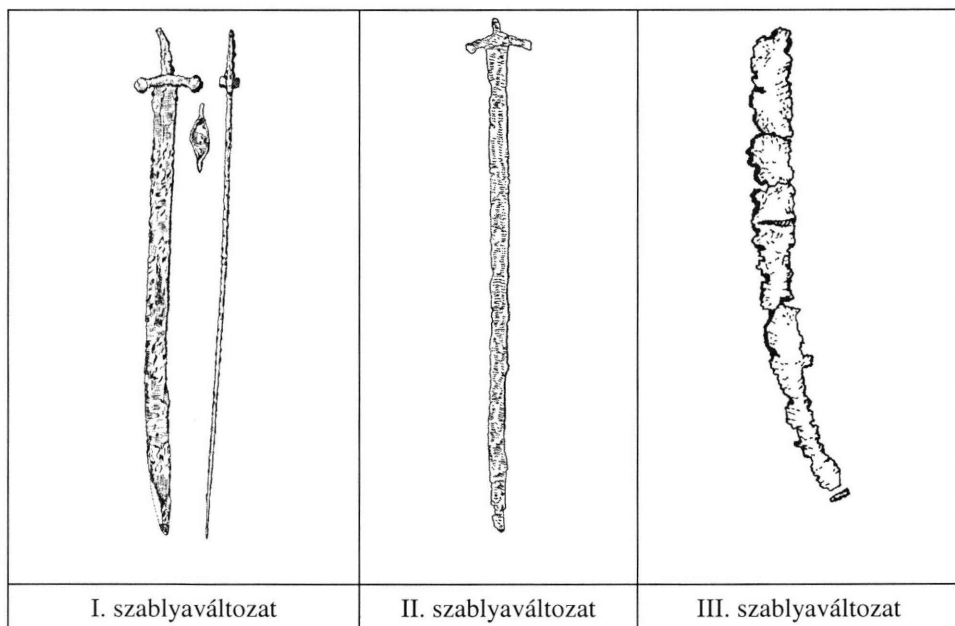
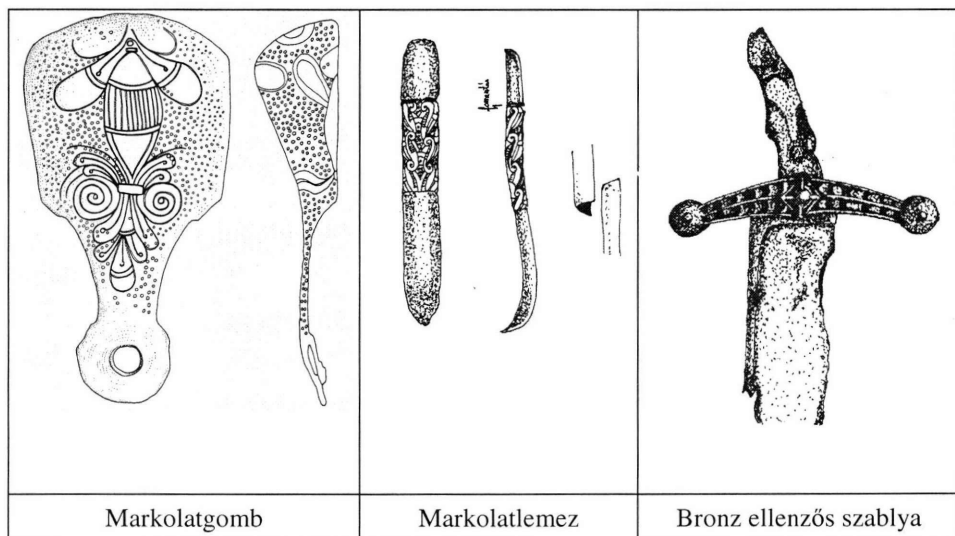


II. tábla. Tegezrészec az Erdélyi-medencében, a Bánságban és a Partiumban









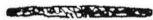













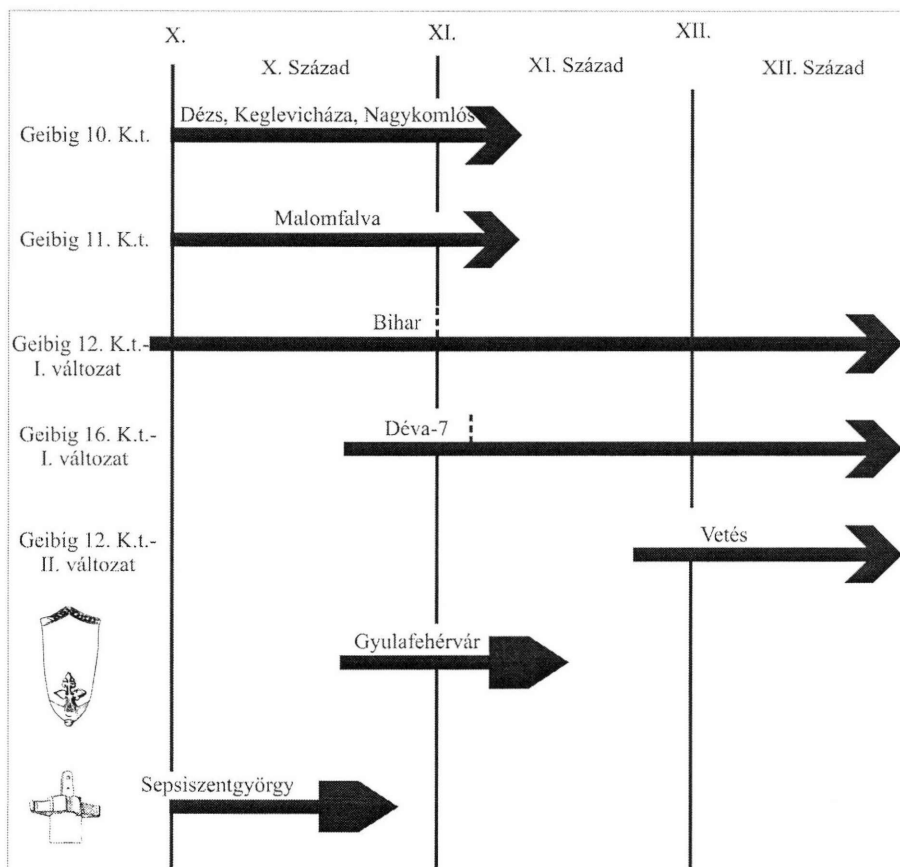
III. tábla. Szablyaszerelések és szablyatípusok



IV. tábla. Kardok tipológiai besorolása J. Petersen és Al. Geibig rendszerének ötvözése alapján

Markolat- gombok	?	?			?
Markolatok		?			
Keresztvasak					
Él kereszt metszete		?			
Él hegye	?	?			
Kardtípus	H.	S.	Geibig XIII-3.	?	Bizánci kard?

V. tábla. Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság kardleleteinek időrendi rendszere



Kardok Geibig tipológiai rendszerének időrendje alapján

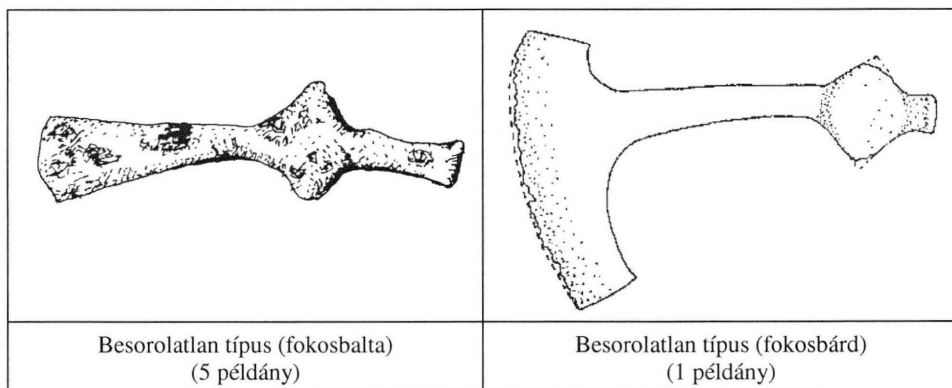
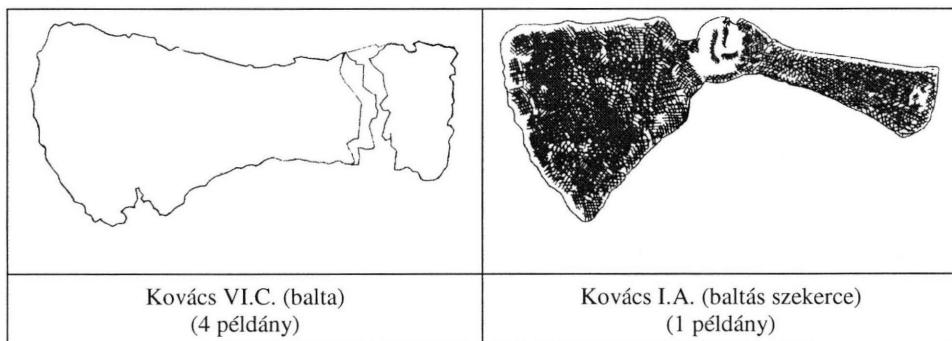


Balkáni kultúrkapcsolatokkal rendelkező kardok, kardszerelések időrendi skálájának mutatója

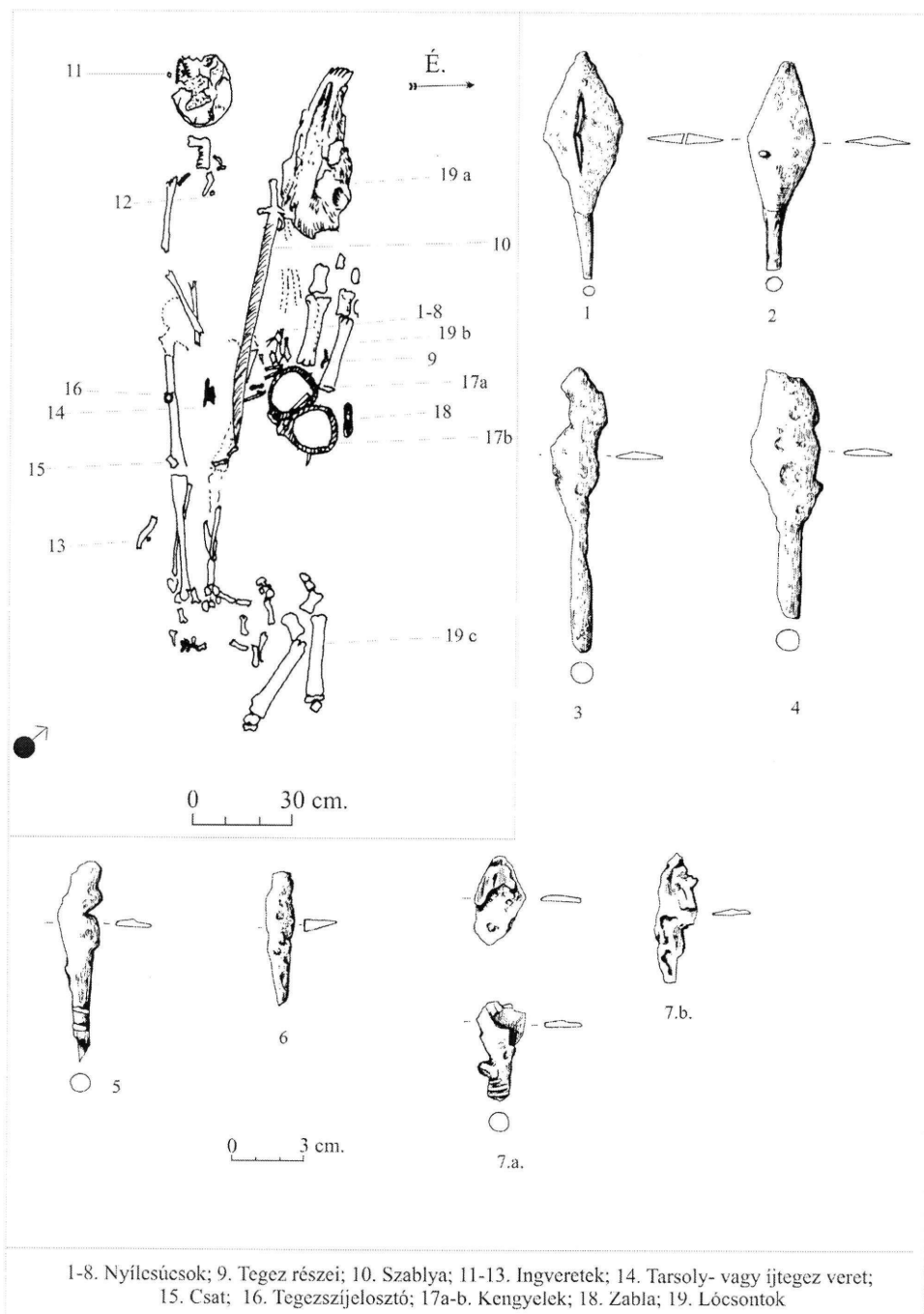


Temetői, illetve sírleletek alapján besorolt kardleletek felső időrendi határa

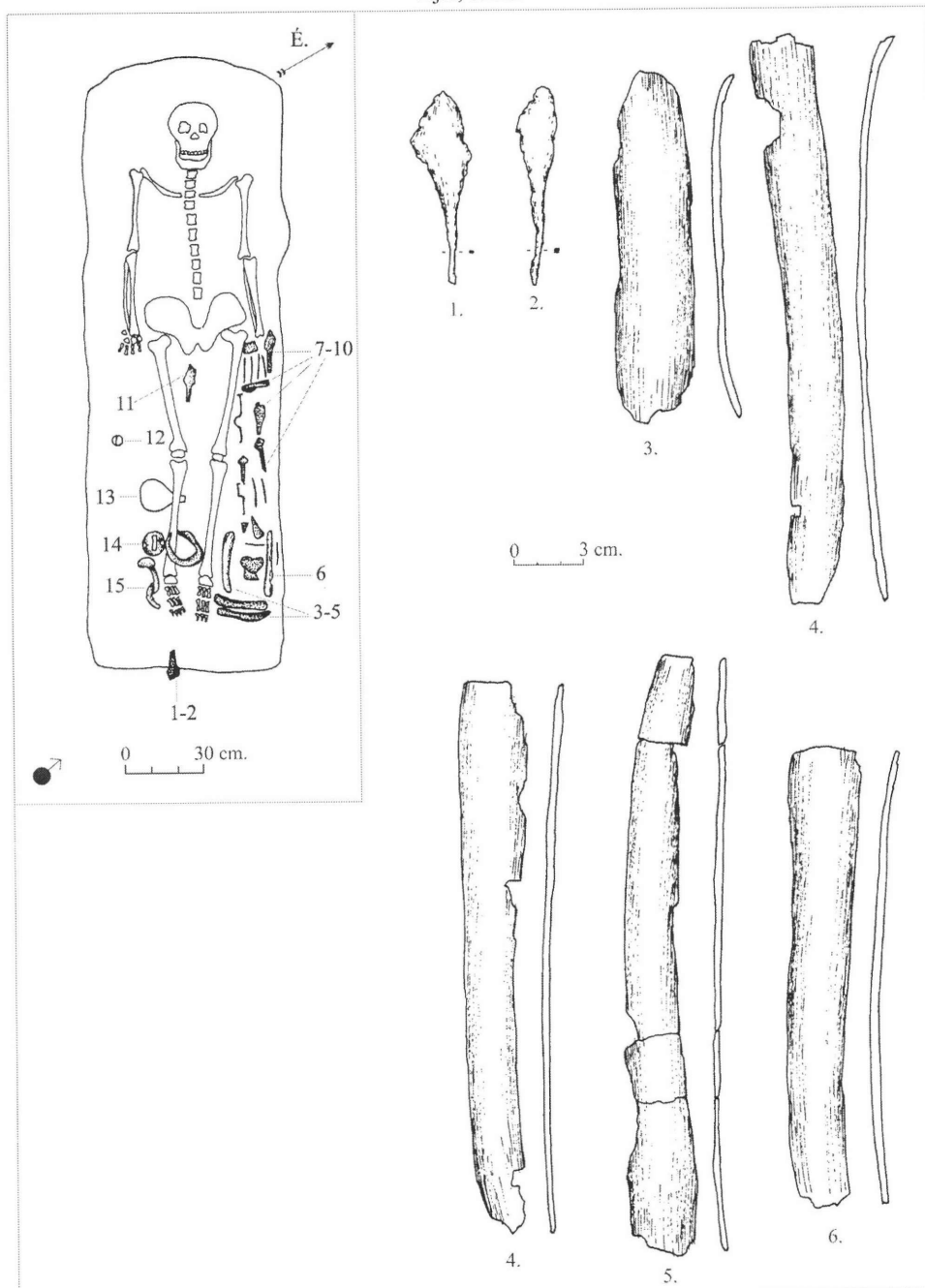
VI. tábla. Baltatípusok az Erdélyi-medencében,
a Partiumban és a Bánságban



VII. tábla.
Kolozsvár–Zápolya utca, 10. sír.



VIII. tábla.
Vejte, 3. sír.



1-2. Nyilcsúcsok; 3-6. Íjcsontok; 7-11. Tegez és részei; 12. Hevedercsat;
13-15. Kengyelek és zabla; 16. Nyilcsúcsok

AN ANALYSIS OF THE GRAVE AND STRAY WEAPON FINDS OF THE TRANSYLVANIAN BASIN,
THE PARTIUM AND THE BANAT FROM THE 10TH–11TH CENTURIES

Summary

The majority of the weapon finds of the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat dating from the 10th–11th centuries had been found in graves, and it is probable that the bulk of the stray finds had come from graves, too. Hungarian experts dealt with the weapon finds of the region already from the late 19th century, and R. Radu Heitel from Bucharest also examined certain weapons, but no dissertation has summarised the weapon finds of the 10th–11th centuries yet.

The author's primary aim is to analyse the objects directly and to introduce a typology on that basis. When approaching the subject, the author started from the hypothesis that the weapons dating from the period that followed the Hungarian conquest of the Carpathian Basin in the late 9th century, should at least theoretically be divided into two groups, if it was possible to date them (more) accurately:

I. The arms of the "Pre-Hungarian" people of the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat, i.e. the inhabitants that populated the region before the Hungarian conquest.

II. The arms of the new conquerors, i.e. Hungarians.

The weapons of the 9th century inhabitants, as opposed to those of the Hungarian conquerors, are hardly known from burial sites; only a few items came to light in stray finds and there is only one record of finds from a burial ground.

The burial of weapons with the dead was one of the most significant burial customs of the Hungarians who populated the entire Carpathian Basin, and it served as a status symbol of males, similarly to the time of the great migrations. Owing to these burial traditions, a great number of weapon, grave and stray finds are known to exist in the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat, dating from the 10th–11th centuries.

An interesting aspect should be mentioned here: in the 4th grave of cemetery "B" in Maroskarna, a bundle of four arrowheads was found on the pelvis of a girl aged 15 to 20. The case is not unprecedented in the range of burials of the 10th–11th centuries: an arrowhead was found in a woman's grave in the 10th century cemetery of Sándorfalva, too. The phenomenon is usually explained by the protective role of the grave goods. The question, however, should be raised whether it was a representation of conscious sexual attitude, rather than the traditionally declared protective role of the grave goods?

One of the most debated categories of arms from the point of view of chronological dating is that of the sabre, the most significant close combat weapon. Although very popular among experts, no thorough analysis has yet been published about the sabres of the 10th century.

The great quantity of sabres found in the region of Kolozsvár suggests that sites with a strong concentration of sabres indicate the one-time existence of military centres. On the strength of archaeological records, sabres were used until the late 10th century; consequently they were used in parallel with swords. The double-edged sword was another close combat weapon with a different kind of deployment. Pommels and crossbars went through a continuous metamorphosis during the period, which is being discussed by several international typological works. These works made attempts to introduce typologies concerning the components of swords.

The author emphasises that swords have been mechanically dated from the second half of the 10th century by Hungarian, Romanian and Saxon colleagues, based on the axiom that swords were first used by the Hungarians after the defeat of the Battle of Augsburg.

Axes are likewise various from the point of view of typology. According to some widespread beliefs, axes had not been put in the graves as weapons, but as preventive objects. In other words, a religious meaning was attached to the practical function.

Lances are extremely rarely found as grave goods, which has been explained by the representatives of archaeology on the strength of ethnographical parallels as follows: these weapons had

not been laid, but stuck into the graves of the late warriors. The argument seems to be convincing, but it raises another question: why had a small number of lances been put in the graves? Similar phenomena have been detected in the easternmost part of the Carpathian Basin, as well as the area of Moldavia-Walachia. In the case of the Marosszentanna–Tshernyakhov culture, archaeologists have explained it with the appearance of elements of alien cultures. Concerning the present study's field of research, an analogous question could be asked with the greatest possible care: should these burials be considered as alien elements in the Hungarian culture?

Conclusions

Five out of seven categories of weapons are evenly distributed in the territory of the three regions. The two lance finds, which came to light in the southeastern part of Transylvania, represent an exception. Regarding the geographical span of the sites where sabres and swords have been found, the author makes important observations.

Sabres have only been found in graves, and not in stray finds in the three regions. 8 of the 15 sabre finds have come from cemeteries. As for the geographical position of the sites, sabre finds are on the decline when proceeding from the north to the south of the Transylvanian Basin. Only 3 sabre finds are known to exist in the Partium, while no sabre has been found in the Banat, south of the Maros River. The same observation can be applied to the whole of the Carpathian Basin: when proceeding from the north to the south of the region, a decreasing tendency can be seen concerning the number of sabres found in cemeteries.

The geographical location of the sword finds is completely different. This category of weapons is more widespread geographically. Swords are present in the Transylvanian Basin, in the region of the Szamos and Maros rivers, and they have been found in Sepsiszentgyörgy in South-Eastern Transylvania, too. They have come to light in the Partium, as well as the region of the Banat, south of the Maros River. Swords can be found more generally in a geographical sense than sabres. Nevertheless, there are no sites with large concentrations of swords. The question is whether the geographical variety indicates chronological or cultural differences?

The chronological categorisation of the weapons is influenced considerably by the state of research and the character of the finds. On the strength of the analysis, the weapons from grave and stray finds can be divided into six chronological groups, and a separate group consists of finds that cannot be dated.

As Christianity gained ground, the burial of weapons with the dead was on the decline in the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat in the 10th–11th centuries, but the author claims that the number of weapons that were buried with their former owners in the 11th century was much higher than is thought today. The same tendency applies to burials with horses, which was considered as a pagan custom.

Erwin Gáll

ANALYSE DES TROUVAILLES SÉPULCRALES ET D'ARMES ÉPARSES DES 10^E ET 11^E SIÈCLES DANS LE BASSIN TRANSYLVANIEN, LE PARTIUM ET LE BANAT

Résumé

La plupart des trouvailles d'armes des 10^e et 11^e siècles du Bassin transylvanien, du Partium et du Banat sont des trouvailles sépulcrales, et on peut même envisager que la majorité des trouvailles éparées étaient également des trouvailles sépulcrales. Des spécialistes hongrois ont déjà parlé, dès la fin du 19^e siècle, des trouvailles d'armes découvertes dans notre région et R. Radu Heitel de Bucarest étudiait aussi quelques armes, mais les trouvailles d'armes des 10^e et 11^e siècles n'ont pas encore fait l'objet d'une étude de synthèse.

L'objectif fondamental de notre recherche consistait à examiner directement les objets et à en établir la typologie. Nous sommes partis de l'hypothèse selon laquelle les armes d'après l'arrivée des Magyars en Hongrie en 895–896 pourraient théoriquement être divisées en deux catégories à condition de les dater de manière (plus) précise:

I. L'armement de la population « prémagyar » d'avant l'arrivée des Magyars en Hongrie dans le Bassin transylvanien, le Partium et le Banat.

II. L'armement des nouveaux conquérants, c'est-à-dire celui des Hongrois à la conquête de leur pays.

Toutefois, nous ignorons l'armement de la population du 9^e siècle, nous n'avons connaissance que de quelques découvertes éparses et d'une seule trouvaille de cimetière.

Symbole du statut de l'homme, le dépôt d'armes dans les tombes fut l'une des plus importantes coutumes funèbres des Magyars en train d'occuper tout le territoire du Bassin des Carpates (et aussi durant la migration des peuples). Cette pratique funèbre nous permet d'avoir, dans le Bassin transylvanien, le Partium et le Banat, de nombreuses trouvailles d'armes, sépulcrales et éparses datant des 10 et 11^e siècles.

Nous tenons à souligner un aspect important: dans la tombe 4 du cimetière « B » de Maroskarana, un lot de quatre pointes de flèche a été trouvé sur le bassin d'une fille de 15 à 20 ans, ce qui n'est pas sans précédent aux 10 et 11^e siècles: une pointe de flèche a été découverte aussi dans une tombe féminine du cimetière du 10^e siècle de Sándorfalva ; ce phénomène est expliqué par le rôle protecteur-défenseur de l'objet. La question qui se pose toutefois est de savoir s'il ne s'agit pas plutôt de la représentation d'une sexualité assumée?

Le sabre hongrois, arme principale du combat au corps à corps, est l'une des catégories d'armes les plus difficiles à dater. Jusqu'au jour d'aujourd'hui, aucune analyse approfondie n'a été publiée sur les sabres hongrois du 10^e siècle et ce, malgré l'intérêt des spécialistes.

Le nombre important de sabres hongrois découverts aux alentours de Kolozsvár laisse supposer l'existence de centres militaires à ces lieux. Selon nos données archéologiques, les sabres hongrois datent de la fin du 10^e siècle, ils étaient donc utilisés parallèlement aux sabres. Une autre arme utilisée pour le combat au corps à corps est l'épée. La forme des pommeaux et des croisillons ne cessait de changer à cette époque. De ce fait, plusieurs typologie internationales ont été établies qui cherchaient à distinguer typologiquement les composantes de ces armes.

Cette étude aurait voulu souligner que les sabres ont été automatiquement datés d'après la deuxième moitié du 10^e siècle par les confrères hongrois, roumains et saxons sur la base de l'axiome selon lequel nous aurions emprunté les sabres après la bataille perdue à Augsburg.

Les dolabres sont aussi variées du point de vue typologique. Plusieurs fois il a été évoqué l'idée que la dolabre n'avait pas été déposée dans la tombe comme une arme, mais comme un objet contre le mal. Ainsi, en plus de sa fonction pratique, elle a aussi acquis une substance religieuse.

Les lances sont très rares dans les tombes. Les archéologues hongrois expliquent cela par des analogies ethnographiques : cette arme n'aurait pas été déposée dans la tombe, mais plantée dans le tumulus du soldat défunt. Cette argumentation apparemment convaincante n'explique cependant pas pourquoi les objets mentionnés ont été tout de même déposés dans les tombes. Le phénomène similaire s'est également produit dans la partie la plus orientale du Bassin des Carpates et en Moldavie-Valachie. Dans le cas de la culture de Marosszentanna-Tcherniakhov, l'archéologie a expliqué le phénomène par l'interférence d'éléments culturels étrangers. Tout en restant prudents, nous pouvons alors poser la question: Ne serait-il pas possible de considérer ces tombes comme des éléments étrangers à la culture hongroise?

Conclusions

Parmi les sept catégories d'armes, cinq sont homogènement réparties sur le territoire des trois régions. Les deux trouvailles de lance, découvertes dans le sud de la Terre des Szeklers, dans la partie sud-est de la Transylvanie, sont des exceptions. La diffusion géographique du sabre hongrois et du sabre se prête à des observations importantes.

Dans les trois régions, des sabres hongrois n'ont été trouvés qu'en tombe, mais pas comme trouvailles éparses. Sur 15 trouvailles de sabre hongrois, 8 ont été découvertes dans deux parties de cimetière. En examinant la diffusion géographique des sabres hongrois, on constate leur diminution en nombre en allant du nord au sud du Bassin transylvanien. Dans le Partium, seules 3 trou-

vailles de sabre hongrois sont connues, alors qu'aucune n'a été découverte dans le Banat situé au sud de la Maros. Cette observation est toutefois aussi valable pour l'ensemble du territoire du Bassin des Carpates où on constate la même diminution en nombre des sabres hongrois découverts en cimetièrre en allant du nord au sud.

La répartition géographique des sabres est complètement différente. La diffusion géographique de cette catégorie d'armes concerne des zones beaucoup plus étendues. Elle est présente dans le Bassin transylvanien, dans la région de Szamos et de Maros, mais aussi à Sepsiszentgyörgy, situé dans la partie sud de la terre des Szeklers, dans le Partium et aussi le Banat. Cette arme était beaucoup plus répandue. Cependant, pour les sabres, on ne connaît pas de concentration de trouvailles. La question est de savoir si cette diffusion géographique cache des différences chronologiques ou culturelles.

L'établissement de la chronologie des armes est fortement tributaire de l'état des recherches et du mode de découverte des armes. Sur la base de l'analyse, nous avons réussi à distinguer chronologiquement six groupes d'armes issues de trouvailles sépulcrales et éparées, et aussi un autre groupe impossible à dater d'une manière précise.

Du fait de la diffusion du christianisme, le nombre d'enterrements d'armes a baissé aux 10^e et 11^e siècle dans le Bassin transylvanien, le Partium et le Banat. Nous estimons toutefois qu'il y a eu même au 11^e siècle beaucoup plus d'armes enterrées que nous le supposons aujourd'hui. La même tendance peut être observée dans le cas des enterrements des chevaux, considérés comme une coutume païenne.

Erwin Gáll

ANALYSE DER GRAB- UND SPORADISCHEN WAFFENFUNDE DES SIEBENBÜRGER BECKENS, DES PARTIUMS UND DES BANATS

Resümee

Der Großteil der Waffenfunde des Siebenbürger Beckens, des Partiums und des Banats aus dem 10–11. Jahrhundert sind Grabfunde; es ist sogar möglich, dass auch der überwiegende Teil der sporadischen Funde Grabfunde waren. Ungarische Fachleute berührten die in unserer Region aufgetauchten Waffenfunde bereits ab dem Ende des 19. Jahrhunderts an und auch Heitel R. Radu aus Bukarest studierte einige Waffen. Eine zusammenfassende Arbeit über die Waffenfunde des 10–11. Jahrhunderts gibt es jedoch bis zum heutigen Tage nicht.

Die erste und grundsätzliche Zielsetzung unserer Forschung war die direkte Untersuchung der Gegenstände und die Erstellung der aus diesen zusammenstellbaren Typologie.

Bei der Annäherung an die Frage gingen wir von der Annahme aus, dass wir am Ende des 9. Jahrhunderts, nach der ungarischen Landnahme 895–896 – zumindest theoretisch – zwei Gruppen von Waffen unterscheiden müssten, falls wir sie genau/genauer datieren könnten:

I. die Rüstung der prä-ungarischen Bevölkerung des Siebenbürger Beckens, des Partiums und des Banats, also der Bevölkerung vor der ungarischen Landnahme, bzw.

II. die Rüstung der neuen Eroberer, der ungarischen Landnehmer.

Die Bewaffnung der Bevölkerung, die im 9. Jahrhundert lebte, kennen wir jedoch – entgegen der Rüstung der Landnehmer – aus den Beerdigungen überhaupt nicht; wir haben lediglich Kenntnis von einigen sporadisch aufgetauchten Exemplaren, bzw. von einem einzigen Friedhoffund.

Unter den Beerdigungsbräuchen des Ungartums, das das gesamte Karpatenbecken besiedelte, spielte als ein Symbol des Mannesstatus' (wie auch ständig zur Zeit der Völkerwanderungen) das Ablegen der Waffen in die Gräber eine herausragende Rolle. Dieser Beerdigungspraktik ist es zu verdanken, dass im Siebenbürger Becken, im Partium und im Banat eine bedeutende Menge an Waffen-, Grab- und sporadischen Funden verzeichnet werden kann, die auf das 10–11. Jahrhundert datiert werden können.

Wir müssen auf jeden Fall einen interessanten Aspekt erwähnen: im 4. Grab des Friedhofs „B“ von Maroskarna (Stumpach) wurde auf dem Becken eines 15–20-jährigen Mädchens ein Pfeilspitzenbündel aus 4 Stücken gefunden. Dieser Fall ist auf der Palette der Beerdigungen des 10–11. Jahrhunderts keinesfalls beipiellos: in einem Frauengrab des Friedhofs von Sándorfalva aus dem 10. Jahrhundert wurde ebenfalls eine Pfeilspitze gefunden; diese Erscheinung wird im Allgemeinen mit der beschützenden, verteidigenden Rolle der Grabbeilage begründet. Es stellt sich jedoch die Frage, ob wir nicht eher über die Repräsentation der auf sich genommenen Geschlechtlichkeit anstelle der beschützenden, verteidigenden Rolle der Grabbeilage sprechen könnten?

Aus der Sicht der chronologischen Datierung ist der Säbel, die wichtigste Waffe des Nahkampfes, eine der umstrittensten Waffenkategorien. Über die Säbel des 10. Jahrhunderts ist bis zum heutigen Tage keine einzige ausführliche Analyse erschienen, obwohl sich diese im Kreis der Fachleute äußerster Beliebtheit erfreuen.

Die bedeutende Menge der in der Umgebung von Kolozsvár (Klausenburg) aufgetauchten Säbel weist darauf hin, dass die sich auf Grund der Fundorte konzentrierenden Säbel aller Wahrscheinlichkeit nach auf die Existenz von Militärzentren hindeuten könnten. Auf Grund unserer archäologischen Daten reicht die Datierung der Säbel bis zum Ende des 10. Jahrhunderts zurück – sie wurden also parallel mit den Schwertern verwendet. Eine ebenfalls im Nahkampf verwendete Waffe, die einer anderen Anwendung bedurfte, ist das zweischneidige Schwert. Die Form der Griffknöpfe und Parierstangen änderte sich im Laufe des Zeitalters ständig, deshalb wurden mehrere internationale Typologien über sie erstellt. Diese Arbeiten versuchten die Schwertkomponenten typologisch zu differenzieren.

In unserer Arbeit wollten wir hervorheben, dass die Schwerter von den ungarischen, rumänischen und sächsischen Kollegen ganz mechanisch ab der zweiten Hälfte des 10. Jahrhunderts datiert worden waren, wobei sie auf das Axiom aufbauten, dass wir die Schwerter nach der Niederlage in der Schlacht von Augsburg übernommen hätten.

Ähnlich mannigfaltig sind aus typologischer Sicht die Äxte. Im mehreren Fällen kam der Gedanke auf, dass die Axt vielleicht nicht als Waffe, sondern als Abwendung von Unheil ins Grab gelegt worden war, das heißt, dass sie neben ihrer praktischen Funktion auch einen Glaubensinhalt erhalten hatte.

Nur äußerst selten findet man in den Gräbern Lanzen. Die geringe Zahl an Lanzen, die als Grabbeilagen gefunden wurden, erklärten die Vertreter der ungarischen Archäologie damit, dass diese Waffe nicht ins Grab gelegt, sondern in den Grabhügel des verstorbenen Kriegers gestochen worden war. Die überzeugend scheinende Argumentation wird nur durch eine Sache getrübt: warum sind dann die genannten Exemplare in die Gräber gelegt worden? Eine ähnliche Erscheinung gibt es auch im östlichsten Teil des Karpatenbeckens und auf dem Gebiet von Moldau und der Walachei. Im Falle der Kultur von Maroszentanna-Csernyahov erklärte die Archäologie diese Erscheinung mit dem Aufkommen fremder kultureller Elemente, deshalb können auch wir die Frage behutsam aufwerfen: ist es nicht auch auf dem von uns untersuchten Gebiet möglich, diese Begräbnisse als von der ungarischen Kultur fremdes Element zu werten?

Schlussfolgerungen:

Von den sieben Waffenkategorien verteilen sich fünf gleichmäßig auf das Gebiet der drei Regionen. Ausnahmen bilden die beiden Lanzenfunde, die im südlichen Teil des Seklerlandes, in der südöstlichen Hälfte von Siebenbürgen zum Vorschein kamen. Im Falle der geografischen Verbreitung des Säbels und des Schwertes können wir wichtige Beobachtungen machen.

Säbel kamen bisher nur aus Gräbern zum Vorschein; als sporadische Funde sind sie in den drei Regionen bisher nicht bekannt. Von den 15 Säbelfunden stammen 8 aus zwei Friedhofsteilen. Untersuchen wir die geografische Verbreitung der Säbel in Richtung Nord-Süd im Siebenbürger Becken, so können wir, was das Zahlenverhältnis betrifft, eine sinkende Tendenz beobachten. Im Partium sind insgesamt 3 Säbelfunde bekannt, während aus dem südlich des Flusses Mieresch gelegenen Banat kein einziger Fund zum Vorschein kam. Diese Beobachtung gilt jedoch auch für das gesamte Gebiet des Karpatenbeckens: gehen wir vom nördlichen in Richtung des südlichen Teils des Beckens, können wir bezüglich des Säbelverhältnisses nach Friedhöfen dieselbe, zahlenmäßig sinkende Tendenz beobachten.

Ganz anders verhält es sich bei der geografischen Streuung der Schwerter. Die geografische Verbreitung dieser Waffenkategorie beinhaltet viel weitere Gebiete. Sie ist im Siebenbürger Becken auf dem Gebiet der Flüsse Szamos und Mieresch, aber auch Sepsiszentgyörgy (Sankt Georgen) bekannt, das zum südlichen Teil des Seklerlandes gehört. Sie ist auch aus dem Gebiet des Partiums, bzw. aus der Region des Banats südlich des Flusses Mieresch aufgetaucht. Ihre geografische Streuung ist viel allgemeiner. Gleichzeitig kennen wir im Falle der Fundorte keine Schwertkonzentration. Es stellt sich die Frage, ob sich hinter dieser geografischen Verbreitung chronologische oder kulturelle Abweichungen verbergen?

Die Möglichkeit der chronologischen Einordnung der Waffen wird in bedeutendem Maße durch den Stand der Forschung, den Charakter des Auftauchens der Funde beeinflusst. Auf Grund der Analyse konnten wir sechs Gruppen der aus den Grab- und sporadischen Funden bekannten Waffen unterscheiden, bzw. wir haben eine Gruppe definiert, die nicht genau datiert werden kann.

Die bewaffneten Beerdigungen zeigen auf dem Gebiet des Siebenbürger Beckens, des Partiums und des Banats im 10-11. Jahrhundert infolge des Raumgewinns des Christentums eine sinkende Tendenz. Trotzdem nehmen wir an, dass Waffen auch noch im 11. Jahrhundert viel öfter ins Grab gelegt worden waren, als wir das heute denken. Diese Tendenz lässt sich auch im Falle der Beerdigungen mit Pferden beobachten, die als heidnischer Brauch angesehen werden.

Эрвин Галл

АНАЛИЗ СПОРАДИЧЕСКИХ НАХОДОК ОРУЖИЯ И МОГИЛ
ТРАНСИЛЬВАНСКОГО БАССЕЙНА, ПАРЦИУМА И БАНАТА, X–XI ВЕКОВ

Резюме

Большая часть находок оружия была обнаружена в могилах в Парциуме и Банате X–XI веков, и можно представить, что большинство sporadических находок было также найдено в могилах. Венгерские специалисты уже с начала XIX века соприкасались с находками оружия, обнаруженными в этих регионах, и бухарестский исследователь Р. Рада Хейтел также занимался изучением некоторого оружия, однако до сего времени не было издано обобщающей работы о находках оружия X–XI веков.

Первой и основной целеустановкой нашего исследования было непосредственное исследование этих находок и создание типологии найденных предметов.

При подходе к изучению этого вопроса мы исходили из того предположения, что две группы оружия, относимого к эпохе обретения родины венграми в конце IX века (895–896 гг.) следовало бы, по крайней мере, теоретически, разделить на две группы, при условии, если мы сможем его точно (или более точно) датировать, а именно:

1) Оружие Трансильванского бассейна – „премазавод” Парциума и Баната, то есть вооружение народов Парциума и Баната, живших до обретения венграми своей родины.

2) Вооружение новых завоевателей – венгерских пришельцев, обретателей родины.

Вооружение народов, живших в IX веке, в противоположность с пришедшими венграми, из могильных раскопок для нас почти вообще не известно, мы имеем сведения всего лишь о нескольких sporadических экземплярах, точнее, у нас есть сведения всего лишь об одной могильной находке.

Из обычаев захоронений венгров, поселившихся на всем Карпатском бассейне, одним из символов захоронения мужчин было захоронение вместе с умершим его оружия. (игравшее важную роль в период переселения народов). Благодаря этому обычаю захоронения мы можем говорить о том, что в Трансильванском бассейне было обнаружено значительное количество оружия, погребальных предметов и прочих sporadических находок.

Во всяком случае необходимо упомянуть один интересный аспект: в могиле номер 4 кладбища „В” в Марошкарна, на надгробии девушки возраста 15–20 лет была найдена связка наконечников стрел, состоящая из 4 штук. Этот случай не является одиночным на палетте захоронений X–XI века. В одной из женских могил кладбища X века в селении Шандорфалва был обнаружен наконечник стрелы, это явление принято объяснять охранной–спасительной ролью, присущей оружию. Однако возникает вопрос, не следует ли говорить о наличии скорее полового характера, чем об охранно-спасательном значении.

С точки зрения хронологического датирования одной из наиболее спорных категорий является сабля – самое важное оружие ближнего (рукопашного) боя. О саблях X столетия – несмотря на их огромную популярность в кругу специалистов, до сего времени не вышло еще ни одного глубокого аналитического исследования.

Значительное количество саблей, обнаруженных в окрестностях глорода Коложвар, свидетельствует о том, что по всей вероятности, там располагались центры захоронений, ибо сабли концентрировались обычно в центрах захоронений. На основании наших архивных данных сабли датируются концом X столетия, их применяют наряду с мечами. Обоюдоострые мечи, использовавшиеся в ближнем бою, – оружие, требующее другого применения. Головки рукояток и травессы подвергаются непрерывному видоизменению в рассматриваемый период, поэтому для них было составлено несколько международных типологий. В этих работах делаются попытки типологического разделения компонентов мечей.

В своей работе мы хотели бы сделать акцент на то, что венгерские, румынские и саксонские коллеги датировали мечи абсолютно автоматически, начиная со второй половины X века, опираясь на той аксиоме, что мечи (шашки) были переняты после аугсбургского поражения.

Также разнообразными с точки зрения типологии являются и топоры. Неоднократно выдвигалась мысль о том, что топор мог оказаться в могиле скорее не как оружие, а лишь в целях предотвращения беды, то есть наряду с практической функцией получил также и суверенную функцию.

Весьма редко встречаются в захоронениях копья. Небольшое количество копьев, найденных в захоронениях, венгерские археологи на основании археологических параллелей объясняют тем, что это оружие складывали не в могилу, а в надгробие на могиле усопшего рыцаря. Эту кажущуюся убедительной аргументацию сбивает с толку только один вопрос: почему оказались в могиле упомянутые предметы? Аналогичное явление происходит также в самой восточной части Карпатского бассейна и Молдавской Валахии. В случае черняховской культуры селения Марошсентанна археологи объясняли это явление появлением элементов чужеродной культуры, поэтому и мы, с должной осторожностью сможем поставить вопрос: не возможно ли на исследуемой нашей территории расценивать эти захоронения как элементы, чуждые венгерской культуре?

Выводы:

Из семи категорий вооружений пятеро равномерно распределяются на территории трех регионов. Исключение составляют две находки копий, обнаруженных в южной части Секейских земель, в Юго-восточной половине Трансильвании. Мы могли сделать важные наблюдения относительно географического распространения сабли и меча.

Сабля была обнаружена в могиле в качестве лишь sporadicческой находки, она неизвестна в трех регионах. Из 15 находок саблей 8 происходит из двух мест захоронений. Рассматривая географическое распространение саблей, продвигаясь по Трансильвании с севера к югу, можно наблюдать тенденцию понижения их в численности. В Парциуме известно всего лишь три находки сабли, тогда как в Банате, расположенном к югу от Мароша, нет ни одной находки. Это наблюдение однако действительно и для всей территории Карпатского бассейна. Продвигаясь по бассейну с севера на юг, можно наблюдать ту же самую тенденцию численного сокращения касательно доли захоронений сабель по кладбищам.

Совершенно другой характер носит географическое распределение мечей. Географическое распространение этой категории оружия включает в себя более широкие территории. Они присутствуют в Трансильванском бассейне, в районах рек Самош и Марош, известны также и в Сепсисентдьерде, принадлежащем к южной половине Секейских земель. Обнару-

жены были также на территории Парциума, а также в районе Баната к югу от реки Марош. Географическое расположение этой категории оружия является однозначно более общераспространенным. В то же время концентрация мечей в различных находках нам не известна. Остается вопросом, кроются ли за этим географическим распространением хронологические или культурные отклонения?

На возможность хронологической категоризации оружия в большой мере влияет характер обнаружения находок. На основании аналитических исследований удалось различить шесть хронологических групп вооружения, известного по могильным и спорадическим находкам. Кроме того удалось выделить группу вооружений, которую еще невозможно однозначно датировать.

Захоронения вместе с оружием под влиянием распространения христианства однозначно показывают сокращающуюся тенденцию на территории Трансильванского бассейна Парциума и Баната в X–XI веке. Несмотря на это мы полагаем, что уложенное в могилу оружие могло быть в процентном отношении гораздо больше, чем мы это подозреваем. Эту же тенденцию мы наблюдаем и в случаях захоронения вместе с всадником лошадей, что считается языческим обычаем.

A RÉGI MAGYAR TAKTIKA ÁRPÁD-KORI ÍROTT KÚTFÖKBEN

A steppei eredetű harci műveltség nyomai és megjelenítése a XIII. század végéig

Az Árpád-kori hadtörténet, ezen belül a steppei eredetű könnyűlovas íjász haditaktika továbbélése régóta foglalkoztatja a hazai kutatást.¹ Úgy látszik, ez az érdeklődés 1990 óta örvendetesen megélné, ami a szakirodalmi termésre is jótékony hatást gyakorolt: mindezt egyfelől régebbi munkák átdolgozásában és újrakiadásában, másfelől pedig az újonnan, nem egyszer új szempontok szerint született elemzésekben lehet lemérni.² Mindazonáltal a régi magyar harci műveltségről valamit is mondó írott kútfők elemzésekor eddig nem jutott kellő érvényre a szerzők tárgyszemléletét, valamint hadtudományi jártasságát (illetve járatlanságát) tekintő szempont. Pedig az eleink hadviseléséről alkotott (vagy alkotható) mozaikszerű kép több középkori szerző megnyilvánulásából bontakozik ki. Fontos, hogy ezek a nagyobb részt latinul, kisebb részben görögül írt, s túlnyomó többségben idegen földön készült feljegyzések nem hadtudományos képzettségű emberek tollából születtek; pontosan szólva ilyen műveltség nem mutatható ki róluk. Egyetlen biztos kivétel VI. (Bölcs) Leó bizánci császár (886–912) volt, akinek értekezése, a *Taktika* a korai magyar hadviselés tudatos forrása.³ Nem véletlenül, hiszen a Kelet-római Birodalom vezetése megbízható és naprakész ismeretekkel kellett, hogy rendelkezzen az íjlesztő népekről: északi és keleti határain rendre ilyen kultúrájú törzsek, törzsszövetségek, nomádállamok éltek. Háborús szokásaikat részint maga kárán, a betörések szenvedő alanyaként tapasztalta ki, részint diplomáciai megfontolásból ismerte meg, hogy adandó alkalommal a maga javára fordíthassa erejüket, akár egymás ellenében is kijátszhatja őket. A több évszázados állami-műveltségbeli folytonosság pedig nem engedte az így szerzett ismereteket feledésbe merülni, hanem az időszertű tudnivalók régi hagyományra épültek, nem kellett folyton újratanulni őket. E körülmények között jött létre a *Taktika* is, amelynek oly jól ismert részleteit a továbbiakhoz érdemes tömören felidézni. Leó szerint a magyarok fő erénye, hogy ügyesen kilesik a kedvező alkalmat, és az ellenséget nem nyers erőfölénnyel, hanem csel és váratlan rajtaütés által gyözik le. Fegyverzetük kard, bőrpáncél, íj és kopja, a harcba tömör elrendezésű ezredekben vonulnak. A főseregen kívül van tartalék erejük, ezzel törbe csalják elővigyázatlan ellenségeiket. Távolharcban, lesállításban, bekerítésben, színeli meghátrálásban és

¹ *Rónai Horváth Jenő*: Magyar hadi krónika. A magyar nemzeti ezeréves küzdelmeinek katonai története. I. Budapest, 1895. (*Rónai Horváth*, 1895.) *Borosy András*: A XI–XIV. századi magyar lovasságról. Hadtörténelmi Közlemények, új folyam 9 (1962). 2. sz. (*Borosy*, 1962.) 119–174. o.

² *B. Szabó János*: Gondolatok a XI–XIV. századi magyar hadviselésről. A fegyverzet, a harcmodor és a taktika összefüggésének kérdései. *Hadtörténelmi Közlemények*, 114. (2001). 1. sz. (*B. Szabó*, 2001.) 81–83. o.

³ Tény, hogy a különböző hadvezéri jelentésekből összeállított, és a Maurikios császár (582–602) személyéhez kötött *Strategikon* című katonai kézikönyv szövegét messzemenően kiaknázó harcászati útmutatót írt VI. Leó, de Moravcsik Gyula részletes elemzés során úgy foglalt állást, hogy az általa megrajzolt kép magyar vonatkozásban hitelesnek tekintendő, azzal a fenntartással, hogy a kép, amit ad, inkább tipikus, mint egyéni. *Moravcsik Gyula*: Bölcsek Leó Taktikája, mint magyar történelmi forrás. *Századok*, 85 (1951). 334–353. o. A VI–VII. század fordulóján írt *Strategikon*ról újabban lásd *Szádeczky-Kardoss Samu*: Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig. Budapest, 1998. (ATF) 80. o.

visszafordulásban, szétszóródó harci alakulatokban lelik kedvüket. Az üldözést tekintve kitartóak és kíméletlenek.⁴ E jellemzés erősen egybecseng egy térben-időben egyaránt távol keletkezett leírással. Sima Qian a nyugati Han-dinasztia császári udvarának főtörténésze a Kr. e. II–I. század fordulóján így mutatta be az ázsiai hunok taktikáját: „Távoli harcra az íjat, míg közelharcra a rövid dárdát és a kardot használják. Ha a harcban sikereik vannak, előrenyomulnak, ha nem, visszahúzódnak. Nem tartják szégyennek a megfutamodást. Ha úgy vélik, fölényben vannak, igyekeznek azt kihasználni, és nem tördnek azzal, hogy viselkedésük illetlen vagy igazságtalan [...] Úgyesen tudják csatlétecsapatokkal kelepcébe csalni és elpusztítani az ellenfelet. Ha megpillantják az elleneséget, lecsapnak rá, mint portyára éhes madárcsapat, de ha megszorítják őket, szétrebbennek, és eltűnnek, mint a köd.”⁵ A hatalmas kulturális távolság miatt bizton kizárható mindenfajta szövegkapcsolat; annál értékesebbek azok a párhuzamok, amelyek nem csak a szemlélt – ázsiai hun és európai magyar – taktikák, hanem a szemlélők között is fennállnak. Sima Qian és Bölcs Leó mind egy-egy letelepült birodalom – a kínai és a bizánci – folyamatos hagyományán, meg-megújuló hadi és politikai tapasztalatain alapuló felvértezettséggel szólhattak a nomádokról: a végeláthatatlan eurázsiai steppe átellenes végein tudatos, elméleti igényű elemzések születtek.

Ehhez képest a X. század Nyugat-Európa teljes politikai széttagoltságban élt, amiért is a magyar támadások ellenszerét saját súlyos veszteségei árán kellett kimunkálnia akár egy erős állami egység létrehozásával (ami csak a század derekára sikerült a szász dinasztianak), akár a taktikájukról szerzett ismeretek terjesztésével. Ez utóbbi lehetőséggel azonban nem éltek. Az a két egyházi férfiú Regino és Liutprand, aki értékelhető leírást közölt eleink harci mesterségéről, nem fordult meg csatatéren; akik meg győzelmet arattak a magyarok felett, mint Arnulf bajor herceg (907–937) 913-ban, I. (Madarász) Henrik német király (919–936) 933-ban, avagy fia, I. (Nagy) Ottó német király, majd császár (936–973) 955-ben, azok nem készítették összegzést harci tapasztalataikról az utókor okulására. Ugyanakkor a X. század elején alkotó Regino prümi, majd trieri apát és a nála két nemzedékkel fiatalabb Liutprand cremonai püspök kitételei a fegyverforgatásban járatlan emberek szemléletét tükrözik, akik katonák elmondásaira támaszkodtak. Adatközlőiket viszont figyelmesen hallgathatták, mivel az általuk feljegyzettek egybecsengenek Bölcs Leó szavaival.⁶ E két keresztény híradás mellé állítható a X. század közepén élt muszlim történetíró, Maszúdi okfejtése, amely a Bizáncon aratott 934. évi magyarbesenyő győzelmet elemzi. Miután érzékletesen ecseteli a görög hadrend előtt malomkerékszerűen forgó besenyő íjász lovasosztatok támadását, a bizánciak megfutamítását a magyar főerő nyílzáporának, s az azt követő, rendezett állapotban véghezvitt lovasroharnak, sőt kardokkal vívott kézitusának tulajdonítja.⁷

Bölcs Leó, Regino Liutprand és Maszúdi egyaránt azokról a magyarokról szólt, akik még kizárólag vegytiszta lovasnomád taktikájukkal tűntek fel Európa-szerte. Közismert,

⁴ *Moravcsik Gyula*: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest, 1984. (ÁMTBF) 19. o.

⁵ *Sima Qian*: A hunok legkorábbi története. (Ford. *Du Yaxiong* és *Horváth Izabella*.) Budapest, 2002. 17–19., 41–43. o. A kínai történetírás atyjaként tisztelt szerző Kr. e. 145 és 90 között élt. Életéről, a „Shi Ji Történelmi Feljegyzések” értékéről lásd *Du Yaxiong* bevezetőjét uo. 5–11. o.

⁶ *Kristó Gyula* (szerk.): A honfoglalás korának írott forrásai. Szeged, 1995. (HKÍF) 198., 215–216. o.

⁷ Uo. 55–56. o.

hogy az 1000 utáni korszak mily gyökeres változásokat hozott Magyarországon az élet minden területén. Ez alól a hadviselés mestersége sem volt kivétel, de a változások ideje, mértéke ma is vita tárgya. A fenti bevezető után a steppei harcmód Árpád-kori továbbéléséről alkotott képet kívánom árnyalni, képzettségemnek megfelelően az írott kútfők alapján, tiszteletben tartva más megközelítésmódok (kiváltképp a régészet) létjogosultságát is.

Borosy András részletes historiográfiai áttekintésében bemutatta, hogy az 1914 előtti történeti és régészeti kutatás egységes álláspontja alapján a XI–XIV. századi magyar lovas taktika, bár némi nyugati hatás érződött rajta, de a könnyűlovas íjász hadviselésre épült, és ha a magyar haderő súlyos vereséget szenvedett, akkor ez a kártékonynak minősített lovagi harcmódor számlájára volt írandó.⁸ Ennek teljes tagadását jelentette Tóth Zoltán elmélete. Szerinte a XII. századra a régi fegyverzet és taktika kihalt, a nyugat elhatalmasodását tapasztalni, a magyar sereg portyázó könnyűlovassága jórészt besenyőkből állt.⁹ E végletes álláspontot a két világháború közötti hadtörténészek, Markó Árpád, Doberdói Breit (Bánlaky) József, nem fogadták el, hanem közbülső nézetet képviseltek; Borosy András az ellentétek feloldására a nagy tömegű, de kis harcértékű átmeneti típusú lovasság elméletét terjesztette el.¹⁰ Részben vele is vitatkozva, azonban sok újszerű felvetéssel közölte gondolatait B. Szabó János a XI–XIV. századi magyar hadviselésről, a fegyverzet és a taktika összefüggéseiről. Szempontjaival illő és méltó részletesen foglalkozni; attól függetlenül, hogy tanulmányából számomra érthetetlenül teljességgel mellőzi Doberdói Breit József nagy munkáját, amely pedig a legrészletesebb magyar hadtörténelmi szintézis.

B. Szabó János szerint egy nép esetében nem az egyes fegyvertípusok ismeretéből, hanem alkalmazásuk gyakoriságából, valamint együttes használatuk módja alapján érdemes következtetni arra, hogy a vizsgált nép csapatai milyen harcmódot követtek. Rámutat arra, hogy amíg a hazai krónikák számos helyen említenek páncélos vitézeket (értelemszerűen jórészt a király környezetében), addig az idegen szerzők szinte egyöntetűen könnyűlovas íjászoknak írnak le a magyar harcosokat. Kiemelkedő szerepet tulajdonít a csataleírásoknak, bennük látja a taktikarekonstrukció lehetőségeit. Úgy véli, hogy a magyar hadtörténetben a X. század eleje és a XIV. század vége között csupán 14 olyan csata akad, amelynek lefolyása az írott kútfőkből legalább hozzávetőlegesen kiolvasható. Ezek: Augsburg 910, Merseburg 933, azonosíthatatlan helyen Bizánc ellen 934, Augsburg 955, Ménfő 1044, Przemysl 1099, Olsava 1116, Lajta 1146, Zimony 1167, Muhi 1241, Kroisenbrunn (Morvamező) 1260, Dürnkrot (Morvamező) 1278, Nápoly 1349 s Nikápoly 1396.¹¹ Bár tény, hogy a B. Szabó János által választott időszakba nem esik bele a IX. század végén, pontosabban a 899. szeptember 24-én aratott brentai diadal, de ezt kár volt mellőzni. Gombos Ferenc Albin jóvoltából ugyanis a mai középkortudomány számára a legapróbb részleteibe menően ismert az itáliai hadjárat minden mozzanata, benne a Brenta folyó melletti összecsapásban alkalmazott lesvetés, ami hatalmas

⁸ Borosy, 1962. 131–133. o.

⁹ Tóth Zoltán: A hadakozó nép. In: *Domanovszky Sándor* (szerk.): Magyar művelődéstörténet I. Ősműveltség és középkori kultúra. Budapest, é. n. [1939.] 275–276. o. Tóth Zoltán további, ide vonatkozó műveinek bibliográfiai adatait lásd Borosy, 1962. 134. o.

¹⁰ Borosy, 1962. 134., 137–151. o.

¹¹ B. Szabó János: Gondolatok a XI–XIV. századi magyar hadviselésről. A fegyverzet, a harcmód és a taktika összefüggésének kérdései. *Hadtörténelmi Közlemények*, 114 (2001). 1. sz. (B. Szabó, 2001.) 81–83. o.

magyar győzelmet hozott a mintegy háromszoros túlerőben lévő I. Berengár itáliai király (888–924) serege fölött.¹² A X. századi példák közül viszont egy másik fontos hadi esemény maradt ki, a 907. július 4-én és 5-én Pozsonynál vívott győztes csata az országra támadó keleti frankok ellen, a Kárpát-medence magyar birtokbavételét megpecsételő, sorsdöntő jelentőségű fegyvertény.¹³ 2003-ra Négyesi Lajos elkészítette a pozsonyi csata korszerű feldolgozását.¹⁴ Itt a ránk maradt korabeli feljegyzések szűkszavúságát Aventinus (Johannes Turmair) bőven mért humanista előadásával ellensúlyozza, és joggal, hiszen a késő-középkori szerkesztésű *Annalium Boiorum* régi, azóta elveszett forrásokat használt fel. Négyesi szerint a magyarok ekkor a hagyományos lestantika mesteri alkalmazásának köszönhették sikerüket, amelynek során a sereg egyik része heves arctámadás után színlelt visszavonulással ingerelte üldözésre a bajorokat, akiket aztán a két másik elrejtett, erős csapat oldalba támadott.¹⁵ A pozsonyi csata egyik kevésbé méltatott vonatkozása, amely a X. század hadi krónikáját is érinti, hogy ezután csak 123 év múlva, 1030-ban érte birodalmi nagyságrendű germán támadás Magyarországot. A 900-as évek hadjáratait hangzatos, ám kissé felületes XIX. századi kedélyességgel „kalandozás” néven tartja számon az utókor. Ezek lefolyását, a taktikai elemek esetenkénti alkalmazását a hadtörténeti figyelem folyamatos érdeklődése kíséri.¹⁶ A rákövetkező Árpád-királyság nagyobb csatái mellett azon kisebb hadi események, ütközetek lefolyására is tekintenünk kell, amelyekről a taktikára utaló leírás maradt fenn, és amelyeken a Magyar Nagyfejedelemség hadviselési hagyatéka (vagy legalább annak egy-egy eleme, mozzanata) ismerzik meg.

A legkorábbi példa I. (Szent) István király (1000–1038) államszervező harcaihoz vezet bennünket. 1028 körül Ajtony és Csanád döntő mérkőzésekor a nagyobbik Gellért-legenda leírása alapján Kristó Gyula felvetette, hogy a királyi sereg Tiszáig történt visszavonulását az ősi magyar taktika ihlette.¹⁷ A két ellenséges tábor, Oroszlános (Csanád) és Nagyösz (Ajtony) mintegy 40 km távolsága ugyanis önmagában teszi valószínűtlenné, hogy ezt egyetlen éjszaka alatt tegyék meg Csanád előző napi ütközetben megfáradt katonái. Sajnos

¹² *Gombos F. Albin*: A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása. *Hadtörténelmi Közlemények*, 28 (1927). 429–519. o. Tanulságos e helyt felidézni Doberdói Breit József véleményét a brentai csata politikai következményeiről, ami csattanós választ ad Bölcs Leónak a magyarok megbízhatatlanságát ecsetelő kitételére. „Az a tény, hogy a magyar hadak Olaszországot 20 éven át – 900-tól 921-ig – békében hagyták, legjobb bizonyítéka a magyarok szótartásának és minden kétségen felül álló megbízhatóságának. Ez a legjobb jele annak, hogy a magyar fejedelmek és vezérek a megkötött egységeket becsületesen betartották.” *Doberdói Breit József*: A magyar nemzet hadtörténelme. II. Rész. Külföldi kalandozások a vezérek korában. Budapest, 1929. (*Doberdói Breit*, 1929a.) 42. o. (Örvendetes tény, hogy Doberdói Breit József munkája 2001 folyamán CD-ROM formában új kiadást ért.) A szerző nézete annyi módosításra szorul, hogy magyarok 900–921 között többször is jártak Itália földjén, de mindig I. Berengár – pénzen vett – szövetségében harcoltak, sose ellene. Újabbán lásd *Bóna István*: A magyarok és Európa a 9–10. században. Budapest, 2000. (*Bóna*, 2000.) 43–44. o.

¹³ *Bóna*, 2000. 34. o.; *Kristó Gyula*: Háborúk és hadviselés az Árpádok korában. Szeged, 2003. (*Kristó*, 2003.) 25., 31. o. (A könyv első változata 1986-ban jelent meg.)

¹⁴ *Négyesi Lajos*: A pozsonyi csata. (907. július 4.) In: *Hermann Róbert* (szerk.): Fegyvert s vitézt... A magyar hadtörténet nagy csatái. Budapest, 2003. (*Négyesi*, 2003.) 11–25. o.

¹⁵ A régi adatok humanista köntösbe öltöztetett előadása erős kritikát igényel. *HKÍF* 267. o.; *Négyesi*, 2003. 16. o.

¹⁶ A különböző időben írt, különböző felfogású összegzések közül lásd *Doberdói Breit*, 1929a.; *Bóna*, 2000. 36–65. o.; *Kristó*, 2003. 26–58. o.; *Veszprémy László*: Korai hadtörténetünk. In: *Rácz Árpád* (szerk.): Nagy Képes Millenniumi Hadtörténet. 1000 év a hadak útján. Budapest, 2000. (*Veszprémy*, 2000.) 12–14. o.

¹⁷ *Kristó*, 2003. 69. o.

az összecsapásról egyedül a nagyobbik Gellért-legenda szól részletesen, ám e hagiográfiai mű jellegénél fogva, valamint hogy csak a XIV. század végén nyerte el mai formáját, vajmi csekély hadtörténeti értéket képvisel. Szövegéből csupán a királyi had elrejtőzése a kökényéri csalitosban, továbbá a felderítő szolgálat mindkét oldalról tapasztalható élenksége hasznosítható; ez utóbbi Bölcs Leó azon állításával cseng egybe, miszerint a türkök törzsei fürkészők.¹⁸ Csakhogy a kémeek alkalmazása nem kizárólagos steppei sajátosság.

Valamivel több taktikai mozzanat maradt ránk II. Konrád német császár (1024–1039) magyarországi hadjárata kapcsán. Wipo, az uralkodó udvari történetírója miután meglepő tárgyilagossággal a bajorok hibájából eredezteti a magyar–német ellenségeskedést, arról szól, hogy István király több betöréssel zaklatta Bajorországot, ezt bosszulta meg Konrád császár, amikor 1030 nyarán Magyarországra rontott. Wipo ezután természeti akadályokról tudósít, amelyek Konrádot visszafordulásra kényszerítették; Reichenau Hermann világkrónikájából kiderül, hogy csak a Rábáig jutott el a német sereg.¹⁹ A sikeres válaszcsepást megörökítő *Altaichi Évkönyvek*ben újabb adalékok olvashatóak: „Visszatért [Konrád] Magyarországról katonaság és minden eredmény nélkül azért, mert a sereget az éhínség gyötörte; a magyarok Bécsset is elfoglalták.”²⁰ A „felperzselt föld” védelmi taktikája a megszállt területről nyerhető utánpótlást lehetetlenítette el, a Bécs megvételeig követhető magyar ellentámadás pedig arra vall, hogy az akkori Bécs igen szerényen erősített város lehetett, ha úgyszólván lendületből szállták meg István király harcosai. Innen tehát az ellátás tönkretétele, a gyors ellentámadási képesség emelendő ki.²¹

¹⁸ Kristó Gyula (szerk.): Az államalapítás korának frott forrásai. Szeged, 1999. (ÁKÍF) 413–414. o.; ÁMTBF 18. o.

¹⁹ ÁKÍF 181., 221. o.

²⁰ ÁKÍF 239. o. Az *Altaichi Évkönyvek* kötetben szereplő részletének fordítása Makk Ferentől való. Az 1030-ban végbement magyar támadásról tudósító altaichi évkönyves bejegyzés újraértelmezését kínálja Herwig Wolfram. A „Chonradus imperator [...] Rediit autem de Ungaria sine militia et in nullo proficiens, inde quod exercitus fame periclitabatur, et Vienni ab Ungris capiebatur” (Oefele, SS. Rer. Germ. 18.) kitétel szerinte nem Bécs magyar elfoglalásaként értelmezendő, hanem úgy, hogy a kiehézett sereget Bécsnél vagy Bécsben a magyarok foglyul ejtették. Felveti, hogy a „Vienni” forma nem alany-, hanem helyhatározói esetet tükröz, amely alanyesetben „Viennis” lenne. *Wolfram, Herwig: II. Konrád magyarpolitikája. In: Veszprémi László (szerk.): Szent István és az államalapítás. Budapest, 2002. 514. o. Okfejtése, bár logikus, de nem meggyőző. Nem számol a tulajdonnevek bizonytalan ortográfiájával, továbbá a város itt előforduló nevét nem veti össze a Salzburgi Évkönyvek „Wenia” változatával, holott egy korábbi írásában ő maga is egyértelműen Bécs jelentésben értelmezi! *Wolfram, Herwig: Magyarok, frankok, bajorok. História, 2001. 5–6. sz. 12. o. Az annales 881-nél az alábbi kitétel közli: „Primum bellum cum Ungaris ad Weniam. Secundum bellum cum Cowaris ad Culmite.” Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Edidit Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi. Tomus XXX/2. Lipsiae, 1934. (MGH. SS.) 742. o. Heinrich Bresslau lábjegyzetben ismerteti azt, hogy a Salzburgi Évkönyvek „Wenia” és az *Altaichi Évkönyvek* 1030-as „Vienni” helynevének azonosítása felől megoszlanak a vélemények. Lásd uo.**

²¹ Az 1030. évi események védelmi szempontú összegzését lásd *Szabados György: A magyar honvédelem a német háborúk idején 1030–1052. In: Frisnyák Sándor – Csihák György (szerk.): Gyepük, várak, erődtímenyek és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895–1920). Nyíregyháza–Zürich, 2004. (Szabados, 2004.) 37. o. Régebbi hadtörténetírásunk szerint ez alkalommal is a nomád taktikával kell számolnunk. „István fegyverbe szólította a magyar nemzetet, de nem ment Konrád elé, hanem a régi szittyia hadviselési mód szerint a vidéket, melyen a német sereg átvonult, kiköltöztetvén és elpusztítatván, az ellenséget már evvel visszaűzte. A német seregben ugyanis csakhamar az éhség jelentkezett...” *Rónai Horváth, 1895. 33. o. Az 1030–1031. év harcainak legérzékenyebb feldolgozását lásd *Gombos F. Albin: Szent István háborúja II. Konrád német-római császárral 1030-ban. In: Serédi Jusztinián (szerk.): Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján II. Budapest, 1938. (SZIE) 109–132. o.***

A XI. század derekán állandósultak a magyar–német háborúk.²² Elbeszélő kútfőinkről, amelyek mind gyakrabban villantanak fel a csatákból egy-egy taktikai mozzanatot, itt annyit szükséges megjegyezni, hogy végső soron két egyenlő értékű szempont ütközik, ki-ki a maga elfogultságát hordozva. A német véleményt az eseményekkel egykorú *Altaichi Évkönyvek* képviselik, a magyar álláspontot a *XIV. századi krónikaszerkesztmény* tárja elénk, ám az ide vonatkozó fejezetek egy önálló formában fent nem maradt, a XI. század második felében írott gestából származnak.²³ Aba Sámuel király (1041–1044) 1042. évi félsikerű hadjárata jellegét tekintve a 900-as éveket idézi. Érdekes, hogy az *Altaichi Évkönyvek* a magyar támadók erdő rejtette, titkos felvonulását a szlávok szokásával rokonítja, különösebb indoklás nélkül.²⁴ Az 1043. esztendő csak a határvédelmi tényezőket tekintve rendelkezik fontosabb forrástani hozadékkal, a mesterséges torlaszok első említésével.²⁵

1044. július 5-én III. Henrik német uralkodó (1039–1056) Négyesi Lajos legújabb helymeghatározása szerint a mai Ménfő és Gyirmót között csapott össze Aba túlerőben lévő seregével.²⁶ A csata előzménye és lefolyása korai hadtörténetünk legalaposabban kielemezett, sokat vitatott eseményei közé tartozik. Rónai Horváth Jenő úgy vélte, Aba helyesen tette, hogy nem szorította be nagyszámú seregét a Rába, Rábca, Hanság közötti szűk térre.²⁷ Vele szemben Doberdói Breit József hibául rótta fel Aba király Győríg történt visszavonulását, mondván, nem volt szerencsés a ménfői csatátér kiválasztása, mivel az nem lévén vizenyős, mocsaras, semmilyen hátrányt nem jelentett a németek számára. Később egyenesen úgy ítélte, hogy a csata intő például szolgálhatott arra, hogy a németekkel nyílt csatába bocsátkozni nem ajánlatos, ellenben István király 1030. évi sikeres védekezése Konrád ellen megmutatta a módot, mint lehet legjobban kifogni a hatalmas túlerővel fellépő németeken.²⁸ Ez a párhuzam nem állja meg a helyét. Az *Altaichi Évkönyvek* írója hangsúlyozta, hogy Henrik a birodalmat sújtó éhínség, tehát az ellátási gondok miatt csupán kis létszámú sereggel indult útnak. A magyarokról ezt írta: „a távolban fegyveresek megszámlálhatatlan hadrendjei tűntek fel, amelyek – mintha erdő nőtt volna ki – a felettébb tágas mezőt elborították. Arra készültek, hogy a mi kis seregünket mindenfelől bekerítik, így közülünk senki sem lesz képes – még futással sem –

²² A köztörténeti háttérrel lásd *Makk Ferenc: Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged, 1996. (*Makk*, 1996.) 72–97. o.

²³ A krónikakutatás izgalmas területe az ősgesta, avagy őskrónika keletkezési ideje, ezen belül külön fejezetet képez az *Altaichi Évkönyvekkel* fennálló szövegkapcsolata. Az alapvető vélekedéseket – további szakirodalom megjelölésével – lásd *Domanovszky Sándor: Kézai Simon mester krónikája*. Budapest, 1906. 129–130. o.; *Hóman Bálint: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói*. Budapest, 1925. (*Hóman*, 1925.) 93–107. o.; *Horváth János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Budapest, 1954. (*Horváth*, 1954.) 305–315. o.; *Gericz József: Legkorábbi gestaszerkesztéseink keletkezérendjének problémái*. Budapest, 1961. 46–84. o.; Györffy György: *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok*. Budapest, 1993. 184–188. o.; *Kristó Gyula: A magyar történeti irodalom a kezdetektől 1241-ig*. Budapest, 1994. 114. o.; *Veszprémy László: Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez. Századok*, 138 (2004). 325–347. o.

²⁴ *ÁKÍF* 244. o.

²⁵ *ÁKÍF* 249., 386. o.; *Szabados*, 2004. 38–39. o. A korábbi szakirodalommal.

²⁶ *Négyesi Lajos: A ménfői csata. Hadtörténelmi Közlemények*, 107 (1994). 3. sz. 144. o.

²⁷ *Rónai Horváth*, 1895. 37–38. o.

²⁸ *Doberdói Breit József: A magyar nemzet hadtörténelme. III. Rész. A királyság megalapítása. Harcok az ország függetlenségéért (972–1074)*. Budapest, 1929. (*Doberdói Breit*, 1929b.) 53–59., 80. o.

elkerülni a halált.”²⁹ A magyar király tehát helyesen járt el, amikor széles síkon akarta érvényesíteni létszámfölényét, valamint a lovas íjászok löerejét. Két tényezővel azonban ő sem számolhatott. „De íme, heves forgószél támadt a mieink oldalán és hatalmas port zúdított ellenfeleink szemébe.”³⁰ Valóban kellemetlen lehetett az erőteljes nyugati szél ellenében helyt állni, hát még nyilazni! Azonban a fenti néhány sor – az *Altaichi Évkönyvek* ideillő szavaival élve – porhintés. A kemény, véres küzdelem végső fordulatát a *XIV. századi krónikaszerkesztmény*, avagy (némi leegyszerűsítéssel) a *Képes Krónika* hagyományozta ránk. „S mint mondják, Aba királyé lett volna a győzelem, ha néhány, Péter királlyal barátságban maradt magyar földre nem veti zászlóit, és el nem fut.”³¹ Vagyis Aba Sámuel vereségét árulás okozta. A mellette maradt titkos ellenzék időzített megfutamodása a nagy sereglétszámot Aba hátrányára fordította, amennyiben csapat-egységeik tömege fokozta a zavar látszatát. A csatára következő hónapok során a *Képes Krónika* elmondása szerint könnyűlovas íjász gyepűörök rendszeres járőrszolgálatát működtött, a nagypolitika zűrzavara dacára:³² „A tetemek büze miatt ezen a vidéken két hónapig ember jószerivel át nem haladhatott; az íjászok megölték őket.”³³ 1044-ből tehát két különböző minőségű, de egymással összefüggő helyzetben is élénk tűnnek a magyar könnyűlovas íjászok: a csatában, illetve a járvány elleni védekezés során, tekintettel arra, hogy az öldöklés nyáridőn folyt.

A magyar–német háborúk újabb szakasza I. András királyságára (1046–1060) esett. 1050-re III. Henrik megerősítette Hainburgot. „Amint ezt meghallotta az ellenség, veszélyt sejtve benne, szeptember 22-én rátört várunkra. És az egyik barakkban (sátorban) kétszáznál is több nyílvevőt gyűjtöttek össze, ám egyik sem sebzett közülük embert.”³⁴ A jámbor altaichi annalista a lovasnomád múltból őrzött harcmód egyik jellegzetes megnyilvánulását írta körül, anélkül, hogy különösebben tudatában lett volna ennek: e kétszáznál is több nyílvevő által átjárt „*tabernaculum*” szélvészgyors lovasroham fergeteges nyílzáporának tárgyi emlékeit őrizte meg. A különleges gyorsaság bizonyítéka, hogy egyetlen sem csapódott emberi testbe, vagyis célzás nélkül, lóhátról kilőtt sortűz érte a barakkot (sátrat).

1051-ben hatalmas birodalmi hadsereg élén, több irányból támadt III. Henrik. „András király és Béla herceg az összes gabonakazlat és szénaboglyát felégettette, a lakosokat minden állatukkal együtt messze elvezette azokról a vidékekről, amelyeken a császár készült átvonulni. Így amikor a császár behatolt Magyarországra, és a felégett vidékekre ért, sem katonáinak, sem lovainak nem talált ételmelet...” – szövege a magyar krónika a „felperzselt föld” hadművelet sikeréről.³⁵ Ismételten hangsúlyozom: ezt a fegyvertényt csak úgy lehet értékén megbecsülni, ha számításba vesszük, hogy a váratlan betörési útirány

²⁹ ÁKÍF 250–251. o.

³⁰ Uo. 253. o.

³¹ *Szentpétery, Emericus* (ed.): *Scriptores Rerum Hungaricarum I.* Budapestini, 1937. (SS. Rer. Hung. I.) 331. o.; *Képes Krónika*. (Ford. *Bellus Ibolya*.) Budapest, 1986. (KK) 103. o.

³² *Szabados*, 2004. 42. o.

³³ SS. Rer. Hung. I. 332–333. o.

³⁴ *Gombos, Albinus Franciscus*: *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae I.* Budapestini, 1937. (CFHH I.) 100. o. A „*tabernaculum*” eredeti „sátor” fordítását lásd *Doberdói Breit*, 1929b. 67. o.

³⁵ SS. Rer. Hung. I. 347. o.

miatt (a főszerep a Zala és a Zselic patak forrásai felől vonult fel, míg a hadtápa a Dunán úszott le) András és Béla azt sem tudta előre eltervezni, honnan kell kiűríteni a lakosságot! Ezt a gyors döntést csak egy mozgékony társadalom hajthatta végre ily jó eredménnyel, vagyis a korabeli magyarság életszemléletében az állandó területhez való kötöttség igen kevésbé érvényesült.³⁶ Az éhező németek hadjárata az ország belsejében feneklett meg. Ott „a magyarok és a besenyők minden egyes éjszaka keményen sanyargatták, mérgezett nyilakkal öldösték őket, sátraik közé köteleket feszítettek, így sok embert elraboltak [...] a teutonok a rájuk záporozó, az őket elemészítő nyílesőtől félve földre ásták magukat, és maguk fölé borítván pajzsait, az élők a halottakkal egy sírba feküdtek.”³⁷ A *Képes Krónika* itt a Vértes-hegység mondáját közli, amely a vértjüket eldobáló menekülők kudarcáról nevezi el a hegyet. Négyesi Lajos találó párhuzamot vont a 907-ben Pozsonynál és az 1051-ben a Kelet-Dunántúlon egyaránt sikerrel érvényesített harcmodor lélektani elemei (az ellenség bekerítése, folyamatos zaklatása) közé.³⁸ 1050 és 1051 együttes tanulsága egy fontos forrástani körülmény figyelembe vételével vonható le: az *Altaichi Évkönyvek* és a *XIV. századi krónikaszerkesztmény* szövege e ponton már teljesen szétvált egymástól. Az előbbinél előforduló, Hainburg környékén nyílfelhőt felbocsátó lovasságról nem emlékezik meg a hazai írott hagyomány; a Vértes környéki magyar és besenyő íjász portyázókat pedig érthető módon a német évkönyv mellőzi, csupán a magyarok ellen viselt háború haszontalanságát, a magyar földön járt emberek és lovak sanyarú sorsát siratja.³⁹ A könnyűlovas magyar íjások feltűnése ilyenformán egy-egy független híradatnak köszönhető.

1068-tól a változatosság kedvéért keletről fenyegetett veszély. A Magyar Királyságot fennállása során először steppei eredetű nép támadta meg. Ma már egyértelmű, hogy a *Képes Krónika* kunjain (102. fejezet) valójában úzok értendők.⁴⁰ A Moldva felől betörő, fosztogató úzokat az észak-erdélyi Kerlésnél semmisítette meg a magyar sereg. A krónika kifejezetten hangsúlyozza az úzok íjászatra épülő küzdelmét, magyar részről viszont csak Géza hercegnél tünteti fel az íj használatát: „Géza herceg, minthogy mindig körültekintő volt, az enyhébb emelkedőn felhágva nyilakkal rontott a kunokra [úzokra].”⁴¹ A kerlési csata szempontunkból értékelhető jelentősége az, hogy a Magyar Királyság és egy támadó nomád sereg küzdelméből az előbbi került ki győztesen.

I. (Szent) László királysága alatt (1077–1095) két keleti betörés érte Magyarországot. Előbb 1085-ben Kutesk úz harcosai, majd 1091-ben Kapolcs vezér hadai dúlták, fosztogatták az erdélyi és az alföldi részeket. László mindkétszer személyesen vezette győzelemre seregét, sőt a Kapolcs halálán felbőszült nomádok bosszúhadjárátát be sem várta,

³⁶ Szabados, 2004. 45. o.

³⁷ SS. Rer. Hung. I. 348–349. o.; Bellus Ibolya fordítása alapján. KK 117–118. o.

³⁸ Négyesi, 2003. 21. o.

³⁹ CFHH. I. 100. o.; vö. SS. Rer. Hung. I. 347–351. o.

⁴⁰ SS. Rer. Hung. I. 366. o. A szakirodalomban először Kossányi Béla ismerte fel, hogy e „kunok” neve úzokat takar, legújabbán Kiss Attila mutatta ki e nézet helyességét. *Kossányi Béla: Az úzok és a kománok történetéhez a XI–XII. században. Századok*, 58 (1924). 519–537. o.; *Kiss Attila: A kerlési csata nomádjai Kézai Gesta Hungarorumában. Belvedere Meridionale*, 16 (2004). 7–8. sz. 3–8. o. Részletes elemzését lásd *Uő: Úzok a Képes Krónikában. A nyugati úz (oguz) törzsek és a Magyar Királyság a XI. században. Lásd ugyanebben a számban, a Közlemények rovatban. Itt köszönöm meg Kiss Attilának, hogy rendelkezésemre bocsátotta kéziratát.*

⁴¹ SS. Rer. Hung. I. 368. o.

hanem az Al-Duna mellé vonult, ott csatát kezdeményezett, és az első összecsapásban leterítette az ellenség vezérét, Ákost.⁴² Nem tudni, hogy e katonai események alatt a magyarok milyen taktikához folyamodtak,⁴³ de az biztos, hogy a XI. század második felében elég alkalmuk nyílt a steppei hadviselést kívülről, az ellenfél nézőpontjából szemlélni, az ide vonatkozó ismereteket eleven tudásként alkalmazni. A sikeres honvédelmet tekintve kitűnő eredménnyel. Mindezt a soron következő háború helyes értékeléséhez nélkülözhetetlen észben tartani.

Könyves Kálmán király (1095–1116) 1099 folyamán az orosz belviszályba avatkozott fegyveresen. Ekkor történt, hogy az ellenséget segítő Bonjak kun vezér Przemysl mellett törbe csalta a magyarokat az alábbi módon. Előhadul Altunapát küldte, aki az első arcvonalat lőtte nyíllal, majd megfutott. Azok meg utána rontottak, s amint elhaladtak Bonjak előtt, ez oldalba küldte szekercéseit, Altunopa pedig visszafordult. Nem engedték vissza a magyarokat, hanem több felől reájuk rontva tömegbe szorították őket, „mint ahogy a sólyom öldöklí a gerléket”.⁴⁴ A balvégzetű csata lefolyását az *Orosz Évkönyvek* lapjain lehet olvasni. A *Képes Krónika* rövidebben szól a vereségről, viszont egy ízig- vérig keleties üldözési jelenetet is megőrkít: „Az egyik kun, Monoch nevezetű keményen üldözőbe vette a magyarokat. Őt a király legjobb harcosa Máté támadta meg, hogy elfogja. De amaz menekülés közben hátrafelé nyilazva átlötte Máté lábát, s ha sok bajtársa összeillesztett pajzsokkal nem védte volna meg, a haláltól meg nem szabadult volna.”⁴⁵ Világosan látszik a steppei harcművészet sikeresen alkalmazott eszköztára; amelynek ekkor a magyarok vallották kárát. A vereség első értékelője, Rónai Horváth Jenő mértéktartóan ítélte: „Kétségtelen dolog, hogy a magyar sereg egy kisebb kún sereggel szemben, mely által magát meglepni, saját harcmódja szerint kijátszani engedé, csúfos vereséget szenvedett.”⁴⁶ Az orosz kútfő közlöje Hodinka Antal azonban ennél jóval messzebbre merészkedett. „Becsapódni és nem ismerni két külön dolog” – utasította el Rónai Horváth felfogását, s határozottan kijelentette, hogy a magyarok ekkorra elfelejtették régi eleik taktikáját.⁴⁷ Ez a nézet szinte kötelező érvényre jutott a későbbi szakirodalomban. Igaz, akadt olyan vélemény, miszerint ez Szent László nyolc évvel korábbi győzelmeinek fényében érthetetlen, de Hodinka elméletét – Doberdói Breit József kivéte-

⁴² SS. Rer. Hung. I. 408–414. o.

⁴³ 1091 nyarán, Kaposcs betörése idején László Szláviában hadakozott. A támadás hírére amilyen gyorsan csak tudott, hazatért, és a Temes folyó vidékén, Pogányosnál zúta szét az ellenséget. Doberdói Breit József itt egy káprázatos gyorsaságú hadmozgást vázolt. László király menetteljesítménye a horvátországi Likától Temesvár környékéig az alábbiak szerint alakulhatott: 1. szakasz. (Lika–Zágráb–Varasd–Vaska) 335 km; 2. szakasz: onnan a legrövidebb út Pogányosig újabb 400 km. Nem tudni, a 735 km utat pontosan mennyi idő alatt tette meg; napi 30 km menetteljesítményt számolva s hozzáértve a pihenőket, 25–30 nap kellett hozzá. Július végén még Velebitnél járt, de augusztus egyik (utolsó?) szombatján, Temesvár környékén aratott diadalt. Ezt így értékelte: „Legalább a vezérek korabeli portyázások alatt sem a magyar lovas, sem a magyar ló nem tudta azt, hogy mit is jelent a fáradtság, és nem valószínű, hogy László lovassága sokkal mögötte maradt volna diéső elődjének.” *Doberdói Breit József: A magyar nemzet hadtörténelme. IV. Rész. A hódító hadjáratok és a keleti háborúk időszaka (1077–1235). Budapest, 1929. (Doberdói Breit, 1929c.) 15–16. o. Merész elmélete ellenőrzést igényel.*

⁴⁴ *Hodinka Antal: Az Orosz Évkönyvek magyar vonatkozásai. Budapest, 1916. 61. o.*

⁴⁵ SS. Rer. Hung. I. 425. o. (A krónika idézett szöveghelyét a magam fordításában közlöm.)

⁴⁶ Rónai Horváth, 1895. 63–64. o.

⁴⁷ *Hodinka Antal: Kálmán királyunk 1099-iki peremlyi csatája. Hadtörténelmi Közlemények, 14 (1913). 344. o.*

lével – a közelmúltig mind elfogadták.⁴⁸ Végre 2001-ben B. Szabó János komoly érveket hozott fel Hodinka állítása ellen. Szerinte a steppei lovas népek hadviselése az egymás elleni harcok során formálódott ki, így a színlelt megfutamodást és a lesvetést egymáson alkalmazták először. Ha a módszert ismerő ellenfél minden alkalommal meg tudta volna különböztetni a színlelt és a tényleges megfutamodást, akkor ez hamar kikopott volna a gyakorlatból. A 933. és a 970. év vereségeiből még senki nem következtetett arra, hogy addigra a magyarok és a besenyők elfeledték eredeti taktikájukat.⁴⁹ Számtalan esetet lehetne felhozni e vélemény erősítésére, ahol ugyanazon harci kultúra hordozói csaptak össze, és nem győzhetett mind a két fél: akár a VI. század közepéről a türköktől vereséget szenvedő, nyugatra vándorló avarokét (Theophylactus Simocatta),⁵⁰ akár az 1230-as évekből a keleten maradt magyarokét, akik elmondták Julianusnak, hogy ők korábban vereséget mértek a tatárookra (Ricardus); akár szintén az 1230-as évekből Kuthen kun vezér esetét, aki ugyan két alkalommal győzedelmeskedett a tatárok felett, de harmadjára készültségében meglepték, és menekülésre kényszerítették (Rogerius).⁵¹ A párhuzamok helyett azonban érdemesebb a magyar példátartat folytatni.

Az 1100-as évek első feléből két, harminc év különbséggel megvívott csatát köt össze sajtáságosan a hazai írott emlékezet ítéletmondása. A *Képes Krónika* 153. fejezete részletesen szól II. István király (1116–1131) uralkodása elején az Olsava folyó mentén zajlott csatájáról. Lesújtó véleménnyel van az előhad teljesítményéről. „Az igen hitvány besenyők és székelyek seb nélkül menekültek a király táboráig.” II. Géza (1141–1162) 1146. évben a Lajta és Fischa folyó közén lefolyt harcának felütése sem fest vidámabban. „A gaz besenyők és a hitvány székelyek mind egyszerre futamodtak meg, akár a juhok a farkasok elől, holott szokás szerint a magyar csapatok előtt jártak.” (165. fejezet.⁵²) A XII. századi gestaíró tehát harminc év tárgyalásán belül két ízben is elveri a királyi sereg előtt járó könnyűlovas íjászokon. Szigorú bírálata érthető lenne akkor, ha mindkét futás kedvezőtlen fordulatot hozott volna. Azonban ez korántsem így történt. A két összecsapás kimenetelének megállapítása előtt egy újabb közös vonást kell hangsúlyozni, ezúttal a forrásadottság területén. Szerencsére mindkét esetben ismeretes a szembenálló felek álláspontja, méghozzá oly bőséggel, amellyel utoljára csak a ménfői csata megörökítői emlékeztek tárgyukról.

1116. május 13-án II. István véres csatát vívott Vladisláv cseh herceggel az Olsava folyó mellett. A *XIV. századi krónikaszerkesztmény*ből az derül ki, hogy a király eredetileg tárgyalni indult a magyar–cseh határra, de egy Solt nevezetű ember álnok fondorkodásával egymásnak ugrasztotta a feleket. Az akkor 15 éves István íjászokat vezényelt a cseh táborhoz, anélkül, hogy fővezéreivel tanácskozott volna. Erre a csehek megszalasztották a besenyő és székely elővédet, sőt még II. Istvánt is menekülésre kényszerítették,

⁴⁸ Doberdói Breit József, aki szintén elismeri a nomád taktika győzelmét, joggal hiányolja a források közléséből a Kálmán oldalán történő orosz közbeavatkozást. *Doberdói Breit*, 1929c. 39–40. o. A Hodinkát követő álláspontot lásd *Berkó–Gyalóka–Markó–Pilch*, 1933. 45. o.; *Borosy András*: Magyarország hadügye és háborúi a honfoglalástól az Árpád-ház kihalásáig. In: Liptay Ervin (főszerk.): Magyarország hadtörténete I. Budapest, 1984. (*Borosy*, 1984.) 39. o.; *Kristó*, 2003. 94. o.

⁴⁹ *B. Szabó*, 2001. 92–93. o.

⁵⁰ ATF 14. o.

⁵¹ SS. Rer. Hung. II. Budapestini, 1938. 541., 553. o.

⁵² SS. Rer. Hung. I. 436., 456. o. (A krónika idézett szöveghelyét a magam fordításában közlöm.)

majd nekiláttak a királyi tábor módszeres dúlásának. A vereséget Janus nádorispán fordította győzelemre, aki meglepte és lekaszabolta a fosztogatókat. Ezután követet küldött a király után, hogy mielőbb hírt adjon a kedvező fordulatról.⁵³ Az idős cseh krónikaíró, Cosmas prágai dékán,⁵⁴ szinte teljesen más képet festett a történekről. A cseh herceg észlelte, hogy a magyarok három, hospesekből álló hadegysége kijött a túlparton lévő táborukból. Úgy vélte, harcra készülődnek, ezért fegyverbe szólította övéit, majd átkelt a folyón. Az összecsapásban hamar alulmaradt, s megfutamodott. A hadiszerecsét alvezérei fordították a csehek javára azzal, hogy egy emelkedőt megkerülve hátulról törtek a mit sem sejtő király táborára. Istvánt is csak Lőrinc érsek tudta kimenekíteni a végveszélyből. A herceget megfutamító „*hospes*” lovasok időközben visszatértek, de látván övéik futását, ők is visszavonultak. A menekülő magyarok pedig üldöző ellenségnek nézték őket, emiatt nagy zavar támadt, és sokan a Vág folyóba veszttek.⁵⁵ A két fél szemmel láthatóan a maga igazát magyarázza; a leírások közös eleme, hogy a győztes vert helyzetből fordít, mindenesetre a magyar király elmenekül. Hadtörténetírásunk általában Prágai Cosmas hitelét becsüli többre, ekképp az olsavai csatát magyar vereségként könyveli el.⁵⁶ Kordé Zoltán, aki hasonlóképpen foglalt állást, részletesen elemezte a küzdelem lefolyását. Szerinte a kortárs cseh krónikás elmondása azért hitelesebb, mivel „a magyar kútfő szemmel látható szépítő törekvéssel szemben” az *Annales Gradicensis* is megerősíti Cosmas tudósítását a csehek győzelméről; ráadásul a krónikakompozíció ezen kitétele csak néhány évtizeddel az esemény után keletkezett.⁵⁷ A kétféle elfogultság vitájában perdöntő lehet egy pártatlan forrás. Lássuk, mennyire pártatlan ez az évkönyv! A tágabb szövegösszefüggést szemléltetendő az alábbi olvasható 1116-hoz jegyezve: „Háború volt a csehek és a magyarok között, azonban a csehek hátat fordítva a morváknak hatalmas öldöklés közepette leverték a magyarokat. Ez idő tájt hunyt el Kálmán király.”⁵⁸ Azáltal, hogy az események sorrendjét felborítva Könyves Kálmán halála elé illeszti a háborúskodást, az *Annales Gradicensis* eleve gyanússá válik; ilyen hibát csupán kései bejegyzéssel lehet véteni. Ráadásul az évkönyv kritikai kiadásából kiderül, hogy a IX. század vége és az 1140 közötti időszakhoz Prágai Cosmas volt az annalista elsődleges forrása,⁵⁹ vagyis ez a cseh-morva évkönyv nem az eseményektől független terület és

⁵³ SS. Rer. Hung. I. 436–437. o.

⁵⁴ Cosmas 1045–1125 között élt, és még halála évében is írta krónikáját, vagyis az események idős, de tevékeny tanúja volt. Cosmae Pragensis Chronica Boemorum. (Hrsg. Bertold Bretholz.) Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum. Nova Series. Tomus II. Berolini, 1923. VII–IX. o. (Einleitung.)

⁵⁵ CFHH I. 807. o.

⁵⁶ *Rónai Horváth*, 1895. 69. o.; *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I. Budapest, 1899. (Pauler, 1899.) 229. o.; *Doberdói Breit*, 1929c. 65. o.; *Hóman Bálint*: Magyar történet I. 1935. 365. o.; *Makk*, 1996. 166. o.; *Kristó*, 2003. 97. o.

⁵⁷ *Kordé Zoltán*: A székelyek a XII. századi elbeszélő forrásokban. *Acta Historica*, Szeged, XCII (1991). 18. o.

⁵⁸ CFHH I. 136. o. (Az évkönyv idézett szöveghelyét a magam fordításában közlöm.)

⁵⁹ A morvaországi Hradisban található Szent István monostorban írt, s 1145-ig vezetett kódexet 1150 körül szállították át Opatovice Szent Lőrincről elnevezett monostorába. *Wilhelm Wattenbach*: *Annales Gradenses et Opatowicensis* (Praefatio). MGH SS. (Edidit *Georgius Heinrichus Pertz*.) Tomus XVII. Hannoverae, 1861. 643–644. o. Bár tény, hogy az 1116-os bejegyzésre vonatkozó mondathoz ezt a bizonytalan megjegyzést fűzte Wattenbach, de bővebben nem indokolta, miért vélekedett így: „Ipsum illud cum Ungaris praelium intelligi arbitror, et hanc sententiam non e Cosmae Chronico, sed aliunde petitam existimo.” Uo. 649. o. Az évkönyv több tárgyi, időbeli tévesztéseinek kritikáját lásd uo. Mindazonáltal a főszövegnél csak annyi oldaljegyzet áll, hogy „Cosm. III, 42.”

lakosság írásterméke! A külső szemlélő elfogulatlan álláspontja híján helyénvaló inkább bizonytalan kimenetelűnek tartani az összecsapást. Sőt, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy II. István az Álmos-ági gestafolytatás egyik fekete báránya volt, akinek vélt vagy valós hibáit előszeretettel ostromozó klerikus a király hadi tetteinek megítélésakor sem mutatott kíméletet. Kimerítően ecseteli például a magyarok nagy veszteségeit, amelyeket az 1128. évben, egy bizánci támadás során szenvedtek el.⁶⁰ Tehát a magyar dinasztia belüli ágváltás (1131) utáni erőteljes történetírói átértékelés kizár mindenfajta II. István-párti elfogultságot, múltszépítő törekvést, vagyis kizárólag e szempont alapján magyar győzelem valószínűsíthető az Olsava mentén. A székelyek és besenyők futamodása mellett akad még egy taktikai elem a hazai krónikában, ami a steppei ihletésű harcászatra emlékeztet: amint Janus nádor meghallotta, mit művel az ellenség, „csendben és óvatosan fegyverbe állította övéit, azzal támadást intézett a tábort dülő csehek ellen.”⁶¹ A meglepetésszerű győztes roham sokkalta életszerűbb, mint Cosmas története a menekülő magyarokról, akik cseh katonáknak nézik a tőlük olyannyira elűtő fegyverzetű könnyűlovasságokat!

1146. szeptember 11-én a Lajta és a Fischa folyó közén II. Géza tekintélyes létszámú serege megütközött II. („Jasomirgott”) Henrik bajor herceg és osztrák örgróf (1156-tól osztrák herceg) fegyvereseivel. Ennek előzménye, hogy az akkor mintegy 16 esztendő magyar király hamar megelégedte Könyves Kálmán állítólagos fiának áskálódását, és különösen zokon vette a trónkövetelő Borisznak nyújtott birodalmi segítséget, ami miatt Pozsony rövid időre idegen fennhatóság alá került. A Lajta mentén vívott csatáról két, vitathatatlanul elfogult, ugyanakkor az eseményekkel lényegében egykorú történetíró tudósít. A magyar álláspontot változatlanul az Álmos-ág névtelen udvari gestaírója képviselte, a német véleményt pedig Ottó freisingi püspök gestaója tartotta fenn. Ottórol érdemes megjegyezni azt, hogy az Ausztriát kézben tartó Babenberg-családból származott, egyszersmind I. (Barbarossa) Frigyes német-római császár (1152–1190) anyai nagybátyja volt; ebből egyenesen következik erős német-osztrák kötődése, amit a császári és az örgrófi/hercegi családdal fennálló közeli vérrokonság igen szorosra font. Magyar oldalon ilyen befolyásoló tényezőről nem tudunk. A *Képes Krónika* először az ifjú magyar király karddal való felövezéséről emlékezik meg, majd úgy kezdi a Lajta menti csata bemutatását, hogy az a jó németföldi kémszolgálatlaltal, meg a magyar erők számbeli fölényével a 102 évvel azelőtt, Ménfőnél történteket idézi fel. Szerencsére a fejlemények a ménfőitől eltérően kedvezőbb fordulatot vettek. A gőgösen támadó németek elől ugyan „elmenekültek” a „hitvány” besenyők és a „gaz” székelyek, de a Belus bán vezette második arcvonal érzékeny veszteségeket okozva áttörte a teuton hadsort, végül a király válogatott vitézei élén kézitusába bocsátkozott.⁶² Freisingi Ottó is feljegyezte a magyar uralkodó felövezését, aztán a hadrend felállításakor a két előretolt íjász különítmény feladataként a németek távoltartását jelöli meg, majd tőlük élesen megkülönböztetve Belus bán egyenes csatasoráról szól. Elismeri, hogy míg Henrik kémei nem jeleskedtek, a magyarok hírvivői annál jobban teljesítették küldetésüket. Neheztel az örgróf seregvézéri fegyvelmeztlensége miatt, ami a hadrend fel-

⁶⁰ SS. Rer. Hung. I. 439–442. A Karasó patak melletti vérontásról a győztesek két történetírója, Ioannes Kinnamos és Niketas Choniates egyaránt megemlékezik V. ö. ÁMTBF 196–197., 268.

⁶¹ SS. Rer. Hung. I. 436. o.

⁶² Uo. 455–456. o. Vö. a ménfői csata krónikás emlékezetével. Uo. 331. o.

bomlását okozta. Igaz, a szétzilált sorokban támadó németeknek azt a dicsőséget tulajdonítja, hogy az egy-egy ispán vezette két íjász elő-csapatot majdnem teljesen megsemmisítette, de a báni és a királyi csatasor fegyelmezett helytállását, végezetül övéi vereségét s menekülését nem tagadhatja el. A *Gesta Friderici I. Imperatoris* szövegének itt több megfontolásból is kijár a történetkritika. Az I. könyv 31–33. fejezete csapongó tárgykezelésével indulatos írói magatartásról árulkodik. A Magyarország földjének és népének leírását adó 32. fejezet becsmérő kitételei még tovább rontják a történetmondó hitelét.⁶³ A csata közben elért sovány német részgyőzelmet, tudniillik az íjások felmorzsolását pedig könnyen cáfolhatjuk, hiszen ha a német lovasság zilált sorokban támadott, úgy a könnyűlovas elővédet kisebb hatékonysággal tudta volna elsöpörni, mint tette azt a Száva mellett 21 év múltán Dénes ispán a maga fegyelmezett vérteseivel. Ottó tehát itt (is) erősen túloz. Ehhez képest a magyar krónika csataképe kidolgozott részleteivel hiteles szemtanúk elmondásait tükrözi, éppen csak – amint a X. század nyugati íróinál már utaltam rá – most sem ők vezették a pergamenen szántó íróttolat. Mindezek fényében viszont új értelmet nyer a 165. krónikafejezet eddig mellőzött kitétele. A szövegösszefüggés kedvéért érdemes a csata egy mozzanatát újra, bővebben felidézni. „A gaz besenyők és a hitvány székelyek mind egyszerre futamodtak meg, akár a juhok a farkasok elől, holott szokás szerint a magyar csapatok előtt jártak. És akkor, még mielőtt a magyarok összecsaptak volna, néhány magyar csapat is megrémült a teutonok dühétől.”⁶⁴ Vagyis a színlelt megfutamodásban részt vettek a magyar hadsereg magyar etnikumú egységei is! Anélkül, hogy a gestaíró feddése elérte volna őket. Az 1100-as évek derekának krónikásától így nem volt idegen a sérelmek etnikai jellegű indoklása,⁶⁵ és itt a hazai kútfő hadászati értékét tovább csökkenti a „*furor Teutonicorum*” toposz használata, meg a németek viselkedését az eretnekekéhez hasonlító moralizálás.⁶⁶ Összegezve az 1116. és 1146. esztendő hadi eseményeit, megállapítható, hogy a besenyők és a székelyek egyrészt azért kaptak igazságtalan elmarasztalást, mert idegen etnikumként tartattak számon, másrészt – és főleg – amiatt, mert a nyugatias-egyházias műveltségű történetíró teljesen más világban élt, másfajta tudást hordozott, mint a steppéről hozott harci hagyatékot ápoló magyar hadvezetés. Ami egy feltételezhetően (1116) és egy bizonyosan győztes csata (1146) esetében különösen feltűnő. A régi taktika megnyilvánulásait a tudatlan szemlélő látószögén keresztül szűrve közvetítette, ilyenformán hangsúlyozatlanul, felismerés nélkül hagyva azt a tényt, hogy a katonai segédnépeken kívül a „magyar” magyarok körében is fel-felbukkan egy-egy archaikus nyom. Ilyen volt János nádor csendben előkészített, váratlan, sikeres ellentámadása (1116), egyes magyar hadegységek cselvetésszerű megfutása a székely, besenyő lovassággal együtt, valamint az

⁶³ CFHH III. Budapestini, 1938. 1766–1768. o.

⁶⁴ CFHH III. Budapestini, 1938. 456. o. (A krónika idézett szöveg helyét a magam fordításában közlöm.)

⁶⁵ Makk, 1974. 258–259. o.

⁶⁶ A „*furor Teutonicorum*” kitétel kialakulására, nyugat-európai és magyarországi elterjedésére lásd *Kristó Gyula: A magyar nemzet megszületése*. Szeged, 1997. 179–183. o. Kristó ekkor korábbi nézetekkel vitatkozva úgy véli, hogy a „*furor Teutonicorum*” kifejezést először a XIII. század elején alkotott *Gesta Hungarorum Christianorum* szerzője írta le. Mivel azonban a „*furor Teutonicus*” kitétel a Kr. u. I. századi Lucanus *Pharsaliájából* származik, s e mű a Szent László-kori pannonhalmi összeírás tanúsága alapján megvolt a kolostor könyvtárában, ezért nem zárható ki az a korábbi magyarázat, amely szerint innen kerülhetett a XII. századi magyar történeti irodalomba. Veszprémy László hívta fel a figyelmet arra, hogy az itáliaiak Lucanus nélkül is okkal illették ezen „antik” jelzővel a németeket, Barbarossa Frigyes 1100-as évek derekán vezetett pusztító hadjárataira emlékezve, s hogy e minősítés nem véletlenül vált gyakorivá. Szíves tájékoztatását ezúton köszönöm.

a tény, hogy Freisingi Ottó az 1146-os csatában a magyar előhad két külön (besenyő és székely) *comes* vezérlete alatt harcoló íjászszerényéről beszél. Mivel az ispán a király által odaállított főrangú világi tisztségviselő volt, ez további érv a XII. századi magyarság körében eleven hagyományként ható régi taktika mellett, hiszen az alvezérek – az eredmény által is igazoltan – ismerték saját katonáik harci képzettségét. A székelyek és besenyők élére állított vezető ispáni mivoltából következően nem közülük való és velük egyazon „nemzetiségű” (etnikumú) személy, hanem a királyi akarat által föléljük kinevezett ember volt.⁶⁷

II. Géza az Árpád-ház egyik legharciasabb uralkodója volt. 1148 és 1152 között orosz földön, 1149 és 1155 között kisebb megszakításokkal Bizánc ellen hadakozott, vagyis több éven keresztül kétfrontos háborúban állt Magyarország.⁶⁸ Sajnos krónikáinkon egyre inkább eluralkodott a szüksézszerűség, ilyenformán megint egyedül idegen kútfőkre hagyatkozhatunk. A Bizánc ellen viselt háborúk közül először 1150-ből maradt fenn a régi magyar haditaktika szempontjából értékelhető tudósítás. 1150-ben Géza jelentékeny fegyveres segítséget küldött a raskai szerbeknek. Ioannes Kinnamos bizánci történetíró szerint Bágyon ispán vezérletével magyar, besenyő és mohamedán káliz lovasok érkeztek II. Uros nagyzsupánhoz. Az al-dunai hadmozdulatok kapcsán Kinnamos megemlíti, hogy „miközben meneteltek, az ellenség lesben álló emberei rejtekhelyükről előugorva a rómaiak balszárnyára támadtak. A császár azonban felismerte, hogy csak kevesen vannak, nem méltatta őket arra sem, hogy megforduljon, mert célegyenest haladva folytatta az üldözést, abban a reményben, hogy talán sikerül kézre keríteni a főzsupánt, vagy azt a bátorságban kitűnő férfit [Bágyont], aki addig a napig vezette a paionokat. A lesben állók anélkül, hogy valami említésre méltó dolgot tettek volna, megint széteszlottak.”⁶⁹ Mánuel császár kortársa és történetírója itt az 1116-ban, az Olsava mentén seb nélkül megfutamodó besenyők és székelyek taktikáját idézi emlékezetünkbe. A király által küldött segédcapatok jelentékeny része besenyőkből és kálizokból állt, ebből kizárásos alapon csak lovasnomád módra kivitelezett lesvetés következik, de a seregben bőven akadtak „*hun*” és „*paion*” névvel felruházott magyarok is. Hogy ők felszereltségüket tekintve inkább a besenyők és kálizok könnyűlovasságához hasonlítottak (vagy legalább egy részük biztosan, mint 1146 őszén), és inkább az övékéhez hasonló természetű hadműveletekben vettek részt, azt Kinnamos előadása támogatja, amellyel a magyarokat hátróztan elkülöníti a „*vertes dalmaták*” (vagyis a nehézfegyverzetű szerbek) tömegétől.⁷⁰ Az érem másik oldalán Bágyon ispán és Mánuel császár párviadala áll. A magyar vezér helytállásáról önkéntelen tisztelettel emlékezik Ioannes Kinnamos és fiatalabb kortársa, Niketas Choniates.⁷¹

⁶⁷ A székely és besenyő elővédéről ítélezhető régebbi szakirodalmat lásd *Hóman Bálint: A székelyek eredete.* (1921) In: *Uő: A történelem útja. Válogatott tanulmányok.* Budapest, 2002. 154. o.; *Győrffy György: A székelyek eredete és településük története.* In: *Uő: A magyarság keleti elemei.* Budapest, 1990. 13. o. (A tanulmány 1941-ben született.) Ezt a hadtörténeti kérdést, historiográfiai vonzataival együtt, közlés előtt álló írásomban elemzem. *Szabados György: A XII. századi magyar hadtörténet forrásproblémáiból.* *Aetas*, 2007. (Sajtó alatt.)

⁶⁸ *Makk*, 1996. 186–190. o.

⁶⁹ ÁMTBF 202. o. (Az idézett gyűjteményben olvasható fordítások Moravcsik Gyulától valók.) A XII. század közepén megszaporodnak a kálizokról szóló adatok. Kinnamos éppen a Tara menti csatával kapcsolatban írja le a káliz és besenyő jelenlétét. Ez arra mutat, hogy a káliz és besenyő egyaránt katonai segédnépnek számított. Kristó Gyula: *Nem magyar népek a középkori Magyarországon.* Budapest, 2003. 45–46. o.

⁷⁰ ÁMTBF 201. o.

⁷¹ *Uo.* 203–204., 269. o.

II. Géza korából még egy ízben lehet feltételezni a magyarok színlelt futását: 1154-ben Basileos Tzintzilukes alvezér fegyelmezetlenül meggyorsította egysége menetét, s a császártól elszakadva „miután egyes előőrsökre bukkant, és ezeket megszalasztotta, a hunok osztagának közepébe tört be [...] amikor aztán megtudták [a magyarok], hogy a császár hátul jön, a sereget pedig Basileios vezeti, felbátorodtak, és megfordulva szembezártak a rómaiakkal.” Ioannes Kinnamos a bizánci vitézség buzgó ecsetelése dacára kénytelen elismerni övéi vereségét. Niketas Choniates nyíltan szól Basileos kudarcáról. „A harcban a paionok kerekedtek felül, és ő a seregnek több mint a felét elvesztette, mert megfutott az ellenség elől, azok pedig sokáig üldözték őket.”⁷² Az írói sallangot lehántva az valószínűsíthető, hogy a magyar sereg színlelt futással magára vonta Basileos seregét, majd elsöprő erejű ellentámadása valóságos futásra kényszerítette a bizánci vezért és vert hadának maradványait.

13 évvel később, 1167. július 8-án Zimonymál, a Száva és az Al-Duna összefolyásánál véres összecsapásban mérte össze erejét Magyarország és Bizánc. Most is kizárólag görög tükörben szemlélhetjük az eseményeket, ám minthogy Kinnamos és Choniates több ízben is kiegészíti egymást, sőt ellentétes értesüléseket közöl, ez mindenképpen jót tesz az árnyaltabb képalkotásnak. A magyar hadvezér Dénes ispán volt, a bizánciakkal szemben már kipróbált katona. Három fegyvernem alkotta mintegy 15 ezer fős seregét: páncélos nehézlovasság, íjász könnyűlovasság s a szintén könnyebb fegyverzetű gyalogság. Harminchat ispán a vármegyei (várispánsági) osztagokat vitte csatába, a Magyar Királyság fegyveres erejének mintegy felét. A hadsereg összetételéről, továbbá a haditervről egy elfogott magyar tájékoztatta a görögöket. Andronikos Kontostephanos császári hadvezér fordítva rendezte el hadait. Az első csatasorba a besenyő–perzsa könnyűlovasságot, a másodikba a nehézfegyverzetű gyalogosokat, valamint a perzsa íjászokat vezényelte. A harmadik arcvonalba főszerepét, benne a harcedzett császári testőrcsapatot, továbbá a hosszúlándzsás itáliai, szerb zsoldosokat sorolta, s maga is itt foglalt helyet (Kinnamos). A szárnyaktól kissé távol tartalék erőket állított fel (Choniates). A görög terv szerint az előretolt lovas íjászok a jól bevált steppei gyakorlat szerint nyilazással, színlelt megfutással kellett, hogy megbontsák Dénes páncélos előhadának zárt alakzatát. A magyar főparancsnok azonban nem ment lépre, ehelyett iszonyatos erővel, fegyelmezetten nyomult előre, s így az ellenséges könnyűlovasok színlelt megfutamodását valódivá változtatta: azok ész nélkül menekültek a Száváig (Kinnamos). A szárnytámadás eldöntetlen maradt. Mindkét oldalon a jobbszárny diadalmaskodott, így az összecsapás tengelye délkelet-északnyugat felé fordult. Védtelenné vált a bizánci főszereg a magyar páncélos tömb előtt, amelynek nyomában ott közeledett Dénes derékhada. Kontostephanos belátta, hogy a középre húzódó jobbszárnyat felmorzsolja a királyi hadrend, s a küzdelem egész súlya őreá hárul, ha nem zárkózik fel. Így amidőn a fővezérek seregtestei egymásnak roppantak, már nem volt semmiféle tagolódás: két hatalmas tömb csapott össze. Kezdetét vette az általános közelharc (Kinnamos). „Mozgó és pikkelyeit meresztő sárkányként hullámzóttak a hadseregek. Dénes azonban, mint egy fal, rendíthetetlenül nyomult előre, és Kontostephanos meg a körötte felsorakozottak felé feszítette lándzsáját. Amikor a rómaiak felvették a harcot, dárdákat hajigáltak egymásra, s egy ideig támadások, ellentámadások váltakoztak. Hanem amint a dárdák összetörtek és a dárdanye-

⁷² ÁMTBF 212–213., 272–273. o.

lek halmazaiból gát keletkezett a seregek között, hosszú kardjaikat rántották ki, úgy csaptak össze újra és küzdöttek tovább.” A csatát a bizánci vasbuzogány döntötte el. A törött lándzsák, kicsorbult kardok után ez maradt az egyetlen használható fegyver (Choniates).⁷³

A zimonyi csata sok szempontból tanulságos; e helyt az alkalmazott taktikai elemeket tekintem át. A hadtörténetírást jó ideje foglalkoztatja, hogy Dénes miért állította fel az eladdig bevált gyakorlathoz képest fordítva a magyar fegyvernemeket. A vereségből visszavetített vélemények általában a nyugati taktikai gondolat híveként marasztalják el, továbbá azért, mert amíg a bizánciak kombinálni tudták a különböző minőségű seregrések harcát, addig Dénes nem használta fel kellő módon seregének könnyebb fegyverzetű harcosait.⁷⁴ A megítélést nem könnyíti meg, hogy mindkét görög történetíró hallgat a magyar könnyűlovas íjászalakulatok harc közben kifejtett tevékenységéről, Kinnamos is csupán jelenlétük tényét rögzíti. Ioannes Kinnamos másutt feltűnő hibát vét, és hadászati valóságjáról tesz tanúbizonyságot, amikor leszögezi: az a magyarok szokása, hogy válogatott harcosaik töltik be az élvonalat.⁷⁵ Ez a magyar hadi taktika tökéletes félreismeréséből adódik, legfeljebb az egyszeri 1167-ben érvényes fordított hadrend általánosságba vetítése. Pedig azt, hogy mikor milyen páncélos haderő állt az Árpádok rendelkezésére, a külkapcsolatok pillanatnyi alakulása határozta meg. III. István ebből a szempontból kedvező helyzetben volt, mert ügyes politikával erős német szövetségesre tett szert, amit 1166 folyamán osztrák házasságával vont szorosabbra; ennek kedvező hozadékát, esetünkben a nehézfegyverzetű zsoldosok utánpótlását a csatamezőkön is kamatoztatta.⁷⁶ 1167 júliusában Zimonymál egy kétségkívül izzig-vérig nyugatias újítás szintén feltűnt a magyar seregben, ez pedig a szekér vontatta zászlóskocsi, ami értelemszerűen csak olyan sereg számára válhatott hasznossá, amelyben a nehézlovasság és gyalogság kombinált alkalmazására került sor, hiszen a gyorsan mozgó, cseletvető könnyűlovasoknak nem volt szüksége erre a szilárd taktikai igazodási pontra.⁷⁷ Dénes hadvezéri intézkedéseit Choniates egy helytelen közlése alapján is érte bírálattal. Szerinte „fogalma sem volt arról, hogy az adott helyzetben mit kell tennie, ezért a parancsnoksága alatt álló sereget nem osztotta jobb- és balszárnyra, nem különítette osztagokra és szakaszokra, hanem egy akkora hadat egyetlen egységbe gyúrva-tömörítve, ahogyan volt, és feltoronyosítva, mint fekete felhőt, úgy közeledett durva elbizakodottsággal eltelten.” Ezzel szemben Kinnamos világosan említi a szárnyak küzdelmét.⁷⁸ Choniates, vagy inkább hírközlője bizonyosan a páncélos lovasságot nézte egész hadrendnek. Mivel a Száva menti csata alkalmából a steppei lovasnomád hadviselés elemei kizárólag bizánci oldalon bukkannak fel, érinteni kell a basileus ide vonatkozó tapasztalatait. John Birkenmeier, a té-

⁷³ ÁMTBF 242–245., 286–291. o.

⁷⁴ *Doberdöi Breit*, 1929c. 161. o.; *Borosy*, 1984. 40. o.

⁷⁵ ÁMTBF 243. o.

⁷⁶ *Makk*, 1996. 199–203. o.; *Paul Stephenson: Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204.* Cambridge, 2000. 261. o.

⁷⁷ *Veszprény László: Az 1167-es magyar zászlóskocsiról (carroccio) a székesfehérvári zászlóbontásig. A magyar hadi zászlóhasználat kezdetei. Történelmi Szemle*, 37 (1995). 2. sz. 209. o.

⁷⁸ ÁMTBF 289. o. Vö. Uo. 244. o. A tagolatlan magyar hadrend téves elmélete Choniates alapján az újabb szakirodalomban is megjelenik. *B. Szabó*, 2001. 86–87. o.; *John Haldon: The Byzantine wars. Battles and campaigns of the Byzantine era.* Stroud, 2001. 138–139. o.

ma jelenkori monográfusa hangsúlyozza, hogy a Komnenosok a hazai erők mozgósítása mellett mindig is támaszkodtak a zsoldosokra.⁷⁹ Az Ikoniumi Szultánság ellen viselt hadjárat során Mánuel császár személyesen találkozhatott a steppei hadviseléssel, a második keresztes hadjárat átvonulása alkalmából (1147) a legújabb nyugat-európai harci gyakorlatból kapott ízelítőt, ha tetszett neki, ha nem.⁸⁰ Besenyő, kun, perzsa lovas íjászokat akármikor felfogadhatott, és gyakran egészítette ki velük haderejét. A pusztai segédcsoportok harcértéke változó volt: Brindisinél (1156) megfelelő, Zimony mellett értékelhetetlen (1167), a Maiander folyó partján viszont kiváló, csatadöntő jelentőségű (1177).⁸¹ Összességében véve elmondható, hogy a Száva partján megütköző magyar és bizánci hadsereg felállása hasonlított egymásra, hiszen mindkét oldalt egyaránt erősítették a keleti taktika szerint hadakozó íjász lovasok, illetve a nyugati képviselő nehézpáncélosok. Dénes fegyelmezett előrenyomulásával (akárcsak I. Henrik német király 933-ban) elhárította az ellenség színlelt megfutamodásában rejlő veszélyt, ilyenformán a nomád hadviselési mód ismeretéről nem a támadó-alkalmazó, hanem a védekező-elhárító szerepkörben tett ékes tanúbizonyságot. Ebbéli érdeme akkor is letagadhatatlan, ha később a forgandó hadiszerecnse elpártolt tőle.

Hosszú szünet után először 1233-ban látjuk viszont a magyarság steppei eredetű harci tudásának elemeit. Ekkor „a magyarok betörték Stájerországba, és tűzzel, meg fosztogatóssal dúlták. A stájerek összegyűltek, és vezér nélkül kezdték el őket üldözni. A magyarok hosszan csalogatták őket határaikról, cselet vetettek, megfordultak, majd előről és hátulról támadtak rájuk.” (*Continuatio Sanctrucensis*)⁸²

A XIII. század tárgyalásakor megkerülhetetlen a tatárjárás, és az 1241. április 11-én történt, gyászos kimenetelű muhi csata említése. 1241 tavaszán az eurázsiai steppe valaha volt egyik legnagyobb hadserege zúdult Közép-Európára. Az 1241–1242. év hazai fejleményeiről bőséges szakirodalom értekezik, különös tekintettel a muhi vereség taglalására.⁸³ Ebből annyi tartozik tárgyunkhoz, hogy az újabb kutatás több elemében is igazolta a magyar hadvezetők intézkedéssorozatát. Négyesi Lajos elismeréssel adózik Kálmán herceg április 10-én éjszaka indított támadásának, amellyel meglepte és szétverte a tábornoknál melegedő tatár előőrsöt. Kálmán ugyanis ekkor a könnyűlovas steppei harcmodor hagyományosan gyenge pontját, az új sötétben való használhatatlanságát, s a támadási kedv ebből fakadó hiányát használta ki. Batu a magyarok váratlan táborverése és a herceg éjszakai támadása miatt többször volt kénytelen módosítani elgondolását. Négyesi meggyőzően érvel amellett, hogy a muhi csatavesztés nem egy eleve elrendelt vereség volt, hanem a magyar felderítés hiányossága és a legfelső vezetés alkalmatlansá-

⁷⁹ John W. Birkenmeier: *The Development of the Komnenian Army 1081–1180*. Leiden–Boston–Köln, 2002. (Birkenmeier, 2002.) 139. o.

⁸⁰ Birkenmeier, 2002. 103–108. o.

⁸¹ Birkenmeier, 2002. 123. A Száva menti csata elemzését lásd uo. 119–121. o.

⁸² CFHH I. 776. o. (Az évkönyv szöveg helyét a magam fordításában közlöm.) Kristó Gyula szerint „A régi haditaktikára emlékeztető módon a visszavonulók egyszerre megfordultak; az ellenség szembetalálta magát az eladdig menekülőkkel, ráadásul a lesben álló magyarok minden oldalról közrefogták a stájereket, akiknek túlnyomó többsége ott veszett.” Kristó, 2003. 143. o. Sajnálatos módon Hodinka Antal téves nézetének kritikátlan átvétele miatt önellentmondásba keveredett, hiszen ha a magyarok 1099-re elfelejtették eleik hadi örökségét, honnan juthatott eszükbe 1233-ra? Vö. Uo. 95. o.

⁸³ Nem célom a könyvtárnyi szakirodalom felvonultatása. A legújabb gyűjteményes kötet alapos bibliográfiai tájékoztatót is nyújt. Nagy Balázs (szerk.): *Tatárjárás*. Budapest, 2003.

ga okozta azt.⁸⁴ A tatárok ellen a siker reményében bevethető eszközök, taktikák megítélésakor Veszprémy László szerint a magyarok igyekezete arra irányult, hogy elkerüljék a nyílt mezei megmérkőzést, ahol az erőhátrány egykettőre kiütközött volna. A Kalka menti ütközetre (1223) utalva helyénvaló védekezési módként értékeli a magyar szekértábor felállítását, amely főleg a gyors és meglepetésszerű átkaroló hadmozdulatokra képes könnyűlovassággal szemben volt indokolt és tanácsos.⁸⁵ Kálmán herceg példája ezek alapján Dénes ispánét idézi fel, amennyiben a nomád steppei hadviselés ismeretéről szintén nem annak alkalmazójaként, hanem megelőző-elhárító szerepben tanúskodott. Sajnos a legfőbb döntéshozó IV. Béla király (1235–1270) szerény katonai képessége eltagadhatatlan volt. Erre tesz egy finom megjegyzést a magyar krónikás: „békeszerető férfiú volt ugyanis, hanem a hadvezetésben és a csatákban egyáltalán nem volt szerencsés.”⁸⁶

Ez a történetírói értékelés éppenséggel nem az 1241 tavaszán, hanem az 1260 nyarán elszenvedett magyar vereséget összegzi. A Kroissenbrunn közelében vívott első morvamezei csata egyik megelőző hadművelete ugyanakkor olyan magyar győzelemről tanúskodik, amely a keletről hozott harcászati hagyaték ékes példája. Erről csak külső, de szerencsére jól értesült forrásból, Ottokar von Steier *Oszták Rimes Krónika* című alkotása alapján tájékozódhatunk. István ifjabb király – a későbbi V. István (1270–1272) – nagyszámú lovasságával, mintegy 10 000 fővel átkelt a Morva folyón, ahol egy 500 fős válogatott nehézlovasokból álló csapat szállt vele szembe. István serege színleg hátrált, csett vetett az osztákoknak, majd az Ameis völgyében körülfárta és lemészárolta őket.⁸⁷ A Kroissenbrunn-nál felvonuló magyar haderő nagy etnikai tarkaságot mutatott. Másik kútfőnk, a cseh *Annales Ottakariani* a kun, magyar és székely, a különféle sláv, oláh, böszörmény és izmaelita katonák mellett ortodox hitű görög, bolgár és orosz harcosokat, eretnek bosnyákokat sorol.⁸⁸ Ottokar von Steier kitér az ameisthali ütközet győzteseinek népi hovatarozására: a kunokat és a magyarokat „Valben” és „Unger” néven különbözteti meg.⁸⁹ Az ifjabb király csapata az Ameis folyó völgye után Morvamezön szintén egy nomád módra harcoló különítményként tűnt ki, amint a cseh páncélosokat erős nyílzáppal fogadta.⁹⁰ Más kérdés, hogy II. Ottokár cseh király (1253–1278) győzelmét ezzel nem akadályozhatta meg.

1278. augusztus 26-án a második morvamezei csatában a német–magyar szövetséges haderő győzelmet aratott a cseh király felett; II. Ottokár maga is halálát lelta a harcmezőn. Doberdói Breit József értékelése szerint ezt a döntő harcot a szövetségesek jól át-

⁸⁴ *Négyesi Lajos*: A muhi csata. 1241. április 11. Hadtörténelmi Közlemények, 110 (1997). 2. sz. 296–310. o.

⁸⁵ *Veszprémy*, 2000. 38. o.

⁸⁶ *SS. Rer. Hung.* I. 469. o.

⁸⁷ *CFHH III.* 1792. o.; *Kristó*, 2003. 178. o.

⁸⁸ *CFHH I.* 165. o.

⁸⁹ *Uo. III.* 1792. o. Kevéssel alább, a morvamezei csatában magyar oldalon résztvevők között megemlíti a székely (Zokel”) és az oláh („Walachen”) segéderőket is. *Uo.* 1763. o. Érdekes, hogy a Magyarországról való nomádokra egy korábbi író, az 1213/1214 körül elhunyt Lübecki Arnold is a „Valwen” kifejezést használja. Ezt a *Chronica Slavorum* kritikai kiadása így oldja fel: „Intelligendae sunt copiae Emmerici regis de Ungaria, natione Cumani et Petschenegae.” *MGH SS.* (Edidit *Georgius Heinrichus Pertz.*) *Tomus XXI.* Hannoverae, 1869. Itt Imre király (1196–1204) németföldre küldött lovas segédcsapatairól esett szó.

⁹⁰ *Doberdói Breit József*: A magyar nemzet hadtörténelme. VI. Rész. A tatárjárás utáni hadjáratok az Árpádház kihaltáig (1242–1300). Budapest, 1930. (*Doberdói Breit*, 1930.) 49. o.

gondolt terv szerint vezették és irányították, amely figyelembe vette a sereget alkotó fegyverzet, felszerelés és harcmodor tekintetében két, egymástól elütő részt, a magyar és a német-osztrák jellemző sajátosságait. Így azokat nem egyszerre, hanem egymás után, ahogyan az egyéni szokásaiknak leginkább megfelelt, vetette latba. Ennek folyománya lett, hogy a csata nem mutat kerekded, egységes képet, hanem valószínű lefolyását a részletharcok sorozatából kell összeállítanunk.⁹¹ Ezt az alapvetően helytálló elemzést annyiban kell pontosítani, hogy a keleti és nyugati jelleg kettőssége nem a németek és a magyarok közötti különbségben, hanem a magyar hadseregen belül mutatkozott meg. Sőt az *Osztrák Rímes Krónika* előadásából az is kiderül, hogy az íjász, könnyűlovas egységeket nem lehet kizárólag a kun etnikumhoz kötni. „A kunok elhatározták, hogy felveszik az ellenséget, s közben kikémelelik, milyen is a csehek hada [...] a kunok elbántak az őrséggel, amely nem sokáig tudott nekik ellenállni, amint nyilazva és kardjukat suhogtatva rárontottak a csehekre...” A kunok vitán felül nomád harci jellegéhez alább hasonló képet kapunk a „magyar” magyarokról. „Az ifjú László királyt aztán távolabb vitték az ütközettől, el a mezőről, fel egy hegyre, ahonnan látott és hallott mindent, ami a tágas mezőn lejátszódott. Így szokták ezt a magyarok [...] ők ugyanis csak könnyű vértezettű, gyors paripákon tudnak lovagolni, s ha kergetni kezdik őket, ostorral biztatják gyors futásra lovaikat.” Az érem másik oldalán az idősebb trencsényi Csák Máté és Gutkeled István országbíró tündökölt, akik Ottokar von Steier őszinte csodálatát kiváltva „olyan fűrgeséggel forgolódtak a csatában, mintha csak Franciahonban tanulták volna a harc fortélyait. S ha akadna bárki, aki azt vetné a szemükre, hogy nem kitarók és állhatatosak fegyverben, a hőség és a csata pora közepette, bizony azt kellene mondania, hogy tudnak sváb módra harcolni, ha megfelelően felszerelik magukat lóval és páncéllal.”⁹² Visszatulva az *Osztrák Rímes Krónika* könnyűfegyverzetű lovasként bemutatott magyarjaira és kunjaira, kétségtelen, hogy a kun etnikum a magyar vezetés által biztosított erő kisebb részét alkothatta. Veszprémy László becslése szerint a teljes segélyhad 7–8000 fő lehetett, ebből 2–3000 kun. A későbbi magyar királyi oklevelek alapján Veszprémy rámutatott arra, hogy elsősorban nyugat- és észak-magyarországi, a csatatérhez közelebb lakó nemesek szálltak táborba, vagyis nem volt országos mozgósítás.⁹³

IV. (Kun) László király (1272–1290) kunokhoz fűződő ellentmondásos viszonya jól ismert. Ennek egyik jellemző fejezete a vitatott időben és helyen végbement Hód-tavi csata. Az eseményeket megörökítő kétféle hazai előadás, Kézai Simon gestája és a *Képes Krónika* közül csak ez utóbbi tár elénk érdemi részleteket. A kunok vereségében fontos tényezőként tünteti fel a hirtelen támadt esőt, az íjak elázását.⁹⁴ Bár Czimer Károly nyíltan

⁹¹ *Doberdói Breit*, 1930. 180–181. o.

⁹² *Kristó Gyula* (szerk.): *Kun László emlékezete*. Szeged, 1994. 103., 107–108. o. Az *Osztrák Rímes Krónika* részletét Valaczkai László fordította.

⁹³ *Veszprémy László: A morvamezei csata*. (1278. augusztus 26.) In: *Hermann Róbert* (szerk.): *Fegyvert s vitézt... A magyar hadtörténet nagy csatái*. Budapest, 2003. 34. o.

⁹⁴ A *Képes Krónika* 1282-re teszi a csata lefolyását. *SS. Rer. Hung.* I. 471–472. o. Szabó Károly és Pauler Gyula ezzel szemben 1280 mellett foglal állást. *Szabó Károly: Kun László 1272–1290*. Budapest, 1886. 99–100. o.; *Pauler*, 1899. II. 372. o. Az 1280-at valószínűsítő újabb véleményt lásd *Blazovich László: IV. László harca a kunok ellen. Századok*, 111 (1977). 941–945. o. Az eddig idézett szerzők mind a mai Hódmezővásárhely környékére helyezik csatát. Ezzel szemben Czimer Károly az összecsapás helyszínül Erdélyt jelöli meg, és visszatér a krónikás 1282-höz. *Czimer Károly: Az 1282. évi hód csata helye és lefolyása. Hadtörténelmi Közlemények*, 30 (1929). 385–416. o. (*Czimer*, 1929.) Újabb Zsoldos Attila arra az eredményre jutott, hogy

megvallja, hogy a csatáról taktikai elbeszélés vagy leírás nem maradt fenn, az oklevelekből nyomon követhető, a viadalban a királyi seregvezérek személyéből és méltóságából következtetve színes harci tablót vázol fel. Eszerint a kunok ellen zömében könnyűlovasok, kisebb részben páncélosok alkotta haderő vonult ki. A magyar elővédet könnyűlovas székelek és keresztény besenyők képezték, akik kun ellenségeikkel megegyező módon harcoltak.⁹⁵ Ám kútfőadat híján a mégoly logikus elemzés sem emelkedhet a bizonyosság szintjére.

A következő eset különlegességét az adja, hogy a könnyűlovas íjász haditaktikát egy Nyugat-Magyarországon honos és birtokos, német eredetű főúri család vitte sikerre, ráadásul nem országos jelentőségű háborúban, hanem csupán helyi érdekű összetűzésben. 1285 őszén az állandósult magyar–osztrák határviillongások során német lovagok törtek be; ellenük Héder nembeli Kőszegi Iván vonult fel Borostyánkőnél, három testvérének és nyugat-magyarországi birtokosok katonáival. Az *Osztrák Rímes Krónika* bő elbeszélése szerint amint a német sereg hallotta, hogy jönnek a magyarok, a végbeli osztrák, stájer urak, akik tudták, mi a magyar nyíl, azt tanácsolták, vonuljanak vissza, mert a magyarokkal nem lehet úgy harcolni, mintha francia lovagok volnának. Hol futni, hol támadni kell, amint az alkalom kívánja. De a svábok szégyennek tartották a hátrálást, s abban bíztak, hogy a nyíltól védi őket nehézfegyverzetük. A kun módra kiálló magyar lovasok gyors összecsapás után hamar színlelt futásba kezdtek, szétrebbentek. A svábok álltak egy tömegben, osztrák, stájer közöttük. Iván megparancsolta, hogy ezekhez senki ne közelítsen, hanem csak vegyék körül őket, lőjenek messziről embert, lovat, amíg ki nem merülnek, és meg nem adják magukat. Amint a német támadott, kitértek előle, majd másfelől lőttek. Ót órája tartott a harc; repült a németekre a nyíl, a dárda, ember és ló egyre hullott. Csak egy mód maradt már, hogy megmentsek életüket; kimerülten megadták magukat.⁹⁶

Az utolsó Árpád-kori példa III. András király (1290–1301) korából való. 1298 nyarán a magyar uralkodó Habsburg Albert és Nassaui Adolf német főhatalomért vívott küzdelmébe avatkozott be segédc csapatok küldésével, ellenségéből lett szövetségese, Albert oldalán. Július 2-án a göllheimi csatában Albert vegyes fegyverzetű hadserege élén döntő győzelmet aratott, Adolf pedig hősi halált halt.⁹⁷ Ennyiben tehát a Göllheimnél történtek a második morvamezei (dürnkruiti) csatát idézik fel. Két német kútfő is értékes adatokat közöl a magyarok viseletéről és fegyverzetéről. „Ausztria hercege [Albert] a fejedelmek hívására előrenyomult, emberek végeláthatatlan sokaságával, magyarokkal és kunokkal, akik mind nyíllal és íjjal szoktak harcolni. Voltak vele osztrákok is, ők vasfegyvereket használtak.” (*Chronicon Colmariense.*) „Ausztria hercege [...] hatszáz magyart hozott magával segítségül, akik íjjal gyorsan tudtak hátrafelé nyilazni, s minden vértezet nélkül lovagoltak. Hosszú hajukat asszonyok módjára befonva viselték, hosszú

az Alföldön vívott csata 1282. szeptember 17-e és október 21-e közé keltezhető. *Zsoldos Attila: Téténytől a Hód-tóig.* (Az 1279 és 1282 közötti évek politikatörténeti vázlat.) *Történelmi Szemle*, 39 (1997). 96. o.

⁹⁵ *Czimer*, 1929. 412–413. o. Az ezt követő véleményt lásd *Berkó–Gyalókey–Markó–Pilch*, 1933. 72. o.

⁹⁶ CFHH III. 1830–1835. o. A lényeg szerinti tömörítést Pauler Gyula prózai fordítása alapján végeztem. *Pauler*, 1899. II. 390–391. o. Ottokar von Steier csataleírása erősen emlékeztet Bölcs Leó taktikaelemzésének alábbi részletére: „jobbára a távolharcban, a lesben állásban, az ellenség bekerítésében, a színlelt meghátrálásban és visszafordulásban, és a szétszóródó harci alakzatokban lelik kedvüket.” ÁMTBF 20. o.

⁹⁷ *Wertner Mór*: Magyar segítőcsapat a göllheimi csatában. (1298. július 2.) *Hadtörténelmi Közlemények*, 16 (1915). 59–84. o.

szakállukat pedig akár, mint a német lovagrend tagjai. E magyarok, úgymond, oly bátrak és gyorsak voltak, hogy nem volt az a folyó, amelyen át ne tudtak volna kelni, akár úszva, akár lóháton úsztatva.” (Ellenhardus.)⁹⁸ Az Árpád-kor alkonyáról, idegen, nyugati krónikások szemszögéből felsejlő kép láttán olybá tűnik a magyarok fegyverzete és kinézete, mintha a X. században megállt volna felettük az idő. Ellenhard hosszú, befont hajú magyarjai pedig már jóval tágabb, steppei léptékű viselettörténeti párhuzamba állíthatók egy időben, térben és nyelvezetben egyaránt távoli előzménnyel. Hitvalló Theophanes az 558 elejére tehető, konstantinápolyi avar követjárásról így nyilatkozott: „bejött Bizáncba azoknak, akiket avaroknak mondanak, a furcsa népe, s összefutott az egész város megnézésükre, mert soha ilyen népet még nem láttak. Hátralátványon hosszú volt a hajuk szalagokkal megkötve és befonva.” (*Chronographia*.)⁹⁹ Visszatérve 1298-ba, szerencsére nem csupán a fegyverzetről, viseletről van adatunk, hanem az ennek megfelelő harcmódról is. III. András 1299-ben kelt, Pócs István és fiai javára kiállított kiváltságlevele egyebek mellett a göllheimi helytállásra is utal. „Az említett István urával, tudniillik Demeter mesterrel elérkezve Strasbourgh városára körül a Rajna folyó mellé és onnan előrenyomulva szeretett atyánkkal, Albert úrral, római királlyal és Demeter mesterrel indult hűséges familiárisaink társaságában az ellenségre, Adolf volt római királynak és népének cselekedve, ellenük csodálatosan s dicsőségesen harcoltak.”¹⁰⁰

Az írott kútfők alapján 399 éves időszakon belül 28 csatát találtam, amelyen lemérhető a steppei eredetű magyar könnyűlovas íjász haditaktika Árpád-kori megléte. Mivel ez az idő alatt eleink több ízben kerültek szembe ugyanezen nomád harcmódot alkalmazó ellenséggel, ezért azokat az eseteket is számításba vettem, ahol a magyar fél nem a támadó, hanem az elhárító szerepét jelölte ki magának (avagy arra kényszerült), hiszen egy adott taktika ismeretét nem csupán annak követése, hanem az a szerint vetett csel elkerülése is bizonyítja. Összefoglalásul a következő 28 eset sorolandó fel: Brenta 899, Pozsony 907, Augsburg 910, Merseburg 933, ismeretlen helyen Bizánc ellen 934, Augsburg 955, Arkadiupolis 970, Oroszlános 1028, Rába vonala és Bécs 1030, Aba Sámuel németföldi hadjárata 1042, Ménfő 1044, Hainburg 1050, Vértes 1051, Kerlés 1068, Al-Duna 1091, Przemysl 1099, Olsava folyó 1116, Lajta-Fischa folyó köze 1146, Al-Duna 1150, Al-Duna 1154, Zimony 1167, Stájerország 1233, Muhi 1241, Ameis folyó völgye és Morvamező 1260, Morvamező 1278, Hód-tó 1282, Borostyánkő 1285, Göllheim 1298. A fenti 28 példa a forrásadatokkal bizonyítható (kivételes esetekben az okkal valószínűsíthető) harci cselekményeket jelenti, már ami a lovasnomád taktika ismeretének tetten érhetőségét illeti. Nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy ez a mozaik-szerű kép túlnyomórészt idegen földön, egymástól függetlenül készült feljegyzésekből áll össze, amely általában nem hadtudományos képzettségű emberek értesülését és szemléletét tükrözi. A 899 és 1298 között történt 28 harci eseményből 7 jut a Magyar Nagyjedelemre, 21 a nyugati keresztény monarchiák közé illeszkedett Magyar Királyság korára. Jóllehet az általam feltérképezett csaták száma és megoszlása egyaránt függ a

⁹⁸ CFHH I. 546. o., II. 877. o. Az Ellenhardnál olvasható „armatura” kifejezés a szövegösszefüggés alapján itt inkább vétezetet, mint fegyverzetet jelent.

⁹⁹ Szádeczky-Kardoss Samu fordítása. ATF 18. o. Az avarok hajviseletéről más források is csodálkozással szólnak. Lásd uo.

¹⁰⁰ Kristó Gyula (szerk.): Középkori történelmi oklevelekben (1002–1410). Szeged, 2000. 182. o. (89. sz.)

háborúk gyakoriságától és a forrásadottságtól, de az Árpád-kori hadtörténet eme sajátos szempont szerint összerendezett fejezeteinek sora egy valamit mindenképpen bizonyít: eleink steppéről hozott könnyűlovas íjász hadviselése élő hagyomány maradt a keresztény királyság századai alatt, és nem kellett azt a Magyarországra folyamatosan beköltöző nomádoktól – besenyőktől, úzoktól, kunoktól és egyéb népelemektől, akár törzstörődékektől – minduntalan újratanulni.¹⁰¹

Ez a szándékoltan egyoldalú (hiszen a nomád hagyaték oldala volt e dolgozat tárgya) ábra természetesen csak a másik oldallal, a nyugati eredetű újításokkal együtt állhat össze az Árpád-kort valóban jellemző összképpé. Az ősi magyar harci műveltség 1301 utáni nyomai is megérdemelnének egy teljességre törekvő feltérképezést.¹⁰² Az eddig ismert példák alapján viszont a könnyű-, nehéz- és az átmeneti típusú lovasság fogalma,¹⁰³ további, több szempontú elemzést igényel. Ehhez talán Négyesi Lajos dolgozatából lehetne kiindulni, amelynek fontos mondanivalója szerint a könnyű- és a nehézlovas elkülönítése nem a harcos felszerelésének tömegére, hanem a háborúban alkalmazott eljárás minőségére vonatkozik, elválasztva a nagy manőverszabadságú, nagy tűzerejű, támadó jellegű portyázó lovasságot az alapvetően védelmi jellegű, területbiztosító, közelharcra berendezkedett helytálló lovasságtól.¹⁰⁴ A könnyűlovas taktika tanulmányozásakor azonban a mégoly értékes régészeti, steppetörténeti, hadtudományi megközelítésmódok és analógiák sem feledhetik azt a tényt, hogy a magyar az egyetlen nép, amelyik nomádállami szervezetét nyugat-európai mintájú, letelepült államisággal váltotta fel. Ilyenformán a keletről hozott taktika nyugati környezetben nyomon követhető továbbélése egyedülálló világtörténelmi jelenség.

¹⁰¹ A XIII. századi példák elősorolásakor így szándékosan nem tértem ki a kunok tömeges beköltözésére, akikről számarányuknál és belső szervezetségüknél fogva egyáltalán feltételezni lehetne azt, hogy a könnyűlovas íjász elővéd feladatkörét képesek lehetnek volna önmagukban is betölteni. Forrásaink a székelyek és a besenyők, majd a kunok társaságában rendre említenek magyar etnikumhoz sorolt magyarokat, általában főhangsúlyos helyen.

¹⁰² B. Szabó, 2001. 82–83. o.; Kristó Gyula: Az Anjou-kor háborúi. Budapest, 1988. 214–215. o.

¹⁰³ Lásd B. Szabó, 2001.; Borosy András: Megjegyzések B. Szabó János Gondolatok a XI–XIV. századi magyar hadviselésről című tanulmányához. *Hadtörténelmi Közlemények*, 114 (2001) 2–3. sz. 444–447. o.

¹⁰⁴ Négyesi Lajos: Gondolatok a lovasság csapatneveiről. (A könnyű- és nehézlovaság problematikája.) *Bende Livia – Lőrinczy Gábor – Szalontai Csaba* (szerk.): *Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak 10. konferenciája*. Szeged, 375–378. o.

THE ANCIENT HUNGARIAN TACTICS IN THE WRITTEN SOURCES
OF THE AGE OF THE ÁRPÁD DYNASTY.

Traces and Manifestations of the Warfare of the Steppes until the Late 13th Century

Summary

Hungarian military historians have long been interested in the supposed continuation of the strategy rooted in the warfare of the steppes, which was based on mounted archers. Nevertheless, the sources giving account of the ancient Hungarian tactics have not yet been thoroughly analysed from the point of view of their authors' objectivity and experience in military science. The mosaic-like picture of our ancestors' strategy was painted by several authors, though. It is significant that these records, mostly written abroad, had not been composed by people with education in military science, or at least that kind of knowledge is not available about them. A notable exception is Byzantine Emperor Leo VI, whose dissertation titled *Tactics* is a careful source of ancient Hungarian strategy, which is no mere chance, as those in charge of the Byzantine Empire had to obtain authentic and up-to-date information on the nomadic peoples that lived on the northern and eastern borders of the realm.

The author of the study considers the written sources according to the abovementioned criteria. The study discusses the great battles of the age of the Árpád dynasty, as well as those less significant military events and actions that are mentioned in any description where tactics are being dealt with, along with those engagements that recall (at least elements of) the strategy of the Hungarian Principality. During the period that is being discussed, Hungarians often faced opponents that applied the same nomadic strategy as they did. Therefore, the author also analyses the occasions when the Hungarian troops chose (or had no other option but to choose) the defensive instead of the offensive role. After all, being familiar with the tactics does not only lie in the ability to employ them, but to avoid the traps, too.

From the period between 899 and 1298, the author takes 28 examples as the manifestation of the warfare of the steppes in the age of the Árpád dynasty. Out of the 28 military events, 7 took place during the era of the Hungarian Principality, while 21 happened during the period of the Kingdom of Hungary, the newly established western-type Christian monarchy. This particular systematisation of the military history of the age of the Árpád dynasty demonstrates the following fact: the strategy rooted in the warfare of the steppes, based on mounted archers, had remained a living tradition during the centuries of the Christian monarchy, and Hungarians did not need to learn it again and again from the nomadic peoples that kept on immigrating into Hungary. Since Hungarians are the only people who were able to change their nomadic state organisation into western-type statehood, the continuation of their eastern-type tactics in a western environment is a unique phenomenon in world history.

LA TACTIQUE ANCIENNE HONGROISE DANS LES SOURCES ÉCRITES DE L'ÉPOQUE D'ÁRPÁD.

Les traces et la représentation de la culture militaire de la steppe jusqu'à la fin du 13^e siècle

Résumé

La recherche nationale s'intéresse depuis longtemps à la survie, à l'époque d'Árpád, de la tactique de cavalerie légère d'archers issue de la steppe. Toutefois lors de l'analyse des sources écrites relatives à la culture militaires ancienne hongroise, la manière de voir et la compétence (l'incompétence) en matière de stratégie de ces auteurs n'ont pas été mises en avant. Pourtant l'image que nous avons sur la stratégie de nos ancêtres se compose, comme une mosaïque, d'écrits de plusieurs auteurs. Il faut souligner que ces observations, nées à l'étranger pour la plupart, ont été rédigées par des non-spécialistes en art militaire, en tout cas leurs connaissances en la matière ne peuvent être prouvées. Il existe une seule exception certaine, l'empereur byzantin Léon VI dont l'ouvrage intitulé *Tactique* est une source authentique de la stratégie ancienne hongroise. Ce n'est pas un hasard, puisque le commandement de l'Empire byzantin devait disposer d'informations crédibles et tenues à jour sur les peuples archers: ses frontières nord et est étaient en général peuplées par des tribus, des alliances de tribus et des États nomades archers.

L'étude examine les enseignements à tirer des sources écrites selon les critères esquissés ci-dessus. Outre les batailles importantes de l'époque d'Árpád, elle tient également compte des batailles et des événements militaires moins importants pour la tactique desquels des sources ont été conservées et qui révèlent des éléments de la stratégie du Grand-duché de Hongrie. Comme à cette époque nos ancêtres ont été plusieurs fois confrontés à un ennemi appliquant la même tactique nomade, l'étude traite également les cas où les Hongrois n'étaient pas les attaquants, mais ont choisi (où étaient contraints) le rôle défensif, parce que connaître une tactique revient aussi à pouvoir déjouer les stratagèmes issus de cette même tactique.

Sont examinés dans la période de 899 à 1298, 28 exemples de la manifestation de la tactique de la steppe à l'époque d'Árpád: 7 sur ces 28 événements militaires ont eu lieu à l'époque du Grand-duché de Hongrie et 21 à l'époque du Royaume de Hongrie intégré dans les monarchies chrétiennes occidentales. Même si le nombre et la répartition des batailles répertoriées dépendent à la fois de la fréquence des guerres et des sources disponibles, mais ces chapitres de l'histoire militaire de l'époque d'Árpád prouvent clairement une chose: la tactique de cavalerie légère d'archers issue de la steppe a été conservée par les Hongrois durant les siècles du royaume chrétien. Par conséquent, on ne devait pas l'emprunter aux éléments de peuples nomades qui arrivaient régulièrement en Hongrie. Étant donné que le peuple hongrois fut le seul à transformer son organisation nomade en un État de type occidental, la survie de la tactique issue de l'Est dans un environnement occidental est un phénomène unique dans l'histoire universelle.

DIE ALTE UNGARISCHE TAKTIK IN GESCHRIEBENEN QUELLEN DER ARPADENZEIT

Die Spuren und die Darstellung der Kämpfe mit Steppenursprung
bis zum Ende des 13. Jahrhunderts

Resümee

Das Weiterleben der Bogenschützen-Kriegstaktik mit leichten Kavalleristen Steppenursprungs in der Arpadenzeit beschäftigt die heimische Forschung schon seit langer Zeit. Trotzdem kam bei der Analyse der geschriebenen Quellen, die etwas bezüglich der alten ungarischen Kampfbiologie aussagten, derjenige Aspekt nicht entsprechend zum Tragen, der die Gegenstandsansicht, sowie die militärgeschichtliche Bewandtheit (Unkenntnis) der Verfasser in Betracht zieht. Dabei wird das mosaikartige Bild, das über die Kriegsführung unserer Vorfahren geschaffen werden kann, von mehreren Verfassern dargestellt. Es ist wichtig zu erwähnen, dass diese mehrheitlich ausländischen Aufzeichnungen nicht aus der Feder von Personen mit militärwissenschaftlicher Bildung stammen, bzw. dass solch eine Bildung in ihrem Falle nicht nachgewiesen werden kann. Die einzige sichere Ausnahme war der byzantinische Kaiser Leo VI., dessen Abhandlung mit dem Titel *Taktik* eine bewusste Quelle der frühen ungarischen Kriegsführung ist. Nicht zufällig, da die Führung des Oströmischen Reiches über verlässliche und aktuelle Informationen von den Bogenschützen-Völkern verfügen musste: an den nördlichen und östlichen Grenzen des Reiches lebten ständig Stämme, Stammesverbände und Nomadenstaaten mit solch einer Kultur.

Die Studie folgt den Lehren der geschriebenen Quellen auf Grund der oben dargelegten Aspekte. Neben den größeren Schlachten der Arpadenzeit beachtet sie auch den Ablauf derjenigen kleineren Kriegereignisse und Gefechte, über die ein Hinweis auf die Taktik erhalten geblieben ist, und bezüglich derer das Kriegsführungserbe des Großfürstentums Ungarn (oder zumindest ein bestimmtes Element oder Moment) zu erkennen ist. Da unsere Vorfahren in dieser Zeit mehrfach einem Feind gegenüberstanden, der dieselbe Nomadenkriegsart anwandte, zieht die Studie auch diejenigen Fälle in Betracht, in denen die ungarische Partei nicht eine angreifende, sondern eine abwehrende Rolle übernahm (sich selbst diese Rolle gab, oder in diese Rolle gezwungen wurde), da die Kenntnis einer bestimmten Taktik nicht nur durch das Befolgen dieser, sondern auch durch die Vermeidung der gemäß dieser angewandten List nachgewiesen wird.

In der Zeit zwischen 899 und 1298 untersucht die Studie 28 Beispiele hinsichtlich der Manifestation der Steppentaktik in der Arpadenzeit. Von diesen 28 Kriegereignissen entfallen 7 auf die Zeit des Großfürstentums Ungarn, 21 auf die Zeit des Königreichs Ungarn, das sich unter die westlichen Monarchien eingliederte. Obwohl die Zahl und Verteilung der aufgedeckten Schlachten von der Häufigkeit der Kriege und der Quellengegebenheiten abhängt, beweist die Reihe der Kapitel der Militärgeschichte der Arpadenzeit, die auf Grund dieses besonderen Aspektes geordnet wurden, eines ganz gewiss: die Kriegsführung der Ungarn mit den Bogenschützen der leichten Kavalleristen, die sie von der Steppe mitgebracht hatten, blieb während der Jahrhunderte des christlichen Königreichs eine lebendige Tradition, die von den ständig nach Ungarn ziehenden Nomadenvolkselementen nicht immer neu erlernt werden musste. Da das ungarische Volk das einzige ist, das seine Nomadenstaatsorganisation mit einer sesshaften Staatlichkeit nach westeuropäischem Vorbild ablöste, ist das Weiterleben der aus dem Osten mitgebrachten Taktik im westlichen Umfeld, das nachvollzogen werden kann, eine einmalige Erscheinung in der Weltgeschichte.

Дьердь Сабадош

СТАРАЯ ВЕНГЕРСКАЯ ТАКТИКА В ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКАХ ЭПОХИ АРПАДА

Следы боевой выучки, проходившей в степи,
и изображение ее до конца XIII столетия.

Резюме

Долгая жизнь боевой тактики лучников легкой кавалерии эпохи Арпада, имевшей степное происхождение, уже долгое время занимает умы отечественных исследователей. При всем при этом при анализе письменных источников, свидетельствующих о старой венгерской боевой выучке, не был отражен аспект подхода исследователей к предмету, а также их опыт (или неопытность) в военно-научных исследованиях. В то же время мозаичная картина, которая может быть создана об образе ведения боевых действий нашими предками, разветвляется на основании работ многих исследователей. Важно однако, что большинство этих описаний происходят не от руки людей с военно-научным образованием, вернее, такое образование не проявляется в их трудах, и большинство авторов были заграничного происхождения. Единственным определенным исключением был византийский император Лео, труд которого под названием *Тактика* стал сознательным источником, из которого мы узнаем о ведении боевых действий венграми того времени. Это не случайно, ибо руководство Восточной Римской империи должно было располагать надежными и актуальными сведениями о народах, вооруженных луками, так как на северных и восточных границах империи жили племена и племенные союзы, а также государства-номады, обладавшие именно такой культурой.

В настоящей работе прослеживаются уроки письменных источников согласно вышеизложенным аспектам. Наряду с анализом более крупных сражений эпохи Арпада автор исследует ход более мелких военных событий и сражений, о тактике которых сохранились некоторые описания, и по которым можно познакомиться с наследством военного искусства Венгерского Великого Княжества (или по крайней мере с одним из ее элементов или этапов). Так как в этот период наши предшественники неоднократно вступали в противостояние с противником, применявшим те же самые приемы кочевых народов при ведении боевых действий. Поэтому исследователь останавливается также и на тех видах боевых действий, когда венгры определяли для себя не наступательную тактику, а в случае, если они были вынуждены, использовали тактику отражения или следовали определенной тактике противника, дабы избежать засады, ловушки.

Автор рассматривает 28 примеров из периода 899 до 1298 годов, в которых проявилась степная тактика венгров эпохи Арпада. Из этих 28 событий 7 приходятся на период Венгерского Великого Княжества, 21 – на период существования Венгерского Королевства, коруженного на манер западных христианских монархий. Хотя число и распределение выявленных битв в одинаковой мере зависит от частоты войн и наличия достоверных источников, ряд разделов исследований, построенных согласно этому своеобразному аспекту истории эпохи Арпада, во всяком случае подтверждает, что ведение боевых действий с помощью легких кавалеристов-лучников, вооруженных стрелами, вынесенных из степей во время кочевых походов венгров в период существования христианских королевств, и это венгры не должны были заново усваивать от кочевых народов, постоянно поселявшихся в их окружении и нападавших на Венгрию. Венгры были единственным народом, который сменил кочевую государственную организацию на западно-европейскую, поселившись в Карпатском бассейне. Поэтому его боевая тактика, принесенная с востока, могла быть прослеживаема в западном окружении. Ее существование явилось уникальным явлением в мировой истории.

AZ ÁRPÁD-KOR CSATÁI A STEPPEI NÉPEK HADVISELÉSÉNEK TÜKRÉBEN

„Vén elme, fiatal erő veri meg a hadat”
(Az úttörő magyar turkológus,
Thúry József emlékére)

Bevezetés

A XI–XIV. századi magyar hadsereg fegyverzetének és taktikájának összefüggéseivel foglalkozó első tanulmányom 2001-ben jelent meg e folyóirat hasábjain.¹ Azóta számos jószándékú észrevétel, baráti tanács érkezett hozzám a témával kapcsolatban, s ezek közül a kiváló középkorkutató hadtörténész, Borosy András dicsérettel szavakkal kísért kritikai megjegyzésének volt a legnagyobb jelentősége számomra, ami a historiográfia terén mutatkozó némely hiányosságomon túl, arra is rávilágított, hogy a középkori magyar lovasság érdemi vizsgálatát és kategorizálási problémáit az addiginál is tágabb történeti és földrajzi környezetbe ágyazva kellene helyezni.² A hangsúly már abban a tanulmányban is a lovasság nyílt csatákban való alkalmazására esett, mert úgy vélem, hogy ha nem is ezek a „legtípusabb” középkori háborús cselekmények,³ mégis ezeknek a legjobbak a forrásadottságai a vizsgált korszakban, és ezekben a harci cselekményekben mutatkozik meg szinte sűrített formában a résztvevők hadikultúrája – beleértve ebbe a rendelkezésre álló erők összetételét, minőségét és a szembenálló felek vezéreinek gondolkodásmódját is.

Az egyes csatákkal kapcsolatos észrevételeimet mégis szinte kizárólag a XI–XIII. századi hadieseményekre korlátoztam. A fegyverzet és taktika összefüggései vizsgálatokor a IX–X. századi csatákra azért nem került sor, mivel ezek esetében úgy tűnt a szakirodalomban „kétség sem merült fel aziránt, hogy a magyar seregek a hagyományos könnyűfegyverzetben küzdöttek”. Ennek a szemléletnek a jegyében határoltam el a IX–X. századot, a „kalandozó” hadjáratok időszakát a későbbi korszaktól, anélkül, hogy tüzetesebb vizsgálat alá vettem volna az akkor és később vívott csaták különbségeit vagy hasonlóságait. Ennek az volt az oka, hogy más kutatókhoz hasonlóan magam is azt feltételeztem, hogy „a magyar vezérek a X. századi gyakorlattal és a steppei nomádok szokásaival ellentétben az ismert nagyobb csatákban már nem alkalmazták önállóan a könnyűlovasságot döntő csapásmérő erőként”. Az elmúlt években azonban több kutató eredményei is e megállapítás újragondolására készítettek. Egyfelől Négyesi Lajos több X. századi hadiesemény rekonst-

¹ B. Szabó János: Gondolatok a XI–XIV. századi magyar hadviselésről. *Hadtörténelmi Közlemények*, 114 (2001). 75–98. o.

² Borosy András: Megjegyzések B. Szabó János: Gondolatok a XI–XIV. századi magyar hadviselésről c. tanulmányához. *Hadtörténelmi Közlemények*, 114 (2001). 2–3. sz. 445–447. o., különösen a magyar hadseregben belül a kunok szerepét hangsúlyozó részek.

³ A magyar irodalomban erről: Veszprémy László: Hadügy a középkor Nyugat-Európában. *Társadalom és honvédelem*, 4 (2000). 108. o.; Veszprémy László: A középkori hadtörténetírás és forrásai. *Hadtörténelmi Közlemények*, 119 (2006). 520–521. o.

rukcióját is felvázolta, s eközben logikusan tovább gondolta a X. századi magyar fegyverzet és taktika összefüggéseire vonatkozó – mára már hagyományosnak nevezhető – nézeteket.⁴ Rekonstrukciói alapját így az a következtetés képezte, hogy mivel a nyugat-európai ellenfelekkel szemben a magyarok nem rendelkeztek a közelharc zárt rendben történő megvívásához szükséges felszereléssel, taktikájukban ezt a hiányosságot minden esetben a steppei hadviselésben kulcsszerepet játszó megtévesztéssel, meglepetésszerű támadással egyenlítették ki, azaz tulajdonképpen nem is feltételezhetjük, hogy képesek és hajlandók lettek volna egy adott helyszínen, a nyugat-európai hadművészetben szokásos módon az ellenséggel szemtől szemben nyílt csatákat vívni. Másfelől megismertem Russel Mitchel amerikai fegyvertörténész kísérleteinek eredményeit, melyekben a nyílzás hatásait vizsgálta sodronyingekre,⁵ s ezek – valamint az idevágó szakirodalom – alapján úgy vélem teljes mértékben át kell gondolni a védőfelszerelés, a páncélok jelentőségét a steppei – és így a honfoglalás-kori magyar hadviselésben is, ennek messzire mutató következményeivel együtt.⁶

A magyar honfoglalás egyik legfontosabb eseménye, a 907. évi bresalauspurc-i csata 1100 évfordulója jó alkalmat ad a régi elképzelések felülvizsgálatára, a középkori magyar hadviselésről kialakult összkép további árnyalására. A tanulmány első részében – anélkül, hogy a teljességre kívánnék törekedni a lehetséges források áttekintésében – néhány esetleírás és „elméleti” összefoglaló alapján arra a kérdésre keresem a választ, hogy a középkorban, pontosabban a XIV. század előtt vívtak-e nyílt csatákat a steppei népek, és ha igen, miként. A tanulmány második részében pedig ezek tanúságai alapján – amennyiben vannak ilyenek – fogom megvizsgálni, hogy fel lehet-e esetleg fedezni az Árpád-kor jól ismert, sokat tárgyalt csatái esetében is hasonló metódusokat.⁷

I. Vívott-e nyílt csatákat a steppei népek lovassága?

1. Egy taktikai „kakukktójas”?

A magyarok és besenyők csatája a bizánciakkal

A magyarok legtöbb X. századi csatájáról csak igen kevés forrás áll rendelkezésünkre, s ezek alapján nem is nagyon lehet kétségbe vonni Négyesi és mások következtetésének helyességét. Akad azonban egy részletesebb leírás is az egyik eseményről, al-

⁴ *Négyesi Lajos*: A pozsonyi csata. In: *Fegyvert s vitézt... A magyar hadtörténelem nagy csatái.* (Szerk. *Hermann Róbert*.) Budapest, 2003. 17–24. o.; *Uő*: Az augsburgi csata. *Hadtörténelmi Közlemények*, 116 (2003). 223–229. o. A rekonstrukciók elméleti háttéréről: *Négyesi Lajos*: Gondolatok a lovasság csapatneméről. (A könnyű- és nehézlovasság problematikája.) In: *Hadak útján. A népvándorlóskor fiatal kutatóinak konferenciája.* (Szerk. *Bende Livia – Lőrinczy Gábor – Szalontai Csaba*.) Szeged, 2000. 375–378. o.; Négyesi csata-rekonstrukcióinak régészeti megalapozottságára igen jó példa: *Mesterházy Károly*: Tegez és taktika a honfoglaló magyaroknál. *Századok*, 28 (1994). 330. o.

⁵ *Mitchell, Russel*: Archery and Mail: Experimental Archaeology and the Value of Historical Context. Kézirat. A vizsgálatok még Magyarországon kezdődtek el Hidán Csabával közösen. Vö. *Hidán Csaba*: Különböző nyílzási módok és a Szent László-legenda íjászábrázolásai. *Studai Caroliensia*, 7 (2006). 443–444. o.

⁶ Ezt a feladatot egy most készülő tanulmányban készülek elvégezni.

⁷ E helyen szeretnék köszönetet mondani Balogh Lászlónak, Dormán Emesének, Fodor Pálnak, Ivanics Máriának, Regős Andreának, Sudár Balázsnak és Veszprémy Lászlónak akik segítettek munkámat és ismeretlenül is Peter B. Goldennek, akinek *War and Warfare in the Pre-Cingissid Western Steppes of Eurasia* című tanulmánya adta a döntő lökést e cikk megírásához.

Maszúdi *Aranyezők* című művében, amelynek hitelessége ugyan nem minden tekintetben megkérdőjelezhetetlen, ám a korszakkal foglalkozó hazai történészek körében manapság mégis általánosan elfogadott forrásként szerepel, ha a X. századi magyarok taktikájáról esik szó.⁸

Eszerint a Hidzsra 320. éve után – vagy épp abban az esztendőben –, azaz 932-ben a Fekete-tengertől északra élő négy török nép, amelyek közé az író a Kárpát-medecében letelepült magyarokat is besorolta, háborúba keveredett a Bizánci Birodalommal, s együttes erővel ostrom alá vették a bizánciak – máig nem teljesen megnyugtató módon beazonosított – W.l.n.d.r. városát.⁹ I. Romanosz Lekapénosz császár (920–944) azonban erős felmentő sereget küldött a városhoz. A seregben nagyszámban voltak kereszténnyé lett arabok is (akik arab módra lándzsával voltak felszerelve), akiket az ostromlók tárgyalások útján igyekeztek elvonni a bizánciak pártjáról. Mivel ez a kísérlet sikertelenül végződött, a „két fél menten harcba bocsátkozott. A kikeresztelkedettek s a rum-ok a törökökkel szemben előnyben voltak, mert kétszer annyian voltak, mint a törökök. Az éjszakát csatasoraikban töltötték, a négy török király haditanácsot tartott. Ekkor a baganak királya azt mondta nekik: »Ruházzátok rám holnap a főparancsnokságot!« Ebbe bele is egyeztek.

Amint reggel lett, a jobbszárnynon több lovascsapatot helyezett el, amely mindegyike ezer embert számlált; ugyanígy a balszárnynon is. Miután a (had)nép csatasorba állt, a lovascsapatok a jobbszárnny felől előretörve a rum centrumára nyílzáport zúdítottak, s a balszárnny felé húzódtak, viszont a balszárnny lovas osztagai a rum centrumát elborítva, azok helyét foglalták el, akik a jobbszárnnyról távoztak. A nyilazás szünet nélkül tartott, mialatt a lovascsapatok szünet nélkül következtek egymás után, mint a malomkerék. A törökök centruma, nemkülönben jobb- és balszárnnya mozdulatlan maradt. [...] ¹⁰

A kikeresztelkedettek s a rum-ok soraikban elharapózó zavar, s a feléjük zúduló folytonos nyílzápor láttán, soraikban megzavarodva a (török had) nép ellen támadást intéztek, miközben a törökök mozdulatlan csatasorába ütköztek. A lovascsapatok utat engedtek nekik, mire a törökök mind egyszerre hatalmas nyílzáporral fogadták őket. Ez a nyílzápor okozta a rum-ok megfutamodását. A nyilazás után ugyanis a törökök támadásukkal megszerezték a győzelmet, mert csatarendben állva nem zavarodtak össze. Miközben a lovascsapatok jobb és balfelől száguldoztak, a (török had)nép kardját vette elő; a látóhatár elsötétült, a lovak egyre jobban nyerítettek.”¹¹

⁸ Holott sem az időpontot, sem a helyszínt nem sikerült véglegesen tisztázni – és a bizánci források is hallgatnak az eseményről.

⁹ Több interpretáció is létezik, legújabbban Zimonyi István és Hansgerd Göcknejan jó okkal Bulgarophyton városa mellett tették le a voksukat. *Zimonyi István: Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról.* Budapest, 2005. (Magyar Östörténeti Könyvtár 22.) 181. o.

¹⁰ Az itt következő kimaradt részlet a fordításokban az előzőekben már leírt eljárás ismétlésének, értelmességének tűnik. Czeglédy Károly több ponton is eltérő módon fordította ezt a szövegrésztletet Kmoskó Mihálytól, s itt a legnagyobb az eltérés. (HKÍF)

¹¹ *Kmoskó.* 2000/2. 183–184. o. „összecsapott a két sereg, és a kereszténnyé lett mohamedánok és a bizánciak kerültek előnyösebb helyzetbe, minthogy kétszer annyian voltak, mint a turkok. A seregek éjjel is csatarendben maradtak, a négy király pedig haditanácsot tartott. A besenyők királya ezt mondta: »Bízzátok rá a vezetést holnap korán reggel!« Ebbe bele is egyeztek.

Mikor megvirradt, a besenyő király sok lovasosztatot rendelt a jobb szárny mellé, mindegyik osztag ezer lovast számlált, ugyanígy a bal szárny mellé is. Mikor azután felsorakoztak a csatasorok, a jobb szárny

A X. században élt, bagdadi születésű, muszlim földrajztudós művében található szöveg több, figyelemre méltó információt is tartalmaz a kelet-európai steppén élő, általa töröknek tartott besenyő és magyar nép taktikájáról.

1. A csatára azért került sor, mert meg akarták akadályozni az általuk – valamilyen módon – ostromlott város felmentését.

2. Csata előtt szabályos csatarendben, centrumra, szárnyakra és a szárnyakon kisebb osztagokra tagolva sorakoztak fel a bizánciakkal szemben.

3. Amíg gyorsan mozgó osztagaik nyilazása az ellenfél sorainak ritkításával, annak morálját rombolta, fő erőik az ellenfél számára elérhető távolságban nyugodtan várakoztak.

4. Amikor a bizánciak végül rendezetlenül támadásra indultak, az előljáró osztagok félrehúzódtak, s utat adtak nekik a főszereg felé, így a bizánciak rohamát már a főszereg nyílzápora állította meg.

5. Ezután két oldalról rátámadtak a megzavarodott ellenfélre, és kardot használva közelharcba bocsátkoztak vele és megsemmisítették azt.

Ez a közismert, sokat idézet szöveg tehát elég világosan leír egy, különösebb fortélyok, hadicselek nélkül, szemtől-szemben megvívott nyílt csatát, amelyben a csatatéren manőverező íjászlovasság ügyes alkalmazása és a főszereg koncentrált nyílzápora hozta meg a sikert. Az, hogy ez az esemény ebben a formában megtörtént-e valaha, számomra korántsem egyértelmű, annyi azonban bizonyos, hogy leírója legalábbis elképzelhetőnek tartotta ezt, s leírásából az derül ki, hogy nem feltételezte, hogy az általa töröknek nevezett népek a fegyverzetük miatt lettek volna hátrányban egy ilyen összecsapásban.

2. A közép-ázsiai törökök taktikája

Al-Maszudi valószínűleg a felek között közvetítő muszlim kereskedők révén szerzett tudomást a bizánciakkal vívott csatáról, a török népek harci szokásaira vonatkozóan azonban emellett is bőséges ismeretanyag állt rendelkezésére. A terjeszkedő muszlim kalifátus már a VII. században, Perzsia meghódítása után háborúba keveredett a Közép-Ázsiát uraló török fejedelemségekkel, s a harcok évszázadokon keresztül folytak, míg a térség népei meg nem tértek az Iszlám népei közé. A harcok első időszakáról a kor nagy történetírója, al-Tabarí közölt páratlanul érdekes információkat az „Évkönyvek” című munkájában, amelyre al-Maszúdí is hivatkozott művében.

A nagy, nyílt csatákat többnyire nélkülöző harcok közepette Kr. u. 737-ben igen fontos összecsapásra került sor Juzjan-nál a türges törzs feje, a magát a nyugati türk

lovasosztagai a bizánciak derékhadára törtek, és nyílzáport zúdítottak rá, miközben átmentek a bal szárnyra. A bal szárny lovasosztagai is felvonultak, és nyílzáport zúdítottak a bizánciak derékhadára, miközben odáig jutottak, ahonnan a jobb szárny lovasosztagai kiindultak. A nyilazás így állandóan folyt, a lovasosztagok pedig forogtak, mint a malomkerék. Maga a türk jobbszárny, középhad és balszárny azonban nem mozdult. [...]

Mikor pedig a keresztényé lett mohamedánok és bizánciak látták, hogy miként bomlanak fel soraik, s hogyan tér rájuk vissza állandóan a nyílzápor, rendezetlen soraikkal támadásba mentek át, s az addig mozdulatlanul álló türk [fő]-sereget rohanták meg. A [turk] lovasság utat is nyitott nekik. Utána azonban egyetlen hatalmas nyílzáporral borították el őket. Ez a nyílzápor lett az oka a bizánciak megfutamodásának: a törökök ugyanis a nyílzápor után rendezett sorokban végrehajtott támadásukkal megszerezték a győzelmet. Az ő soraik ugyanis rendezett állapotban maradtak és nem bomlottak fel. A lovasosztagok jobbról és balról száguldoztak. Előkerültek a kardok is. Elsötétült a láthatár, és sűrűn hanzgott a lovasok kiáltása.”

kagánok utódának tekintő Szulu Csor és a muszlim hódítók között. A türges kagánt egy eredményes vállalkozása után olyankor sikerült meglepnie a muszlimok vezérének, Aszad bin Abdullahnak, amikor csapatai nagy részét már elbocsátotta maga mellől. Az ellenség váratlan megjelenése ellenére a kagán még fel tudta állítani saját csapatait a harchoz: a csapatok zöméből két szárnyat formált, míg maga és 400 fős testőrsége egy dombon foglalt állást lófarkas zászlójával és jelző dobjaival. Bár az arab túlerő diadal-maskodott, a törökök mindaddig nem szüntették be a harcot, amíg a kagán zászlaja nem került az ellenség kezére. Szulu Csornak ugyan végül sikerült elmenekülni, de az arabok diadala így is jelentős volt: a kagán jelvényei mellett kezükre került a kagán felesége, valamint harcosainak 4000 páncélöltözéke is.¹²

Idővel a közép-ázsiai török népek – legalábbis névleg – az iszlám odaadó híveivé szegődtek, s a XI. században egy, az oguz törökökből kivált népcsoport, a Szeldzsuk dinasztia vezetésével rövid időre sikeresen újraegyesítették az iszlám kalifátus területeinek nagy részét.¹³ A keresztes hadjáratok vitézeinek e birodalom rész-, illetve utóállamaival gyűlt meg leginkább a bajuk, ahol a seregek magját szinte mindenütt steppei törökökből kiállított ún. gulám katonaság adta.¹⁴ A „szaracénok” elleni harcot sokáig szinte egységes egészként kezelő nyugati történetírásban valósággal forradalmi változást hozott R. C. Smail 1956-ban megjelent monográfiája,¹⁵ aki elsőként igyekezett alaposan leírni a törökök igen szofisztikált hadviselési metódusait. A kisázsiai Szeldzsukok kivételével a többi közel-keleti államban kisebbségben lévő törökök, a steppei népekre jellemzőnek tartott színlelt megfutamodások és rajtaütések mellett a ritkább nyílt összecsapásokban előszeretettel alkalmazták a „frankok” átkarolására a – az európai szakirodalomban az oszmán törökök révén elhíresült – félhold alakú csatarendet.¹⁶

A nyugat-európai keresztesek mellett a bizánciak is számos keserű leckét kaptak a szeldzsukoktól, akiknek jellegzetes egyedi harcmódoráról Anna Komnéné is megemlékezett: „Nagyon hosszú tapasztalatból tudta [I. Alexiosz császár], hogy a török csatasor különbözik más népek csatasorától. A jobb-, a balszárny és a centrum külön csapatokat alkottak, olyan sorokkal, amelyek – úgymond – el voltak vágva egymástól. Hogyha baloldalon vagy jobboldalon támadtak, akkor a közép is akcióba lépett, s a sereg maradéka hátul olyan forogószerszerű támadást csinált, ami a csata elfogadott hagyományát teljesen összezavarta.”¹⁷

Az iszlám idővel a közép-ázsiai pusztákon maradó török népek között is meggyökeresedett, s a X. században létrejött a térségben a török népek első muszlim hatalma, a karahanidák állama.¹⁸ Itt készült el a XI. században Mahmúd Kásgári hatalmas lexikog-

¹² *Esin, Emel*: Tabari's Report on the Warfare with the Turgis and Testimony of Eight Century Central Asian Art. *Central Asiatic Journal*, XVII (1973). 141–144. o.

¹³ *Cahen, Claude*: The Turkish Invasion; the Selchukids. In: A History of the Crusades. II. (Ed. *Setton, Kenneth Meyer*). Philadelphia. 1955. 135–176. o.; *Vásáry István*: A régi Belső-Ázsia története. Budapest, 2003. 112–118. o.

¹⁴ *Pipes, Daniel*: Slave Soldiers and Islam. The Genesis of a Military System. New Haven, 1981.; *Beckwith, Christopher I.*: Aspects of the Early History of the Central Asian Guard Corps in Islam. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 4 (1984). 29–43. o.

¹⁵ *Smail, R. C.*: Crusading Warfare, 1097–1193. Cambridge, 1995 (first published 1956).

¹⁶ *Smail*: i. m. 79. o.

¹⁷ *Anna Comnena*: The Alexiad. (Translated *Sewter, E. R. A.*) Hammondsworth, 1982. iii. o.; vö. <http://www.fordham.edu/halsall/basis/AnnaComnena-Alexiad15.html> (Letöltve 2007. március 7.)

¹⁸ *Vásáry István*: A régi Belső-Ázsia története. Budapest, 2003. 107–112. o.

ráfia műve A török nyelv könyve (*Dívánu lugátí't-turk*), melynek egyes szócikkei a karanida hadsereg manővereit is említik, s a színlelt visszavonuláson alapuló „fiastyúk-csatarend” (*ülker cserig*) mellett megemlékezik a jobb- vagy balszárnyon végrehajtott, „veseütés” (*bögürle*) nevű átkaroló manőverről, amelynek célja az, hogy a támadók az ellenfél arcvonala mögött törjenek be az ellenséges csatarendbe.¹⁹

Ugyancsak a XI. században készült Júsuf Háasz Hádzsib Balaszagúní török nyelvű királytükre, A boldogságra vezető tudás (*Kutadgu Bilig*),²⁰ mely hosszasan értekezik az ideális hadvezér tulajdonságairól, és egyes részletei a hadviselésre vonatkozó stratégiai és taktikai passzusokat is tartalmaznak.²¹ Az általános hadelméleti tanácsokon és a hadicselek javallásán túl igen egyszerű, ámde bölcs – és a magyar hadtörténet tekintetében is figyelemre méltó – tanácsokat tartalmaz a mű a csaták megvívásával kapcsolatban is: „Ha az ellenséges had számos, a tiéd pedig kevés, ne siess megütközni, előbb készítsd el jól magadat. Ha van alkalom a kiegyezésre, egyezkedj; ha pedig nincs, küzdj meg. [...] Ha hadad mozgására nincs alkalmas tered, küldj egy követet s azalatt tégy egy kanyarulatot. Fékezd szóval az embereidet, ne készülj az ütközetre. Ha pedig nem lehet, s az ellenség közeledik és meg akar ütközni: akkor már tovább ne vonakodjál, fogadd el az ütközetet és harcolj vitézül.”²²

„Néhány egység maradjon leshelyen. Szálljanak le a lóról az íjások, veled együtt az első sorban. A ősz és a határozott katonák legyenek legelől, mert őket már megedzette a csata és engedelmesek. Az alacsonyabb rangú, fiatal emberek nagyon szerethetik a csatát, de amint hátat fordítasz nekik, a lelkesedésük alábbhagy. Ezért rakjál megbízható embereket az elővédbe, hátra és néhányat a szárnyakra, balra és jobbra is.”²³

A vizsgált korszak végén, a XII. és XIII. század fordulóján keletkezett az Afganisztánt és India északi részét uraló Gúrída szultánok szolgálatában álló Fahu'd-dín Mubáráksah: *Adabu'l-harb va's-sadzsa* című hadtudományi műve,²⁴ melyben főként a régebbi irodalomra támaszkodva külön-külön tárgyalja a „rúmiak” azaz a bizánciak, a jemeni arabok, a perzsák, az indiaiak és a törökök csatarendjét is. Ez a mű megkülönbözteti a törökök csatarendjét – melyet a leírás szerint egymás mellett álló csapatokból állt össze – a régi szaszanida perzsa csatarendtől, amely viszont szárnyakra és centrumra tagozódott.²⁵ A szöveg között azonban található néhány sematikus vázlat is, amely mintha épp fordított helyzetet mutatna: a perzsa csatarend élén a lovasság van egy nagy homorú ívben elrendezve, ami mögött főként a gyalogság csoportjai kapnak helyet, míg a

¹⁹ *al-Kásgári, Mahmud*: Compendium of the Turkic dialects. (Ed. and transl. By Dankoff, R.-Kelly, J.) Duxbury, Massachusetts, 1982–1985. 1. k. 128. o., 2. k. 319. o.

²⁰ *Yusuf Khass Hajib*: Wisdom of Royal Glory. (Kutadgu Bilig) A Turko-Islamic Mirror for Princes. (Translated, with an Introduction and Notes by Robert Dankoff.) Chicago–London, 1983. (Publications of the Center for Middle Eastern Studies, 16.) 114–123. o.

²¹ Idevágó részleteinek szemelvényes magyar fordítása: *Thúry József*: A régi magyar és török hadviselés című írásából. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1. (1888). 570–571. o.; *Uő*: Zrínyi Miklós hadtudományi elveinek forrásai. *Uo.*, 3. (1890). 36–58. o. – az angol fordítás bővebb és némileg el is tér Thúry szövegétől.

²² *Thúry*, 1890. 48. o.

²³ *Yusuf Khass Hajib*: i. m. 117–118. o.

²⁴ *Le traité iranien de l'art militaire Adab al-Harb wa-š-Šaga'a du xiii siècle*. (Ed. Zajackowsky, Ananiasz.) Warsaw, 1969.

²⁵ *Zajackowsky*: i. m. 148. o.; angol fordítása *Martinez, Arsenio P.*: Some Notes on the Il-Xānid Army. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 6. (1986). 130. o.

„kagán”, azaz valószínűleg a karahanida uralkodók csatarendjében²⁶ kilenc csoportot különböztet meg. Az élen a két szárny lovassága és gyalogsága, középpont pedig a „szívben”, az emír és a vezír áll a fegyvertárral.²⁷ A két szárny mögött a bal oldalon a szintén gyalogságból és lovasságból álló oldalbiztosító alakulat, a jobb oldali mögött pedig az átkaroló, támadó csoport – kettejük között pedig a hárem és a lábasjóságok kaptak helyet. Leghátul pedig még három – katonai szempontból kisebb jelentőségű – csoport a nyájakkal, a foglyokkal és a betegekkel.²⁸

3. A kelet-európai steppe népeinek taktikája a bizánci hadelméleti irodalomban

A kutató igen szerencsés helyzetben van, mert az állítólagos 934. évi csatában részt vevő bizánciak ebben az időszakban nem csak saját hadművészetüket dokumentálták nagyon gondosan, hanem ellenfeleik harci szokásait is, amelyekből a hasznosíthatóknak vélt elemeket átemelték saját rendszerükbe.

A steppei népek hatását már világosan tükröző VII. század eleji ún. Maurikiosz-féle *Taktika* két olyan bizánci lovassági manővert is tartalmaz, amelyek elnevezésük szerint a steppei népekhez köthetők. A bizánciak talán az alánoktól vehették át a lovasság két részre osztását, a védők (*defensorok*) és támadók (*cursorok*) rendszerét is,²⁹ ám a saját harcrendjüktől eltérő módon ezek az eltérő funkciójú csapatok az „alán-csatarendben” egyetlen vonalban sorakoztak fel, amelyben a „defensorok” egységei széles távközöket hagynak a „cursoroknak” – az ilyen csapattestek a bizánci lovasságban jelentős részben íjakkal voltak felszerelve –, akik az első támadás után visszahúzódtak ide, és vagy a „defensorokkal” együtt indultak döntő rohamra, vagy a térközökben nagy ívben megkerülik saját egységeiket és másodsorra az ellenfél szárnyát támadják.³⁰

Bár a leírás alapján nem lehet teljes pontossággal rekonstruálni a folyamat pontos menetét, úgy tűnik, hogy a fentebb leírt besenyő-magyar taktika elveit – az íjászok ismételt támadásai s az ellenség megingatása után döntő roham a várakozó seregzőmmel együtt – ebben is felismerhetjük.³¹

²⁶ Nicolle a kínai példákkal való hasonlóság okán ezt a csatarendet a kara-kitajokhoz köti – de meglátásom szerint a közel- és közép-keleti térségben fellelhető példák, így például al-Tabarí leírásával mutatkozó egyezések miatt egyáltalán nem kell feltétlenül Kínából eredeztetni.

²⁷ Nicolle két helyen kétféleképpen értelmezi a középső ábrát: egyszer a vezér és kísérete a „fegyvertárral” (*Nicolle, David: The Armies of Islam 7th-11th century. London, 1982. [Man-At-Arms, 125.] 5. o.*), mászor pedig pusztán páncélos lovasságként (*Uő: Armies of the Muslim Conquest. London, 1993. [Man-At-Arms 255.] 11. o.*)

²⁸ Bár e vázlat nem ad konkrét útmutatást e csatarend „használatához”, de az egyes csoportok elnevezéséből és egymáshoz viszonyított helyzetükből arra lehet következtetni, hogy nyílt csata és nem a színlelt megfutamodás vagy más cselvetés alkalmazásával használatos rendet mutat be.

²⁹ *Das Strategikon des Maurikios. (Ed. Dennis, Georg T.) Wien, 1981. (Corpus fontium historiae Byzantinae, 17.) 118–119. o.*

³⁰ „Ezt moirákra osztják fel, melyek kettő vagy négyszáz lábba állnak fel egymástól. A támadó csapatok – mint egy üldözés során – galopban haladnak előre, majd pedig visszafordulnak, és becsúsznak a fő vonal üres helyeire. Ott aztán megfordulnak, és – a védőkkel együtt – nekimennek az ellenségnek. Egy másik manőver során az üres helyeken a támadó seregek megfordulnak és úgy támadnak az egység két szárnya ellen, hogy az eredeti »relatív« pozíciójukat megtartják.” *Dennis: i. m. 218–219. o.*

³¹ *Dennis: i. m. 219. o.*

Emellett volt még egy sajátos – külön népvándorláskori vagy későbbi népnévhez nem kötött – „szkíta” lovassági gyakorlat is: „A szkíta gyakorlat sajátossága, hogy a zászlóalj [az eredeti görög szövegben turma] megkülönböztetés nélkül szerepelnek, más szóval az iméntiek értelmében nem különülnek támadókra (*cursores*) és védelmezőkre (*defensores*). Egyetlen csatarendbe kell rendezni őket s nem három, hanem csak két ezredre [az eredeti görög szövegben *moirára* – ez esetben inkább csapattest értelemben] bontani. A hadosztály [az eredeti görög szövegben *meros* – ez esetben inkább csatarend értelemben] két szárnya mintegy bekerítésre mozdul és egymás felé hajlik, majd egy megfelelő területet körülfog: a jobbszárny kívül, a balszárny belül kerül, körvonalban haladnak el egymás mellett, közben egymással ellentétes irányban hajtanak.”³²

Az előző fejezetben feltűnő elemek kombinációja tükröződik ebben a leírásban: két részre osztott csatarend, amely az ellenség átkarolására és bekerítésére törekszik.

Emellett a „sajátnak” tartott, bizánci csatarendek leírásaiban további olyan elemekre lehet bukkanni, melyek – már Darkó Jenő szerint is – szintén a steppei népek taktikájának adaptációjáról tanúskodnak, s nyilvánvalóan rokon vonásokat mutatnak a „kagán” fentebb ismertetett csatarendjével: a jobbszárnyon túl külön egy átkarolásra alkalmazott csapat, míg a bal oldalon egy ugyanilyen ellenséges manőver ellen biztosító oldalvéd kapott helyet.³³ Míg az ellenféllel szemben felállított csapatok között a X. században már nem különböztettek meg „defensorokat” és „cursorokat”, az oldalvéd és az átkaroló csapatok a X. századi hadelméleti irodalomban is felbukkannak még.³⁴

A saját csapatok által alkalmazott csatarendek mellett bőséges leírást ad a *Taktika* a bizánciak által ekkoriban igen jól megismert avarok és türkök csatarendjéről is – mely, mint az közismert, Bölcs Leó *Taktikájában* apró változtatásokkal a magyarok és bolgárok csatarendje szerepel: „Csupán a türkök és avarok fordít gondot hadirendre s így a többi szkíta népnél nagyobb erővel vívják az ember ember elleni harcokat [...] A harcban nem, mint a rómaiak és a perzsák, három hadosztályban [...] állítják fel a sereget, hanem különböző ezredekben [...], tömören összekötve egymással az ezredeket, hogy valahogy egyetlen csatasornak látszódjék. A derékhadon kívül van tartalékerejük, melyet kiküldenek lesbe állni [...] vagy szorongatott csapatrészt megsegítésére tartogatnak [...] A rendek mélységét nem egyformán alakítják, hanem ahogy jön, inkább a mélységre fordítva gondot, és az arcvonalat egyenletessé és tömörré teszik. A távolharcban, a lesállásban, az ellenség bekerítésében, a színlelt meghátrálásban és visszafordulásban és az ék alakú,³⁵ azaz szétszóródó harci alakzatokban lelik kedvüket.”³⁶ A mű írója fontosnak tartotta külön kiemelni a türkök és avarok csatarendjének tagoltságát is: „ezt szem előtt

³² Dennis: i. m. 218–219. o.; magyar fordítása: Szádeczky-Kardoss Samu: *Az avar történelem forrásai I.* Szeged, 1992. (Magyar Östörténeti Könyvtár, 5.) 82. o.

³³ Darkó Jenő elfogult túlzásoktól sem mentes elemzése: Turáni hatások a görög–római hadügy fejlődésében. *Hadtörténelmi Közlemények*, 35. (1934). 31–32. o.

³⁴ Legutóbb erről Tóssér Márton: A dorostoloni hadjárat. *Hadtörténelmi Közlemények*, 115 (2002). 340–341. o.

³⁵ Az ék formáció ugyan nem tűnik magától értetődően „szétszóródó” harci alakzatnak, de az ókori görög taktikai írók számon tartották ennek „szkíta” eredetét. Darkó: i. m. 18–19. o. Lehetséges, hogy az író olyan kisebb csoportokat értett ék alatt, amelyek tagjai szorosan összetartva mozogtak, és együtt hatoltak be az ellenség soraiba. Lásd a 33. jegyzetet.

³⁶ Dennis: i. m. 363–365. o.; Szádeczky-Kardoss: i. m. 83. o.; A Bölcs Leó-féle későbbi verzió: *Morvacsik Gyula: Az Árpád-kor magyar történelem bizánci forrásai.* Budapest, 1988. 20. o. Bár ezek az „alakzatok” egymással is kombinálható manővereket jelenthettek, külön-külön is értelmezhetők.

tartva rendezték már a régiek a szükséghez képest különféle csapatokba vagyis hadosztályokba és ezredkebe a katonaságot, mint ahogyan manapság az avarok és türkök teszik; ők ezt a fajta (tagolt) alakzatot betartják és ebből kifolyólag rövidesen helyrehozzák a harcok folyamán soraikban előforduló részleges meghátrálásokat. Mert nem egyetlen csatarendbe rendeződnek, mint a rómaiak és a perzsák, akik így annyi tízezer lovas harci döntését egyetlen kockára teszik fel; ellenkezőleg ők (az avarok és türkök) hátrafelé leválasztva külön második, sőt megesisik, hogy harmadik csatarendet is képeznek, ha különösen nagy létszámúak.”³⁷

E hadtudományi kézikönyvek steppei szereplői közül sem az avarok (pl. 587/588-ban Hadrianopolisnál, 592-ben a Balkán-hegységben, 599-ben a Duna mentén), sem a bulgárok nem kerültek el a nyílt, sőt kézitusaiba torkolló csatákat, s ezekben többször (így 813-ban Versinikiánál, 917-ben pedig Acheloosnál) a bizánciak maradtak alul.³⁸ Ha ezután a magyar kalandozások alkalmával nem is túl gyakran került sor hasonló esetekre, a XI. század közepétől a besenyők folyamatos támadásai ismét jó néhány nyílt csatához vezettek a Balkánon.³⁹

4. A mongolok taktikája a XIII. században

A XIII. században egy új steppei lovasnép, a mongolok hadereje tűnt fel a középkeleti és kelet-európai térségben. Elképesztő gyorsasággal kiépülő birodalmuk titkát kémlelte minden potenciális ellenfelük, így – bár saját maguk nem örökítették meg taktikájukat elméleti írásokban –, több fennmaradt külföldi követjelentés is tartalmaz taktikájukról leírásokat. A nyugati világban ezek közül Plano Carpini 1247-es beszámolója a legismertebb. Bár ő is leszögezte, hogy a mongolok „ha elkerülhetik – nem szívlelik a nyílt összecsapást”, azért beszámolt róla, hogy az általuk alkalmazott különféle cselvetések és a „pszichológiai hadviselés” gazdag kelléktára mellett, „mikor ellenben megütközni készülnek, az összes harcosokat pontos csatarendbe állítják. A vezérek, illetőleg a hadsereg vezetői nem bocsátkoznak harcba, hanem messze, az ellenséges sereggel szemközt állnak fel [...] Az ellenfél élvonalával szembe foglyokból és velük hadakozó idegen népekből csapatokat küldenek, esetleg néhány tatár [azaz mongol] is velük tart. Az erősebb harcosokból alakult csapatokat messze elküldik jobbra és balra, hogy az ellenfél ne lássa; eképpen bekerítik és közrefogják az ellenséget, s így mindenfelől megindítják a harcot. [...] S ha az ellenfél történetesen keményen küzdene, utat hagynak neki a menekülésre.”⁴⁰ Emellett a ferences barát azt is megemlítette a mongolok elleni hadviseléshez adott tanácsai között, hogy ha némelyek nem volnának kellőképpen felvértezve „azok haladjanak a többiek mögött, mint a tatárok teszik”,⁴¹ azaz szerinte a mongolok a legjobban felszerelt harcosaikat állították a csapatok élére.

³⁷ Dennis: i. m. 110–113. o.; Szádeczky-Kardoss: i. m. 81. o.

³⁸ Az avarokkal vívott csatákra: Szádeczky-Kardoss: i. m. 70., 94., 132–133. o. A bolgárok elleni harcokra: Haldon, John: The Byzantine Wars. Battles and Campaigns of the Byzantine era. Stroud, 2001. 76–78., 87–88. o.

³⁹ Gyóni Máttyás: A paristrioni „államalakulatok” etnikai jellege. In: A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1942. 89–177. o.

⁴⁰ Plano Carpini: Kezdődik az általunk tatároknak nevezett mongolok históriája. In: Julianus barát és Napkelet felfedezése. (Vál., a bevez. és a jegyzeteket írta Györffy György.) Budapest, 1986. 134–135. o.

⁴¹ Carpini: i. m. 148. o.

Carpini beszámolójánál jóval kevésbé ismert a kínai Szung-dinasztia követének tíz évvel korábbi jelentése, amely – bár több ponton egyezik az előbbivel – mégis sokkal artifikáltabb, s számos kevésbé ismert részlet is feltűnik benne, ezért érdemesnek tűnik hosszabban idézni belőle:

„Erősségük a mezei harcban rejlik. Ha nem érzik előnyben magukat, nem nyomulnak előre. Az ellenség mozgásából felismerik, az mennyire erős vagy gyenge. Száz lovas már körül tud fogni egy tízezres hadsereget, és ezer lovas kirajzva el tud özönlíteni egy területet és el tud foglalni száz li-t [50–60 km]. Ha arról van szó, hogy erős ellenállást kell megtörniük és át kell hatolniuk az ellenséges arcvonalon, teljes egészében a támadóékre hagyatkoznak. Általában tíz esetből mindössze háromszor fordul elő, hogy a páncélosokat engedjék előre. Ha behatolnak az ellenség sorai közé, hármas-ötös vagy négyes-ötös csoportokban tartanak össze. Sohasem állnak össze nagyobb csapatokká, amelyeket az ellenség körül foghatna. Általánosságban a gyalogosan előnyben részesítik a zárt harcrendet, a lovon pedig az oldott rendet. Ha az ellenség oldott rendben harcol, ők is lazítanak a csatarendjükön, ha az kötött rendben harcol, ők is összezárnak. Ami a gyors lovas-támadásaikat illeti – akár közelről, akár távolról, akár kevesen, akár sokan, akár összezártan vagy szétszórtan, felbukkanva vagy eltűnve – úgy jönnek, mintha az ég szakadna le, és úgy mennek, mint a villámlás. Úgy nevezik ezt, hogy »katonák mint hollóraj«, vagy »csillagszórási taktika«. Amikor a zárt rendből kirajzanak, megnézik, merre mutat a vezér lovaglóstora, az oldott rendből a visszazáráshoz pedig a dob hangjára hallgatnak. Ezek náluk a jelek. A közelből egy szempillantás alatt ezer li-re [nagyon messzire] eltávolodnak. Ha éjszakára gyülekeznek, füstjelekre figyelnek a távolban, és ebből ismerik fel, hova tartoznak. A harchoz éppenséggel jó nekik a legkeményebb hideg: ha nincs hó, köveket dörzsölgetnek és imádkoznak az éghez. [Az ilyen varázsköveket esővarázslathoz használták. A hóból ez esetben valószínűleg ivóvizet nyertek.]

A győzelmek

Ha le akarnak győzni egy ellenséget, felkapaszkodnak egy közeli magaslatra, és onnan kémlelnek a távolba. Először ellenőrzik a vidéket, és felmérik, milyen az ellenség helyzete. Külön súlyt fektetnek arra, hogy zűrzavart okozzanak az ellenségnél és azt kihasználják. Éppen ezért, amikor az elővédek érintkezésbe lépnek egymással, egy csapatnyi lovas rögtön megtámadja az ellenség arcvonalát. Ha az már az első összecsapásnál meginog, az ellenség létszámára való tekintet nélkül azonnali előrenyomulásba kezdenek, olyanba, amelyet még százezer emberrel sem tudna feltartóztatni. Ha nem inog meg az ellenfél, az első egység két oldalra kitér, és a következő egység ismétli meg a rohamot. Ha még másodjára sem tudnak behatolni az ellenséges sorok közé, előretör a hátsó egység is. Mialatt előrenyomulnak, próbálják húzni az időt, és kidolgozni egy tervet, aminek alapján csapataik a jobb- és balszárnyról bekerítik és hátba támadják az ellenfelet. Ha a csapatok minden oldalról összezártak, az utójára találkozókkal dobbal jelet adnak, mire egy szempillantás alatt minden oldalról egyesült erővel lecsapnak.

Ezen a taktikán kívül van még néhány másik is. Például: egy egység kerek pajzsokkal a karján lóról szállva, gyalogosan ló. Ha az ellenséget eltalálja az első nyílzápor, szét fog futni két oldalra, és ha szétfut, zűrzavar keletkezik. Ezt aztán kihasználják a tatárok, és a lehető leggyorsabban behatolnak az ellenség sorai közé. Ha az ellenség kedvező alkalmat talál arra, hogy a gyalogos csapatokat a lovassággal letiporja, a gyalogosok mögötti lovascapatok törnek előre, ellentámadásba lendülnek, és megfutatják az ellenséget.

Ha az ellenség valahogy erősebben elsáncolja magát, és összes taktikájuk csődöt mond, felheccelt marhacsordákat és vadlovakat hajtanak feléje, zűrzavart okozva ezzel. Ezek után csak ritkán fordul elő, hogy ha nem győzik le az ellenség sorait.

Ha az ellenség lándzsaerdőt [a spanyollosvas kínai megfelelőjét] fordít fejéjük, hogy a lovakat távol tartsa, és rohamukat megtörje, akkor a lovasok bekerítik és messziről figyelik őket. Időről időre nyílzáport zúdítanak rájuk, ami felőrli és megingatja az ellenséget.. Ha már hosszabb ideje tart ez a szembenállás, az ellenfélnek ki kell mozdulnia táplálékért, vagy hiány keletkezik tűzifában és vízben. Nem marad más választása, kockáztatnia kell, és akkor a tatár csapatok támadásba lendülnek és térdre kényszerítik őket.”⁴²

Míg az Európa elleni mongol hadjáratok ismert nagy csatáiban a mongol sereg viselkedését látszólag könnyűszerrel be lehet skatulyázni a „steppei nomád” fogalmához szorosán hozzárendelt színlelt visszavonulás (Kalka, 1223, Wahlstatt/Liegnitz/Legnica, 1241) vagy váratlan rajtaütés (Muhi, 1241) kategóriájába,⁴³ más térségekben az események sokkal árnyaltabb képet sugallnak. A mongol hadsereg működéséről ugyanis – különösen a muszlim világban – igen nagy tömegű forrásanyag maradt fenn, így a mongolok és az egyiptomi mamelukok összecsapásairól vagy az egyes mongol utódállamok egymás elleni hadakozásairól „esettanulmányok” meglepő sokasága készült az elmúlt évtizedekben.⁴⁴ Ebben a térségben a szembenálló felek hadainak összetétele (mindkét fél nagyméretű lovasseregeket mozgatót a harctéren), felszerelése (az új használatának kitüntetett szerepe mindkét oldalon), gondolkodásmódja (a mongolokkal a jelentős részben kelet-európai steppékről származó kunokból és cserkeszekből álló egyiptomi sereg vette fel a harcot), azaz hadikultúrájuk nagymértékű hasonlatosságokat mutatott, hogy minden eltérés dacára is⁴⁵ nyugodtan kizárható a „másik” fél taktikájának olyan fokú idegenszerűsége, mint amit az európai és az Európán kívüli hadseregek esetében feltételezhetnek a kutatók. Ezért is tűnik fontosnak kiemelni, hogy az Egyiptomot uraló mamelukok és a Perzsiában megtelepedő mongolok évtizedekig tartó viszálya rendre nagy, nyílt csatákban csúcsozott ki: Ain-Dzsalut (1260), Homsz (1260), Abulujsztan (1276), Homsz (1281), Vádi al-Haznadár – Homsz mellett (1299).⁴⁶ Ezekben természetesen nagy szerep

⁴² *Haenisch, Erich–Yao Ts'ung-wu– Olbricht, Peter–Pinks, Elisabeth: Meng-ta pei-lu und hei-ta shih-leh. Chinesische Gesandtenberichte über die frühen Mongolen 1221 und 1237.* Wiesbaden, 1980. 187–191. o. (A mongol hadviselésről szóló egész fejezet magyar fordítása már megjelenés alatt van: *B. Szabó János: Tatárjárás. A mongol hódítás és Magyarország.* Budapest, 2007.)

⁴³ S analógiaként lehet őket használni más steppei népek hadicselekkkel megnyert csatáihoz, lásd például *Bóna István: A hunok és nagykirályaik.* Budapest, 1993. 10–11. o.; *Uő: A magyarok és Európa a 9–10. században.* Budapest, 2000. (História Könyvtár, Monográfiák, 12.) 31–32. o.

⁴⁴ Például az 1260-as ain-dzsaluti csatáról – a téma korábbi, bőséges irodalmának ismertetésével *Smith, John Masson Jr.: Ayn Jalut: Mamluk Success or Mongol Failure? Harvard Journal of Asiatic Studies.* 44 (1984). 307–345. o.; vö. *Amitai-Reuven. Preiss: Ayn Jalut Revisited.* In: *Medieval Warfare, 1000–1300.* (Ed. *France, John.*) Aldershot, 2006. (The International Library of Essays on Military History) 363–391. o.; Ugyanerről és az 1270-es herati csatáról *Marintez: i. m.;* vö. *Biran, Michal: The Battle of Herat (1270): A Case of Inter-Mongol Warfare.* In: *Warfare in Inner Asian History (500–1800).* (Ed. *Cosmo, Nicola di.*) Leyden, 2002. 175–219. o.; Kubiláj és Kajdu 1301. évi nagy összecsapásáról *Biran, Michal: Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia.* Richmond, 1997. 52–54. o.

⁴⁵ John Masson Smith Jr. és Reuven Amitai-Preiss nézetkülönbségeiről e tekintetben: *Smith, John Masson Jr.: Nomads on Ponies vs. Slaves on Horses.* *Journal of the American Oriental Society.* 118 (1998). 54–62. o.

⁴⁶ *Amitai-Preiss, Reuven: Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260–1281,* Cambridge, 1995.; *Uő: Whither the Ilkhanid Army? Ghazan's first Campaign into Syria (1299–1300)* In: *Warfare in Inner Asian History (500–1800).* (Ed. *Cosmo, Nicola di.*) Leyden, 2002. 221–264. o. Nem volt ez másként korábban

jutott a lovasság manővereinek, a fentebb ismertetett szárnytámadásoknak, átkaroló manővereknek, de ezek az összecsapások ennek ellenére nyílt csaták voltak, melyeket főként nem a „stepei nomádoknál” – sokak által – elengedhetetlennek tartott hadicselek döntöttek el. Ugyanakkor több ízben feltűntek olyan jelenségek, például a kínai követjelentésben említett lóról szállt íjászok alkalmazása, melyet a sztereotíp „stepei lovasíjász” kép nem tartalmaz, holott a mongolok 1230-ban Dzsalaú'd-dín Mangubertí hvárezmi sah, majd 1276-ban Abulujsztannál és 1299-ben Vádi al-Haznadár a mamelukok ellenében is alkalmazták ezt a módszert.⁴⁷

II. A „kalandozások” és a keresztény királyság korának csatáiról

Mikor legyen csata? – Arkadiopolisz (970), Ménfő (1044), Lajta-folyó (1146)

Ma már egyre szélesebb körben elfogadott állítás, hogy nemcsak a steppéken, hanem a középkori Nyugat-Európában és Bizáncban is egyformán kerülendőnek tartották a mindent egy lapra feltevő, kockázatos nyílt csatákat,⁴⁸ s úgy tűnik sikerült megszabadulnunk attól az igen széles körben elterjedt, ámde téves XIX. századi eredetű hiedelemtől, hogy a háborúk célja mindenkor és minden körülmények között a csaták megvívása volt.⁴⁹ Felmerülhet tehát némi kételkedés az irányban is, hogy vajon a nyugati típusú nehézlóvasság számánál feltételezett növekedése arányosan növelte volna a magyar hadvezérek hajlandóságát a nyílt csaták vállalására, vagy hogy egy csata felvállalása pusztán egyes hadvezérek, Belos bán, Dénes ispán vagy épp IV. Béla egyszemélyes döntéséből, téves vagy helyes helyzetértékeléséből következett, így talán néhány – katonai szemzőgből nyugodtan triviálisnak mondható – szempont is érdekessé válhat, ami a magyar hadtörténetírás hagyományos sémáiba eddig többnyire nem került be.

Idegen földön – legalábbis elméletileg – többnyire nagyobb lehetőség volt a kockázatos csaták előli kitérésre, mint a településterület védelmében, hiszen a könnyen manőverező magyar lovascsapatok még a 933. évi merseburgi kelepcéből is képesek voltak megszabadulni, amikor felismerték, hogy a szászok csapdát állítottak nekik.⁵⁰ (Aligha véletlen viszont, hogy több alkalommal is hazatérés közben érték sikeres támadások a szákmánnyal megrakott, immár nehezebben mozgó magyar hadakat.⁵¹) Szinte kivételes-

sem: Gücsülük kara-kitáj uralkodó hadát 1216-ban a fővárosa, Balaszagun mellett vívott csatában verték meg (Biran, 2005. 83. o.), a hvárezmi hadsereggel pedig 1216/1218-ban a kipscak steppén, 1220-ban az iráni Daulatábádnál, illetve 1221-ben az Indus-folyó mellett mérték össze fegyvereiket. Ez utóbbi talán Dzsingisz kán leghíresebb nyílt csatája a nyugati világban.

⁴⁷ Amitai-Preiss, 1995. 171–174., 223–224. o.; Amitai-Preiss, 2002. 254. o.

⁴⁸ A csaták alárendelt szerepéhez a nyugat-európai hadviselésben Gillingham, John: Richard I and Science of Warfare. In: Anglo-Norman Warfare: Studies in Late Anglo-Saxon and Anglo-Norman Military Organization and Warfare. (Ed. Strickland, Matthew.) Rochester, 1992. 194–207. o. A bizánciak „csatakerülő” hadművészeti elveiről és ezek megvalósulásáról Tóssér Márton: Az arkadiopoliszi csata – az utolsó kalandozó hadjárat, 970. *Hadtörténelmi Közlemények*, 117 (2004). 599–603. o.

⁴⁹ Melynek egyik jó példája a kiváló katona, Hazay Samu tanulmánya: A X. századbéli magyar hadügyről. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1 (1888). 549–561. o.

⁵⁰ Veszprémy László: Megjegyzések a magyarok taktikájáról a merseburgi csatában. *Hadtörténelmi Közlemények*, új folyam, 34 (1987). 315–317. o.

⁵¹ B. Szabó János: Gondolatok a 9–10. századi magyar hadviselésről. A Krími Kánság vizsgálatának bevonása a „kalandozó” hadjáratok kutatásába. In: Fegyveres nomádok, nomád fegyveresek. Budapest, 2004. (Magyar Östörténeti Könyvtár, 21.) 132. o.

nek tekinthető, hogy a már említett, 934-ben (?) bizánciak ellen vívott csatára és a 955. évi augsburgi vereségre is egy-egy megerősített város ostroma miatt került sor.

Ám ha időnként sor is került egy-egy nagyobb nyílt összecsapásra, akkor is – a *Kudatgu Biligben* is megfogalmazott – egyszerű és ésszerű elvek érvényesültek: például túlerőben lévő sereggel – akár a feltételezhető minőségi különbségek dacára is – nyilván szívesebben vállaltak csatát. 970-ben Arkadiopolisznál szinte bizonyos, hogy a magyarok és szövetségeseik, a ruszok, bolgárok és besenyők hadai komoly túlerőben voltak a bizánciak seregéhez képest.⁵² A magyar krónikák szerint 1044-ben Aba Sámuel Ménfőnél azért is vállalt csatát a gyalogságát hátrahagyó Ottó seregével, „mert néhány bajor közölte vele, hogy a császár csak kevés emberrel jött ellene”.⁵³ A magyar túlerő Aba saját csapatainak árulása nélkül talán meg is hozta volna a várt eredményt, hiszen az *Altaichi Évkönyvek* szerzője is igen érzékletesen írt a nyomasztóan népes magyar csapatokról „amelyek – mintha erdő nőtt volna ki – a felettéb tágas mezőt elborították”.⁵⁴ A túlerő fontos motiváció lehetett az 1146. évi Lajta-menti csata kezdeményezésekor, ahol a magyar krónika szerint épp azért kereste a magyar sereg osztrák területen a csatát, mert „egy Guncel nevű tolmács, aki mind a két nyelvet jól ismerte, hírül adta a királynak, hogy közeledik a teutonok serege. És azt mondta, ez a legjobb alkalom, hogy a király rájuk rontson, mert kevesen vannak, és nem jött el mindenki, akit segítségül hívtak.”⁵⁵

A másik fontos tényező, ami egy nyílt csata felvállalására sarkallhatta a magyar vezéreket, az az ellenfél átkelése egy folyón, ami igen komoly gondokat okozhatott a támadónak, s óhatatlanul erői megosztásához, rendjének lazulásához vezetett. Nemcsak a mongolok használták ki tehát 1223-ban a Kalkánál a folyót, mint „seregmegosztó” és zavarkeltő tényezőt, hanem – különösen a folyókra támaszkodó nyugati és déli határ védelmében – a magyarok is több ízben: 1044-ben Ménfőnél a Rábán, 1128-ban Haramnál és 1165-ben Zimonynál a Dunán, 1271-ben pedig előbb Moson környékén a Dunán, majd a Lajtán, végül pedig a Rábcán átkelő ellenséget támadták meg.⁵⁶

Mindenképpen „nyugatiak”-e a keresztény királyság hadvezéreinek taktikai mintái? – Zimony (1167), Muhi (1241)

A zimonyi csata az első hadiesemény, mely esetében a régebbi kutatók zöme szinte egyöntetűen arra az álláspontra jutott, az ősi magyar taktika „elhagyása” okozta a magyarok kudarcát. E vélekedések szerint az 1167-es csata alkalmával Choniates és Kinnamos által leírt magyar csatarend ellentmond mindannak, amit az „ősi” magyar lo-

⁵² Ez lehet az egyik oka annak, hogy miért is mehettek bele különösebb habozás nélkül a bizánciakkal vívott nyílt csatába a besenyők törbecsalása után. Vö. *Töcsér Márton*: Az arkadiopoliszi csata – az utolsó kalandozó hadjárat, 970. *Haditörténelmi Közlemények*, 117 (2004). 603–605. o.

⁵³ Képes Krónika. (Ford. *Bellus Ibolya*.) Budapest, 1986. (Pro Memoria) 103. o.

⁵⁴ Az államalapítás korának írott forrásai. (Szerk. *Kristó Gyula*.) Szeged, 1999. 250–251. o. A csatáról szóló legújabb, igen részletes tanulmány: *Négyesi Lajos*: A ménfői csata. *Haditörténelmi Közlemények*, 1994. 136–146. o.

⁵⁵ Képes Krónika, 206. o.

⁵⁶ Az 1271. évi harcokra: *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. Budapest, 1993. 150. o.; vö. *Kristó Gyula*: Háború és hadviselés az Árpádok korában. Szeged, 2003. 184. o. A déli határon a Duna olyan széles természetes akadályt képezett, hogy ott már egy hídfő kiépítését is a siker reményében akadályozhatták a magyarok. (*B. Szabó János*–*Somogyi Győző*: Elfeledett háborúk. Magyar–bizánci harcok a X–XIII. században. Budapest, 1999. 66., 83. o.

vassági taktikáról tudni lehet: „Azok felálltak, ittak, majd gyorsan fegyvereik után nyúlva a megszokott módon csatarendbe álltak. Mert mindig az a szokásuk, hogy válogatott harcosaik töltik be az élvonalat. A császár, aki ezt már régen tudta, ezért megparancsolta Andronikosnak, hogy fordítva állítsa fel a csatasort.”⁵⁷ A magyar vezérnek „fogalma sem volt arról, hogy az adott helyzetben mit is kell tenni, ezért a parancsnoksága alatt levő sereget nem osztotta jobb- és balszárnyakra, nem különítette osztagokra és szakaszokra, hanem egy akkora hadat egyetlen egységbe gyúrva, tömörítve, ahogyan volt [...] úgy közeledett [...] Maga az ellenséges sereg valójában ijesztő és félelmetes látvány volt: csupa lovas és dárdás. Nem csupán az emberek viseltek lábíg erő teljes fegyverzetet, hanem még a lovakon is homlokszíjakat és szügykötöket lehetett látni, és homlok- és szügyvédők borították őket.”⁵⁸

Az, hogy a bizánci szemtanuknak nem volt betekintése a magyar csatarend belső szerkezetébe, így azt miért írták le homogén „masszának”, már Pauler Gyula és az ő nyomán Darkó Jenő is meg tudta magyarázni az avarokról, türkökről, magyarokról, bulgárokról író bizánci taktikák nyomán.⁵⁹ Ha azonban abból indulunk ki – mint az már szinte hagyományosan szokás –, hogy a steppei taktika csak és kizárólag könnyűfegyverzetű lovasfjászkokra épült, ezeket a sorokat valóban nem lehet másként értelmezni, mint idegen harcosok és valami idegen metódus megjelenését a magyar taktikában. Csakhogy számot kell vetnünk azzal is, hogy a középkorban számos steppei nép, az avar, a türk, a kazár, a kitan, a dzsürcsi, a mongol rendszeresen alkalmazott könnyű- és nehézlovasságot egyszerre a harc téren,⁶⁰ s ilyen esetben – mint azt Plano Carpini leírásában és a kínai követjelentésben is láthattuk –, a mongolok vagy a dzsürcsi Csin-dinasztia XII. századi alapítója, a hazai szakirodalomban kevésbé ismert Akuta is időnként a jól védett, páncélos harcosokat állították az élvonalba.⁶¹ Így, bár a nehézlovasság ilyen módon való felhasználása talán nem tartozott a leggyakrabban alkalmazott csatarendek közé a steppei népek körében, mégsem tarthatjuk kizárólag „nyugati” sajátosságnak.

A zimonyi csatához hasonlóan a muhi eseteiben is többek többször is felróták, hogy a magyarok nagy mértékben eltértek őseik hagyományaitól.⁶² Néhány kutató még a Spalatói Tamás leírásában kulcsfontosságú szekérvár létezését is kétségbe vonta, mások pedig nem győzték kárhoznati ezt a „nyugati” újdonságot, mely állítólag lehetetlenné tette az oly nagyra értékelt hagyományos magyar lovasharcászat kibontakozását a csatában.⁶³ Mivel Veszprémy László – Köhler nyomán – már meggyőzően igazolta, hogy a

⁵⁷ Moravcsik: i. m. 243. o.

⁵⁸ Uo. 289. o.

⁵⁹ Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. 2. kiadás. 1. k. Budapest, 1899. 315. o.; Darkó Jenő: A magyar huszárság eredete. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1937. 153. o.

⁶⁰ Hidán Csaba: Mit jelent a könnyű-, és mit jelent a nehézlovas? Terminológiai problémák az „eurázsiai nomád” lovassággal kapcsolatban. *Társadalom és honvédelem*, 4 (2000). 7–20. o.; Wittfogel, Karl A. – Feng Chia-sheng: History of Chinese Society. Liao (907–1125). *Transactions of the American Philosophical Society*, New Series 36 (1946). 531. o.

⁶¹ A dzsürcsi lovasság taktikájáról Martin, Desmond: The Mongol Army. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 75 (1943). 69. o. 2. j. Ennek okairól készülő tanulmányomban fogok bővebb magyarázatot adni.

⁶² Pauler Gyula: Néhány szó hadi viszonyainkról a XI–XIII. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1 (1888). 501–526. o.; Bárczay Oszkár: Két hadiesemény a XIII. századból. *Uo.*, 6 (1893). 485–490. o.; Marczali Henrik: Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301). Budapest, 1896. 470., 472. o.

⁶³ A kérdés irodalmának alapos áttekintése Borosy András: Történetírók a tatárjárásról. *Hadtörténelmi Közlemények*. (1991) 3–20. o.; A régi megközelítés végiggondolatlan pontjairól: B. Szabó, 2001. 87–90. o.

szekérvár használata meglehetősen széles körben el volt terjedve Európában, alkalmazását valóban gondolhatnánk valamiféle „nyugati” hatásnak.⁶⁴

Ám még ez esetben is adódnak „steppei” párhuzamok. Az avarok Singidunum városának védelmére építettek szekérvárat 595-ben,⁶⁵ a kalandozó magyarok esetében pedig a 924. évi Saint Galleni portya leírásában találni igen fontos részleteket. A híres kolostor kifosztása után ugyanis egy felbukkanó ellenséges csapat miatt a magyarok egybegyűltek és zsákmányukkal egy harcra alkalmasabb mezőre vonultak, ahol „a csatasort – a körülmenyekhez képest – serényen felállítva, a kocsikat és az egyéb málhát körben elhelyezve egymást váltva örködtek az éj folyamán.”⁶⁶ Ez esetben tehát a vonuló csapat szekerekkel megerősített táborba húzódott éjszakára, hogy megakadályozzon egy váratlan rajtaütést – épp abból okból, ami miatt IV. Béla katonái is tették ezt a Sajónál.

A szekerekkel körbevett tábor – a közhiedelemmel ellentétben – remek megerősített állásként szolgálhatott nyílt csatákban is a steppei íjászlovasság számára. A besenyők a XI. század közepén például kifejezetten előszeretettel küzdöttek szekérvárra támaszkodva: „Ahogy a besenyők várták a bizánciak támadását – miközben kocsijaik falként vették körbe őket –, némely bizánci oszlop sebesen és kiabálva rohant a barbár tábor felé. A nyilazó barbárok, a nyilak által okozott sebesülésekkel pánikba ejtették ellenségeik [a bizánciak] lovait, és rákényszerítették a bizánciakat, hogy megszegyenülve elmeneküljenek. [...] Egy másik összezapás is történt, amikor a bizánciak hasonló vereséget szenvedtek el: a bizánciak elmenekültek, a besenyők pedig kitaróan üldözték őket.”⁶⁷

A besenyők később 1087-ben, 1091-ben I. Alexiosz, végül pedig 1122-ben II. János császár ellen is hasonló taktikával harcoltak. A hozzájuk hasonló módon főként lovon küzdő, ám közelharcban valószínűleg fölényben lévő bizánciak így nem tudták egykönnyen elérni a hevenyészett védővonal mögül rájuk nyilazó harcosokat – II. János is csak a gyalogos varang gárda bevetésével tudta áttörni a szekerek vonalát.⁶⁸ Védelmi harcaikban az oroszok ellenében a kunok is alkalmaztak szekérvárat, s ennek a rögtönzött védelmi eszköznek a használata még a XIV. században is teljesen szokványos dolog volt az Európában felbukkanó kizsáncsi törököknél is.⁶⁹ (Egyes kései példákából az is kiderül, hogy a szekérvár korántsem korlátozta minden esetben a mozgékony lovasság hatékony alkalmazását.⁷⁰)

⁶⁴ *Veszprémi László*: Új szempontok a tatárjárás történetéhez. In: Mohács. (Szerk. *Nagy Balázs*.) Budapest, 2003. (Nemzet és Emlékezet.) 390. o.; A szekérvár – már Salamon Ferenc által is felvetett – nyugati eredetet már Thúry József vitatta. *Thúry*, 1888. 591. o.

⁶⁵ *Szádeczky-Kardoss*: i. m. 109. o.

⁶⁶ *Ekkehard krónikája*: A honfoglalás korának írott forrásai. (Szerk. *Kristó Gyula*.) Szeged, 1995. 251. o.

⁶⁷ Michael Attaliates történeti műve e részletének angol fordítása: *Kaegi, Walter Emil*: The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia. *Speculum*, 1964. 103. o.

⁶⁸ *Anna Komnene*: Alexias. <http://www.fordham.edu/halsall/basis/AnnaComnena-Alexiad07.html>. és <http://www.fordham.edu/halsall/basis/AnnaComnena-Alexiad08.html>. (Letöltve 2007. március 5-én); *Kinnamos, John*: The Deeds of John and Manuel Comnenus. (Trans. *Brand, M. Charles*.) New York, 1976. 15–16. o.; *Somogyi Győző*: Idegen népelemek a Komnénosz-kor bizánci hadseregében. Kézirat.

⁶⁹ *Oikonomides, Nicolas*: The Turks in Europe (1305) and Serbs in Asia Minor (1313) In: The Ottoman Emirate: 1300–1389. (Ed. *Zachariadou, Elizabeth*.) 1993. 164. o.; *Razin, Evgenij A.*: A hadművészet története. II. k. Budapest, 1961. 98. o.

⁷⁰ Például a XVI. századi lengyel hadművészetben: *B. Szabó János*: A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom”. II. rész. A magyar hadsereg a mohácsi csatában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 118 (2005). 591. o.

Mindezen túl a steppei hadviselésre vonatkozó források akár még azt a feltevést is megengedik, hogy Muhinál nem egyszerűen egy hevenyészett szekérvár oltalmazta a magyar tábor: Spalatói Tamás szövege szerint ugyanis a magyarok nemcsak szekerekkel, hanem pajzsokkal is körbevették sátraikat.⁷¹ A perzsa Gardízi leírása szerint a X. századi kazárok is pajzsokkal vették körül a táborukat, melyeket az egyes katonák felszereléséhez tartozó cövekekhez rögzítettek, s az így összeállított pajzsfalat igen gyorsan, kevesebb, mint egy óra alatt fel lehetett állítani.⁷² Némileg hasonló módon, pajzsokból összeállított tábori erődítményt még az oszmán-törökök is alkalmaztak a XV. században.⁷³

A muhi csatáról kialakult sztereotíp kép ismeretében talán mégis az a legmeghökkenőbb, hogy maguk a mongolok is használtak bizonyos esetekben ideiglenes tábori erődítményt a csatáikban. Amikor 1272-ben a Közel-Kelet meghódításán fáradozó mongol hadsereg egyik seregteste az Eufrátesz felső folyása mentén található al-Bira (a mai Törökország területén található Birecik) várát ostromolta, egy 5000 fős mongol különítmény lóról szállva a folyó egyetlen közeli gázlójával szemben felépített – mongolul sibe-nek nevezett – paliszáddal megerősített állásba vette be magát, hogy így akadályozza meg a vár felmentésére induló, túlerőben lévő egyiptomi mameluk hadsereg átkelését az Eufráteszen.⁷⁴

Elképzelhető-e a folyamatosság? – Brenta-folyó (899),
Augsburg (955), Kroisenbrunn (1260), Dürnkrot (1278)

Az ellenség közelségében egy folyón való átkelést viszont speciális „steppei” manőverként szokás leírni, melyet csak és kizárólag a nomádok könnyűlovassága volt képes végrehajtani. Az jóval kevésbé közismert, hogy az ilyen manőverek természetesen igen komoly veszélyeket hordoztak a támadó fél számára is, mint azt az 1260. július 12-én lezajlott kroisenbrunni – más néven morvamezei csata – is bizonyítja. Ezúttal a körülmények a Morva folyó két partján felsorakozó cseh–osztrák és magyar sereg számára egyaránt kedvezőtlennek tűnhettek. Az eseményt tárgyaló krónikákban olvasható több tíz-, sőt százezres létszámadatok alapján arra gondolhatunk, mindkét fél igen jelentős haddal

⁷¹ „Composuerunt ergo se quasi in quodam artissimo stabulo cuncti, circumponentes currus et clipeos undique quasi pro munimento castrorum” *Gombos F. Albin: Catalogus fontium historiae Hungaricae aeo ducum et regnum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCI.* Budapest, 1937–1938. 2234. o.; „Úgy rendeződtek el tehát, mintha valamilyen szűk karámban volnának mindnyájan, körs-körül állítva szekereiket és pajzsait, mintegy a tábor védelméül.” Tatárjárás, 54. o.

⁷² Gardízi első magyar fordítása *A magyar honfoglalás kútfoi.* Budapest, 1900. (Reprint: 1995.) 157–158. o.; *Martinez, Arsian P.: Gardízi's Two Chapters on the Turks. Archivum Eurasiae Medii Aevii, 2 (1982).* 154–155. o.; *Göckenjan, Hansgerd-Zimanyi, István: Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter: die Gayhani-Tradition (Ibn Rusta, Gardizi, Hudud al-'Alam, al-Bakri und al-Marwazi).* Wiesbaden, 2001. 168. o. Talán hasonló ideiglenes hun tábori erődítményről számolt be a catalunumi csata kapcsán *Jordanes is. Iordanes: Getica.* (Közreadja Kiss Magdolna.) Budapest, 2004. 83–84. o., lásd: *Golden, Peter B.: War and Warfare in the Pre-Cingissid Western Steppes of Eurasia.* In: *Warfare in Inner Asian History (500–1800).* (Ed. Cosmo, Nicola di.) Leyden, 2002. 138. o.

⁷³ *Mihajlović, Konstantin: Memoirs of a Janissary.* (Transl. by Stolz, Benjamin.) Ann Harbor, 1975. 165. o. Elképzelhető, hogy hasonló védelmi berendezést még az 1526. évi mohácsi csatában is használtak az oszmánok. Vö. *B. Szabó János: A mohácsi csata.* Budapest, 2006. 130. o.

⁷⁴ *Amitai-Preiss, 1995.* 129–131. o.

készült a Közép-Európa feletti dominanciáért folyó végső küzdelemre: a cseh király, Ottokár hadai, ha létszámukban nem feltétlenül múlták is felül IV. Béla hadait, a csatadöntő erőnek tartott nehézlövasság szempontjából szinte biztosan fölényben voltak a jobbjára könnyűlovas csapatokat felvonultató magyarokkal szemben.⁷⁵ Tekintettel azonban arra, hogy a cseh–osztrák félnek élelmezési nehézségei támadtak, nagyon is elképzelhető, hogy azoknak a krónikásoknak az adatai álltak közelebb a valósághoz, akik szerint abszolút értelemben is létszámfölényben voltak IV. Béla seregével szemben.⁷⁶ Ráadásul a két sereget elválasztó folyó mindkét fél számára komoly akadályt jelenthetett, és a korábban szétszórta gyülekező csapatok elleni váratlan támadás – korábban már jól bevált – lehetősége Ottokár csapatainak összevonása után már nem állt fenn.⁷⁷ A patthelyzetet a cseh király korántsem önzetlen ajánlata oldotta fel: július 12–13-ra fegyverszünetet ajánlott a magyaroknak, hogy azok nyugodtan átkelhessenek csapataikkal a Morván, s ebbe némi habozás – és állítólag a kunok vezéreivel folytatott tanácskozás – után IV. Béla bele is ment.⁷⁸ Ezután következett be a középkori magyar hadtörténet egyik legjelentősebb és legmeghökentőbb kudarca: a trónörökös, István herceg vezetésével a folyón éjszaka átkelő magyar előhad a fegyverszünettel mit sem törődve harcra bocsátkozott az ellenséggel, s mielőtt a teljes magyar sereg átkelhetett volna a Morván, a csata lényegében már el is veszett.⁷⁹

Erről a csatáról – tudtommal – eddig nem készült egyetlen modern magyar, cseh vagy osztrák feldolgozás sem, még a Babenberg-örökségért folytatott harcot nagy részletességgel feldolgozó Szende László is elkerülte részletes elemzését, holott katonai szempontból rendkívül izgalmas kérdéssel, szinte már rejtéllyel állunk szemben.

Az egyik lehetséges – és a magyar hadtörténetírásban szokványosnak mondható magyarázat erre –, hogy pusztán egy véletlen incidens sodorta volna a végzetes küzdelembe a szemben álló feleket.⁸⁰ Ehhez társul időnként az a feltételezés is, hogy a IV. Béla korában már olyannyira áthatotta volna valamiféle furcsán értelmezett „lovagi szellem” a magyar hadvezetést,⁸¹ hogy pusztán emiatt egy számára nyilvánvalóan előnytelen állás-

⁷⁵ *Szende László: Harc a Babenberg örökségért (1246–1261). Sic itur ad astra*, 11 (1999). 290–294. o.

⁷⁶ Az élelmezési problémákról: *Ottokár von Steiern*: Reimchronik. In: *Gombos, Albinus Franciscus: Catalogus Fontium Historiae Hungaricae III*. Budapestini, 1938. 1793. o. Ottokár 1260 nyarán addig szokatlan erejű erőket vonhatott össze, hiszen korábban egyetlen nagyobb csatára sem került sor, annak ellenére, hogy a magyar és kun könnyűlövasság IV. Béla lengyel és halicsi szövetségeivel rendszeresen dúlta az ellenséges határmenti területeket. *Szende*: i. m. 269–287. o.

⁷⁷ *Szücs*: i. m. 87. o.; *Szende*: i. m. 294–296. o.

⁷⁸ *Ottokár von Steiern*: Reimchronik. i. m. 1794–1795. o.

⁷⁹ *Kristó Gyula: Háborúk és hadviselés az Árpádok korában*. Szeged, 2003. 178–179. o.

⁸⁰ Rónai Horváth Jenő azon az alapon vetett el minden más lehetőséget, hogy „a felek közül a magyar volt az, kinek a harc megkezdése érdeke ellen vala, mert hiszen a sereg még átkelő félben tehát harcászatiilag a legkedvezőtlenebb helyzetben volt; az átkelés megzavarása a magyar seregére, mely erejét a küzdő térre vonni nem volt képes, csak végzetes lehetett.” *Magyar Hadi Krónika. A magyar nemzet ezeréves küzdelmeinek katonai története*. I. k. A honfoglalástól a mohácsi csatáig. Budapest, 1895. 134. o. Ezzel szemben például Négyesi Lajosban felmerült az a gondolat, hogy Ottokár tulajdonképpen a „színelte megfutamodás” egy módosított verziójával csalta lépze a magyarokat. *Négyesi Lajos: A morvamezei csaták*. A publikálatlan kéziratához Négyesi Lajos szívessége folytán jutottam hozzá.

⁸¹ Jellemző módon *Doberdói Bánlaky (Breit) József* ennek az eseménynek az értékelésekor sem jutott el oda, hogy bármi célszerűséget vagy értelmet keressen a magyar fél cselekedeteiben. *A magyar nemzet hadtörténelme*. VI. Rész. A tatárjárás utáni hadjáratok az Árpádház kihaltáig (1242–1300). Budapest, 1930. 49–50. o.

ban kívánt csatába szállni, ám ez a vélekedés a körülmények és a fejlemények ismertetésben igen sok fenntartással kezelendő.⁸²

Az ugyan jobban belátható lenne, hogy a „lovagi szemlélettel” talán jobban áthatott csehek és osztrákok számára mi lehetett az alku előnyös oldala: amellet, hogy a magyar sereg – hátában a folyóval – kedvezőtlenebb pozícióba került, a csata előtt Ottokár is nagyobb területen tudta szétszítani, nagyobb területről tudta élelmezni szűkölködő csapatait. Mindezzel IV. Béla és vezérei is tisztában lehettek, sőt erre a körülményre akár tervet is építhettek: a szétszóródótt, gyanútlan ellenségre még készületlen állapotában kell a vízi akadályt könnyedén leküzdő könnylovassággal megsemmisítő csapást mérni.

Bár mindez természetesen csak egy a lehetséges magyarázatok közül, az, hogy Ottokár király a pápához írt levelében pontosan eszerint adta elő az események menetét, némileg növeli a valószínűségét: a magyarok előhada már 11-éről 12-ére virradó éjszaka átkelt a folyón, s 12-én – mint a fentebb ismertetett adatokból kiderült a steppei hadviselésben igencsak elterjedt – félkör alakú csatarendben váratlan támadást intézett Ottokár stájeréből álló utóvédje ellen. A király riadóztatta távolabb tartózkodó csapatait is, s személyesen sietett a megtámadottak segítségére.⁸³

Bár a cseh király beavatkozása után kibontakozó harc részleteiről nem rendelkezünk túl sok információval, azt a felvetést, hogy az ekkor kibontakozó harc legfontosabb momentuma az lett volna, hogy a kunok és magyarok sűrűn záporozó nyilai nem tudtak kárt tenni a támadó cseh és osztrák nehézlovasságban, nyugodtan elvethetjük, hiszen tizennyolc évvel később a magyarok és kunok ugyanilyen fegyverekkel igen komoly károkat tudtak okozni a cseheknek a második morvamezei csatában.⁸⁴ Az azonban bizonyos, hogy az átkelt magyar seregrész egyik legfontosabb parancsnoka, István herceg igen szorult helyzetbe került, talán meg is sebesült,⁸⁵ a vezér eltűnése pedig könnyen okozhat pánikot a seregben – ami ezúttal be is következett. A megfutamodók összekeveredtek a folyón át a segítségükre igyekvőkkel, a kavardásban sokan a vízbe veszttek, s végül az egész magyar sereg – állítólag a folyón való átkelés közben sokezeres veszteségeket szenvedve – a még érintetlen csapatokkal együtt, táborát hátrahagyva megfutott.

Noha egy ilyen eset sosem vet túl jó fényt az előzetes megállapodást megszegő félre, a siker sok mindenért kárpótolhat: amint azt a 899. évi brentai diadal is megmutatta, akár háromszoros túlerőben lévő, megállapodásra nem hajló ellenséggel szemben is komoly eredményt lehetett elérni. Ez esetben csupán a Gombos F. Albin által példaadó gondos-

⁸² Hiszen a királyi haditanácsban helyet kaptak a kunok vezérei is, s a trónörökös, a későbbi V. István is, aki épp 1260 júniusában adott leckét Ottokár vitézeinek a „steppei” hadviselésből. A magyarországi lovagi kultúra korlátairól: *Kurcz Ágnes*: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Budapest, 1988.

⁸³ Ottokár cseh király levele IV. Sándor pápához az *Annales Ottakariani*-ban. In: *Gombos, Albinus Franciscus*: *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae I.* Budapestini, 1937. 166. o.; *Doberdói Bánlaky (Breit) József* – aki szintén az akaratlan incidens hipotézise mellett állt ki – csupán egy felderítő csapat akciójából vezeteti le az összecsapást, noha ez a „felderítő csapat” szerinte, miután „a csehek elsáncolt táborára akadt, talán, hogy abba mélyebb betekintést nyerjen, a csoport parancsnoka több irányból jövő koncentrikus támadást rendelt el a sibenbrunni tábor ellen” *A magyar nemzet hadtörténelme. VI. Rész. A tatárjárás utáni hadjáratok az Árpádház kihaltáig (1242–1300).* Budapest, 1930. 48–49. o. Ha hihetőnek tartjuk Ottokár állítását, akkor ez fegyvernagyválas idején aligha nevezhető természetes viselkedésnek – különösen nem a XIX. század katonai iskoláiból kikerült, első világháborús veterán számára.

⁸⁴ *Kristó*: i. m. 179. o.; vö. *Kristó*: i. m. 192. o.

⁸⁵ *Szende*: i. m. 297. o.

sággal elemzett esemény⁸⁶ – mely oly sok a magyar vitézséget és hadi rátermettséget, sőt zsenialitást ecsetelő leírást ihletett meg – egy apró momentuma érdemel figyelmet: Liudprand beszámolója szerint ugyanis a sikeres magyar támadás a Brenta folyón keresztül azért is hatott a meglepetés erejével „mert a keresztények a béketárgyalások alatt a hosszas várakozást elunták és szétszéledve evéshez láttak”.⁸⁷ Amint az a fentiekből remélhetőleg kitűnt, az a lehetőség, hogy efféle „pogány módra”, tárgyalások látszatával altassák el az ellenfél éberségét, az 1260. évi morvamezei csata esetében is fennáll.

Tízennyolc évvel később majdnem ugyanazon a helyen a magyar hadak nyílt csatában látványos revansot vettek Ottakáron a korábbi kudarcért. Az 1278-as morvamezei csata Közép-Európa egyik legjobban dokumentált középkori hadieseménye, a rá vonatkozó főbb német, osztrák és cseh forrásokat mintaszerűen vizsgálta meg Andreas Kusternig osztrák kutató.⁸⁸ Figyelemre méltó azonban, hogy az általa már 1982-ben közölt rövid csataleírás ennek ellenére lényegében Köhler tábornok XIX. századi művéen nyugszik, mely szerint a magyar csapatok Habsburg Rudolf több lépcsős csatarendjének első lépcsőjében kaptak volna helyet – épp úgy, ahogyan II. Frigyes is oda állította könynyülovasságát az 1237. évi cortenuovai csatában, ahol császár oldalán az ifjú Habsburg Rudolf is harcolt. (Magyarországon utoljára 1890-ben publikált ehhez hasonló leírást Köhler nyomán Soós Elemér.⁸⁹) Ennek az elképzelésnek az ellentmondásaira már 1893-ban felhívta a figyelmet Bárczay Oszkár, aki az eltérő látásmódú forrásokat, valamint Köhler és vitapartnereinek álláspontját is figyelembe véve úgy próbálta meg Köhler hipotézisének gyöngye pontját⁹⁰ kiküszöbölni, hogy a csatában részt vevő egész magyar hadat Rudolf jobbszárnyára helyezte, ami után lehetővé vált, hogy IV. László magyar és kun harcosai szinte külön csatát vívjanak a valószínűleg velük szembe állított csehekkel és morvákkal.⁹¹ Amennyiben elfogadjuk ezt a feltevést – márpedig a források anomáliáinak magyarázatára ennél jobb megoldást a kutatók eddig nem tudtak felmutatni –, ez esetben nyugodtan ki is zárhatjuk a szövetséges hadak más részeit a vizsgálódások köréből.⁹²

⁸⁶ *Gombos F. Albin*: A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása. *Hadtörténelmi Közlemények*, 28 (1927). 464–471 o.

⁸⁷ Liudprand történeti munkái. (Ford. *Jurkovich Emil–Gombos F. Albin.*) Budapest, 1908. 52. o.

⁸⁸ *Kusternig, Andreas*: Erzählende Quellen des Mittelalters: die Problematik mittelalterlicher Historiographie am Beispiel der Schlacht bei Dürnkrut und Jedenspeigen 1278. Wien, 1982. Ehhez hasonló módszerességgel ebből a korszakból jószerevel egyetlen magyar vonatkozású hadiesemény középkori forrásait sem dolgozta fel soha senki! Vö. *Zsoldos Attila*: Ápád-kori hadtörténetírásunk mai állása. Új eredmények, régi adósságok. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2000. 420. o.

⁸⁹ *Kusternig*: i. m. 14–15. o.; *Köhler, Gustav*: Entwicklung des Kriegswesens und der Kriegführung in der Ritterzeit von Mitte des 11. Jahrhunderts bis zu den Husitenkriegen. Breslau, 1889. 3. k. 324. o.; *Soós Elemér*: Az 1278. évi morvamezei csata. *Hadtörténelmi Közlemények*, 3 (1890). 459–477. o. Így *Pálóczy Horvát András* már mint a hazai véleményektől eltérő álláspontot ismertette Kusternig leírását. Besenyők, kunok, jászok. Budapest, 1989. 61–62. o.

⁹⁰ Tudniillik azt, hogy az első lépcsőben feltételezett magyarok harcairól lényegében nem írnak a különféle német seregtestek összecsapását megörökítő szövegek, holott eszerint a magyaroknak épp ezek között kellett volna tevékenykednie a csatában.

⁹¹ *Bárczay Oszkár*: Két hadiesemény a XIII. századból. *Hadtörténelmi Közlemények*, 6 (1893). 491–497., 672–674. o.

⁹² Az ő nyomán kisebb nagyobb változásokkal ez az elképzelés került be szinte minden fontosabb hadtörténeti összefoglaló munkába. Lásd: *Doberdói Bánlák (Breit) József*: A magyar nemzet hadtörténelme. VI. Rész. A tatárjárás utáni hadjáratok az Árpád-ház kihaltáig (1242–1300). Budapest, 1930. 150–153. o.; *Borosy András*: A magyar királyság hadügye és háborúi a tatárjárástól az Árpád-ház kihalásáig (1242–1301.) In: Magyarország hadtör-

A magyar hadsereget három csoportra osztották: az elsőt Csák Máté nádor, a másodikat Gutkeled István országbíró vezette, míg a harmadik csapat az ifjú király, IV. László körül csoportosult.⁹³ Bár az újabb irodalomban az az elfogadott álláspont, hogy az első két sereget egymás mögött állt volna a csatarendben, valójában ehhez a források semmiféle fogódzót nem adnak, így épp ilyen valószínű feltételezés lehet az is – ahogyan erre egykor Soós és Bárczay is utalt⁹⁴ – hogy egyetlen vonalban álltak egymás mellett, azaz tulajdonképpen a szövetségesek balszárnyán álló magyar sereg két „szárnyát” is alkothatták.

Tőlük távolabb foglalt helyet IV. László és kísérete, amit hagyományosan a király ifjú korával szokás magyarázni, holott II. Géza sem volt idősebb, amikor 1146-ban a Lajta-menti csatában átesett a „tűzkeresztségen”. Annál figyelemre méltóbb, hogy mindkét csatában hasonló volt a két ifjú király pozíciója: a derékhadtól távolabb foglaltak állást kíséretükkel – míg az ellenfél vezére az osztrák herceg és a cseh király a csatasorokban harcolt. A Rímes Krónika szerint „így szokták ezt a magyarok, s nyíltan meg is mondják, hogy királyuk túlon túl becses számukra, semhogy személyesen vegyen részt a harcban: Ők ugyanis könnyű vértetű, gyors paripákon tudnak lovagolni, s ha kergetni kezdik őket, ostorral biztatják gyors futásra lovaikat. Minthogy azonban a szerencse forgandó, erre nem bízzák magukat.”⁹⁵ Amellett, hogy ez a részlet egyértelmű utalást tartalmaz a magyarok manőverező könnyűlovasságon alapuló taktikájára, azt is elárulja, hogy a magyar sereg fővezérének „harcálláspontja” úgy lett kiválasztva egy hegyen, hogy IV. László „látott és hallott mindent, ami a tágas mezőn lejátszódott”⁹⁶ – pontosan úgy, ahogyan az egy csapatait háttérből irányító steppei hadvezér esetében is történt volna.⁹⁷

Bár a Rímes Krónika nyomán a legtöbb új összefoglalás fontosnak tartja hangsúlyozni a magyar nehézlovasság, különösen pedig a két sereget „sváb-módon” harcoló vezéreinek szerepét, nem árt emlékeztetni arra, hogy ezek a vezérek a *Liber Certarum Historiarum* szerint épp azért lettek felkérve a feladatra, mert kiválóan értették az íjászlovasság harcának minden csínját-bínját.⁹⁸ A csata egyetlen magyar krónikásának, IV. László feltehetően jól értesült udvari papjának, Kézai Simonnak a tudósítása pedig azt támasztja alá, hogy a magyaroknál ennek még mindig elég nagy jelentőséget tulajdonítottak: „László király pedig [...] a cseh sereg közelébe vonult és minden oldalról körbezárta.”⁹⁹ Azután a lovaikat és őket magukat a király magyarjai és kunjai nyilaikkal sebeket

ténete. (Főszerk. *Liptai Ervin.*) I. k. Budapest, 1985. 54–55. o.; *Kristó: i. m.* 190–192. o.; *Veszprémy László: In: Fegyvert s vitézt... A magyar hadtörténelem nagy csatái.* (Szerk. *Hermann Róbert.*) Budapest, 2003. 32–33. o.

⁹³ A három magyar csapatról: *Annales Sancti Rudberti Salisburgenses.* In: *Kusternig: i. m.* 54–55. o. A csapatok vezéréiről: *Ottokar von Steiern:* Reimchronik. (Ford. *Valaczkai László.*) In: Kun László emlékezete. (Szerk. *Kristó Gyula.*) Szeged, 1994. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 5.) 105–106. o.

⁹⁴ *Soós: i. m.* 469–470.; *Bárczay: i. m.* 673. o.

⁹⁵ *Ottokar von Steiern:* Reimchronik. (Ford. *Valaczkai László.*) i. m. 107. o.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ „A vezérek, illetőleg a hadsereg vezetői nem bocsátkoznak harcba, hanem messze, az ellenséges sereggel szemközt állnak fel” *Carpini: i. m.* 134. o.

⁹⁸ *Kusternig: i. m.* 146–147. o.

⁹⁹ Az *Annales Ottakariani* a magyarok megnevezése nélkül arról tudósít, hogy a cseh sereget a félhold alakú csatarendben támadta az ellenség és be is bekerítette (*Gombos, Albinus Franciscus: Catalogus Fontium Historiae Hungaricae I.* Budapestini, 1937. 168. o.; német fordítása: *Kusternig: i. m.* 167. o.), s ezt a szövegrészletet *Bánlaky (Breit) József* Kézai szövegének párhuzamaként a magyar had tevékenységének leírásaként

osztva úgy tönkrevették, hogy Milota, Ottokár hadseregének a fővezére, akiben a seregnek a zöme különösképpen bízott, mivel nem volt képes ellenállni a magyarok támadásának és nyilainak¹⁰⁰, övéivel együtt megfutamodott.”¹⁰¹ Úgy tűnik, hogy a fő vonalaiban az 1146-os és az 1278-as csata némiképp hasonlóan alakult: a magyaroknak mindkét esetben sikerült feltartóztatni az ellenséges támadást – talán épp eközben került sor a sokat idézett közelharcra, ahol az egyik seregevezér, Csák Máté is életveszélybe került mikor leesett lováról –, s olyannyira megtörni az ellenfél harci morálját, hogy az meg is futamodott.¹⁰²

Ezúttal azonban nem volt szükség a királyi kíséret beavatkozására, viszont sor került még egy igen fontos eseményre: a magyar seregben küzdő kunok harc közben megtámadták és kifosztották a cseh tábornok táborát.

Kézai nem határozza meg ennek az eseménynek a pontos időpontját, csupán annyit ír, hogy „ezen csatározások közben”,¹⁰³ azaz még a cseh sereggel folytatott harc alatt került sor erre a támadásra. Ezt erősíti meg a Rímes Krónika is, ami szerint „nem is várták ki a csata végét, sem pedig a gyülekezőt, s míg a két király serege a csata idején foglalkozással összeakaszkodott, és egymásba keveredett, a kunok nem tudták megállni, hogy mindenfelől meg ne rohanják a két sereg sátrait”.¹⁰⁴ Ha a magyar vezérekről – ismételtelen valamiféle „lovagiasság” okán – esetleg nem is állítja a szakirodalom, hogy szándékkal, jó előre az ellenfél hátába küldték volna a kunok egy csapatát,¹⁰⁵ a kun vezérekről biztosan feltételezhetjük, hogy – akárcsak a magyarok 955-ben Augsburgnál – nagyon is hajlottak a csekély ellenállás és dús szákmány reményében egy ilyen nagyszabású átkaroló hadműveletre, amelynek mindemellett igen komoly szerep juthatott Ottokár harcban álló seregeinek bomlasztásában is.¹⁰⁶

értelmezte. A magyar nemzet hadtörténelme. VI. Rész. A tatárjárás utáni hadjáratok az Árpádház kihaltáig (1242–1300). Budapest, 1930. 156–157. o. 245. j. Andreas Kusternig azonban úgy vélekedik, hogy ez esetben a szöveg írója valószínűleg Ottokár király 1260. évi levelét használta fel az újabb esemény leírásához. *Kusternig*: i. m. 172. o.

¹⁰⁰ Fontos megjegyezni, hogy ebben az időszakban korántsem csak a mai terminológiával könnyűfegyverzetű lovasként leírható magyar harcosok használtak íjat! *Borosy András*: Hadi érdemek Magyarországon a XIII. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, új folyam. 32. (1985). 525., 230. o.; *Szücs*: i. m. 22. o.

¹⁰¹ Kézai Simon krónikája. (Ford. *Bollók János*.) In: Kun László emlékezete. (Szerk. *Kristó Gyula*.) Szeged, 1994. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 5.) 94–95. o.

¹⁰² Az osztrák sereg támadásának elakadásáról és megfutamodásáról: *Freisingi Otto*: I. Frigyes császár tettei. (Ford. *Gombos F. Albin*.) Budapest, 1913. (Középkori krónikások XV–XVI.) 110. o. A cseh támadás visszaveréséről és a magyar vezér veszedelméről: *Bárczay*: i. m. 674. o. 1. j.; *Doberdói Bánlaky (Breit)*: i. m. 155. o.; *Veszprémy*, 2003. 35. o.

¹⁰³ *Kézai*: i. m. 95. o.

¹⁰⁴ *Ottokar von Steiern*: Reimchronik. (Ford. *Valaczkai László*.) i. m. 109. o.

¹⁰⁵ Vö. *Annales Sancti Rudberti Salisburgensis*. In: *Kusternig*: i. m. 54–55. o.

¹⁰⁶ 955-ben Augsburgnál Ottó például kénytelen volt megbontani felvonulásában lévő csatarendjét, hogy szembeszálljon a hátába került magyar erőkkel. A honfoglalás korának írott forrásai. (Szerk. *Kristó Gyula*.) Szeged, 1995. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.) 225–226. o. A tizenöt éves háború harcaiban szerzett tapasztalatok birtokában lévő Istvánffy Miklós történész azt állította, hogy a magyar sereg futását a tábor elesetének híre váltotta ki Mohácsnál. Mohács. (Szerk. *B. Szabó János*.) Budapest, 2006. 185–186. o.

Összegzés

A magyar hadtörténetírás alapjait a XIX. század végén rakták le igen kiváló kutatók, s az akkoriban megfogalmazott – s úgy tűnik mindmáig iránymutató – állításukat természetesen az akkor rendelkezésükre álló forrásanyag alapján tették meg. Ebben – képzettségüknek megfelelően – túlnyomó többségben voltak az európai latin és görög nyelvű források, míg a sok szempontból „gyermekcipőben” járó orientalisztika korántsem tudott ezekkel azonos tömegű és értékű forrásanyagot párba állítani a „ritkának” számító keleti nyelvekben többnyire járatlan hazai történészek számára.¹⁰⁷ Ez az aránytalanság jellemezte a XX. század hadtörténeti szemléletét messzemenően befolyásoló nemzetközi hírű nagy német és angol összefoglalásokat is.¹⁰⁸ Azóta nemcsak a nyugat-európai „lovagi” hadviselésre vonatkozó szemlélet formálódott át gyökeresen a nyugati szakirodalomban,¹⁰⁹ hanem az Ázsiára vonatkozó és fordításokban nagy világnyelveken is hozzáférhető tudásanyag is igen jelentősen bővült, sőt az elmúlt bő huszonöt évben szinte robbanásszerű áttörés következett be az ázsiai témájú publikációk terén. Mindezen változások hozadékai azonban néhány kutató munkái kivételével lassan tudatosulnak a hagyományosan középkorász irányultságú hazai hadtörténeti szakirodalomban.¹¹⁰

Jelen tanulmány célja épp az volt, hogy az Árpád-kor hadtörténetének egy szeletét tekintve rávilágítson arra, hogy a rég meggyökeresedett vélemények asszociációs háttere jelentősen bővíthető, s így a nagyon hiányos és nem is kifejezetten dokumentációs céllal készült forrásanyag utalásai nem kevésbé megalapozott, ámde a korábbiakkal akár szöges ellentétben álló vélemények megfogalmazására is módot adhatnak – például az Árpád-kor csatái esetében. Mivel a források töredékessége miatt minden ilyen értelmezés végeredményét túlnyomó részben az értelmezés mögött álló asszociációs háttér szabja meg, bár a különféle hipotézisek igazolására nyilván nincs minden kétséget kizáró mód, mindebből remélhetőleg kitűnik, hogy önmagában sem egy „nyugati” sem egy „keleti” nézőpontot nem tekinthetünk relevánsabbnak a másiknál.

Végezetül szeretném kiemelni a jelentőségét annak, hogy amíg a hazai hadtörténetírás nem rendelkezik olyan letisztult képpel – mint például amelyet John France készített a keresztes hadjáratokon részt vevő nyugat-európai hadakról és a velük szemben álló közel-keleti muszlim erők lényegi különbségeiről¹¹¹ –, nagyon nehéz érdemi megállapítá-

¹⁰⁷ E tekintetben volt igen figyelemre méltó a kiváló turkológus, Thúry József munkássága, aki a oszmán hódítás korára vonatkozó páratlanul értékes – nyomtatásban vagy modern török nyelven túlnyomó részben még ma sem olvasható – krónikarészletek lefordítása mellett kísérletet tett a középkori és koraiújkorai magyar hadtörténet egyes kérdéseink új megvilágításába helyezésére is, ámde ez a kísérlete, az európai hadtudományban való járatlanságra miatt kudarcra volt ítélve.

¹⁰⁸ *Oman, Charles: The Art of War in the Middle Ages.* London, 1885.; *Uő: A History of the Art of War in the Middle Ages.* A.D. 378–1485; Vol. I–II. London, 1898. 2. ed. 1924.; *Delbrück, Hans: Gesichte der Kriegskunst.* 1–4. Bands. Berlin, 1923.

¹⁰⁹ Kiváló példa erre a John France által összeállított 2006-ban megjelent tanulmánykötet, mely az elmúlt fél évszázad nagy jelentőségű, szemléletformáló írásaiból lett összeállítva. *France: i. m.*

¹¹⁰ Ahol egyelőre még *Jan-Frans Verbruggen* a lovagi hadviselés korszerűbb megközelítését tartalmazó 1954-ben hollandul, több mint húsz évre rá pedig angolul publikált kiemelkedő fontosságú könyvének nyomait sem mindig lehet felfedezni. *The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages.* New York–Oxford–Amsterdam, 1976. Az elmúlt években ezt az új szemléletet elsősorban Veszprémy László sok szempontból úttörő jellegű írásai képviselik hazánkban.

¹¹¹ *John France: Crusading Warfare and Its Adaptation to Eastern Conditions in the Twelfth Century.* In: *Medieval Warfare, 1000–1300.* (Ed. *France, John.*) Aldershot, 2006. (The International Library of Essays on Military History) 50–55. o.

sokat tenni arról, hogy mit is jelentett a középkori Magyarországon a hadviselésben a „nyugati” vagy „lovagi” és „keleti” vagy „steppei” elem, amit pedig oly gyakran állítottak szembe egymással – holott a népvándorlás korában a steppei hatások igencsak elérték Nyugat-Európát is, s ennek maradandó nyomai egyre határozottabban kirajzolódnak.¹¹²

Ma már ugyanis elég világosan látszik, hogy – a lovagokkal szemben pozitívan elfogult források ellenére –, a középkorban a nyugat-európai taktika feladata nem pusztán a nehézlóvasság hatékony alkalmazása, hanem a lovasság és annak létszámát időnként hétszeresen is meghaladó gyalogság koordinációja volt. Így Magyarországon – ahol a gyalogság szerepéről szinte teljességgel hallgatnak az Árpád-kori források – sem lehet a nyugati taktika adaptációját pusztán a nehézlóvasság térnyerésével leírni, amikor az Árpádoknak és vezéreiknek még a keresztény királyság korában is a nyugati gyalogság „helyét” betöltő könnyűlovasság és a feltehetően kis létszámú nehézlóvasság tevékenységét kellett összehangolnia.¹¹³ Emiatt is kérdéses a nyugat-európai taktika szélesebb körű alkalmazása, ha annak egyik alappillére, a gyalogság társadalmi okokból csak a XV. századra nyert értékelhető szerepet a magyar hadikultúrában, miközben rendre megfélemezünk arról, hogy a könnyű- és nehézlóvasság együttműködésére – egyszerűen a hasonló seregszerkezet okán – már a honfoglalást jóval megelőzően születtek megoldások a steppei népek hadikultúrájában. Jelen munka egyik legfontosabb célja épp az volt, hogy ilyen új szempontok felvetésével járuljon hozzá egy új és az eddigieknél remélhetőleg átfogóbb összkép kialakításához az Árpád-kori hadviselésről.

¹¹² A teljesség igénye nélkül: *Bacharch, Bernard S.*: A History of the Alans in the West from their first appearance in the sources of classical antiquity through the early middle ages. Minneapolis, 1973.; *Nickel, Helmuth*: Wer waren König Artus' Ritter. Über die geschichtliche Grundlag der Artussagen. Waffen und Kostümkunde: *Zeitschrift der Gesellschaft für historische Waffen- und Kostümkunde*, XVII (1975). 1–23. o.; *Littleton, C. Scott–Malcor, Linda A.*: From Scythia to Camelot: A Radical Reinterpretation of the Legends of King Arthur, the Knights of the Round Table, and the Holy Grail. New York, 2000. (Magyar változata: Szkitiától Camelotig, Nyíregyháza, 2005.) Az Arthur legenda iráni eredetéhez és az iráni népek európai történetéhez, hatásaihoz még: *Makkay János László*: A sárkány és a kincsek. *Századok*, 130 (1996). 733–822. o.; *Veszprémy László*: A színlelt visszavonulás középkori megítéléséről. In: Unger Máttyás emlékkönyv. (Szerk. *E. Kovács Péter, Kalmár János, V. Molnár László*.) Budapest, 1991. 1–5. o. S mennyivel meglepőbb fejleményeket hozhat mindez, mint amit Tóth Zoltán remélt, amikor azt állította: „a középkori Európa haditörténetének ismerői viszont meglepődve kell, hogy konstatálják: íme a Nyugat a Száváig ért” *Tóth Z.*, 1934. 130. o.

¹¹³ Az ebben rejlő lehetőségek sokféleségét, rugalmasságát vázoltam fel 2001-es tanulmányomban, amely lényegében független a nehézlóvasság „nyugati” vagy „keleti” jellegétől, amit jelen tanulmányban a steppei népek történetéből vett új analógiák is megerősítenek.

János B. Szabó

THE BATTLES OF THE AGE OF THE ÁRPÁD DYNASTY REFLECTED IN THE WARFARE
OF THE PEOPLES OF THE STEPPES

Summary

Founded on archaeological reasoning, an idea has taken root in Hungarian military historiography: when discussing the military events of the 9th and 10th centuries, it is held that the Hungarian armies of the conquest era and the age of "adventures" tried their best to avoid fighting open battles. This belief suggests that the warfare of the peoples of the steppes was exclusively based on the tactic of ambush and open battles did not take place at all. According to this interpretation, the situation only changed after the military reforms of the reign of the Árpád dynasty, when the western type heavy cavalry took control of the battlefields.

In the first part of the study, the author cites examples from the historical and military literature of the Byzantine and Muslim world, aiming to demonstrate that the "tactical repertory" of the peoples of the steppes included the concept of the open battle and that of the order of battle, although these were of little importance. In this aspect, the sources on the warfare of the 13th century Mongols are exceptionally rich. Therefore, it does not tally with the facts to say that the warfare of the peoples of the steppes was entirely based on machinations and ambush.

The second part of the study examines the possibility of finding elements of the warfare of the steppes in the events of the age of the Árpád dynasty, and tries to find out whether there was a continuity of any sort in strategy between the 9th–10th centuries and the 11th–13th centuries. Even though the data are insufficient, it has become clear in the course of the analysis that Hungarians, in accordance with general tactical rules, were willing to get engaged in open battles in certain cases, such as the occurrence of numerical superiority or being defended by a river. The strategy based on the manoeuvres of the masses of mounted archers; the order of battle arranged according to the model of the warfare of the steppes; and the place and role of the warlord all demonstrate that there are many parallels between certain events of the 13th century, the battles of the peoples of the steppes, and the military actions of the age of "adventures."

Consequently, the establishment of the Christian kingdom was not necessarily followed by such significant changes to the Hungarian strategy as was previously suggested by Hungarian historiography. The more and more widely available eastern sources, however, provide a picture more detailed than ever on the "eastern" characteristics of the warfare of the age of the Árpád dynasty.

János B. Szabó

LES BATAILLES DE L'ÉPOQUE D'ÁRPÁD À LA LUMIÈRE DE LA TACTIQUE
DES PEUPLES DE LA STEPPE

Résumé

L'historiographie hongroise a de plus en plus tendance à considérer, au sujet des événements militaires des 9^e et 10^e siècles, que les armées hongroises de l'époque de leur arrivée en Hongrie et de celle des « incursions » ont tout fait pour éviter les batailles ouvertes. Cela laisse penser que la tactique des peuples de la steppe résidait exclusivement en attaque surprise et en embuscade sans assumer des batailles ouvertes et que cette situation n'aurait changé qu'après les réformes militaires de l'époque d'Árpád qui ont conduit à la domination, sur les champs de bataille, de la cavalerie lourde de type occidental.

La première partie de l'étude souhaite souligner, sur la base d'exemples tirés de la littérature historique et de théorie militaire du monde byzantin et musulman, que la bataille ouverte et l'ordre de bataille y afférent faisaient parfois partie de la « panoplie de tactique » des peuples de la steppe. Les sources relatives aux batailles des Mongoles du 13^e siècle sont particulièrement riches. Il n'est donc pas vrai que la tactique des peuples de la steppe se bornait aux stratagèmes et aux attaques surprise.

La deuxième partie de l'étude examine si les éléments de la tactique de la steppe apparaissent dans les événements de l'époque d'Árpád et si on peut supposer une continuité entre les 9^e et 10^e et les 11^e à 13^e siècles. Malgré les données fragmentées, l'analyse montre clairement que dans certains cas, les Hongrois se lançaient volontiers dans des batailles ouvertes en raison notamment des nécessités d'art militaire (en cas de supériorité numérique ou de défense derrière une rivière). La tactique basée sur une foule d'archers de cavalerie manœuvrant, l'ordre de bataille à l'instar de celui de la steppe, la place et le rôle du chef démontrent que certains événements du 13^e siècle peuvent encore être mis en parallèle avec les batailles des peuples de la steppe, donc aussi avec les événements militaires de l'époque des « incursions ».

Par conséquent, la fondation du royaume chrétien apportait moins de changements dans la tactique hongroise que supposait l'historiographie avant. En revanche, les sources orientales de plus en plus accessibles permettent d'avoir une image beaucoup plus exhaustive sur les caractéristiques « orientaux » de la tactique de l'époque d'Árpád.

János B. Szabó

DIE SCHLACHTEN DER ARPADENZEIT IM SPIEGEL DER KRIEGSFÜHRUNG DER STEPPENVÖLKER

Resümee

Bei der Behandlung der Kriegereignisse des 9–10. Jahrhunderts fasst diejenige, auf ein System der archäologischen Argumente aufbauende Vorstellung in der ungarischen Kriegsgeschichtsschreibung Wurzeln, nach welcher die ungarischen Heere der Zeit der Landnahme und der „Streifzüge“ auf jeden Fall offenen Schlachten aus dem Weg gingen. Auf Grund dessen erscheint es so, als ob in der Kriegsführung der Steppenvölker ausschließlich die Methode des Überfalls, des Anfalls aus dem Hinterhalte, usw. angewandt würde, und wir überhaupt nicht auch mit offenen Schlachten rechnen könnten. Diese Situation hätte sich nach dieser Ansicht infolge der Militärreformen in der Arpadenzeit verändert, als die Schlachten entscheidende schwere Kavallerie westlichen Typs die Macht auf dem Schlachtfeld übernahm.

Der erste Teil der Studie will mit Beispielen aus der historischen und kriegstheoretischen Literatur der byzantinischen und muslimischen Welt aufzeigen, dass im „taktischen Repertoire“ der Steppenvölker – wenn auch nicht allzu oft – die offene Schlacht, bzw. die Kriegsordnung dieser vorkam. In dieser Hinsicht ist das Quellenmaterial der Schlachten der Mongolen im 13. Jahrhundert besonders reich. Es entspricht also nicht der Wahrheit, dass in der Kriegsführung der Steppenvölker lediglich der Hinterhalt und der Überfall vorkamen.

Der zweite Teil der Studie untersucht, ob die Elemente der Steppenkriegsführung in den Ereignissen der Arpadenzeit zu entdecken seien, bzw. ob hinsichtlich der Taktik irgendeine Stetigkeit im 9–10. und 11–13. Jahrhundert anzunehmen wäre. Im Laufe der Untersuchung wurde trotz der sporadischen Daten klar, dass die Ungarn in bestimmten Fällen – zum Beispiel im Falle von Übermacht, oder in der Verteidigung hinter Flüssen – infolge der Gesetzmäßigkeiten der Kriegskunst eher größere offene Schlachten auf sich nahmen, die auf manövrierenden berittenen Bogenschützen-Massen basierende Taktik, die den Steppennustern entsprechend gegliederte Kampfordnung und der Platz, die Rolle des Anführers weisen alle darauf hin, dass einzelne Ereignisse

des 13. Jahrhunderts noch mit den Kämpfen der Steppenvölker, so auch mit den Kriegsereignissen der Zeit der „Streifzüge“ in Verbindung gebracht werden können.

Das heißt, das Zustandekommen des christlichen Königreichs bedeutete nicht unbedingt eine derart große Veränderung in der Kriegsführung der Ungarn, wie noch von der früheren Geschichtsschreibung angenommen. Auf Grund der immer besser zugänglichen östlichen Quellen können wir uns jedoch ein immer gründlicheres Bild von den „östlichen“ Eigenheiten der Kriegsführung der Arpadenzeit bilden.

Янош Б. Сабо

БИТВЫ ЭПОХИ АРПАДОВ В ЗЕРКАЛЕ ВЕДЕНИЯ БОЕВЫХ ДЕЙСТВИЙ СТЕПНЫМИ НАРОДАМИ.

Резюме

При рассмотрении военных событий IX–X века в венгерской историографии все более укореняется взгляд, опирающийся на археологическую систему аргументов, согласно которому венгерские армии эпохи обретения родины и „набегов“ старались любой ценой избежать открытых сражений. На основании этого может показаться, что степные народы в своих военных действиях применяли исключительно тактику внезапного налета, атаки из засады и т.п. и вообще не предусматривали открытых сражений. И это положение, предположительно, изменилось только после военных реформ эпохи Арпада, когда на поле боя главенствующая роль перешла на сторону тяжелой кавалерии западного типа, игравшей решающую роль в сражении.

Первая часть статьи, приводя исторические примеры из византийской и мусульманской военной литературы, намерена осветить тот факт, когда, хотя и не слишком часто, но тем не менее фигурировали в „тактическом репертуаре“ степных народов открытый бой и служивший этой цели боевой порядок. Особенно богатым в этом отношении является материал источников битв с монголами 13-го века. Таким образом не соответствует действительности представление о том, что лишь внезапные атаки и введение в заблуждение противника играли основную роль в боевых действиях степных народов.

Вторая часть статьи рассматривает вопрос о том, можно ли обнаружить элементы ведения боевых действий степных народов в военных событиях эпохи Арпада или можно ли предполагать какую-либо последовательность в тактике боевых действий эпохи IX–X и XI–XIII веков. Несмотря на имеющиеся незначительные данные в ходе исследований становится очевидным, что в силу закономерностей военного искусства в некоторых случаях, например, при наличии превосходства сил противника или в обороне, расположенной за рекой, венгры охотно вступали в более открытые сражения. Тактика, основанная на массах кавалеристов–лучников, боевой порядок, расчлененный соответственно характеру расчленения местности, место и роль вождя – военного предводителя – все указывает на то, что отдельные военные события XIII века еще имеют свои параллели с битвами степных народов, то есть с военными событиями эпохи „военного авантюризма“.

То есть становление христианского королевства также не означало безусловно таких перемен в ведении боевых действий венграми, как это ранее предполагала историография, в то же время, благодаря восточным источникам, становящимся все более доступными нам, мы сможем создать все более обоснованную картину о „восточных“ особенностях ведения боевых действий в эпоху Арпада.

KÖZLEMÉNYEK

TÓSER MÁRTON

PORTYÁZÓ HARCOK A BIZÁNCI HATÁROKON A X. SZÁZADBAN

A bizánci birodalom kiterjedt határvidékein – mind Anatóliában, mind a Balkánon – ritkán szünetelt a harc. Ha a nyílt, háborús időszakok, hódító hadjáratok nem is voltak mindig soron, a portyázó hadműveletek lényegében állandóak folytak. Ezek során többféle harctevékenységi forma volt jellemző: a portyák, ellenportyák során a terep adottságainak – hegyszorosok, erdőségek, folyóátkelők – kihasználásával lesvetésre, rajtaütésre, kelepcébe csalásra törekedtek. A határvidéken a támadások miatt meg kellett szervezni az őrállomásokat, a figyelőszolgálatot, melyekre a helyi parancsnokoknak kell felügyelniük. Az őrszemeket a terep sajátosságait jól ismerő, jó erőben lévő helybeliek közül választották ki, ők tartották szemmel az utakat, ösvényeket (15 napos váltásokban), melyeken az ellenség mozoghatott. Az ellenség területéről is igyekeztek híreket szerezni kémek, illetve kereskedők révén,¹ mégpedig minél többfelét: a támadók haderejéről, fegyvernemi megoszlásukról, megpróbálták kifürkészni az általuk használni kívánt útvonalakat, célterületeket.² Ha a portyázók bizánci területre törtek, a helyi parancsnokoknak meg kellett szervezni, hogy lovas különítmények járjanak a nyomukban és zaklassák őket, közben pedig össze kellett gyűjteni a thema vagy több thema erőit. Mire az ellenség visszafelé igyekezett, a gyalogságot már a hegyvidéki átjáróhoz csoportosították és elzárták azokat. Ott aztán elbánnhattak velük, visszaszerezhették a foglyokat és a rablott zsákmányt.³ Ha a thema csapatai nem tudták feltartóztatni az ellenséget, akkor is követniük őket, figyelemmel kellett kísérni a mozdulatait, a lakosságot pedig erődökbe vagy menedékekbe kellett költöztetni az útjuktól.⁴

A De velitatione, nagyságuk és időzítésük szerint, háromféle portyát különböztet meg. Az első az egyszerű portya: kisebb lovas csapatok gyors támadása, mely során álta-

¹ A De velitatione bellica 151–153., 163. o. szerint. In *Dennis, George T.*: Three Byzantine Military Treatises. Washington, DC. 1985. 144–239. o., (a továbbiakban: DV). A XI. században élt Kekaumenos is arra hívta fel a figyelmet, hogy a strategos éber legyen. hűséges és ügyes felderítőikkel – chonsarioi – kémlelje ki az ellenség erejét, hadicsleit; felderítők nélkül nem lehet végeznie semmit, illetve hogy 8, 9, 10 vagy több fős felderítő csoportok (synodikoi) menjenek ellenséges területre nyelvet fogni, akiket bőkezűen jutalmazzon meg, ha elvégzik feladatukat. In *Vademecum des byzantinischen Aristokraten. Das sogenannte Strategikon des Kekaumenos. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von Hans-Georg Beck.* Graz – Wien – Köln, 1956. 32–33. o. (a továbbiakban: *Kekaumenos*). A De velitatione a kisázsiai határvidék tapasztalatait foglalja össze, Kekaumenos pedig a balkáni végeken élt.

² DV 151–153., 163–165. o.

³ DV 157–153., 165–167. o. *Kekaumenos* 51–52. o. is hasonló eljárást ír le – ha nem lehet szembezállni az ellenséggel, nem szégyen kitérni előle, kövessék és hátulról vagy oldalról támadják, az ellenség nem mer majd szétbontakozva fosztogatni a vidéken, vagy ha mégis, részenként lehet szétverni őket – így a sereg és a tartomány épségét is megőrizhetik, nyílt csata vállalásával viszont mindkettőt veszélybe sodorják.

⁴ DV 165–167., 169–173., 175–183., 187–189., 211–213., 221–223. o. A kisázsiai határvidék erődítésekben gazdag terület volt, de ezek nem hatalmi központok, hanem a lakosság menedékei voltak: erődített települések (kastro), erődök (phurria), erődített menedékek (kataphygia) és természetes erősségek (ochyromata).

lában éjjel vágatnak, hogy kifosszanak néhány falut. Amint az őrszemek észlelik őket, riasztják a helyi parancsnokokat, akik aztán rajtuk üthetnek, míg szétszóródva rabolnak, vagy visszavonulásra kényszerítik őket.⁵ A másik a nagy, nyári portyázó hadjárat, melyre augusztusban gyűlnek össze az arabok Aleppóban és Antiochia körül. Ilyenkor a strategos már jó előre köteles hírekről gondoskodni felderítők révén vagy éppen az arabok határ menti erődjének parancsnokaival kiépített kapcsolatai révén.⁶ Ezután a támadókat kövessék nyomon és tartsák megfigyelés alatt, portyázó különítményeiket zaklassák vagy rajtaütésekkel semmisítsék meg. A vidéket ürítsék ki, hogy az ellenség ellátása minél nehezebb legyen, menet közben is zaklassák a támadókat, főleg ellátó különítményeiket, tábor kijelölőiket, de az egész sereg megtámadására csak akkor vállalkozzanak, amikor a hegyvidéki átjárókon keresztül hazafelé igyekeznek, foglyokkal, zsákmánnyal megterhelve, fáradtan.⁷ A harmadik típus a váratlan, meglepetésszerű támadás, mely elől még nem telepítették ki a lakosságot és a strategos is csak saját kisszámú emberére számíthat, mivel a váratlanság miatt a bizánci erők összegyűjtése késik. Ilyenkor, amilyen sietve csak lehet, ürítsék ki az érintett vidéket, a strategos pedig kevés lovasával indítson elterelő támadásokat, hitesse el az arab portyázókkal, hogy csatára készül, így nem tudnak szétraizani a vidék fosztogatására és ezalatt a lakosságot menedékké juttathatják.⁸

Ez a fajta hadakozás nyilván nagy terhet rótt a lakosságra,⁹ mely a településszerkezetben is nyomot hagyott – a települések jelentős része vagy erősített volt, vagy hegyvidék közelében, magasabb pontokra koncentrálódott. A X. században a bizánci Leó diakónus is megjegyezte Kappadokia lakóiról, hogy régebben „barlanglakóknak” hívták őket, mivel barlangokban, hasadékokban, üregekben laktak.¹⁰ A mohamedán források is megemlékeznek erről: a szintén a X. század második felében író Ibn Hauqal szerint kevés gazdag városuk van, területük nagyrészt hegyvidék, várak és erődök, barlangtelepülések, sziklába vájt, vagy föld alá épített települések jellemzik.¹¹ Egy szintén kortárs, névtelen perzsa geográfus pedig így ír: „Egykor régen sok város volt Rum-ban, mára azonban kevés maradt belőlük. A vidékek többsége népes és kellemes, és mindegyiknek van egy hatalmas erődítménye a hit harcosainak rajtaütései miatt. Minden faluhoz tartozik egy vár, amelyben a lakosok menedéket keresnek.”¹²

⁵ DV 161–163. o.

⁶ DV 151–153., 163–165. o. *Kekaumenos* 56. o. szerint is hasznos, ha az ellenséges határmenti főnökkel (toparches) ajándékot küldve barátságot színlel a strategos, de a területén élő barátok révén ismerje ki szándékait.

⁷ DV 165–167., 169–173., 175–183. o. (követés, figyelés, zaklatás, rajtaütések), 189–191. o. (a tábor kijelölők megtámadása), 155–159., 231–233., 235–239. o. (a hegyszorosok, nehéz terep megszállása a támadók útjában és ottani megtámadásuk).

⁸ DV 187–189. o.

⁹ Ennek jele az is, hogy egy X. századi adóügyi érekezés szerint az ellenséges támadások miatt a megművelt földek elnéptelenedhettek. Ilyenkor a földművelés és adózás mielőbbi folytatásának biztosítására a kormányzat teljes adómentességet (sympatheia) biztosított az érintett területre megszabott ideig. L. Brand, *Charles M.: Two Byzantine Treatises on Taxation. Traditio XXV/1969.* 45., 49., 53–54. o.

¹⁰ Nikephoros Phokas „Der bleiche Tod der Sarazenen” und Johannes Tzimiskes. Die Zeit von 959, bis 976 in der Darstellung des Leon Diakonos. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von *Franz Loretto.* Graz – Wien – Köln, 1961. 39. o. (A továbbiakban *Leó diakónus.*)

¹¹ Configuration de la terre (Kitab sūrat al-ard). Introduction et traduction avec index par *J. H. Kramers* et *Gaston Wiet.* 1. tom. Beyrouth – Paris, 1964. 194–195. o. (A továbbiakban *Ibn Hauqal.*)

¹² Hudūd al-Ālam. The Regions of the World. A Persian Geography 372. A. H. – 982. A. D. Translated and

Az arabok portyáiról maradt fenn muszlim forrás is, amely a támadások időzítése alapján osztályoz: „Azt mondjuk tehát, hogy a végek tapasztalt népének tudomása szerint a legtöbb buzgóságra akkor van szükség, ha úgynevezett tavaszi portyázásra kerül sor, Ayār (május) hó tizedike után kezdődőleg, miután az emberek állataikat a tavaszi legelőre kihajtották, s a lovak jó erőben vannak. E portyázásban harminc napot töltenek, mégpedig az Ayār hátralevő és Hazīrān (június) tíz első napján. Ilyenkor a Rūm országban elegendő füvet találnak, így a lovak mintha második tavaszi legelőre mennének. Azután hazatérnek és huszonöt napig vesztegelnek, mégpedig Hazīrān hátralevő részében és Tammūz (július) öt első napján, míg lovak [ismét] meg nem erősödnek és hátuk kövér nem lesz, mire a nyári portyázásra verődnek össze. A portyázás Tammūz tizedikén veszi kezdetét és visszatérésük idejéig hatvan napon át tart. Ami a téli portyázást illeti [...], mindnyájan azt mondják, hogy ha nem lehet kitérni előle, nem szabad messzire kiterjednie, s az ellenséges földre [sem kell] mélyen benyomulni, mindössze hús napig szabad tartania, hogy a hátán mindenki magával vihesse a lovának szükséges eleséget, és hogy a portyázásnak Sabāt (február) vége felé kell megtörténnie, s a portyázóknak legföljebb Adār (március) végéig szabad (ellenséges földön) időzniük, ez idő tájt ugyanis az ellenséget bátorság és a lovak dolgában a lehető leggyöngébb állapotban lelik és lábasszágait a legnagyobb számban találják. Erre egymással versenyt futva térnek haza és lovaikat tavaszi legelőre hajtják ki.”¹³

A muszlim portyázó seregek több népből tevődtek össze: gyalogságuk főleg dajlamikból állt, akik pajzsos, lándzsával, bárdal voltak felszerelve. Lovasságuk szintén több nemzetiségű volt, az arabok mellett kurdok, törökök és másféle népek is képviselték magukat. A felszerelés alapján legtöbben könnyűlovasnak számítottak, de voltak – főleg az elit katonaságnak számító gulámok – akik nehezebb fegyverzettel rendelkeztek. Bölcs Leó szerint gyalogságuk is lovasítva vonult portyára, a lovasok felszerelése íj, kard, lándzsa, pajzs és bárd, illetve páncéling, mellvért, sisak, láb- és karvért volt.¹⁴ Ibn Hauqal szerint Banu Habib kiválóan felszerelte seregét: emberei telivér lovon ültek, páncélingük, mellvértjük, kiváló kardjuk és lándzsájuk volt.¹⁵ A csapatok zömét a X. század közepén a beduinok adták, akik könnyebb felszereléssel rendelkeztek, főleg lándzsát és pajzsot használtak, taktikájukat főleg lovaik gyorsaságára alapozták: gyors támadásaikat hirtelen visszafordulással váltogatták – a csatározás volt az erősségük.¹⁶ A bizánci határ-

explained by Vladimir Minorsky. Oxford, 1937. 157. o. – A magyarra fordított idézetet l. Brown, Peter: Az európai kereszténység kialakulása 200–1000. Fordította Pálosfalvi Tamás. Budapest, 1999. 229. o. További példák még Ibn Hordābehnehl (*Kmoskó Mihály*: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi írók I/1. Szerkesztette Zimonyi István. Budapest, 1997. 111–113. o.) és Masudinál (*Kmoskó Mihály*: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi írók I/2. Szerkesztette Zimonyi István Budapest, 2000. 216. o.). A bizánci határvidék „kisháborúinak” elemzéséhez jól használható Sir Charles Oman: A History of the Art of War in the Middle Ages. Vol. I. 378–1278. A. D. London, 1991. 200–217. o.; Mark Whittow: The Making of Orthodox Byzantium, 600–1025. London 1996. 175–181. o.; John Haldon: The Byzantine Wars. Battles and Campaigns of the Byzantine Era. Stroud, 2001. 89–91. o.

¹³ *Kmoskó VI*. 165–166. o. A nyári portya arab neve sā’ifah, a télié sā’iyah. Haldon, John F. Kennedy-Hugh: The Arab-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organisation and Society in the Borderlands. *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 1980/19. 113. o.

¹⁴ A magyar honfoglalás kútfői a honfoglalás ezredéves emlékére. Szerk. Pauler Gyula és Szilágyi Sándor. Budapest 1900. (A továbbiakban: Taktika XVIII.) 60–61. o.

¹⁵ *Ibn Hauqal* 205. o.

¹⁶ *McGeer, Eric*: Sowing the Dragon’s Teeth. Byzantine Warfare in the Tenth Century. Washington D. C., 1995. 233–246. o.; *Degener, Gesine*: Das Emirat der Banū ‘Uqail. Eine Untersuchung zum Zerfall des ‘abbasidischen Kalifats und zur Beduinisierung des Fruchtbaren Halbmonds. Dissertation. Göttingen, 1987. 148–152. o.

vidéki csapatok felszerelése hasonló volt ellenfeleikéhez: páncéling, pikkely- vagy lemezpáncél, fegyverzetük lándzsa, íj, kard volt.¹⁷

A X. század közepén a portyák az arab–bizánci határvidék hegyi átjáróin keresztül bonyolódtak le: Seleukia themánál a tengerparton, a Taurus-hegység Kilikiával határos szakaszán (Anatolikon, Kappadokia és Lykandos themák), Germanikeia vidékein (Adatta, Kaisun, Danutha, Melitene és Kaludia), továbbá az Eufráteszen túli területeken, melyek Romanopolisig a Chanzeti nevű vidékkel és az ellenséges területekkel határosak.¹⁸

A bizánciak a X. század közepére jelentős sikereket értek az arabokkal szemben a keleti határokon: 934-ben bevették Melitenét, 939-re Arsamosatát, 944-re megnyitották a Bitlis-hágót, 949-ben Theodosiopolis került a kezükre. Ezzel lényegében felszámolták a felső-mezopotámiai végeket, az arab végvidék középső szakaszát.¹⁹ Az arab birodalomban a politikai zavarok miatt a végek lényegében csak magukra számíthattak. Amikor viszont a hamdanida Szaif ad-Daula (Sayf al-Dawla) 944 őszén bevonult Aleppóba, változás történt az erőviszonyokban. 949-re, miután megegyezett az egyiptomi ihszídákkal, a terület addigi névleges uraival, és az ellenálló beduin törzseket is részben leverte, részben megegyezett velük, biztosította uralmát Aleppóban. Így hatalma kiterjedt a Bizánccal szomszédos vidékekre, melyek népe tőle várta helyzete jobbra fordulását. A beduinok jól használhatók voltak a szent háború megújításaként indított portyákban: a végeken újult erővel lángoltak fel a harcok.

Darb al-Kankarūn

Szaif ad-Daula 950. szeptember 1-én tarsosi csapatokkal kiegészített seregével betört a bizánci területre, elérte Tzamandost, majd felégette Siricha és Charsianon külvárosát. Tovább haladva Batn al-Luqān-ban megverte a bizánciakat és sok foglyot ejtett.²⁰ Az emír ezután vissza indult, de közben már elzárták előtte a hegysorosokat, melyeken át hazatérhetett volna. A Darb al-Kankarūn-szorosban (Maqta' al-anfār-nak is nevezték) már várták a bizánciak, és bár harcolva bejutott a szorosba, végül kivágott fákkal elzárták az útját és sziklákat gurítottak a muszlimokra.²¹ A rend felborult, mindenki menekült, ahogy tudott, a zsákmányt és a foglyokat a bizánciak visszaszerezték, az emír is csak nehezen tudott megmenekülni, szerencséjére nem üldözték.²² Már Bölcs Leó is hasonló ke-

¹⁷ *McGeer* 211–214. o.

¹⁸ DV 231. o. *Ibn Hauqal* 191–192. o. ismertet egy északi, nem Kilikiából induló arab portyázó útvonalat Maiyafariqin-ból Hisn Ziyadon át Melitene vidékére.

¹⁹ *Kmoskó* I/1. 161–162. o. ismerteti ezeket, köztük az akkor már elveszett Melitenét, viszont a 162–163. oldalon az al-Bakri végeket is, melyek már a bizánci terjeszkedés miatt jöttek létre. *Ibn Hauqal* szerint a Banu Habib, miután átállt a bizánciakhoz, a muszlim területek ellen indított portyákat, melyek során elfoglalták Hisn Ziyad-ot, évente rendszeresen támadták a felső-mezopotámiai városokat (Ras al-Aint, Maiyafariqint, Arzant) és elpusztították a vidéket; a területen uralkodó felfordulásról érkezett hírek bátorították fel a császárt Antiochia, Missisa, Aleppó és Tarsus megszerzésére – *Ibn Hauqal* 206. o.

²⁰ *Vasiliev, Alexandre A: Byzance et les Arabes. Vol. II. (867–959.) Part 2.: Extraits des sources arabes.* Bruxelles, 1950. 124. o. (a továbbiakban: *Vasiliev*). *Ibn Zafir* szerint a domestikost, Bardas Phokast győzte itt le.

²¹ *Vasiliev* 242. o. Dahabi szerint.

²² *Vasiliev* 96. o. Yahya ibn Said szerint 339. ġumada II-ben (950. nov. 15 – dec. 13.) volt az összecsapás, 124. o. *Ibn Zafir* szerint kettős csapda volt : először a Maqta al-Anfar-szorosban ütközött bizánci erőbbe Szaif

lepcét írt le az arab portyázók ellen, ha azok a „Tauruson innen” portyáznának: „... rájuk kell rontanod e hegység keskeny szorosaiban, kivált ha a fáradtan hazájukba iparkodnak vissza, s esetleg marhát és jószágot, valamint martalékot visznek magukkal. Ilyenkor a nyíllövőknek és parittyásoknak bizonyos magaslatokat kell megszállaniok, s lövöldözni rájuk, ugyanakkor a lovasság által is támadásokat kell intézni ellenök, vagy, ha a szükség úgy kívánja [...] akár lesvetések, akár más műveletek segítségével, t. i. vagy a hegyoldalról legörgetett sziklák, vagy az út fatörzsekkel való eltorlaszolója és járhatatlanná tétele által” elbánhatnak a támadókkal.²³ Az ütközet jó példája a „csatározó háború” előírásainak is: mikor az ellenség már visszafelé igyekszik országába, a gyalogságot vonják össze a hegyszorosokhoz, hogy megszállják az utakat. Mikor az arabok kétnapi járásra vannak az átjáróktól, a bizánci hadvezér, miután egy jó strategost hagyott a támadók mögött, hogy az foglalkozhasson portyázóikkal, lovasaival csatlakozzon az ott [a hegyszorosokban] álló gyalogsághoz. Szállják meg a magaslatokat, biztosítsák az utakat, ahol lehetséges, a gyalogság mellé lovasokat is állítsanak. Az ellenség nem tud majd átjutni, ha megpróbálja, leverik és menekülőre veszi, hogy más útvonalon hazajuthasson. Futásának látványa olyan örömmel tölti el az embereket, hogy azt szavakkal le sem lehet írni. Ha éjszaka próbálnának átjutni, még könnyebb lesz elbánni velük, mert az még jobban kifárasztja őket. Éjjel a hátvédjüket (saka) támadja meg a gyalogság, majd a lovasság is kapcsolódik be a harcba és az út két oldaláról könnyűcsapatok és lovasok is – így biztosan nem tudnak majd ellenállni és megsemmisítik őket az üldözés során.²⁴

A marasi csata (953)

A vereség után Szaif ad-Daula nem fogadta el a bizánciak fegyverszüneti ajánlatát és a következő évben újabb portyát vezetett ellenük. 952-ben újjáépítette Maras (Germanikeia, ma Kahramanmaras) erődjét és megverte az azt megakadályozni próbáló domes-

ad Daula, majd a Barada folyó mentén haladt tovább, de az al-Sirr magaslatnál ismét bizánciak zárták el az útját, ezért, egyik vezetőjét követve, kitért egy oldalsó útra, ám okt. 25–26. éjjelén csapatai menekülni kezdtek; 241–242. o. Dahabi szerint az út elzárása után a bizánciak az emír csapatai közé ékelődtek és először az utóvédet verték szét. Erre az emír felégette felszerelését, elvágta a teherhordó állatok lábszárát és kevés emberével kivágta magát a csapdából. Az ütközetet említi még Miskawayh (*The Eclipse of the 'Abbasid Caliphate. Original Chronicles of the Fourth Islamic Century. Ed., tr. and elucidated by H.F. Amedroz and D. S. Margoliouth. Vol. V. Oxford, 1921. 129. o. [a továbbiakban: Miskawayh]*) és Barhebraeus is (*The Chronography of Gregory Abū'l Faraj 1225–1286 the Son of Aaron, the Hebrew Physician Commonly Known as Bar Hebraeus. Vol. I. English tr. Ernest A. Wallis Budge. London, 1932. 150. o. [a továbbiakban: Barhebraeus]*). A bizánci Skylitzes is leír egy hasonló összeecsapást, de egy későbbi, 957-es eseménnyel összekötve (*Byzanz wieder ein Weltreich. Das Zeitalter der Makedonischen Dynastie. Teil. I. Ende des Bilderstreites und Makedonischen Renaissance [Anfang 9. bis Mitte 10. Jahrhundert]. Nach dem Geschichtswerk des Johannes Skylitzes. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von Hans Thurn. Graz – Wien – Köln, 1983. I. 281. o. [a továbbiakban: Skylitzes I.]*).

²³ Taktika XVIII. 69. o.

²⁴ DV 231–233. o. A helynevek azonosításához l. *Tabula Imperii Byzantini 2. Friedrich Hild – Marcell Restle: Kappadokien (Kappadokia, Charsianon Sebasteia und Lykandos). Wien, 1981. (a továbbiakban: TIB 2.) 300. o. Tzamosand: ma Kuşkalesi, Kayseri-től 64 km-re keletre, uo. 281. o. Siricha: ma Çukur, Kayseri-től 49 km-re északkeletre, uo. 163. o. Charsianon: pontosan nem azonosított, Kayseri és a Kizilimark közötti területen, uo. 88. o. Batn al-Luqān: valószínűleg a Lykos folyóhoz (Kelkit) köthető, mivel mellette volt Dazimon, a gyülekezőtábor (aplepton) is, uo. 168. o. Darb al Kankarūn: a Ceyhan (Pyramos) felső folyásánál, valahol Engizektől délre.*

tíkoszt. 953-ban Melitene (Eskimalatya) vidékére vezetett nyári portyát, Sozopetra (Zibatra, Doğansehir) és Arka (Akçadağ) bevétele után fel is égette a várost, majd dél felé indult visszafelé, azonban a Marwān- (vagy Mauzār-) szorosban Konstantinos Phokas csapatai állták el az útját.²⁵ Az emír előreküldött dajlami gyalogsága fogságba esett és harcolva sem sikerült átjutnia, így visszafordult és útvonalat változtatott.²⁶ Az Eufrátesz egyik gázlóján átkelt Anzitenébe (Batn Hinzit, Chanzeti), melynek lakói nem örködtek, így ott is nagy pusztítást végzett, majd hazaindult. Samosatába (Samsat) érve megtudta, hogy Bardas Phokas betört Szíriába és Aleppó környékén fosztogat, erre utána indult. Dulukban (Dülük) hírt vette, hogy a domestikos már hazafelé tart foglyaival és zsákmányával. Maras környékén érte utol a bizánci sereget, melyet meg is futamított, bár állítólag csak 600 lovasa volt vele. Visszaszerezte a foglyokat és a zsákmányt, a bizánciak nagy veszteségeket szenvedtek, elesett többek között Leon Maleinos patrikios, Konstantinos Phokas pedig fogságba esett.²⁷

Az ütközet lefolyása azt mutatja, hogy a hegyvidéken, elnyúló oszlopban vonuló bizánciak éppoly sebezhetőek voltak, mint – az előző példánál láthattuk – az arab portyázók. A *De velitatione* foglalkozik az imént elmondott esethez kapcsolható lehetőségekkel is: arra figyelmeztet ugyanis, hogy ha a visszautat elzárják a támadók elől, azok megpróbálnak majd másik utat találni.²⁸ Ez a Mauzār-szorosban lezajlott összecsapás után sikerült is az emírnek: az őrszolgálat hanyagsága miatt betörhetett Anzitenébe. Az értekezés felhívja a figyelmet arra is, hogy az „örmény themák” (mint pl. Anzitené) határain, ahol az örmények végzik az őrszolgálatot, a régi szabályzatokat kell életben tartani, mivel az örmények gyakorta gyengén és gondatlanul látják el szolgálatukat. Jobb, ha inkább fizetett öröket alkalmaznak, akiket havonta váltanak – de még így sem biztos az őrszolgálat rendes ellátása, „hiszen végül is örmények.”²⁹ Bár e sorok az ortodox Bizánc gyanakvását mutatják a monofizita örmények iránt, ez esetben bizonyos, hogy éberebb őrszolgálat megkímélhette volna a területet a támadástól és a hamdanida csapatokra is újabb vereséget mérhettek volna a Mauzār-szorosban elért részsiker után. A szíriai bizánci betörés is egy „csatározó háborús” javaslat megvalósítását mutatja: ha az ellenség bizánci területen portázik, ellentámadást lehet indítani annak földjére. Ha a támadók nagyon óvatosan járnak el, vagy a saját csapatok nem képesek csatát vállalni, egy strategos maradjon hátra a csatározások irányítására, egy másik gyalogos–lovas had pedig keljen át az ellenség földjére. Ott aztán pusztítson, égessen addig, amíg a portyázók, erről értesülve, akár vezérüket is kényszerítve, vissza nem sietnek országuk védelmére. Az értekezés korábbi példákat is közöl ehhez: egyszer Kilikia összes hadinépe lerohanta Anatolikon themát és ostrom alá vették Mistheia (Beyşehir) városát. Bölcs Leó császár a főparancsnokot, Nikephoros Phokast (a későbbi császár nagyapját) a tagmák és themák

²⁵ Vasiliev 64., 181. o. A Darb al Mauzār nem azonosított szoros valahol Malatyától délre, a Yeşilyurt–Çelikhān–Adiyaman vonalon. TIB 2. 168. o.

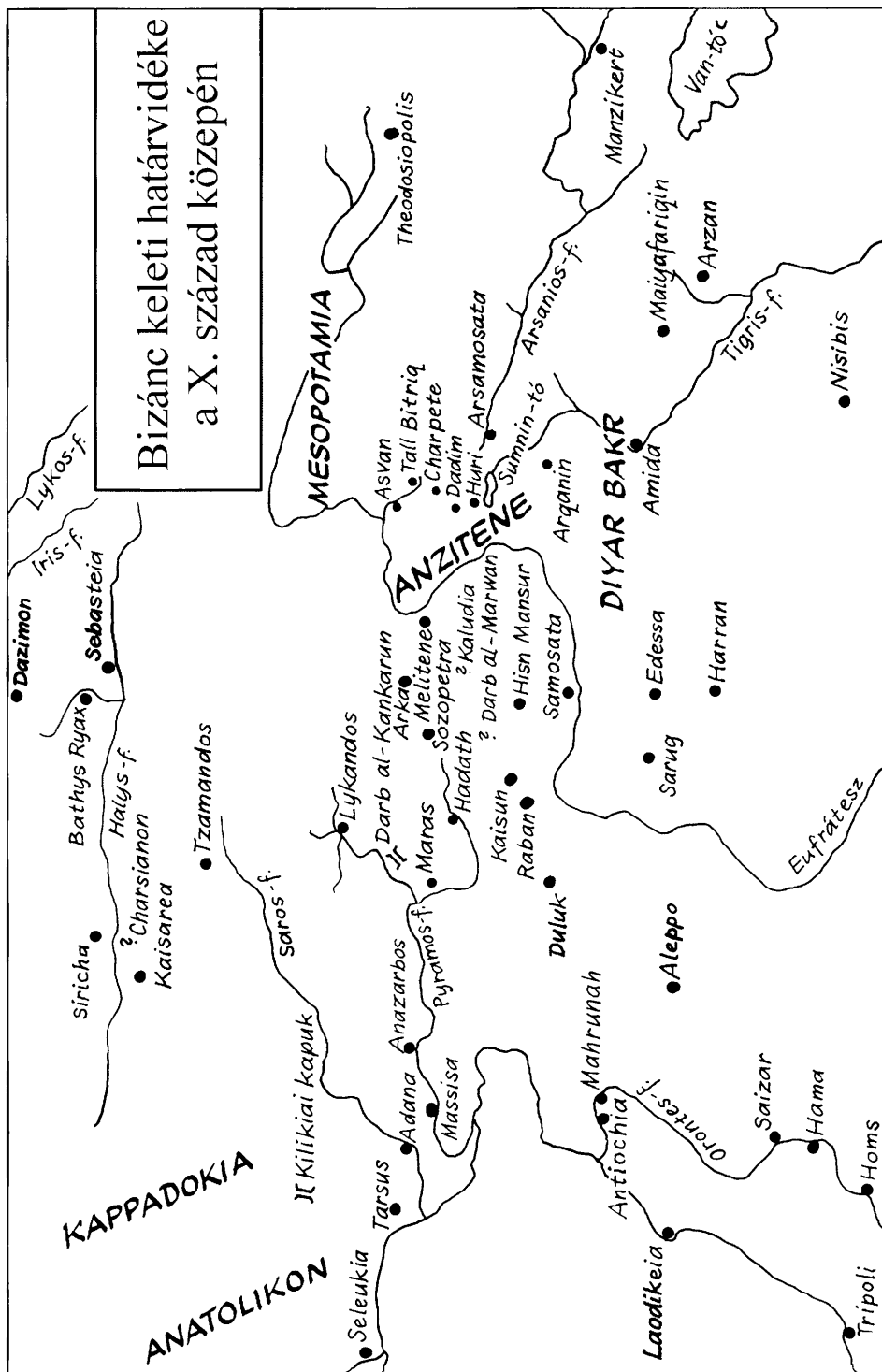
²⁶ Vasiliev 127. o.

²⁷ Vasiliev 96., 126–127., 181. o.; *Skylitzes* I. 132. o. is említi Konstantinos Phokas fogságát, aki Seleukia strategosa volt. Uo. 130. o.

²⁸ DV 233. o., továbbá a 156. o. arra is felhívja a figyelmet, hogy a portyázók, ha előre értesültek érkezésükről és elzárták előlük a fő útvonalat, megpróbálhatnak más, kisebb utakon – atrapói, ahogy a határvidéken nevezik – át betörni, ezért azokat is biztosítani kell.

²⁹ DV 153. o.

Bizánc keleti határvidéke
a X. század közepén



csapataival elküldte, hogy törjön be Kilikiába. Anatólikon és Opsikion strategosa maradt hátra, hogy oltalmazza a várost és a vidéket. Nikephoros a Maurianos-úton át betört Adana vidékére, nagy zsákmányt szerzett, sok foglyot ejtett, a város hátramaradt őrségét megverte, a környéket letarolta. A tengerig és a Kydnos- (Tarsus Çay) folyóig folytatta a dülást, majd a zsákmányolt nyájakkal és foglyokkal együtt a Karydion-úton át sértetlenül hazatért. Az arab sereg közben értesült a bizánci támadásról, felhagyott az ostrommal és hazafelé indult, hogy megvédje Kilikiát, de elkésett, így végül sehol sem ért el semmit. Egy másik példa szerint amikor a tarsosiak a „rómaiak” földjét dúlták, Anatólikon és Kappadokia strategosa egy másik úton betörve sok kárt okozott országukban. Egy másik esetben Lykandos és a határvidéki themák parancsnoka, ahányszor csak „Ali, Hamdan fia” (Szaif ad-Daula) betört Bizáncba, mindig beütött Aleppó és Antiochia vidékére, nagy dülást tett ott, továbbá elfogta Ali férfi rokonait, híres vezéreit, sok harcosát és erődjét is kézre kerítette.³⁰ Bardas Phokas is nyilván hasonló megfontolásból tört be Szíriába, de Szaif ad-Daula időben visszatért és rajtaütött.

Tavaszi portya Anzitenében (956)

A harcok továbbra sem csitulak: 954. október 30-án a hamdanida emír tönkrevverte a domestikos seregét, amikor az megpróbálta megakadályozni Hadath (Adata) erődjének újjáépítését; ugyanott a bizánciak 955-ben ismét kudarcot vallottak. Mesopotamia strategosa, Ioannes Tzimiskes gyakran betört Diyār Bakr-ba, amiért is Szaif ad-Daula úgy döntött, Anzitene területére támad. 956. április 28-án indult el Aleppóból Harrán irányába, keleti irányú vonulásával minden bizonnyal azt a hitet szándékozta kelteni a bizánciakban, hogy Diyār Bakr védelmére igyekeznek. Ehelyett azonban Arqanin-ba (Erkne, Ergani) ment, majd május 10-én belépett a határthema területére, mire a strategos, aki Amida (Diyarbakir) elleni portyát tervezett, visszahúzódott. Szaif ad-Daula a Simsat (vagy Sumnin) tó (ma Hazar Gölü) mellett táborozott le, lovassága onnan kiindulva kezdte feldúlani a vidéket. Másnap az Arsánias-folyó (Murat Su) felé indult tovább és Hisn Ziyad mellett táborozott (az antik Ziata, örményeknek Charberd, görögösen Charpete, ma Harput, Elaziğ-tól északra), és a következő napon a folyó bal partján, a kormányzó székhelyével szemben fekvő Asvan-hoz vonult. Május 12-én lovassága egy részét átküldte a folyón, hogy zsákmányt és foglyokat gyűjtsenek. Közben a magával hozott, szétszedett csónakokkal és tutajokkal gyalogosaival is átkelt, felégette Tall Bitriq-et és egy másik várost, és miután feldúlta a környéket, zsákmánnyal megrakodva tért vissza táborába. Ez a folyón túli portya nyilván meglepte a bizánciakat, hiszen az abban az évszakban még igen hideg vizű folyón való átkelés, ráadásul a tartományi székhelynél, igen merész húzás volt. Május 15-én az emír táborát bontott, felégette Huri városát és az útba eső falvakat, majd tovább vonult és 18–20-án ostrom alá vette Dadim erődjét. Május 21-én azonban, megtudva, hogy a bizánciak nagy erőket gyűjtenek, hogy elzárják előtte a hazautat, felhagyott az ostrommal. Megint a Sumnin-tó mellett vert tá-

³⁰ DV 219–221. o. az utóbbi valószínűleg Leon Phokas volt, legalábbis róla tudjuk, hogy 956-ban elfogta az emír rokonát, Abu l-Asa'ir-t. *Vasiliev* 97. o., *Skyllitzes* I. 280–281. o. is említi „Apolasair” elfogását, akit Konstantinápolyban bemutatnak a diadalmenetben A DV 223/1. l. szerint az első példát Böles Leó Taktikája kétszer is említi (XI, 25.; XVII, 83.).

bort, aztán 22-én Baqsaya-szorosnál megverte a bizánci védőket, akik állítólag 4000 embert veszítettek, köztük Balantes patrikiost és más főtiszteket, valamint sok öszvért, málhásjóságot, ékszert, brokátot zsákmányolt. Ez az átjáró az Ergani-hágótól keletebbre, az Arsamosatától délre eső hegyekben van, vagyis sikerült elkerülnie a bizánci védők nagyobb csoportosítását, áttört, és május 23-án hazaérkezett Amidába.³¹ Ez a hadjárat jól mutatja a bevezetésben leírt tavaszi portya szoros menetrendjét – az emír sikere a meglepetésen és a gyorsaságon múlt, ami a portyázó harcokban döntő fontosságú volt. De ugyanúgy megerősíti a korábban az éber őrségről a felderítés fontosságáról írottakat és a hegyszorosok bezárásának, az útvonalak ellenőrzésének fontosságát. Végül pedig rámutat arra, hogy a szerencse változékonysága mennyire befolyásolhatta a hadműveleteket. Szaif ad-Daula nyári portyát is indított, melynek során feldúlta Charsianont és Sirichát, megfutamította a domestikost és több értékes foglyot szerzett.³²

Adrassos (960)

Az eddigi harcokból látható, hogy a bizánciaknak nem sok babér termett, de az öreg főparancsnok – valószínűleg 955-ben történt – leváltása után fia, Nikephoros Phokas hozzálátott, hogy átszervezze a birodalom haderejét. Ennek ugyan nem lehetett azonnali eredménye, de 957-től a hadiszerencse mintha kezdett volna elpártolni a hamdanida emírtől. 957 júniusában a domestikos elfoglalta és lerombolta Hadat erődjét, majd augusztusban megvesztegették Szaif ad-Daula gulámjait, hogy fogják el vezérüket, ha hadjáratra vonul. A dolog kitudódott, az arabok és dajlamiak lerohanták az elit katonaságot, 180-at megöltek, 200-as megcsonkítottak közülük. Ezután a nyári hadjárat elmaradt, a következő évben a pedig a bizánciak ismét növelték a nyomást a hamdanida emírség területén: Diyār Bakr-ban dúltak, elfoglalták és lerombolták Samosatát, majd Rabán mellett megverték Szaif ad-Daulát. 959-ben is folytatódtek a portyázások, de nagyobb eredmények nélkül.³³

Az új császár, II. Romanos (959–963) trónra lépése után elhatározta, hogy sereget küld Kréta szigetére, melynek élére Nikephoros Phokast állította. Az expedíciós erők jelentős részét Anatóliából vonták ki, ahol emiatt a védelem meggyengült. Szaif ad-Daula ennek kihasználására tekintélyes portyázó haddal tört be a bizánci végekre. Nagy zsákmányt és sok foglyot szerzett, feldúlta Charsianont, a védők nem tudták feltartóztatni. A császár Leon Phokast küldte Kisázsíába, ahol Konstantinos Maleinos, Kappadokia strategosa³⁴ és mások csapatai is csatlakoztak hozzá. A domestikos serege saját megítélése szerint is túl kicsi és gyenge volt ahhoz, hogy nyílt csatát vállaljon a túlerejű – állítólag harmincezer fős arab se-

³¹ *Vasilev* 97., 127–128., 182–183. o. A hadjárat elemzéséhez l. még: *Howard-Johnston, James D.*: Byzantine Anzitene. In: *Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia*. Ed. *Mitchell, Stephen*. (British Archaeological Reports, International Series 156.) Oxford, 1983. 243–145., 239–290. o.

³² *Vasilev* 183. o. szerint a foglyok között volt Leon strategos, Ibn Guzal, Makedonia strategosa, és egy újabb Balantes-családbéli férfi. A domestikossal együtt Chaldia strategosát, „B.r.kil”-t is megfutamította, aki alighanem Bardas Sklerossal azonos. *Seibt, Werner*: *Die Skleroi: Eine prosopographische-sigillographische Studie*. Wien, 1976. 30. o.

³³ *Miskawayh* 183–185. o.; *Vasilev* 97–98., 183–184. o.

³⁴ A DV 149. o. utóbbi, Bardas és Nikephoros Phokas mellett, a csatározó taktika eredményes alkalmazójaként említi.

reggel.³⁵ Ezért úgy döntött, inkább lesbe áll a hegyekben, hogy a kifelé vezető úton támadjon rájuk, nehéz terepen. Beszédet intézett katonáihoz, figyelmeztette őket, hogy nem mérészségre, hanem gondos tervezésre és fortélyokra van szükség a nagyszámú ellenség legyőzéséhez: kockázatos vállalkozásokkal csak saját pusztulásukba rohannának, míg átgondolt halogatással életeket menthetnek. Így hát nem a nyílt síkon fognak támadni, hanem a meredek hegyekben várakoznak, mert a váratlan rohamok megtörik majd az ellenség elbizakodottságát.³⁶ Ennek megfelelően lesbe állította embereit az út menti hegyoldalon (barlangokban, hasadékokban) és a hegyek aljában lévő bozotos, erdős részeken. Az emír serege valóban ezen az úton közlekedett zsákmánnyal és foglyokkal megrakodva, bár a tarsosi csapatok egy másik úton tértek vissza sikeresen. Szaif ad-Daulának is azt javasolták, hogy tartson velük, de ő önfeljűen ment tovább a bizánciak által megszállt szoros felé.³⁷ A csapatok rendezetten haladtak, de minél jobban összeszűkült az út, annál jobban megbomlottak a soraik és mindenki úgy igyekezett előre jutni, ahogy tudott. Leon Phokas ekkor adta ki a jelet a rohamra, s a pihenten támadó bizánciak a 960. november 8-án lezajlott csatában le-mészárolták az elcsigázott arabokat. Szaif ad-Daula alig 300 emberével tudott elmenekülni, a többiek elestek vagy fogságba kerültek, a bizánciak visszaszerezték a foglyokat és a zsákmányt, és az emír lovait, fegyvereit és páncélját is megszerezték. Az emír Massisán keresztül tért vissza Aleppóba, melynek kádija, Abu'l Husain is elesett, akárcsak többen mások a környezetéből. Leó diakónus szerint még a 990-es évek elején is (amikor történeti munkáját írta) halmokban álltak a csontok a csatatéren. Skylitzes szerint annyi foglyot ejtettek a bizánciak, hogy megteltek velük a városi és falusi birtokok.³⁸ Az ütközet előtti beszéd, mellyel Leon Phokas a csapatait buzdította, párhuzamba állítható a De velitatione egyik szemelvényével: ha a leshelyen készülődnek a katonák, a hadvezér buzdítsa őket, hogy rendületlenül álljanak, mutassák meg erejüket az ellenségnek, hogy lássa, olyan férfiakkal áll szemben, akik inkább lesújtanak, mintsem hogy lesújtassanak; értesse meg, hogy az ellenség sem sebezhetetlen, továbbá mutasson rá arra is, hogy a terep, melyen harcolni fognak, számukra kedvező.³⁹ Ez az összecsapás a marasi csatánál leírt kelepce megvalósításának is jó példája.

³⁵ A létszámról I. Histoire de Yahya ibn Sa'id d'Antioche Continuateur de Sa'id ibn Bitriq. Ed. et tr. I. Kratchkovsky et A. Vasiliev. Patrologia Orientalis 18. Paris, 1924. (a továbbiakban: PO 18.) 781. o.; Miskawayh 196. o.; Barhebraeus 166. o.

³⁶ Leó diakónus 25–27. o.

³⁷ Miskawayh 196. o. Ugyanerről I. még Leonhardt, Karl: Kaiser Nicephorus II. Phokas und die Hamdaniden 960–969. Halle, 1887. 13. o., 2. l. Az ilyesmi nem vezet jóra, mutatott rá Kekaumenos 57–58. o. is – ha ellenséges országba törnek be, a visszaútra másik útjárót válasszanak, mert az ellenség igyekszik majd lezárni a hágókat, hogy majd ott verje szét a sereget. Felderítőkkal, kémekkel derítsék fel az utakat és visszafelé másfelé haladjanak, mint amerről jöttek, de ha ez nem lehetséges, akkor már a hadjárat kezdetén szállják meg az útjárókat, hogy biztonságban térhessenek vissza a portya után.

³⁸ Leó diakónus 28. o. szerint az emír úgy menekült meg, hogy aranyat szórt szét az üldöző bizánci katonák elé, akik inkább annak összegyűjtésével bajlódtak. Theophanes folytatása szerint viszont egy hitehagyott szolgálja mentette meg azzal, hogy saját lovát adta át neki. L. Žizneopisania vizantijskih carej. Prodolžatel Feofana. Izd. Podg. Ā. N. Lubarskij. Sankt-Peterburg, 1992. (a továbbiakban: Theophanes folytatója) 197–198. o.; John Skylitzes: A Synopsis of Histories (811–1057. A. D.) A provisional translation by John Wortley. Winnipeg, 2000. (a továbbiakban: Skylitzes II.) 137. o.; Miskawayh 195–196. o. szerint az emír csak 300 emberével tudott elmenekülni. Barhebraeus 166–167. o.; PO 18. 781–782. o.; Leonhardt 12–13. o.

³⁹ DV 231. o. A TIB 2. 218–219. o. szerint a csata helyszíne nem azonosítható, valahol Kilikia és Kappadokia határvidékén lehetett.

Az augsburgi vereség (955) lezárta a nyugati kalandozásokat, azonban Bizánc ellen még újabb portyák indultak a következő években. Túl sok eredményt már nem hoztak ezek a vállalkozások, de a bizánci forrásokban fennmaradt leírások alapján újabb példákat láthatunk a csatározó háborús módszerekre. Ezekről szerencsére jó magyar fordítás is rendelkezésre áll. A 959-es hadjárat leírása a következő: „Amikor a türkök szent húsvét ünnepén hadjáratot indítottak a rómaiak ellen, s a fővárosig száguldottak, minden thrák lelket zsákmányukká tettek és sok prédát szereztek, a császár tüstént küldve küldte Pothos Argyrost, a patrikiost és az őrségek domestikosát osztagával, valamint a Bukellarioi, az Opsikion és a Thrakesion hadvezérével, hogy menjenek, ahogy csak a lábuk bírja. Ezek [...] éjszaka rájuk törtek, levágták és leverték őket, zsákmányt és foglyokat szerezve. Azok pedig a nagy veszteség és vereség miatt megszégyenülve visszatértek saját földjükre.”⁴⁰ Egy újabb, 961-re datált magyar hadjárat leírása is figyelemre méltó, melynek során a bizánciak parancsnoka a keleti harcok veteránja, Leon Phokas volt: „[...] amikor azon időben egy skytha sereg átkelt a Dunán (hunoknak nevezik a népet), minthogy Leon hadvezér nem volt képes egyenlő erővel összecsapni velük, mert a sereg megszámlálhatatlan tömegével kérkedett, míg ő maga csekély és nem harc képes katonacsapatot hozott magával, elhatározta, hogy se önmagát, se az őt követőket nem sodorja előre látható veszélybe, hanem inkább rejtve támad rá a skythákra és valami nemes és bátor tettet követve el, hírt és dicsőséget szerez magának. Miután tehát az erdőkön át titkon odalopódzott, a hunok táborát a távolból megszemlélte és tömegüket pontosan megbecsülte, éjnek éjszakáján háromfelé osztott sereggel rátört a skythákra és a hirtelen támadással a legrövidebb idő alatt olyan öldöklést vitt végbe, hogy a megszámlálhatatlan tömegből nem sokan menekültek meg.”⁴¹ A szemelvények azt mutatják, hogy itt a bizánciak Bölcs Leó Taktikájának türkök elleni előírásait alkalmazták: „Hátrányos nekik a fegyveres kézitusa is és az éjjeli támadások [...]”⁴² Az éjszakai rajtaütés rendkívül hatékony módszer volt minden korban, és a De velitatione javaslatai között is szerepelt, mint a keleti határvidéken portyázó arabok elleni módszer: ha a visszavonuló portyázók letáboroznak, a gyalogságot három részre osztva támadják meg őket. Egyik részük a hátulról, a többiek balról és jobbról törjenek rájuk, a hazafelé vezető utat pedig hagyják sza-

⁴⁰ Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Összegejtötte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *Moravcsik Gyula*. Budapest, 1984. (a továbbiakban: ÁKMTBF) 69., 70–71. o. Egyébként megtalálható: *Theophanes folytatása* 192. o.

⁴¹ ÁKMTBF 72. o., és *Leó diakónus* 24–25. o. A datálásban van némi bizonytalanság: Leó diakónus a csatát az adrassosi előtt írja le (960. november 8.) ahová a hadvezér, mint a Nyugat domestikosa, Európából érkezett, vagyis az összecsapás inkább 960 tavaszára valószínűsíthető (a magyarok tavasszal, húsvét táján szokták bizánci kalandozósaikat megkezdeni, l. ÁKMTBF 61., 64., 68., 69., 70. o.). Viszont az eseményekhez közelebb alkotó *Theophanes folytatója* 198. o. (ÁKMTBF 69. o.) Adrassos és Kréta 961. márciusi visszafoglalása közé helyez egy „türk” hadjáratot, amit Marianos Argyros, Thrakia és Makedonia strategosa, a Nyugat főparancsnoka vert vissza, sok foglyot ejtve. Nem világos, hogy a két esemény azonos-e, mint ahogy az sem, hogy ki volt a Nyugat főparancsnoka abban az időszakban. Az is zavaró még, hogy Leó diakónusnál és az előző hadjáratnál is éjszakai rajtaütésről van szó és talán összekeveredett a két esemény leírása. Viszont Leon Phokas még II. Romanos nevezte ki trónra lépése után (959) a Nyugat domestikosává, bátyját; Nikephorost pedig a Keletévé (*Theophanes folytatója* 195. o.).

⁴² ÁKMTBF 21. o. A De velitatione szerzője, aki valószínűleg a Phokas-család szolgálatában álló tiszt lehetett, maga is hivatkozik a „néhai és legbölcsebb Leó császár” taktikájára: DV 219. o.

badon. Így, amikor a támadás megindul és fölfedezik, hogy az út szabad, mindannyian csak a megmenekülésre és hazajutásra gondolva, rohanvást menekülnek majd.⁴³ Föl lehet még idézni Leon Phokas csata előtti felderítésével kapcsolatban azt a részt, mely az ellenséges hadsereg megfigyeléséről és felbecsüléséről szól. Eszerint a strategos küldjön csapatot az ellenséges portyázók szemmel tartására. Ezek parancsnoka magaslatról figyelje a füstöt és a felvert port és azokból becsülje fel menetvonalukat és valószínű táborhelyüket. Ha a táborhelyet megtalálják, jelentsék a strategosnak, aki seregével, naplemente után, (sötét köpennyel a páncél felett, fegyverrel a kézben), a közelükbe húzódnak. Éjjel aztán egy vagy két helyről, két–három embert biztonságos magaslatra küldve, szemmel tarthatják a tábor. Négy, egyenként négy lovasból álló megfigyelő csoportot is előre kell vonni a tábor közelébe, éjszaka egyszer vagy kétszer váltsák fel őket, és ellenőrizzék is tevékenységüket. Amikor a portyázók elindulnak, e csoportok húzódnak vissza, de ne túl messzire, és jelentsék a strategosnak, hogy mikor, melyik úton indultak el.⁴⁴ Azután a négyfős egységek húzódnak egész közel a táborhoz (előtte informálódnak az előző napi figyelőktől), hogy hallják az emberek hangját és a lovak nyerítését. Kettő az előző váltásból is tartsanak velük, hogy fel tudják becsülni, mennyien hagyták el a tábor. A biztonság kedvéért küldjenek ki nyolc tapasztalt, az utakat jól ismerő lovas is, hogy a tábortól mintegy fél mérföldre gondosan szemléljék meg az utakat. A nyomokból fel tudják mérni, hogy hányan hagyták el a tábor, erről tájékoztatásuk a követő csoport parancsnokát (turmarchest), aki a strategost értesíti, az pedig ezután, a többi parancsnokkal egyeztetve, megtámadhatja a tábor, ha elég erősnek ítéli a saját seregét.⁴⁵ Ez ismét rámutat arra, hogy az efféle hadműveleteknél mennyire fontos volt a gondos felderítés, hiszen a ritkán lakott hegyvidéken könnyen elveszíthették az ellenség nyomát, valamint arra is, hogy mennyire fontos volt a helyszínt, a terepet jól ismerő, tapasztalt emberek vezetőként alkalmazása.⁴⁶

Kiseb portyák, váltakozó sikerrel, még a 960-as évek második felében is indultak. 968-ban egy kétszáz fős csapat Konstantinápoly közelében foglyokat ejtett, de Liudprand tanúsága szerint⁴⁷ „a visszaúton vigyázatlanul keltek át egy szoroson, negyvenet elfogtak” közülük. Itt is az anatóliai határvidékkel kapcsolatos példánknál látott rajtaütésről van szó.⁴⁸

A hegyvidéki terep tehát nem csak Kisásziában, hanem a Balkánon is komoly akadályt jelentett a hadakozó feleknek. Még az olyan harcos császár, mint II. Nikephoros is visszariadt a sűrű növényzettel borított, sziklás bolgár vidéktől, ahol „minden részről

⁴³ DV 235. o.

⁴⁴ DV 165–167. o.

⁴⁵ DV 191–195. o.

⁴⁶ Az arkadiopolisi csata is ide tartozik (*Leó diakónus* 101–104. o.; ÁKMTBF 86–89. o.), mint a színlelt menekülés alkalmazása, korábban már írtam róla. *Tóser Márton*: Az arkadiopolisi csata – az utolsó kalandozó hadjárat, 970. *Hadtörténelmi Közlemények* 117/2 (2004) 595–608. o.

⁴⁷ *Peter Classen – Cremonai Liudprand*: A Nyugat és Bizánc a 8–10 században. Budapest, 2005. 541. o.

⁴⁸ A magyarok utolsó balkáni kalandozó hadjáratairól I. Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk.: *Székely György*, szerk.: *Bartha Antal*. I k., Budapest, 1984. 710–712. o.; *Kristó Gyula*: Az Árpád kor háborúi. Budapest, 1986. 44–45. o.; *B. Szabó János – Somogyi Győző*: Elfeledett háborúk. Magyar–bizánci harcok a X–XIII. században. Budapest, 1999. 33–34. o.

bajra baj áradt,” nehogy a rendetlenségbe jutott bizánci seregek, mint már korábban többször is, odavesszenek.⁴⁹ A X. század végére azonban, II. Basileios hadjáratai során, mégis meg kellett tanulniuk az itteni harc módjait, hogy Sámuel cár csapatait legyőzhessék. Gyakran törtek be a bolgár területekre, de az ellenfeleik sem maradtak adósok: ezt a hosszan elhúzódó háborút is a kölcsönös, portyázó hadműveletek jellemezték.

A Spercheios-folyó (997)

A bolgár támadások fő célpontja Thessalonike (Szaloniki) városa volt, ahol az örömény származású Gregorios Taronites töltötte be a kormányzó (dux) hivatalát. Sámuel cár egy kisebb haderővel a város alá vonult, csapatai nagyobb részét viszont távolabb állította lesbe. A dux fiát, Asotiosot küldte ki, hogy derítse fel a bolgárok erőit, mielőtt ő maga is kivonulna ellenük. Asotios meg is futamította a bolgárok előőrsét, de azután kelepcebe rohant és fogságba esett. Apja a megmentésére sietett, de szintén a lesben álló bolgárok közé futott és elesett. Halála híreről értesülve a császár régi bizalmasát, Nikephoros Uranost nevezte ki Thessalonikébe a Nyugat főparancsnokának.⁵⁰ Szolgálati helyére érkezvén a magistros értesült róla, hogy Sámuel cár, előző győzelmén fellelkesülve, átkelt a Tempe-völgyön és a Peneios-folyón, feldúlta Thessaliát, Boiotiát, Attikát és a Peloponnesosra is betört.⁵¹ Uranos erre az Olymposon át Larissába ment, ahol hátrahagyta a poggyászát. Így könnyebben vonult át Thessalián és az Apidanos-folyón, és erőltetett menetben a Spercheios-folyó túlszéljén rátalált a bolgár seregre. Mivel a folyó a bőséges esőzések miatt áradásban volt, az összecsapás lehetetlennek tűnt, de a főparancsnoknak sikerült alkalmas gázlót találnia, éjszaka seregével átkelt a túlszélre és lerohanta Sámuel alvó seregét. A bolgárok nagyobb része odaveszett, Sámuel és fia is sebesülten feküdt a holtak között, és csak éjszaka sikerült az Etoliai-hegyekbe jutniuk, majd Pindoson át hazatérniük. A bizánci foglyokat kiszabadították, a táborban hatalmas zsákmányt szereztek, végül Nikephoros Uranos csapataival együtt hazatért Thessalonikébe.⁵²

Az esemény jól jellemzi a balkáni portyázó hadviselést, de a bizánci katonai értekezések előírásainak párhuzamaként is jól használható. Így az előírás, hogy a hadsereg ne cipeljen magával túl sok nem harcoló személyzetet, málhásállatot és a szükségesnél több poggyászt, különösképpen érvényes a bolgárok földjén, ahol szűkek az utak, az erdős szorosok pedig nehezen járhatók. Az ilyesmi nagyon lelassítja a sereget: egyórás út akár négyórára nyúlhat, a mély vagy mocsaras partú folyóknál, hidaknál elhúzódik az átke-

⁴⁹ *Leó diakónus* 62–63. o. az *Íliász* XVI. 111-et idézte.

⁵⁰ Des Stephanos von Taron armenische Geschichte. Aus dem altarmenischen übersetzt von *Heinrich Gelzer* und *August Burckhardt*. Leipzig, 1907. 198. o. szerint 991-ben (örömény időszámítás szerint 440-ben) a császár elfoglalta Veriay – Berroia (Veria) városát és Taron fejedelmének fiát, Grigort hagyta ott csapatokkal.

⁵¹ *The Life of Saint Nikon. Text, Translation and Commentary* by *Denis F. Sullivan*. Brooklin, Massachusetts, 1987. 141–143. o. szerint a Korinthosi-földszoros Basileios Apokaukos védte.

⁵² *Skylitzes* II. 183–184. o.; *Histoire de Yahya ibn Sa'id d' Antioche Continuateur de Sa'id ibn Bitriq*. Ed. et. tr. *I. Kratchkovsky* et *A. Vasilev*. *Patrologia Orientalis* 23. Paris, 1932. (a továbbiakban: PO 23.) 446. o. szerint a győzelem után a főparancsnok 1000 fejet és 12 000 foglyot vitt Konstantinápolyba, vagyis inkább elfogták, mint lemészárolták a bolgárokat. A bizánci győzelemnek nyugaton is híre ment, Leon, Synada püspöke szerint egész Itáliában, sőt még „Galliában és Hispániában” is hallottak róla: *The correspondence of Leo Metropolitan of Synada and Syncellus*. Edited and Tr. *Vinson, Martha Pollard*. Washington D. C., 1985. 23., 102. o.

lés, és az élelem is gyorsabban elfogy.⁵³ A fosztogatástól ugyan általában tiltották a katonákat, ugyanakkor a táborban megszerezhető zsákmány ösztönzőként is szolgált számukra – és a katonai szövegek ekként is utalnak rá. Ha ellenséges portyázók táborára támadnak, éjszaka, több irányból tegyék, hadvezérük buzdítsa a könnyűfegyverzetűeket, hogy bátran vegyenek részt a közelharcban és a táborba betörve lovakat, öszvéreket és más értékes dolgokat zsákmányoljanak. Ha sikerrel járnak, a zsákmány iránti vágyukban a többi szektorban támadó bajtársaik is halálmegevetően harcolnak majd, és győznek is.⁵⁴

A Vardar-folyó (1002)

Sámuel cárnak, mint a következő esemény is mutatja, nem volt szerencséje a megáradt folyókkal. II. Basileios, miután békét kötött keleten a fátimida kalifával, újból a bolgárok ellen fordult. 1002-ben „hadjáratra indult Vidin ellen, s nyolc teljes hónapon át elidőzvéen az ostrommal, erővel bevette a várost. Amíg az ostrom miatt ott táborozott, Sámuel gyors meneteléssel váratlanul rátört Adrianupolisra, éppen Nagyboldogasszony ünnepén s a vásár napján, melyet népszokás szerint évenként szoktak tartani, s váratlan rohammal elfoglalta, s nagy zsákmányt szerezve visszatért saját területére. A császár, miután Vidint nagyon jól megerősítette, veszteség nélkül visszatért a császárvárosba, útközben pusztítván és feldúlván az útjába eső bolgár erődöket. Skoplje városához közeledve rábukkant Sámuelre, aki az Axeios folyó – melyet ma Vardarnak hívnak – túlsó partján táborozott. Bízván a folyó áradásában, hogy amikor ilyen, nem lehet átkelni rajta, ott tanyázott nyugodtan. Miután azonban az egyik katona talált egy gázlót, s a császárt átvezette rajta, Sámuel a váratlan támadástól megrémülve elmenekült, úgy, hogy hátra sem nézett, sátra és egész tábora kézre került. Skoplje városát is átadta a császárnak a Sámuel által parancsnokul odarendelt Romanos [...] Innen átkelve a császár Pernikoszhoz érkezett [...] Mikor felismerte, hogy az erődítmény nem vehető be ostrommal [...] Philippupolishoz vonult, onnan pedig tovább indulva Konstantinápolyba ment.”⁵⁵ Sámuel cár tehát a hosszan elnyúló ostromot kihasználva hajtotta végre rajtaütését a bizánci területen, aztán viszont, túlságosan bízva egy természeti akadályban, maga is egy nem várt támadás áldozata lett. Az alapos felderítés és biztosítás fontosságát is megerősíti az esemény leírása, hiszen a bolgárok, ha felderítőket küldtek volna szét a folyó mentén, felfedezhették volna a bizánciak átkelését és visszaverhették volna őket, vagy legalábbis rendezetten vonulhattak volna vissza. A bizánciak, mint mindenkor, ebben az időben is

⁵³ Dennis 287–289. o. A szóban forgó értekezés a *De re militari* (246–325. o.), mely valószínűleg II. Basileios császár számára készült a 990-es évek elején, mikor a bolgár háború megindult. (A továbbiakban: DRM.)

⁵⁴ DV 181., 237. o.

⁵⁵ ÁKMTBF 90–91. o. (*Skylitzes* II. 185–186. o.) Adrianupolis = Edirne, Philippupolis = Plovdiv. A leírás kissé problematikus: ha az ostrom nyolc hónapig tartott akkor nem sok idő maradt másféle harctevékenységre. Lehet, hogy inkább Vodena (ma Edessa) 1001-nél említett ostromáról van itt szó. ÁKMTBF 89. o.: Bodi-na/Vodena ostromát Thessalonikéből kiindulva könnyebben meg lehetett oldani, Vidin viszont nagyon messze esik Konstantinápolytól. Az biztos, hogy a császár bármelyik helyről kiindulva keresztezhette a bolgárok útvonalát, de ha Vidinről van szó, nyolc hónap után már nagyon elnyúlt volna a hadjárat, ami elég komoly logisztikai problémákat okozhatott; ha pedig 1001-ről átnyúlt 1002-re, akkor a telelés problémája is felvetődik. (Nagyboldogasszony ünnepe augusztus 15. – vagyis az ostrom még az előző évben elkezdődött). Ebben az esetben viszont megint csak könnyebb lett volna a Thessalonikéhez közelebbi Vodenát ostromló sereget ellátni. *McGeer* 345. o. Vodenát ír.

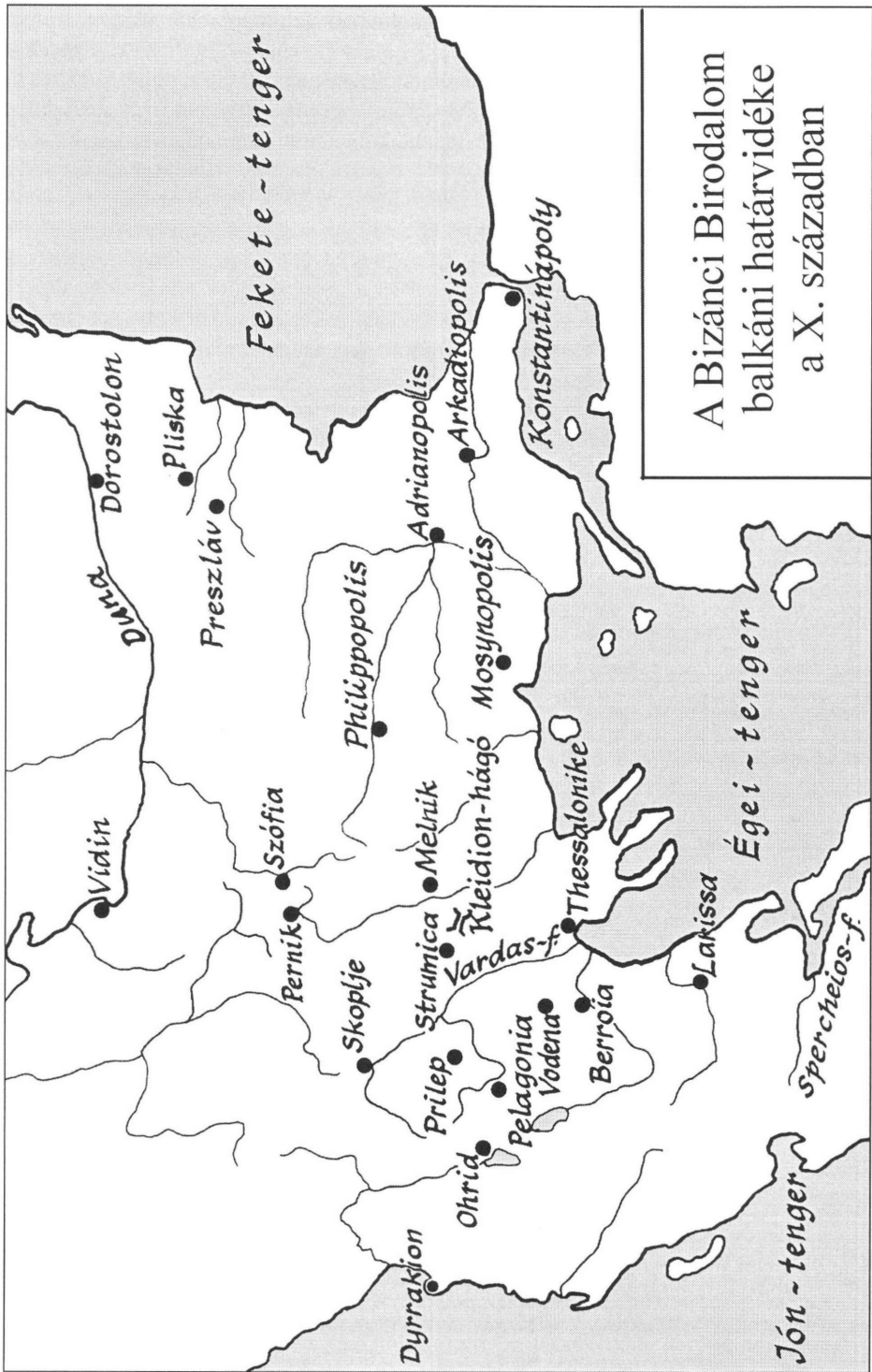
nagy hangsúlyt fektettek a vezetők (dukatores) tevékenységére, akik ellenséges területen tájékoztatással szolgálhattak arról, hogy a menet során szűk úthoz, hídhoz vagy gázlóhoz érkeznek. Így a parancsnok már előző este rendelkezhetett az átkelés rendjéről és az élen haladó lovasok mellé egy ezred (taxiarchia) gyalogságot is állíthatott, hogy azok biztossítsák a gázló túloldalát. Így az átkelést is meghatározott rendben hajthatták végre.⁵⁶ Fontos volt, hogy a vezetők tapasztalt és okos emberek legyenek, akikről tisztességesen kell gondoskodni, mert nélkülük semmit sem lehet elérni. Ne csak az utakat ismerjék – azt a legegyszerűbb paraszt is tudja – de a hegyszorosokon is vezessék át a sereget, mérjék fel és ismerjék a táborhelyek közötti távolságokat, a megfelelő táborhelyeket (bőséges vízellátással). Ismerjék részletesen az ellenséges terület topográfiaját. Legyen még a seregnél sok „chosarioi, akiket keleten trapezitai-nek hívnak,” akik állandóan járják az országot, hogy foglyokat szerezzenek, akiktől az ellenség terveit megtudhatják. „A domestikosnak és a végeken lévő hadvezéreknek nemcsak a bolgárok ellen lehet kémeket alkalmazniuk, hanem a többi szomszédos nép ellen is, így Besenyőországban, Turkiában, és Oroszországban is, hogy azok szándékaiból semmi se legyen ismeretlen számukra.”⁵⁷ A folyóátkelés, a vizes területek mozgást korlátozó hatását nyugaton is kihasználták a kalandozó magyarok ellen 938-ban a szászok, de a Lech-mező utáni visszavonulás során is a folyóátkelőknél lezajlott támadások morzsolták fel a magyar sereget.

A Kleidion-hágó (1014)

II. Basileios 1014-es hadjárata a bolgárok ellen szoros értelemben véve nem volt igazán portyázó hadművelet, de sok jellemzője miatt indokolt itt tárgyalni. „A császár nem mulasztotta el, hogy minden évben betörjön Bulgáriába, feldúlván és pusztítván mindent, ami az útjába akadt. Sámuel nem tudta megvetni a lábát a szabad terepen, sem nyílt csatát [nem tudott] vívni a császárral, hanem mindenfelől szorongatva és erejét veszítve elhatározza, hogy árkokkal és védművekkel zárja el előle az utat Bulgáriába. Tudván, hogy a császár mindig az úgynevezett Kiaba Longonon és a Kleidionon szokott keresztül vonulni, úgy dönt, hogy ezen a nehéz terepen falat emel, s a császár útját elzárja. Nagy szélességben felépítve tehát a falat és válogatott emberekből álló őrséget helyezve oda,

⁵⁶ DRM 285–287. o.

⁵⁷ DRM 291–293. o. A kémekről szóló rész: ÁKMTBF 73. o. A vezetők a táborban a császár sátra közelében legyenek elszállásolva másokkal együtt, akik bírják a bizalmát (DRM 253. o.) Az említett chosarios kifejezés görög katonai műszó, „portyázó, felderítő, katona, előőr” jelentéssel – Kekaumenosnál chonsarios alakban. A szó egy korabeli bolgár szó görög átírásából (chonsa) származik, mely azonban rablással, fosztogatással kapcsolatos. Ez a kifejezés délszláv közvetítéssel terjedt észak felé: a XIII. században Szerbiában a husar alak a chosariosból származik, de a gusar, gursar, kursar alakok már a latin cursarius szóval állnak kapcsolatban. A XV. századi Magyarországon is megjelenik a kifejezés, leginkább „rác rabló” értelemben, de Mátyás király már a könnyűlovasokat jelölte vele – *Gáldi László* szerint talán lehetett az udvarában olyan görögös műveltségű humanista, aki ismerte a chosarios eredeti katonai jelentését, így teremtve meg a huszár terminust: *Huszár* szavunk bizánci kapcsolatai. *Magyar Nyelv* XXV. (1939) 5–6. sz., 160–166. o. Továbbá még *Moravcsik Gyula*: A magyar szókincs görög elemei. In: Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára. Budapest, 1942. 264–275. o. (273. o.); A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, 2. kötet. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. Budapest 1970. 174–175. o. A magyar huszárság bizánci és balkáni előzményeiről bővebben szól majd *B. Szabó János* Új szempontok a magyarországi huszárság 1526 előtti történetéhez. A magyarországi könnyűlovasság átalakulása a XV. században című tanulmányában (várhatóan a *Hadtörténelmi Közlemények* jövő évi 2. számában).



várja a császárt. Amikor ez megérkezik, s megkísérli az áttörést, mivel a védők bátran ellenálltak és fönről eltalálván és megebesítvén a támadókat, megsemmisítették őket, már-már lemond az áttörésről. Nikephoros Xiphias, Philippopolis akkori strategosa, aki együtt küzdött a császárral, azt tanácsolja neki, hogy maradjon továbbra is ott és szünet nélkül támadja az akadályt, míg ő maga, úgymond, elvonul és megkísérli, hátha valami eredményes és hasznos tettet hajthatna végre. Maga mellé véve embereit, elindul és megkerül egy igen magas hegyet, amely Kleidiontól délre emelkedik, s Balasitzának hívják. Ösvényeken és járatlan utakon áthaladva [...] július 29-én egyszer csak csatakiáltással és harci zajjal megjelenik hátulról a bolgárok fölött. Nem számítván erre, azok futásnak erednek. A császár is áttör az elhagyott falon és üldözőbe veszi őket. Sokan elesnek, de még többen fogságba esnek közülük, miközben Sámuelnek alig sikerül elmenekülnie a veszélyből fia segítségével, aki bátran visszaverte a rá támadókat, lóra ültette és elvezette őt a Prilapon nevű erdőbe.”⁵⁸ A császár az elfogott, állítólag 15 000 bolgárt megvakította és Sámuelhez küldte, aki a menetet meglátva szívrohamot kapott és október 6-án meghalt.⁵⁹

A hadjáratnak azonban ezzel még nem volt vége: Theophylaktos Botaneiates, Thessalonike kormányzója még korábban sikeresen visszavert egy bolgár támadást. A zsákmányt és a foglyokat a Kleidiont ostromló császárhoz küldte, aki annak bevétele után a Strumbitza (alighanem Strumica) közelében lévő Matrukis erődjét vette be. Ezután utasította Botaneiatest, hogy keljen át a hegyeken és égesse fel az úttorlaszokat, így tisztítsa meg számára a Thessalonikébe vezető utat. A dux el is végezte a feladatot, de a bolgárok, akik végig figyelték, mikor visszafelé igyekezett a császárhoz, kelepcét állítottak neki egy hosszú szorosban, ahol aztán felülről köveket és lövedékeket zúdítva rájuk, a sereg nagy részét, vezérével együtt megsemmisítették. A rossz hírre II. Basileios felhagyott a további előrenyomulással és miután kapitulációra bírta Melnikos (Melnik) erődjét, visszavonult Mosynopolisba (Komotinitől nyugatra). Ott értesült Sámuel haláláról október 24-én, mire azonnal Thessalonikébe vonult, ahonnan Pelagoniába (Bitola) nyomult előre, majd kiküldött csapatai elfoglalták Prilapost és Stypeiont (a Crna és a Vardar összefolyásánál, valószínűleg az antik Stobi). Azután tutajokon és felfújt bőrtömlőkön átkelt a Tzernas (Crna) folyón, ahonnan Vodenába ment, majd 1015. január 9-én visszatért Thessalonikébe.⁶⁰

A hadjárat első részéről Kekaumenos is megemlékezett, amikor arról írt, hogy ha az ellenség erődítménybe húzódik, biztosan gyenge a hadereje. Felderítőket (chonsarioi) kell tehát kiküldeni, hogy átjárót találjanak az ellenséghez, ha az megvan, a katonák egy része alkalmas vezetővel vonuljon a megfelelő helyre, ahonnan éjjel tűz-, nappal füstjellet adjon. Amint az ellenséggel szemben maradt csapatok vezére észreveszi azok megintgását, azonnal támadjon – így fogta el a bíborbanszületett Basileios császár Samuel 14 000 bolgárját Zagoriánál.⁶¹ A bizánciak tevékenysége ismét példát ad értekezéseik előírásainak alkalmazásáról a hegyszorosok biztosításáról vagy megszerzéséről. A nehéz

⁵⁸ ÁKMTBF 91–92. o.; *Skylitzes* II. 187. o. A Balasitza – ma Belasica – hegység a görög–macedón–bolgár határon, Prilapon = Prilep. Kleidion: Petrics és Strumica között.

⁵⁹ *Skylitzes* II. 187. o.

⁶⁰ *Skylitzes* II. 188. o.

⁶¹ *Kekaumenos* 45–46. o. A bolgárok létszáma sem itt, sem *Skylitzes*-nél nem megbízható.

terepet lehetőleg előre szállják meg gyalogosokkal, akik mellé tapasztalt vezetőket osztanak be és a terepet jobban ismerő nyugati csapatokat. Ha biztosították az utat, megindulhat a menet, de a lovasok előtt két taxiarchia vonuljon bárdal és más eszközökkel felszerelve, hogy megtisztítsák az utat. Ha az út szűkül, annak biztosítására hagyjanak hátra gyalogosokat, amíg a sereg át nem vonul, a biztosító egységek nem hagyhatják el a helyüket.⁶² Amennyiben az ellenség már megszállta az útba eső szorost, jobb, ha inkább egy másik, akadálymentes hágót választanak, még ha 3–4 napnyira van is. De ha nem lehet, erős gyalogos egységeket küldjenek két oldalról az utat megszálló csapatok oldalába és hátába és tisztítsák meg az átjárót. Visszatérőben is legyenek óvatosak, mert az ellenség olyankor már igyekszik megszállni az utakat.⁶³ Az átkeléshez használt bőröket Bīborbanszületett Konstantin is említi, hogy minden egyes bandonnak rendelkeznie kellett ilyenekkel.⁶⁴ A bizánciak rugalmasságát – vagy legalábbis a császár elszántságát – mutatja az, hogy a Sámuel halálhírére még téli hadjáratra is vállalkoztak, alighanem azért, hogy kihasználják az uralkodóváltást.⁶⁵ Ez utóbbi végül is nem ért eredményt, a bolgár háború, további kemény harcokkal, 1018-ig elhúzódott.

*

A 960-as években Nikephoros Phokas fokozatosan felőrölte az aleppói hamdanida emírség erejét, így Bizánc megszerezte Észak-Szíriát Tripoli előteréig. Ezzel azonban újfajta határvidéki problémával kellett szembenézniük: a beduinok támadásaival, akik a szárazabb belső területeken éltek és gyakran fosztogatták a földművelő vidékeket. Szaif ad-Daula kordában tartotta őket, de halála (967) után utódainak tekintélye, az emírség területével együtt, jócskán megfogyatkozott. Aleppó lényegében egyfajta ütközőterületé vált Bizánc, a Fatimida kalifátus és a beduinok között, és Antiochia környékét védte a nomádok portyáitól. Előfordulhatott viszont olyan nagyarányú megmozdulás is, amely már a bizánci helytartók csapatainak igénybevételét indokolta – főleg, ha a helyi muszlim lakosságot is lázadásra bírták. Ilyen problémával kellett szembenéznie Nikephoros Uranosnak, aki 999 óta Antiochia kormányzója volt. 1005-ben egy al-Asfar nevű dervis fellázította a beduinokat és a muszlim parasztokat a határvidékeken, és betört Šaizarba (Sezer), ahol 999 óta bizánci szolgálatban örmény katonaság állt.⁶⁶ Ezután egy kisebb bizánci csapatot megfutamítottak, majd Antiochia felé vonult, de Mahrunah mellett Pegasios (Bigas) patrikios vereséget mért rá. A felkelők ezután az Eufráteszen túra hű-

⁶² DRM 293–295. o.

⁶³ DRM 295–303. o.

⁶⁴ *Constantine Porphyrogenitus: Three Treatises on Imperial Military Expeditions*. Ed., English Tr. and Commentary by John F. Haldon. Wien, 1990. 136–137. o. A börtömlők felhasználása a folyóátkelésnél gyakran előfordul a nomád népeknél is, I. *Felföldi Szabolcs: A nomád hadviselés egyik jellegzetes problémája: a folyón való átkelés*. In: Fegyveres nomádok, nomád fegyverek. III. Szegedi Steppétörténeti Konferencia. Szeged, 2002. szeptember 9–10. Szerk. Balogh László, Keller László. Budapest 2004. 83–84. o.

⁶⁵ *Fourteen Byzantine Rulers. The Chronographia of Michael Psellus*. Tr. with an Introduction by E. R. A. Sewter. New Haven, 1966. 46. o. szerint a császár nem tavasz elejétől nyár végéig vonult hadjáratra, hanem addig, míg el nem érte célját. Whittow 387–388. o. is kétségbe vonja az 1014-es hadjárat döntő bizánci győzelemként értékelését.

⁶⁶ PO 23. 457–458., 466. o.

zódta a jól megerősített Kafar Azunba. Uranos utánuk vonult a csapataival, huszonnyolc napi ostrom után elfoglalta a várost. Nagy zsákmányt és állítólag 12 000 foglyot ejtett, al-Asfar azonban elmenekült. Közben viszont a Banu Numair és a Banu Kilab beduin törzsek is összegyűltek és Waththab ibn Ġa'far, Saruġ (Sürüç) urának vezetésével a bizánciak ellen vonultak. A magistros azonban legyőzte őket és tovább üldözte al-Asfart, akitől Waththab már megszabadult volna, de attól tartott, hogy ha átadja a bizánciaknak, a muszlimok ellene kelnének fel. Végül Aleppó ura közvetítette a két fél között azzal a kikötéssel, hogy városa fellegvárában zárja el al-Asfart élete végéig. 1007 április–május folyamán ez meg is történt, így helyreállt a nyugalom a szíriai határvidéken.⁶⁷

Mint látható, itt nem is a terep, vagy az éghajlat volt az, ami leginkább kiszámíthatatlanná tette a harcok kimenetelét, hanem az, hogy muszlim közegben kellett folytatni a hadműveleteket. A helyi beduin lakosság felingerlése a „hitetlenek” ellen könnyen megnövelte a potenciális ellenfelek számát, akiket viszont a pusztaságban nehéz lett volna üldözni – ilyesmire korábban Szaif ad-Daula jórészt szintén beduinokból álló serege kiválóan megfelelt. A bizánciak nehezkesebbek voltak az ilyen feladatokra, de a beduinok számára menedéket nyújtó települések, mezőgazdasági területek feldúlását meg tudták oldani. Az ilyen megtorló hadműveletek viszont könnyen felkorbácsolhatták a muszlimok Bizánc-ellenes érzéseit, ami kiszélesíthette a konfliktust, ahogy ebben az esetben is történt. Nikephoros Uranos saját Taktikájában⁶⁸ is figyelmeztet arra, hogy ha a bizánciak ostrom alá vesznek egy erődöt, annak élelemhiánytól sújtott lakói Szíria belső területéről kérnek majd segítséget az igazhívóktól, ecsetelve milyen káruk származna a „szaracénoknak” abból, ha elesne. Erre testvéreik a hitük védelmére adományokat gyűjtenek, főleg pénzt, hogy élelmet tudjanak küldeni az ostromlottaknak.⁶⁹ Látható, hogy Kafar Azun esetében jóval több is történt, hiszen a beduinok nagyobb katonai erőt tudtak összegyűjteni, mikor híre ment a bizánci támadásnak. A katonai erő felhasználhatósága viszont korlátozott volt, hiszen a bizánciak nem tudták a sivatagba is üldözni a beduinokat – így a „hamis Mahdit” végül csak egyezkedés útján lehetett kiiktatni.⁷⁰

A portyázó háború a X. századi bizánci határokon is mozgékony, könnyűfegyverzetű csapatok tevékenységéről szól. Ennek során a portyázók rendszeresen törtek be az ellenséges területre, de nem csak zsákmányszerzés végett, hanem információkért, vagy megelőző céllal, hogy a felvonulási terület feldúlásával előzzék meg az esedékes támadást. Az ilyen „kisháború” alapelvei az események alapján könnyen meghatározhatók: kémkedés vagy felderítés útján híreket kell szerezni az ellenfél terveiről, előkészületeiről. A támadókat folyamatosan szemmel kell tartani, ezért már a határvidéki átjáróknál őrszolgálatot kell fenntartani, illetve a saját területen portyázó csapatokat éjjel-nappal figyelni kell lovas felderítőkkal. A portyázók nyomában kell járni, még ha kisebb erővel is, hogy a vidék feldúlását megakadályozzák, a lakosságot pedig a riasztáskor menedékekbe

⁶⁷ PO 23. 466–467. o.; *Skylitzes* II. 185. o. is megemlékezik a numerita és az ataphita arabok dúlásáról, akiket végül két vagy három csata után békére szorítottak.

⁶⁸ *McGeer* 88–163. o.

⁶⁹ *McGeer* 155. o.

⁷⁰ Az események elemzéséhez l. még: *Cappel, Andrew J.*: The Byzantine Response to the 'Arab (10th–11th Centuries) *Byzantinische Forschungen* 20 (1994) 113–132. o. (119–120. o.); *Felix, Wolfgang*: Byzanz und die islamische Welt im früheren 11. Jahrhundert. Wien, 1981. 50–54. o.

kell juttatni. Mivel ez a „kisháború” nem a reguláris taktika alapján működött, a csapatok fegyelme is ingatagabb volt, nyilván ezért is törekedtek elsősorban a lesvetésre, rajtaütésre, nem pedig nyílt csatára. Ezek végrehajtásához az ellenség mozgásának folyamatos figyelése mellett a kiváló helyismeret volt szükséges, mind az anatóliai, mind a balkáni határvidéken, hiszen a portyázó seregekkel a legkönnyebben azok visszatérésekor, a hegyszorosokban felállított kelepcekben lehetett elbánni. Fordított esetben mindennek a bizánciak is ki voltak téve ellenséges területen, így felderítőik, vezetőik szerepe még inkább felértékelődött, hiszen a terep – hegyvidék, folyók, mocsarak, stb. – komoly befolyást gyakorolt a harcok menetére.

RAIDS ON THE BORDERS OF THE BYZANTINE EMPIRE IN THE 10TH CENTURY

Summary

The author discusses the armed conflicts on the eastern (Anatolian) and western (Balkan) borders of the Byzantine Empire in the 10th century. The theoretical background to the subject is provided by *De velitatione* from the 10th century, *Strategikon* by Kekaumenos from the 11th century, and descriptions from Byzantine, Arab and Syrian sources. The first chapter deals with the raids of Saif ad-Daula, Emir of Aleppo, between 950 and 960, with the primary aim of demonstrating the regulations of *De velitatione* concerning the laying of traps in mountain passes. Subsequently, on the basis of the same source, the study gives account of how the last Hungarian campaigns were repelled in the 960s. After that, certain details of the fights against the Bulgarians at the turn of the 10th and 11th centuries are being introduced, pointing to the importance of traps, as well as protection on the march in forested and mountainous terrain. To interpret these engagements, certain selections are quoted by the author from *Tactics* by Nikephoros Uranos. Finally, through an example from the early 11th century, the study illustrates the difficulties of fighting against the Bedouins on the new Syrian border of the Empire. The abovementioned events are very demonstrative of the warfare of the 10th century and the Middle Ages in general. Campaigns were launched with the primary aim of looting and destroying the enemy's territory, instead of fighting open battles or conquering the land. The engagements, mostly the results of ambushes, were fought by mobile troops with light armour. Consequently, reconnaissance and protection on the march were extremely important.

Márton Tóser

INCURSIONS MILITAIRES AUX FRONTIÈRES BYZANTINES AU 10^E SIÈCLE

Résumé

L'étude traite les combats frontaliers du 10^e siècle aux confins orientaux (Anatolie) et occidentaux (Balkans) de Byzance sur la base de *De velitatione* du 10^e siècle et de *Strategikon* de Kekaumenos du 11^e siècle ainsi que de descriptions des sources byzantines, arabes et syriennes. La première partie examine les incursions de l'émir d'Alep Sayf al-Daula menées entre 950 et 960, en présentant surtout les embuscades montées dans des gorges selon les consignes de *De velitatione*. Ce sera suivi de la présentation de la manière de parer aux dernières incursions hongroises lancées dans les années 960, selon les recommandations de ce même essai. Viendront après, quelques événements des combats menés contre les Bulgares au tournant des 10^e et 11^e siècles qui illustrent, outre l'importance des embuscades, celle de la couverture de la marche. La présentation d'extraits de la *Tactique* de Nicéphore Ouranos permettra d'interpréter ces combats. Pour finir, l'étude présentera, à travers un exemple du début du 11^e siècle, les difficultés de lutter contre les bédouins dans les nouvelles régions frontalières syriennes de l'empire. Ces événements illustrent bien la stratégie du 10^e siècle (mais aussi médiévale). Les campagnes visaient surtout à piller et à dévaster le territoire ennemi et non pas à le conquérir ou à s'impliquer dans une bataille ouverte. Il s'agit donc des actions menées par des unités légères mobiles sous forme d'attaque surprise et d'embuscade. Ainsi la reconnaissance et la couverture de la marche ont une importance primordiale.

STREIFZUGKÄMPFE AN DER BYZANTINISCHEN GRENZE IM 10. JAHRHUNDERT

Resümee

Die Studie beschäftigt sich mit den Kämpfen im 10. Jahrhundert in den östlichen (anatolischen) und westlichen (balkanischen) Gebieten an der Grenze von Byzanz. Die theoretische Grundlage hierzu liefern die Werke *De velitatione* aus dem 10. Jahrhundert und *Strategikon* von Kekaumenos aus dem 11. Jahrhundert, sowie die Beschreibungen der byzantinischen, arabischen und syrischen Quellen. Der erste Teil beschäftigt sich mit den Streifzügen des Emirs von Aleppo, Saif ad-Daula, zwischen 950 und 960 und stellt in erster Linie die Vorschriften des Werkes *De velitatione* mit der Vorstellung der in den Gebirgspässen aufgestellten Fallen vor. Danach folgt die Beschreibung der Abwehr der in den 960er Jahren eingeleiteten letzten ungarischen Feldzüge auf Grund der Vorschläge derselben Abhandlung. Im Anschluss daran folgen einige Ereignisse der an der Wende des 10-11. Jahrhunderts gegen die Bulgaren geführten Kämpfe, die neben den Fallen auch auf die Wichtigkeit der Marschsicherung im waldig-gebirgigen Gelände hinweisen. Die Studie stellt an dieser Stelle einzelne Auszüge der Taktik von Nikephoros Uranos zur Interpretierung der Kämpfe vor. Schließlich stellt sie mit einem Beispiel vom Anfang des 11. Jahrhunderts die Schwierigkeiten des Kampfes gegen die Beduinen im neuen, syrischen Grenzgebiet des Reiches vor. Diese Ereignisse legen die Kriegsführung im 10. Jahrhundert (aber auch im Mittelalter allgemein) gut dar. Die Feldzüge richteten sich in erster Linie auf die Plünderung und Verwüstung der gegnerischen Gebiete, nicht so sehr auf offene Schlachten oder Eroberungen. Es ging hierbei um Tätigkeiten mit beweglichen, leichten Truppen; der Kampf erfolgte zumeist in Form von Anfällen aus dem Hinterhalte und von Überfällen. Deshalb war die Wichtigkeit der Aufklärung, genauso, wie der Marschsicherung besonders groß.

Янош Б. Сабо

БИТВЫ ЭПОХИ АРПАДОВ В ЗЕРКАЛЕ ВЕДЕНИЯ БОЕВЫХ ДЕЙСТВИЙ
СТЕПНЫМИ НАРОДАМИ.

Резюме

Статья посвящена боям в пограничных провинциях X столетия в оконечных западных (балканских) и восточных (анатолийских) провинциях Византийской империи. Теоретической основой для этого служит труд *De velitatione* X века и *Strategikon* Кекауменоса XI века, а также описания, которые содержатся в византийских, арабских, сирийских источниках. Первая часть работы исследует рейдовые походы эмира Алеппо Саиф ад Даула в период 950–960 гг. И прежде всего дает обзор предписаний *De velitatione*, показывая западни, которые устраивались в горных ущельях. Затем следует описание отражений последних венгерских походов на основании предписаний тех же самых рекомендаций. Затем следует описание боев, которые велись против болгар, и некоторых событий, указывавших на важность обеспечения марша на горно-лесистой местности, где устанавливались ловушки. В целях осмысления излагаемого автор дает отдельные описания и выдержки из Тактики Никифора Ураноса. И в заключение приводит в виде иллюстраций примеры борьбы с бедуинами периода начала XI века в новых сирийских пограничных провинциях империи, показывая трудности проводившихся там боев. Эти события хорошо иллюстрируют ведение военных действий в X веке (да и вообще в средневековье). Боевые походы были направлены прежде всего на ограбление и разорение территорий противника, а не на ведение открытого сражения или завоевание территории. Речь идет в первую очередь о боевых действиях подвижных, легких войск, которые велись в форме устройства засады, застижения противника врасплох. Именно поэтому высоко подчеркивается роль разведки, а также обеспечение марша.

ÚZOK A KÉPES KRÓNIKÁBAN

A nyugati oguz (úz) törzsek és a Magyar Királyság a XI. században

Bevezetés, kutatástörténet

Munkámban a kelet-európai steppén rövid ideig tartózkodó úznak vagy torknak nevezett török nyelvű nomád nép és a XI. századi Magyar Királyság kapcsolatairól lesz szó. Az úz törzsek a közép-ázsiai oguzok azon maradványai, akik nem vonultak le délre, iráni területekre, hanem a kelet-európai steppén maradtak, majd a kunok nyomására nyugati vándorlásra kényszerültek. Ezek az oguz töredékek a bizánci történetíróknál *Ούζοι*, azaz úz, az orosz évkönyvekben *Торк* néven jelentek meg, a muszlim kútfőkben megnevezésük: *guzz*. A latin nyelvű magyar forrásokban *Nigri Co(u)maniként* szerepelnek. Steppetörténeti és forráskritikai okok miatt a *Képes Krónika* két, magyar területek elleni nomád támadást taglaló helye is összefüggésbe hozható az úz törzsekkel.¹ Az úz–magyar kapcsolatok tényét elfogadta a kutatás, ennek ellenére a szakirodalomban ez nem gyökeresedett meg. A Magyar Királyságba történt két XI. századi nomád beütés alkalmából már régebben felmerült az úzok neve; ugyanekkor a nomád támadók etnikai hovatartozását a XIX. század vége óta vitatják: besenyők, úzok, kunok,² esetleg vegyes hadsereg is szóba jöhet. A középkori magyar történelem ezen két eseményének steppei hátterét megvizsgálva arra keresem a választ: melyik néphez tartozhattak azok a nomádok, akik 1068-ban Osul, 1085-ben Kutesk vezetésével Magyarország területére törtek.

Az 1068-ban lezajlott kerlési csata nomádjainak kilétét illetően négy nézőpont különböztethető meg: Marczali Henrik annak az elképzelésnek adott hangot, hogy a kerlési csata nomádjai kunok voltak; Marczali még nem választotta ketté a kunok, illetve az úzok népét.³ Az orosz őskrónika (a továbbiakban: PVL⁴) értesítéseit alapul véve úgy gondolta, hogy mivel 1055 és 1061 között a moldvai síkság területét a besenyők kiűrtették, Bizánc felé vándoroltak, s letelepedtek az orosz fejedelemségek határain, így a támadók a kelet-európai steppén megjelenő kunokkal azonosíthatók.⁵ Más nézetet vallott Pauler Gyula. Művében rámutatott, hogy az 1068-as nomád betörés nem köthető a ku-

¹ A Képes Krónika közkeletű elnevezésén a XIV. századi krónikakompozíciót értem, amelynek vonatkozó fejezetei vélhetőleg a XI–XII. század fordulóján keletkeztek. A krónikaszerkesztés időrétegeiről lásd pl. *Hóman*, 1925. 69–75., 106. o.

² A dolgozatban tárgyalt három törzsszövetség elnevezése eltérő a muszlim, az orosz és a bizánci forrásokban. Ezért a továbbiakban a nagyjából hasonlóan nevezett besenyőket besenyőnek, a guzz/tork/úz elnevezésű törzscsoportot úznak, a kipszak/polovec/komán/kun név alatt megjelenő népet kunnak fogom nevezni.

³ Marquart kimutatta, hogy az a korábbi vélekedés, miszerint az *Ούζοι* és *Κομανοι* népnevek ugyanarra a népre vonatkoznak, téves; a népnevek alatt két nép, a szeldzsük kiválás után a steppén maradt oguzok (úzok), ill. az arab-perzsa forrásokban kipszaknak, a szláv kútfőkben polovecnek, a bizánci leírásokban kománoknak (kumánoknak) nevezett kunok értendők. *Marquart*, 1911. 38. o. Vö. *Kossányi*, 1924. 519. o.

⁴ A PVL a legrégebb orosz évkönyv, amely különböző krónika-gyűjtemények révén maradt ránk. A mű első variánsa valamivel a XI. század közepe előtt keletkezett, majd több kiegészítés és átdolgozás után a XII. század elejére három redakció is született. *SZÖM* 1988. 208–209. o.; *Font*, 1996. 119–129. o.

⁵ *Marczali*, 1995. 78–79. o.

nokhoz, mert azok ebben az időpontban még nem érthették el a Magyar Királyság területét, emiatt az esemény háttérében a besenyőket kell sejtenuünk. Azonban Marczalihoz hasonlóan Pauler sem választotta szét a kunokat és az úzokat,⁶ így okfejtése, miszerint a kunok 1068-ban nem érthették el a Kárpátokat, csak a kunokra igaz, a szintén kunnak tartott úzokra nem. Pauler további érvelése arra alapozódott, hogy a DAI⁷ Moldva területére helyezi a besenyők Gúla törzsét, és a *Képes Krónika* a Magyar Királyság ellen irányuló támadást északkeletről mondja el, a nomádok pedig Gyula vezér harcosai.⁸ A harmadik vélemény Kossányi Béla nevéhez köthető. Kossányi a PVL adataira, valamint bizánci kútfőkre támaszkodva elsőként jutott arra a következtetésre, hogy az 1068-ban Kerlésnél csatát veszített nomádok az úzok voltak. Érvelése szerint a besenyők 1060–1070 körüli szállásterületei Havasalföld és Bizánc al-dunai határtartományánál voltak, északabbi területeken csak az úzokkal egy időben jelentkeznek, ezért valószínűleg az ő kötelékükben kerülhettek oda, nem önálló néptörzsként;⁹ a kunok pedig ekkor az orosz fejedelemségek keleti határai, illetve a Dnyeper közötti területen nomadizáltak. Az úzokat a két nép közé, a nyugati orosz fejedelemségek és Havasalföld közé helyezi. Mivel a moldvai síkság, ahonnan a támadás kiindult, az úzok kezében volt, és a *Képes Krónika* nem besenyőket, hanem a *cunikat* említi meg támadóként (amely elnevezés kapcsolatba hozható az úzok *Képes Krónika*-beli *fekete kun* megnevezésével), a kerlési csata nomádjaiban az úzokat kell látnunk.¹⁰ A negyedik nézőpontot Györffy György neve fémjelzi. Előbb Paulert követve, besenyő támadás mellett érvelt,¹¹ később módosította nézetét, és konszenzusteremtő alapon egyes besenyő–úz hadsereget tételezett fel. 1984-ben megjelent vélekedése a kerlési csatával kapcsolatban besenyők támadását valószínűsíti, akik kötelékében a maradék úz elemek is megtalálhatók voltak.¹²

⁶ Pauler, 1985. 432. o., 236. jegyzet.

⁷ VII. (Biborbanszületett) Konstantin által a X. század közepén szerkesztett, később *De Administrando Imperio* (DAI) néven ismerté vált diplomáciai kézikönyv. A bazileusz régebbi bizánci krónikák, földrajzi és asztrológiai munkák, császári oklevelek adatait, valamint bizánci és külföldi követek beszámolóit, jelentéseit is felhasználta művéhez. SZÖM 1988. 152. o.

⁸ Pauler, 1985. 433. o., 236. jegyzet. Pauler elképzelését Györffy György fejlesztette tovább, koncepcióját a dolgozat részletesen tárgyalni fogja.

⁹ Az oguz törzsek között élő, azoknak meghódolt besenyőkről Konsztantín császár is említést tesz, művének 37. fejezetében: „Tudnivaló, hogy abban az időben, amikor a besenyőket kiűzték tulajdon földjükről, némelyek közülük önszántukból és saját elhatározásukból ott maradtak, az említett úzokkal összeköltöztek s mostanáig közöttük vannak...” DAI 169. o. Megemlékezik róluk utazásáról írt beszámolójában Ibn Fadlān is, vö. *Togani*, 1939. 33. o. A Kášgarí által felsorolt 22 oguz törzs 19. törzse a bečenek. *Pritsak*, 1975. 215. o.; *Golden*, 1992. 208. o. Besenyők valószínűleg a XI. század második felében is kerülhettek úz fennhatóság alá, miután a besenyők törzsei letelepedtek az orosz fejedelemségek, de főleg Bizánc határain, valamint szétforgácsolódtak az úzok elleni harcokban.

¹⁰ Kossányi, 1924. 529., 531. o. Kossányi nézetét a szakirodalom egy része elfogadta: *Makkai*, 1936. 35. o.; *Hóman*, 1941. 277. o.; *Gyóni*, 1942. 71–75. o.; *Székely*, 1964. 68. o.; *Mezey*, 1971. 194. o.; *Pálóczi Horváth*, 1988. 138–139. o.; *Uő*: 1989. 105. o.; *Golden*, 1990. 276. o.; *Uő*: 1992. 269. o.; *Rásonyi*, 2000. 310. o.; *Uő*: 2004. 272–273. o.

¹¹ Györffy, 1948. 169. o.

¹² Györffy, 1984. 877. o.; *Uő*: 1990. 116., 211–212. o. Györffy úz alárendeltségű egyes, besenyő–úz sereget feltételező gondolata széles körben elterjedt; a kerlési csatával kapcsolatban elfogadta: *Kristó*, 1986. 63. o.; *Spinei*, 1986. 90. o.; *Makk*, 1993. 84. o.; *Uő*: 1994.; *Tóth*, 1994.; *Hatházi*, 1996. 41. o.; *Kristó*, 1999. 73. o. Az 1085-ben Magyarországra törő nomádokkal kapcsolatban elfogadta Györffy véleményét: *Kristó*, 1986. 68. o.; *Makk*, 1993. 103. o.; *Hatházi*, 1996. 41. o.; *Kristó*, 1999. 74. o.

Az 1085-ben magyar területet ellen támadó nomád had kilétét illetően szintén négy vélemény alakult ki; Marczali Kutesk nomádjaiiban szintén a dél-orosz steppe kun törzseit kereste.¹³ Pauler szerint ugyanakkor 1091-ig, a Magyarország elleni nomád támadások mindegyikének háttérében a besenyő törzseket kell látnunk.¹⁴ Gyóni Mátyás kitűnő tanulmánya adta a harmadik nézetet. Anna Komnena *Alexias* című munkájának archaikus népnév használatának elemzése révén, valamint a forrás 1087. évi eseményeit a *Képes Krónika* 1085-re tehető nomád betörésével összevetve rámutatott, hogy a második, 1085-ös Kutesk és Salamon vezette „kun” betörés szintén az úzokhoz köthető.¹⁵ Györffy György ennek ellenére úgy foglalt állást, hogy az 1085-ben támadó „kunok” besenyő-úz sereg volt.¹⁶

A Magyar Királyság ellen intézett 1068-as és 1085-ös nomád betöréseket tehát a szakirodalom egyaránt kötötte a besenyőkhöz, az úzokhoz és a kunokhoz, s Györffy felvetette közös besenyő-úz vállalkozás lehetőségét is, általában úz alárendeltséget feltételezve. A kunokkal, mint lehetséges támadókkal, a kutatás a kerlési csatával kapcsolatban Pauler óta nem számol, viszont a besenyőkkel és az úzokkal (esetleg vegyesen) mind 1068, mind 1085 támadóit megpróbálták azonosítani.

Népmozgások a kelet-európai steppén a XI. században

1. Besenyő törzsek a dél-orosz steppén a XI. században

A besenyők szállásterülete a X. században az orosz fejedelemségekkel szomszédos Don-Dnyeszter vidékére helyeződött át. 915-ben jelennek meg először a besenyők orosz területen,¹⁷ majd a bolgár hatalom gyengülése miatt rövidesen előzönlítették az Al-Duna vidékét is. A X. században és a XI. század első felében, mint megtámadottak és mint támadók gyakran keveredtek harcokba az orosz fejedelmekkel.¹⁸ Azonban egyrészt a folyamatos harcok, másrészt keleti szomszédjaiknak a X. század vége felé újból reájuk nehezédő nyomása megosztotta, szétforgácsolta erejüket, és új vándorlásra kényszerítve őket, megdöntötte a Don és az Al-Duna vonala közötti síkságon korábban kivívott uralmukat.¹⁹ A besenyők 1015-ben is intéztek támadást a Rusz ellen,²⁰ ezután 1036-ban egyesült utoljára a besenyők népe Kijev ellen nagyobb, a törzsek jelentékeny erejét

¹³ Marczali, 1995. 136. o. Marczali nézetét 1085-tel kapcsolatban elfogadta: Mezey, 1971. 194. o.; Rásonyi, 2004. 267. o.; Spinei, 1986. 93–94. o.; Kapitányfy, 2003. 163. o.

¹⁴ Pauler, 1985. 433. o., 236. jegyzet.

¹⁵ Gyóni, 1942. 71–75. o. A Gyóni által felvetett 1085-ös úz–magyar érintkezés gondolatát is részben elfogadta a szakirodalom: Székely, 1964. 68. o.; Pálóczi, 1988. 140. o.

¹⁶ Vö. Györffy, 1948. 170. o.; Úő: 1984. 928. o.; Úő: 1990. 212. o.

¹⁷ Vö. RPC 71. o.

¹⁸ Így pl. Igor 916–920 között folytatott harcokat a besenyőkkel (RPC 71. o.), 944-ben a besenyők szövetségben a Russzal Bizánc ellen indítottak hadjáratot (RPC 72. o.). A besenyők az orosz források szerint először 968-ban támadták meg a Ruszt (RPC 85. o.), 972 tavaszán pedig Kurja, besenyő vezér a Dnyeszternél megtámadta Szvjatoszláv fejedelmet és hadát; a harcban a fejedelem életét veszítette (RPC 90. o.). 988–992 között a Rusz több vereséget mért a besenyőkre (RPC 119. o.).

¹⁹ Kossányi, 1924. 520. o.

²⁰ Vö. RPC 124. o.

igénybe vevő vállalkozásra.²¹ A továbbvándorlásban elszakadt, visszamaradt kisebb töredékeikről, akik a régi szálláshelyeiket előzőnlő népek uralma alá kerültek, még több mint egy évszázad múlva is szólnak az orosz évkönyvek, nagyobb tömegben azonban az időponttól kezdve orosz területen már nem mutatkoznak, bár a Dnyeper környékét a bizánci források szerint végleg csak a század közepén hagyták el.²²

A besenyők Al-Duna felé tartó folyamatos vonulását jól mutatják a középgörög kútfők. A migráció oka az új törzsek nyomása volt.²³ Az első besenyő beáramlás a Bizánci Birodalom területére, az Al-Duna jobb partjára, 1025/27-ben zajlott le; a besenyők ekkor a Balkán-félsziget középső részét dúlták fel,²⁴ majd egyre fokozódó intenzitással támadtak 1032/33-ban,²⁵ 1034²⁶ és 1035-ben,²⁷ majd 1036-ban.²⁸ 1048/49-ben két besenyő törzs, Kegen vezetésével fellázadt a Tyrach vezette besenyő törzsekkel szemben, s Bizánc engedélyével átkeltek az Al-Dunán, s letelepedtek a Paristrionban.²⁹ Vezetőik megkeresztelkedtek, és határőri feladatokat vállaltak. Később Tyrach besenyői is átvándoroltak a Duna jobb partjára, és a Serdica és Niš környéki síkságon telepedtek meg.³⁰ Spinei, Psellus híradására hivatkozva, a besenyők vándorlását 1048-ig az úzok fokozódó nyomásának tulajdonítja.³¹ Az úzok a besenyőket a Duna feletti tavakig és mocsarakig űzték,³² ahonnan tovább már csak Bizánc határtartományába lehetett menekülni. Amikor az úzok népe eljutott az Al-Dunáig, a besenyő törzsek zöme addigra már annak déli vonala mögé húzódott; a bizánci uralkodók ugyanis a XI. század közepe táján, felhasználva a

²¹ Vö. RPC 136. o.; *Diaconu*, 1970. 51. o.; *Golden*, 1990. 274. o.

²² *Kossányi*, 1924. 520. o.

²³ *Pritsak*, 1975. 230. o.; *Golden*, 1990. 274. o.

²⁴ Erről tudósít: Kedrenos és Zonaras. *Elían-Tanaşoca*, 1975. 148–149., 218–221. o. A besenyők II. Bazileosz uralkodása alatt (976–1025) megvetették lábukat a Duna mentén, s ugyanazt a veszélyt jelentették Bizánc számára, mint előtűk a bolgárok; ettől kezdve a Balkán-félsziget nem lehetett biztonságban az invázióktól. *Bréhier*, 1999. 231. o.

²⁵ Vö. Zonaras tudósítását *Elían-Tanaşoca*, 1975. 220–221. o.; *Bréhier*, 1999. 231. o.

²⁶ Vö. Kedrenos és Zonaras adatait *Elían-Tanaşoca*, 1975. 148–149., 220–221. o.; *Obolensky*, 1999. 261. o.

²⁷ Vö. Kedrenos információt *Elían-Tanaşoca*, 1975. 148–149. o.

²⁸ Ekkor Dobrudzsába törtek be, vö. Kedrenos és Zonaras tudósítását *Elían-Tanaşoca*, 1975. 148–151., 220–221. o. A besenyő betörésekről lásd még: *Gyóni*, 1942. 12. o.; *Diaconu*, 1975. 237. o.; *Spinei*, 1986. 88. o.; *Györfly*, 1990. 113. o.; *Bréhier*, 1999. 231. o.; *Stephenson*, 2000. 81. o.

²⁹ Paristrion, azaz a Dunamellék, amely területet a bizánci források Paradanuvionnak, ill. Paradanavisnak is neveztek, a Bizánci Birodalom határtartománya volt, az Al-Dunától délre, a mai Dobrudzsa területén. *Gyóni*, 1942. 14. o.

³⁰ *Obolensky*, 1999. 261. o.; *Stephenson*, 2000. 89–90. o. Egyes kutatók a fenti eseményeket korábbra datálják, így pl. *Golden*, aki munkájában 1045/46 vagy *Stephenson*, aki Tyrach átkelését az Al-Dunán 1047 telére teszi. *Stephenson*, 2000. 95. o. Tyrach besenyői bizánci szolgálatba léptek, Bithüniába küldték őket, de fellázdak, a Szófiái-síkságon telepedtek meg és egyesültek a bulgáriai besenyőkkel (1049). Tyrach besenyői három császári hadra is vereséget mértek, s bár Adrianopoliszt nem tudták bevenni, és Thrákiát is ki kellett üríteniük, a dunai bolgár területeket megszállva tartották. 1053-ban kötött békét Bizánc a besenyőkkel, akik zöme bolgárföldön maradt. *Bréhier*, 1999. 241–242. o. Kegen és Tyrach konfliktusáról és a XI. század közepi, Bizánci területre történő nagy besenyő betelepüléséről adatokat közöl: Kekaumenos, Attaleiates, Kedrenos, Zonaras. *Elían-Tanaşoca*, 1975. 22–23., 66–67., 150–157., 220–223. o. A szakirodalomhoz lásd: *Diaconu*, 1970. 51., 56–61. o.; *Diaconu*, 1975. 238. o.; *Pritsak*, 1975. 231. o.; *Spinei*, 1986. 88. o.; *Györfly*, 1990. 103., 107., 113. o.

³¹ Psellust idézi: *Spinei*, 1986. 88. o., 36. jegyzet.

³² *Ferenč*, 1981. 18. o.; *Spinei*, 1986. 87. o. Erről szintén tájékoztat Skylitzes és Kedrenos, idézi: *Spinei*, 1986. 87. o., 34. jegyzet.

besenyő törzsek között kitört belső villongásokat, tömegesen telepítették le őket a Balkán lejtőin és a Duna déli partvidékén.³³ Azonban a betörő nomádok elleni védekezés célzatával letelepített besenyők nem tudták feltartóztatni az újabb offenzívákat,³⁴ ráadásul, mivel nem adták fel nomád életmódjukat, maguk is folytattak rabló hadjáratokat a birodalom területén belül.³⁵

Újabb besenyő átkelés történt 1059-ben; Selte besenyő vezér kihasználva egy magyar–bizánci konfliktust,³⁶ betört a Dunamellékre.³⁷ Anna Komnena is tudósít erről az eseményről,³⁸ aki azt írja, hogy miután a magyarok felmondták a békét Bizánccal, ezt meghallva a besenyők átlépték az Al-Dunát. Ennek oka pedig az úzok „engesztelhetetlen ellenségeskedése” volt.³⁹ Az úzok az 1060-ban elszenvedett vereség után továbbhúzódtak nyugatnak, mert egy időre eltűntek az orosz források látóköréből;⁴⁰ ekkor szállásterületük Moldva lehetett, amit a besenyők az úzok elől Bizánc felé húzódván minden bizonynyal kiűritettek.⁴¹

Anna Komnena híradása alapján „valamiféle szkíta nép, mivel a sazuomaták nap nap után fosztogatták, felkerekedvén hazulról leereszkedett a Dunához.”⁴² Ez a besenyő vándorlás az 1084. év elejére keltezhető. Az orosz forrásokban 1080-tól kezdve a kijevei és perejaszlávi úzokkal együtt megint elkezdik emlegetni a besenyőket is. Ezeket feltehetőleg az úzok hozták magukkal az orosz határszélekre. A sazuomaták az úzokat takarják,⁴³ a „valamiféle szkíta nép” pedig egy besenyő töredéket, amely az úzoktól elszakadva levándorolt a Dunához, s egyezséget kötve a paristrioni besenyőkkel letelepedett a

³³ A besenyők zöme a Bizánci Birodalomban bolgár területeken telepedett meg. *Pritsak*, 1975. 231. o.; *Bréhier*, 1999. 282. o.

³⁴ A besenyők pacifikálására törekvő bizánci diplomácia kudarcát mutatja, hogy más besenyő kontingensek továbbra is nyomást gyakoroltak a Birodalom al-dunai frontjára, s thrákiai inváziók az 1050-es években is folytatódtak. *Obolensky*, 1999. 261. o.

³⁵ *Kossányi*, 1924. 523. o.

³⁶ Isaakios Komnénos császár uralkodása alatt (1057–1059) egy határc incidens alkalmával I. András seregével betört Bizáncba, de a konfliktus gyors békekötéssel ért véget. Valószínűleg a bizánci területről kiinduló besenyő törzsek által kezdeményezett határmenti összecsapások vezettek el András hadjáratához. *Makk*, 1998. 140–141. o. Olyan elképzelés is felmerült, hogy az 1059-es besenyő támadás eredetileg a Magyar Királyság déli területeinek elfoglalására irányult, amely törekvést I. András ügyes diplomáciával Bizánc ellen fordított. *Györffy*, 1984. 861. o.

³⁷ *Diaconu*, 1975. 238–239. o.; *Ferenç*, 1981. 19–20. o.

³⁸ Vö. *Reinsch*, 1996. 127–128. o.; *Moravcsik*, 1984. 103. o. Anna Komnena forrása itt Psellus volt, akinek a munkájában található népneveket átvette. Ezért lehet az, hogy az *Alexias*ban úzokat jelentő sauomata népnév itt besenyőket takar (vö. *ByzTurc* II. 230. o.), az úzok pedig geta néven vannak említve (vö. *ByzTurc* II. 105. o.). *Gyóni*, 1942. 78. o. Skylitzes Continuatus Attaliesből merítve szintén leírja az eseményt, de művében az aktuális népneveket használja (magyarok, besenyők). *Gyóni*, 1942. 79. o. Skylitzes Continuatus és Attalies adatai mellett (*Elían-Tanaşoca*, 1975. 58–59., 68–69. o.) az eseményről tudósít még Zonaras. *Elían-Tanaşoca*, 1975. 222–225. o.

³⁹ *Gyóni*, 1942. 76–77. o.

⁴⁰ Vö. *RPC* 143. o.

⁴¹ *Kossányi*, 1924. 532–533. o.

⁴² Vö. *Reinsch*, 1996. 229–230. o.

⁴³ Anna Komnena tudósítása (vö. *Reinsch*, 1996. 229–230. o.), idézi: *Gyóni*, 1942. 5. o. Victor Spinei a forrásban szereplő sazuomata elnevezést a kunokra vonatkoztatja, tévesen; a hadjáratot pedig 1086-ra helyezi. *Spinei*, 1986. 90. o.

Duna jobb partjára.⁴⁴ Moldvában, a XI. század végén újra megjelentek a besenyők. Tekintve, hogy megjelenésük körülbelül egybeesik a torkok újbóli feltűnésével és figyelembe véve az orosz pusztaságok akkori megszállásának viszonyait, minden valószínűség mellett szól, hogy a besenyők e raját a torkok hozták magukkal az orosz határszélekre, és így abban a besenyőknek az úzok uralma alá került töredékeit kell keresnünk.⁴⁵

2. Úz törzsek a dél-orosz steppén a XI. században

Az úz törzsek szállásterülete a X. században, a besenyők elüldözése után, a Szir-darja középső folyásától nyugaton egészen a Volgáig, északon pedig az Irtis, Tobol, Isim folyók középső folyásának vidékéig ért; ezt a vidéket a muszlim források a X. században Oguz-steppének nevezték. Nagyrészt a mai Kazak-steppe területe ez.⁴⁶

A XI. századra az úzok egyre akadálytalanabban keltek át a Donon, sőt azon túl is. Az állandó úz hullámok feltehetően a kunok nyomására indultak el, a kunok pedig szintén kényszerből mozdultak ki északibb lakóhelyeikről. Mindezen népmozgások hátterében a kitaj törzsek északnyugati terjeszkedése állott Belső-Ázsiában. Az 1030-as évekre, az úzok nyugatabbra úzésével, már a kunok lettek az egész Kazak-steppe urai: az Oguz-steppe kifejezést ekkor váltja fel a Kipcsak-steppe, a Dast-i Kipcsak terminus.⁴⁷ Ennek a nagy népetlódásnak a következtében a steppén maradt úz törzsek a kunok elől, a besenyőket maguk előtt hajtva, egyre nyugatabbra vándoroltak a dél-orosz területeken. Erről az eurázsiai népmozgásról Marvazi, muszlim történétíró jegyzett fel értékes adatokat arab nyelvű munkájában,⁴⁸ valamint Edesszai Máté, örmény történétíró 1050/51-gyel kapcsolatban.⁴⁹ A tudósítások értelmében a kunok megjelentek Európa keleti határain, akiknek terjeszkedése nyugatabbra szorította a Kazak-steppén nomadizáló úzokat, azok pedig az orosz területekkel szomszédságban élő besenyőket.⁵⁰

⁴⁴ Gyóni, 1942. 76. o.

⁴⁵ Kossányi, 1924. 529. o.

⁴⁶ Vásáry, 2003. 153. o.

⁴⁷ A muszlim kútfőkben az úzok elnevezése guzz, amely a török oguz néptnévből származik. *Göckenjan*, 2000. A kunok elnevezése többnyire kipcsak. *Györffy*, 1948. 159. o.

⁴⁸ *Saraf al-Zamán Táhír Marvazi*: Tabái al-hajaván. A szerzőről és művéről vö. SZÓM 1988. 231. o. Marvazi tudósítása a népetlódásról így szól, Minorsky, angol fordításából magyarra ültetve: „Van egy fajtájuk, amelyet qún-nak hívnak. Ők Qitáy [Észak-Kína] országból jöttek [ti. az iszlám területére], mert félték a qitáy khántól. Nesztóriánus keresztények [voltak?]. Legelőik szűkösége miatt hagyták el régi központjaikat [ez nem egyezik az előbb mondottakkal]. Közülük való volt Ikindsi ibn Qocsgár, a khwárezmí [mohamedán terület az Amu-darja torkolatának vidékén] uralkodó [meghalt 1097]. A qúnokat a qáyok követték, akik számosabban és erősebbek voltak és kiűzték őket ezekről [melyik?] a legelőkről. Erre ők [ti. a qúnok] a sári-k [olv.: szári-k, mint a perzsa fordítás] területére mentek. A sárk népe továbbvonult a türkmének [mohamedán karlukok és oguzok] területére, akik pedig a guzzok [a. m. török oguz, magyar úz] területének keleti részeit foglalták el. A guzzok a besenyők területére vonultak, az Örmény-tenger [Fekete-tenger] mellé.” *Czeglédy Károly* fordítása 1949. 43–44. o. Hozza a magyar fordítást még: *Györffy*, 1990. 209. o.; *Keller*, 2001. 139–140. o.; *Vásáry*, 2003. 155. o., az angol fordítást: *Senga*, 1996. 134. o.

⁴⁹ Edesszai Máté, örmény történétíró (1050–1051) lényegében ugyanezt az eseményt mondja el, annyiban másként, hogy a kigyók népe üzte el a fakókat (örményül khartes), akik viszont az oguzokat és besenyőket készítették továbbhaladásra. *Vásáry*, 2003. 155. o. Az értesítés, Marquart német fordításából, magyarra ültetve: „...a kigyók népe előnyomult, és leverte a fakókat (khartes), és a fakók felvonultak, és levertek az úzokat és a besenyőket.” *Györffy György* fordítása 1990. 205. o., 66. jegyzet.

⁵⁰ *Golden*, 1972. 81. o.; *Vásáry*, 2003. 155. o.

Ekkor tehát, a XI. század első felében, az orosz fejedelemségek keleti határszélein új, a besenyőknél hatalmasabb ellenség jelent meg, akiket az orosz évkönyvek *tork* néven emlegetnek. A torkokat, azaz úzokat már régebről ismerték az oroszok; 985-ben amikor azok még a Volga vidékén laktak, szövetségükben hadakozott Volodimir a volgai bolgárok ellen.⁵¹ Az úzok először 1054-ben kerültek közvetlen kapcsolatba és konfliktusba a Russzal; ekkor Voin mellett, a Dnyeper keleti partján megtámadták Vszevolod perejaszlavi fejedelmet, tehát addigra elérték a Dnyeper vonalát, sőt azon túl is terjeszkedtek.⁵² Ennek lehet betudni a besenyő törzsek fentebb már említett újabb hullámát Bizánc területére 1059-ben. Az úzok ebben az időben tehát a besenyőktől északra, gyakorlatilag „felettük” helyezkedtek el. Besenyőkről beszélni ekkor a moldvai területeken csak úz alárendeltségben lehet. Miután az úzok megszállták a Dnyeper vidéki steppét, a korábbi besenyő területeket, melyek az orosz fejedelemségek érdekkörébe tartoztak, hamarosan közös védekezésre kényszerítették a veszélyeztetett területek fejedelmét. 1060-ban ezek a fejedelmek, Izjaszláv, Szvjatoszláv és Vszevolod, hatalmas sereget gyűjtöttek, vízen és szárazföldön egyaránt megindultak az úzok ellen, és vereséget mértek azokra, akik között ráadásul járvány ütötte fel a fejét; mindezek természetes következménye lett az úzok újabb vándorlása.⁵³

Engedve a kunok nyomásának az úzok az 1060-as évek elején továbbhúzódtak a Balkán-félsziget felé, maguk előtt űzve a besenyőket. Az úz törzsek szálláshelye ez idő tájt az orosz fejedelemségek déli- délnyugati és a Bizánci Birodalom északi határszélei között, a Bug és a Szeret vidékén lehetett. Erre enged következtetni az a körülmény, hogy az orosz évkönyvek 1060-tól kezdve 1080-ig nem említik az úzokat, viszont a bizánci forrásokból tudjuk, hogy az Al-Dunát az úzok hadai 1064/65 telén lépték át először.⁵⁴ Az úzok 1064-ben átkelve az Al-Dunán, leverték a bolgár és bizánci erők ellenállását, s elárasztották a Dunamelléket, pusztították Thrákiát és a görög területeket, és Makedóniát fenyegették.⁵⁵ Az ellenük felvonuló bizánci erőkkel azonban már nem tudtak megküzdeni, mert a besenyők és a bolgárok hátba támadták őket, ráadásul újabb ragály tizedelte soraikat. Ennek következtében befejezték hadjáratukat; egy részük a basileus szolgálatba szegődött, másik részük pedig kiűrtve a megszállt bizánci területeket, észak felé húzódtak, a már régebről ismert orosz fejedelemségek délkeleti határain telepedett meg, határőri szolgálatot vállalva.⁵⁶

⁵¹ Vö. RPC 96. o.

⁵² Vö. RPC 143. o.; *Kossányi*, 1924. 520. o.; *Golden*, 1972. 83. o. Az úzok a Dnyeper mentén olyan területeken tűnnek fel, ahol Kedrenos tanúsága szerint az úzok és besenyők közötti harcok zajlottak le (nyilván a Dnyepertől nyugatra). Idézi: *Kossányi*, 1924. 522–523. o.

⁵³ Vö. RPC 143. o.; *Kossányi*, 1924. 520–521. o.; *Golden*, 1972. 83. o.; *Spinei*, 1986. 91. o.

⁵⁴ *Kossányi*, 1924. 523. o.; *Gyóni*, 1942. 13. o.

⁵⁵ Az úzok bizánci hadjáratához vö. *Diaconu*, 1970. 79. o.; *Diaconu*, 1975. 239. o.; *Bréhier*, 1999. 257–258. o.; *Obolensky*, 1999. 261–262. o.; *Ostrogorsky*, 2001. 301. o.

⁵⁶ *Kossányi*, 1924. 524. o.; *Golden*, 1972. 83. o. Az úzok Bizánc elleni 1064-es támadásáról megemlékezik Psellus Chronographiájában, vö. *Sewter*, 1966. 332. o., 2. jegyzet. A betörésről beszámol még: Attaliates (*Elian-Tanasoca*, 1975. 68–71. o.), s az ő nyomán Skylitzes (uo. 60–63. o.), Zonaras (uo. 224–227. o.) és Glykas (uo. 166–167. o.), vö. *Kossányi*, 1924. 524. o., 2. jegyzet. A betöréshez vö. *Diaconu*, 1970. 79–81., 83. o.; *Diaconu*, 1975. 239. o.; *Ferenç*, 1981. 20. o.; *Spinei*, 1986. 92–93. o.; *Savvides*, 1993. 150. o.; *Stephenson*, 2000. 95. o. Felmerült olyan elgondolás is, hogy a birodalomra törő úzokkal szemben a Duma menti bizánci themák katonai parancsnokai szöveteretkeztek Géza herceggel, akinek dukátusa közvetlenül érintkezett a görög

Figyelembe véve azt, hogy a Bizánci Birodalomban az új törzseknek valószínűleg nem nagy töredéke maradt vissza,⁵⁷ a „myrmidonok” fejedelméhez, azaz perejaszlávi vagy kijevi orosz fejedelemhez ment úzok még mindig igen nagyszámúak lehetnek. A befogadott úzokat az orosz fejedelmek széttelepítették határaiknál.⁵⁸ Szállásaik túlnyomó részét a kijevi és a perejaszlávi fejedelemségek területére tették át; a Ros folyó mellett széles elterülő Porose-nak elnevezett határvidéktől kezdve Torcsesz, ⁵⁹ Perejaszláv és több más, egymástól távol eső város mellett húzódtak telepeik, védelmi övként véve körül a steppe felől a két fejedelemséget.⁶⁰ A letelepítés pontos idejét nem ismerjük, de mivel már 1080-ban a Vszevolod ellen támadó úzokat az orosz évkönyvek „perejaszlaviaknak” mondják,⁶¹ befogadásukat ezen időpont előtti évekre kell tennünk.⁶² A következő, úzokkal kapcsolatos tudósítás a már fentebb említett 1084-re datálható besenyő exodus.⁶³ Az esemény leírása tehát 1084-re is azt a földrajzi helyzetet mutatja, hogy az úzok a besenyők „felett” helyezkednek el, utóbbiakat a Duna vonala mögé vándorlásra kényszerítve. 1086/87 telén Tzelgu besenyő vezér vezetésével egy 80 000 fős vegyes, besenyő–úz–magyar sereg (élükön Salamon, trónfosztott magyar királlyal) harcol a bizánci erőkkal. A nomádokra a bizánciak vereséget mérnek.⁶⁴ Ennek az eseménynek előzménye Salamon, trónfosztott magyar király és Kutesk „kun vezér” beütése Erdélybe, 1085-ben. Miután László király serege legyőzte a támadókat, azok levonultak a Dunához, és „betörték Bulgáriába és Görögország határára”.⁶⁵ Ezt a két eseményt később taglaljuk.

3. Kun törzsek a dél-orosz steppén a XI. században

A Marvazi által leírt népvándorlás következményeképp az új törzsek nyomában 1055 folyamán a kunok tűntek fel az orosz fejedelemségek keleti határszélein. Ekkor még sikerült Vszevolodnak Bolush nevű vezérével békét kötnie.⁶⁶ Azonban 1061-ben már harcba bocsátkoztak a perejaszlaviakkal, s az Iskal vezette kun sereg győzelmet aratott Vszevolod serege felett. Az évkönyvek szerint ez volt az első alkalom, hogy a kunok megtámadták a Ruszt.⁶⁷ 1068-ban hadaik három orosz fejedelmet győztek le, aminek kö-

határtartományokkal. Azonban nincs forrás, amely arról tudósítana, hogy 1064-ben a magyar herceg és a bizánci hadvezérek az úzok ellen katonai szövetséget kötöttek volna. *Makk*, 1998. 146. o.

⁵⁷ Az a felfogás, hogy az 1064. évi balkáni betöréskor az úzok „egész népe” elpusztult volna, túlzott. A támadó nomádok veszteségeinek eltűlése a hivatalos bizánci történetírásban sokszor a tőlük elszenvedett megsegényítő vereségek szépírói szolgálatára szolgál. *Gyóni*, 1942. 70–71. o.

⁵⁸ *Kossányi*, 1924. 524–525. o.

⁵⁹ Torcsesz = Tork-város, Golden fordításában *Golden*, 1990. 277. o.

⁶⁰ Vö. RPC 168. o.

⁶¹ Vö. RPC 180. o.

⁶² *Kossányi*, 1924. 525. o.

⁶³ A Magyar Királyság elleni 1068-as nomád támadás törzseit keresték az úzokban is. Azt a kérdést, hogy ez az esemény betagozható-e az úzok XI. századi történetébe, a dolgozat későbbi fejezetében próbáljuk megválaszolni.

⁶⁴ Lásd Anna Komnena (*Reinsch*, 1996. 234. o.), vö. *Moravcsik*, 1984. 103–105. o.

⁶⁵ Vö. SRH I. 408–409. o.

⁶⁶ Vö. RPC 143. o.

⁶⁷ Vö. RPC 143. o.

vetkezéiben Csernyigov területét árasztották el, ám itt még ez év folyamán Snovesk mellett nagy vereséget szenvedtek Szvjatoszlav fejedelemtől.⁶⁸ Kossányi az orosz adatokból arra következtetett, hogy az 1060-as években a kunok állandóan északabbra eső orosz területeket támadtak meg, mint azt megelőzőleg az úzok, és csak az évtized végén kanyarodtak le délre, ezek korábbi lakóhelyeire, a Dnyeper környékére. 1071-ben már a kijevi fejedelemség délnyugati határszéleinél, Rastovec és Nejatín mellett harcoltak csapataik.⁶⁹ Minthogy az úzok e nép elől menekülve minden valószínűség szerint ez idő tájt ürfítették ki addigi szálláshelyeiket, az egykori úz területet elérő kunok számára újabb előnyomulásra nyílt lehetőség délen a Balkán-félsziget, nyugaton pedig a Kárpátok felé. Szövetségben a Bizánc ellen lázongó besenyőkkel, a kunok 1078-ban csakugyan már Drinápolyt ostromolják.⁷⁰ Ettől kezdve 1087-ig nem értesítenek minket a bizánci kútfők kunok megjelenéséről az Al-Dunától délre. 1087-ben a besenyők hívására jelentek meg kunok bizánci területen, de segédcsapataik későn érkeztek meg a drisrai csatába, ezért a zsákmány egy részére vonatkozó igényüket a besenyők elutasították. A kunok emiatt a besenyőkre támadtak, s egy ideig az Ozolimne-tó partjaira szorították őket, de élelemhiány miatt kénytelenek voltak hazavonulni.⁷¹ 1089-ben újra feltűntek a bizánci határoknál, a basileus engedélyét kérve a besenyők elleni támadáshoz, azonban a császári diplomácia, tartva a kunok haderejétől, ekkor még hazatérésre tudta bírni őket. 1091-ben azonban már Alexios császár szövetséget köt a besenyők ellen Togortak és Maniak kun vezérekkel, akik 40 000 fős haddal érkeznek az Al-Dunához. Segítségükkel sikerül Bizáncnak 1091. április 29-én, a lebunioni csatában szétzúzni a besenyőket. A csata után a kunok visszatértek a Dunától északra eső területekre.⁷² Ezután 1095-ben jelennek meg, mint támadók az Al-Dunánál, de a csata után a betörő nomádok hazamenekültek.⁷³ Elérve az Al-Dunát, a XI. század végén, a dél-oroszországi, moldvai és havasalföldi síkságot a kunoknak a Don és Volga melletti szállásaiból előnyomult hadai vonták hatalmuk alá. Seregeik Bizáncon kívül a Magyar Királyság,⁷⁴ a délnyugati orosz fejedelemségek s azon túl, Lengyelország területére is betörték. Lendületes előretörésük azonban a XII. század elején megakadt, ami az orosz fejedelmek támadó hadjáratainak volt betudható.⁷⁵

⁶⁸ Vö. RPC 146–149. o.

⁶⁹ Vö. RPC 150. o.; Kossányi, 1924. 526. o.; Ferenč, 1981. 28–29. o.

⁷⁰ Kossányi, 1924. 526–527. o.; Ferenč, 1981. 31. o. A kunok első rövid balkáni szereplése 1078-ban, Nikephoros Botaneiates uralkodása első évében történt, Basilakios dyrrhachion dux lázadása idején. Míg a császári csapatok a lázadás leverésével Thesszalonikiben voltak elfoglalva, távollétüket felhasználva a besenyők erős kumán segítséggel rátámadtak Adrianupolisra. A császári sereg gyors odaérkezésére azonban a nomádok elmenekültek „s többet nem merészelték megtámadni a római határokat”; beszéli el a történeteket Attaliates és Skylitzes continuatus. Idézi: Gyóni, 1942. 67. o. Vö. Spinei, 1986. 93. o.

⁷¹ Gyóni, 1942. 67. o.

⁷² Bréhier, 1999. 284. o.; Obolensky, 1999. 263. o.

⁷³ Gyóni, 1942. 68. o.; Ferenč, 1981. 36–37., 41–42. o.

⁷⁴ A Magyar Királyság ellen intézett kun támadásokra vö. SRH I. 410. o. Ekkor, 1091-ben, Krul fia, Kapoles tört be Magyarországba. László király a Tisza mentét feldúló és az Al-Duna felé kivonuló kunokat a temesi részeknél, a Pogács folyónál érte el, és hadukat szétverte; ezután 1092-ben, Ákos kun vezér előre bejelentett bosszuló hadát az Al-Dunánál várva legyőzte. Györffy, 1990. 118. o. Kézai nem említi kivonatos munkájában az eseményeket. Említi viszont a Thuróczy krónika; az eseményhez írt jegyzetben Bellus Ibolya Ákos támadását, feltételelesen, 1091 augusztusára datálja. Bellus, 2001. 358. o., 440. jegyzet.

⁷⁵ Kossányi, 1924. 527. o.

Összességében az orosz és bizánci források alapján megállapíthatjuk, hogy 1060–1065 között a besenyők szállásterületei Havasalföldön és a Bizánci Birodalom északi területein voltak; az úzoké a nyugati orosz fejedelemségek és Bizánc északi határai között, a kunoké pedig az orosz fejedelemségek keleti határainál; 1070 körül pedig a besenyőké ugyanott, az úzoké szintén, de egy kisebb töredékük visszamaradt a Bizánci Birodalomban, a kunok pedig tovább terjeszkedve átlépték a Dnyeper vonalát.⁷⁶

A kerlési csata Kézai Gesta Hungarorumában

1068-ban nomád sereg tört be a Magyar Királyság területére Moldvából. Az eseményekről csak magyar források révén van ismeretünk, azonban ezek is ellentmondásosak; a *Képes Krónika* a nomádokat *cuni* néven ismeri, Kézai Simon *Gesta Hungarorum*ában viszont a betörőket *bessinek* nevezi. A két forma egyúttal két történeti konstrukciót vet fel: a *cuni* alatt a kutatás úzokat keresett, a *bessi* viszont értelemszerűen a besenyőkre vonatkoztatható. Kézai forráshelyének egy új értelmezésével magyarázatot adhatunk arra, hogy melyik nomád nép ütközött meg a magyar erőkkel Kerlésnél, 1068-ban.

A *Gesta Hungarorum*ról már Domanovszky Sándor kimutatta, hogy az I. Andrástól V. Istvánig vezetett rész nem Kézai alkotása, hanem a bővebb krónikák által fenntartott ősforrás (ősgesta) kivonata. A Kézai Simontól mára fennmaradt, erősen rövidített elbeszélés és a bővebb szövegek közötti nagy hasonlóság (a területmi differenciák ellenére) kétségtelenül bizonyítja, hogy a szövegek eredete közös. Az Anjou-kori krónikák az ősgesta szövegét bővebben és helyesebben őrizték meg, mint Kézai, aki mindig kevesebbet vett át a forrásból amazoknál, s azok egyes helyeit félre is magyarázza.⁷⁷

A magyar gesta- és krónikaszerkesztés a XI. század második fele óta tartó folyamat, kezdete I. András (1046–1060) és Kálmán (1095–1116) kora közé keltezhető,⁷⁸ de egy újabb vélemény az ősgesta születését arra az időre teszi, amikor Salamon király, illetve Géza és László herceg egyetértésben kormányozta az országot (1063–1072), ilyenformán a korai mű időhatárát nagyjából a kerlési csatánál vonja meg.⁷⁹ Azt mindenképpen elmondhatjuk, hogy az 1068-as kerlési csatáról maradt fenn korabeli magyar történetírói lejegyzés, amely tovább hagyományozódott az Árpád- majd Anjou-kori krónikaszerkesztésbe.

Kézai Simon *Gesta Hungarorum*ában a következőket olvashatjuk a kerlési ütközet-ről: 63. „Géza után pedig László uralkodott harminc évig és három hónapig. Váradon nyugszik. Mármost az ő idejében Erdély földjén, azon a hegyen, melyet Kerlésnek hívnak, a besenyőket, a magyarok ádáz ellenségeit, akik Magyarország fosztogatása után menekülőben voltak, utolérték, és ugyanezen László király, valamint a magyarok úgy szétverték őket, hogy – a hagyomány szerint – egy sem maradt meg belőlük.”⁸⁰ A *Képes*

⁷⁶ Vö. *Kossányi*, 1924. 531. o.

⁷⁷ *Domanovszky*, 1906. 115., 125–126. o.

⁷⁸ Uo. 129–130. o.; *Hóman*, 1925. 86., 105–106. o.; *Gericis*, 1961. 46–84. o.; *Györfly*, 1993. 184–188. o.; *Kristó*, 1994. 114., 123–130. o.

⁷⁹ *Szovák*, 2004. 244. o.

⁸⁰ 63. „Post Geicham vero regnavit Ladislaus XXX annis et tribus mensibus. In Warod requiescit. Istius igitur temporibus in VII Castris, in monte, qui Kyrioleis dicitur, Bessi Hungaris infestissimi spoliata Hungaria fugientes coniunguntur et per eundem Ladislaum regem ac Hungaros taliter superantur, ut nec unus ex ipsis fertur remansisse...” SRH I. 180. o. Vö. *Bollók*, 1999. 116. o.

Krónika ugyancsak említi nomádok betörését Erdélybe, azzal a különbséggel, hogy sokkal több információt árul el az eseménnyel kapcsolatban: 102. „Ezek után pedig a pogány kunok a Meszes kapu felső vidéke felől, áttörve a gyepek, betörték Magyarországra, és a Nyírség egész területét egészen Bihar váráig kegyetlenül kifosztották, majd férfiaknak és nőknek, valamint különböző állatoknak végtelen sokaságát hurcolva magukkal, gyanútlanul átkeltek a Lápos patakon és a Szamos folyón, s visszatérőben voltak. Így Salamon király és Géza herceg a fivérével, Lászlóval együtt seregüket összegyűjtve, roppant sietséggel igyekeztek, s mielőtt még a kunok áthágtak volna a hegyeken, a Meszes kapun átkeltek Doboka városába. Ott csaknem egy egész héten át vártak a kunok érkezésére.”⁸¹

A krónika további szövegéből kiderül, hogy a támadó kunokat Osul hadnagy vezette, aki Gyula kun vezér embere volt, s a nomád erők megütköztek a magyar sereggel Kerlés hegyénél, és vereséget szenvedtek.⁸² A korunkra jutott kivonatos Kézai-szöveg egyszer említ csak magyar terület elleni nomád támadást, László király uralkodása alatt: ekkor besenyők törtek az ország határait, akiket Szent László Kerlés mellett legyőzött.⁸³ Kézai Simon adata nem pontos; a krónikakompozíció részletes információi szerint az esemény 1068-ban történt, Salamon uralkodása alatt, az összecsapásban László herceg „csak” részt vett.⁸⁴ Ugyancsak pontatlan László uralkodási éveinek száma; nem harminc évig és három hónapig, hanem csak tizenhét évig regnált. Kézai szűkszavú közlésében a konkrétum csupán a helyszín, Kerlés, László király személye és hogy a támadók besenyők voltak. Sem a támadók vezérét, Osult, sem Gyula vezért nem említi. Kézai megbízhatósága amiatt is megkérdőjeleződik, hogy az eseményt nem jól datálja, és semmilyen más nomád támadásról nem tud. Az igazi probléma viszont a forrás népmegnevezésével kapcsolatban merül fel. A gestában ugyanis a besenyők neve *bessi*.⁸⁵ Ez az alak XI. századi formát mutat.⁸⁶

Szegfű László rámutatott arra, hogy Kézai információi visszavezethetők az István-, illetve László-legendákra is. Három István szentéletrajz maradt fenn; a kisebbik, a nagyobbik és a Hartvik-féle. Eltekintve keletkezésük történetétől, számunkra ezekből a forrásokból csak annyi a lényeges, hogy mindegyik egységesen elbeszéli a besenyők támadását magyar területre.⁸⁷ A nagyobbik István életrajz és a Hartvik püspök által készített legendaszerkesztmény is megőrizte a népnév eredeti, XI. századi *bessi* alakját.⁸⁸ László szentté avatása (1192) körüli időben készült legendájának szerzője ismerte az István le-

⁸¹ 102. „Post hec autem pagani Cuni a superiori parte porte Meses ruptis indaginibus irruerunt in Hungariam totamque provinciam Nyr usque civitatem Byhor crudeliter depredantes, infinitam multitudinem virorum ac mulierum ceterorumque animalium secum trahentes, per amnem Lapus et fluenta Zomus inopinabiliter transeuntes remebant. (...) Rex igitur Salomon et dux Geysa cum fratre suo Ladizlao collecto exercitu festinantissime acceleraverunt, ut per portam Meses transeuntes, priusquam Cuni montes et silvas transcenderent, in urbem Dobuka, pene per totam septimanam ibi adventum paganorum expectarunt...” SRH I. 366. o. Vö. *Bollók*, 2004. 68–69. o.

⁸² Vö. SRH I. 366–369. o.; *Bollók*, 2004. 69–70. o.

⁸³ Szemben a jóval részletesebb információkat közlő *Képes Krónikával*, amely László hercegsége és uralkodása alatt négy nomád támadásról tudósít; 1068, 1071, 1085 (nem datálja), 1091-ben. SRH I. 366–369., 369–375., 408–409., 412–414. o.

⁸⁴ Vö. SRH I. 366–369. o.

⁸⁵ Vö. SRH I. 182. o.

⁸⁶ *Györffy*, 1990. 115. o.

⁸⁷ *Szegfű*, 1977. 27. o. Vö. SRH II. 389., 398., 423. o.; *Kurcz*, 1983. 19., 30., 44. o.

⁸⁸ Vö. SRH I. 398., 423. o.

gendákat, és felhasználta az ebben talált információkat a magyarok nomád ellenségeiről; ezért ír a kútfő Magyarországra elleni besenyő támadásról, azzal toldva meg az adatot, hogy a besenyők foglyul ejtett nőket és férfiakat hurcoltak el,⁸⁹ akik ellen László hadba vonul. László valóban harcolt nomád betörők ellen, ezeket a támadókat azonban a *Képes Krónika* *cuninak* s nem besenyőnek mondja. Az orosz és a bizánci kútfők alapján pedig a kelet-európai steppe nyugati részét, Moldva területét, már a kunok ellenőrizték az 1080-as évek végétől, ezelőtt pedig úz fennhatóság alatt állott.⁹⁰ A szentéletrajz szerzője tehát László nomádok elleni harcát az István legendákban foglaltakhoz hasonlóan formálta meg. Ezeknek az információknak az ismeretében állt össze Kézai leírása László király harcáról a besenyőkkel, melyet a gesta szerint „az ő idejében” vívtak Kerlésnél.⁹¹

Kézai Simon eljárása tehát a következőképpen magyarázható: az István és a László-legendák ismeretében összedolgozta kivonatos információit a később a *Képes Krónika*-ban megjelenő, annak XI. századra vonatkozó értesítésével, amely a kerlési csatáról számol be. Amint azt láttuk, ennek a leírásnak az alapja egy az eseményekkel egykorú híradás, amelyet egy korai (XI. századi) gestaszerkesztő foglalt írásba.⁹² Kézai, ismervén a László szentéletrajzában megfogalmazott nomád támadást, amelynek írója átvette az István legendából a besenyő beütés emlékét, összekapcsolta a régebbi gestából fennmaradt értesítéssel, mely szerint László Salamon királlyal és fivérével, Géza herceggel Erdélyben, a keleti gyepün, Kerlés hegyénél győzelmet aratott a Magyarországot fosztogató nomádok felett. Hogy a besenyők említése Kézai művében nem más, mint a nomád támadók megnevezésének átvétele az István legendából, jól mutatja az 1282–1285 között készült munkában felbukkanó anakronisztikus, XI. századi *bessi* névalak, amely a besenyők korabeli elnevezése volt.⁹³ A László-legendá ismeretében Lászlóhoz tudta kapcsolni az István legendából oda is bekerült besenyő támadást, amelyet egyeztetett a kerlési csatáról szóló információival, ahol László a magyar sereg egyik vezére volt. Így született meg az a forrásadat, amely alapján a korábbi kutatás 1068 kapcsán besenyő betörés mellett érvelt.

Az 1068. évi nomád betörés Erdélybe

A támadás iránya pontosan meghatározható; a Meszes-kapun át, az erdélyi Meszes-hegységen, Zilah mellett átvezető határvédelmi célt szolgáló kapu felől jött.⁹⁴ A nomádok tehát keleti irányból támadtak magyar területre. A kérdéssel legtöbbet Györffy György foglalkozott; Györffy nem tudta megcáfolni Kossányi Béla geográfiai követke-

⁸⁹ Vö. SRH II. 520. o. A forrás a besenyő népnév XII. századi *bisseni* alakját mutatja.

⁹⁰ Kossányi, 1924. 526., 532–533. o.

⁹¹ Szegfű, 1977. 27–28. o.

⁹² Ugyan Szegfű László felvetette, hogy a kerlési csata leírása csak egy, a László legendából vett, legendás elem magyarországi lokalizálására való törekvés, arra alapozva, hogy a nomád katonai stratégiának ellentmondó az, hogy a támadók egy hegytetőn foglalnak állást (Szegfű, 1977. 23. o.), a gyepük mellett, a Kárpátokban, elképzelhető egy ilyen földrajzi adottságú területen való, kényszerű, ütközet. Magát a csata tényét, és 1068-ra való datálását a szakirodalom nem kérdőjelezte meg, a Képes Krónika részletes leírása nyomán azt elfogadta, és csak a betörő nomádok etnikumában nem jutott konszenzusra.

⁹³ Vö. SRH I. 182. o.

⁹⁴ Vö. Bellus, 2001. 355. o., 353. jegyzet.

etéseit, földrajzi lokalizációit is elfogadta,⁹⁵ mégis annak a véleményének adott hangot, hogy az 1068-as beütés Erdélybe a besenyőkhöz köthető.⁹⁶ Érvei a besenyők feltételezett 1068-as vállalkozásának bizonyítására a következők voltak: 1. A nomádok Osul nevű kapitánya *Gyula* vezér alattvalója volt; itt hivatkozik a DAI azon adatára, amely szerint *Jula* a Moldvában lakó besenyő törzs fejének méltóságneve volt.⁹⁷ 2. Az eseménnyel kapcsolatban más latin nyelvű magyar források (*Pozsonyi Évkönyvek*, Kézai) besenyőket említene. 3. Az 1068-as beütést nem köthető egyértelműen az úzok törzseihez, mert adatok híján nem lehet biztosan eldönteni, hogy Moldvában ez időben laktak-e besenyő néprészek vagy sem (Kossányi szerint ez a terület 1068-ban úz fennhatóság alatt állott, a Havasalföldön élő besenyők innen nem törhettek be).⁹⁸ 4. Az úzok 1064-ben, tehát a tárgyalás előtt négy évvel betörték és átköltöztek a Bizánci Birodalomba. 5. Kossányi azon érve, hogy a *Képes Krónika* tudatosan különbözteti meg az 1068-as, északkeleti betörés *cunijait* az 1071-es, dél-keleti támadás *bissenijeitől* nem perdöntő, mert krónikáink más esetben is nevezik a besenyőket „kunnak.”⁹⁹

Az 1. és a 3. érv gyakorlatilag ugyanarra a problémára vonatkozik: számolhatunk-e 1068-ban moldvai besenyő jelenléttel? Az orosz és a bizánci kútfők híradásaiból, valamint Kossányi következtetéseiből világos, hogy az 1060–1070-es években Moldvát az úz törzsek tartották kézben; semmilyen adat nincs arra, hogy besenyők ebben az időben élhettek a kérdéses területen, ezért önálló besenyő töredékekkel számolni 1068-ban Moldvában nem lehet, esetleg csak úz fennhatóság alatt, törzsek közé integrálva.¹⁰⁰ A *Képes Krónika* valóban azt írja, hogy az 1068-as betörést Erdélybe „Gyula kun vezér Osul nevű hadnagya” vezette. Györffy, Pauler után, a krónika Gyula nevét azonosította a DAI-ban említett besenyő törzs Γύλα nevével, amely Moldva területén helyezkedett el,¹⁰¹ s így feltételezte moldvai besenyők meglétét 1068-ban.¹⁰² Azonban már Marczali felhívta arra a kutatás figyelmét, hogy a Magyar Királyság keleti határánál jelentkező nomád népek nyelve hasonló lehetett, így a név nem biztos, hogy csak a besenyőknél volt meg,¹⁰³ ráadásul a régi magyar nyelvből is ismeretes,¹⁰⁴ ezért bizonyító ereje cse-

⁹⁵ Györffy Kossányi dolgozatára hivatkozva azt írja, hogy az úzok „az 1060-as években a Dnyeper és a Kárpátok között elterülő vidéket lakták”. Györffy, 1993. 90. o.

⁹⁶ Györffy, 1948. 169. o. Későbbi munkáiban már „úzokkal kiegészült besenyő sereg” művének tartja Osul támadását. Ezzel egyfajta konszenzust teremtett a kérdés kutatásában. Györffy, 1984. 877. o.

⁹⁷ A DAI szerint a besenyők harmadik tartományának neve Γύλα, fejedelme *Κορροχούται* (Korkutaj), a titulátúrát nem közli. DAI 166–167. o., 37. fejezet.

⁹⁸ Később már Györffy is elismerte, hogy a Γύλα törzs, amelyet ő a kerlési csata (1068) nomád besenyőinek törzsének tartott, a XI. század közepéig tarthatta kézben Moldvát, amelyet ezután az úz törzsek szálltak meg. ÁMTF IV. 114. o.

⁹⁹ Györffy, 1990. 115–116., 211., 213. o.

¹⁰⁰ Az úzok megjelenésével az orosz határokon (1054), majd távozásuk és ismételt feltűnésük között (1060–1080) között az orosz évkönyvek nem említik a besenyőket (RPC 143–168. o.); bizánci források is arról számolnak be, hogy a XI. század közepén az úzok nyomására a besenyők az Al-Duna északi partjáig vándorolnak le, s onnan telepednek át bizánci területekre. A *Képes Krónika* ráadásul azt közli, hogy miután a támadók felprédálták a Nyírséget „átkeltek a Lápos-patakon és a Szamos folyón, s visszatérőben voltak”; tehát a betörő nomádok úzok uralta területre tértek vissza.

¹⁰¹ Vö. DAI 167. o.

¹⁰² Györffy, 1948. 169. o.

¹⁰³ A név megvolt a bolgároknál és a kazároknál is, s adatolható a mai török nyelvekből is. *Németh*, 1922. 4. o.

¹⁰⁴ Vö. Györffy, 1990. 175–176. o.

kély.¹⁰⁵ A besenyők nyolcas törzsszervezete 1068-ra már biztosan felbomlott. Bizánci forrásokból tudjuk, hogy a besenyőknek a XI. század közepe körül 13 törzsük van.¹⁰⁶ Az új nyomás elől történő folyamatos nyugatabbra húzódás, az állandó harc a ruszokkal és a bizánciakkal, illetve a belviszály teljesen megváltoztatta a besenyő törzsek elhelyezkedését, de még nagyságát, számát is. Emiatt ez a *Képes Krónikából* vett érv a besenyők 1068-as moldvai megléte mellett nem lehet perdöntő,¹⁰⁷ s Györffy későbbi, konszenzusos álláspontja is javítandó: ha besenyő töredékek éltek is ekkor Moldvában, azoknak nem voltak az itt élő új törzsek alárendelve, hanem éppen fordítva; a területen vagy kizárólag úzok, vagy jórészt úzok és hozzájuk csatlakozott besenyő töredékek éltek.

A 2. és 5. érv szintén ugyanarra a problémára vonatkozik: egzakt-e a magyar források népnév használata, ismerik-e a magyar kútfők a támadók etnikumát? Kézai és a *Pozsonyi Évkönyvek* adataira hivatkozva, melyek az 1068-as kerlési csatával kapcsolatban besenyőkről beszélnek,¹⁰⁸ Györffy a betörés nomádjaiként a besenyőket határozza meg. Továbbá hozzáfűzi, hogy a *Képes Krónika* által *cuninak* nevezett támadók nevéből nem lehet következtetni a nomádok etnikumára, mert ez a kitétel nem tekinthető meghatározott tartalmú népnévnek;¹⁰⁹ általános értelemben nomádot jelent, s a besenyőket is illették ezzel a névvel.¹¹⁰ A *Képes Krónika* azonban határozottan *cuninak* nevezi az 1068-as események leírásában a betörőket, akikkel szemben az 1071-es, délkeleti irányú támadás nomádjait besenyőnek nevezi,¹¹¹ tehát világosan meg akarja különböztetni a szerző a két nomád támadást.¹¹² Györffy György sem tagadja, hogy a *cuni* név úzokat is jelölhetett; a

¹⁰⁵ Marczali, 1995. 83. o., 1. jegyzet.

¹⁰⁶ Vö. Skylitzes, Kedrenos, idézi: *Spinei*, 1986. 87. o., 32. jegyzet. Györffynek ez az érve már csak azért sem áll a legszilárdabb alapokon, mert Konsztantín adatait a nyolc besenyő törzs, illetve fejedelmek nevével 895 körüli feljegyzés alapján közölte, s ezt Györffy a XI. század második felére vonatkoztatta. Györffy, 1990. 199. o.

¹⁰⁷ Van azonban egy kútfőnk, ami talán megmagyarázhatja a Gyula név felbukkanását a *Képes Krónikában*. Querfurti Brúnó, II. Henrik német-római császárhoz 1008 decemberében írt levelében beszámol arról a missziós utazásról, amelyet 1007 és 1008 fordulóján tett a besenyők között. A szövegből világosan kitetszik, hogy Brúnó a besenyőkről szóló értesüléseit még útja előtt, Magyarországon szerezte; forrása nem ismert, de könnyen lehet, hogy a magyar királyi udvarból került ki. *Galamb*, 2001. 181–182. o. A besenyő törzsszervezettel kapcsolatban Brúnó négy „rész”-ről beszél; ezek, mivel nem említi a Dnyeperen való átkelését, feltehetően a Dnyepertől nyugatra lévő négy besenyő törzs lehet, ami között a Gyula törzs is volt ebben az időben. Brúnó magyar informátorai talán tudhattak ezekről a besenyő törzsekről, így a Gyuláról is, s talán ez hagyományozódott tovább a XI. század második felére, s alkalmazták az ezen a területen felbukkanó nomádokra.

¹⁰⁸ Vö. SRH I. 182. o. (Kézai Simon); illetve SRH I. 126. o. (Annales Posoniensis). A Pozsonyi Évkönyvek 1068-nál mondja el az 1071-es eseményeket, s 1071-nél az 1068-ban történeteket. Kézai mellett ez a másik kútfő, amely 1068-ra vonatkozóan a besenyőket említi, de ennek megbízhatósága az 1068-as betörésre kétséges; egyrészt az egész annalest pontatlanság jellemzi, másrészt az 1071-es évről biztosan tudnak más magyar források besenyőkről, s a felcserélt 1068-as és 1071-es adatok révén a besenyők neve is átkerülhetett egyik esemény dátumáról a másikéra.

¹⁰⁹ Ez alapján viszont nem kevésbé kérdéses, hogy a *Képes Krónika* vonatkozó fejezetének *Gyula* nevéből szabad-e besenyőkre következtetni?

¹¹⁰ Györffy, 1948. 169. o.

¹¹¹ SRH I. 366–369. o.

¹¹² Ha mindkét támadást a besenyő törzsekhez kötjük, amely elgondolást a steppetörténeti háttér nem támogat, továbbra is nyitva marad a kérdés, hogy az eseménnyel majdnem egykorú, 1071-es, délkeleti irányú nomád beütésnél a *Képes Krónika* miért használja világosan a támadókra a besenyő elnevezést, hiszen akkor 1068-nál sincs semmi ok arra, hogy ne ezt a terminust alkalmazza a krónika szerzője. Ráadásul a besenyő támadás elbeszélését következetesen úgy kezdi a krónika, hogy „...a kunok bejövetelét követő harmadik évben a besenyők Bolgár-fehértáron át érkezve átúsztattak a Száva folyón...” *Bollók*, 2004. 70. o. Már Marczali is felhívta a figyelmet arra, hogy a *Képes Krónika* adatainak hitelét nagyban emeli az a tény, hogy világosan megkülönbözteti az 1068-as észak-keleti irányú támadás *cunijait* az 1071-es dél-keleti irányú beütés *bissenjeitől*. Marczali, 1995. 83. o., 1. jegyzet.

besenyők és az úzok elenyészése után a kifejezés áttevődött a dél-orosz steppét uraló kunokra,¹¹³ sőt maga is az úzokkal azonosította a *Képes Krónika*-beli „fekete kunok”-kat, és elfogadta, hogy a terminus felbukkanása a hazai elbeszélő kútfőkben XI. századi állapotokat tükröz. Ugyanakkor nem cáfolja Kossányi ugyanezen a névhasználaton alapuló magyarázatát arra vonatkozólag, hogy az úzokat hívhatták cuninak, s hogy az 1068-as beütés nomádjainak népneve tudatosan rájuk értendő.¹¹⁴ Az események leírását csak kivonatosan közlő Kézai-szöveg adatai pedig tévesek, aminek, mint láttuk, nincs forrásértéke a kerlési csatával kapcsolatban a támadó nomádokra vonatkozólag, kivált hogy Kossányi orosz és bizánci forrásokra épülő geográfiai érvei s az ezekből következő megállapításai érintetlenek maradnak. Összességében megállapíthatjuk: a kerlési csatáról a legrészletesebb információt közlő *Képes Krónika* tudósítása alapján az 1068-ban Erdélyre törő nomádok etnikuma nem a besenyők között keresendő, viszont nehézség nélkül kapcsolatba hozható az úzokkal.

Györffy 4. érve, hogy az úz törzsek zöme a Bizánc elleni 1064/1065. évi támadásuk után elpusztult, vagy az Al-Duna jobb partján, a Birodalomban maradt, nem helytálló, ez csak a bizánci auktorok oly jellemző túlzása a nomádoktól elszenvedett vereségek szépítésére.¹¹⁵ Az sem valószínű, hogy az orosz fejedelmek valamilyen gyér számú úz töredékből szervezték meg azt a határőrséget, amelynek telepei, védelmi övként véve körül a steppe felől a kijevi és a perejaszlávi fejedelemséget, a Ros folyó mellett szélesen elterülő határvidéktől kezdve Torcsesz, Perejaszláv és több más, egymástól távol eső város mellett húzódtak.¹¹⁶ Mindezek alapján valószínűsíthető, hogy a magyarokkal 1068-ban Kerlésnél csatát vívó nomádok úzok voltak.

A Kutesk vezette 1085. évi nomád támadás

A Magyar Királyság ellen 1085-ben intézett nomád támadásról külföldi források nem emlékeznek meg. Latin nyelvű elbeszélő kútfőink közül az eseményt legrészletesebben a *Képes Krónika* taglalja, amely így számol be az eseményekről: 134. „Később azután, Szent István király és Boldog Imre hitvalló testének a felemelésekor Salamont kiengedte a börtönből. Salamon néhány napig a király mellett maradt, majd végül elszökve a kunok fejedelméhez ment, akit Kutesknek hívtak. Megesküdött neki, hogy Erdély tartományát örökjogon neki adja, és feleségül veszi a lányát, ha segítségére jön László ellen. Erre Kutesk fejedelem a hiú reménytől elcsábulva a kunok nagy sokaságával ráramadt Magyarországra, és egészen Ung és Borsova várispánságokig hatolt. László király, hallva ezt, rájuk rontott a kunokra, s azok összetörték színe előtt, és sok ezer kun kardélre hányva hullott el. Salamon király pedig Kuteskkel együtt futásnak eredve úgy menekült meg, mint a tépett tollú szárcsa a sas karmai közül. [...] Salamon király pedig a kun haramiakkal Bulgária és Görögország határvidékeire támadt, ahol a görög császár seregétől nyomorult vereséget szenvedtek, s csak nagyon kevesen menekültek meg közülük.”¹¹⁷

¹¹³ Györffy, 1948. 173–174. o.

¹¹⁴ Vö. Kossányi, 1924. 534–537. o.

¹¹⁵ Vö. Gyóni, 1942. 70–71. o.

¹¹⁶ Vö. Kossányi, 1924. 525. o.

¹¹⁷ 134. „Sed postmodum Salomon rex dimissus de carcere, in elevatione corporis sancti regis Stephani et Beati Emerici confessoris astitit regi paucis diebus, et tandem fugiens adiit duces Cunorum, qui vocabatur Kutesk.

A *Képes Krónika* ezen értesítését Gyóni szerint 1085-re datálhatjuk; a forrás szövege szerint Salamon 1083. augusztus 20-án, István király és Imre herceg szentté avatásakor kiszabadult viseigrádi rabságából. Egy ideig még László környezetében tartózkodott, majd onnan elszököve Kutesk *kun* vezérhez ment. Más források szerint először Regensburgba ment feleségéhez, illetve IV. Henrikhez, de miután innen nem kapott támogatást, Kuteskhez fordult segítségért, cserébe felajánlva Erdély földjét, amennyiben megsegíti László ellen, s újra el tudja foglalni a magyar trónt.¹¹⁸ Tehát 1085-ben Salamon és nomád szövetségesei Magyarországra rontottak, ugyanazon az úton nyomultak be, mint az 1068-ban az országra törő nomádok, északkeleti irányból, s a két elnevezés is megegyező a két eseménnyel kapcsolatban. László vereséget mért Salamon híveire és nomád szövetségeseire. A csatából Salamon és Kutesk elmenekült. Krónikáink ehhez az elbeszéléshez kapcsolva még elmondják, hogy Salamon ezután *kun* rablósereggel behatolt Bulgáriába és Görögország határait, de súlyos vereséget szenvedett a görög császár hadseregétől.

Erről Anna Komnena is megemlékezett; *Alexias* című művében a következőkről ad hírt: „A tavasz feltűntével Tzelgu áthaladva a Duna felett elterülő völgyeken (ez a Tzelgu a skytha sereg fővezére volt), magával hozva egy körülbelül 80 000 főből álló vegyes hadsereget, mely sauromatákból és skythákból állott, s a dák hadseregből is nem kevés embert, akiknek vezére az úgynevezett Solomon volt, a Chariupolis táján fekvő városokat fosztogatta.”¹¹⁹ Gyóni megállapította, hogy az elbeszélésben „a Duna felett elterülő völgyek” a Balkán-hegység völgyoszoróit jelentik. Mivel nincs megemlítve, hogy Tzelgu a Duna bal partjáról kelt volna át a folyón, csak az, hogy áthatolt a Balkán-hegység szorosain, kiindulópontja biztosan a Paristrion volt. Mivel pedig Tzelgu a „skytha hadsereg” fővezéréként szerepel, akinek serege a skythákon kívül sauromatákból és dákokból (azaz magyarokból) állott – vezetője Salamon (Solomon) volt¹²⁰ – a paristrioni skythák, azaz besenyők¹²¹ egyik vezérének kell tekintenünk, mert a szakaszban a szkíta névnek csak a többi előfordulásai vonatkoznak gyűjtőnévszerűen a besenyőkre, sauromatákra és a magyarokra együttesen, valószínűleg ezek is azért, mert a sereg többsége besenyőkből állt.¹²² Gyóni Mátyás kimutatta, hogy Anna Komnena népnév használatában a sauromata elnevezés az úzokra vonatkozik;¹²³ mivel a Magyarországról Bizánc területére törő nomád seregben a forrás nem említi a kunokat, így Kutesk népével sem azonosíthatóak. Gyóni kutatásainak ismeretében Györfly párhuzamba állította a *Képes Krónika* híradását Anna Komnena leírásával, s an-

Cui iuravit, quod Transsilvaniam provinciam proprietario sibi traderet et filiam eius in uxorem acciperet, si ille in auxilium eius super Ladizlaum veniret. Dux autem Kutesk inani spe seductus, cum magna multitudine Cunorum invadens Hungariam devenit usque in provinciam castrorum Vng et Borsua. Quo auditio rex Ladizlaus irruit super eos et contriti sunt a fatie eius cecideruntque 'in ore gladii' multa milia Cunorum. [...] At rex Salomon cum latunculis Cunorum invasit Bulgariam et confinia Grecie, ubi ab exercitu imperatoris Grecie miserabiliter sunt percussi, e quibus pauci valde evaserunt.” SRH I. 408–409. o. Vö. *Bollók*, 2004. 88–89. o.

¹¹⁸ Vö. Györfly, 1990. 118. o.

¹¹⁹ Gyóni, 1942. 71–72. o. Vö. Anna Komnena: *Alexias*; német fordítása: *Reinsch*, 1996. 234. o. A hadjárat az 1087. évre tehető, vö. uo. 234. o., 1. jegyzet. Salamon halálát külföldi krónikák ugyancsak 1087-re datálják, mégpedig az egyik szerint a görög császár elleni balkáni vállalkozásban. *Bernoldus monachus S. Blasii*, idézi: Gyóni, 1942. 73. o., 1. jegyzet.

¹²⁰ Vö. *Reinsch*, 1996. 234. o.; Gyóni, 1942. 71–72. o.

¹²¹ Vö. Gyóni, 1942. 50–65. o.; *Reinsch*, 1996. 234. o.

¹²² Gyóni, 1942. 72. o.

¹²³ Gyóni, 1942. 65–70. o. Vö. *ByzTurc* II. 230. o.

nak a nézetének adott hangot, hogy mivel a Salamonnal harcolókat a krónika *cuninak* nevezi, akik a Lászlótól elszenvedett vereség után Bulgáriába és a görög területek határára támadtak, Anna Komnena pedig a Bizánc elleni 1087. évi támadással kapcsolatban Salamon magyarjain kívül besenyőket és úzokat említ, a Magyar Királyság ellen támadó, Salamonnal szövetségben harcoló cunik besenyők és úzok voltak.¹²⁴ Később tovább fejlesztette nézetét, és az Anna Komnena által említett Tzelgut Cselgünek magyarosítva azonosította Kuteskkel, akit „úz maradékok felett is uralkodó besenyő vezér”-nek tartott.¹²⁵ Aktuális álláspontja szerint tehát mind 1068-ban, mind 1085-ben besenyők törtek Moldvából Magyarországra. Soraikban megtalálható volt az 1065 után az orosz fejedelemségek felé vándorolt úzok egy leszakadt csoportja is; a *Képes Krónika* Gyula vezére és Kutesk is, akit Györffy a bizánci források Tzelgújával azonosított, a moldvai besenyők vezetői voltak. Ők az úzok és a kunok előrenyomulása alatt továbbra is helyben maradtak, és a DAI-ban említett Γύλα törzzsel azonosíthatók.¹²⁶ Az a körülmény, hogy Anna Komnena nem említi Tzelgu Dunán való átkelést, valószínűleg azt is jelenti, hogy a sereg a Paristrionból indult támadásra és nem egy északibb területről érkezett a Balkánra. Tzelgu és skytháinak egyéni előfordulása az *Alexias*ban arra utal, hogy a paristrioni besenyők serege támadt Bizáncra, amely valamivel előtte kiegészült a Salamon vezette magyar és cuni egységekkel, s így egy 80 000 fős, vegyes „skytha–sauromata–dák” sereg élén vívott csatát a császári erőkkel. Ide kapcsolódik Györffynek az az ötlete, hogy Kutesk és Tzelgu ugyanaz a személy. Ezt a feltevést sem a forrás, sem a történeti háttér nem támogatja. Ha feltesszük a két név azonoságát, ami egyébként teljesen önkényes, alapot nélkülöző elgondolás, abból az is következik, hogy a besenyők és az úzok, valamint Salamon magyarjai együtt érkeztek Bizánc határaitra. Azonban egy ekkora létszámú, zömében besenyő sereg jelenléte Moldvában történetileg is kizárható; ekkor már nem éltek önálló s ekkora nagyságú törzsek a moldvai síkon (már 1068-ban sem lehettek, ha egyáltalán voltak, besenyők túl nagy számban a Magyarországra támadó nomád seregben). Túlnyomó részük a XI. század fordulóján a Dunánál szállt meg, annak is főleg a déli partján, Bizánc határtartományában, a Paristrionban. Itt viszont 1074-től 1091-ig folyamatosan jelen voltak, és fegyveres harcban álltak a Birodalommal.¹²⁷ Így Györffy érvelése, amely szerint Kutesk és Tzelgu ugyanaz a személy, nem meggyőző. Azt sem lehet feltenni, hogy az 1087-es vállalkozás előtt Tzelgu úzai már a Paristrionban lettek volna; az *Alexias* ugyanis nem közöl semmilyen adatot, ami arra utalhatna, hogy úz részek éltek a Dunamelléken, a besenyőkkel együtt, azaz: ezeknek az úz töredékeknek ide érkezniük kellett. Anna Komnena hat helyen emlékezik meg az úzokról, akiket, egy alkalom kivételével, következetesen sauromataknak nevez:

Elsőnek a besenyők 1059-es bizánci betörésekor említi az úzokat; az esemény Moravcsik Gyula fordításában így hangzik: (III/8. 6.) „Amikor a dákok vezérei nem akarták figyelembe venni a rómaiakkal régtől fogva fennálló békeszerződést, hanem azt hitszegően megsértették, s ez a sauromaták tudomására jutott, akiket a régiek myseknek neveztek, ezek sem akartak határaikon belül nyugton maradni. A sauromaták korábban azon a vidéken laktak, amelyet a Duna választ el a római birodalomtól, de most nagy

¹²⁴ Györffy, 1948. 170. o.

¹²⁵ Györffy, 1984. 928. o.; Györffy, 1990. 118., 212. o.

¹²⁶ Györffy, 1990. 115–116., 118., 211–212. o.

¹²⁷ Vö. Gyóni, 1942. 88–90. o., 3. pont.

tömegben felkerekedve átköltöztek a mi területünkre. Oka pedig ennek az átköltözésnek a geták kiengesztelhetetlen ellenséges érzülete volt, akik szomszédjaik voltak, s ezeket fosztogatták.”¹²⁸ Ez az egyetlen hely, ahol a bizánci hercegnő az úzokat nem *sauro-mata*knak nevezi, mint a másik öt helyen, hanem *getanak*. A történekről megemlékezik Attaleiates is. Nem említi az úzokat, csak a magyarokat és a besenyőket, akiket sauro-matának és skythának nevez. A skythákat azonosítja a besenyőkkel. Attaleiates adatait átvette Skylitzes folytatója, aki a tényleges népneveket használja: besenyők és magyarok. Nem szól viszont arról, hogy ezek a besenyők az úzok nyomására lépték át a Dunát. Psellos ugyanekkor elmondja, hogy a besenyőket – akikről csak annyit közöl, hogy a régi nevük *mysos* – a *geták* üldözték el, s így kényszerültek átlépni a Dunát. Ebből a három tudósításból formálta meg Anna Komnena saját szövegét; szokás szerint a népeket archaikus nevekkal ruházta fel: a magyarok neve helyébe az általa jelölésükre rendszeresen használt Δάχης nevet tette, a besenyők jelölésére pedig, noha egyébként skythának szokta őket nevezni, önkéntelenül is a *sauromatát* használta itt, mert az ott szeme előtt Attaleiates szövegében, csak ott a magyarokat jelölte. Viszont átvette Psellosnak azt a megállapítását, hogy a besenyőket régen *Μυσοί*nak nevezték és ugyanígy készen átvette tőle a besenyőket az átköltözésre kényszerítő *Γέται* nép nevét is, mely az úzokat takarja.¹²⁹ Anna Komnena első helyén, ahol úzokat említi, mint olyan nép van bemutatva, amely a besenyőket arra kényszeríti, hogy átlépve a Dunát, a birodalom területére költözzenek. Az úzok ekkor, 1059-ben még valahol a dél-orosz steppe nyugati peremén nomadizálhattak.

A következő említés az *Alexias* VI/ 14. 1. részében található. Ekkor egy újabb besenyő vándorlás előidézőiként jelennek meg az úzok. A történés Gyóni Mátyás fordításában így szól: „...Valamiféle skytha nép, mivel a sauromaták nap-nap után fosztogatták, felkerekedvén hazulról leereszkedett a Dunához. Mivel pedig kénytelenek voltak egyezsége lépni azokkal, akik a Duna vidékén laktak, mindnyájuk közös elhatározása folytán megbeszélést kezdtek azok főembereivel [...] Miután tehát megegyeztek velük, azután már nyugodtan átkelve a Dunán fosztogatták a mellette elterülő vidéket úgyannyira, hogy néhány kisebb várost is elfoglaltak.”¹³⁰ Gyóni Mátyás bizonyította be, hogy ez a „valamiféle skytha nép” egy besenyő töredék lehetett, s mivel az esemény 1084-re datálható, amikor besenyőkkel már nem számolhatunk azon a területen, ahonnan úzok tudják őket elüldözni, feltételezi, hogy ezek a besenyők az úzok által magukkal vitt töredékek lehettek, akik az orosz fejedelemségek határain megtelepedő úzok kötelékeiből elszakadva az Al-Dunához menekülnek, majd tárgyalások után a helyi besenyők közé telepednek be.¹³¹ Az úzok Anna Komnenának ebben az értesítésében úgy jelennek meg, mint 1059-ben: besenyőket vándorlásra készítő, azokat a Duna vonala felé nyomó törzsek.

Az *Alexias*ban úgy is feltűnnek az úzok, mint a császári erők zsoldosai. Erről az *Alexias* V/7. 3. fejezetében történik említés. Itt szó esik egy bizonyos *Uzasról*, aki nevét származása révén kapta.¹³² Ez az *Uzas* a császár egyik nomád segédcapatának a vezetője, aki vitézül harcol Alexios császár oldalán annak normann-háborújában.¹³³

¹²⁸ Moravcsik, 1984. 103. o. Vö. Reinsch, 1996. 127–128. o.

¹²⁹ Gyóni, 1942. 78–80. o.

¹³⁰ Uo. 5–6. o. Vö. Reinsch, 1996. 229–230. o.

¹³¹ Gyóni, 1942. 76. o.

¹³² Vö. Reinsch, 1996. 184. o. Az esemény 1083-ra datálható. Gyóni, 1942. 66. o.

¹³³ Gyóni, 1942. 66. o.

Anna Komnena művének VII/3. 6. és a X/4. 10. fejezetből kiderül (4. és 5. említés), hogy *Uzas* a sauomaták közül való volt.¹³⁴ Az *Alexias*nak ezek a részei világosan mutatják, hogy az úzok archaizáló neve a sauomata, mivel *Uzas*, aki nevét származása révén kapta, a sauomaták közé tartozott.¹³⁵ Ettől csak a fent említett egy esetben tért el a herceg, ekkor azonban információit más források összeollózásából szerezte. A 3–5. passzus alapján az úzok ekkor, mint a császári sereg kiegészítő elemei jelennek meg, akik vezére, *Uzas*, a császár egyik katonai parancsnoka, aki kitűnik vitézségével. Végül az úzok hatodik említése a már előzőekben tárgyalt helyen, 1087-nél áll, ahol mint *Tzelgu* katonái jelennek meg, s a besenyőkkel és magyarokkal együtt támadnak a birodalomra.

Az úzok 1087 előttre vonatkoztatható előfordulásai közül tehát egy sem beszél arról, hogy átkeltek volna a Dunán, azaz: nem tudjuk kimutatni olyan úz elemek meglétét a Dunamelléken, amelyek 1087-ben helyből, a Paristrionból támadtak volna *Tzelguval* és *Salamonnal Bizánra*. Az *Alexias*ban megjelenő besenyők a Paristrionban élhettek, hozzájuk csatlakoztak később úzok, s velük együtt magyarok, *Salamon* vezetésével. Róluk a *Képes Krónika* is megemlékezik, s a *Salamonnal* tartó nomádokat *cuninak* nevezi. Ezeket az *Alexias* alapján úzoknak kell tartanunk, de erre utal az 1068-as *Osul-féle* betörés népmegnevezése is, ami feltehetőleg ugyancsak az úzokhoz köthető.

A magyar források tanúságai a kerlési csatáról (1068) és Kutesk nomádjairól (1085)

Mivel a korszak történeti háttere nem igazolja a kunok jelenlétét, és a besenyőket sem erősíti meg, viszont jól illeszkedik az úz törzsek történetéhez, érdemes felvetni, hogyan értelmezhetőek a magyar források információi a két betöréssel kapcsolatban. A *Képes Krónika* a két eseményre vonatkozóan ugyanazokat a koordinátákat és népneveket használja mindkét esetben: a nomád *cunik* kelet – északkelet felől törtek Magyarországra. A támadások kiindulópontja 1068-ban és 1085-ben is a moldvai síkság, illetve annak északi része, volt; ez a terület a kerlési csata idején úz fennhatóság alatt állott, 1085-ben pedig felvonulási terepe volt az orosz fejedelemségek délnyugati határain nomadizáló úzoknak.

A kutatás elfogadta, hogy a kunok megjelenéséig a „kun” névnek nem volt etnikai tartalma, általános értelemben a nomádokra vonatkoztatták, így az úz törzseket is illelhette. A *Képes Krónika* az 1068-ban és 1085-ben lezajlott összecsapások között megemlékezik egy Nándorfehérvár melletti besenyő beütésről 1071-ben. A krónika itt világosan besenyőkről beszél, akik a „kunok” betörése után három évvel támadtak a magyar határokra. Bár ez az általánosan ’nomád’ jelentésű megnevezés vonatkoztatható a besenyőkre, ebben az esetben ez kizárható; nincs okunk arra gondolni, hogy azokat a – nevükön nevezett! – besenyőket, akik jelenlétével a magyar déli végeken tisztában vannak 1071-ben, 1068-ban vonatkozóan a *cuni* elnevezés mögött kellene felfedeznünk. Nem támogatja ezt sem az események steppetörténeti háttere, de a krónika szövege sem, ami világosan elkülöníti a két elnevezést egymástól. Már korábban is kiemelték, hogy a nomád

¹³⁴ Vö. *Reinsch*, 1996. 242., 332. o. Az első említés az 1087-es drisrai csatához, a második az 1095-ös Avrilevo melletti csatához köthető. *Gyóni*, 1942. 66–67. o.

¹³⁵ *Gyóni*, 1942. 66–69. o.

betörések ilyen megkülönböztetése („kunok” keleti, besenyők déli irányú támadásai) nagyban emeli a krónika adatainak hitelét.

Hogy a *cuni* megnevezés vonatkozhat-e az úzokra, arra van adatunk. A *Képes Krónikában* a hunok, majd a magyarok bejövetele kapcsán Kelet-Európa történeti képe a XI. század fordulóját tükrözi. A *Képes Krónika* szerint a besenyők a fehér kunok és fekete kunok földjén jöttek keresztül.¹³⁶ A kutatás azonosította a népnevek etnikai értékét, amely alapján, az egyértelmű besenyő mellett, a fehér kun a kunokat, a fekete kun pedig az úzokat jelentette.¹³⁷ Azt már Kossányi Béla felvetette, hogy az úzokra alkalmazott ’fekete kun’, valamint az orosz forrásokban említett, zömében úzokból álló határórség ’fekete süveges’ neve között talán van párhuzam.¹³⁸ Kossányi mellett Györffy is észrevette, hogy a *cuman* népnév használatát magyar forrásban a *cuni* megnevezés előzte meg. Ezeket a *cuni* alakokat a XIII. századi másolók javították át az akkori szóhasználatnak megfelelően *cumanira*. Györffy annak a véleményének is hangot adott, hogy a XI. század második és a XII. század első felében a keleti nomád szomszédaink sajátos magyar neve besenyő, fekete komán és fehér komán lehetett.¹³⁹ Azonban a *cumanilco(u)mani* alakok későbbi átírásai lehetnek a *cuni* népnévnek, így az eredeti alakok az úzok és a kunok földje kapcsán talán *Cunorum alborum terras* és *nigrorum Cunorum terras* lehetett. Moldva területe Thuróczy krónikájának 12. fejezete szerint *Fekete Kumánia*val azonos.¹⁴⁰ Összességében megállapíthatjuk, hogy az a steppetörténeti háttér, amely arra mutat, hogy a korai Magyar Királyság a XI. század második felében két alkalommal is megütközött az ország keleti gyepűin az úz törzsekkel, összhangban áll a *Képes Krónika* adataival.

Összefoglalás

Úz–magyar érintkezések és az úz törzsek története a XI. században

A kunok nyomására az 1030–1040-es évekre az oguz törzsek nyugati részei kiszorultak a Kazak-steppéről, szállásterületük Kelet-Európába tevődött át. 1054-ben kerültek először szembe az úz törzsek a Russzal, de 1060-ban az egyesült orosz erők vereséget mértek hadaikra, aminek következtében az úz törzsek szállásterületei Moldvába tevődtek át. 1060 után az orosz forrásokban torknak nevezett úzokat egy ideig nem említik a szláv kútfők. Legközelebb 1064-ben, bizánci forrásokból hallunk róluk. Törzseik átkeltek a befagyott Al-Dunán, vereséget mértek a bolgár erőkre és a besenyő határőrökre, s a belsőbb bizánci területeket veszélyeztették. A hadjárat a sereg soraiban kitört halálos járvány s a legyőzött besenyők és bolgárok ellentámadása miatt ütközet nélkül ért véget; az úzok zöme visszatért az Al-Dunától északra elterülő szállásaikra. A birodalom területén maradt úzok a császári seregben szolgáltak tovább. Egységeik feltűntek Bizánc nagyobb

¹³⁶ SRH I. 257. o. Erről Kézai is beszámol, vö. uo. 148. o.

¹³⁷ Györffy, 1993. 90. o.

¹³⁸ Kossányi, 1924. 534–535. o.

¹³⁹ Györffy, 1948. 173. o.

¹⁴⁰ Vö. Bellus, 2001. 32. o. Ferenč szerint Kumánia keleti felét, amely az Ural és a Dnyeper között terült el, *Fehér Kumánianak*, míg a Dnyepertől a Kárpátokig és a Dunáig terjedő nyugati részt *Fekete Kumánianak* neveztek. Ferenč, 1981. 67–68. o.

szabású katonai vállalkozásaiban: 1071-ben Manzikertnél, 1083-ban I. Alexios normann háborújában, 1087-ben a lázadó paristrioni besenyőkkel szemben a dristrai csatában és 1095-ben a kunokkal vívott avrilevoi ütközetben.

1065 után az úzok Moldva területére húzódtak vissza, mert, bár tudjuk bizánci és orosz híradásokból is, hogy az úzok az orosz fejedelemségek délnyugati határain telepedtek meg, mint határőrök, 1080-ig nem tűnnek fel az orosz évkönyvekben. Minden jel arra mutat, hogy ezek a Moldvában ideiglenesen megszállt úzok törtek a Magyar Királyság területére 1068-ban, akiket Salamon király és a hercegek a kerlési csatában legyőztek. Önálló besenyő törzseket Moldva területén 1068 körül nem lehet kimutatni, az esetlegesen erre utaló hazai kútfők értesítése nem megbízható, más magyar források, valamint az orosz és bizánci híradások pedig egyenesen olyan történeti háttérrel mutatnak, mely úzok betörésére enged következtetni. Az úz hadak visszatértek moldvai szállásaikra. Az orosz őskronika 1080-tól tudósít ismét az úzokról, akik a perejaszlávi és a kijevi fejedelemségek délnyugati határainál kaptak szállásterületet, ennek fejében határfeladatokat láttak el a kunoktól veszélyeztetett fejedelemségek limesein (ugyanúgy, mint Bizáncban a besenyők). A frissen letelepedett úzok közül 1085-ben kiváltak bizonyos elemek, akik Kutesk vezetésével Magyarországra törtek Salomonnal szövetségben, hogy Lászlótól a trónt Salamon visszaszerezhesse. A *Képes Krónika* szerint Kutesk és úzai jutalmul Erdélyt kapták volna meg szállásul, feltehetőleg a kunok nyomasztó terjeszkedése elől. A magyar területre irányuló nomád beütések közül ez az egyetlen, amely nem zsákmányoló jellegű volt; ekkor a nomád úz törzsek utolsó töredékei próbáltak meg „hont foglalni”, azonban Szent László legyőzte a betörőket, akik Bizánc határáig menekültek. Salamon katonáival és úz íjászaival a Paristrionba menekült a besenyőkhöz, akik már 1074 óta harcban álltak a birodalommal. Így indulhatott el ezután az 1086/87-i tél végén, kora tavasszal a Paristrionból Tzelgu, besenyő fővezér egy olyan vegyes hadsereggel, melyben ott voltak a saját besenyőin kívül Salamon magyarjai („dákok”) és a vele kapcsolatba került úzok („sauomaták”). A nomád had vereséget szenvedett a császár seregétől a dristrai ütközetben.

Ezzel a csatával a nomád úzok történetének utolsó szakasza is lezárult. Ezután már csak mint katonai segédnépek vettek részt a bizánci és az orosz uralkodók seregeiben, s talán a magyar királyi erőkbe is beolvasztva, mert önállóan ugyan nem említenek források úz katonai segédnépeket magyar királyi hadakban, de az úzokhoz köthető helynevek magyar nyelvterületen is felbukkantak, s mint meghódolt nomád nép töredékei, kezdetben minden bizonnyal katonai szolgálatot láthattak el.

RÖVIDÍTÉSEK

- ÁMTF IV. *Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. IV. k. Budapest, 1998.*
- Bellus*, 2001. *Thuróczy János: A magyarok krónikája. (Ford. Bellus Ibolya 1–129; 186–262. fejezetek). Budapest, 2001.*
- Bollók*, 1999. *Kézai Simon: Gesta Hungarorum. (Ford. Bollók János.) Budapest, 1999.*
- Bollók*, 2004. *Képes Krónika. (Ford. Bollók János.) Budapest, 2004.*
- Bréhier*, 1999. *Louis Bréhier: Bizánc tündöklése és hanyatlása. 2. jav. kiad. Budapest, 1999.*
- ByzTurc *MORAVCSIK Gyula: Byzantinoturcica. I–II. k. Berlin, 1958.*
- Czeglédy*, 1949. *Czeglédy Károly: A kunok eredetéről. Magyar Nyelv, 49 (1945). 43–50. o.*
- DAI *De Administrando Imperio. A Birodalom Kormányzásáról. (Ford. Moravcsik Gyula.) Budapest, 1950.*
- Diaconu*, 1970. *Petre Diaconu: Les Petchénègues au Bas Danube. Bucureşti, 1970.*
- Diaconu*, 1975. *Petre Diaconu: The Petchenegs on the Lower Danube. In: Relations between the autochthonous population and the migratory populations on the territory of Romania. Bucureşti, 1975.*
- Domanovszky*, 1906. *Domanovszky Sándor: Kézai Simon mester krónikája. Budapest, 1906.*
- Elian – Tanaşoca*, 1975. *Izvoarele Istoriei României III, Scriitori Bizantini (sec. XI–XIV). (Publicate de: Alexandru Elian și Nicolae-Şerban Tanaşoca.) Bucureşti, 1975.*
- Ferenç*, 1981. *Ioan Ferenç: A kunok és püspökségük. (Ford. Domokos Pál Péter.) Budapest, 1981.*
- Font*, 1996. *Font Márta: Az óorosz évkönyvek első szerkesztése és forrásai. In: A honfoglaláskor írott forrásai. A honfoglalásról sok szemmel. II. (Főszerk. Györffy György, szerk. Kovács László, Veszprémy László.) Budapest, 1996.*
- Galamb*, 2001. *Galamb György: Megjegyzések Querfurti Brúnó besenyők közötti térítési kísérletéhez. In: A Kárpát-medence és a steppe. MÖK 14. (Szerk. Márton Alfréd.) Budapest, 2001. 181–185. o.*
- Gerics*, 1961. *Gerics József: Legkorábbi gestaszerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Budapest, 1961.*
- Golden*, 1972. *Peter B. Golden: Migrations of the Oğuz. Archivum Ottomanicum 4, 45–84.*
- Golden* 1990. *Peter B. Golden: The Peoples of the south Russian steppes. In: The Cambridge history of Early Inner Asia, 275–277. (Edited by Denis Sinor.) Cambridge, 1990.*

- Golden*, 1992. *Peter B. Golden: An Introduction to the History of the Turkic Peoples.* Wiesbaden, 1992.
- Göckenjan*, 2000. *Hansgerd Göckenjan: Uzen.* In: *Lexikon des Mittelalters.*
- Gyóni*, 1942. *Gyóni Mátyás: A paristrioni „államalakulatok” etnikai jellege. Archaizáló népnév és etnikai valóság Anna Komnéne Alexiasában.* Magyar Történettudományi Intézet. Budapest, 1942.
- Györffy*, 1948. *Györffy György: A kun és komán népnév eredetének kérdéséhez.* *Antiquitas Hungarica*, II (1948). 1–2. sz. 158–176. o.
- Györffy*, 1984. *Györffy György: Az új társadalmi rend válsága, trónküzdelmek.* In: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1241-ig.* (Főszerk. *Székely György*, szerk. *Bartha Antal.*) I/1. k. Budapest, 1984. 835–888. o.; *Uő: A magyar állam megszilárdulása.* In: *uo.* 893–1006. o.
- Györffy*, 1990. *Györffy György: A magyarság keleti elemei.* Budapest, 1990.
- Györffy*, 1993. *Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok.* Budapest, 1993.
- Hatházi*, 1996. *Hatházi Gábor: Besenyők és kunok a Mezőföldön.* In: *Zúduló sások. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön.* (Szerk. *Havassy Péter.*) Gyula, 1996.
- HKÍF** *A honfoglalás korának írott forrásai.* (Főszerk. *Kristó Gyula.*) Szeged, 1995.
- Hóman*, 1925. *Hóman Bálint: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói.* Budapest, 1925.
- Hóman*, 1941. *Hóman Bálint: Magyar Történet. Őstörténet-törzsszervezet-keresztény királyság.* I. k. Budapest, 1941.
- Kapitánffy*, 2003. *Kapitánffy István: Hungarobyzantina. Bizánc és a görögség középkori magyarországi forrásokban.* Budapest, 2003.
- Keller*, 2001. *Keller László: Qipčaq, kuman, kun. Megjegyzések a polovecek önelnevezéséhez.* In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás.* MÖK 15. (Szerk. *Felföldi Szabolcs – Sinkovics Balázs.*) Budapest, 2001. 138–147. o.
- Kmoskó*, 2000. *Kmoskó Mihály: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom.* I/2. MÖK 13. (Szerk. *Zimonyi István.*) Budapest, 2000.
- KMTL** *Korai magyar történeti lexikon, 9–14. század.* (Főszerk. *Kristó Gyula*, szerk. *Engel Pál, Makk Ferenc.*) Budapest, 1994.
- Kossányi*, 1924. *Kossányi Béla: Az úzok és kománok történetéhez a XI–XII. században.* *Századok*, 58 (1924). 519–537. o.
- Kristó*, 1986. *Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi.* Budapest, 1986.
- Kristó*, 1994. *Kristó Gyula: A magyar történeti irodalom a kezdetektől 1241-ig.* Budapest, 1994.
- Kristó*, 1999. *Kristó Gyula: A 11. század története.* H. n., 1999.
- Kurcz*, 1983. *Kurcz Ágnes: Szent István király legendái; Szent László király legendája.* In: *Árpád-kori legendák és intelmek.* Budapest, 1983. 16–54., 95–103. o.

- Makk*, 1993. *Makk Ferenc*: Magyar külpolitika (896–1196). Szeged, 1993.
- Makk*, 1994. *Makk Ferenc*: Kerlési csata. In: KMTL
- Makk*, 1998. *Makk Ferenc*: A turulmadártól a kettős keresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről. Szeged, 1998.
- Makkai*, 1936. *Makkai László*: A milkói (kun) püspökség és népei. Debrecen, 1936.
- Marczali*, 1852. *Marczali Henrik*: Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301). In: A magyar nemzet története. (Szerk. *Szilágyi Sándor*.) 3. k. Budapest, 1852.
- Marquart*, 1911. *J. Marquart*: Über das Volkstum der Komanen. Osttürkische Dialektstudien. Berlin, 1911.
- Mezey*, 1971. *Képes Krónika*. (Ford. *Geréb László*, jegyzetek: *Mezey László*.) Budapest, 1971.
- Moravcsik*, 1984. *Moravcsik Gyula*: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest, 1984.
- Németh*, 1922. *Németh Gyula*: A besenyők ismeretéhez. *Magyar Nyelv*, 18 (1922). 3–10. o.
- Obolensky*, 1999. *Dimitri Obolensky*: A bizánci nemzetközösség. Kelet-Európa 500–1453. Budapest, 1999.
- Ostrogorsky*, 2001. *Georg Ostrogorsky*: A bizánci állam története. Budapest, 2001.
- Pauler*, 1852. *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I. k. Szeged, 1852.
- Pálóczi Horváth*, 1988. *Pálóczi Horváth András*: Besenyők, úzok, kunok. In: Magyará lett keleti népek. (Szerk. *Szombathy Viktor*, *László Gyula*.) Pécs, 1988.
- Pálóczi Horváth*, 1989. *Pálóczi Horváth András*: Besenyők, kunok, jászok. Budapest, 1989.
- Pálóczi Horváth*, 1996. *Pálóczi Horváth András*: Nomád népek a kelet-európai steppén és a középkori Magyarországon. In: Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön. (Szerk. *Havassy Péter*.) Gyula, 1996.
- PRITSAK*, 1975. *Omeljan Pritsak*: The Pečenegs: A case of social and economic transformations. AEMAE I. 211–237. o.
- PVL *The Russian Primary Chronicle*. Laurentian Text. (Translated and edited by *Samuel Hazzard Cross* and *Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor*.) Massachusetts, 1953.
- Rásonyi*, 2000. *László Rásonyi*: Turcs Non-islamisé en Occident. (Péchénières, Ouzes et Qiptchaqs et Rapports avec le Hongrois). In: History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period. (Edited by *Hans Robert Roemer*.) Berlin, 2000. 303–332. o.
- Rásonyi*, 2004. *Rásonyi László*: Hidak a Dunán. A régi török népek a Dunánál. 2., jav. kiad. Budapest, 2004.
- Reinsch*, 1996. *Anna Komnena*: Alexias. (Übersetzt, eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von *Dieter Roderich Reinsch*.) Köln, 1996.

- Savvides*, 1993. *G. C. Savvides: Byzantines and the Oghuz (Ghuzz). In: Byzantium and its Neighbours from the mid 9th till the 12th Centuries. (Ed. Vavřínek.) Praga, Byzantinoslavica, 54 (1993). 1. sz. 147–155. o.*
- Senga*, 1996. *Senga Toru: Tatárok, sárga ujjurok, kománok. Tanulmányok a magyarság korai keleti kapcsolatainak háttéréről. PhD-értekezés. Budakeszi, 1996. 104–175. o.*
- Sewter*, 1966. *Fourteen Byzantine Rulers. The Chronographia of Michael Psellus. (Translated, with an introduction, by E. R. A. Sewter.) H. n., 1966.*
- Spinei*, 1986. *Victor Spinei: Moldavia in the 11th – 14th centuries. H. n., 1986.*
- SRH** *Scriptores Rerum Hungaricarum. (Ed. Emericus Szentpétery.) Budapestiensis, 1999.*
- Stephenson*, 2000. *Paul Stephenson: Byzantium's a Balkan Frontier. A political study of the Northern Balkans, 900–1204. Cambridge, 2000.*
- Szegfű*, 1977. *Szegfű László: A kerlési (cserhalmi) ütközet leányrablás epizódjának nyomozása. Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, 1977. 23–31. o.*
- Szovák*, 2004. *Képes Krónika. (Utószó: Szovák Kornél.) Budapest, 2004.*
- SZÖM** 1988. *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I:2. (Szerk. Hajdú Péter– Kristó Gyula– Róna-Tas András.) Kézirat. Budapest, 1988.*
- Togan*, 1939. *A. Z. V. Togan: Ibn Fadlān's Reisebericht. Leipzig, 1939.*
- Tóth*, 1994. *Tóth Sándor: Besenyő-magyar kapcsolatok. In: KMTL*
- Vásáry*, 2003. *Vásáry István: A régi Belső-Ázsia története. MÓK 19. (Szerk. Zimonyi István.) Budapest, 2003.*

Atilla Kiss

THE UZ PEOPLE IN THE ILLUMINATED CHRONICLE

The Western Oguz (Uz) Tribes and the Kingdom of Hungary in the 11th Century

Summary

The study deals with the relations between the Uz tribes and the newly established Kingdom of Hungary. Based on Old Slavic and Byzantine sources on the history of the steppes, as well as Hungarian sources written in Latin about the history of the Kingdom of Hungary in the 11th century, the author claims that the Uz tribes, besides the Pechenegs and the Cumans, also played a role in the eastern affairs of the early Hungarian state.

It has been suggested for a long time that the attacks against Hungarian territories in 1068 and 1085 were carried out by the Uz tribes, but the Pechenegs and the Cumans have also been suspected of involvement and no consensus was reached on the identity of the attacking nomads. Summing up the history of previous research, the author holds that the people of Osul and Kutesk had been from the Uz tribes. Studying the history of the nomads of the Eastern European steppes in the 11th century, the Pechenegs, the Uz people and the Cumans can be geographically localised. The author considers the conclusions, compares them to the Hungarian narrative sources written in Latin, taking a critical look at the differences between the various Hungarian data, and states that the Uz tribes got into contact with the Hungarian state in the second half of the 11th century. On the strength of the sources, the Uz tribes confronted the armed forces of the Kingdom of Hungary on two occasions during their Eastern European migration in the 11th century. In 1068, they were led by Osul and faced the Hungarian troops at Kerlés; in 1085, led by Uz chieftain Kutesk, they crossed the eastern marches to support former Hungarian king Solomon against King Ladislas. Both attacks were launched from the Moldavian plains.

In conformity with the history of the steppes and according to the conclusions of the study, the attacks against the Kingdom of Hungary in 1068 and 1085 can be integrated into the 11th-century history of the Uz tribes. Certain geographical names in the Carpathian Basin provide evidence for the theory, as some have retained the name of the Uz people, while others, due to their age and characteristics, can be related to the remains of the Uz tribes in Hungary.

Atilla Kiss

LES OGOUZ DANS LA CHRONIQUE ILLUSTRÉE

Les tribus ogouz occidentaux et le Royaume de Hongrie au 11^e siècle

Résumé

L'étude traite les contacts entre les tribus ogouz et le Royaume de Hongrie naissant. Les conclusions tirées de l'histoire de la steppe esquissée par des sources vieux slaves et byzantines mises en parallèle avec les sources hongroises en latin relatives à l'histoire du Royaume de Hongrie du 11^e siècle montrent qu'outre les Petchenègues et les Coumans, les tribus ogouz ont également joué un rôle dans les relations orientales de l'État hongrois naissant du 11^e siècle.

Cela fait longtemps que la recherche a soulevé l'idée selon laquelle les attaques entre 1068 et 1085 contre le territoire des Hongrois auraient été menées par les tribus ogouz. N'ayant pas trouvé de consensus sur l'identité des nomades, la littérature spécialisée a aussi attribué ces attaques aux

tribus petchenègues et coumans. En faisant la synthèse des recherches précédentes, l'étude cherche à prouver que les peuples d'Osul et de Kutesk appartenaient aux tribus ogouz. En examinant l'histoire des nomades de la steppe d'Europe orientale au 11^e siècle, on arrive à déterminer la position géographique des Petchenègues, des Ogouz et des Coumans. Les conclusions qu'on peut en tirer et leur confrontation aux informations des sources narratives hongroises en latin et aux résultats de l'analyse critique des divergences trouvées dans celles-ci prouvent que les tribus ogouz ont eu des contacts avec l'État hongrois dans la deuxième moitié du 11^e siècle. Il y a notamment eu deux conflits armés au 11^e siècle entre les tribus ogouz en migration en Europe orientale et le Royaume de Hongrie. En 1068, les Ogouz commandés par Osul ont combattu les forces hongroises à Kerlés. En 1085, lorsqu'ils ont percé la marche orientale, le chef de tribu Kutesk était l'allié du roi hongrois Salamon contre saint Ladislas. Les deux attaques sont parties de la plaine moldave.

Du point de vue de l'histoire de la steppe, les attaques de 1068 et de 1085 contre le Royaume de Hongrie s'intègrent dans l'histoire des tribus ogouz du 11^e siècle. Les noms de localités dans le Bassin des Carpates ayant conservé le nom du peuple ogouz, ainsi que les noms géographiques liés, par leur ancienneté et leurs caractéristiques, aux fractions ogouz de Hongrie sont des preuves toujours vivantes des relations hungaro-ogouz.

Atilla Kiss

USEN IN DER KÉPES KRÓNKA (BILDERCHRONIK)

Die westlichen Ogos- (Us)-Stämme und das Königreich Ungarn im 11. Jahrhundert

Resümee

Die Studie beschäftigt sich mit dem Kontakt zwischen den Us-Stämmen und dem frühen Königreich Ungarn. Die Konsequenzen, die aus dem durch die altslawischen und byzantinischen Quellen aufgezeigten steppengeschichtlichen Hintergrund gezogen werden können, weisen – parallel mit den Daten der lateinischsprachigen ungarischen Quellen bezüglich der Geschichte des Königreichs Ungarn im 11. Jahrhundert – darauf hin, dass bei den östlichen Kontakten des frühen ungarischen Staates neben den Petschenegen und den Kumanen auch die Us-Stämme eine Rolle spielten.

Die Forschung warf bereits vor langer Zeit auf, dass die Angriffe gegen die ungarischen Gebiete in den Jahren 1068 und 1085 mit den Us-Stämmen in Verbindung gebracht werden können. Die Fachliteratur kam aber bezüglich der Identität der Nomaden zu keinem Konsens – die Angriffe wurden auch den petschenegischen und kumanischen Stämmen zugeordnet. Die Studie sucht – die Geschichte der bisherigen Forschungen zusammenfassend – das Volk von Osul und Kutesk in den Us-Stämmen. Überblicken wir die Geschichte der Nomaden der osteuropäischen Steppe des 11. Jahrhunderts, so kann die geografische Anordnung der Petschenegen, Usen und Kumanen aufgezeigt werden. Die aus diesem Überblick gezogenen Konsequenzen weisen – den Nachrichten aus den lateinischsprachigen ungarischen erzählenden Quellen, bzw. den Ergebnissen der kritischen Untersuchung der Abweichungen in den ungarischen Daten gegenüber – nach, dass die Us-Stämme in der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts mit dem ungarischen Staat in Kontakt gekommen sind. Auf Grund dessen kamen die Usen im Laufe ihrer osteuropäischen Wanderung gleich zweimal in bewaffneten Konflikt mit dem Königreich Ungarn: das erste Mal im Jahre 1068 unter der Führung von Osul, als sie bei Kerlés auf die ungarischen Kräfte trafen; das zweite Mal brachen sie 1085 durch die Ostgrenzen. Zu dieser Zeit war der Us-Stammesfürst Kutesk der Verbündete des ungarischen Königs Salamon gegen Ladislaus den Heiligen. Der Ausgangspunkt beider Angriffe war die Ebene von Moldau.

Aus steppengeschichtlichem Aspekt können die Angriffe der Jahre 1068 und 1085 gegen das Königreich Ungarn gemäß den Ergebnissen der Studie in die Geschichte der Us-Stämme im 11. Jahrhundert eingegliedert werden. Die bis heute lebendigen Beweise der ungarisch-usischen Beziehungen sind diejenigen Ortsnamen im Karpatenbecken, die den Volksnamen Us bewahrt haben, sowie diejenigen geografischen Bezeichnungen, die infolge ihres Alters und ihrer Eigenheiten mit den Us-Fragmenten in Ungarn in Beziehung gebracht werden können.

Атила Киши

ОГУЗЫ (УЗЫ) В ИЛЛЮСТРИРОВАННОЙ ЛЕТОПИСИ

Западные племена огузов (узов) и Венгерское Королевство в XI столетии

Резюме

В статье рассматриваются соприкосновения племен узов и раннего Венгерского Королевства. Автор исследует выводы, которые можно сделать на фоне истории степных народов, содержащейся в древнеславянских и византийских источниках, проводя параллель с данными венгерских источников на латинском языке, касающихся истории Венгерского Королевства 11-го века. Эти данные показывают, что в восточных связях раннего венгерского государства наряду с печенегами и куманами играли роль также и племена узов.

Исследователи уже давно ставили вопрос о том, что нападения на территории венгров в период 1068 и 1085 годов могут быть связаны с племенами узов, но специальная исследовательская литература не смогла прийти к согласованию относительно происхождения кочевников. Нападения кочевников обычно связывались с племенами печенегов и куманов. Настоящая статья, подводя итоги истории проведенных до сего времени исследований, изыскивает народ Озула и Кутеска среди племен узов.

Проводя обзор истории кочевых народов восточной Европы 11-го века, можно установить географическое расположение печенегов, узов и куманов. На основании сделанных из этого выводов при сопоставлении венгерских источников на латинском языке и результатов критических исследований отклонений, имеющих место в венгерских данных, можно достоверно утверждать, что во второй половине 11-го века узы во время их странствий по восточной Европе вступали в контакты с венгерским государством. На основании этого узы в период этих странствий в 11-ом веке дважды вступали в вооруженное столкновение с Венгерским Королевством, в первый раз в 1068 году под руководством Ошула они вступили в бой с венгерскими силами у Керлеша, и во второй раз в 1085 году они совершили прорыв через восточные пастбища, когда Кутеск, глава племени узов, был союзником венгерского короля Саламона в противовес Святому Ласло. Исходным пунктом обоих наступлений была Молдавская равнина.

С точки зрения истории степи, согласно результатам исследования в историю племен узов 11-го века могут быть включены наступления против Венгерского Королевства 1058 и 1058 годов. Живущие до сего времени свидетельства связей венгров и узов географические названия некоторых селений в Карпатском бассейне, которые сохраняют название народов „узы” вернее, те географические названия, которые исходя из хронологических данных и их специфики, могут быть связаны с остатками народа узов, живших в Венгрии.

MŰHELY

MARTON SZABOLCS

GONDOLATOK KÖZÉPKORI KATONASÁGUNK SZESZESITAL-ELLÁTÁSÁVAL KAPCSOLATBAN

A hadtörténetírásnak régi kutatási területe az egykori seregek utánpótlásának és ellátásának felderítése. Mégis igen keveset tudunk a középkori magyar hadsereg, valamint a várkatonaság ellátásáról. A *Hadtörténelmi Közlemények* korábban több katonai rendtartást, ellátáslistát is közölt a koraujkorból,¹ de a középkori étellemezésről alig valamit. Kutatásaim során jó néhány hasznosítható adatot találtam az itthoni katonaság itallal való ellátására, jelen helyen azonban csak egymástól távol eső részleteket tudok megvizsgálni a magyar középkori hadi italellátás, elsősorban is a szeszesital-ellátás történetéből.

Kiindulópontként leszögezhetjük, hogy a katonaságot nem csak étellel, hanem megfelelő mennyiségű itallal is el kell(ett) látni, hogy a nehézségeket elviselje, netán legyen bátorsága harcolni. Ezen a gondolon továbbhaladva kijelenthetjük azt is, hogy Magyarország éghajlati viszonyai úgy régen, mint manapság is rendkívül szerencsések a szőlőtermesztéshez, borkészítéshez. Emiatt joggal feltételezhetjük, hogy a bor volt az elsődleges itala a magyar (magyarországi) katonáknak, és később a német jelenlét fokozta fel a sörkészítést 1541-től kezdve.²

A kumisz

Időrendben haladva, a honfoglalókkal kapcsolatban érdemes kitérnünk a kumiszra, amelyről korábban többen úgy vélték, hogy a harcosok jellemző itala volt. Ezzel szemben én úgy gondolom, hogy a magyarok szinte egyáltalán nem ittak kumiszt, hosszú hadjáratokra, kalandozásokra pedig biztosan nem vitték magukkal. Elméletem szerint ugyanis a kietlen belső-ázsiai puszták felől nyugat felé tartó nomádok fokozatosan egyre kellemesebb éghajlatot, illetőleg egyre jobb italokat találtak, és emiatt gyors italváltás következett be náluk. Így történt a hunoknál, az avaroknál, majd a kunoknál is. Ez megerősítést nyer a magyarok esetében is. Julianus barát részletes leírásából (1235–1236) tudjuk, hogy a Magna Hungáriában maradt magyarok kizárólagos itala még a kumisz volt: „Földet nem művelnek, lóhúst, farkashúst és efféléket esznek, kancatejet és vért isznak.”³

A honfoglalással kapcsolatban kevés írott forrás áll rendelkezésünkre, és e kevésből is csak VI. (Bölcs) Leó (886–912) *Taktika* című művét lehet felhasználni ezen a helyen:

¹ A teljesség igénye nélkül említhetjük pl. *Borovszky Samu*: Hadi articulusok 1734-ből. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1891. 569–574. o.; *Gagyí Jenő*: Élelmiszerek a vajdahunyadi várban 1682-ben. uo. 1912. 112. o.; *Geöcse István*: Hadi étellemezés az 1664-ik évi hadjáratban. uo. 1893. 728–729. o.

² Néhány idevágó adatot közöl *Kirsch János – Szabó Lóránd – Tóth-Zsiga László* (szerk.): *A magyar étellemezés története*. Budapest, 1986. 41–45., 68–69. o.

³ Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útjelentései. (Vál., bev. és jegyz. *Györffy György*.) Budapest, 1965. 43. o. (Julianus jelentése) A kancatejet itt féltehetően az erjesztett kumisszal azonosíthatjuk.

„Követi őket nagy csapat ló, mén és kanca is, részint táplálékul és tejivás végett, részint pedig sokaság látszatának keltése végett.”⁴

A bizánci császárról, Leóról tudjuk, hogy a gyakorlatban szerzett harci tapasztalatokat a nomádok hadviseléséről,⁵ így az ő műve különösen fontos számunkra. Az is bizonyos, hogy Leó a Maurikiosz császárnak tulajdonított *Stratégikón*ból vette át műve nagy részét, így például a magyarokról (türkökről) írt fejezeteit is. Darkó Jenő mutatott rá arra, hogy a *Stratégikon*hoz képest Leó császár a fenti idézetet kibővítette, ugyanis az eredetiben csak a „részint táplálékul” kifejezés szerepelt, míg Leónál már a „részint táplálékul és tejivás végett” fordulat szerepel. Feltehetőleg személyesen is látta, hogy a harcosok nem csak eszik a lóhúst, hanem a lovak tejét is isszák.⁶

Milyen következtetéseket lehet ebből levonni? Pusztán a fenti idézetből csak annyit, hogy a honfoglaló magyarok katonai akcióik során megitták a lótejét (is). Hogy ezt megértesztették-e, arról nem szól a forrásunk. Nem tartom valószínűnek, hogy a hadműveletek közben ezzel foglalatoskodtak, mivel a kumiszmegerjedése napokig eltart, és készítéséhez megfelelő hőfok, kavargatás kell. Azt is nehéz feltételezni, hogy a harcosok fejenként jó pár börtömlőnyi különböző erjedési stádiumban levő kumisszal lovagoltak volna, hiszen kellett a hely a zsákmánynak is... Sokkal valószínűbb, hogy adott esetben akár egyfajta félig kész (félig kierjedt) kumiszt fogyasztottak, illetve sokkal inkább más szeszesitalokat zsákmányoltak.⁷ Meg kell jegyezni azt is, hogy katonai szempontból a magasabb alkoholfokú italok a hasznosabbak, elvégre annál tovább állnak el megromlás nélkül, illetve annál magasabb arányban lehet vízzel keverni őket úgy, hogy még mindig megtartsa fertőtlenítő hatását az alkohol. Emiatt az alacsony alkoholfokú kumiszmegerjedés szerencsés a borral/sörrel rendelkező, hadakozó magyarok között. Végül kérdés, hogy a honfoglaló magyarságnál mennyire volt jellemző a tejallergia. A belső-ázsiai népeknek például gyakori volt ez az allergiafajta, tehát paradox módon ezeknek a 'tejevő' népeknek fel kellett dolgozniuk a tejet, hogy el is fogyaszthassák azt.⁸

Bölcs Leó fentebb idézett kijelentésével kapcsolatban ráadásul újabban komoly kételemek merültek fel. Arról van szó, hogy bebizonyosodott: a kalandozó magyarok hadivállalkozásaikat elsősorban mének hátán folytatták le, és még így is jelentős számú tartalék

⁴ Györffy György (szerk.): A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Budapest, 1975. 110. o. *Taktika* XVIII. fejezet, 55. szakasz.

⁵ Darkó Jenő: Bölcs Leó Taktikájának hitelessége. Budapest, 1915. (a továbbiakban: *Darkó*) 72. o.; Moravcsik Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest, 1984. 19. o. Moravcsik szerint 904 után készült a *Taktika*, tehát már a honfoglalás után.

⁶ Darkó 100. o.; Kristó Gyula (főszerk.): Korai magyar történeti lexikon. Budapest, 1994. (a továbbiakban: *KMTL*) 405–406. o., VI. Leó szócikk (Szádeczky-Kardoss Samu).

⁷ Ez történt például a Sankt Gallen-i kaland során is (lásd később), amikor a magyarok azért nem verték csapra az ott talált borokat, mert már bővében voltak ilyen zsákmánynak a szekereiken. Kovács László: Ami a zsákmányból megmaradt. In: *Veszprémy László* (szerk.): Honfoglaló őseink. Budapest, 1996. 109–110. o. Személy szerint valószínűnek tartom, hogy szekereket a különösen sikeres portyákon zsákmányoltak, a szekerekhez értő rabszolgákkal együtt, és csak a visszafelé haladáskor használták a lassú szerkezeteket.

⁸ A laktóz-allergia jellemző a belső-ázsiai és a mongoloid népekre (a magyarok egy része ma is szenved ettől). Csapó János – Csapóné Kiss Zsuzsanna: Tej és tejtermékek az emberi táplálkozásban. Kaposvár, 1998. 246. o.: „Afrika, Ázsia és Dél-Amerika, valamint néhány más etnikai csoportnál a felnőtt lakosság döntő része, hazánkban pedig 14%-a szenved laktóz malabszorpcióban.” Abban az esetben azonban, ha a tejfehérjét kicsapatják (megsavanyítják), a tej kumiszmegerjedés, joghurt vagy aludttej formájában már nekik is fogyasztható. *Kiszély István*: A magyar nép őstörténete. Budapest, 2001. 183. o.

ló kellett a málna szállításához. Egyszerűen nem lehetséges, hogy ilyen nagy lőtömeg mellett még kanca- és csikóménések is kövessék a magyarokat. Hadi helyzetben emiatt teljesen lelassult volna a haladásuk, holott tudjuk, hogy a gyorsaság volt egyik fő fegyverük. Sokkal valószínűbb, hogy a kancák és a csikók csak akkor követték nagy tömegben a harcosokat, amikor legelőváltás történt, például konkrétan a honfoglaláskor.⁹ A *Taktika* hitelét ez egyáltalán nem ássa alá, hiszen a bizánciak honfoglaláskor is láthatták a magyarokat, s Bölcs Leó bizonyára ezt ábrázolta.

Ekként az egyetlen magyar kumiszivásra vonatkozó forrásunk általánossága vált bizonytalanná. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy eleink ne ismerték volna az erjesztett lótejvet vagy akár annak készítését, csupán azt, hogy aligha volt a hadakozó magyarok jellegzetes itala; a katonai akciók során történő lótejivás, ha előfordult, véleményem szerint kényszermegoldás lehetett (harci helyzetben sok mindent megeszik-iszik az ember, amit otthon, a békés mindennapokban nem fogyaszt).

Van még egy kumiszra vonatkoztatott forrásunk, éspedig Szent Gellért püspök *Deliberatio*-ja (1044–1046 között íródott). Ő akként fogalmazott korának bizonyos főembereiről, hogy azok „nem értenek máshoz, csak a lovak vizeletéhez”.¹⁰ Ezt a helyet azután roppant szárnyaló fantáziával kapcsolatba lehet hozni a kumisszal, ha a lovak vizeletét erjesztett kancatejként értelmezzük.¹¹ A szöveg azonban semmi másról nem szól, mint arról, hogy a magyarok még mindig mennyire éltek-haltak a lovaikért, és ezt a tulajdonságukat figurázta ki Gellért.

Forrásként értékelhető valamelyest még Thietmár (975–1018) közlése is, aki Géza fejedelem (972–997) feleségéről (Saroltról?) azt írta, hogy úgy ülte meg a lovat és úgy ivott, mint egy katona.¹² Ez az ivásról szóló rész azonban a borivásra vonatkozhat, hiszen a kumiszt ismeretlen ital volt nyugaton, és emiatt feltehetően feljegyezte volna a német püspök. Thietmár szavai tehát sokkal inkább arra szólnak bizonyítékkul, hogy a X. század második felében már 'európai italt' ittak a magyarok.

Roppant érdekes az is, hogy a Kárpát-medencébe beköltöztek besenyők, majd kunok, a kumiszt fogyasztásának még sincs egyetlen említése sem Magyarországon. Illetve egy 1268-ra datált hamis oklevél a királyi szerviensek közé emelt név szerint felsorolt úrbéres tárnokokat, „qui vulgariter *kurmis tarnuc* dicuntur” (kiemelés tőlem – M. Sz.).¹³ Ezt

⁹ *Vörös István*: A magyarok hadi ménjei és igavonói az írott források és a régészeti leletek alapján. In: *Veszprémy László* (szerk.): *Honfoglaló őseink*. i. m. 130–134. o. Vörös arra is felhívta a figyelmet, hogy az 55. szakasz fordítása rosszul sikerült. Szerinte helyesen: „Követi őket az *állatok* [kiemelés tőlem – M. Sz.] sokasága; csikó és kanca-ménések; részint élelem és tejivás végett, részint, hogy sokaság látszatát keltsék.” Így máris más az idézet feloldása! Ezzel már tényleg nem lehet hadi helyzetre vonatkoztatni a szakaszt, csakis a honfoglalásra.

¹⁰ *Karácsonyi János*: Szent-Gellért, esanádi püspök, élete és művei. Budapest, 1887. 213. o.; újabb kiadása: *Deliberatio Gerardi Moresanae Aecclesiae Episcopi Supra Hymnum Trium Puerorum*. (Ed. et transl. *Béla Karácsonyi* et *László Szegfü*.) Szeged 1999. 586. o. VIII. 147r: „... qui nihil sapiunt nisi lotium equ[u]orum.”

¹¹ *Kristó Gyula*: *Honfoglalás és társadalom*. Budapest, 1996. 29. o.

¹² *Csoma Zsigmond*: Szent István szövei és borai. In: *Csoma Zsigmond és Balogh István* (szerk.): *Millenniumi szőlős-boroskönyv*. Budapest, 2000. 23–24. o. Itt található a fenti eszmefuttatás. Thietmárt közli például *Kristó Gyula* (szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged, 1999. 113. o. (Thoroczkay Gábor fordítása). Bár szimpatikus a fenti gondolat, de azt meg kell jegyezni, hogy az *argumentum ex silencio* önmagában még nem bizonyító erejű.

¹³ *Ortutay Gyula* (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*. Budapest, 1980. III. k. 352. o., kumiszt szócikk (Kisbán Eszter). Megjegyzendő, hogy a szócikk hibásan idézi a latin szöveget. A pontos szövegkiadás helye

az említést azonban – jóllehet történt rá kísérlet¹⁴ – nem lehet az erjesztett lótejvel kapcsolatba hozni, részint az oklevél nyilvánvalóan hamis volta,¹⁵ részint pedig amiatt, mert a *kurmis* a fenti szövegben nem főnév, hanem valamiféle jelzője a *turnacu*-nak.

Annál is érdekesebb a kumisz hiánya a forrásokban, mert a pogány kultúrához tartozó lóhúsevésnek még a XIII. században is van írott és régészeti forrása a Kárpát-medencében!¹⁶ Elgondolkodtató az is, hogy a nöstény ló *kanca* neve szláv jövevényszó, holott a lóartás többi szava török és finnugor eredetű.¹⁷

Összességében az írott források alapján nagyon nehéz feladat megítélni a honfoglaló magyarok kumiszfogyasztását, bár Bölcs Leó nyomán biztosra lehet venni, hogy valamilyen fokig ismerték ezt az italt (is). A korábbi párhuzamok alapján azt kell mondanunk, hogy a honfoglalás korában még valószínűleg fogyasztottak kumiszt, azonban nagyon hamar háttérbe kellett, hogy szoruljon, mert az új környezet immár más szeszestalfajták készítésének is kedvezett. Emiatt nem szerepel az írott forrásokban a kumiszt, fogyasztásáról akár csak az avarok, a magyarok is néhány generáció alatt lemondtak.

A sör

A kalandozó magyarok kumiszfogyasztásánál sokkal biztosabbnak tűnik, hogy bort és sört ittak a hadjáratokon. A következő részben már késő középkori adatokkal foglalkozom, és pedig főként a sörös adatokkal. Munkahipotézisként azt fogalmaztam meg magamban, hogy a bor volt a legfontosabb itala a magyar hadászatnak, és ezt kívánom kiegészíteni más adatokkal.

Jerney János: Magyar nyelvkincsek Árpádék korszakából. Pest, 1854. 81. o. Egyébként maga Jerney a *kurmis*-t a kumisszal azonosította, de nem lótejnek tartotta, hanem sörszerű italnak.

¹⁴ *Bevilaqua-Borsody Béla*: A magyar serfőzés története. Budapest, 1931. (a továbbiakban: *Bevilaqua*) I. k. 66. o.

¹⁵ Az oklevél szerepelteti például a Bethlen családot is a tárnokok között, holott a Bethlen család csak a XIV. században alakult ki. Révai Nagy Lexikona. Budapest, 1910. III. 240. o., Bethlen-család szócikk. Hasonlóan zavaró pusztán a fenti rövid idézetet ismerve is, hogy a tárnokokat soha nem szokták jelzővel ellátni (tehát megjelölni, hogy pontosan miért is lennének felelősek). *Szamota István – Zolnai Gyula*: Magyar oklevél-szótár. Budapest, 1906. 962. o., tárnok szócikk. *Szamota* sok tárnok személynévet és helynévet sorol fel, ám ezek között egy helyen sincs részletezve, hogy minek is a tárnoka lett volna az illető. Valószínűleg ez a tisztség teljesen általános jellegű volt. Erre vonatkozóan lásd még *Benkő Lóránd* (főszerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. III. k. Budapest, 1976. 856. o., tárnok szócikk: „tárnok a királyi ingóság őrzője, a begyűjtött termények gondozója stb.”; KMTL 662. o., tárnok szócikk (Petrovics István).

¹⁶ *Kristó Gyula*: Sírhelyekre utaló adatok korai okleveleinkben. *Acta Historica*, LXXI (1981). 26–27. o.; *Matolcsi János*: Állattartás őseink korában. Budapest, 1982. 252–253. o.; *Paládi-Kovács Attila*: A magyarországi állattartó kultúra korszakai. Budapest, 1993. 103. o. Vata pogánylázadás során (1046) a felkelők lóhúst ettek, azonban ennél sokkal fontosabb az, hogy Sarud-Pócsztóltés XII–XIII. század fordulóján élt lakóinak kivételesen nagy (45,4%!) volt a lóhúsfogyasztása a csontleletek felaprózottsága szerint. Kristó Gyula állapította meg, hogy egy általa vizsgált oklevélben egy bizonyos Iván lovag a halotti torára három lovat adományozott a családjának (XIII. század eleje). Ez vajon a keresztény hit lassú terjedésének vagy egy újabb pogánylázadásnak lehetett a jele? Természetesen egyiknek sem, inkább csak a lóhúsevés nem tudott kikopni szokásainkból.

¹⁷ *Müller Róbert*: A középkor agrotechnikája. In: *Bende Livia – Lőrinczy Gábor* (szerk.): A középkori magyar agrárium. Ópusztaszer, 2000. 28. o. 'Kanca' szavunk a XIII. században került a magyarba egy közelebből meg nem határozható szláv nyelvből. *Benkő Lóránd* (főszerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. II. k. Budapest, 1971. 341. o. Feltevésem szerint, ha a kancatej és a kumiszt annyira fontos lett volna eleink életében, akkor a kanca nevének ősi finnugor vagy török elnevezése is megmaradt volna.

1270-ben V. István király részletes kiváltságot adott 10 házhelynyi (*mansio*) örnek Monorosd-on (Órimagyarosd), Vas megyében. Ebben leírja, hogy a szabadságjogokért cserébe minden egyes mansiónak többek között 1 köből sört kell adnia évente a király várába (Monyorósd?).¹⁸ Tehát itt például a sör is jelentős lehetett a várnépek ételmezésében.

1413-ban Árva várának kapitányát gyanúsítják azzal, hogy hat Rozombergh-i (rőzsahegy) polgárnak valamennyi malátáját és gabonáját elvitte, továbbá hat hordó márciusi sört is elszállíttatott a házukból.¹⁹ Árva vára persze egészen északon volt, így azután bort nehezen zsákmányolhatott volna a helybeliektől a várkapitány.

Estei Hippolit püspök egri sáfárkönyve is érdekes adalékokkal szolgál. Ennek az Itáliából érkezett püspöknek a számadáskönyve megemlékezik arról, hogy a püspök sört küldetett Eger várába.²⁰ A számadáskönyv tanúsága szerint Maklár falu a nagyobb ünnepeken több évben szintén sörrel kedveskedett püspökének.²¹ Ráadásul a borterméséről egykor híres – Eger melletti – (Nagy)tállya ugyancsak sört küldött a püspöknek! Feltehetően mindez régi magyar szokásra utal, hiszen nem valószínű, hogy az olasz püspök rajongott volna a sörért.

Estei Hippolit sáfárkönyvénel is érdekesebb az egri püspökség Rangoni Gábor püspök (1475–1486) megbízásából készült 1476. évi birtokösszeírása. Ebből nagyon meglepő részletekről értesülünk. Kiderül ugyanis, hogy az egri vár ételmezésére milyen sok sört kellett adnia a püspökség településeinek. Eger város lakosságának például karácsonykor 32 köből sört kellett adnia. Felnémet településnek (ma Egerhez tartozik) pünkösdkor 6 köből sört, Mária Magdaléna ünnepén (júl. 22.) 32 köből sört, karácsonykor megint 32 köböllel, míg a feltámadás napján (húsvétvasárnap) még 6 köből sört kellett beszolgáltatnia. Cigléd település (ma szintén Eger része) pünkösdkor 4 köből sört tartozott adni, Nagytállya (Heves vm.) karácsonykor 32 köből, húsvétkor 6 köből, pünkösdkor újabb 6 köből sört kellett, hogy adjon. Nagymaklár település (Heves vm.) húsvétkor és karácsonykor 12-12 köből sört tartozott beszolgáltatni.²² Eger várához hasonlóan Szarvaskő is püspöki kézben volt, és ennek katonaságát is jórészt sörrel ételmezték. Így Baktha településnek karácsonykor, húsvétkor, pünkösdkor és Szt. Márton napján (nov. 11.) portánként (*sessio*) 4-4 köből sört kellett beszolgáltatnia. Kelezen településnek szintén a fenti ünnepeken portánként 6-6 köből sört kellett a vár fenntartására adnia.²³

¹⁸ Hans Wagner (főszerk.): Urkundenbuch des Burgerlandes. I. Graz–Köln, 1955. 380. o. (1270)

¹⁹ Mályusz Elemér – Borsa Iván (szerk.) Zsigmondkori oklevéltár. IV. k. Budapest, 1994. 204. o. (1413. júl. 11. Turóci konvent.) A regeszta kiadója tévesen méhsernek tartotta a márciusi sört. A márciusi sör valószínűleg márciusban főzött, erősen komlózott, sok malátából készült magas alkoholtartalmú sör volt, hogy a meleg nyári hónapokban se romoljon meg.

²⁰ Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508. (Közvetteszi E. Kovács Péter.) Eger, 1992. 173. o. (1505. év. Eger „Item misit cervisiam ad castrum emit fl. III d. XX.”)

²¹ Uo. 64. o. (1501. nov. 11. Census Sancti Martini „... Machlar pro cervisia dedit fl. unum et pro cena d. 16”); 168. o. (1503. dec. 25. Census nativitatís Domini „[Maklár falu] Pro cervisia dedit unum fl. cum medio. ... [Thalya – Tállya falu] Pro cervisia dedit fl. unum medio, de aliis feci gratiam...”); 332. o. (1508. márc. 30-án Eger városa „... emi [...] cervisiam pro purgatione dicti sepulcri [Christi] d. d. 25”)

²² Dl. 37 008. Az egri püspökség javainak összeírása 1476-ban (egri uradalom). I.v., 3r-v., 4v., 6v., 7r., 8r-v., 9r. (MOL mikrofilm D 166). A sörön kívül Ciglédnek, Nagytállyanak, Nagymaklárnak és Kismaklárnak borítódót (tized+kilenced) is kellett adniuk, de nem kimondottan a vár ellátása érdekében. Jól látszik a fentebbi lábjegyzetből, hogy a XVI. század elejére a sörjárdékokat pénzjárdéokra változtatták.

²³ Uo. Szarvaskő váráról 23v–24r., 25r-v. (MOL mikrofilm D 167).

A bizonytalan mennyiségű bor mellett Eger esetében a sört pontosan meg lehet határozni (leszámítva persze a köböllel kapcsolatos becslést). Az 1476-os évben az összeírás szerint 180 köből, vagyis kb. 1800 liter sör jutott a várszemélyzetnek (kb. napi 5 liter).²⁴ Ez a legnagyobb jóindulattal sem nevezhető elégnek az ismeretlen létszámú várnép számára, de nem tudjuk, hogy a borbevételekből mennyit fordítottak a katonák ellátására. Szarvaskő vár sörélelmezését megbecsülni sem tudjuk, ugyanakkor a kisebb vár esetében feltételezhetjük, hogy arányában több sör jutott a várnép szomjának oltására, így kisebb borbevétel-kiesést jelentett a püspökség számára.

Mivel az 1500-as évek elején a sörajándék már jobbára pénzáradékká alakult át, 1476-ban viszont még jóval kiterjedtebben élt a szokás, így ezt a söradományozást mindenképpen régebbi eredetű szokásnak tartom az egri és szarvaskői vár esetében.

A Brassó melletti Törösvár sörös kiadásairól is tudunk, 1508-ban például 8 edény sört vettek és szállítottak fel a várba.²⁵ Ehhez képest változás, hogy 1525-től már csak malátát vásároltak,²⁶ tehát 1508 és 1525 között valószínűleg felépíthették saját sörfőzdéjüket.

A gyulai várban 1525-ben sör és márc (a méhser egy fajtája) elkészítésére 13 köből gabonát adott ki a gyulai várnagy.²⁷ Ez a jelentéktelen adat rámutat arra, hogy a márc megnevezésű ital még a XVI. század elején is létezett. Azért is érdekes ez a forrás helyünk, mert ez az egyetlen, ami minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy katonáink méhsert is kaptak ellátmányul.

Az alföldi várnál maradvá, feltehető, hogy a középkor végére ennek is megépült a saját sörfőzdéje, ahol jóféle komlózott árpasört ihattak a katonák.²⁸ 1526 vagy 1527 tavaszán ugyanis a gyulai várnagy 3 forintot és 88 denárt adott ki komlóra és árpára, melyekből sört főznek majd a várkatonáknak és munkásoknak a Húsvét előtti nagybőjtre készülve.²⁹ A sörfőzde elhelyezkedéséről soha nem értesülünk (sem Gyulán, sem más hol), de valószínűleg a várban volt a legbiztonságosabb helyen, így ott rendezhették be.

A Felvidéken keresgélve az adatokat, megállapíthatjuk, hogy 1455-ben a muszinai vár összedőlt falain dolgozó munkásoknak kért bártfai sört az ottani várkapitány.³⁰ 1472-

²⁴ *Bogdán István*: Magyarországi ür-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig. Budapest, 1991. (a továbbiakban: *Bogdán*) 218–235. o., Köböl – cubulus – Köbel. A szerző által gyűjtött adatok szerint a köböl középértéke 6-30 liter között változott, ugyanis a források többségében 10-17 liter közé esett a köböl nagysága (48%), míg 37%-ban 6-10 liter közé. A többi esetekben ezeket jelentősen meghaladó köböllel számoltak. Végeredményben 10 literet kalkuláltam, de ennél jóval nagyobb is lehetett.

²⁵ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt [Brassó] in Siebenbürgen.* (Ed. *Julius Gross*.) I. k. Brassó, 1886. (a továbbiakban: *QGST*) 129. o. (1508. okt. 7. „Item pro 8 urnis cerevisiarum et vectura illarum ad castrum flor. 1 asp 33.”) Emellett egyébként nagymennyiségű bort szállítottak szintén a várba.

²⁶ Uo. I. k. 627., 678–679. o.

²⁷ *Veress Endre*: Gyula város oklevéltára (1313-1800). Bp. 1938. 106. o. 127. A gyulai váruadalom 1524–1527-es számadáskönyve. 1525–1526. évből: „Ad cervisiam et marcz expositi cub. XIII...” Az a tény, hogy gabonát adtak ezen italokért, nem bizonyítja, hogy a márcot gabonából is készítették, ugyanis a számadáskönyvben pár sorral feljebb például egy adománylevél lemásolásáért is gabonával fizettek.

²⁸ Uo. 86. o. 1524. dec. 19. Pozsony. Ahorn János gyulai udvarbíró tájékoztatta urát terveiről. Többek között egy sörfőzdét (*ein Präuhaus*) is akart építeni a gyulai uradalomban.

²⁹ Uo. 105. o. A gyulai uradalom 1524–1527-es számadáskönyve. A következő bejegyzés pontos ideje nem határozható meg, 1526 vagy 1527 nagybőjti időszaka előtt íródott: „Humulos ad cervisiam et ordeum ad idem in Quadragesima propter multas gentes castris [sic!] et laboratores continuo emere fl. III d LXXXVIII...”

³⁰ *Iványi Béla*: Bártfa szabad királyi város levéltára. I. k. Budapest, 1910. (a továbbiakban: *Iványi*) 127. o. Tudjuk, hogy a muszinai vár katonasága is kizárólag sörrel élt, éspedig bártfai sörrel. Erről tanúskodik már egy

ben a diósgyőri várban székelő Zbugyai István ispán egyenesen jó sörfőzőt kért Bártfa városától. Holott akkoriban még Miskolc és Diósgyőr környékén kiterjedt szőlők voltak.³¹ Bártfa vára felső kapujának (és a hozzá tartozó bástyának) az őrségét kizárólag az ottani sörfőzőcéh tagjai adták,³² tehát könnyű elképzelnünk, hogy saját sörükkel élelmeztek a többi hadfit is. Erre alább majd látunk konkrét adatot is.

Ennyi példa alapján talán megkockáztathatjuk azt a felvetést, hogy sok várunkban a bornál olcsóbb sört fogyaszthattak nagy mennyiségben.³³ Ezt támasztja alá több magyarországi adatsor is. Ránk maradt például a tiszaluci vám bevételeiről és felhasználásáról 1516–1520 között vezetett számadáskönyv, amelynek az 1518-as évi kimutatása a leg-részletesebb. Itt látszik, hogy a közeli ónodi vár (Borsod vm.) őrségének élelmezésére mennyit fordítottak a vámjövedelemből. Kiderül, hogy abban az évben csak sört vásároltak a várszemélyzetnek. A legnagyobb összeget ráadásul a sör tette ki az élelmezési kiadások közül!³⁴ Összesen 113 hordó sört vásároltak a körülbelül 20 főre rúgó őrségnek. A várban időnként különböző mesteremberek is tartózkodtak, tehát inkább 22 emberrel számolhatunk átlagban.³⁵ Ezek szerint több mint 5 hordó sör jutott évente egy vitézre. Ha

1453-as oklevél is, amelyben Johannes de Wyelepole főesperes (!), muszinai várkapitány nehezményezi, hogy a bártfaiak nem adják meg a szokásos fizetséget, illetve malátát. Lásd *Stanisław A. Sroka*: Dokumenty Polskie z Archiwów Dawnego Królestwa Węgier. (1451–1480) II. Krakko, 2000. 18–19. o. (Ó-Szandec, 1453. október 11.) A 'malátaadó' egyértelműen arra mutat, hogy a várban főzhatték ki a sört. Vö. uo. 30. o. (Muszina, 1455. április 24.) Ugyanakkor olyan oklevelünk is van, melyben a muszinai várnagy szekeret küldött Bártfára, hogy 1 hordó bort és 1 hordó jó sört hozasson a járandóságon felül. Uo. 113. o. (Muszina, 1467. febr. 27.) Tehát valamennyi bor is jutott a szokásos söradag mellett a várba. Kész sör is fuvaroztak rendszeresen Muszinára, lásd uo. 118. o. (Muszina, 1467. június 27.)

³¹ *Iványi* 287. o. (1472. szept. 3. Diósgyőr); *Feyér Pirokska*: A szőlő- és bortermelés Magyarországon 1848-ig. Budapest, 1981. 35–36. o.; *Bessenyei József*: Diósgyőr vára és uradalma a XVI. században (források). Miskolc, 1997. 70–89. o. (1563. aug. 22. Pozsony) A Bessenyei által lekötött oklevél a magyar kamara által a fellelhető diplomák alapján véleményezte a diósgyőri biztosoknak a királyhoz intézett állásfoglalását. Eközben kiderül, hogy a várban és az uradalomban sok bor volt, és a szőlő fontos növénynek számított, de még az ónodi borokat is ide szállították. Mindennek ellenére 1472-ben igényt tartottak bártfai sörfőzőre, ami a sör fontosságát mutatja.

³² A számadásokból kiderül, hogy a bártfai sörfőzőcéhnek komoly katonai feladatai is voltak. 1500-ban például kizárólag fegyverekre kaptak 7 Ft-ot, 1501-ben 10 Ft-ot, míg 1502-ben 6 Ft 36 denárt. Lásd Df. 216 578. Bártfa város számadáskönyve 1502–1508 között. 1502. évi számadások 37. o.; uo. 1508. év 50. o. A bártfai felsőkaput egyedül a sörfőzőknek volt kötelessége felügyelni, ők abban az évben 8 Ft-ot költöttek erre. Rajtuk kívül önkéntesként a hordókészítők, a vargák és a cserzővargák is 8 Ft-ot költöttek ugyanerre a kapura. Tehát a sörfőzők egymagukban a fenntartási (védelmi) költség felét adták, de nekik ez kötelező is volt, míg a többiek önkéntesek voltak. (Az alsó kaput a többi céh tartotta fenn összesen 8 Ft-ból, tehát ez kisebb forgalmú lehetett. Voltak még a városfalon keresztül egyéb gyalogjáratok is, ezekre összesen 2 Ft-ot költött a város.)

³³ A régebbi szakirodalom ezt még tagadja. Lásd *Könyöki József*: A középkori várak különös tekintettel Magyarországra. Budapest, 1905. 159. o.

³⁴ *Iványi Béla*: A tiszaluczi vám bevételei és azok felhasználása 1516–1520-ig. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*, 1906. 26–34., 36. o. (6 hordó sör 1 Ft, 9 hordó sör 1 Ft 50 d., 12 hordó sör 2 Ft volt.) Érdekes, hogy 1517-ben nem tudunk sörös kiadásról (uo. 36. o.), 1520-ban viszont szintén csak sört vásároltak (uo. 48–49. o.). 1518-ban a 113 hordó sör összesen 18 Ft 50 denárba került, a következő legnagyobb tétel a marhahús volt 15 Ft 74 denárral. Nagy kérdés, hogy itt a sör pintje vajon 1 denárba került-e? Mert ha igen, akkor aránytalanul kicsi fejadag jönne ki (0,4 dl/nap/fő).

³⁵ Uo. 36–37. o. Mivel így is a sör volt a legnagyobb élelmezési kiadás, értelemszerűen nem vehettek drágább bort. 1517-ben az 1 pint bor ára 6 denár volt (uo. 37. o. – ez magas érték), míg 1518-ban 1 hordó sör ára volt 14–16 denár, 1520-ban pedig 14–20 denár. Ez bor-sör árkülönbség drasztikus lehetett! Véleményem szerint a vár számára teljesen önköltségi áron adták el a sört (talán valamiféle mászlást), így pintenként az 1 denárt sem érte el az ára, tehát a 14–20 denárba kerülő hordónyi sör, talán kétszer annyi pint irtartalmú lehetett, mint ahány denárt ért. Így a 0,8 liter/fő/nap söradag pontosan kijön. Mindez persze csak feltételezés. Mellesleg is-

a hordókat darabonként 1 akósnak számoljuk, akkor is 280 liter sör jutott fejenként egy évre, azaz legalább napi 0,8 liter. Mivel a feltételezett legalsó értékkel számoltam, ennél talán magasabb lehetett a napi söradag (akár a többszöröse is elképzelhető lenne). Az ónodi sörvásárlásnak annyi érdekessége van még, hogy a nyári hónapokban is vettek sört, tehát nyáron is tudtak sört főzni a közelben (az árban nincs szignifikáns különbség). Az ónodi jelentős sörfogyasztáson annál kevésbé kell csodálkoznunk, mivel a vár megbízott vezetőjét 1517-ben Clemens Brasium-nak hívták.³⁶ Az 1518-as ónodi italfogyasztási adatot nem változtatja meg, csupán árnyalja, hogy Mária Magdaléna napján 'prémiumként' egy hordó bort is kapott a várnép.³⁷ Az ónodi várnépek söröztetése mellett tudomásul kell venni azt is, hogy a borkocsmárlásból visszamaradt borokat is a várban tárolták,³⁸ valószínűleg azért, hogy esetleges ostrom esetén biztosan legyen szeszestala a védőknek.

Tudjuk azt is, hogy Ónodhoz hasonlóan Besztercén is sörrel élmeztek a zsoldosokat. Itt az 1521-es zsoldjegyzék maradt ránk, és ebből kiderül, hogy 1486-tól folyamatosan Sigismundus úr volt a városi sörfőzőmester, mert a város 1521-ben még mindig neki fizetett ki 4 Ft-ot innivalóra.³⁹

Feltételezhetjük, hogy a füzéri várban is régtől kezdve jórészt sörön éltek a katonák. Konkrét adatunk csak 1567-ből van először itt működő sörfőzőről (Lengyel Szaniszló braxator), és 1623-tól maradtak ránk itteni számadáskönyvek, melyek szerint a katonák lőrét vagy sört kaptak italul. Ha nem lőrét, akkor naponta 2-6 légely (Simon Zoltán szerint 20-60 icce) sört vittek fel a várba. A sört a vár alatti nevelőházban főzték (a vár egy kiemelkedő hegycsúcson van). A sörfőzőmester a vár személyzetéhez tartozott. Pápay Tamás porkolábnak és a két virrasztónak (illetve a várbeli sütőasszonynak is) 1625-ben szerződés szerint napi 2-2 icce sör járt.⁴⁰ Tehát naponta majdnem 2 liter sört kaptak a várbeliek. Ezt erősíti meg az is, hogy a napi 20-60 icce sört kb. 10-14 ember kapta,⁴¹ ugyanis csupán ekkora volt a vár személyzete 1623-ban. Ezek azért érdekes adatok, mert látni (és összehasonlítni) engedik az elfogyasztott sörmennyiséget. Fontosságuk tovább-

merjük az 1518-as itteni borárakat is, mikor egy közepes hordó (*media vasa*) bor ára 6 Ft-ba került (az 1517-es adat alapján 100 pintes lehetett a hordó). Nem csoda, ha az összes bort kicoeszmárolták, és sörrel itatták a katonákat. Lásd Dl. 26 189. Az ónodi várbirtokok borainak bevételregisztruma 1518-ban.

³⁶ Dl. 26 182. Az ónodi vár Szt. Mihály napi regisztruma 1517-ben a várföldek cenzusairól. A cenzust pénzben fizették a különféle falvakban lakó jobbágyok, így nem tudunk jelentősebb élelmiszerterhekről (a vár felé pedig élelmiszerjárandóságról). Sajnos az sem derül ki, hogy Clemens Brasium sörfőzői minőségében dolgozott-e, és a vár számára főzött-e sört, mindenesetre a fenti számolásokból látszik, hogy tisztességtelen haszonra nem tehetett szert, mert önköltségi áron került a sör a várba.

³⁷ Dl. 26 216. Az emődi borkilenced (Ónod birtoka) felhasználásának regisztruma 1518-ban. 11. o.

³⁸ Dl 26 225. Ónod várának 1520. évi bevételei és kiadásai. 2. o. 7 Ft értékű kimaradt bort és 12 kishordónyi bort (4 Ft értékben) tároltak a várban.

³⁹ MOL 309. tekeres (mikrofilm). Beszterce város hadikiadásai. 350. o. 1521. évi zsoldjegyzék (kapcsolódó kiadások); 1486-ban a város csak a sör szállítására (kereskedelem) 7 forintot és 70 denárt költött, Sigismundus Braxator-nak pedig 27 Ft 14 denárt utaltak ki sörfőzésre, míg 1487-ben összesen 35 Ft 61 denárt. Innen tudjuk a zsoldjegyzék kiadáslistáján szereplő italfelélős Sigismundus-t beazonosítani. Df. 283 324. Beszterce város számadásai. 1-3. o. (1486-1487. évek.)

⁴⁰ *Simon Zoltán: A füzéri vár a 16-17. században*. Miskolc, 2000. (a továbbiakban: *Simon*) 132. o.; *Bogdán* 197. o. 1 füzéri icce 1600-ban és 1606-ban 0,9568 liter volt.

⁴¹ *Simon* 126-127. o. A 14 fős várszemélyzetbe tartozott bele 2-2 juhász és béres is, akik feltehetően nem is a vár közelében teljesítettek szolgálatot. Tehát a 10 várbeli embernek mindig kijárt legalább 20 icce sör.

bá abban áll, hogy Füzér környékén 1264 óta ismert a Komlós-patak nevű vízfolyás, és Komlós nevű falu is tartozott a váruadalomhoz.⁴² Mindez valószínűvé teszi, hogy az iteni sörrel élés története a XIII. századig visszanyúlhatott.

A várkatonaság italait illetően azt állapíthatjuk meg, hogy még a jellemző (híres) szőlősterületeken sem kizárólag a bor dominált (lásd Eger vagy Diósgyőr fent bemutatott példáját). Ez alól feltehetően csak a horvát vidékek voltak kivételek, ahol egyáltalán nem tudunk a sör felbukkanásáról. Például a horvátországi Velika vár 1491. márciusi leltára szerint a várban csak bor volt, abból viszont mindjárt 15 hordóval.⁴³ Brinye várban 1489-ben szintén csak bort tároltak.⁴⁴ A mediterrán jellegű országban valószínűleg abszolút a bor dominált, ezt bizonyítja az 1490-es szlavón várfelülvizsgáló jegyzék is. 5 szomszédos várban kivétel nélkül csak bort lehetett az italok között fellelni.⁴⁵ Jajca várában 1507-ben szintén csak bor volt fellelhető.⁴⁶

A sör viszonylagos kedveltségét az adhatta, hogy a borhoz képest Magyarország nagyobb részén olcsó volt. A bor ráadásul jól eladható kereskedelmi cikknek számított, míg a sört nem lehetett messzire szállítani, és emiatt drágán sem lehetett árulni. Néhány szerencsés középkorvegi adatunk bizonyítja ezt. Brassó előljárósága 1520-ban a havasalföldi vajdának 66 oktáva sört küldött – bor helyett kivételesen – ajándékként 1 forint értékben.⁴⁷ A pozsonyi italárakkal kapcsolatban a legelső évünk, amikor összehasonlítani tehetünk a bor és a sör ára 1477. Ekkor az óbor (*vierdig wein*) pintje 10 denár volt, a söré 12 denár (a bor csökkenésekor 12-12 denár mindkettő). 1478-ban 1 kandl (3 fél pint) sör és bor egyaránt 21 denár volt, illetőleg 1 kandl óbor pintje 16 denár, míg a söré 12 denár volt. 1513-ban a sörnek és a bornak is 8-10 denár volt pintje. A bor pintje 1515-ben 6 denár, a söré 8-10 denár volt. 1518-ban a bor pintje 6-10 denár, a prágai sör ára 8

⁴² *Ortvay Tivadar*: Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig. Budapest, 1882. 448–449. o.; *Wenzel Gusztáv*: Árpád-kori új okmánytár. VIII. (reprint) Pápa, 2001. 257. o. (1270. év.) Ez az oklevél tud Kumlovs nevű földről is, illetve Kumlovs patakról is (*riuuum Kumlovs*). *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Budapest, 1890. I. k. 211. o.; *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza. Budapest, 1978. I. k. 144. o. Komlós falu a már említett Komlós-patak mellett feküdt.

⁴³ *Szendrei János*: A velikai vár fölszerelésének jegyzéke 1491. márczius 9. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1891. 553. o. („Vasa vini XV”)

⁴⁴ *Szendrei János*: Brinye vár javainak és hadiszereinek jegyzéke 1489. november 27-éről. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1888. Az üres borosedényeken kívül „due barile vini ad unum pondus”.

⁴⁵ *Kubinyi András*: Logisztikai kérdések a Mohács előtti magyar hadszervezetben. In: *Hausner Gábor* (szerk.): Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, 2005. (a továbbiakban: *Kubinyi*) 447–448. o. Bozsjákó várban 9 hordó bor, Lipovec várban 20 hordó bor, Vivodina castellumban 1 nagy hordó bor, Nagy-Sztenyicsnyák várban 1 nagy hordó és 4 hordó (összesen 398 köből) bor, Mutnica várban 1 közepes hordó és 1 hordó bor volt. Dl. 26 235.

⁴⁶ *Kubinyi* 446. o.; *Thallóczy Lajos*: Jajca (bánság, vár és város) története 1450–1527. Budapest, 1915. 203. o. 1507. márc. 8-án (?) a várleltár szerint 3 hordó bor volt a várban, az egyikből 1 tenyér hiányzott, a másikban egyharmad volt, a harmadikban meg csak egy tenyérnyi. Mindez annyit mutathat, hogy fokozott lehetett a borfogyasztás, nem kellett félni, hogy sokáig „darabban marad” (és megromlik) a bor.

⁴⁷ QGST I. 279. o. (1520. aug. 25. „Item eidem domino waywoda Transalpinensi pro 66 octavis cerevisiae dono missis flor. 1.”) Mivel 1 oktáva sör csak háromnegyed asperbe került, így az oktávának igen kis mennyiségnek kell lennie. Ezt erősíti meg *Bogdán* 236–237., 244. o. Szerinte az oktáva (oktály) egynolcad vödör nagyságú, tehát 1 kupa (eitel), ami valószínűleg 1,37 liternek felelt meg Erdélyben. Eszerint a havasalföldi vajda 90 liter sört kaphatott. – Fontos látnunk, hogy ez a ¾-ed asperes érték (1,5 denár) volt az egyik legalacsonyabb általunk ismert sörár a Kárpát-medencében. Bártfa város környékéről ismerünk még 1 denár/pint értéket (lásd a 49. lábjegyzetet), Pozsonyból ellenben 8-12 denár/pint sörértékeink vannak. Lásd a 48. lábjegyzetet. Az ugyanebben a számadáskönyvben szereplő 4 denáros borár talán közepesnek számított.

denár/pint volt.⁴⁸ A Nyugat-magyarországi feljegyzésekben nem is találunk katonaságra vonatkozó sörös adatokat eme viszonylagos sördrágaság miatt. A Felvidéken viszont az 1450 körülre datált bártfai zsoldfizetési táblázat segít eligazodnunk, amely megadja a zsoldosok számára kiszabott árakat, így még az italok árát is. Itt 1 pint sör 1 denárba került, 1 pint méhser 2 denárba, ugyanakkor 1 pint budai bor 4 denárt kóstált (feltehetően azért, mert távoli 'luxuscikknek' számított).⁴⁹ Bártfán kívül még Sopronból ismerünk egy 1526. évi árlimitációt.⁵⁰

Úgy tűnik, hogy a sör – olcsósága miatt – nem csak a várkatonaságnak volt rendszeres itala, hanem mindenféle zsoldoscsapatnak is. Érdekes adat lehet Bártfa város 1442-ik évi sörvásárlása a csehek (cseh zsoldosok?) számára, akik valószínűleg a városban vagy a közelében táboroztak. 2 nap leforgása alatt 201 kamarai forintért és 83 denárért vettek sört a katonáknak, összesen minimum 23 teljes hordóval. Két hónapra rá 283 forintot költött a város újra sörre, feltehetően ugyanezen csehek részére.⁵¹ A Bártfa melletti Eperjes 1521-ben Nándorfehérvár felmentésére 33 fős csapatot küldött. A katonák 2 hónapi zsoldot, különböző élelmiszereket és 1 hordó sört kaptak az útra.⁵²

Bártfán a 'hazai' zsoldosoknak is leginkább sört adtak italul. Sok erről szóló itteni adatunk mellett szép példája ennek az 1442-es számadás, amelyből pontosan látszik, hogy a 24 név szerint ismert bártfai zsoldosnak júniustól augusztusig 1650 denár értékű sört adtak, és más italfélét egyáltalán nem.⁵³ Ez naponta kb. 1 pintet, vagyis durván 1,5 liter sört jelenthetett. Úgy érzem, hogy ennél kevesebbet – vagyis fejenként 1 denárnál kevesebbet költeni zsoldos italára – nem lehetett, de nem is lett volna ildomos 1 pintnél szűkebb adaggal tikkasztani őket. Az ónodi adatsor is arra mutat, hogy a 0,8 literes napi

⁴⁸ Pozsony város számadáskönyvei. (MOL mikrofilm C 390) 1477. évi szk. 116–117., 119., 125. o.; C 399 1513. évi szk. 65–66., 71–72. o., 1515. évi szk. 65. o.; C 400 1518. évi szk. 45–46., 57. o.; *Bogdán* 246. o. A bécsi pint 1,65 liter, a budai pint 1,69 liter volt (utóbbit használták pl. Eger környékén és a Szepességben).

⁴⁹ *Vladimír Segeš: A zsoldosok fegyvelzése és étellemezése a középkorban. Hadi szabályzat Bártfáról és Znaimból. In: Csukovits Enikő – Lengyel Tünde (szerk.): Bártfától Pozsonyig. Budapest, 2005. 248. o.* A szabályzatot teljes egészében magyar fordításban közli. Egyébként véleményem szerint pontosan a méhser és a bor felsorolása miatt valószínűsíthető, hogy a szabályzat átvétel eredménye (királyi rendelet?), és nem bártfai szellemi termék, hiszen Bártfán kizárólag sörrel étellemezték a zsoldosaikat. Valószínű, hogy a szabályzat 1450 körülire datálása nem helytálló, valamivel korábbra vagy jelentősen későbbre kellene kelteznünk. Ezt mutatja az is, hogy az 1510–1520-as években egy másik árjegyzéket is ismerünk Bártfáról, ahol a budai bor pintje 3 denár, a söré továbbra is 1 denár volt, de a méhser nem szerepelt. Lásd Df. 217 925. Bártfa város árjegyzéke új pénzben. (Utóbbi kitétel miatt lehet az 1510–1520-as év fordulója környékére datálni.) 1502-ben is 1 denár volt a sör pintje errefelé. Df. 216 579 Bártfa város számadáskönyve 1502-ből. 605r. o.: „pro II 4a pyr donokser Czur [a sört eladó neve] XVI g” 1 pint sör tehát valóban 1 guldenbe/denárba került.

⁵⁰ *Kubinyi* 453. o.; *Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története. Sopron, 1929. I/7. 186–188. o.* II. Lajos 1526. június 1-jei mozgósítási parancsa, melyhez árlimitációt is küldött, hogy aszerint szerezzék be az élelmiszereket. Itt a bor budai pintje 3 denár, a söré 1 denár volt.

⁵¹ *Fejérpataky László: Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Budapest, 1885. (a továbbiakban: Fejérpataky) 557–558., 561b. o.* (1442. szeptember 9. és november 9-i kiadások.)

⁵² *Kubinyi* 451. o. 33 emberre 1 hordó sör nagyon kevésnek tűnik. Alant láthatjuk, hogy kb. 1,5 literes napi sörfogyasztással kell fejenként számolnunk, tehát az eperjesi sörshordónak sok akósnak kellett lennie.

⁵³ *Fejérpataky* 554a. o. Mivel az 1450 táján készült zsoldosétellemezési jegyzék szerint 1 denár volt 1 pint sör, vagyis ha 1650 denáron 1650 pintet kaptak a zsoldosok, akkor fejenként majdnem 69 pintet. A bejegyzések alapján június 7-én kaptak meg ezt az adagot, és legközelebb augusztus 14-én kaptak újra sört. *Fejérpataky* 556a. o. (Közben más tételként szerepelnek kassai/cseh zsoldosok is, ők is kaptak sört, de nem szabad összekeverni a két kompániát.) A fenti adat szerint tehát kb. napi 1 pint sör járt a bártfai zsoldosoknak, ami nem túl hatalmas adag lehetett (Segeš alapján 1,69 liter).

sörmennyiség a legalsó kiszámolható érték volt, valószínűleg ott is inkább fejenként a napi 1,5 liter körüli sörporció lehetett az elfogadható.

A későközépkori napi katonai söradagot tehát már láthattuk (0,8–1,5 l). Ehhez képest érdekes lehet a boradag kérdése. Ezt számadáskönyvekből nem sikerült kiszámítanom, ellenben ismerünk egy 1524-es osztrák hadjárattervezetet, melyben a bormennyiséggel is számoltak.⁵⁴ Itt 1 fertály bort számítottak naponta fejenként, ami Kubinyi András szerint 0,4143 liter volt (tehát a sörminimum fele). A fertály valóban körülbelül ekkora lehetett,⁵⁵ ellenben véleményem szerint ez a mennyiség egy optimista tervezet része volt. Nem tudom elképzelni, hogy míg az észak-magyarországi zsoldosok napi kb. 1,5 liter sört kaptak, addig a szlavóniai katonák csupán 4 deci borral megelégedtek volna hadjárat, tehát valós életveszély közben.⁵⁶ Lehetséges, hogy a tervezők számítottak rekvirálásra, zsákmányszerzésre, ezért a feltűnően alacsony napi adag.

A sörellátás és az 1524-es napi fejenkénti fertálynyi bor tervezett ellátása arra enged következtetni, hogy a katonák italporciójára naponta 1 denárnyi összeget kalkuláltak. Amennyiben valóban a napi 1 denáros kiadás a reális a katonák itallal ellátásánál, úgy borból az 1 denárnyi csak egy fertályra vagy annál alig többre lehetett elég. Véleményem szerint a zsoldosok borellátására az 1 denár nem volt elég naponta, a hadvezérnek itt más kiegészítő megoldásokat is találni kellett (vagy a katonák találtak a maguk számára, jobbára a lakosság rovására).

Érdekes gondolat lehet, hogy a régi római hadseregben italul leggyakrabban ecetet (*acetum*) adtak bor helyett. Emiatt a Birodalom északi és nyugati felében széles körben elterjedt volt a sör. Több katonai táborban találtak helyi sörfőzésre utaló nyomokat.⁵⁷ Ez vajon arra mutat, hogy a katonák jobban bíztak a maguk főzte sörben? A középkorban volt-e ilyen megfontolás a sörfőzés mögött? Elvégre a várkatonák pár nap alatt készen lettek egy-egy főzet sörrel, így folyamatosan tudták biztosítani maguknak a megfelelő minőségű sörítalt a ki tudja milyen borral szemben.

Az egyszerű katonák számára szánt igencsak mértékletes italmennyiség annál is kontrasztosabb, mert nem csupán a közkatonák italfogyasztására van adatunk. 1521-ből két magyar főúr tábori étrendjét is ismerjük, amibe természetesen a bor is beletartozott (a sör

⁵⁴ Kubinyi 448–449. o.; *Thallóczy Lajos – Hodinka Antal: Magyarország melléktartományainak oklevéltára*. I. k. Budapest, 1903. 351. o. (1524. jún. 16. Laibach) Zrínyi Miklós tervezete egy török elleni támadásra 10.000 emberrel. Fejenként naponta 1 viertl (fertály) borral számolt italellátmányul.

⁵⁵ *Bogdán* 174–175. o. A fertály egy ritka középkori mértékegység, nagyságának megállapítása a szövegkörnyezettől függ, itt tehát bizonyosan a pint negyedrészt kell értenünk rajta.

⁵⁶ Sajnos csak nem túl közeli adataim vannak a középkori katonai italfogyasztás nagyságára nézve. A késő középkorban Délnyugat-Európában a lakosság italfogyasztása évi átlag 210–509 liter között mozgott. *Lynn A. Martin: Alcohol, Sex and Gender in Late Medieval and Early Modern Europe*. 2001. 29–30. o. A bizánci katonaság (*buccellarii*) napi borfejadagja Maurikiosz császár (582–602) idején napi 2 sextarius volt, vagyis napi kb. 1,1 liter. Lásd *Roman Wine: Windows on a Lifestyle*. (http://masca.museum.upem.edu/roman_wineii/-index.html). A XVII. század második felében Montecucoli számításai szerint a magyar hadszíntéren a katonáknak fejenként évi kb. 3 hl sört kellett biztosítani (napi kb. 0,8 l fejenként). Ez nagyon alacsony érték. Perjés Géza megállapítása szerint a 30 éves háborút követően a fejadagok látványosan csökkentek egész Európában. *Perjés Géza: Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében*. Budapest, 1963. 46. o.

⁵⁷ *Adrian Goldsworthy: A római hadsereg története*. Budapest, 2004. 97., 99. o.

nem).⁵⁸ Kanizsai László és Szécsi Tamás főurak 1521. szept. 22. és okt. 2. között a táborban csak bort ittak, de a kíséretük is. Az urak nagyrészt a többi úrral tanácskoztak, és ezért csak öt nap ettek-ittak saját tábori háztartásukban. Az 5 nappól egyszer csupán 1 denárt költöttek borra (rosszmájúan feltételezhetnénk, hogy másnaposak voltak?). A többi 4 napon 160 denárnyi bort ittak meg ketten. A fenti árszabások szerint, ha feltételezzük, hogy a táborban drágább is volt az élet, mint más magyarországi vidékeken, akkor sem igen számolhatunk 4 denárnál többet a bor pintjére.⁵⁹ Eszerint tehát az otthon töltött 4 napban napi 40 pint bort ittak meg ketten, tehát fejenként napi 5 pintet. Amennyiben számításom helyes, ez 7-8 liter bor volt személyenként! Mai szemmel ez elfogyaszthatatlan mennyiségű bornak tűnik, ezért nem állíthatom, hogy számításaim helytállóak.

Egy rövid gondolat erejéig ki kell térnünk arra is, hogy a magyarok a kortársak szerint iszákosok voltak.⁶⁰ Igaz, hogy elsősorban a főurakról tudunk ilyen információkat felsorolni,⁶¹ de ha egy sereg vezére rossz példát mutat, akkor feltehető, hogy a sereg is elzüllik. Magyar katonák részegeskedéséről az első forrásunk Anonymus.⁶² A dolog érdekessége, hogy a magyarok szerint viszont a németek voltak az iszákosok. Erről tanúskodik a *Képes krónika* rövid bejegyzése 1052-ből. Miután I. András legyőzte a németeket, könyörületességből küldött a kiehéztetett csapatoknak „bort fölös mennyiségben. A németek közül sokan az ételek mértéktelen fogyasztása következtében és a tömérdek italtól lerészegedve és elázva ott lelték halálukat.”⁶³ Ez a történet egyértelműen egy népi legendára mehet vissza. Hasonlóan érdekes az 1465. január 7-én keletkezett oklevél, amelyben Szapolyai István, a Felső Részek kapitánya beszámolt egy bártfai zsoldoscsapat pusztulásáról.⁶⁴ A csapat az újévben Remete faluban több napon át dárídózott,

⁵⁸ Kubinyi András: Főúri étrend tábori körülmények között 1521-ben. In: *Fodor Pál – Pállfy Géza – Tóth István György* (szerk.): *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Budapest, 2002. 256., 259. o.

⁵⁹ A számadások nem jeleznek különösebb minőségi borokat, tehát a közönséges borákkal számolhatunk.

⁶⁰ *Fenyvesi László*: *Katonahistóriák Mátyás király korából*. Budapest, 1990. (a továbbiakban: *Fenyvesi*) 95. o. 1458 nyarán. a Budán tartózkodó velencei követ így fogalmazott: „Ez a nemzet bor nélkül nem bír harcolni.”

⁶¹ Báthori István nádorral kapcsolatban lásd *Szerémi György*: *Magyarország romlásáról*. (Ford. *Juhász László*.) Budapest, 1961. 65. o. A Dózsa-féle parasztfelkelés alatt, Nagylak ostrománál „Báthori István még ágyában feküdt a szerémi bor bőséges ivásától, s így a többiek is.” *Balogh István*: *Velencei diplomaták Magyarországról*. Szeged, 1929. (a továbbiakban: *Balogh*) 58. o. Francesco Massaro jelentése 1523-ból. „Azután itt van a nádor [Báthori István], ... aki reggeltől estig s estétől reggelig folyton részeg... Azután itt van az erdélyi vajda [Szapolyai János], ... nagy ellensége a nádornak is, bár egész napon át eszik és iszik vele.” Ismert részeges volt még Szatmári György erdélyi püspök, aki „Szívesen ázik el, szokása ez a magyaroknak, akik igen gyakran lesznek részegesek. Utána négy órát alszanak ebéd után, hogy a bor hatását eltüntessék. Itt nem szégyen részegnek lenni, mert itt reggel dolgoznak és nem ebéd után.” Uo. 31. o. Aluise Bon jelentése 1519-ből. A magyarok részegségéről még lásd *Kárpáti Endre*: *A magyarországi alkoholizmus elleni küzdelem múltjából*. Budapest, 1979. 25–29., 41–42. o.; *Molnár Erik*: *A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig*. Budapest, 1949. 191–192. o.

⁶² *Anonymus*: *A magyarok cselekedetei*. (Ford., jegyz. *Veszprémy László*.) Budapest, 1999. 26. o. 22. caput. *Anonymus* leírásában gyakori, hogy egy-egy honfoglalás során elért hadisiker után Árpád és előkelői áldomást tartanak és mulatoznak. Az egyik helyen egyenesen így fogalmaz: „Amikor mindezt jelentették Árpád fejedelemnek és főembereinek, azok annyira megörültek, hogy pogányok módjára áldomást tartottak, s az örömhír hozóit különféle adományokkal jutalmazták. Árpád fejedelem és előkelői pedig örömlükben egy álló héten át ünnepelve lakomáztak, és mivel az örömnép alkalmat kínált rá, majd naponta lerészegedtek.” A fenti idézetet semmiképpen nem tarthatjuk fikciónak. *Anonymus* akár saját korában is láthatta/hallhatta, hogy milyen élet folyt a katonái táborban az előkelők köreiben.

⁶³ *Képes krónika*. (Ford. *Bollók János*.) Budapest, 2004. 61. o.

⁶⁴ *Fenyvesi* 95–96. o.; *Iványi I.* k. 240. o. A középkori szomszédaink között Csehországban már 1039-ben tiltani kellett a részegséget. Lásd *Gabriela Basarová, Ivo Hlaváček*: *České pivo*. Prága, 1999. 16. o.

mígnem cseh hegyirablók rajta nem ütöttek az ittas társaságon. Feltételezhetjük, hogy a bártfai zsoldosok között elsősorban német, szlovák és lengyel nemzetiségűek lehettek, akik – a magyarokhoz hasonlóan – nem vetették meg a jóféle italokat. Természetesen nem csak a magyar, német, szlovák katonák szerettek iszogatni, s hadjáratok idején bizonyos, hogy jobban kellett az italból meríthető bátorság.

Végezetül még egyetlen (hadi) italos momentumra hívnám fel a figyelmet a Mohács előtti Magyarországon. Az 1522-es országgyűlés ugyanis rendkívüli hadiadót vetett ki, többek között az italokra (!) is.⁶⁵ Az esetleges előzményekről szólva meg kell említenem, hogy a lengyel királyságban 1519-től kezdődően adóztatták a sörfogyasztást, állítólag minden üveg (?) után 1 tallért kellett fizetni a kincstárnak.⁶⁶ A magyarországi végeredményről csak sejtéseink lehetnek, de az mindenképpen tény, hogy ily módon maguk az italok és az italgyártás részt vállaltak a török elleni fegyverkezésben. Hogy a rendelkezés mennyire ért célt, arra álljon itt Lőcse város példája. A lőcsei Hain Gáspár krónikájából tudjuk, hogy 1521. november 19-én a lőcseiek rendben befizették az 1521-es rákosi országgyűlésen kivetett rendkívüli adót (a dolog érdekessége, hogy tudunkkal legelőször 1522-ben vetettek ki ilyen adót). Ismeretes, hogy a város tulajdonképpen alkudozott az adószedőkkel, de a fentiek szellemében azért nagyjából rendesen fizetett.⁶⁷ Kiderült az is, hogy az adószedők 1522. június 19-én megint csak rendkívüli adót követeltek, sőt itt már a befizetett összeg is feljegyzésre került. Összesen 209 Ft adót fizetett be a város, amelyből 40 forintot a sörfőzők miatt kellett fizetnie, 3 Ft 50 denárt pedig a 70 hordó sörük miatt.⁶⁸ Ezek szerint csak a sör és a sörfőzés adta a hadiadó 21%-át Lőcsén! Tudom, hogy egyetlen adatból nem lehet általánosítani, de annyi mindenképpen látszik, hogy az italok adója jócskán feltölthette a kiürült kincstárat.

Utolsó gondolatként meg kell azt említenünk, hogy sörfőzéskor a lé hőmérsékletének nem szabadna soha elérnie a 100 Celsius fokot (tehát önmagában ettől nem fertőtleníti), azonban a felhasznált komlónak köszönhetően mégis antibakteriális szerepe van. A XVII–XVIII. században ennek már biztosan tudatában voltak a Magyarországon működő keresztény hadvezérek,⁶⁹ de lehet, hogy már a XV–XVI. századtól ismert volt ez az információ, így talán a katonák egészségének védelmében is történt a várbeli sörfőzdék megépítése (Gyula, Töröcsvár). Várvédelemnél rossz ivóvíz esetén kimondottan életet menthetett a sörfőzés lehetősége. Azt már csak sörisszaként tehetjük hozzá, hogy az ostrom nehéz perceiben kellemesebb lehetett pinchideg sört kortyolni, mint száraz kenyeret rácsálni.

⁶⁵ Corpus Iuris Hungarici. Magyar Törvénytár. (Ford., jegyzetek: Nagy Gyula, Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen. Magyarázatok: Márkus Dezső.) Budapest, 1899. I. k. 789. o. Az 1522. évi budai (rákosi?) dekrétum nagy része a rendkívüli adóról szól. A 2. cikkely például részletes boradót, a 3. cikkely ellenben söradót rendelt el: „Továbbá a serfőzők fizessenek mesterségeik után egyenkint egy forintot, továbbá minden egész edény [vasa] sör után tíz-tíz denárt, a közepes nagyságú vagy kis edények után pedig 5 denárt.” Egy edény borért egyébként 1 forintot (tehát tízszer annyit) kellett befizetni az államkincstárba. Feltehetően mert eleve drágább (és elterjedtebb) volt, nagyobb adót reméltek behajtani a borból.

⁶⁶ Balogh 35–36. o. (Aluise Bon velencei követ jelentése 1519-ből.)

⁶⁷ Hain Gáspár lőcsei krónikája. (Kiad. Bal Jeromos, Förster Jenő és Kauffmann Aurél.) Lőcse, 1910–13. 21. o.

⁶⁸ Uo. 21–23. o. Az adatokból, illetve a törvényhozásból kiderül az is, hogy a sörfőzők bár számosan lehetnek (Lőcsén éppen 40-en), mégsem tartoztak bele a kézműves kategóriába, azaz feltehetően nem éltek még céhes rendszerben. A 70 hordó sörért valójában 7 Ft-ot kellett volna fizetniük, ebből is látszik, hogy az adóbehajtókkal lehetett alkudni.

⁶⁹ Bevilacqua 465–466. o.

KÖZÉPKORI CSATAKIÁLTÁSOK

Amikor középkori történetírók lejegyezték egy-egy csata történetét, gyakran azt is ránk hagyták, milyen kiáltásokat hallattak a vitézek, amikor harcba indultak. Ezzel igen életszerűvé tették a harci jeleneteket. Némely csatakiáltás azonban gondolkodóba ejtheti az olvasót. Miért használták éppen azt a szót csatakiáltásként, ami a forrásban szerepel? Egyáltalán, mi volt a szerepe a csatakiáltásoknak? Ha ezekre a kérdésekre megpróbálunk választ találni, jobban megérthetjük a korabeli harcosok, hadvezérek gondolkodását, világméretét.

A harci kiáltásokkal a vitézek egyrészt ellenfelükben igyekeztek rémületet kelteni, másrészt saját félelmüket leplezték. A kiáltozva rohamozó katona kilépett önmagából, önkívületi állapotba került, és félelem nélkül rohant neki az ellenséges fegyvereknek. Amennyiben a harcosok nem artikulálatlanul ordítanak, hanem egy meghatározott szót ütemesen kiáltanak, a közösen kiáltott szó alkalmas arra, hogy összefogja a csapatot. Ez különösen fontos volt abban az esetben, ha különböző nyelvet beszélő harcosok küzdöttek ugyanazon az oldalon. Emellett a közösen használt szó arra is alkalmas, hogy megkülönböztesse őket az ellenségtől. Így jelszóként is működött.¹ Látni fogjuk, hogy a harcosok gyakran rövid imádsággal az ajkukon indultak a küzdelembe. Így a csatakiáltásnak bizonyos esetekben megvolt a vallásos, segélykérő szerepe is.

Már Bibliában is találkozunk csatakiáltással. A Bírák könyvében Gedeon éjszaka későül megtámadni a midiániták táborát. A támadás előtt kitanítja vitézeit, hogy ezt kiáltás: *Az Úrért, és Gedeonért!* A kiáltás tehát vallásos tartalmú. Ezzel együtt jár a nemzeti jelleg is, hisz az Úr Izrael Istene volt. Az Úr neve mellett ott szerepel a vezér neve is.²

¹ *Stefan K. Kuczyński: Zawołanie bojowe króla polskiego. (A lengyel király csatakiáltása. Köszönet Slawek Zabagtonak, aki lefordította nekem a cikket.) Zapiski Historyczne, 1985. 211–219. itt: 211. o. Bárzay Oszkár: A heraldika kézikönyve. Budapest, 1897. 7/III. In: DvD könyvtár IV. A csatákban használatos jelzésekéről az V. században élt római szerző, Vegetius is írt. Három hadi jelet (*signa militaria*) különböztet meg: csatakiáltást (*signum vocale sive clamor*), hangszeres jelzést (*signum semivocale*), és zászlójelet (*signum mutum sive visibile*). Kuczyński: i. m. 211. o. Később a kiáltás összekapcsolódott a zászlón látható jelképpel. Lásd *Carl Erdman: Entstehung des Kreuzzugsgedankens. Darmstadt, 1972. (1935) 83–84. o.* A csatakiáltások a címerekre is rákerültek. Nem tévesztendő össze a címertanban szintén használatos jelmondatokkal, mottókkal (*devise, Wahlspruch*). A csatakiáltás a címerpajzsot díszítő sisak, pajzs, oromdísz mögötti szalagra került, a devise pedig a pajzs alatti szalagra. A devise a címer viselőjének jellemére, cselekedetére utal. A csatakiáltást leginkább Franciaországban volt szokás összekapcsolni a címerrel, Magyarországon és Németországban nem volt szokásos. (Lásd *Bárzay: i. m.*) Dolgozatomban a csatakiáltásnak elsősorban nem a címertani vonatkozásával foglalkozom, hanem azzal, hogy csatákról szóló szövegekben hogyan jelentek meg ezek a kiáltások, azoknak mi a jelentésük, mi volt a szerepük. Bőséges gyűjteményt állított össze *J. Dieltz: Die Wahl- und Denksprüche, Feldgeschreie, Losungen, Schlacht- und Volksrufe. Frankfurt, 1884. (1963)* Ez azonban nemcsak a csatamezőn használt kiáltásokat tartalmazza, hanem egyéb jelmondatokat, mondásokat is. Ezeket ábécérendben közli német fordítással és a mondás használójának megadásával. A mondások eredetét azonban csak ritkán magyarázza, forrásokat sem ad külön-külön az előfordulásukról. Szép gyűjteményt olvashatunk a Wikipedia oldalán, http://en.wikipedia.org/wiki/Battle_cry A bevezető szöveg után az egyes csatakiáltásokhoz rövid magyarázatot is kapunk, többnyire források nélkül. Hasznos oldal még a <http://www.heraldica.org/topics/warcry.htm> itt is olvasható tartalmas bevezető, majd az egyes csatakiáltások mellett a használójukat is feltünteti a szerző. Forrásokat többnyire nem hoz. (Belépés 2006. nov. 23.)*

² Bírák, 7. 16–22. Biblia, Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. Szent István Társulat, Budapest, 2000. A Biblia másik csatakiáltással kapcsolatos emlékezetes része a Jerikó elfoglalásáról szóló elbeszélés. Amikor Iz-

Hasonló jelenetet találunk egy középkori szent történetében, az V. századi Germanus püspök életrajzában. Germanus Auxerre püspöke volt. Püspöktársai 429-ben Britanniába küldték, hogy ott a pelágionista eretnekséget felszámolja. Miután szócsatában legyőzte a pelágionistákat, szász és pikt támadás érte a briteket. Germanus szervezte meg a védelmet. Az ellenség húsvét táján közeledett. Germanus megparancsolta embereinek, hogy kiáltsák utána, amit ő mond. A püspök ezután háromszor kiáltotta: *Alleluja!* A sereg utána kiáltotta. A kiáltást visszhangozták a hegyek, az ellenség pedig megrémült, és megfutamodott. A szöveg kiemeli, hogy a britek megvetették a fegyverek segedelmét, és inkább az isteni segítségben bíztak. Azt is kiemeli, hogy vér nélkül arattak győzelmet. Mindez emlékeztet a bibliai Gedeon győzelmére. Germanus csatakiáltását, az alleluját megmagyarázza, hogy húsvét táján kerültek szembe az ellenséggel: ez az imádság húsvéti időszakban hangzik fel különösen gyakran.³

Tisztán vallásos tartalmú a *Kyrie eleison* csatakiáltás is. A görög szókapcsolat jelentése: *Uram, irgalmazz.* A Bibliában több helyen előfordul, először a IV. századból van rá adat, hogy a keleti keresztény szertartásban is elhangzott. Nyugaton az V. század vége óta imádkozza az Egyház, a szentmisébe is bekerült.⁴ Tudomásom szerint először a IX. századból van rá adat, hogy csata előtti imádságként is használták. Egy ófelnémet vers, a Lajos-ének számol be róla, hogy a normannok megtámadták a frank területeket. III. Lajos, nyugati frank király ellenük vonult, és *Kyrie eleison* énekelt a csata előtt. Serege vele énekelte ugyanezt, és legyőzték a normannokat. A csatát 881-ben vívták Saucourt-nál, Észak-Franciaországban.⁵

A *Kyrie eleison* következő előfordulása már jóval ismertebb a magyar olvasó számára. A merseburgi csata leírója, Liudprand örökítette meg, hogy a csata elején a keresztények részéről a *kyrie eleison* hangzott fel, míg a magyarok a *turpis et diabolica hui hui frequenter auditor* („az ocsmány és ördögi hui, hui-t hallatták gyakran”).⁶ Felmerült az a gondolat, hogy őseink nemcsak egyszerű indulatszóként hallatták a huj-huj kiáltást, hanem ez is egyfajta imádság volt, mint ellenfeleik részéről a *Kyrie eleison*. Rokonnépek *kaj-kaj* kiáltásokkal hívják segítségül az ősök szellemét.⁷

rael fiai körbevonultak Jerikó falai körül a frigyládával, felharsantak a kürtök és a harcosok csatakiáltásban törték ki. Az elbeszélésben azonban nem szerepel a kiáltás szövege. Józsué, 6. 1–20. A vezér neve jelenik meg Debora és Bárak énekében: Kelj föl, kelj föl Debora... Bátorság, rajta Bárak! Bírák, 5. 12.

³ Vita Germani Episcopi Autissiodorensis auctore Constantio. MGH SS. rer. Merov. Passiones vitaque sanctorum aevi Merovingici (7.) Tomus VII. (B. Krusch, W. Levison.) Hannoverae et Lipsiae, 1920. 263–265. o. www.dmgh.de (Belépés 2006. nov. 28.); John Morris: The age of Arthur. I. London, 1977. 62. o.; Peter Salway: Roman Britain. Oxford, New York, 1984. 465–467., 470. o. Az alleluja héber eredetű szó, jelentése: dicsérfétek az Urat. Magyar Katolikus Lexikon. 1. k. Budapest, 1993. 176. o.

⁴ Magyar Katolikus Lexikon. 7 k. Budapest, 2002. 584. o.; Theologische Realenzyklopädie. Berlin, New York, 1983. 11. k. Formeln, Liturgische III.

⁵ W. Braune, K. Helm: Althochdeutsches Lesebuch. Tübingen, 1965. 137. o. Az ófelnémet szöveget német fordítással lásd még: <http://www.nd.edu/~gantho/anth1-163/Ludwigslied36-39.html> (Belépés 2006. nov. 25.); Erdmann: i. m. 83. o.; W. Haubrichs: Ludwigslied. Lexikon des Mittelalters, V. München, Zürich, 1991. 2204. o. A *Kyrie eleison* imát a forrásokban megadott formában idézem.

⁶ Liudprand: Antapodosis. II. 30. MGH Tomus V. Scriptorum (in Folio) SS. Annales, chronica et historiae aevi Saxonici. (3.) Scriptorum Tomus III. (Ed. G. H. Pertz.) Hannoverae, 1839. 294. o. www.dmgh.de (Belépés 2006. dec. 11.) A *Kyrie eleison* forráshelyet megemlíti: Erdmann: i. m. 83. o. 88. jegyzet.

⁷ Pais Dezső: Haj-huj-kajját. In: Kodály emlékkönyv. Budapest, 1957. 133–158. o. Egyéb irodalmakat sorol még föl Zolnay László: A magyar muzsika régi századaiból. Budapest, 1977. 40–42. o.

Merseburgi Thietmar krónikájában többször találkozunk a *Kyrie eleison* imádsággal.⁸ A merseburgi krónikás elmeséli, hogy a pogány liuticsok megostromolták Brandenburg várát. A király (III. Ottó) felmentő sereget küldött a vár megsegítésére, a sereget azonban szétszórták a liuticsok, és csak kevesen jutottak be a várba. A király ezután új sereget gyűjtött, és maga sietett a vár felmentésére. Ahogy a liuticsok az újabb sereget megláták, elmenekültek. A védők kitörés közben örömmükben *kirieleison*-t kiáltottak, a felmentő sereg pedig válaszolt nekik.⁹ Úgy tűnik, ebben a csatában a *Kyrie eleison* nemcsak segélykérő imádságként és harci kiáltásként működött, hanem egymásnak jelezni is tudtak így az egymástól távol levő csapatok.

Az előző három példában pogányokkal szembeni harcban használták a keresztények a *Kyrie eleison* kiáltást. Thietmárnál olyan esetről is olvashatunk, amikor keresztények keresztények elleni csatában kiáltották a *Kyrie eleison*-t. Schweinfuri Henrik 1003-ban föllázadt királya, II. Henrik ellen. A király megostromolta a lázadó várait, közben Schweinfurti Henrik kívülről nyugtalanította a királyi csapatokat. Egy paraszt azonban elárulta, hol van a lázadó gróf tábora. A király csapatai megközelítették a tábort, majd, amikor észrevették a sátrakat, fennhangon *kirieleison*-t kiáltottak, hogy barátaikat összegyűjtsék. Az ellenség erre megfutamodott.¹⁰ A csatakiáltással tehát ebben a rajtaütésnél is jeleztek egymásnak a harcosok.

Magyarországon is elhangzott a *Kyrie eleison* csatakiáltás. Szent Gellért nagyobbik legendájában olvashatjuk, hogy mielőtt Csanád vezér serege Ajtony ellen indult, így kiáltottak: *Kyrie eleison, Christe eleison, Kyrie eleison, Pater noster*.¹¹

Volt egy másik magyarországi ütközet is, mely kapcsolatban van a *Kyrie eleison* imádsággal. Arról az 1068-ban vívott csatáról van szó, melyben Salamon király Szent Lászlóval és Géza herceggel együtt legyőzte a nomád betolakodókat. Először Kézai Simon jegyezte föl, hogy Szent László és a magyarok legyőzték a *besenyőket* egy hegyen, amit *Kyrioleis*nek hívnak.¹² A XIV. századi krónikaszerkesztmény már *kunokat* említ,¹³ és leírja, hogy a kunok egy meredek hegyre menekültek a magyarok elől, amit a lakosok *Kyrieleis*nek neveznek.¹⁴ Hogy miért hívták így a hegyet, azt a szöveg nem magyarázza meg.¹⁵ A hegy mellett fekszik a Kerlés nevű település. A helység a trianoni békeszerző-

⁸ A forráshelyet megemlíti *Erdmann*: i. m. 83. o. 88. jegyzetben.

⁹ *Thietmar von Merseburg*: Chronik. (Neu übertragen und erläutert v. *Werner Trillmich*.) Darmstadt, 1974.

¹⁰ *Thietmar*, V. 34.

¹¹ *Legenda S. Gerardi episcopi*. II. (Ed.: *Emericus Madzsar*.) In: *Scriptores Rerum Hungaricarum*. (SRH) (Ed. *Emericus Szentpétery*.) II. Budapest, 1938. 491. o. Pesty Frigyes szerint „nincs tudomásunk” róla, hogy „magyar részen használtott volna” a *Kyrie eleison*. *Pesty Frigyes*: Magyarországi helynevek. *Századok*, 1868. 113. o.

¹² „...in monte, qui Kyrioleis dicitur.” *Simonis de Keza Gesta Hungarorum*. (Ed. *Alexander Domonovszky*.) SRH I. 182. o.

¹³ Újabb kutatás szerint azok a nomádok, akikkel a magyarok ebben a csatában megütköztek, az úzok voltak. *Kiss Attila*: A kerlési csata nomádjai Kézai Gesta Hungarorumában. *Belvedere Meridionale*. 2004/XVI. 7–8. sz. 3–8. o.

¹⁴ „Est enim ascensus gravissimus montis illius, qui ab incolis vocatur Kyrieleis.” SRH I. 367. o.

¹⁵ Bonfini szerint: „Montem accolere Cyrihylem appellant, quia sylvarum quasi dominus esse videntur.” *Antonius de Bonfini*: *Rerum ungarorum decades*. (Ed. *I. Fögel*, *B. Iványi*, *L. Juhász*.) Lipsiae, 1936. Decas II. Lib. III. 117. (58. o.) Más szövegváltozatok Cherhelem, Erdcihely alakokat hoznak. Lásd uo. *Annotaciones criticae*, 256. Magyar ford.: „A magyarok Kerlésnek nevezik azt a hegyet, mintha az erdők ura volna.” *Antonio Bonfini*: *A magyar történelem tízedéi*. (Ford. *Kulcsár Péter*.) Budapest, 1995. 294. o.

désig Szolnok-Doboka vármegyében feküdt, ma Beszterce-Naszód megyében van. A Földrajzi nevek etimológiai szótára elfogadja, hogy Kerlés neve a *Kyrie eleison*-ból származik, és szláv közvetítéssel került a magyarba.¹⁶ Azt azonban nem magyarázza meg, mért kaphatta ez a hely erről az imádságról a nevét. Láthattuk, hogy a *Kyrie eleison* ebben a korban népszerű csatakiáltás volt. Véleményem szerint elképzelhető, hogy Salamon, László és Géza csatájában is felharsanhatott a *Kyrie eleison*, és a győzelem után erről a csatakiáltásról kapta a nevét az említett hegy és a település.¹⁷

IV. Henrik német király százszok elleni háborújában is elhangzott a *Kyrie eleison*, de nem csatakiáltásként, hanem győzelmi énekként. Brúnó, a szász háború krónikása leírja, hogy Henrik katonái már győztesnek hitték magukat Hohenmölsennél, a Grona mocsarainál vívott csatában, és elkezdték énekelni a *Kyrieleisont*. Ekkor ütött rajtuk Nordheimi Ottó, a szászok vezére, és szétszórta őket.¹⁸

Egy csehországi forrásban is találunk érdekes adatot a csatával kapcsolatos *Kyrie eleison* imádságra. A Prágai Kozma művét folytatató Visegrádi Kanonok elbeszéli Sobieslav cseh fejedelem csatáját, amit 1120-ban vívott a morva Ottó herceg és szövetségese, Supplinburgi Lotár német király ellen. A csata közben a papok a *Kyrieleisont* imádkozták.¹⁹

Egy későbbi magyar, illetve cseh vonatkozású ütközetben is felhangzott egy olyan csatakiáltás, mely ugyanazt jelenti, mint a *Kyrie eleison*. 1278-ban a morvamezei csatában Habsburg Rudolf megütközött II. Otakár cseh királlyal. Rudolfot IV. László is támogatta magyar és kun csapataival. Az Osztrák rímes krónika így írja le a csehek kiáltását: *die Bêheim ouch riefen sô: / Gospodina pomyloydo! A Gospodina pomyloydo*

¹⁶ <http://hu.wikipedia.org/wiki/Kerl%C3%A9s> 2007.05.28.19.09; Lásd még: Gyulay Mihály: Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon. Arcanum CD-ROM. Budapest, 2006

Kyrie eleison cseh forrásban: krles. *Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I. k. Budapest, 1978.

¹⁷ A szöveg persze úgy is értelmezhető, hogy a hegyet már a csata idejében is *Kyrie eleison*nak hívták. Lásd: *Pesty Frigyes*: Magyarországi helynevek. *Századok*, 1868. 111–114. o. Pesty szerint a „a honfoglalást megelőző időben vagy annak első korában adták szláv népek” annak a helynek a Kerlés nevet. Szegefü László szerint a krónika csatajelenete hiteltelen, hiszen a lovasnomád vezér nem vezette volna seregét egy hegy tetejére, ahol nem tudták volna alkalmazni a lovasnomád taktikát. *Szegefü László*: A kerlési (cserhalmi) ütközet leányrablási epizódjának nyomozása. *A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Kiadványai*. 1977. 23–31. o. Kiss Attila szerint azonban a „gyepű mellett, a Kárpátokban” elképzelhető egy ilyen terepen kényszerből megvívott csata. *Kiss*: i. m. 8. o. 14. j. Spalatói Tamás említ egy dalmáciai hegyet, amit szintén kyrieleisonnak hívtak. *Thomas Archidiaconus*: *Historia Salonitana*. Zagrabiae, 1894. XVIII. 61. o. Köszönet Veszprémy Lászlónak, aki az adatra felhívta a figyelmemet.

¹⁸ Brunos Buch vom Sachsenkrieg. (*H. E. Lohmann*.) MGH Kritische Studientexte 2. Leipzig 1937. (Übersetzt v. *W. Wattenbach*.) Leipzig, 1893. In: *Quellensammlung zur mittelalterlichen Geschichte*. Fortsetzung. CD-ROM. Berlin, 1999. 122. fejezet.

A Grona mocsarainál vívott csatát (1080) *Pesty* is említi: i. m. 113. o. Szerinte a *Kyrie eleison* a „németekre is átragadt”. Ez így nem lehet helyes, hisz a korábbi példákból láttuk, hogy a *Kyrie eleison* csatakiáltás korábban a nyugati frankoknál és németeknél is megvolt.

¹⁹ *Canonicus Wissegradensis*: *Continuatio Cosmae*. (Herausgegeben v. *R. Köpke*.) MGH Scriptorum IX. Hannover, 1851. 132–148. o. Kanonikus von Wysshrad. Fortsetzung des Cosmas v. Prag. (Übersetzt v. *G. Grandaur*.) Leipzig, 1895. 3–47. o. In: *Quellensammlung zur Mittelalterlichen Geschichte*. Fortsetzung. CD-ROM Berlin, 1999. 1126. év. Együkük látomásban látta Szent Vencelt a fehér lován a lándzsa csúcsán, amint az övéért harcolt. Sobieslav csatájával (1126) kapcsolatos *Kyrie eleison* *Pesty Frigyes* is említi: i. m. 113. o. *Pesty* arról is ír, hogy amikor a csehek és morvák 1158-ban itáliai hadjáratra készültek, szintén *Kyrie eleison* kiáltottak: i. m. 112. o. Erre magam nem találtam forrást.

ugyanazt jelenti, mint a Kyrie eleison, vagyis: Uram, irgalmazz!²⁰ Ez az imádság tehát évszázadok múlva is népszerű maradt a csaták előtt.²¹

Ugyancsak az Osztrák rímes krónika jegyezte föl a bázeli püspök csata előtti verses imáját: *Sant Marí, mouter und meit, / all unser nôt si dir gecleit!* („Szűz Mária, Isten anyja, légy szószólónk minden bajunkban!”)²²

Erről az ütközetről egy másik forrás, a Continuatio Vindobonensis is beszámol. Eszerint a csatában a németek, a magyarok, sőt a kunok is Krisztus nevét kiáltották.²³ Ez volt tehát az a jelszó, mely a különböző nyelvű vitézeket összefogta. A morvamezei csatában másféle, nem tisztán vallásos tartalmú csatakiáltások is felharsantak, ezekből majd később hozok példát.

Nemcsak a keresztényeknek, de a pogányoknak is megvoltak a vallási jellegű harci kiáltásaik. Brémai Ádámnál olvashatjuk, hogy a svédek, ha a csatában megszorultak, isteneik nevét kiáltották, hogy segítségül hívják őket. A keresztények Istenét is segítségül hívták, és azt tapasztalták, hogy Ő erősebb, mint a többiek, akikben gyakran megcsalatkoztak.²⁴

Még mindig a vallásos csatakiáltásoknál maradva, lássuk a kereszties hadjáratok néhány jelszavát! Boemund, az első kereszties hadjárat nagy alakja éppen egy várost ostromolt, amikor híret vette, hogy sereg indult a Szentföld visszafoglalására. Boemund izgatottan kérdezte: milyen jelet viselnek, és mi a jelszavuk? Azt a választ kapta, hogy Krisztus jelét viselik ruhájuk jobb vállán vagy a két válluk között, a csatában pedig egy torokból kiáltják: *Deus le volt! Deus le volt! Deus le volt!* Vagyis: „Isten akarja!” A forrás egy másik helyen Antiochia ostromát beszéli el. Az egyik torony parancsnoka felajánlotta Boemundnak, hogy beengedi őt a városba. Boemund megbeszéli a dolgot vitézeivel: „Másszatok fel a létrán Antióchiába, amit tüstént birtokba veszünk, ha Isten is úgy akarja.” Először csak kevés embert küldött a toronyba. Később maga is megindult serege többi részével. Amikor a tornyot már megszállva tartók észrevették a közeledő erősítést, kitört belőlük a kiáltás: *Isten akarja!* A közeledő lovagok pedig ugyanezzel a kiáltással válaszoltak nekik. Behatoltak a városba, és elfoglalták Antiochiát.²⁵

²⁰ Ottokars Österreichische Reimschronik. Teil I. (Ed. *Joseph Seemüller*.) MGH Scriptorum, Deutsche Chroniken. 5. 1. (Ed. *J. Seemüller*.) Hannover, 1890 214. o. 16151–16152. sor. www.dmgh.de (Belépés 2006. nov. 25.) Csata leírása magyarul *Valaczka László* prózai fordításában: Kun László emlékezete. (Szerk. *Kristó Gyula*.) Szeged, 1994. 107. o. (99–111.)

²¹ A *Kyrie eleison* népszerű röpima volt a középkorban. Thietmar krónikájában ezt imádkozza Civakódó Henrik, amikor haldoklik (IV. 20.), erre tanítja a hittérítő a szlávokat (II. 17.). Prágai Kozma krónikájában *Kyrie eleison* kiáltanak, amikor a püspököt vagy a fejedelmet beiktatják. Lásd *Pesty*: i. m. 112. o. A példák még szaporíthatóak.

²² Österreichische Reimschronik. 214. 16149–16151. sor. Magyarul: Kun László emlékezete. i. m. 107. o.

²³ Continuatio Vindobonensis. (Ed. *G. H. Pertz*.) MGH Scriptorum tomus IX. Hannoverae, 1851. 709. o. www.dmgh.de Sciproses; Scriptorum (in Folio) (SS); 9. 709. o. (Belépés 2007. febr. 15.) A csata leírása magyarul *Lázár István Dávid* fordításában: Kun László emlékezete. i. m. 96. o. (96–99.)

²⁴ Adami Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum. Ex recensione Lappenbergii. MGH. Scriptorum rerum Germanicarum 8. Editio altera. Hannoverae, 1876.; Adam's von Bremen Hamburgische Kirchengeschichte. (Übersetzt v. *J. M. Lappenberg*.) Leipzig, 1888. IV. 22. In: Quellensammlung zur mittelalterlichen Geschichte. CD- Rom.

²⁵ Névtelen krónikás: A frankok és a többi jeruzsálemi zarándokok tettei. In: Az első és a második kereszties háború korának forrásai. Budapest, 1999. (Ford. *Veszprémy László*.) I. 4. 21–22. o.; VIII. 20. 66–70. o.

1105-ben, amikor Balduin jeruzsálemi király serege a ramlahi csatába indult, a pátriárka azt tanácsolta, hogy a csatában a következőt kiáltásák: *Christus vincit, Christus regnat, Christus imperat!* A kiáltás Krisztus győzelmére utal. Az ő segítségével remélhettek diadalt a keresztes lovagok is.²⁶

1456-ban, a nándorfehérvári harcokban a keresztények *Jézus* nevét kiáltották. Kapisztrán Szent János tanította őket erre. Kapisztrán obszerváns ferences volt, az obszervánsok pedig nagy hangsúlyt fektettek Jézus nevének tiszteletére. Táblára írták a Megváltó nevének rövidítését, az IHS-t, és fölmutatták a népnek, az emberek pedig tiszteletüket nyilvánították.²⁷ Kapisztrán előtt is egy ilyen zászlót vittek Magyarországon, sőt, az agg hit szónok botjába is Jézus neve volt belevésve.²⁸ A július 14-i vízi csata előtt Kapisztrán arra kérte a kereszteseket, hogy „folytonosan hangoztassák vízen úgy, mint szárazon és hívják segítségül Jézus szent nevét”. A *Jézus* csatakiáltás nem csupán kegyes célt szolgált, hanem arra is jó volt, hogy a kavardásban felismerjék egymást a keresztény harcosok. Kapisztrán a kereszt zászlóját lobogtatta a partról a harcolók felé, közben Jézus nevét kiáltva. Láthatjuk tehát, hogy a zászló és a csatakiáltás itt is összekapcsolódik.²⁹ A július 22-i döntő csatában ismét fontos szerepet kapott ez a kiáltás. Kapisztrán serege ezen a napon megtámadta a szultán táborát. A szultán lovassága visszaszorította őket, így azonban fedezetlenül hagyták az ágyúikat. Hunyadi felismerte a helyzetet, kitört a várból, elfoglalta az ágyúkat, és a török sereget kezdte velük lövetni. Az esetet szinte csodaként írja le Giovanni Tagliacozzo, Kapisztrán ferences társa. Elbeszélésében Kapisztrán és a keresztesek Jézus nevét kiáltva törnek előre, és egymás után foglalják el a török ágyúvonalakat. Amikor jön a török ellentámadás, Kapisztrán rendületlenül áll egy dombon szembenézve az ellenséggel, és Jézus nevét kiáltja. A rohamozó törökök erre megzavarodnak, és nem tudják elérni a szentet. Tagliacozzo szerint a törökök úgy emlékeztek vissza a történetekre, hogy folyó ólom hullott rájuk az égből.³⁰

A következő példában a fohászszerű csatakiáltás jelszóként is szerepet kapott. Thuróczy János krónikájában olvashatunk egy XV. századi úrnak, Péterfia Miklósnak harcairól. Miklós egy alkalommal éjszaka ütött rajta a török seregen. Állatokat terelt maga előtt, és harcosaival nagy zajt csapott. Nehogy a katonái egymást üssék, megparancsolta nekik, hogy a csatában ezt kiáltásák: *Isten, Szent Mihály!* A törökök is próbálták utánozni a magyarok jelszavát, de csak annyit jegyeztek meg, hogy *Mihály*.³¹ Ez az eset is példa arra, hogy a segélykérő csatakiáltás egyben jelszóként is működött.

²⁶ Foucher de Chartres. Idézi *Rütten, Raimund: Symbol und Mythus im altfranzösischen Rolandslied*. Braunschweig, 1970. 52. o.

²⁷ *Kulcsár Péter: Kapisztrán János*. Budapest, 1987. 51–53. o.

²⁸ Tagliakocius János levele Kapisztráni Szt. János csodás győzelméről. www.zmne.hu/kulso/hke/1456/tag7.jpg 46. o. (36. f. Belépés 2006. nov. 23.) *Kulcsár: i. m.* a következő forrást jelöli meg: Kapisztráni Sz. János csodás győzelme Nándorfehérvárnál 1456. július hó 22-én. Tagliakocius János... levele nyomán latinból ford. *Krämer Bonifác*. Kolozsvár, 1907.

²⁹ *Kulcsár: i. m.* 192. o.; *Tagliacozzo: i. m.* 20–21. o.

³⁰ Uo. 54–55. o. Tagliacozzo beszámolóját jellemzi, hogy csodaszerűen adja elő az ostrom történetét. Több csodálatos, istenítélet szerű jelenetet is előad. Azt sem hallgatja el azonban, hogy a Kapisztrán ellen támadó törököket az elfoglalt ágyúkból és a várból egyaránt lötték a keresztények. A nándorfehérvári csatában a *Jézus* kiáltást Thuróczy is említi: *Johannes de Thurocz. Chronica hungarorum*. I. Budapest, 1985. (Ed. *Iulius Kristó, Elisabeth Galántai.*) 250. cap. 270. o.; *Thuróczy János: A magyarok krónikája*. Budapest, 2001. A vonatkozó részt ford. *Bellus Ibolya*. 250. f. 310. o.

³¹ *Johannes de Thurocz*. 213. cap. 226–227. o.; *Thuróczy: i. m.* 213. f. 256–258. o.

Az eddig felsorolt középkori csatakiáltások tisztán vallásos tartalmúak voltak. Többnyire keresztény jellegű fohászokra hoztam példát, melyek a kereszténységhez való tartozást fejezték ki. A felsorolt esetek többségében pogányok elleni harcban használták őket a keresztények (bár előfordult keresztények közti harcban is). Most lássunk példát olyan jelszavakra, melyek a vallásos tartalom mellett egy szűkebb közösséghez, kolostorhoz, országhoz való tartozást is kifejeztek.

Fleury-i Aimon Szent Benedek monostorának történetéről írt a X. század elején. Elbeszél egy csatát, melyben Szent Benedek javait védelmezték. A monostor prépostja Benedek nevét kiáltotta, ugyanezt tették a harcosok is. A völgyek és az erdők Benedek nevétől visszahangoztak. Hasonló esetet olvashatunk Fleury-i Andrásnál és a *Miracula sanctae Fidis*ben is. Szent Benedek segítségül hívása a monostorhoz való tartozást is kifejezte.³²

A Roland-énekben többször fölhangzik Nagy Károly csatakiáltása, a *munjoie!* Más szövegekben is előfordul ez a kifejezés, mint francia csatakiáltás.³³ A szót így fordítják: örömhegy.³⁴ A jelszó előfordul *Montjoie Saint Denis*, azaz „Szent Dénes Örömhegy” formában is.³⁵ Több elmélet is született a csatakiáltás magyarázatára. Van, aki a zárándoklatokkal hozza kapcsolatba. A zárándokok követ vittek magukkal, amit céljukat elérve, a zárándokhelyen leraktak. Így a lerakott kövekből halmok keletkeztek. Szent Dénes sírjánál is ilyen domb keletkezett, ebből származna a *Montjoie Saint Denis, Szent Dénes Örömhegy* kiáltás. Más zárándokhelyek mellett is keletkeztek ilyen halmok. Más magyarázat szerint nem kell konkrét hegygel összekapcsolni ezt a csatakiáltást, hiszen a *hegy* a Bibliában és a középkori szövegekben Isten közelségét, az üdvösséget jelképezi.³⁶ Rütten szerint az *Örömhegy!* kiáltás a Golgotára, illetve a mennyei Jeruzsálemre utal. A hősköltemény szerint Károly kardjának, a Joiuse-nek markolatában volt egy darab abból a lándzsából, amivel Krisztus oldalát megnyitották. A *munjoie* szó a kard nevével, Joiuse-zel mutat rokonságot. Károly kardja győzhetetlen fegyver, a *munjoie* kiáltás ennek a győzelembe vetett biztos hitnek a kifejeződése. Roland és emberei hétszer kiáltják a *munjoie*-t, mielőtt meghalnak. Károly serege szintén hétszer hallatja ezt a kiáltást, amikor elpusztítják a szaracénokat. A hősi énekekben Roland a szenvedő, Károly pedig az utolsó ítéletre jövő Krisztust jelképezheti.³⁷

³² Erdmann: i. m. 83. o.

³³ K. Heisig a X. sz. végétől a XII. sz. első negyedéig 8 említésről tud, melyek előtagjukban a *mons* (hegy) elemet tartalmazzák. Karl Heisig: *Munjoie*. In: *Romanistisches Jahrbuch*, IV (1951). 292–314., itt 296. o. Forrása: Kurt Löffel: *Beiträge zur Geschichte von monjoie, nebst einem Anhang über die Sitte des Steinwerfens und der Bildung von Steinhäufen*. Phil. Diss. Tübingen 1934. 5–6. o.

³⁴ *Ordericus Vitalis*, 1135 k. alkotó normann szerző szerint a frankok zászlaja *meum gaudium* (az én örömmöm) volt. Más források azonban a *mons* (hegy) előtagot használták (lásd a 30. jegyzetet). Ordericus tehát rosszul fordította latinra a francia jelszót. Heisig: i. m. 296–297. o.

³⁵ Dielitz: i. m. 195. o.

³⁶ Bárczai: i. m.; Heisig: i. m. 298–314. o. Heisig szerint az üdvösség hegyének földi emlékeztetői a zárándokúton levő halmok.

³⁷ Rütten. *Raimund*: *Symbol und Mythos im altfranzösischen Rolandslied*. 51–54. o. Érdemes megjegyezni, hogy Jeruzsálem közelében is volt egy hegy, amit Örömhegynek neveztek. A Jeruzsálem felé igyekvő zárándokok innen láthatták meg először a szent várost. Rütten: i. m. 54. o. 86. j. 1108 k. keletkezett térkép, *Mappae Mundi* (Kiad. Konrad Miller.)

A *munjoie* csatakiáltás egyéb előfordulásai közül egyet tudok megemlíteni. Ez Villani János krónikájában fordul elő. A firenzei történetíró elbeszéli, hogyan győzte le Anjou Károly Hohenstauf Manfrédot, II. Frigyes császár fiát, és hogyan foglalta el tőle Dél-Itáliát. A döntő csatára 1266-ban, Beneventum mellett került sor. Az ütközet előtt mindkét király kiadta seregének a jelszót: Károly jelszava volt a *Mongioia cavalieri*, Manfrédé a *Soavoia cavalieri*.³⁸ A *monjoie*, *lovagok* csatakiáltás a Roland-énekből ismerős vallási-nemzeti jellegű jelszó. A németek jelszava, „svábok, lovagok” az azonos népcsoportbeliek együvé tartozást fejezi ki.

Térjünk még vissza rövid időre a Roland-énekhez! A hőskölteményben szerepel, hogy Károly zászlótartója korábban Szent Péter nevét kiáltotta, azután tért át „Róma helyett” a *munjoie*-ra. Rütten értelmezése szerint ez azt fejezi ki, hogy Károly azelőtt hűbéri függésben volt a római egyház fejétől. Az új név arra utal, hogy Károly fölszabadult Szent Péter utódjának, a pápának felsőbbsege alól. Róma, vagyis a földi egyház beteljesítette hivatását. A feladatát Károly veszi át, a feltámadott Krisztus jelképeként, hogy megalapítsa Isten országát, a mennyei Jeruzsálemet.³⁹

Találtam olyan forrásokat is, melyek megörökítik a *Szent Péter* csatakiáltást. Fentebb már idéztem Brúnótól, aki a szász háború történetét a szászok szemszögéből megírta. A szászok VII. Gergely pápa oldalán küzdöttek IV. Henrik király ellen. Brúnó feljegyezte, hogy az egyik szász Szent Péter nevét kiáltotta ellensége felé, mert ez volt a szászok csatakiáltása. Henrik embere azonban az apostol nevét becsmérelve megölte a szász harcost. Egy másik szász ezután őt ölte meg, Henriket szidalmazva.⁴⁰ Matild, toszkánai őrgrofnő csapatai szintén Szent Pétert hívták segítségül, amikor a pápa oldalán harcoltak.⁴¹

A kasztíliaiak országuk híres pártfogóját, Szent Jakabot hívták segítségül csata előtt. A legendás clavijoi ütközetben megjelent Szent Jakab, és fehér lovon sietett Ramirez király segítségére a mórok elleni küzdelemben. Így született a *Santiago* (*Szent Jakab*) csatakiáltás, és ezért lett Jakab mellékneve *Matamoros* (Mórölő).⁴² A spanyolok hősi énekében, a Cid-ben is szerepel, hogy a mórok Mohamed, a keresztények pedig Santiago kiáltást hallatnak a csatában.⁴³

Magyar vonatkozású forrásokban is találunk hasonló példákat. Nálunk László király volt az a harcos szent, akit a csatákban segítségül hívtak. A Névtelen Minorita gesztájában olvashatjuk, hogy Nagy Lajos király idejében a székelyek és a magyarok győzelmet arattak a tatárok fölött. Egy tatár fogoly szerint „nem csupán a székelyek és a magyarok támadtak rájuk, hanem maga László, akit mindig segítségül hívnak.” Más foglyok szerint a székelyek előtt egy koronás lovag járt, aki bárdjával lesújtotta a tatárokat, a lovag fölött

³⁸ Villani János krónikája. Hetedik könyv, 9. 84. o. In: A három Villani. (Ford., bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta: Rác Miklós.) Budapest, 1909.

³⁹ Rütten: i. m. 54–55. o.

⁴⁰ Bruno: i. m. 97. fejezet. Lásd Erdmann: i. m. 178. o.

⁴¹ Donizonis vita Mathildis lib. II. 350–353. itt: 364. o. MGH Scriptorum (in Folio) SS Historiae aevi Salici (12) (Ed. G. H. Pertz.) Hannoverae, 1856. 387. o. www.dmgh.de (Belépés 2006. dec. 8.) Lásd még Erdmann: i. m. 178. o.

⁴² James Hall: Dictionary of Subjects and Symbols in Art. 1979. A clavijoi csatáról szóló oklevél hitelét kétségbevonni látszik Erdmann: i. m. 255. o.

⁴³ Ének Cidról. Közékorai spanyol epikus költemény. (Ford. Csaba Károly.) Budapest, 2002. 29. o. 731. sor.

pedig egy koronás úrnő lebegett. A magyarok és a székelyek tehát segítségül hívták Szent Lászlót, valószínű, hogy csatakiáltás formájában.⁴⁴ Ugyancsak a Névtelen Minorita jegyezte föl a következő történetet: 1355-ben Nagy Lajos vitézei az osztrák herceget segítették a lázadó svábokkal szemben. A magyarok ebben a csatában így fohászzkodtak: „Szent királyok, segítetek bennünket!”⁴⁵ A csata magyar győzelemmel végződött. Szent királyok alatt itt nyilván Szent Istvánt és Szent Lászlót kell értenünk. Egy harmadik csatáról is van tudomásom, melyben a magyarok Szent László segítségét kérték. Ez a kenyérmezei ütközet volt (1479). Az összecsapásról készült egy szász beszámoló. Eszerint akkor ez volt a magyarok csatakiáltása: „Isten és Szent László nevében!”⁴⁶

A fentiekben helyi kötöttségeket mutató vallási jellegű csatakiáltásokat vizsgáltam. Lássunk most példákat a tisztán világi jellegűekre.

Jusztiniánosz bizánci császár uralmát 532-ben nagy felkelés rázta meg. A kocsiverse-nyek két nagy szurkolótábora, a kékek és a zöldek fogtak össze ellene. Az esemény lejegyzője, Prokópiosz szerint a lázadók egymásnak adták a jelszót: *Nika!* Vagyis: „Győzz!” A felkelést Jusztiniánosz hadvezérének, Belizárnak sikerült vérbe fojtania.⁴⁷

Van példa arra, hogy a harcosok vezérük, királyuk nevét hangoztatják a csatában. A százéves háború korában a kasztíliai trónviszályba egyaránt beavatkoztak az angolok és a franciák. Az angolok I. Pétert támogatták, a franciák Péter féltestvérét, Trastámarai Henriket. 1369-ben, a montieli ütközetben a spanyolok Henrik nevét kiáltották (*Castille au roy Henry*), a franciák Szűz Mária és vezérük, Bertrand du Guesclin nevét (*Nostre Dame Guesclin*). A csatát Bertrand nyerte meg.⁴⁸

A vallási csatakiáltások kapcsán már írtam a morvamezei ütközetről. Ebben a küzdelemben világi csatakiáltások is felhangoztak. A *Continuatio Vindobonensis* szerint a csatába vonuló csehek azt kiáltották: *Prága, Prága!* Emlékezzünk vissza, ez volt az a forrás, mely szerint Rudolf király népe Krisztus nevét kiáltotta a harcban. Ez a forrás nem említi meg a csehek csata előtti könyörgését, a *Gospodina poyloydót*. Úgy tűnik tehát, hogy a szerző érzékeltetni akarta Rudolf seregének vallásos, Otokár seregének világias szellemét. Az Osztrák rímes krónika versbe szedve más csatakiáltásokat is följegyez: 'hie

⁴⁴ Chronicon Dubnicense. Recensuit et praefatus est M. Florianus. Quinque-ecclesiis. 1884. 143–167. o. (Historiae hungaricae fontes domestici., I.Scriptores, III.) 151–152. o.; Névtelen szerző: Geszta Lajos királyról. (Ford., az utószót és a jegyzeteket írta *Kristó Gyula*.) Budapest, 2000. 50–51. o.

⁴⁵ *Sancti reges adiuvate nos!* Chronicon Dubnicense. Recensuit et praefatus est M. Florianus. Quinque-ecclesiis. 1884. 143–167. o. (Historiae hungaricae fontes domestici., I.Scriptores, III.) 167. o.; Geszta Lajos királyról: 63. o. Köszönet Marton Szabolcsnak, aki erre az adatra felhívta a figyelmemet.

⁴⁶ *Szakály Ferenc, Fodor Pál: A kenyérmezei csata (1479. okt. 13.) Hadtörténelmi Közlemények*, 1998. 2. sz. 347. o. Még néhány példa helyi szentek segítségül hívására, csatahely nélkül: angoloké Szent György, bretonoké: Saint Yves, Anjou hercegeié: Saint Maurice. *Kuczynski*: i. m. 213. o. Forrásait lásd a 48. jegyzetben.

⁴⁷ Procopii Caesarensis Opera omnia. (Ed. J. Haury.) I–III. Leipzig, 1905–1913. I. 24. o. Idézi: Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. (Szerk. *Sz. Jónás Ilona*.) Budapest, 1999. 23. o.

⁴⁸ *Kuczynski*: i. m. 213. o. Itt említek még néhány földrajzi jellegű csatakiáltást, melyekhez nem tudok csatahelyet társítani: flandriaiaknál *Flandre (Flandre au lion)*, brabantiaknál *Brabant*, Hainaut grófjáié *Hainaut au noble comte*, Guyenne hercegeié *Guienne au puissant duc*, az arragónoké *Monsterrat*, a burgundoké az *Avalon*, bretonoké *Malo. Malo*. *Kuczynski* forrásai: *Du Cange: Glossarium mediae et infimae latinitatis*, Editio nova v. 10, Nior 1887.; *C. F. Menestrier: Les recherches du blason*, II.: De l'usage des armoiries. Paris, 1673.; *L. Gautier: La chevalerie* III. Paris 1895.; *M. Pastoureau. Traité d'héraldique*, Paris 1979. Du Guesclinhez lásd *Ph. Contamine* szócikkét. Lexikon des Mittelalters, 3. München, Zürich, 1986. 1140–1141. o.

Rome! Was der Tiutschen krîe / sô rufen die Bêheim dû! 'Budewezze Brôhâ!'.⁴⁹ A németek tehát Rómát kiáltottak, a csehek pedig *Budweis! Prága!* kiáltást hallattak. A Róma kiáltásnak vallásos tartalma lehetett, hiszen Róma a katolikus egyház központja.⁵⁰

A lengyel és litván történelemben is előfordult, hogy városuk nevét kiáltották a csatában. Amikor 1331-ben a lengyelek megütköztek a Német Lovagrend vitézeivel, a lengyelek *Cracow* kiáltást hallattak. 1410-ben, a grünwaldi csatában Ulászló király parancsba adta, hogy a lengyelek és litvánok *Kraków*, illetve *Wilno* jelszavakat használják, hogy felismerhessék egymást a csatában.⁵¹

A németeknél is van példa arra, hogy családjuk, városuk nevét kiáltják a harcban valóók. A XII. századi Német Birodalmat gyakran tette zavarossá a Welfek és Hohenstaufok harca. A Hohenstaufok fészke Waiblingen vára volt, az ő csatakiáltásuk ennek megfelelően így hangzott: *Hie Weiblingen!*, a Welfeké: *Hie Welf!*⁵²

A magyaroknak is volt olyan csatakiáltásuk, mely magába foglalta az ország nevét. Nagy Lajos királyról dicsérő éneket szerzett egy Peter Suchenwirt nevű költő. Versében szó esik Lajos csatakiáltásáról: *Hurta, Hurta Ungerlant, / Dein chrey den pesten ist bechant* („Hurrá, hurrá Magyarország, nevedet a legjobbak ismerik”). Ez a forrás nem ütközet elbeszélése kapcsán említi a csatakiáltást, hanem címerrel kapcsolatban. Suchenwirt Lajos király címerét is leírja versében.⁵³ Az ausztriai költő műve tudomásom szerint az első magyar vonatkozású említése a *hurrá* kiáltásnak.⁵⁴

Magyarország neve csatakiáltásként egy XV. század második feléből való francia versben is elő kell, hogy forduljon.⁵⁵ A francia költő nyolcsoros versekben dicsér keresztény uralkodókat, és megadja támadó, illetve védekező csatakiáltásukat.⁵⁶ Támadásnál többnyire saját országuk nevét használták: így a lengyel király csatakiáltása *Poulaine*. Védekezésnél Szűz Máriát (*Vierge Marie*), Miasszonyunkat (*Notre Dame*) hívták segít-

⁴⁹ Österreichische Reimchronik. 213. 16074–16076. www.dmgh.de (Belézés 2007. febr. 15.)

⁵⁰ Az Österreichische Reimchronik egyéb harci kiáltást is tartalmaz. A magyarok és kunok üldözéskor ezt kiabálják: *slahâ slach, vâhâ vâ!* Österreichische Reimchronik. 226. o. 17110. sor. www.dmgh.de (Belézés 2007. febr. 15.) Magyarul: *Üsd vâgd, kapd el!* Lásd Kun László emlékezete. 109. o.

⁵¹ *Kuczynski*: i. m. 213. o. Az 1331-es csata forrása: Monumenta Poloniae Historica, t. 3. Warszawa, 1961. 210. o. A grünwaldi csatához: Cronica conflictus Wladislai Regis Poloniae Anno Christi 1410. (Z. Celichowski.) Posnań, 1911. 22. o.

⁵² Forrás nélkül hozza *Dielitz*: i. m. 131. o.

⁵³ *Bleyer Jakob*: Magyar vonatkozások Suchenwirt Péter költeményeiben. *Századok*, 1899. 788–812. o., itt: 810. o. A vers Bleyer szerint 1356 után keletkezhetett, hisz az utolsó esemény, amelyről megemlékezik, Treviso 1356-os ostroma. Zolnay művében 1377-es évszámmal szerepel a költemény: i. m. 41. o.

⁵⁴ Mai formájában először 1807-ben jelent meg (Hurra!!). Valószínűleg a német *hurren*, rohan ige felszólító módjából származik. Számos nép katonái, tengerészei használják. Származatják török, tatár, sőt magyar nyelvből is. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (Főszerk. *Benkő Lóránd.*) II. k. Budapest, 1970.; *Tóth Béla*: Szájruj szájra. Budapest, 1901² (2002 reprint) 5. o. Az oroszok hurráját (Urta) tatárból származtatja *Dielitz*: i. m. 138. o.

⁵⁵ A verseket tartalmazó kézirat a párizsi Bibliotheque Nationale kéziratárában van, az MS n^o 24315 bejegyzési szám alatt. A fennmaradt kézirat XVI. századi munka, a versek tartalmuk, formájuk, nyelvezetük alapján a XV. század második feléből való. *Kuczynski*: i. m. 214. o.

⁵⁶ Az említett uralkodók: a német császár, valamint Franciaország, Aragónia, Ciprus, Frízföld, Spanyolország, Szicília, Csehország, Lengyelország, Portugália, Norvégia, Magyarország, Skócia, Navarra, Dánia, Írország és Mallorca királyai. *Kuczynski*: i. m. 215. o.

ségül.⁵⁷ Szicília és Magyarország esetében a költő kiemelte a töröktől való fenyegetettséget. A versek valószínűleg egy címeres könyv, *Az Arany Gyapjú Címerkönyve* függeléként készültek. A címerkönyv ugyanis nem tünteti fel a magyarok csatakiáltásait, a francia királyét kivéve.⁵⁸

Térjünk most vissza a harcok, hadjáratok forrásaihoz! Thuróczy János krónikájában találunk egy érdekes magyar harci kiáltást. Thuróczy leírja, hogy Albert király hadjáratba indult a török ellen. A magyarok azonban megunták a hosszú táborozást, sokan szenvedtek közülük vérhasban, ezért „régí szokásuk szerint farkast kiáltva” elvonultak. Mit jelenthet ez a kifejezés: *lupum proclamare*, farkast kiáltani? Thuróczy szerint ez régi szokás, korábbi források azonban nem szólnak ilyesmiről. A krónika kritikai kiadása a Nesztor-évkönyvre hivatkozik. Az orosz évkönyvek szerint Könyves Kálmán beavatkozott az orosz fejedelmek viszályába, és hadjáratot vezetett Psemyšlhoz Szvjatopolk kijevi fejedelem megsegítésére. Ellenfelük, Igorevič Dávid kun segítséget hozott. A kun vezér, Bonjak éjszaka kiment a mezőre, és üvölni kezdett, mint a farkas. Az igazi farkasok felelni kezdtek neki. A kun vezér ezután biztosra vette, hogy másnap legyőzik a magyarokat. Így is lett. Kálmán seregét legyőzték, és a csatában két magyar püspök is odaveszett. Fessler Ignác Aurél valószínűnek tartja, hogy a magyarok a kunok *Farkas! Farkas!* diadalordítása alatt menekültek. Fessler szerint talán innen eredhet az a mondás, hogy *farkast kiált*.⁵⁹

Menekülésre buzdító magyar kiáltást az Österreichische Reimchronik is közöl. A stájerok 1258-ban elkergették Gutkeled István szlavón bánt, akit IV. Béla korábban Stájerország kapitányává tett. A menekülő magyarok kiáltásáról ezt írja a krónika: *si spilten iruele / fusto, mingele*. Körülbelül így adható vissza: „Iramodj el, fussatok mind el.”⁶⁰ Az 1300 körül alkotó Seifried Hebling szintén feljegyzett menekülésre buzdító magyar kiáltást. 1250-ben IV. Béla csapatai Ausztriába törtek. Preussel Wernhard megtámadta a magyarokat. Wernhard csatakiáltását hallva a magyarok ezt kiáltották: *fugat fush mingrel! /Hie kumt wuhart krel*. Vagyis: „Fuss mind el, itt jön Wurhárt király.”⁶¹

A törököknél is találunk példát világi csatakiáltásra. A pápa Mátyás király egyik követétől hallotta, hogy a törökök *Róma* kiáltással indultak harcba, jelezvén, hogy oda tar-

⁵⁷ Kivéve Szicília királyát, aki megfordította a sorrendet: támadásnál Nostre Dame, védekezésnél Cecille (Szicília) a kiáltása. A franciáknál Notre Dame Montjoie a támadó kiáltás, és Szent Dénest hívták védekezés-kor. Anglia támadó kiáltása Saint Georges, Aragóniáé Montserrat; Kuczyński sajnos csak a lengyel királyról szóló verset idézi, a többiekéről így a magyar királyról szóló versről is általánosságban szól, a magyar csatakiáltásról is csak általánosságban ír: „a többi király, úgy mint a lengyel, támadásban az országuk vagy, mint Spanyolország és Navarra királyai, az országrész és város nevét (Castille, Sarragose) kiáltják”. *Kuczyński*: i. m. 215–216. o.

⁵⁸ Uo. 217–218. o.

⁵⁹ *Johannes de Thurocz*: *Chronica Hungarorum*. I. (Ed. *Elisabeth Galántai, Julius Kristó*.) Budapest, 1985. 222. cap. 234. o. II. *Commentarii* 2. (Composuit *Elemér Mályusz*, adiuvante *Juliu Kristó*.) Budapest, 1988. 222. cap. 296. o. Magyarul: *Thuróczy*: 222. f. 266–267. o. A csatajelenetet Pauler Gyula is előadja: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I. k. Budapest, 1899.² 203–235. o. *Hodinka Antal*: *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. Budapest, 1916. 56–63. o.; *Zolnay*: i. m. 42. o.

⁶⁰ Österreichische Reimchronik. 75. o. 5625–5626. sor. Hivatkozást, fordítást lásd Ó-magyar olvasókönyv. (Szerk. *Jakubovich Emil, Pais Dezső*.) Pécs, 1929. 280. o. *Losonczy Zoltán*: *Egy német krónika magyar szavai*. *Magyar Nyelvőr*, 1915. 255–262. o. Az adatért köszönet Marton Szabolcsnak.

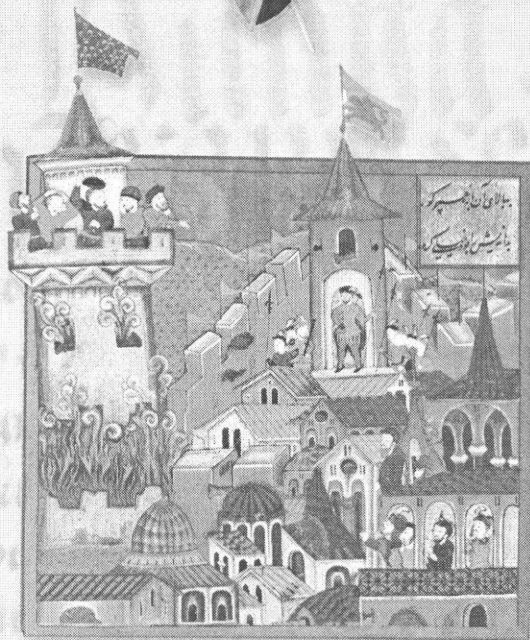
⁶¹ Joseph Seemüller, Seifried Hebling. Halle a. S. 1886. 169. o. XV. fej. 355–356. sor. Idézi, fordítja: Ó-magyar olvasókönyv. i. m. 280–281. o. Az adatért köszönet Marton Szabolcsnak.

tanak. A szultán Konstantinápoly bevétele után a Római Birodalom örökösének tekintette magát, és törekedett annak helyreállítására.⁶²

Középkori csatakiáltásokról szóló áttekintésem természetesen korántsem teljes. A sor bővíthető, számos esetben pedig további pontosításra szorul. Az általam ismert csatakiáltásokat igyekeztem rendszerbe foglalni. Hoztam példát tisztán vallásos jellegű jelszavakra, vallásos jellegű, de helyi kötöttséget is mutató kiáltásokra, végül tisztán világi jellegű csatakiáltásokra is. Az áttekintés talán segít abban, hogy jobban megértsük, mi mozgatta a harcba indulókat.

⁶² Szakály Ferenc-Fodor Pál: i. m. 335.

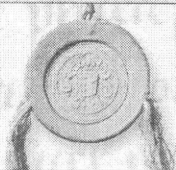
A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM KÖNYVTÁRA



KUBINYI ANDRÁS

Nándorfehérvártól Mohácsig

A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete



Argumentum

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

ANTONÍN KALOUS

ELFELEDETT FORRÁSOK A MOHÁCSI CSATÁRÓL

Antonio Burgio pápai nuncius jelentései és azok hadtörténeti jelentősége¹

Burgio bárója, Giovanni Antonio Buglio pápai nuncius jelentései jól ismertek, és széles körben hasznosították azokat az 1520-as évek közép-európai történelme tanulmányozása szempontjából. Leggyakrabban Magyarországon hivatkoznak rájuk, mivel azokat, igaz, szövegbeli kihagyásokkal, Augustin Theiner magyar történeti forrásgyűjteményében, a *Vetera Monumenta Historica Hungariam sacram illustrantia* sorozat második kötetében, majd „minden kihagyás nélkül” Fraknoi Vilmos a *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia* második sorozatának második kötetében megjelentette.² Ez utóbbi kiadás Lorenzo Campeggi kardinális, a *Germania*-beli pápai legátus (aki a német területek mellett Közép-Európában, különösen a magyar és cseh királyi udvarban volt aktív), valamint Antonio Burgio, a lengyel földön is tevékenykedő *Ungaria*-beli pápai nuncius elküldött leveleinek gyűjteménye. A levelek igen jó állapotban maradtak fenn a Vatikáni Levéltárban, a *Germania*-beli *nuntiaturae* sorozat két gyűjteményében.³ A *Monumenta Vaticana* kiadásának levelei közül csak néhány származik a Vatikáni Levéltár más gyűjteményeiből, így Campeggi kardinális három levele a *Litterae principum*-ból került közlésre.⁴ Burgio minden jelentését a *nuntiatura* gyűjteményéből adták ki. 1992-ben Henryk Damian Wojtyśka Burgio leveleinek újabb kiadását rendezte sajtó alá a lengyel *Acta Nuntiaturae Poloniae* sorozatában, kiegészítve azokat Burgionak a témához kapcsolódó további leveleivel. Igaz, a levelek szövegbeli kihagyásokkal, csak a lengyel vonatkozású részekkel jelentek meg, s mind a *nuntiatura* anyagából származnak. Fraknoi Vilmos Burgionak csak egy levelét nem jelentette meg a *Monumenta Vaticanában*, mégpedig azt, amelyet a nuncius I. Zsigmond lengyel királynak küldött 1525. november 7-én, s amit ma is Lengyelországban őriznek.⁵ Így Burgio Rómába küldött leveleit illetően a lengyel kötet sem tartalmaz újdonságot.

¹ A tanulmány megírását a cseh állami ösztöndíj tette lehetővé: „Grantová agentura České republiky, nr. 404/07/P275, Husité a Turci: Papežští legáti a papežská diplomacie v českých zemích v pohusitské době (1450–1526)”. A Český historický ústav v Římě (Istituto Storico Ceco di Roma) 2006-ban és 2007-ben támogatta római tartózkodásomat, amikor ezekkel a forrásokkal dolgoztam.

² *Augustinus Theiner: Vetera Monumenta historica Hungariam Sacram illustrantia* II. Ab Innocentio PP. VI. usque ad Clementem PP. VII., 1352–1526. Roma, 1860. 676–802. o.; *Fraknoi Vilmos: Relationes oratorum pontificiorum. Magyarországi pápai követek jelentései 1524–1526. Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia* II/1. Budapest, 1884 (reprint 2001).

³ Archivio Segreto Vaticano, Segr. Stato, *Germania*, vols. 53, 55. Campeggi-re vonatkozóan lásd *Stephan Skalweit: Campeggi, Lorenzo*. In: *Dizionario biografico degli italiani*. 17. k. Roma, 1974. 454–462 o.; Burgiora lásd *Gerhard Rill – Giuseppe Scichilone: Burgio, Giovanni Antonio Buglio barone di*. In: *Dizionario biografico degli italiani*. 15. k. Roma, 1972. 413–417 o.; *Henricus Damianus Wojtyśka: Acta Nuntiaturae Poloniae* II. Zacharias Ferreri (1519–1521) et nuntii minores (1522–1553). Roma, 1992. XII–XIV. o.

⁴ A XIII., XIV., XXV. sz. levelek.

⁵ *Wojtyśka, H. D.: Acta*. II. i. m. 151–224. o.

Burgio Közép-Európából Rómába küldött levelei azonban nem csak ebben a kötetben, a *nuntiatura* 55. kötetében hagyományozódtak. Fennmaradt ugyanis a Vatikáni Könyvtárban egy kézirat, amely nagyszámú, szorosan össze nem tartozó szöveget és levelet tartalmaz.⁶ Ez a gyűjtemény a közép-európai pápai diplomaták tevékenységének lehet az eredménye, amennyire az tartalmukból és datálásukból megállapítható. A kéziratot Lorenzo Campeggi állíthatta össze, amint arra már František Palacký is gondolt,⁷ vagy éppen Antonio Burgio, mivel néhány szöveg kétségkívül az ő tevékenységéhez köthető. A gyűjteményt vagy a Rómába küldött jelentésekből szerkesztették, vagy a szövegeket még Burgio saját, napi használatára gyűjthette egybe az iratokat magyarországi tartózkodása idején. A kézirat számos szövege tartalmaz cseh és magyar vonatkozást, amilyenek például az utraquisták (kelyhesek) és a római egyház egyesítésének kísérletére vonatkozó anyagok⁸ vagy a magyarországi országgyűlések dokumentumai és törvénycikkelyei. Az 1525. évi rákosi országgyűlés törvénycikkelyeit három változatban hozza, a korábbi országgyűlésre tett utalással, valamint az 1526-ban, Szent György napján tartott diéta cikkelyeit, amelyek különböznek a Magyar Törvénytárban kiadottaktól.⁹

Ezek után szeretném az olvasó figyelmét a kézirat egy olyan jellegzetességére felhívni, ami a közép-európai hadtörténelemhez és a mohácsi csatához kapcsolódik.¹⁰ Antonio Burgio jelentéseit nemcsak azért idézték olyan sokat, mert a magyar politikai életre és az országgyűlésekre fontos forrásaink, hanem sokkal inkább mert a török háborúkra, a hírhedtté vált mohácsi csata előzményeire s magára a csatára szolgáltatnak alapvető ismereteket. Antonio Burgio küldött jelentést Rómába – rendszerint Jacobo Sadoletonak, VII. Kelemen pápa titkárnak – a magyar királyság hadseregéről, a Rómából Magyarországra

⁶ Biblioteca Apostolica Vaticana (BAV), Vat. lat. 3924. Sajnos, nem maradt időm az egész kézirat részletes áttanulmányozására. A cseh és magyar vonatkozású szövegek főleg a kézirat második részében találhatóak.

⁷ *Franz Palacký: Literarische Reise nach Italien im Jahre 1837*. Prag, 1838. 66. o.

⁸ Erről önálló tanulmányt szándékozom készíteni, rövid szövegkiadással. Az előzményekre lásd *Fraknoi Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Római szent-székekkel II. 1418–1526*. A konstanzi zsinattól a mohácsi vétség. Budapest, 1902. 355–361 o.; *Balogh István: Szalkay László, esztergomi érsek (†1526)*. Kassa, 1942. 47–52 o.; *Anna Skýbová: Česká šlechta a jednání o povolení kompaktát r. 1525*. *Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica*, 1 (1976). 93–107. o.; *Winfried Eberhard: Konfessionsbildung und Stände in Böhmen 1478–1530*. München–Wien, 1981. 182–193. o.

⁹ BAV, Vat. lat. 3924. fol. 360r–363v. „1524. Articuli in conventu generali pro festo Nativitatis sacratissime Virginis Marie editi 1524 et in dieta similiter generali pro dominica Iubilate in campo Rakos celebrata, et in dieta similiter generali in Hathwan pro festo sancti Joannis Baptiste cum regia maiestate et dominis consiliariis reformati 1525”; 375r–380v. „1524. 1525. Articuli in conventu generali pro festo Nativitatis sacratissime Virginis Marie editi 1524. Et in dieta similiter generali pro dominica Jubilate in campo Rakos celebrata reformati 1525”; 384r–390v. „1525. Articuli in conventu et dieta generali pro festo Nativitatis beati Joannis Baptiste in oppido Hathwan appellato celebrata per universos dominos prelatos et barones ac regni nobiles editi et per regiam maiestatem approbati atque confirmati anno domini 1525”; 406r–411r. „1526. Articuli in dieta sancti Georgii martiris nunc preterita formati”. Vö. *Corpus Juris Hungarici / Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvényzettek*. Ed. *Nagy Gyula* (1000–1301), *Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen* (1301–1526). Budapest, 1899. 828–852. o. Burgionak az országgyűléseken való tevékenységére lásd *Kubinyi András: A magyar országgyűlések tárgyalási rendje 1445–1526*. *Jogtörténelmi Szemle*, 2006. 2. sz. 6. o.; *Fraknoi V.: Relations. i. m. 51. sz. 188–195. o.*; az 1526-os országgyűlésről s az utolsó törvénycikkelyek problémájáról lásd *Fraknoi V.: Relations. i. m. 94–97. sz. 367–380. o.* Sajnos maradéktalan egybevetésükre nem maradt időm, de Banyó Péter szíves információja szerint Döry Ferenc ismerte a szóban forgó kéziratot.

¹⁰ A csatára vonatkozó irodalom legújabb bibliográfiája *B. Szabó János: A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom” I. Hadtörténelmi Közlemények*, 117 (2004). 443–480. o.; *II. Hadtörténelmi Közlemények*, 118 (2005). 573–632. o., valamint a szerző által szerkesztett kézikönyv, amit a cikk megírásához még nem tudtam használni: *Mohács*. (Szerk. *B. Szabó János*.) Budapest, 2006. 636 o. (Nemzet és emlékezet)

küldött segélyek felhasználásáról, a török csapatok előrenyomulásáról stb. Ezeket a témával, a mohácsi ütközettel és a Mohács előtti korszak magyar belpolitikájával foglalkozó történészek mindmáig hasznosítják. Jelen írásomban nem kívánom összefoglalni a Burgio kiadott leveleiből összegyűjthető információkat, hanem inkább az említett kéziratban a témára vonatkozó további forrásokat venném számba. Ezek között van néhány szöveg, ami közvetlenül a csatára vonatkozik, illetve a magyar sereg állapotát írja le.

Mohácsra vonatkozóan a kéziratban lista olvasható a csatában résztvevőkről, az elesettekről, a túlélőkről, és azokról, akik nem is vettek részt a csatában.¹¹ Ilyen listák eddig is ismeretesek voltak, például Brodarics István *Historia verissimájában*.¹² A két lista egyébként majdnem azonos, a kézirat listája a Brodaricsnál említett 35 névből kilencet elhagy, de számos további érdekes hírt közöl. Az elesettek közé sorolja Bánffy Lőrincet, akiről maga Brodarics nem is tesz említést, s további három személyt. Fekete Mihályt (*Michael Fekethew*) és Majtényi Bertalant (*Bartolomeus Maytini*) Brodarics úgy említi, mint *redemptusokat*, vagyis akiket kiváltottak a fogságból. A másik listában azonban azok között említik őket, akiket megöltek, egy további személlyel Bakics Manojlóval (*Annone, frater Pauli Bakyth*) együtt. Ketten közülük – Fekete és Bakics – *captusokként* vannak említve, így a két lista nem feltétlenül mond ellent egymásnak. Egy további új név is feltűnik: Budai Tóth László (*secretarius regius unus, Ladislaus Thot Budensis*), akinek pályafutása ismert volt Bónis György számára, s újabban további részleteket tárt fel róla Kubinyi András.¹³ Ehhez hasonló összehasonlítás a lista további részével kapcsolatban nem tehető, mert Brodarics nem sorolta fel a csatában résztvevőket és a túlélőket, valamint a távolmaradókról sem adott névsort. Ugyanakkor mindkét lista felsorolja a jelentősebb veszteségeket, 600 vagy több nemes (Brodaricsnál 500); 6000 lovas (Brodaricsnál 3 000 vagy 4 000); 12 000 gyalogos a kapitányaikkal együtt (Brodaricsnál 12 000 vagy 13 000). A kézirat tovább folytatja a veszteségeket, miközben Brodarics csak annyit említ, hogy az ellenség megszerezte az ágyúkat: megemlíti 15 000 ígás lovat, 5000 szekeret, 85 nagyobb ágyút és 600 szakállas puskát (*barbati Pragenses*) és 150 teherszállító sajkat.¹⁴ Ehhez még hozzáteszi a Székesfehérvár közelében megölt 5000 parasztot, valamint az egész 1526-os török hadjárat alatt meghalt vagy fogságba esett 150 000 személyt. Egy majdnem a jelen listával megegyező forrást kiadtak korábban az *Acta Tomicianana*-ban,¹⁵ noha eltérések is vannak közöttük, amikre a figyelmet a Függelékben hívom fel. A különbségek a nevekben (mivel az *Acta* néhány nevet elhagy), valamint a számadatokban találhatók. Az a tény, hogy egy-egy ilyen lista Lengyelországban és a Vatikánban maradt fenn, azt igazolja, hogy Magyarországról küldtek ki ilyen listákat a szövetséges udvarokba.

¹¹ 1. sz. dokumnetum. Néhány, itt már javított tévedéssel kiadtam a listát: Die Schlacht bei Mohács: böhmische und vatikanische Quellen. In: Maria von Ungarn (1505–1558). Eine Renaissancefürstin (Szerk.: Martina Fuchs – Réthelyi Orsolya.) Münster, 2007. 100–109. o. (sajtó alatt)

¹² *Stephanus Brodericus: De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima.* Ed. Kulcsár Péter. Budapest, 1985. 56–57. o.

¹³ Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Budapest, 1971. 325., 328. o.; Kubinyi András: A királyi titkárok II. Lajos király uralkodása idejében. *GESTA: Miskolci történetész folyóirat*, 6 (2006). 14–16. o.

¹⁴ A további forrásokra lásd B. Szabó János: A mohácsi csata. i. m. I. 454. o.

¹⁵ *Acta Tomicianana*. VIII. k. 1526. (Ed. Stephanus Gorski.) Posnaniae, 1876. 228–230. o.

Egy másik, a *Vaticanus latinus* 3924-be kötött szöveg a mohácsi csata időpontjánál több mint egy hónappal korábban keletkezett. Azt a pillanatot örökítette meg, amikor a magyar király 1526. július 20-án elhagyta a királyi palotát.¹⁶ A szöveg először is megad néhány számadatot, 4000 lovast és 3000 gyalogost. Minden tíz gyalogoshoz járt egy utánpótlással megrakott szekér, amelyek azonban erődként, szekérvárként is szolgálhattak (a szöveg e megjegyzése a huszita hadviselésben megszokott használatukra utal). A szöveg írója továbbá megadta a még úton lévők számát, akiknek a fősereghez való csatlakozására Budán vagy Tolnán számítottak. Felsorolja a gyalogság különböző típusait, s ismét leírja a szekerekkel védekezésben alkalmazandó harceljárás. A legérdekesebb az, ami azután következik, vagyis Lajos király szertartásos indulása a palotából egy órával dél előtt, 11 órakor, 1526. július 20-án. A király díszes aranyos ruhájában ült gazdagon feldíszített lován, amihez a szerszámot és felszerelést a királyné adta. Amikor elérték a Szent Zsigmond templomot, a király leszállt a lováról, és a templomban a főoltár előtt imádkozott, majd elhagyta Budát.

Az indulást nem csak leírja a szerző, hanem le is rajzolja: a király középen foglalt helyet, előtte haladt a könnyű- (2500 fő) és a nehézlovasság (600 fő) kapitányakkal. (A szöveg szerint a gyalogság haladt az élen, 600 cseh, morva és sziléziai – akiket nem mutat a rajz.) A király előtt ment Sárkány Ambrus (*Sarkan*), Brodarics István (*Cancellier*) és egy további báró, az uralkodót a testőrség ötven gyalogosa vett körül (mindnyájan fehér és vörös csíkos ruhában). A királyt követte Thurzó Elek (*Turso*), egy további báró (*il signor Barone*) és Szalkai László (*e. Strigonien.*). Az *il Signor Barone* Báthori István lehet, aki az ország első főuraként, nádoraként részt vett a csatában,¹⁷ másik javaslatom maga Antonio Burgio lenne, noha ő magát levelében nem említi a király kíséretében.¹⁸ Elhelyezkedése a király és a királyi kincstartó, Thurzó Elek, valamint az esztergomi érsek, Szalkai László között rendkívül jelentőségére utal. E három személyt követte a királyi zászló. A király környezetének négy apródja következett, majd ismét a nehézlovasság (600 fő) vonult. A szárnyakon különböző gyalogos egységek haladtak: puskások (*scopietieri, scopetieri*), gyalogosok nagy, cseh típusú hosszú pajzzsal, pavézekkel (*targhoni longi et grossi; targoni grandi quanto uno huom[oj]*), nehézfegyverzetű jól felszerelt gyalogosok lándzsával, pikával (*armati benissimo con meze piche, longo ferro; armati con meza picha*)¹⁹ és a különböző lövegekkel felszerelt tüzérség.

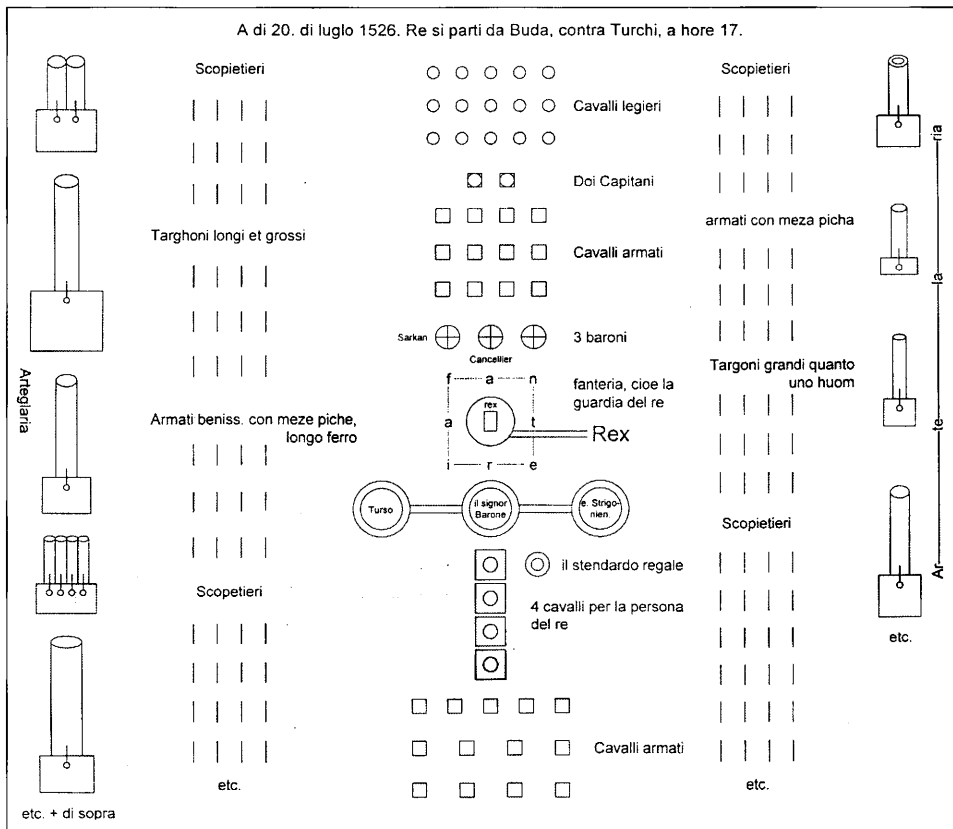
E forrás rendkívül érdekes, mert megjeleníti előttünk a királyi sereg indulási elrendezését és szertartását. Érdekes a templom szerepe is, hiszen a király nem a nyilvánosság előtt elzárt magánkápolnájában imádkozik, hanem egy reprezentatív, királyi alapítású templomban. Rendkívül érdekes a sereg szerkezete, ami persze a vonulás és a menet vizionális közzé közben bizonyosan felbomlott.

¹⁶ Lásd a 2. sz. dokumentumot.

¹⁷ Lásd pl. Werbőczy-nél *Decreta regni Mediaevalis Hungariae V. Tripartitum*. Ed. Bak János M. – Banyó Péter – Martyn Rády. Idyllwüld – Budapest, 2005. 176. o. (pars I. tit. 94.)

¹⁸ Lásd *Fraknői Vilmos*: *Relationes*. i. m. 115. sz. 424–425. o. Továbbá levelében Burgio a király kíséretében álló katonákról eltérő adatokat hoz, ami kétséges is teszi feltételezhető szerzőségét a rajzot illetően: „Il Re hebbe in compagnia sua circa dua milia et cincocento fanti, dui cento homini darmi et circa mille cavalli legieri.”

¹⁹ Itt köszönöm meg B. Szabó János értékes megjegyzéseit a forrás értelmezését illetően.



A hadtörténész számára szívmelengető a különböző alakú és számú ágyúcsövekkel jelzett ágyúpark leírása. Ez akár a budai ágyúöntés elemzéséhez is hasznos forrás lehet. A kézirat tartalmaz továbbá egy levelet, ami még inkább megvilágítja a budai ágyúöntő műhely tevékenységét.²⁰ Sajnos, ez nem datált, de tudjuk, hogy azt eredetileg *Johannes Mauthier, regie maiestatis bombardarius* küldte egy olyan valakinek, akit *magnificentia vestrának* nevez. A levél tartalma arra utal, hogy a műhelyt újra alapították, vagy tevékenységét legalábbis megújították. A *bombardarius* számba veszi mindazokat a feltételeket, amik szükségesek lennének egy új műhely számára, mind szakemberekben, mind pedig anyagban. A *bombardarius* megemlíti *Marcus Croacus*-t, a *magister agazonumot* és *Cristophorus Woyttyt*. Három Jagelló-kori főlovászmestert ismerünk név szerint: guti Ország Lászlót (1484–1492), csáktornyai Ernuszt Jánost (1493–1506) és Bátor Györgyöt (1506–1526).²¹ *Marcus Croacus* azonban nincsen közöttük, ám talán azonos kamiczászi Horváth Márkkal, akit királyi kamarásként (1492–1496) és a budai vár kapitányaként (1505–1506) írnak le, majd udvarnokként 1491 és 1500 között. Budai várkapitányaként

²⁰ 3. sz. dokumentum.

²¹ *Fógel József*: II. Ulászló udvartartása. Budapest, 1913. 61. o.; *Hóman Bálint – Szekfű Gyula*: Magyar történet. II. k. Budapest, 1936. 528. o. lásd még az 1. sz. dokumentumot.

tánságát követően szlavón bánként, végül pedig 1509-ben egykoriként (*condam*) emlegetik, feltételezhetően halála miatt.²² Ha a főlovászmestert helyesen azonosítjuk kamicsácz Horváth Márkkal, akkor a levél természetesen a régmúltra vonatkozik (*habuerunt*). A másik említett személy azonosítása még körülményesebb. Woyth Kristófra való utalást csak egyet találtam, aki fejbányái (Banská Belá, ma Szlovákia) polgárként lép elének 1504-ben.²³ Ha azonosításaink megállják a helyüket, a két említés korban közel áll egymáshoz, és olyan valakikre utalnak, akik a század első évtizedében kerülhettek kapcsolatba a budai ágyúöntéssel.

Magának a levélnek a kései datálásához az újításpontot, hogy említés történik benne az új és régi pénzekről, ami a nem hadtörténetesek számára is érdekessé teszi. A pénzverés reformját 1521-ben hajtották végre, így levelünk ennél későbbi lehet. Figyelemre méltó szövegünkben a régi és új dénárok váltásának (egy régiért három újat) aránya. A numizmatikai szakirodalom ezzel ellentétben úgy tudja, hogy egy régi dénár csak két újjal volt egyenértékű.²⁴ Ez felelt meg a hivatalos árfolyamnak, ami még 1525. október elsején is érvényben volt, amikor Báthori István kifizette katonáit. Nem hivatalosan az árfolyam az 1:5 – 1:6 arányt is elérhette.²⁵ Forrásunk is ezt támasztja alá, s a *moneta nova* iránti bizalmatlanság mögött ez a magasabb váltási kulcs állhatott. Ez a megfigyelés persze még nem vezet levelünk egyértelmű datálásához, de a 3:1 arányról az 1526:34. törvénycikkből értesülünk, amikor már megszüntették a *moneta nova* verését és azt beváltották a *moneta bonára*.²⁶ A terminus post quem kétségkívül 1521, de a levél Burgio által Rómába küldésének ténye egy későbbi, 1525–1526-os keltezés is elképzelhetővé tesz. Persze, ha további kontrollforrásokat lehetne bevonni, például az említett *magister bombardarius Johannes Mauthier* személyét, az tovább pontosíthatná a keltezést.

Azt a feltételezést, hogy a kéziratot Lorenzo Campeggi kardinális állította össze, megerősíthetik az említett levél utolsó sorai: mint mondtuk, Johannes Mauthier írta alá, de Burgio útján („*di vostra signoria reverendissima servitore, lo barone del Burgio*” [fol. 341v.]) került a kardinálishoz: Egy hasonló, a kardinálist megszólító sor olvasható a sereg leírásának elején: „*Reverendissimo monsignore mio, supplico vostra signoria reverendissima...*” (fol. 257r.). A „*reverendissimus*” a kardinálisok szokásos címe, s ebben az esetben nyugodtan köthetjük Campeggihez, aki azután kapott meg egy levelet Burgiotól, hogy az Rómába visszatért.²⁷ Ez alapján az összes szöveget Burgio, a pápai nuncius küld-

²² *Fógel J.*: II. Ulászló. i. m. 57–58., 64., 66., 68. o. (Kamicsácz Horvát Márk vagy kamicsácz Mislenovits Horvát Márk). *Corpus Juris Hungarici*. i. m. 654. o. 1500:21. tc. (Marco Horváth, de Kamichácz). 1508 első felében halt meg: DI 46830., DI 46865. (Az eredetiket nem állt módomban ellenőrizni, lásd még a köv. jegyzetet.)

²³ A MOL Mohács előtti gyűjteményeihez készült levéltári segédletek, CD Arcanum Adatbázis, 2000; az eredeti oklevelet nem láttam: DI 86724.; 1504. március 15.

²⁴ *Gyöngyössi Márton*: Pénzgazdálkodás és monetáris politika a késő középkori Magyarországon. Budapest, 2003. 57. o.; *Soós Ferenc*: Magyarország kincstartói 1340–1540. Budapest, 1999. 62. o.

²⁵ *Kubinyi András*: Hungary's Power Factions and the Turkish Threat in the Jagiellonian Period (1490–1526). In: *Fight against the Turk in Central Europe in the First Half of the 16th Century* (Szerk. *Zombori István*.) Budapest, 2004. 124. o.

²⁶ *Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András*: Magyarország története 1301–1526. Budapest, 1998. 377. o.; lásd *Corpus Juris Hungarici*. i. m. 850. o. 1526:34. tc.; egy-egy beváltás még 1525-ben: *Corpus Juris Hungarici*. i. m. 832. o. 1525:20. tc. Nagyon köszönöm Kubinyi Andrásnak, aki felhívta a figyelmemet a *moneta nova* megszüntetésére, és a levél keltét maga is a megszüntetése utánra tenné.

²⁷ *Fraknői V.*: *Relationes*. i. m. 108. sz. 411–412. o. Más levelekben Jacobo Sadoletto-t a „*vostra signoria*” és néha „*vostra signoria reverendissima*” címmel illetik, azaz e levelek akár neki is íródhattak.

hette Rómába Campeggio kardinálisnak, aki azokat azután összegyűjtötte és egybekötve megőrizte ebben, a pápai kúria használatára szánt kéziratban.

A kézirat egyébként nem maradt ismeretlen a történészek előtt. Amint már említettem, használták a magyar jogtörténészek, de nemcsak ők. Így például említi Miskolczy István, aki a Mohács előtti kereszties haditervek tárgyalásakor hivatkozik rá. Hasonlóképpen Artner Edgár is megnevezi kéziratunkat a mohácsi csata forrásai között, s utal a csatában elesettek listájára.²⁸ A kéziratot először valószínűleg a cseh történész, František Palacký forgatta, aki 1837-ben ment kutatóútra Rómába,²⁹ s eredményeit egy év múlva *Literarische Reise nach Italien im Jahre 1837 zur Aufsuchung von Quellen der böhmischen und mährischen Geschichte* című könyvében adta ki. Ebben a művében írta le a *Vaticanus latinus 3924-es* kéziratot, értékelte a benne található szövegeket, felhívta a figyelmet a csatában elesettek nevét őrző listára, és kiadta a Budáról elinduló II. Lajos hadseregének leírását. A rajzot azonban nem közölte.³⁰ A fentiek ismeretében meglepő, hogy a mohácsi csatával foglalkozó hadtörténeti szakirodalom egyáltalán nem hasznosította e forrást.

Végül akad még egy további forrás, nevezetesen a bíborosi konzisztóriumban történt megbeszélések feljegyzései, amelyek kiegészítik Antonio Burgio jelentéseit. A *Liber rerum consistorialium reverendissimi domini vicecancellarii tempore Clementis VII pontificis maximi expeditarum*ot a Vatikáni Levéltár őrizte meg, s mint az *Acta vicecancellarii* harmadik kötete tartalmazza az 1523 és 1531 közötti feljegyzéseket.³¹ Természetesen olvashatók benne a kardinálisok 1526-os esztendőben folytatott tárgyalásaira vonatkozó feljegyzések. Megemlítik a török előrenyomulást, a magyar válaszlépéseket, magát a csatát s a csata utáni eseményeket, az új királyok megválasztását Cseh- és Magyarországon (a Szapolyai János és Ferdinánd közötti hatalmi harc viszontagságaival együtt) stb. – mindent Antonio Burgio vagy a velencei kiküldöttek jelentései alapján. Ebből derül ki az is, hogy a csatára vonatkozó hírek 1526. szeptember 19-én értek Rómába. Egy másik jelentés is hasonló csatornákon jutott el a kardinálisokhoz, s tárgyalták azt meg október 17-én. Ez említi meg azt a rendkívüli eseményt, hogy a még Budán tartózkodó szultán követeket küldött Mária királynéhoz, hogy részvétét nyilvánítsák férje elvesztésért. Ez első pillantásra furcsának tűnhet, de valószínűleg a korabeli udvari szokások és kultúra része volt. Másrészről Szulejmán szultán talán valóban bántódott II. Lajos halála miatt, hiszen az megghiúsította egy vazallus királyság kialakítására vonatkozó szándékát, ami egyúttal levette volna róla a kormányzás felelősségét.³² Burgio jelen-

²⁸ Miskolczy István: Keresztes-hadjárat terve a mohácsi vész előtt. In: Mohácsi emlékkönyv 1526. (Szerk. Lukinich Imre.) Budapest, [1926]. 59., 62. o.; Artner Edgár: Magyarország és az apostoli szentszék viszonya a mohácsi vész megelőző éveken (1521–1526). Uo. 123. o.

²⁹ Római tartózkodására lásd Palacký naplóját: V. J. Nováček (ed.): Františka Palackého Korespondence a zápisky. I. Autobiografie a zápisky do roku 1863. Praha, 1898. 190–208. o.

³⁰ Palacký, F.: Literarische Reise. i. m. 66., 120–122. o. Lásd még Palacký, Franz: Geschichte von Böhmen. V/2. Prag, 1867. 574–575. o.

³¹ 4. sz. dokumentum. A kézirat lelőhelye: Archivio Segreto Vaticano, Arch. Concist., Acta Vicecanc., vol. 3 másolata megtalálható: BAV Barb. lat. 2868. A mohácsi csatára vonatkozó híradásokat az utóbbi kéziratból kiadta Bedřich Jenšovský: Knihovna Barberini a český výzkum v Římě. Zprávy českého zemského archivu, 6 (1924), 23. o.

³² Halil Inalcik: The Ottoman Empire. The Classical Age 1300–1600. London, 1973. 35. o.; uő: Ottoman Methods of Conquest. *Studia Islamica*, 2 (1954). 107. o.

tései között olyan híreket is találunk, amelyeket Lajos király állandó követe, Francesco Marsupini révén jutottak el a kúriába, aki 1517-től működött Rómában a magyar és cseh király szolgálatában.³³

E források témájuknál fogva marginálisnak tűnnek, s nem befolyásolják az 1526-os év eseményeit s különösen a mohácsi csatát illető értékelésünket, mégis bepillantást engednek a mohácshoz vezető útra, a megelőző eseményekre s részben a következményekre is.³⁴

³³ 4. sz. dokumentum, fol. 121r. Lásd *Kubinyi András*: Diplomáciai érintkezések a Jagelló-kori magyar állam és a pápaság között (1490–1526). In: Magyarország és a Szentszék. Kapcsolatának ezer éve. (Szerk. *Zombori István*.) Budapest, 1996. 126., 129. o. (= *Kubinyi András*: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1999. 116., 119. o.)

³⁴ Itt szeretnék köszönetet mindani Réthelyi Orsolyának a szakirodalom megszerzésében nyújtott segítségért; Arany Krisztinának az olasz szöveg (harmadik dokumentum) olvasatáért; Szende Katalinnak és Kubinyi Andrásnak a szöveg egészét érintő észrevételeiért és Veszprémy Lászlónak a fordításért és a latin szöveg átolvasásáért.

[fol. 252r] Qui in bello perierunt

Dominus Ladislaus Zalkanies, archiepiscopus Strigoniensis, primas regni
 Dominus Paulus Thomori, archiepiscopus Colocensis, generalis capitaneus
 Dominus Franciscus Perini, episcopus Varadiensis, filius palatini defuncti
 Dominus Philippus More, episcopus Quinqueecclesiensis
 Dominus Blasius Paxii, episcopus Jauriensis
 Dominus Franciscus Chaholii, episcopus Chanadiensis
 Dominus Georgius de Palyna, doctor, episcopus Boznensis

Ex episcopis ex prelati evaserunt

Domini Zagrabiensis, Vaciensis, Nitriensis, Sirimiensis, qui et cancellarius, item
 episcopus Segniensis

Non interfuerunt

Domini Agriensis, Transilvaniensis, Tininiensis

Ex secularibus perierunt

Georgius, comes Scepusiensis, frater vayvode Transsilvaniensi, capitaneus generalis
 collega domini Colocensi

Joannes Dragffy, iudex curie regie, quod secundum est post palatinatum in regno
 offitium

[fol. 252v] Barones:

Ambrosius Sarkan, comes Zaladiensis
 Franciscus Orzagh, comes et³⁶
 Petrus Korlathkewii, magister curie regie
 Andreas Trepka, magister curie regie
 Antonius Palochii, comes
 Gabriel Perini, comes
 Mathias Zlinii, comes de Frangepanibus
 Franciscus Hampo
 Sigismundus Banffy
 Thomas Zeechii, comes
 Laurentius Banffy
 Joannes Batthiany, cubicularius

³⁵ A dokumentumok itt következő jegyzeteiben a normál (álló) betűs részek kifejezetten a közölt szövegekre vonatkoznak (kihagyások, beszúrt, margóra írt szavak az eredetiben). A dőlt betűs részek az egyéb hivatkozások, illetve magyarázatok elkülönítésére szolgálnak.

³⁶ *Linea om. Acta Tom.*

Simon Horwath, magister pincernarum
Nicolaus Tharchay, capitaneus, cubicularius
Georgius Orlowchych, capitaneus Segnensis
Joannes Paxii, comes Tholnensis
Franciscus Balassa, comes
Michael Fekethew, cubicularius, captus³⁷
Bartolomeus Maytini, cubicularius prefectus³⁸
Annone³⁹ captus, frater Pauli Bakyth⁴⁰
Stephanus Aczel, castellanus Poseniensis

[fol. 253r] Primores ex nobilibus cum cubicularibus et aulicis regiis circiter vi^c, si non plures⁴¹

Secretarius regius unus, Ladislaus Thot Budensis⁴²

Equitis quot milia perierunt, vix possumus adhuc coniiicere, debent esse ad vi milia⁴³

Peditum xii millia⁴⁴ cum suis capitaneis

Equorum currulium circiter xv millia

Curruum quinque milia

Tormenta maiora bellica lxxxv

Minora, que nos barbatos Pragenses appellamus, vi^c 45

Naves onerarie ii^c 46

Interfecta prope Strigonium rusticorum v millia

Partim capti, partim interfecti per Hungariam in diversis locis usque ad ii^c millia⁴⁷

Ex secularibus dominibus redierunt

Barones:

Stephanus Bathor, palatinus

Franciscus de Bathiani, banus Croatiae

Petrus Perini, comes Themesiensis

Andreas de Bathor, comes

³⁷ *Sub titulo Capti Acta Tom.*

³⁸ *Sub titulo Capti Acta Tom.*

³⁹ *Manojló (?) Bakics*

⁴⁰ *Annone captus om. Acta Tom.; additur Franciscus Czaki Acta Tom.*

⁴¹ *Circiter quingenti Acta Tom.*

⁴² *Ladislaus Toth Budensis om. Acta Tom.*

⁴³ *Ad milia quatuor Acta Tom.*

⁴⁴ *Decem milia Acta Tom.*

⁴⁵ *Quingenta Acta Tom.*

⁴⁶ *Palacký legit 200, ego lego 150. Vide Palacky, F.: Literarische Reise c. d. p. 66.; ducente Acta Tom.*

⁴⁷ *Palacký legit 200 000, ego lego 150 000. Vide Palacky, F.: Literarische Reise c. d. p. 66.; ad ducenta milia Acta Tom.*

Ladislaus More, magister dapiferorum
Emericus Orzagh, magister cubicularium, comes
Joannes Banffy, comes
[fol. 253v] Petrus Erdelii
Joannes Thazii
Gaspar Raskaii

Non interfuerunt prelio ex secularibus

Dominus vayvoda Transilvaniensis
Georgius de Bathor, magister agazonum regalium, valitudinarius
Sigismundus de Lewa, comes et baro, valitudinarius⁴⁸
Michael Orzagh, valitudinarius
Gaspar Somii
Gaspar Horwath, magister dapiferorum
Joannes Hampo,⁴⁹ relictus ad custodiam Sclavonie
Ex comitibus Croatie nullus interfuit preter Mathiam Zlinii supradictum, quia tarde
venerant
Despotus Rascie, deputatus ad custodiam Posege

2.

Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 3924. fol. 257r-v.

[Figura della partita del Re de Buda contro il Turco dell Anno MDXXVI et delle genti et provisioni che ha seco]

Erano in tutto circa 4000 cavalli nel ordine sopradetto, e fantaria circa 3000 o poco piu, et ogni 10 fante ha il suo carro di victuaglia, delli quali fanno castra fortissima, et serronsi dentro come in uno castello etc., e ogni cinquanta fante hanno la loro bandiera, o puoi ce la bandiera principale in mezo.

Fra questi fanti furono 1000 di Nostro Signore benissimo inordine, e 1000 sono venuti a Strigonia pur di sua Santita, e 2000 saspectamo ognhora di Pollonia.

Questa e la gente, con la quale la Maiesta del Re si e partita da Buda, e andra sino a Tholna, che e a meza via verso Bellgrado, dove ha ordinata sua Maiesta vengha tuttol regno: sono in ordine sino a questo di 50 mila cavalli, li quali tutti saranno con sua

⁴⁸ *Linea om. Acta Tom.*

⁴⁹ *Czapo vel Gappo Acta Tom.*

Maiesta a Tholna, come loro e comesso fra X di e di Bohemia e altri stati pertinenti alla corona ungarica venghono anchora circa XVI mila fanti ben armati.

Lordine della fantaria e questo.

Piglono quelli thargoni grossi e fanno uno mezo tondo chinati un poco, e drietto a questi sono gli armati darne bianche con una meza picha, e sono circa 30 (o ver 40)⁵⁰ huomini, li quali stretti in sieme, fanno una cosa fortissima, et drietto a costoro sono scopetieri tutti, opt: et di mille fanti fanno 3 battiglioni o quatro al piu, et e una cosa fortissima.

Dipuoi hanno carra assai, e con quelli sono circondati, e fanno como uno muro dintorno⁵¹, dimodo et cavallo nisuno, ne puo saltare ne entrare. Et tutti sono congionti in sieme quei carri, e fra carra ponghono lartaglaria grossa, la quale batte per fianchi et dogni banda done voglino, et e cosa mirabile a videre, come in uno subito hanno fatti questo loro campare, che in uno medemo tempo, fanno uno muro delli carra, et lo squadrone della gente inanti.

Sara gente assai e fortissima, purche sia a tempo in sieme.

Intendo che fra XV di sara qua tutta.

Reverendissimo monsignore mio, supplico vostra signoria reverendissima mi perdoni, sio sono presumtuoso, o ver men discreto, in mandar questa cosa, la quale se essa non gli piacera, sia per non scripta, e a quella humilliamente mi racomando.

[fol. 257v] A di 20 di luglo 1526. Re si parti da Buda contra Turchi, a hore 17.

[*in hoc loco additur imago exercitus regii*]

A di 20. di luglo 1526. a hore 17. o incirca, la Maiesta del Re si parti da castello tutto armato con uno saghio di tela doro leonato di sopra.⁵² Rachamato per tutto in su liste doro; la fede, e cossi tuttol fornimento del cavallo richissimamente fatto, donatogli dalla Regina; e quando fu alla chiesa di sant Sigismondo, smonto, e fece al quanto oratione inante laltare grande, e di puoi usci da Buda con questo ordine:

- 1° ordine Primo circa 600 fanti Bohemi, Moravi e Slesi.
- 2 ordine Cavalli leggieri bellissimi, fortissimi, circa 2500.
- 3 ordine Cavalli armati fin al ginocchio bene con la loro lancia, vestiti di leonato e verde una parte circa 600 cioe saghioni sopra larme.
- 4 ordine Baroni, nobili, signori alcuni.
- 5 ordine Re, armato sino in terra, circumdato da 50 fanti Tedesci vestiti di leonato rosso e bianco, con certaltri Ungari, e questa e la guardia.
- ordine 6 Il stendardo regale.

⁵⁰ *In margine, ms.*

⁵¹ Dintorno dintorno *ms.*

⁵² Di sopra *in margine, ms.*

ordine 7 Quattro cavalli, con 4 ragazzi, mai viddi la piu bella cosa di coperte di cavalli, tutti armati, pertinenti alla persona dela Maiesta del Re.

ordine 8 Cavalli armati darne bianche in sagioni di piu divise, circa 600.

ordine 9 La fantaria da lato con la sua arteglaria e dipuoi sequendo con

10 ordine carra circa 800 di victuaglia, che sono ripari loro dove stanno fermi, con le loro donne et masharicie.

3.

Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 3924. fol. 341r-v.

Magnifice domine, michi graciose. Ex quo in Consilio Regio decretum est, ut officio magistri bombardarum seu ingeniorum fungi debeam. Primo opto uno mense fl. L in veteri moneta, vel III novos denarios pro uno antiquo computandos. Preterea duas vestes, unam videlicet estivalem et alteram hiemalem.

Item quatuor fabris, cuilibet uno mense fl. VIII in antiqua moneta, vel III denarios pro uno veteri computandos. Magistro tamen fabrorum denarios vigintiquinque plus dare cogor.

Item duobus famulis artis seratorie cuilibet uno mense eciam fl. VIII in veteri moneta, vel III denarios novos pro uno antiquo computandos. Magistro vero XXV denarios ultra.

Item quatuor famulis artis carpentarie,⁵³ cuilibet uno mense fl. VIII in antiqua moneta, vel III denarios pro uno veteri. Magistro quoque vigintiquinque denarios plus.

Item duobus famulis artis curriparie,⁵⁴ uni per unum mensem fl. VIII in veteri moneta, vel tres novos denarios pro uno antiquo computandos. Magistro vero vigintiquinque denarios ultra.

Item magnificencia vestra oportet bombardas et ingenia fundi facere.

Item primo quatuor khorthwu.

Item nulla bombardarum, que foris seu sub dio iacent, ad campum vel rupcionem murorum valet.

Item pro una chiiga fl. XXII in veteri moneta.

Item pro uno fune ad eandem chiigam fl. XII in antiqua moneta.

Item unum follem pro flor. X in veteri moneta.

Item uni fusori de uno centenario fundendo dantur fl. III in antiqua moneta.

Item ante incepcionem laborum opto ad duos menses salarium.

Item cogor cuilibet famulorum tam artis fabrilis, quam aliis famulis ante incepcionem laborum ad duos menses salarium dare et eciam expensa huc Budam versus solvere.

⁵³ Carpentar. *ms*

⁵⁴ Curripar. *ms* (pro duo famuli-curriffices)

Supplico igitur magnificencie vestre, dignetur pecuniam pro carbonibus, lignis, aqua, que ad hoc pertinent, dare et quod ipsi dominus Marcus Croacus magister agazonum ac Christophorus Woytty omnia instrumenta, que iidem sub potestate, seu manibus eorum habuerunt, mihi ad manus meas dentur. Ne ipsi famuli, cum huc Budam venerint, ociosi vadant, quia eque accipiunt mercedem, quum non laborant, ac si laborarent, et ut eo commodius labores continuare possim.

[fol. 341v] Preterea supplico eidem magnificencie vestre, quatinus eadem apud regiam maiestatem instare dignetur mihiq[ue] subsidio adesse, ut sua maiestas servicia mea per certos annos maiestati sue exhibita et usque modo insoluta, persolvenda dignetur. Nam fere ob multa debita in extremam paupertatem deveni, quod erga eandem perpetue inservire et promereri studebo.

Est magnificencie vestre
obsequiosus
Johannes Mauthier, regie
maiestatis bombardarius

Cum questa dispesa se porriuntur preparare un quar.o, sei carette di artellaria, di qui a quar.o, sej mesi pensi vostra signoria como va il resto.

di vostra signoria reverendissima
servitore
lo barone del Burgio

4.

Archivio Segreto Vaticano, Arch. Concist., Acta Vicecanc., vol. 3.

[fol. 109r] [20. Aprilis 1526]⁵⁵

De rebus Ungaricis

Reverendissimus dominus cardinalis Cibo diaconus legit litteras serenissimi regis Ungarię ad sanctissimum d. n. et sacrum collegium scriptas sub datum⁵⁶ (*sic*), quibus significabat adventum magni Turci et magna manu Ungariam invasuri, quod omnibus molestum fuit, et presertim sanctissimo d. n., qui consuluit reverendissimos dominos, quid agendum videretur in tam gravi negotii, et discussa materia fuit conclusum, ut mitteretur aliqua pecuniarum summa ad ipsum regem, eum hortando, ut armo non

⁵⁵ *Sunt in principio omnium conscriptionum haec verba:* Rome die [datum] MDXXVI fuit consistorium [nonnumquam adduntur: in Castello sancti Angeli] et expedita fuerunt infrascripta.

⁵⁶ *Inter 24. Marcii et 13. Aprilis. Vide Artner Edgár: „Magyarország mint a nyugati keresztény művelődés védőbástyája.” Collectanea Vaticana Hungariae I/1. Budapest – Roma, 2004 (=CVH I/1). nr. 136, 137, pp. 176–179.*

deficiat, quoniam sedes apostolica pro eius defensione, quicquid poterit, expositura est vocarenturque oratores omnium principum christianorum eisque notificaretur, quo in periculo res Ungarica versetur, ut suis principibus notum faciant et imminenti periculo providere possint.

[fol. 111r] [7. Maii 1526]

Sanctissimus d. n. fecit verbum de imminenti periculo rerum Ungaricarum ob adventum exercitus Turcharum versus illud regnum, et proposuit nonnulla valde necessaria pro conservatione illius regni et totius christiane religionis. Deinde fuerunt lecte littere⁵⁷ regis Ungarie ad sanctissimum d. n. et sacrum collegium reverendissimorum dominorum per reverendissimum dominum cardinalem Cibo diaconum cardinalem, quibus continebatur huiusmodi adventum exercitus Turcarum ad invadendum et occupandum regnum Ungarię et quod iter arripiebat per viam Sirenni.⁵⁸

[fol. 112r] [16. Maii 1526]

De rebus Ungaricis

Reverendissimus dominus cardinalis Cibo diaconus legit litteras⁵⁹ nuntii apostolici apud regem Ungarie existentis, quibus significabat adventum Turcarum ad invadendam Ungariam, et quod dicti Ungari sunt parati dare argentum ecclesiarum pro defensione et quod episcopus Colocen. est declaratus generalis capitaneus exercitus Ungarorum.

Item prefatus reverendissimus cardinalis legit litteras communitatis Ragusine, quibus significabatur idem de adventu Turcarum contra Ungariam confirmando ea omnia, que scripta sunt per alios.

[fol. 114r] [1. Junii 1526]

De adventu Turcarum in Ungariam

Reverendissimus dominus Jano. cardinalis Cibo prior diaconorum legit litteras⁶⁰ nuntii apostolici apud regem Ungarię moram trahentis, quibus significabat adventum Turcarum in Ungariam, et quod vayvola (*sic*) provincie Transalpine⁶¹ iverat obviam magno Turco.

[fol. 115r] [13. Junii 1526]

De rebus Ungaricis

Reverendissimus dominus cardinalis Cibo prior diaconorum legit litteras⁶² nuntii apostolici directas sanctissimo d. n. sub datum Bude XXIII Maii 1526, quibus significabat comminationem magni Turci versus prefatum regnum Ungarie, et quod rex et omnes domini et populi cum omnibus eorum bonis et personis volunt resistere Turcis pro defensione dicti regni agentes gracias pro subsidio per sanctissimum d. n. misso, affirmantes, quod regnum illud semper fuit et est sub protectione sedis apostolicę.

⁵⁷ Fortasse CVH II. nr. 137, pp. 178–179. 13. Aprilis.

⁵⁸ Via ad Sirmium (Srijem, Szerémség).

⁵⁹ Fraknói V.: Relationes i. m. (=MVH III/1) nr. 94, pp. 367–370. 25. Aprilis.

⁶⁰ MVH III/1. nr. 95, pp. 370–372. 9. Maii.

⁶¹ Pro vayvodae Valachiae.

⁶² MVH III/1. nr. 99, pp. 382–387.

[*fol. 115v*] [18. Junii 1526]

De rebus Ungaricis

Reverendissimus dominus cardinalis Cibo legit litteras⁶³ nuntii Ungarie sub datum Bude ultima mensis Maii MDXXVI, quibus significabat magnum Turcham esse in castris cum tricentis milibus armatorum, et Ungariam versus venire volebat et cum Ungaris et aliis, qui cum eo pugnant, pugnare volebant, pugnare intendebat.

[*fol. 116v*] [25. Junii 1526]

De rebus Ungarię

Reverendissimus dominus cardinalis de Cesis legit litteras⁶⁴ nuntii Ungarie sub datum 5 Junii significantes tyrannum Turcarum ad Ungariam cum magno exercitu venientem, et quod omnes contribuere pro subventionem regni Ungarię.

[*fol. 117v*] [4. Julii 1526]

De rebus Turcarum

Reverendissimus dominus cardinalis de Cesis legit litteras⁶⁵ nuntii Ungarię et civitatis Sibiricę. ac archiepiscopi Colocen., quibus significabant statum rerum Turcarum, significantes Boemos dataros quinque millia peditum, pro defensione huiusmodi, et dictus nuntius facturus erat nomine sancte sedis apostolice quattuor millia peditum.

[*fol. 118v*] [13. Julii 1526]

Reverendissimus dominus cardinalis de Cesis legit litteras⁶⁶ nuntii Ungarice sub datum Bude XVIII Junii 1526, quibus significabat Turcarum tyrannum venientem personam contra Ungariam, et quod Tartari veniunt contra Poloniam.

[*fol. 119r*] [20. Julii 1526]

Reverendissimus dominus cardinalis de Cesis legit litteras⁶⁷ nuntii Ungarie sub datum prima Iulii, quibus significabat adventum Turcarum prope Belgradum, et quod aque destruxerunt pontem factum super flumen Savi a Turcis.

[*fol. 119v*] [27. Julii 1526]

De Turcis

Reverendissimus dominus cardinalis de Cesis legit litteras⁶⁸ nuntii Ungarie et reverendi domini archiepiscopi Colocen. sub datum Bude decima mensis Julii, quibus significabat, quod magnus Turchus est intra Belgradum cum magno exercitu, et quod pars exercitus est citra flumen Savii.

[*fol. 120r*] [8. Augusti 1526]

De rebus Ungaricis

Reverendissimus dominus cardinalis de Cesis legit litteras⁶⁹ nuntii apostolici apud regem Ungarie, quibus significabat Turcarum tyrannum communi omnium extimatione

⁶³ *MVH III/1. nr. 101, pp. 388–391.*

⁶⁴ *MVH III/1. nr. 102, pp. 391–393.*

⁶⁵ *MVH III/1. nr. 103, pp. 394–398. 13. Junii.*

⁶⁶ *MVH III/1. nr. 104, pp. 398–401.*

⁶⁷ *Deest in MVH III/1.*

⁶⁸ *MVH III/1. nr. 111, pp. 414–417.*

⁶⁹ *Fortasse MVH III/1. nr. 117, pp. 431–433. 31. Iulii.*

non totum regnum, sed partem hac estate invasurum. Pechvaradim oppidum iam ob-
sedisse, quoniam presidia militum ex pecuniis sanctissimi d. n. non dum conducta et
quod principes rursus decreverant scribendum esse principibus christianis, ut collabenti
regno succurrant.

[*fol. 120v*] [17. Augusti 1526]

De rebus Ungaricis

Reverendissimus dominus cardinalis de Cesis legit litteras⁷⁰ domini archiepiscopi
Colocen. et reverendi nuntii Ungarie, quibus significabant Magnum Turcam cepisse ex-
pugnare regnum Ungarie.

Necnon legit alias litteras christianissimi Francorum regis ad sacrum collegium scrip-
tas, quibus promittebat se facturum quicquid in se erat contra infideles et perseveraturum
in liga cum sanctissimo d. n. et aliis principibus christianis, et erga sanctam matrem eccle-
siam filialem obedientiam promittebat ponendo magnam spem in prudentia et bonitate
sanctissimi d. n.

[*fol. 121r*] [24. Augusti 1526]

De rebus Ungarie

Reverendissimus dominus cardinalis de Cesis legit litteras⁷¹ regis Ungarie ac etiam
nuntii apostolici, quibus significabant ipsum Turcam et eius exercitum iam oppugnare
Ungariam, et dominus Franciscus Masurpinus⁷² orator regis addidit Turcarum tyrannum
iam cepisse castrum Petri Varadini et multa loca, adeo quod acquisivit unam provintiam
spatio centum miliaria inter flumina Savi et Dragi, et idem etiam scripsit nuntius.

[*sequuntur duo consistoria sine rebus Ungaricis*]

[*fol. 122v*] [19. Septembris 1526]⁷³

Littere serenissimi ducis Venetiarum de conflictu facto in Ungaria

Reverendissimus dominus cardinalis de Cesis diaconus legit litteras illustrissimi ducis
Venetiarum ad magnificum Dominicum Venereum⁷⁴ oratorem suum apud sanctissimum
d. n. scriptas, quibus significabat se ex multorum litteris percepisse die XXVIII mensis
Augusti 1526 magnum conflictum fuisse factum inter Turcarum tyrannum et Ungaros,
adeo magnum, quod Ungari cum suo rege debellati fuerant. In damnum maximum chris-
tiane fidei et periculum, quod dii advertant pro earum misericordia et dubitabatur de ad-
missione totius regni Ungarie, quod temporibus retroactis fuerat propugnaculum fir-
missimum pro fide christiana contra hanc immanem gentem, et de morte prefati regis
Ungarie dubitabatur.

Tunc sanctissimus d. n. lectis litteris cepit deplorare conditionem nostrorum tem-
porum, dixitque nullum presentaneum remedium his tantis malis fore, quam si fieret pax
et concordia inter principes christianos et propterea sua sanctitas decreverat personam
suam exponere, ut decet optimum pastorem pro grege suo, et ire cum non nullis trire-
mibus barchinonam versus cesaream maiestatem non dubitabatque illam maiestatem

⁷⁰ *MVH II/1. nr. 120, pp. 436. 5. Augusti.*

⁷¹ *MVH II/1. nr. 122, pp. 437–438. 6. Augusti et CVH II/1. nr. 143, pp. 187–188. 5. Augusti.*

⁷² *Francesco Marsupini, orator Ludovici regis Romae ab an. 1517.*

⁷³ *E codice Barb. lat. 2868 edidit Jenšovský, B.: Knihovna c. d. p. 23.*

⁷⁴ *Domenico Venier, orator Venetiarum Romae an. 1526.*

omnia facturam esse, que ad honorem Dei optimi maximi et totius christianitatis essent profutura, quoniam semper cognoverat ipsam maiestatem summa religione prudentia perditam esse, et ita de consilio fratrum huiusmodi profectionem decrevit, quam certis de causis impresentiarum publicavi prohibuit.

[fol. 123r] [28. Septembris 1526]⁷⁵

De regno Ungarię

Sanctissimus dominus noster fecit verbum de amissione et iactura facta de regno Ungarię, quod Turcarum tyrannus armis occupaverat, deflens huiusmodi tempora, ostendens nisi per reges christianos, quibus opes sunt, provideatur, maiora damna christiane fidei ventura, deplorando calamitates, devastationes, que secute sunt in illo regno, hortando reverendissimos dominos, ut vellent in tantis malis ei consilio et auxilio adesse, affirmans pro fide Christi nihil pretermisurum etiam si vitam ipsam exponere deberet, ut tanti omnino periculo et calamitati succurratur, his dictis reverendissimi domini libenti animo se obtulerant sue sanctitati, et ea omnia facere, et quecunque onera subire, prout videbitur expedire non parcentes laboribus neque expensis, dictumque fuit per aliquos reverendissimos dominos, ut sua sanctitas omnes ingenii nervos ad id ipsum tenderet, ut pax et concordia inter principes componeretur, et interim providere, ne quid res publica christiana pateretur. Ipsique reverendissimi obtulerunt se personaliter cum eodem sanctissimo d. n. et aliis principibus christianis ad bellum contra Turcas proficisci.

[fol. 124r] [28. Septembris 1526]

Primo non sine lachrimis

Sanctissimus d. n. fecit verbum de iactura regni Ungarię, quod Turcharum rex Maometanus armis occupaverat dubitabatque, nisi reges christiani expergisserentur maiore futura memorando calamitates devastationes ruynas civitatum et locorum illius infelicis et miseri regni, hortando reverendissimos dominos, ut vellent in tantis malis rebus et urgentissimisque periculis ei consilio et promittens pro fide christiana nihil pretermisurum auxilio adesse et prefati reverendissimi libenti animo se obtulerant, etiam si vitam ipsam exponere deberet, ut subveniati tante sue sanctitatis et ea omnia facere et subire, pro ut videret sue sanctitati et inter alias fuit dictum, ut primo et ante omnia, quod tractanda erat, pax et concordia inter christianos principes et interim providere, nequid res publica christiana pateretur ipsique reverendissimi obtulerunt se personaliter cum eodem sanctissimo d. n. et aliis principibus christianis ad bellum contra ipsos Turcas proficisci, et nullis rebus parcere pro fide religione christiana.

[fol. 125r] [1. Octobris 1526]

De amissione regni Ungarię

Sanctissimus d. n. significavit se habuisse litteras de amissione regni Ungarię et quod regina Ungarię fugiens manus hostium imminentium non potuit habere receptum in civitate sua Posnanien.⁷⁶ adeo, quod fuit coacta recipere se ad civitatem Viennen.

De rebus Ungarię

Reverendissimus dominus cardinalis Cibo diaconus legit nonnullas litteras scriptas ad sanctissimum d. n. de morte regis Ungarię et multorum dominorum, et quod fuit con-

⁷⁵ *E codice Barb. lat. 2868 edidit Jenšovský, B.: Knihovna c. d., p. 23.*

⁷⁶ *Sic ms.; recte Possonian.*

flictus ultra Dragum flumen, et debellatis Ungaris magnus Turchus posuit sedem suam in civitate Bude circha flumen Danubii.

[fol. 127r] [17. Octobris 1526]

De rebus Turcarum

Reverendissimus cardinalis Cibo prior diaconorum legit litteras ex Venetiis scriptas magnifico domino Dominico Venereo oratori illustrissimi domini Venetorum, quibus significabat tyramnum Turcarum misisse oratores suos ad reginam Ungarię existentem apud Possonium ad condolendum de morte regis Ungarię eius mariti.

Legit etiam exemplum litterarum dicti magni Turci senatui Veneto scriptas, quibus significabat victoriam habitam contra Ungaros et ipsi senatui congratulabatur.

[fol. 130v] [16. Novembris 1526]

De electione archiducis in regem Boemię

Fuit factum verbum de rebus Turcarum in Ungaria et Syria (*sic*), et de electione regis Boemię in personam Ferdinandi archiducis Austrie ob mortem, que secuta est regis Ungarie in conflictum contra Turcas, qui erat rex Ungarie et Boemię.

[fol. 136r] [7. Januarii 1527]

Littere illustrissimi domini Jo[anni]. vayvode ad sanctissimum d. n. de electione de se in regem

Reverendissimus dominus cardinalis de Cesis diaconus legit litteras illustrissimi domini Johannis vayvode, qui se pro regem Ungarię gerebat, sub datum decima sexta novembris in oppido (*sic*) ad sanctissimum d. n. scriptas, quibus significbat electionem de se factam in regem Ungarię per barones et primatos illius Regni, promittens filialem observantiam erga hanc sanctam sedem et sanctissimum d. n. Condolens mortem serenissimi domini Ludovici olim regis Ungarie in bello contra Turchas defuncti, pro cuius qui corpus prefati regis magna diligentia anima decreta sunt a sanctissimo d. n. quesitum et repertum humaneum, honorifice curavit exeque in capella more solito.

Protestatio nomine archiducis

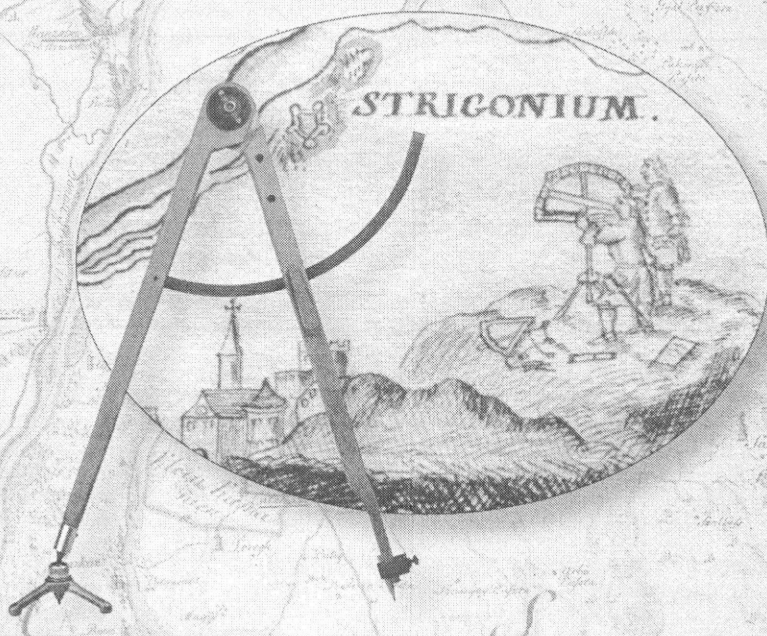
Reverendissimus dominus cardinalis Sanctorum Quattuor⁷⁷ protector serenissimi domini Ferdinandi Austrie archiducis electi regis Boemię fuit protestatus, quod non fieret aliquid in periditium prefati archiducis, cum ipse archidux sit electus et ipse in regem Ungarię, et pretendat ad eum regnum ipsum pertinere pleno sare, et sanctissimus d. n. admisit dictam protestationem. Cum sua sanctitas non intendat preiudicatur iuribus alicuius prout in dicta responsione eidem domino Jo[anni]. vayvode fienda aparere poterit.

[fol. 137v] [24. Januarii 1527]

Sanctissimus d. n. fecit verbum de nuntio apostolico destinando ad regem Ungarię, ut moris est, et fuit conclusum, ut mitteretur.

⁷⁷ Lorenzo Pucci, *aeque protector regni Poloniae ab an. 1514* (vide Wojtyska, H. D.: *Acta II. c. d., nr. 32.* p. 278–279).

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM KÖNYVTÁRA



JANKÓ ANNAMÁRIA

Magyarország
katonai felmérései
1763–1950

Argumentum

VITA

R. VÁRKONYI ÁGNES

TÖRTÉNETÍRÁS, KRITIKA ÉS EMLÉKEZET*

Posztmodern célkeresztben a mohácsi csata – mondhatnám hatásvadászó változatban megfogalmazva, de erre nincs szükség, mert Gyáni Gábor vitaindító előadása izgalmas, fontos kérdésekkel foglalkozik. Ismeretes, hogy Hayden White-nak a posztmodern történet-szemlélet alapelveit az előzmények után összefoglaló műve, a *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe* 1973. évi megjelenése idején nagy feltűnést keltett a kutatók, a gyakorló történészek kritikái miatt is.¹ Azóta fellendült az episztemológiai irodalom, és nyilvánvaló Keith Jenkins megállapítása: a posztmodernizmus nehéz közeg.² Alapelve, hogy a történelem nem más, mint a múlt tényei alapján a történészek diskurzusaiban kialakított narratívum, következésképpen a történelem nem azonos a múlttal, kevésbé érvényesül a hagyományos vagy a különböző modern irányzatok jegyében dolgozó történetírói gyakorlatban. Ezért is jelentős fejlemény, hogy a *Hadtörténelmi Közlemények* kerekasztal beszélgetését a hadtörténetírás elméleti kérdéseiről a posztmodern szemlélet avatott legjobb magyarországi szakértője, a XX. század kutatója a középkor és a kora újkor határán történt esemény, a mohácsi csata történeti leírásai elemzésével indította. Három jelentős írást vetett mikroszkopikus vizsgálat alá. Brodarics István (1470 k.–1539), a kortárs és a két XX. századi történetíró, Szakály Ferenc (1942–1999) és Perjés Géza (1917–2003) leírásait a mohácsi csatáról abból a szempontból vizsgálja, hogy mennyiben igazolják a teória érvényességét. „A csata eseménye szolgál elméleti tépelődésünk empirikus bizonyító (!) anyagául.” Kérdései nagyon is időszerűek, átfogó jellegükkel messze túlmutatnak a hagyományosan értelmezett hadtörténeten. Vajon a történeti esemény a forrásokból egyáltalán megismerhető-e? Elbeszélhető-e egy esemény vagy eseménysor „hitelt érdemlő módon”?³

Valójában a „kihívás” a történettudomány ismeretelméleti alapkérdését rejti magában. Kísérletnek sem mindennapi, hogy ez az általános történetelméleti kérdés posztmodern interpretációban, a mohácsi csata ürügyén került annyi korábbi vizsgálat, kétely, elemzés után ismét mérlegre.⁴

*A „Történetírás – hadtörténetírás. Paradigmák, utak és módszerek” címmel a Hadtörténeti Intézet 2005. október 7-én megrendezett vitauülésén elhangzott hozzászólás bővített, dokumentált változata.

¹ A vita áttekintése Gyáni Gábor vitacikkében jelzett irodalom. Különösen *Gyáni Gábor*: Történelem: tény vagy fikció? In: *Uő*: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Budapest, 2000. 48–70. o. Továbbá: *Deák Ágnes*: A történelem, mint veszélyeztetett faj? Víták a posztmodern történetírásról. *Aetas*, 1994/3. sz. 155–161. o. Sajnálom, hogy a vitán Deák Ágnes nem volt itt.

² *Keith Jenkins*: Rethinking History. Routledge, London–New York, 1994. 59. o.; *Uő*: On 'What is History?' From Carr and Elton to Rorty and White. London, 1995.

³ *Gyáni Gábor*: Elbeszélhető-e egy csata hiteles története? *Metatörténeti megfontolások. Hadtörténelmi Közlemények*, 119 (2006). 121. o.

⁴ A mohácsi csata történetének historiográfiája: Mohács. (Szerk. *B. Szabó János*.) Budapest, 2006.

Mint hozzászólásra meghívott kutató eljáróban illő hangsúlyoznom, hogy nem vagyok a mohácsi csata korának szakértője, és hadtörténésznek sem nevezném magamat. Messze állok attól is, hogy otthonos legyek a posztmodern problematikában. Bár már csak a kutatótörténész létállapotával járó természetes kíváncsisága, kalandvágya ösztönzésére is, nagy érdeklődéssel olvasom a posztmodern történetelméleti írásokat és a körülötte zajló hazai és külföldi irodalmat. Annál is inkább, mert rengeteg XVII–XVIII. századi s historiográfiai szöveg ment át és megy át rendszeresen a kezemen, következésként állandóan szembesülök szemléleti és módszertani kérdésekkel. Közismert, mégsem árt, ha utalok rá, hogy a posztmodern csak az egyike a történetírás megújításával foglalkozó irányzatoknak. Hayden White és követői, elveinek továbbfejlesztői sok, más modern történet szemléletben ugyancsak eleven kérdést is felvetnek, s vitáik is kölcsönösen hatnak egymásra. Végül: a XX. század történész-nemzedékei folyamatosan élték meg, ahogy történelemmé váltak a tegnapok, térségünkben különösen gyorsított felvételben pergette elénk újabb és újabb arculatát a múlt, s alig követhető heves intenzitással rendeződtek át a szellemi csatateretek. Amit Benedetto Croce valahogy úgy fogalmazott meg, hogy minden történelem XX. századi történelem is. A forrásismeret bonyolult követelményével már egyetemista koromban, főleg Hajnal István előadásain találkozhattam, majd mint kezdő kutató szembesültem, amikor egy évvel megjelenése után, az akkori elzárt világunkban csodával határos módon, kezembe került E. H. Carr 1961-ben megjelent műve, és lelkes, de kevés sikert arató ismerttetést írtam róla.⁵ Ezek a körülmények eleve meghatározzák, hogy a vitaindító előadás ismeretelméleti kérdését az általános történetkutatói gyakorlat szempontjából látom időszerűnek és továbbgondolásra érdemesnek.

A történetírás

A történetírás és a múlt viszonyát vizsgálva aligha mellőzhető az a kettős dinamizmus, amire újabban Paul Ricoeur is utalt, s amely a háborúk megismeréséről a legrégebb időktől kezdve szakadatlanul tárja elénk a tanúságtevők szövegeit. Egyrészt a történetírás belső fejlődése, másrészt a történetíró alakító kor, felhalmozódott forrás- és emlékanyagával és tapasztalataival. Indokolt, hogy Gyáni Gábor vizsgálati terepül „a csata eseményé”-t választotta. Annak ellenére, hogy a kora újkorban a csaták hosszabb vagy rövidebb távú folyamatokba, stratégiai és taktikai elgondolásokba illeszkednek. Viszont végigtekintve a csata-történetek hosszú láncolatán, némileg érthető, hogy a történetírás elméleti kérdéseivel foglalkozó szerzők miért vették példáikat gyakran a harcmezők véres eseményeiből. Valószínű, hogy a csaták történetének újabban tapasztalható tudományos reneszánsza nincs összefüggésben az elszaporodott számítógépes csatajátékokkal, viszont a töretlen társadalmi érdeklődés aligha mellőzhető.

A kérdés, hogy elbeszélhető-e egy csata hiteles története, nem új. Lehet, hogy valóban a posztmodern nyomán „vált igazán tudatossá a szaktörténészek körében”, de megfordítva is érvényesnek tűnhet. Bármely közösséget úgyszólván az idők kezdetétől foglalkoztatnak csatái, de aligha van történeti esemény, amely győztesnek és vesztesnek egyaránt ravasz

⁵ R. Várkonyi Ágnes: E. H. Carr: What is History? (London, 1961). *Világtörténet*, 1964. 2–3. sz. 113–116. o. Vö. Tóth Árpád: Mi a történelemelmélet? E. H. Carr: Mi a történelem. *Aetas*, 1995. 1–2. sz. 308. o., 3. jegyzet.

csapdákat vetve a megismerés, értelmezés nehezebb feladatai elé állította volna az utókort. A kérdést pedig eleve nemleges válasz hangsúlyával is fel lehet tenni, s ily módon egerutat kínálunk a történeti kutatások nehézségeivel megküzdeni rest vagy képtelen szerzőknek, s szabad teret a minden szakmai kontrollt mellőző fantazmagóriáknak.

Kézenfekvő lett volna abban a ma is nyitott vitában, hogy a történetírás faktuális vagy fikcionális diskurzus, a Roger Chartier kérdéseire válaszoló Hayden White kijelentését idézni: „Az elbeszélő történetírásban a történésznek annak érdekében, hogy a »tényeket« az »elbeszélés«elemévé alakítsa”, Napóleont úgy teszi meg a történet szereplőjévé, hogy eljátszatja vele azt a szerepet, amit az elbeszélés funkciójában neki szánt.”⁶ Annál is inkább, mert azonnal kiderül: már Tolsztoj is hasonlót állapított meg a *Háború és béke* lapjain: a történészek eljátszották Napóleonnal a nagy hadvezér, a nagy politikus, a száz- és százévezrek csodált császára szerepét. A borogyinói csata előtti napon a terepszemléhez „nem kellett az a lángésznek nevezett, különös felsőbbrendű képesség, amellyel annyira szeretik felruházni Napóleont; de a történészek, akik később leírták ezt az eseményt, és azok az emberek, akik akkor körülvették Napóleont, és maga Napoleon is másként gondolkozott.”⁷ S ezzel a nagy csaták nagy hadvezére révén bent is lennének a kérdés sodrában. Ehelyett kitérőre kényszerülünk.

A vitaindító előadás a történelmi források valóságtartalmával kapcsolatos problémákat Marc Bloch több mint félévszázaddal ezelőtti írásából kiragadott részleteket idézve illusztrálja. Bizonyára nem gondolt rá a szerző, hogy ezzel akaratlanul téves látszatot kelt. Mintha az *Annales* egyik alapítója lenne a posztmodern szemlélet elődje. Csakhogy erről szó sincs! Ezek az idézetek, visszahelyezve Bloch eredeti gondolatmenetébe, a megelőző és következő részekkel együtt azt fejezik ki, hogyan kezelhetők a források és az emlékezesek, amelyek felszínes, formális felhasználásának veszélyeit a posztmodern teoretikusok is indokoltan hangsúlyozták. Viszont cáfolja a posztmodern szerintem végletes tételét, hogy a múlt valósága nem ismerhető meg, mert a történelem nem más, mint hogy a történészek elmondják az ilyen-olyan források tartalmát, anélkül hogy tudnák, miről is szólnak. Konkrétabban: a vitaindítóban idézett mondatok és szövegrészek Marc Bloch művének *Forráskritika* fejezetéből vannak kiragadva, ahol a szerző *A hazugság és tévedés nyomában* címmel hoz fel sokféle és nagyon árnyaltan elemzett példát különböző dokumentumokból. Mégpedig azért, hogy utána bemutassa a módszereket a töredékes emlékezesek, tévedések, megtévesztések, hamisítások, „suttyomban végrehajtott módosítások” kiszűrésére, hatástalanítására.

A „tanúbizonyosságok kritikája”, amelyet Bloch azóta is felülmúlhatatlan módon „kifinomult művészetnek”, „racionális művészetnek” nevez, éppen a különböző források valóságtartalmának ellenőrző vizsgálatait mutatja be. Többek között azt, hogy például Mabillon (1632–1707) hogyan alapozta meg kritikai követelményeivel a korszerű oklevéltant.⁸ Marc Bloch idézett írása a történetírók évszázados küzdelmét foglalja össze, hogy feltörjék a források zárait és eljussanak azok eredeti, hiteles tartalmához. Hosszú ez az út, és a gyűszűnyi sikerek állomásai között a forráskritikai munkát tengernyi melléfogás, kudarc és tévedés kísérte.

⁶ Roger Chartier: Quatre questions à Hayden White. *Storia della Storiografia*, 24 (1993). 133–142. o.; vö. Hayden White: A történelem terhe. (Összeáll. Braun Róbert. Ford. Berényi Gábor, Braun Róbert.) Budapest, 1997. 11. o.

⁷ Tolsztoj: *Háború és béke*. (Ford. Makkai Imre.) Budapest, 1954. II. k. 194. o.

⁸ Marc Bloch: *A történész mestersége*. Budapest, 1996. 61. skk., különösen 80–81. o.

Az előzmények pontosabb számbavételére figyelmeztet, hogy John Keegan idézett véleménye sem új a csataleírásokban gyakori heroikus, irodalmias stílus elítéléséről. Látsensz módon vagy nyilvánvalóan egyidős a történeti emlékezet s a történetírás történetével.

Idézek egy jeles gondolkozót: „...mindenki történetírónak csapott fel, mióta elkezdődtek a mostani események: a háború a barbárok ellen... úgy látszik, igaz a mondás, hogy 'a háború minden dolog atyja', ha ennyi történetírót nemzett egycsapásra.” De sokan a történetírást nem tudják megkülönböztetni a költészettől, beleviszik a költészet kellékeit. „A kitalált mesét, a magasztalást és az ezzel járó túlzásokat. Olyan ez mintha egy tagbaszakadt, tölgyfatestű atlétát pongyolába dugnánk, s rúzzsal, púderral, meg a hetairák többi szerével kennék be arcát.” Részlet Lukianosz *Hogyan kell történelmet írni* című művéből, a Kr. u . 162–166. évekből.⁹

Nagyot ugorva az időben, egy más jellegű heroizálást is szükséges megemlíteni. A kora újkor óriási változásokat hozott a történeti dokumentumok és a történetírás világában is. Világkép-váltás, reneszánsz, reformáció, nyomdászat, iskolahálózat mindmennyi új területet nyitott. Átalakultak a tér és az idő relációi, az államrendszerek, az értékrendek, a háborúk, a személyiség és a közösségek önértékei. Egyedül a hadügyi forradalomnak nevezett fejlemény új forráscsoportok arzenálját hozta létre: a csatákról közvetlen és közvetett módon hadiparancsok, hadművelési naplók, jelentések, tereprajzok, térképek, haditudósítások, mustrajegyzékek, seregszemlék, fegyverek, élelemraktárkészlet-leltárak, a túlélők, a tábori orvosok írásai, műszerei és a hadiszállítók elszámolásai tájékoztatnak. Kiképzés, ellátás, számvetés, szállítás nagyüzeme lett a háború, hadügyi intézményeivel, hivatalaival együtt, és a hadvezéreket a technika akkori nagy vívmányával, „perspectivával”, azaz látcsővel ábrázolják a metszetek. A hadviselés magas szintű tudománnyá fejlődött, kialakította szakágazatait és szakirodalmát. Zrínyi Miklós és Rajmondo Montecuccoli a korszak elméletileg is felkészült hadvezérei voltak, és a közöttük lévő ellentétet – amint Perjés Géza kimutatta – tévesen magyarázta a XIX. századi hadtörténetírás a „metodizmus”, egy nem is létező elmélettel.¹⁰ Gyakran nem a csatatereken fordul a kocka, hanem a képzettség, a felkészültség, az élelemhiány, a járvány, a diplomácia, a közvélemény s a békétárgyalások és ezer más körülmény döntötte el a győzelem és vereség esélyét. A forrásanyag hatalmas mennyiségű lett, tartalmában hihetetlenül változatos, minőségében egyenetlenné, sérülékennyé és nehezen kezelhetővé vált. Az archívumok, gyűjtemények, könyvtárak és titkos diplomáciai irategyüttesek önmagukban a valóság részei, miként a tárgyak, a pénzek, az épületek, festmények, műszerek és a gyorsan elavuló fegyverek is.¹¹ Igaz, így néma tanúságtevők. Megszólatatói a történetírók, nem független individuumok. Munkájukat különböző politikai horizontok határozzák meg.

⁹ Lukianosz: *Hogyan kell történelmet írni?* (Ford. Kapitány István.) In: Lukianosz összes művei. I. k. Budapest, 1974. (Bibliotheca Classica.) 590–591., 594. o.

¹⁰ Hausner Gábor: Zrínyi Miklós könyvtárának hadtudományi kötetei. In: *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére.* (Szerk. Uő.) Budapest, 2005. 247–259. o.– *Perjés Géza: A „metodizmus” és a Zrínyi–Montecuccoli vita.* *Századok*, 95 (1961). 4–5. sz. 507–535. o. és 96 (1962). 1–2. sz. 25–45. o.

¹¹ Az évszázad újdonsága, az uralkodói és a főúri udvarok gyűjteményei, a múzeumok a XVII. században már az ókori régiségekkel együtt őrzik a nemrég még divatos páncélok és fegyvereket. Vö. *R. Várkonyi Ágnes: A múzeum gondolata a felvilágosodás korában és a reformkorban.* *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője.* 6. (Szerk. Hausner Gábor.) Budapest, 2004. 19–20. o.

1663-ban Ferdinando Porcia herceg, I. Lipót császár Titkos Tanácsának elnöke, a szoros értelmében megvette Gualdo Prioratót, a francia szolgálatban álló történetíró. Priorato mindent megkapott: palotai szállást, magas honoráriumot, hatlovas udvari hintót, külön díjat és ajándékot, hogy ne kövessen el indiszkréciót. És ami különösen lényeges: anyaggyűjtők, fordítók, térképmetszők dolgoztak a keze alá. Megvalósult a cél: 1670–1674-ben elhagyta a nyomdát a császár története, „a könyv végére csatolt minden említésre került iratot, levelet és szerződést”, s mérnökök készítették el a várostromok, csaták, térképek méretarányos metszeteit. A korabeli dokumentumtömeg azt hivatott tanúsítani, hogy I. Lipót, az ifjú uralkodó rázza fel, szervezte meg Európát a török elleni háborúra, az ő műve az 1663–1664. évi magyarországi nemzetközi török háború, bár harcteret később sem látott soha, ő a háború hőse, halhatatlan.¹² Létrejött ennek az eljárásnak elméleti igazolása is. 1667-ben Rajmondo Montecuccoli a szentgotthárdi csatát megvívó császári főparancsnok, a kor elméletileg is képzett hadvezére, ekkor már a Haditanács elnöke fejtette ki a magyarországi török háborút leíró műve bevezetőjében a történetírásról elveit. A kiélezett politikai helyzetben, 1704-ben külön is kiadott *Memorialéban* hangsúlyozta, hogy történelmet csak a hatalom megtestesítői és a bizalmát élvezők írhatnak, mert ők jutnak hozzá az eredeti forrásokhoz. Akik a hatalmon kívül vannak, nem ismerhetik, ami valójában történt. Ezek a botcsinálta historiaszerzők, a megfizetett újságírók és azok, akik a hatalommal ellentétes véleményt fejtenek ki. Tanulságos egymás mellé tenni a szentgotthárdi csata osztrák, francia, német, magyar, török korabeli értelmezéseit. A vita változatai közül csak a szélsőséges eljárást említem: a háború történetében Zrínyi Miklós jelentőségét hangsúlyozó és győztes hadjáratát leíró Johann Heinrich Andtler 1665-ben valószínűleg Marseillesben megjelent röpiratát Bécsben nyilvánosan elégettették.¹³ Montecuccoli egyetlen hatalmat abszolútizál, miközben más hatalmak, más érdekkörök elvárásában más oldalról világítják meg ugyanazt az eseménysort, s a politika eszközévé lett történetírás a hadiesemények értelmezésében természetszerűleg eltérő álláspontokat alakít ki. Hasonló eljárással él általában a XVII–XVIII. századi udvari történetírás az uralkodók, hadvezérek, államférfiak adorálásában. XIV. Lajos udvari történetíróit Henry Thomas Buckle kegyetlen kritikával illette. A hirtelen fellendülő emlékirat-irodalomban, a pamfletok és nyomtatott hírlevelek lapjain a kritika ontja az ellentétes dokumentumokat és a vitriolba mártott tollal írt véleményeket. Ily módon virágzanak az ellentétes narrációk, nyilvánosan vitatják egymás leírásait, és nézeteket meghatározó erővel lép színpadra a megélt eseményeket történelemmé formáló teátrumon a közvélemény.¹⁴

Eközben folyik a gyötrelmes munka, hogy új utakat vágjanak a múlt megismeréséhez. Mabillon és társai, meghaladva a humanisták forrásvizsgálati eljárásait a független és a tudomány szuverenitását követelő szintre emelték a dokumentumok kritikáját. De ez csupán a jéghegy csúcsa volt. Távol áll tőlünk az akárcsak vázlatos historiográfiai eszmefuttatás, csupán annak érzékeltetésére, hogy a történetírók évszázadok óta nem azok a

¹² *Benedetto Croce: Il pensiero Italiano nel seicento. Critica, XXIV (1926). 205–206. o. – Bene Sándor: „Ő Császári Felségének kedve telik benne...” (Egy birodalmi historia és társszerzői.) Filológiai Közlöny, XXXIX (1993). 49–56.; Uő: Theatrum politicum. Budapest, 1999. 312–314. o.; Galeazzo Gualdo Priorato: Historia di Leopoldo Cesare. Wien, I–III. k. 1670–1674. Vö. R. Várkonyi Ágnes: Török világ és magyar külpolitika. Budapest, 1975. (Gyorsuló idő) és Uő: Magyarország keresztútjain. Budapest, 1978. 213. o.*

¹³ *Bene, 1999. 279–289. o.*

¹⁴ *G. Etényi Nóra: Hadszínház és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban. Budapest, 2003.*

naiv széplelkek, akiknek Hayden White vélte őket,¹⁵ magyarországi példák közül említek néhányat. Mindjárt a század első évtizedében Pázmány figyelmeztet, hogy a várnai csata nem azért veszett el, mert a „bűnös népet” megbüntette az Isten, hanem mert a török erősebb volt. Ugyancsak Pázmány ösztönözte Istvánffy Miklóst, hogy a humanisták retorikával, mesékkel áthatott történetei helyett írja meg a lefutott század igaz történetét. Nadányi János *Florus Hungaricus* című, 1663-ban latinul és angolul megjelent Magyarország története témánk összefüggésében két értékítéletével lehet különösen fontos. Az egyik, amit a történetírásról általában írt. Elítélte a hatalomnak hízogató vagy a magyarok eredetéről meséket író szerzőket. Szerinte a legfőbb követelmény, hogy a történetíró ne legyen részrehajló. A másik jellemző értékítélete, a háborúról kifejtett felfogása. Ebben a század kiemelkedő művét, a háborúk és a csaták résztvevőinek viselkedési kultúráját a nemzetközi jog szintjére emelő Hugo Grotius *De jure belli ac pacis* (1625) elveit követte, amely a vizsgálat fénykörébe vonta a katonákat, a sebesülteket, rokkantakat, foglyokat és a polgári lakosságot. A holland tudós még az erdőket is védené a tűzfegyverek pusztításától. Vagyis a múlt szélesebb és összetettebb területét ragadta meg.

Az udvari történetírás, az államtörténetek és egyháztörténetek különös hozadéka volt, hogy hatalmas anyaggyűjteményeivel akaratlanul is ösztönözte a dokumentumok megbecsülését, és mintegy megteremtette önmaga ellenőrzését és kritikai alapját. A dokumentumgyűjteményekkel lett nyilvánvaló, hogy a múlt tanulmányozása nem túri az országhatárokat, s a sérülékeny forrásanyag, ha az egyik országban el is vész, a másikban sok esetben fellelhető. Így például a lengyel Stanislaw Górski (1497 ?–1572) kanonok gyűjteménye, az *Acta Tomiciana* nélkül Mohács koráról is kevesebb információval rendelkezünk. Mindennek különösen nagy jelentősége lett abban a korban, amikor a letűnt század háborúi, a harmincéves háború és a törököt kiűző háborúk túlélői, különböző nemzetek fiai egymással versengve támogatták az írókat, hogy tömjénező művekben lássák viszont önmagukat, halhatatlan tetteikkel szembesüljenek sokszorosított metszeteken is: elesett katonák testén taposva fuldokolnak a löporfüstben herculesi pózokban, ágyúk, kardok, pisztolyok és hadizászlók „harci csendéletté” rendezett keretében. A spanyol örökösödési háború és az északi háború után Európa megcsendesedvén, a nagy csaták narrációiban szemtanúkat szólaltatnak meg, és ellenőrizhetetlen anekdoták kezdik meg hosszú életüket. Magyarországon 1711 után Kolinovics Gábor, gróf Esterházy József országbíró titkára a Duna–Vág–Garam térségében a falvak lakóit beszélgeti végig a szabadságharc eseményeiről, s e korai oral history kritika nélkül épül majd be a történetírói művekbe.

Voltaire rendkívül népszerű könyvében, az *Histoire de Charles XII.* lapjain (1731) a csataleírások még hagyományos elbeszélések, akár azt írja meg, hogy Narvánál miként győzött le az ifjú svéd király nyolcezer katonájával nyolcvanezer oroszot, vagy azt, amint a poltavai csatában mindent elvesztett, sebe elgennyedt, és török földre menekült. A forrásokban a nyelvi, képi, művészi megformálások bonyolult összefüggéseire és ellentmondásaira a XVI–XVIII. századi történeti dokumentumok, iratgyűjtemények, tananyagok, irodalmi művek, naplók, példatárak, önéletírások, tézislapok, metszetek, festmények figyelmeztetnek.¹⁶

¹⁵ „... a 19. századi történészek vajmi kevésbé különböztek azoktól a szépíróktól, akik a tudományág bevett megjelenítéskor az ellentéteikként szerepeltek.” „A 19. század közepe óta a legtöbb történész egyfajta szándékos módszertani naivitást tetet. Ez a naivitás eredetileg jó célt szolgált...” White, 1997. 18., 26–27. o.

¹⁶ Voltaire: XII. Károly svéd király története nyolc könyvben. (Ford. Justus Pál.) Budapest, 1965. 40–46., 121–153. o. Csupán néhány típusra hívhatom fel a figyelmet: Galavics Géza: Kössünk kardot a pogány ellen.

A források tömege, az új korszak látókörének kitágulása, a tudományok fejlődése és a professzionális történetírás kialakulása a XIX. században együtt járt a régi történetírás kritikáján kívül új forráskezelési eljárásokkal, a megismerés új módszereivel és a múlt értelmezéséről kialakított új elvekkel. A napóleoni háborúk, majd a forradalmak és szabadságharcok különösen felfokozták az érdeklődést a hadiesemények és az azokban részt vett emberek iránt. Ez az érdeklődés a professzionális történettudomány kialakulása és nagyobb történet szemléleti irányzatok keretei között öltött formát. A felvilágosodásból tovább fejlődött szaktudományi igényesség, a francia romantika, a pozitívizmus néven ismert társadalomtudományi szemlélet és a kisajátított romantika, majd a historizmus eltérően kezelte a forrásokat, és eltérően jelölte ki a csaták helyét is a történeti folyamatban.

Az e szemléletek jegyében írók nagyon különböző értelmezésekre jutottak a lábjegyzetekben idézett tengernyi forrásból, s a valamennyit átíró is különböző tartalmakkal telítődik. Leegyszerűsítve: a romantika jegyében a háborúk a múlt büszkeségei, az elvesztett csaták elesettjei felmagasztalt hősök, és mindig vannak bűnbakok. Ez a fajta hadtörténet szinte kisajátította a politikai történetet. Bizonyos, hogy a posztromantika végletekig vitte a csatatörténeteket, és a század végére a múlt harcterein emberfeletti hősök és ördögi árulók szobrai között bolyongtak a történetírók. Az általános történet lapjait jobbra a hadiesemények töltötték ki, háttérbe szorítva a politikai történet diplomáciában, intézményekben, (béke)tárgyalásokban és elméleti munkákban kifejezésre jutó eseményeit. A pozitívista szemlélet viszont úgy értelmezte a történelmi folyamatot, hogy a fejlődés nem a csatatereken át, hanem a szántóföldek, a kereskedő utak s a tudományok, műszerek laboratóriumai között vezet, a változások, a fejlődés „csatáit” a felfedezők, feltalálók és a diplomaták, meg az ügyes mesteremberek döntenek el. John Stuart Mill és Herbert Spencer hívei akárcsak egy kardról is tudni akarták származását, az acél minőségét, a gyártás eljárásait, a műhelyek tulajdonviszonyait, és hitték, hogy a természet-tudományokhoz hasonló objektív ismeretekhez jutnak a múlttól. Miközben a romantikusok többnyire költői látomásokba foglalták a kardot, változatos képekkel írták le, hogyan villogott a csata fogatagában, és aki jól forgatta, egyetlen suhintással levágta az ellenség fejét.¹⁷ Kicsit kiélezetten fogalmazva: a romantikusok lételeme a harc és a háború, a pozitivisták a háborúkkal egyenrangú szintre emelték a béketárgyalásokat, és mellőzték a történelmet csinálónak vélt hőszokat. Ezzel szemben beemelték a történeti anyagba a régészeti leleteket, az anyagi kultúra emlékeit, az adott kor műveltséganyagát, a hadtudomány elméleti műveivel együtt. Ez az éles harc a magyar történelem értelmezéséről érvényre jutott a kiegyezés korának iskolai tankönyvei, képzőművészeti alkotásai s a társadalom különböző rétegei történeti érdeklődését is szolgáló kiállítások, látványosságok széles területén.¹⁸

Török háborúk és képzőművészet. Budapest, 1986.; *Borián Elréd*: Zrínyi Miklós a pálos és a jezsuita történetírás tükrében. Pannonhalmi, 2004. (Pannonhalmi füzetek, 50.); *Kerny Terézia*: Szent László és a magyar szentek tisztelete a jezsuitáknál (1550–1630). In: *Szítányi Csaba* (szerk): A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig. Budapest, 2006. 424 skk.

¹⁷ Hogy ez egyrészt milyen képtelenség, másrészt a törökök honnan vették ezt szokást, arra B. Szabó János hívta fel legutóbb a figyelmet: „A harc hevében [...] nem lehetett könnyű dolog levágni egy fejet [...] a kísérleti régészet és az orvostudomány megállapításai szerint...” *B. Szabó János*: A mohácsi csata. Budapest, 2006. 175–176. o.

¹⁸ *Sinkó Katalin*: „A Historia a mi erős várunk.” Millenniumi kiállítás mint Gesamtkunstwerk. In: A historizmus művészete Magyarországon. (Szerk. Zádor Anna.) Budapest, 1993. 134–135. o.

Külön elemzést érdemelne, hogy a XIX. század második felében a magyar történelmi festészetben hogyan jelenik meg a katonai történet mellett vagy ellenében a civil történelem, olyan művek, mint „Bethlen Gábor tudósai között” vagy „Zrínyi Ilona bírái előtt” s a „Rákóczi induló” különböző felfogású mester műve, közös talán annyi, hogy miként Madarász Viktor hiába nyerte el a párizsi Salon aranyérmét, itthon ugyanúgy nem értékék meg, mint Dósa Elek festményét vagy Holló Simon művét, az évtizedeken át 1898–1918 között több kíséret során kiküzdött korszerű Rákóczi-élményt.

Különösen fontos a források felhasználásában és a múlt építőköveinek tekintett tényeknek felfogásában kimutatható felfogásbeli különbség a romantikusok és a pozitívizmusra jellemző társadalomtörténeti felfogás hívei között. Az előbbiek inkább elszigetelt adatokkal dolgoztak, és nagyon nagy gondot fordítottak a külsőségekre, a pozitivisták az adatok halmazából állították össze az ún. „tényeket”. Igaz, hogy vulgáris művelői szorgalmasan rakták egymás mellé az adatokat, és a szemlélet vétezetében dolgozók is sokszor elmerültek a részletekben, a jelenségek felszínén maradtak, de hozzájárultak, hogy a hadtörténet külön szaktudománnyá alakult, külön folyóiratokkal, miként Magyarországon is a kicsit megkésetten indult *Hadtörténelmi Közlemények* nagyon sok pozitívista tudós írásának adott helyet.¹⁹

Messzire vezetne, ha összevetnénk a különböző történetiszemléleti irányzatok viszonyát a forrásokhoz. Már csak azért is, mert nagyrészt a források és történetiszemlélet kölcsönhatásán fordul meg az értelmezések minősége a múlt eseményeiről. Gyáni Gábor már 2003-ban megállapította: a mohácsi csata az értelmezés függvénye.²⁰ Ez önmagában aligha vitatható. A történetíró mindig értelmez. Értelmez, amikor a forrásokat kiválasztja, minősíti, kritikával megvizsgálja, behelyezi az adott történelmi kontextusba, és kibontja a benne rejlő jelentést, tartalmat, üzenetet. A hangsúly az értelmezés fogalmi meghatározásán van. Tekinthető úgy, mint a történelemtől nyilatkozó merőben szubjektív, önhatalmúlag kiválasztott jelenség alapján kialakított véleményalkotása, esetleg érzelmei vezérelte felfogásának kreációja. A történészek többsége azonban kora tudományos elvárásai alapján összegyűjt minden lehetséges forrást, s ellenőrző szűrésekkel jut el egyfajta értelmezéshez. Előfordult, hogy a történetíró a maga elvei szerint hozott létre korabelinek álcázott dokumentumot, majd ennek a hamisított forrásnak bizonyító erőt tulajdonítva beépítette azt a történelmi narrációjába, s hatásos, jól hangzó értelmezéssel manipulálta a múltja ismeretére vágyó tömegeket. Ezzel szemben más történetíró a hamisított forrásokat elvetette, és a korfölkötti szférákba emelt történelmi személyiségeket visszahelyezte a korabeli társadalmi, kulturális valóságba. A csaták eseményeit egyfelől a historizmus jegyében saját koruk elképzeléseit visszavetítve értelmezték. Másfelől a pozitivisták mereven ragaszkodtak a hadiparancsok, létszámok, fegyverek, kémjelentések összevetéséből leszűrhető értelmezéshez, és boldogan hittek a történelem törvényszerű menetében. Mivel úgy vélték, hogy a természettudományok egzaktságához hasonló felismerésekre juthatnak, ez meghatározta a folyamatok átfogó megértésére törekvő

¹⁹ Ez nem zárta ki, hogy Thaly Kálmán több csatatörténete és a Rákóczi-szabadságharc katonai történetének közleményei a *Hadtörténelmi Közlemények*ben láttak napvilágot.

²⁰ Gyáni Gábor: A történetírás fogalmi alapjairól. Tény, magyarázat, elbeszélés. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Budapest, 20003. 25. o.

értelmezéseiket is.²¹ Mégis az értelmezésnek ezek a változatai viszonylag egyszerűek. Legtöbbször azonban egy eseményről több egymásnak ellentmondó forrás között kell a történetírónak eligazodnia. Az ónodi országgyűlésen 1707. június 6-án Turóc vármegye két követére rátámadtak, az egyiket ott helyben megölték, a másikat halálosan megsebesítették, s ezt a nagy nyilvánosság előtt lezajlott eseményt a ma ismert hat napló vagy naplószerű feljegyzés, egykorú emlékezés különbözőképpen írja le. Ugyancsak nehéz a történetíró helyzete, ha a múlt folyamataiban szemlélt jelenségek ellentmondásait kell megértenie, vagy akár háború, hadjárat mozzanatairól eltérően tájékoztató dokumentumok tartalmát próbálja mérlegelni. Ellentmondásos jelenségek esetében csakis az értelmezés adhat feloldást vagy magyarázatot.²² Erre azonban a XIX. századi történettudomány eszköztára elégtelennek bizonyult.

Az értelmezés nehézségeit, új lehetőségeit és felelősségét teljes tudatossággal a XX. századi gondolkodók mérték fel. Mindez együtt járt a régi történetírás heves kritikájával.

White úgy látja, hogy „a modern irodalom jelentős része megkísérli felszabadítani a nyugati embert a történeti tudat zsarnoksága alól”,²³ és a XX. századi irodalom tekintélyes alkotóit vonultatja fel a történetírók bírálatára. Rövid áttekintésünkben mi is írók és költők idézünk. Annál is inkább, mert Tolsztoj főleg a borogyinói csatáról írva fejtette ki történetiszemléleti megjegyzéseit a *Háború és béke* lapjain. A regény leszűrt esszenciája a háború filozófiája. Cselekményét megszakítják a kor történetiszemléleti kérdéseiről elmélkedő fejezetek. Ezek azért is érdekesek mert már a XX. századi történettudomány későbbi gondjait előlegezték. Tekintet nélkül arra, hogy a romantika, a historizmus vagy a pozitivista irányzatok jegyében írtak, Tolsztoj hevesen bírálta a francia és az orosz történészeket. Jól ismerte a pozitivista Henry Thomas Buckle-t, és elutasította a napóleoni háborúkban a küzdő felek öntömjenező elbeszéléseit, hangsúlyozva, hogy azok utólagos csinálmányok. „A történelmi eseményekben az úgynevezett nagy emberek csupán címkék, csupán nevet adnak az eseményeknek; ezeknek, akár csak a címkéknek, épp a legkevesebb közülük van magukhoz az eseményekhez.” Olyan kérdésekkel foglalkozik Tolsztoj, hogy miért és miként robban ki a háború, hogyan élük át a csatát a hadvezérek, a szárnysegédek, s akik nem tudják, mi történik és akik félnek. Hogyan éli át a tüzér, akinek elfogyott a muníciója, a sebesült a véres holtak között s a rongyos sátor alatt amputáló orvos. Mi a viszony a hadvezéri célok és a valóság között. A nyolc órán át tartó borogyinói csata eseményeit minduntalan megszakítva, Tolsztoj elutasította a hivatásos történetírók véleményeit, bebizonyítva, hogy elbeszéléseik a bekövetkezett események utáni konstrukciók, ily módon halmozott tévedések, mert a már megtörtént tényekhez konvencionális nézeteikből szerkesztettek virtuális valóságot és áradoztak a két hadvezér előrelátásáról és zsenialitásáról.²⁴ Miközben ami bekövetkezett, az hogy Napóleon bevonult a lakóseitől elhagyott Moszkvába és a város leégett, Kutuzov és Napóleon akaratától

²¹ Jellemző példája ennek Thaly Kálmán *Esztergom megvételéről* című balladájában az 1706. évi ostrom színpadi jelenetet idéző romantikus leírásának összevetése egy korabeli, Esztergom ostromával foglalkozó latin verssel továbbá az eredeti katonai forrásokkal és ostromtechnikával: *Perjés Géza: Új adatok és szempontok az álkuruc balladák vitájához. Irodalomtörténeti Közlemények*, 1957. 313–324. o.

²² Vö. Varga János: A királyi szerviens. *Levéltári Közlemények*, 77 (2006). Pótfüzet, 94. o.

²³ White. 1997. 47. o.

²⁴ Tolsztoj: *Háború és béke*. II. k. 11. o.

egyaránt független esemény volt. Értelmetlenségével példázza Babits Mihály a múltból a holnapokba csak romokat átmentő jelen absztrahált élményét: „...így győztünk mi, szomjas, gyűrt Napóleonok [...] szívünk reszket, mintha minden alkonyatban / egy hasztalan meghódított Moszkva égne.”²⁵

E futólagos áttekintés is jelzi, hogy a posztmodern alapelve, amely szerint a történelem a múlt értelmezése, a történetírás és más társadalomtudományok körében régóta ismeret probléma, és súlyos kérdéseket vetett fel. De a kérdés mégsem ilyen egyszerű.

A forráskritika

A forráskritika kínálkozott leginkább célravezetőnek a tudományokra adó történészek számára, hogy új utat találjanak a múlt valóságához a XX. század relativizmusa és váltólázás viszonyai között, amikor máról holnapra hitelüket vesztik a régi történetírói iskolák, és szemük előtt alakul át gyökeresen a háború. Sokkal bonyolultabb lett a múlt.

Olvasva Tolsztoj fejegetését, az a benyomásunk, hogy az már előlegezett válasz a vitaindító előadás címére is: *Elbeszélhető-e egy csata hiteles története?* A válasz úgy szól, hogy nem. Nem, mert előre nem látható módon változtak a csapattestek, a csoportok helyzetei, a hadiparancsokat nem hajtották végre, mert nem lehetett, mire egy kialakult pozíció alapján a parancsnok kiadta a rendelkezést, az a pozíció már nem létezett. Nem írható le a csata, mert természetéből következik, hogy nincs hiteles, mértékadó szemtanú. Mert senki nem láthatja át az egészet, mert pillanatról pillanatra minden változik, mert az ágyúk füstje mindent eltakar, és kiszámíthatatlan, kit ér a golyó. És főleg, mert Tolsztoj akarva akaratlanul a múlt addig feltáratlan rétegeit bolygatta meg. Hogyan működik a félelem? Miért tör ki és miért nem tör ki a pánik? Melyik valós és melyik téves a sűrűn röpködő hírek közül, és melyik hogyan hat? Nem tudhatták, milyen az ágyúgolyók szaggatta terep, és hol a határa a katonák fizikai és pszichikai teherbírásának. Hogyan hat az emberek teljesítőképességére az időjárás? 1812-ben a nyár viharos, a csata előestéjén orkán tombolt, jégeső esett. Hiteles történet azért nem beszélhető el, mert nincs hiteles történet. Még a csaták vén rókájának tekinthető Napóleon sem tudta, valójában mi történik. Ellentétben az utólagos történészi értelmezésekkel, Tolsztoj szerint a borogyinói csata kaotikus és kusza öntörvényű mozgások halmaza. S a legfontosabb, amire a csatát vizsgálva rálátást nyújt: a tudat világa. A háborút viselő lakosok, a hadjáratokban, a harcmezőkön az emberek érzésvilága, látásmódja, emlékezete, döntési kultúrája. Mit jelent a személyiség számára, amikor a francia műveltségű orosz arisztokrácia találkozik a franciákkal, mint ellenséggel. A franciák pedig elérve a célt, Moszkvát, nem gyűjtögetnek, mégis rajtuk múlt, hogy a város leégett, mert eltávozott belőle a gazda. Olyan mélyreható kérésekről van szó pusztán a borogyinói csata kapcsán, amelyeket igazságtalanság lenne számon kérni az amerikai történelem mentalitásában gyökerező posztmodern elmélettől.

²⁵ Olyan az életünk... *Babits Mihály* Összes versei. A Versenyt az esztendőkkel! 1928–1933 ciklusból, 315. o. A verset Babits kurzíválta, ami azt jelentette, hogy számára különösen fontos. Babits Tolsztoj nagy tisztelője volt. Kelevéz Ágnes szíves közlése.

A XX. század folyamán kísérletek sokasága figyelhető meg, hogy a múlt értelmezését minél közelebb vigyék a valósághoz, vagy ráhangolják a vélt vagy a részleteiben ismert valóságra, az egészében megismerhetetlen, eltűnt valóságból minél többet tudjanak megragadni.

Carr ezt úgy fogalmazta meg, hogy a boldog ártatlanság kora valamikor a XIX. század fordulóján lejárt. Gadamer például már Droysen 1882. évi kijelentését idézi arról, hogy a történész nem kísérletezhet, mint a természettudós, neki nincs más eszköze, mint a kutatás: „mi csak kutatni, csakis kutatni tudunk.”²⁶ A kutatás fogalmát Gadamer ismeretlenbe hatolásként magyarázza, és Dilthey korai műveiben is a múlt mélyebb megragadásának, a tudatvilág megértésének új módszerei feltűnését vizsgálja.

Rendkívül érdekes, hogy a hadtörténetírásról mintha teljesen megfeledkezett volna a Magyarországon a nemzeti színek köntöskében megjelenő szellemtörténet programadó kötete. A *magyar történetírás új útjai* a hadtörténetnek nem szentel külön fejezetet a társadalomtudományok szakágazatai között, és Szekfű Gyula *Politikai történetírás* című fejezetében egy félmondatnál több nem jut hadieseményre. A világháborút lezáró békekötések után a múlt egészen más területeire irányult a figyelem. Érdemben egyetlen csatáról esik szó a szellemtörténet elméletét tárgyaló tanulmányban. Hóman Bálint *A történelem útja* címmel kifejtve, hogy mikor van szükség a jelenségek új értelmezésére, bemutató példának a mohácsi csatát választotta. Új források, új módszerek, új szempontok, új szemlélet, beillesztése az egyetemes fejlődésbe egészen új megvilágításba helyezheti a csatát, de nem változtat az alapvető tényeken, hogy megtörtént, a magyar haderő megsemmisült, és meghalt a király. Értékelését a történetírói szubjektum, egyéni belelő képessége s a szellemi tényezők integráló jellege határozza meg.²⁷

Babits bírálata a *Nyugatban* jelent meg. Szinte a posztmodernhez hasonló retorikával bírálta a régi történetírást: „A régiek »oknyomozó története« naiv regény és fikció volt. Ki hitt már a *sine ira et studio* tárgyilagosságában?” A pozitivisták törvényeket kereső hitében? „A tudomány fulladozott a tények céltalan halmozásában, mint az Anatole France tudósa a cédulái alatt.” Megállapította, hogy a szellemtörténeti módszer első jelentkezésében nagy öröm volt és üdvös reakció.” Programjában viszont az egyéni és szubjektív természetű intuiciót már kevéssé látja összeegyeztethetőnek a tudománnyal. Hasonló módon a beleélés, az átélés és az interpretáció módszerében is veszélyeket lát. „Szubjektív és egyéni: nem sok ez? Szubjektív és egyéni nagyon közel vannak az önkényeshez; s a tudomány csak mégsem lehet önkényes? Nem vettek a tanár urak túlságosan komolyan bennünket könnyen és feleletlenül beszélő írókat?”²⁸

Hayden White magyarul kicsit megkésve ismert művében a szövegek kezelése miatt hasonlította a történészeket a költőkhöz: „éppoly szabadok szövegeik készítésénél, mint a költők vagy más szépírók.”²⁹ Általánosító értelemben a vád igazságtalan, mert éppen a szellemtörténet térhódításának idején bontakozott ki a források felhasználásának új kritikai irányzata. Magyarországon ezt a két világháború között a hadtudomány, hadtörténet

²⁶ E. H. Carr: *Mi a történelem?* (Ford. Bérczes Tibor.) Budapest, 1993. 19. o.; Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer*. Második, jav. kiadás. (Ford. Bonyhai Gábor.) Budapest, 2003. 249. o.

²⁷ Hóman Bálint: *A történelem útja*. In: *A magyar történetírás új útjai*. Budapest, 1931. 47. o.

²⁸ Babits Mihály: *Szellemtörténet*. (*Nyugat*, 1931.) In: *Úő: Esszék, tanulmányok*. 2. k. Budapest, 1978. 310. o.

²⁹ White, 1997. 8. o.

terén Markó Árpád (1885–1966) művelte magas fokon.³⁰ Katonai képzettsége magas szintű humán műveltséggel párosult, és a Rákóczi-szabadságharc történetének kutatói sorában az elsők közé tartozott, akik a bécsi levéltárak anyagát szabadon felhasználhatta. Csataleírásainak időtálló jellege különleges hadtörténeti és történettudományi felkészültségében rejlik. A Wiener Neustadt-i Katonai Akadémián hadtörténetírást Felix von Helle-től tanult, és felnőtt fejjel mint benevolus auditor a Pázmány Péter Tudományegyetemen Szentpétery Imre, Szekfű Gyula, Domanovszky Endre és mások óráit látogatta.³¹

A modern forráskritikához gyökeres fordulat, több szigorú forráskezelési eljárás vezetett. Magyarországon több nehézséget kellett áthidalni. Közép-Európa keleti felében a régi és ifjú nemzetek szent doluzából tévhittek, mítoszok, hiedelmek torlódtak egymásra. Mivel Mohács óta az írásos dokumentumok is a háborúk áldozatai, az iratokat rejtgetik, elássák, szétszórják, felgyújtják, szétlövik, menekítik børszakokban, hordókban, ponyvás szekereken vagy vagon aljára forrasztott bádogdobozban, s előfordul, hogy fontos dokumentumok csak távoli országok gyűjteményeiben maradtak meg, esetleg tengeren túlra vetődtek, a kutatóknak súlyos nehézségekkel kell megküzdeniük. A levéltárak nálunk csak a XIX. században és meglehetősen óvatosan nyitották meg rozsdás ajtaikat, és azóta is sokszor bezárultak a bizalmatlanságok, kirekesztések, félelmek miatt.

Le kellett számolni a tények fetiszizálásával. A tények nem pulton heverő halak, inkább olyanok, mint a végtelen óceánban úszkáló halak, és attól függ, hogy mi akad a történész horgára, hogy hol halászik és milyen felszereléssel, mert a történész olyan tényekre talál, amelyeket keres – írja Carr, és *A történész és a tények* hosszú fejtegetésének végén leszögezi: „a kutatás a tények nélkül gyökértelen és meddő”, de „a történész és a történeti tények kölcsönösen feltételezik egymást”. A történész tényekhez való viszonyában „sem engedelmes rabszolga, sem teljhatalmú gazda” nem lehet.³² Kidolgozták a hatékonyabb kapcsolatokat a történettudomány és olyan különböző tudományágak között, mint a művészettörténet, néprajz, statisztika, pszichológia, régészet, orvostörténet, irodalomtörténet és így tovább. Felelevenítették a pozitivisták összehasonlító, rekonstrukciós, analitikus módszereit, és kibővítették a képalkotások absztrakcióit felbontó, a szövegek látens tartalmát feltáró módszerekkel. A koraújkor igényesebb kutatója ma már nem jut messzire a szimbólumok, a toposzok használatának ismerete vagy az ikonológia, hermeneutika nélkül. Kialakították a jelen és a múlt kapcsolatának új megközelítését, a történelmi idő-fogalmak kategóriáit, az értékrendek változási mechanizmusának feltárási lehetőségeit. Ezek lassan törtek utat. Fékezte érvényesülésüket, hogy a hatalom és a különböző tekintélyek korán felismerték: ezek a modern törekvések a történetíró önállóságát, tudományos függetlenségét, felelősségét segítették elő. Régen beidegződött hiedelmeket döntöttek meg. Jellemző, hogy a hamisított kuruc balladák kritikájával fél ország

³⁰ Markó Árpád: II. Rákóczi Ferenc csatái. Válogatott tanulmányok. (S. a. r. *Mészáros Kálmán.*) Budapest, 2003. – Az életrajzi összefoglaló megállapítása „A gyökeres változásokat hozó új rendszerben Markó Árpád szinte teljesen magára maradt...” (*Mészáros Kálmán: Bevezetés. 7. o.*) kiegészítést kíván: Az MTA Történettudományi Intézet több munkatársa, Benda Kálmán, Jászay Gabriella és mások, akikkel szoros baráti kapcsolatban volt, segítette munkáját és az Intézet is, a lehetőség szerint, minden támogatást megadott, s ő maga is önzetlenül segítette a fiatal kutatókat, s nagyon jó munkatársi viszonyba került velük.

³¹ Tóth Gyula: Markó Árpád honvédezzredes II. Rákóczi Ferenc szolgálatában. *Magyar Könyvgyűjtő*, 2000. május 21–23. o.; *Uő*: Markó Árpád. *Századok*, 134 (2000). 3. sz. 701–716. o.

³² E. H. Carr, 1993. 22., 27–28. o.

szállt szembe, jóhiszemű, de felkészületlen történelemkedvelők gyűjtöttek adatokat a szép versek védelmében, és a vita, amely közvetlenül az első világháború előtt robbant ki, túlélte a második világháborút és még az 1950-es években is elevenen élt.

Jobban ismerjük a XX. század szörnyű közegét, mint hogy részleteznem kellene. Sok szó esett már a kirekesztések, személyi kultuszok, tömeghisztériák, ideológiák, tudományon kívüli tekintélyek és a sajtó hatalmáról, amely 1914 nyarán *A száműzött Rákóczi* vitában szinte ledöntötte a tudományt.

Marc Bloch éppen a történetírás tudományos alapjait kikezdő támadások és a leegyszerűsítő sémák ellenében szögezte le, hogy tisztázni kell, mi várható a történettudománytól, s hogyan van létjogosultsága, mint tudomány. Ennek kapcsán dolgozta ki a források kezelésének magas igényű követelményeit. Alapvető megállapítása: „A történelem nemcsak olyan tudomány, amely mozgásban van, előre. Hanem olyan is, amely még gyermekkorát éli. [...] a történelem igen régi az elbeszélés embrionális formájában, hosszú időn át fikciókkal borítva, még hosszabb időn át a legközvetlenebbül megragadható eseményekre korlátozottan. De mint elemző vállalkozás annál ifjabb. Most igyekszik végre a felületi tények alá hatolni, a legendák és a retorika csábításai után elvetni a tudóskodó rutin és a józan észnek álcázott empirizmus ma különösen veszélyes kábító-szerét.”³³

Ezek után Bloch sokoldalúan foglalkozik a felületi tények kritikájával. Mulatságos és jólismert eljárások bemutatásával elveti azok álláspontját, akik úgy gondolkoznak „hogy a tények, ha hozzánk közelebbiek, éppen emiatt semmiféle igazán elfogulatlan vizsgálat tárgyai nem lehetnek, pusztán meg szeretnék óvni a szűz Kliót a túl forró érintésektől.” Külön fejezetet szentel a forráskritikai módszerek, a kritikai logika és a bonyolult eljárások követelményeinek. Oldalakon át vizsgálja a tévedések változatait. Kifejti, hogy a tévedések sem hiábavalók, mert megtanítottak, hogy mélyebben elemezzünk, jobban körülhatároljuk a problémákat és „kevésbé olcsón gondolkozzunk”.³⁴ Adott néhány ötletet, hogy pontosabban behatároljuk és jobban megértsük például a mohácsi csata legfontosabb forrásának tekintett munkát, a túlélő Brodarics István művét.

A korszerű történetírás alapvető követelménye, hogy a korabeli szövegeket lehetőleg „vegytisztán” használjuk. Minden tudományos véleményalkotásban az alfa és az omega, hogy tisztában legyünk a felhasználandó dokumentum műfajával, a lehetőség szerint ismerjük a szöveg provenienciáját, létrejöttének idejét, körülményeit, kifejezési formáit, s megtszítsuk az évszázados tévedések és hanyagságok ráakódott rétegeitől. Ez a munka a történetírás elsődleges követelménye, nem más mint mesterség, s csak ezután beszélhetünk a történetírás további követelményeiről: a tudományról és arról a kíváncsalmról, amely a mű megformálásában, arányaiban, szerkezetében, gondolati vonalvezetésének meggyőző erejében és nem utolsó sorban nyelvezetében jutva kifejezésre, már a művészet kategóriájába tartozik. Hayden White a két utóbbit tulajdonítja a történetírásnak,

³³ Marc Bloch: *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*. Paris, 1961. Cahiers des Annales 3. IX. 10–15. Vö. *Uő*: *A történelem védelmében*. Válogatott művek. (Vál., az előszót és a jegyzeteket írta: *Kosáry Domokos*. Ford. *Kosáry Domokos*, *Makkai László*, *Pataki Pál*.) Budapest, 1974. 52–53. o. és *Uő*: *A történelem mestersége*. Történetelméleti írások. (Ford. *Babarczy Eszter*, *Kosáry Domokos*, *Pataki Pál*. Utószó: *Benda Gyula*.) Budapest, 1996. 17. o.

³⁴ Bloch, 1974. 53–55.; Bloch, 1996. 18., 61–97. o.

Szekfű Gyula az első feltétellel foglalkozott sokat, mert éppen ennek a hiányában látta a közönség történeti érzékenységét megrontó tragikus következményeket. Ha a híd építője nem ismeri a statikát, a híd látványosan összeomlik, ha a történelemről szakmai felkészültség nélkül nyilatkozik a jószándékú szerző, akkor is bekövetkezik az összeomlás, csak kevésbé látványosan, s amikor már nyilvánvaló lesz, hogy a társadalom soha nem létezett történelmet hurcol magával, és öncsalások áldozata lett, annak helyrehozása rendkívül nehéz.

Tehát tudnunk kell, mielőtt egy szöveg tartalmáról bármit is mondunk, ki, mikor, milyen céllal és kiknek írta a szöveget. Milyen műveltségi szinten, milyen eszközöket, eljárásokat, fogalmakat, toposzokat használt, hogy szándékát érvényesítse. Milyen fogásokkal operál, hogy olvasóit, hallgatóit, bírját, társait tájékoztassa, meggyőzze, mozgósítsa, esetleg félrevezesse.

Brodarics *De conflictu Hungarorum cum Sulymano Turcorum imperatore ad Mohach historia verissima* című munkáját (továbbiakban *Historia verissima*) Gyáni Gábor a többször utánnomásban kiadott 1903. évi Szentpétery Imre fordításban használta, amely a kritikai kiadást készítő Kulcsár Péter szerint hiányos latin szöveg alapján készült.³⁵ Ez még nem különösebb tévedés forrása. Az sem, hogy az író személyiségével, képzettségével, hivatalával nem foglalkozik. Komoly problémát okoz azonban, hogy a *Historia verissima* műfaját „króniká”-nak, „emlékező króniká”-nak definiálja, amely bizonyos pontokon „eltolódik a történetírói beszéd irányába”. Krónikája „valójában a Mohács körüli események fictiós elbeszélése”. „Irodalmi köntösben megírt elbeszélés.” Majd Brodaricsot korabeli szemtanúnak és „krónikás”-nak mondja.³⁶ A huszadik század kiváló szakértőjének XVI. századi műről vélt hiányos vagy téves információja hibául aligha róható fel. Igaz meríthetett volna mélyebben a szakirodalomból. Annál inkább illeti elismerés, hogy így is ráérezett a szöveg problémáira.

Brodarics műve történeti feldolgozásával a magyar tudományt nem kis adósság terheli. Műfajáról különböző vélemények élnek. Bartoniek Emma történetírói munkának minősíti, Kardos Tibor polemikus műnek. Klaniczay szerint: „történeti emlékirat”, „szigorú történetírás, de egyúttal személyes emlékezés”. Kulcsár Péter a humanista történetírás kiváló ismerője, nagyléptékű áttekintésében hangsúlyozza, hogy Brodarics nagyobb irodalmi alkotást nem hagyott maga után, de „a levélírás mestere volt. Az a levele, melyben I. Zsigmond lengyel királynak a mohácsi eseményekről számol be, a magyar történetírás nagyjai közé emeli őt, és iskolát teremtett.” Szakály Ferenc „beszámoló”-nak nevezi Brodarics művét, Perjés Géza: „közlés”-nek, „leírás”-nak, „króniká”-nak, „irodalmi mű”-nek. Kubinyi András „a csata egyik legfontosabb forrása”-nak mondja, amit a szemtanú kancellár írt.³⁷ Abban minden szerző véleménye megegyezik, hogy Brodarics műve rendkívül fontos forrás, s ha műfaját különbözően határozzák is meg, egyértelműen írói

³⁵ *Brodarics István: Igaz történet a magyarok és Sulejmán török császár mohácsi ütközetéről.* In: *Humanista történetírók.* (A válogatás, szöveggondozás, és a jegyzetek *Kulcsár Péter* munkája.) Budapest, 1977. 1087. o.

³⁶ Gyáni, 2006. 124–125., 129. o.

³⁷ *Bartoniek Emma: Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből.* Kézirat gyűjtemény. (S. a. r. *Ritók Zsigmondné.*) Budapest, 1975. 8–23. o.; *Kulcsár Péter: Humanista történetírók.* i. m. 1086., 1175. o.; *Szakály Ferenc: A mohácsi csata.* Budapest, 1975. 131. o.; *Perjés Géza: Mohács.* Budapest, 1979. 286. kko., 453. o.; *Kubinyi András: A mohácsi csata és előzményei. Századok,* 115 (1981). 1. sz. 67. o.

alkotásnak tekintik, és tisztában vannak a szöveg hitelességének kérdéseivel. Azzal, hogy miként a korabeli humanista írók általában, van amiben jól tájékoztató tanúságtévő, és van, amiben nem megbízható. Máshová teszi a hangsúlyokat, mint ahogyan az utókor elvárná.

Közelebb jutunk a mű igazságtartalmához és megértéséhez, ha pontosabban is megkíséreljük körülhatárolni keletkezési idejét és célját. Brodarics nem „egy évvel az események után” és nem általában vágott neki emlékei megírásának, ahogy Gyáni véli.³⁸ A *Historia verissima* 1527. április 18-án már elhagyta Krakóban a Vietoris nyomdát. Számításba véve az akkori közlekedést, a távolságokat és a nyomdai munkák idejét, a kéziratnak márciusra, a csata után kevesebb mint fél évre, készen kellett lennie.³⁹ Ismeretes, hogy Brodarics nem ekkor foglalta össze először a csata történetét, egy héttel a csata után, szeptember 6-án, miután a csataterőről menekülve a megkészetten érkező csehek elfogták, majd kiszabadult, és pusztán csizmában és köpenyben Pozsonyba megérkezett, néhány zaklatott mondatban papírra vetette az eseményeket a lengyel alkancellár és a przemysli püspök számára. A *Historia verissimát*, nem önszántából, hanem I. Zsigmond lengyel király megbízásából írta.⁴⁰ Úgy tűnik, nem akármilyen alkalomra, a mohácsi csatavesztést követő legfontosabb nemzetközi diplomáciai eseményre, az Olmützben megtartott hármass találkozóra kellett a műnek megjelennie.

Az olmützi tanácskozáson a két választott magyar király békés megegyezését javasló Zsigmond lengyel király kancellárja, Krzysztof Szydłowiecki mediációjával V. Károly császár, Szapolyai János és Habsburg Ferdinánd megbízottai vettek részt. Azzal a céllal, hogy a két magyar király között megegyezést hozzanak létre, elkerüljék a polgárháborút és ösztönözzék Európa erőinek összefogását a török ellen.⁴¹ Hosszas előkészítés után a megegyezési tárgyalás feltételeit 1527. április 14-én írták alá, és Szapolyai április 17-én kelt nyilatkozatával fogadta el. A találkozón az ugyancsak meghívott Erasmus személyesen nem jelenhetett meg, a *Querela Pacis* című röpiratot küldte el.⁴² Brodarics, a diplomata és kancellár műve tehát minden bizonnyal az olmützi diplomáciai konferencia alkalmával a nyilvánosságnak szólt. Az *Előszó az olvasóhoz* a politikai, döntést hozó közönséget szólítja meg. Ma úgy is mondhatnánk: a mű piacra készült. Több feladatnak kellett megfelelnie.

Azért ír – közli Brodarics – mert az eseményeket „másképp mesélik, mint megtörténtek”, a „mieinket vádolják”, gúnyolják, „még meg is köveztetünk”. Azt állítják, hogy el-

³⁸ Gyáni, 2006. 128. o.

³⁹ Sárffy Ferenc győri várparancsnok 1526. december 14-én Győrből keltezett levelében értesítette, hogy megtalálták a király testét. In: Mohács emlékezete. (Szerk. Katona Tamás.) Budapest, 1976. 96–97. o. A *Historia verissima* csak ezután készülhetett el.

⁴⁰ Brodarics részletes életrajzával és szakirodalommal: *Bartoniék*, 1975. 8–23. o.

⁴¹ „...A mindenható Isten szerelmére teremtsen békét a keresztények között. Ragadjanak fegyvert a jövő tavaszon (!) az ellenség ellen, feltétlenül, feltétlenül. Ha ez nem történik meg, mi teljesen elpusztulunk. Biztos azonban, hogy a többi keresztény sem marad meg.” Brodarics levele VII. Kelemen pápához, Pozsony, 1526. október 4. Kapitánffy István fordítása. In: Mohács emlékezete. (Szerk. Katona Tamás.) Budapest, 1976. 33–34. o.

⁴² A béketárgyalás anyaga: MTA Könyvtár Kézirattár, MS 4945. – *Bárdossy László*: Magyar politika a mohácsi vész után. Budapest, 1943. 51. o.; *R. Várkonyi Ágnes*: V. Károly Magyarországon. In: *Uő*: Europica varietas- Hungarica varietas. Budapest, 1992. 13., 17–19. o.; *Zombori István*: Jagelló–Habsburg berendezési kísérlet Krzysztof Szydłowiecki naplója alapján. In: Krzysztof Szydłowiecki kancellár naplója 1523-ból. (S. a. r. *Zombori István*.) Budapest, 2004. 225. o.

árulták a királyt, sőt egy híres történetíró „nemzetünk ellen annyi rágalmat összehord, hogy én szégyellem magam – írja Brodarics –, amiért ő ennyire ostobán számára ismeretlen dolgot merészkedett nyilvánosság elé tárni.”⁴³ Csakhogy a „híres történetíró” nem nevezi meg. Nem más volt az, mint Cuspinianus (Spieshaymer Johannes 1473–1529) Miksa császár kiváló diplomatája, aki Budán is többször járt. Cuspinianus a csata után ugyanis röplapot adott ki, amelyben Czettrich Ulrich, I. Lajos király kamarása közlése alapján írta le a csata rövid történetét, és megvádolta a magyarokat, hogy királyukat elhagyták.⁴⁴

Az olműtzi tanácskozás alkalma indokolta, és Brodarics diplomáciai alkatából is következtethetett, hogy nem nyíltan szállt vitába Cuspinianusszal, sőt rendkívül visszafogottan közölte a maga helyreigazító véleményét.⁴⁵ Megegyezést kellett szolgálnia, s ennek értette a módját. Brodarics kancellár a páduai egyetemen végzett, több külföldi humanistával is kapcsolatot tartott, Erazmusszal levelezett, és diplomáciai küldetéseiben régen otthonosan mozgott Krakkó, Bécs, Párizs, Róma hatalmi köreiből. Az alkalomra utal az *Előszó az olvasóhoz* soraiban is: a polgárháborúk és testvérharcok miatt érte az országot annyi veszteség.

Érthető Szakály és Perjés, valamint Gyáni hiányérzete, hogy a mohácsi csata, ha nem is egyetlen, de legfontosabb szemtanúja, aki azt vallja, hogy „leírtuk a dolgokat valóság szerint, ahogy történni láttuk”, sőt más résztvevők tanúságtételét is felhasználta, végül is az összecsapás ismertetését képtelenül rövidre fogta. A nem nagyon terjedelmes, Kulcsár Péter kiadásában mintegy 38 oldalas mű mindössze három oldalt szentelt a csata leírásának, s ebből is egy oldalt elvett Lajos király eltűnésének taglalása,⁴⁶ miközben részletesen ismerteti például a Magyarország különböző helyein föllelhető római romokat.⁴⁷ Igaz, hogy humanista szokás, de miért éppen az országot vész helyzetbe taszított háború „rövid” leírását kell megterhelni a hajózható folyók, az átkelők aprólékos felsorolásával, és azzal, hogy hány mérföld hosszú a Balaton? Miért ebben az írásban kell ecsetelni az arany-, ezüst- és rézbányák gazdagságát, azt, hogy Erdély bővelkedik kőszobán és kitűnő lovakban? Kit érdekelhet a török támadás árnyékában, hogy a Duna és a Tisza köze „marhatartásra elsőrendűen alkalmas”? A Szerémség „boldog és termékeny táj,” bora a „legdicseretesebb”, az éghajlat „híhetetlenül kellemes”, s bővelkedik mindenben, amire az emberiségnek szüksége van. Mindennek azonban a római romok részletes ecsetelésével együtt megvan a funkciója.

A *Historia verissima* arról is szól, hogy a csatát veszített és további oszmán támadásnak kitétt Magyarország Európa része. A Duna Európa legnagyobb folyója, az ország természeti kincseiben „legyen szabad igazán szólunk – Európa összes tartománya fölött bővelkedik.” A székelyek, a „vad és harcias nemzet” társadalmi statusa „sem nemes sem paraszt, [...] a svájciakhoz hasonlóan valamennyien egyenlő jogokat élveznek.” Örültség hagyni, hogy „Európának azt a darabját” véres polgárháború borítsa el, vagy az oszmánok hajtsák hatalmukba. Érdemes érte harcba szállni Európa hatalmainak.

⁴³ Brodarics, 1977. 289–290., 324. o.

⁴⁴ Ankwic-Kleehoven: Der Wiener Humanist Johannes Cuspinianus Gelehrter und Diplomat zur Zeit Kaiser Maximilians I. Gratz–Köln, 1959.

⁴⁵ Bartonek, 1975. 14–15. o.

⁴⁶ Brodarics, 1977. 289–318., 321–324. o.

⁴⁷ Helyesen hangsúlyozza szükségességét a csata tény- és tárgyszerű bemutatásában: Gyáni, 2006. 124. o.

Brodarics tudta, hogy Magyarország természeti adottságai az adott korban különösen értékesnek számítottak. Figyelemre méltó, hogy miközben az ország a két király alatt már keleti és nyugati királyságra tört, és a déli része az Oszmán Birodalom hatalmi szférájába tartozott, tehát már meg volt osztva, Brodarics mégis egységesnek írta le, ezzel is az olmtüzi tanácskozás tervezett célját szolgálva. Önmagát úgy minősítette, mint előkelő kormányzati személyiséget, akit külföldön jól ismernek. Elmondta, hogy kancellár, a királyi pecsét őre, méltányolja a pápa és a római főpapság is. Hangsúlyozta, hogy nemzetközileg hiteles személyiség.

A szöveg második szintje a török támadás kivédésének előkészületeiről szól. Többször ismétli: „levél megy”, „levél megy a szokottnál szigorúbban írva”, „levél sürgeti”, „levelek mennek mindenfelé”. Gyorsfutárok vitték a leveleket az európai uralkodóknak, a pápának, V. Károly császárnak. A pápa oklevele szerint megkapták az engedélyt, hogy az üres kincstár feltöltésére hozzányúljanak az egyházi vagyon egy részéhez, és beszédhették az egyházi ezüst felét. Csakis a kancelláriai gyakorlatban élő lehet ily módon és ennyire jól tájékozott. Nem más, mint gyakorlott diplomata jelezheti ennyire tapintatosan, hogy mi is követtünk el hibát, mulasztásokat, de ti, közelebbi és távolabbi szomszédok, ugyancsak felelősek vagytok, hiszen jeleztük nektek a veszélyt, kértük hogy segítsetek. Jellemző, ahogy Zsigmond lengyel királyt felmenti: békét kötött az oszmánokkal, hogy majd, ha esetleg bekövetkezik a baj, segíthessen. Tudósít a hírekről, és az eposzok seregszemléjére emlékeztet, ahogy a csapatok gyülekezését leírja.

Mohács szakértői egyetértően hangsúlyozzák, hogy Brodarics művén belül a szűkre fogott csataleírás a személyes élmény erejével áthatott irodalmi alkotás. Ennek ellenére vagy ezzel együtt nagyon is érződik a szerző alkalomra szabott szándéka. A csata főhőse a király, az ő szavait közli szó szerint, kiemeli jelenlétének hatását a harcosokra, gondoskodásukat védelméről és a páratlan pillanatot, a sisakfeladás és arca elsápadását megörökítve a kereszténységért életét kockáztató személyiség karizmatikus jegyeit erősíti meg. Majd a támadás és meghátrálás mozgalmas eseményei leírását megállítja: „ebben a pillanatban a király nem látszott a mi sorunkban” S hogy ezután mi történt vele, arról különböző véleményeket közöl, amelyeket, mint hangsúlyozza, sem megerősíteni, sem megcáfolni nem tud. A király személyiségének és védelmének hangsúlyozásán kívül külön gondot fordít rá, hogy tudassa, mindent megtettek, nehogy bekerítsék őket.⁴⁸

Korai lenne Brodarics nagyszabású művét további beható elemzés és részleteinek mélyrehatóbb kibontása nélkül diplomáciai emlékiratnak nevezni. Ilyen irányba mutat azonban két további körülmény. Mindkettő az emlékezet kritériumait és változatait is magában foglalja.

Az emlékezet

Az emlékezet legizgalmasabb kérdéséről, a megélt események szelektálásáról, a felejtés és megőrzés bonyolult kölcsönhatásáról keveset tudunk. Hogyan működik a társadalom közös emlékezete? Az egyéni élmények elviselhetetlenségének feloldása, távolságtartása, lényegének absztrahált elraktározása? Brodarics művében van egy néhány soros

⁴⁸ Vö. B. Szabó: A mohácsi csata. i. m.

különös részlet. Tudomásom szerint eddig elkerülte a kutatók figyelmét. Brodarics részletesen leírja az iszonyatos veszteségeket. Leírja, hogy a csatateret elborították a halottak, és az utolsókat lehelő sebesültek, „a csatát követő éjjel és nappal” az ellenség beszárguldozta a környező vidéket, égetett, pusztított és senkinek sem kegyelmezett. Ebbe, a különben minden veszett csatára jellemző motívumokat mesteri fokozással közlő részbe, vágott be egy különös jelenetet: „Megtörtént többek között, amiről azelőtt aligha hallottunk, hogy a szerencsétlen anyák élő kisgyermeküket, nehogy a sírás árulójuk legyen, a földbe ásták, ahol aztán – anyjuk onnan elmenekülvén – levegő nélkül nyomorultul megfulladtak.”⁴⁹

Kritikai feltárására nincs most terünk. Hangsúlyozást érdemel azonban, hogy a leírás szimbolikus jelentést hordoz. Hasonlókkal már gyakran találkozunk. A török hadjáratról tudósító német újságok fametszetein az oszmán harcosok csecsemőket hánynak kardéltre, hasítanak ketté, darabolnak fel. Oláh Miklós azt írja Erazmusnak, hogy Mehmed bég, Nándorfehérvár kapitánya betörve Mátyus földjére, Thurzó Elek birtokán „ötszáz kisgyereket részben karddal lemészárolt, részben földhöz csapdosott...” Pieter Breughel pedig Alba herceg németalföldi betörését a betlehemi gyermekgyilkosság jeleneivel fogalmazza meg. Rubens *A háború és béke* című festményén ábrázol egy anyát ölében halott csecsemővel, s meg is magyarázza, hogy ezzel mit kívánt kifejezni.⁵⁰ A példák bővíthetők, de talán ennyi is bizonyítja, hogy a gyermeket megölő idegen katona, az elpusztuló gyermek, a halott csecsemő képzete szimbolikusán azt a jelentést rejtí magában, hogy a háború megöli a jövőt. Brodarics az anyjuk elásta és elhagyott, megfulladt, elpusztult kisgyermek példájával évszázados tapasztalatot fejezett ki az egyetemes emlékezet absztrakciós nyelvezetén. Ezek az ábrázolások, képes beszédek az európai közös emlékezet részei voltak. Hayden White és követői főleg a XIX–XX. századi nemzeti emlékezeteket vizsgálják. Hasonló figyelmet érdemel Európa közös emlékezete, évezredes kultúrájában rejlő szövete, az összetartó szálak, mindaz a közös érték, amire a jövő felépíthető.

Rendkívül érdekes, hogy a *Historia verissima* lapjain milyen országos történeti emlék és hogyan kerül megemlítésre. Látszólag, felületesen szemlélve nem jelentős. A szkithiai származás, a kereszténység felvétele, a török elleni harcokban a pajzs és a bástya szerep, Mátyás uralkodása a sztereotípiák szintjén marad. Kivétel azonban Hunyadi János nándorfehérvári győzelme. Belgrád „a török ellenséggel vívott oly sok nevezetes csatáról híres, melynek ostromától – midőn már-már elesett – Hunyady János, Mátyás király apja, Magyarország kormányzója, Kapisztráni János baráttal együtt Murádot [helyesen: Mohamedet] a törökök akkori császárárt nevünk fényes dicsőségére elűzte.”⁵¹ Európa-szerte élt az emlékezetben ez a győzelem, felidézése egy vesztes csata következményei feltartóztatására összehívott tanácskozás alkalmával természetes írói fogás.

Minden emlékezésre egyaránt jellemző azonban, hogy mit hagy ki, mi marad el, mit vet a nem-értékek temetőjébe és mit szorít esetleg a tudatküszöb alá. És miért. Egyetlen példát idézek röviden. Bethlen Miklós *Önéletírásában* az 1666. évi magyarországi útjá-

⁴⁹ Brodarics, 1977. 326. o.

⁵⁰ Oláh Miklós Erazmusnak, Augsburg, 1530. október 13. In: Janus Pannonius, magyarországi humanisták. (Vál., a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta *Klaniczay Tibor*.) Budapest, 1982. 701. o.

⁵¹ Brodarics, 1977. 300. o.

ról annyit említ, hogy oka volt „titkos követség Apafi fejedelemtől”, de milyen ügyben, arról egyetlen szót sem ír. Csakhogy előkerültek a Murányból a fejedelemnek és apjának, a kancellárnak küldött levelei, ezekből és más egykorú forrásokból kiderült, hogy a Wesselényi-szervezkedésnek nevezett politikai vállalkozás fontos tanácskozásai zajlottak. Ezeken főbenjáró döntésekről volt szó, és Bethlen is beszédet mondott. Felmérték a nemzetközi erőviszonyokat, tárgyaltak a Habsburg központi kormányzattal, döntöttek, hogy külön megállapodást kötnek a törökkel a portyázásokkal folyó rablások és hódoltatások kivédésére, és többek között megállapodtak, hol legyen a Királyi Magyarország és Erdély határa, ha „a török iga alól megszabadulnak”.⁵² Mindezt nem feledékenységből hallgatta el Bethlen Miklós. Bécsi fogságában 1708 után az *Önéletírásán* dolgozó, a hatvanas évei második felében járó Bethlen emlékezete kitűnő. Mégis azt írja erről az időről, 1666-ról, hogy nem csináltak mást, mint szörnyű ivászat, muzsika, tánc, vadászat tobzódásában életek, a többiekkel együtt végigrészegeskedte az ott töltött időt, udvarolt és mulatott reggeltől estig. A gyanútlan kutató, ha szó szerint veszi, képtelen és durva tévedés áldozata lesz. Nemcsak lemond a valóság megközelítésének több lépéséről, hanem kreál egy nemlétező történelmet. További változatos példák ismertetését mellőzve, csupán annyit jegyzek meg, hogy a tudatos elhallgatás is a bonyolult múlt egyik fontos valóság-része. Régi igazság: nemcsak az a fontos, ami történt, hanem az is, ahogy az emberek átélték azt.

Ezek után Brodarics művének emlékezésregiszterét áttekintve, érdemes rá figyelni, hogy miről nem írt a terjedelmes országjellemezésben és az előzményeket tágasan részletező oldalakon. Nincs szó az 1514. évi parasztfelkelésről s annak szociális következményeiről. Nincs nyoma a reformációnak, mintha a hitújítás meg sem érintette volna Magyarországot. 1522 szeptemberében a török elleni háborút szorgalmazó Adorján pápát felkereső magyar diplomáciai követséget Brodarics vezette, és elragadtatással számolt be a Szentszék törökellenes terveiről, és arról, hogy a pápa százezer aranyat ajánlott fel. Nyomát is hiába keressük. S ami a leginkább különös: az 1523. október 15 – december 16. között Bécsújhelyen és Pozsonyban zajló nemzetközi konferenciára még csak nem is utal. Annak ellenére, hogy a konferenciáról és a közben tartott titkos megbeszélésekről részletes naplót vezető humanistával, Krzysztof Szydłowiecki lengyel kancellárral Brodarics jó kapcsolatban volt. A páratlanul gazdag információkat tartalmazó napló szerint már akkor nyilvánvaló volt, hogy a szultán Magyarország ellen készül hadjáratot indítani, s az ország gyenge, és szervezetlen ahhoz, hogy kivédje. A királyról közölt kép lesújtó: „erkölcsseit tekintve megromlott”, erőtlen, meggondolatlanul osztogat adományokat, lakosztályába bárki beléphet, és „mindenki, a sok belépő előtt is mezítelen testtel mutatkozik. Asztalánál nincs semmi rend...” A tanácskozásokon megpróbálták leküzdeni az európai hatalmak érdekkellentéit, kidolgozták a belső reformokat, eltervezték az ország védelmének megújítását, és számba vették, mennyi katonát, fegyvert és pénzt ajánlottak fel a külső országok.⁵³ Brodarics, minderről tudhatott, de nem ír róla, vagy másként ír róla. Lengyelország például a tanácskozás szerint azért kényszerült békére a

⁵² Bethlen Miklós *Önéletírása*. (S. a. r. V. *Windisch Éva*.) Budapest, 1955. 217–216. o. – Bethlen Miklós levele Bethlen Jánosnak, Apafi Mihály fejedelemnek, Teleki Mihálynak 1666. július 8 – augusztus 18. között. In: Bethlen Miklós levelei. (Összegejt., s. a. r. *Jankovics József*.) Budapest, 1987. I. k. 136–148. o.

⁵³ Szydłowiecki napló, 22. passim, 257. o.

törökkel, mert a tatárok és az oroszok fenyegették, és nem azért, hogy amint majd három év múlva Brodarics írta, segítséget nyújthasson, ha Lajos király bajba jut. Aligha estek ki az okos és képzett kancellár emlékezetéből a három évvel azelőtt történtek. De a *Historia verissimát* az alkalomnak megfelelően kellett megírnia!

Az olmtüzi tanácskozás valóságát egy világ választja el bécsújhelyi–pozsonyi konferenciák ugyancsak bonyolult valóságától. A közelmúlt és a csata előtti múlt valóságaiból a megváltozott viszonyok követelményének megfelelően válogatott Brodarics. A reneszánsz nagy felismerésének, a jövő megtervezhetőségének tudatában, ez természetes. Úgy vélem, hogy a *Historia verissimában* rejlő információk valóságtartalmához akkor jutunk közelebb, ha a művet elsősorban annak tekintjük, aminek írója szánta, a csatavesztés után kialakult helyzet alakítása érdekében. Ezzel magyarázható, hogy kihagy több olyan mozzanatot, amit ismerhetett.

A háborúk történetének megvannak a korszakoként is változó általános és speciális meghatározói. Civilizációs szint, hatalmi hierarchia, demográfiai, technikai viszonyok, jogrend, mindmegannyi tényező alakítja évszázadonként eltérően a csaták jellegét. Műfajuk, minőségük tekintetében eltérők az esemény szóbeli és tárgyi emlékei, írásos és képi dokumentumai. Eszerint a mohácsi csata, eltekintve a ráakódott érzelmi, politikai rétegektől, önmagában is különleges. Kormeghatározó nagy változások metszéspontján zajlott, a középkor végén és a kora újkor kezdetén, átmeneti korban. Már „háromszáz ágyú” hírért mérlegelik, és még a „kitűnő íjászokat” dicsérik. Két különböző értékrendet, kultúrát, harceljárást megtestesítő hatalom vívott csatát már a tüzfegyverek alkalmazásával. Már a nagy jövőre tekintő képi hírközlés tudósított róla, és fél évtized múltán készült emlékérmé még a középkori krónikák csataábrázolásának hagyományát követte. Több szinten zajló történések torlódtak össze és hozták létre a jelenségek konglomerátumát. Érthető, hogy a mohácsi csatát történetírók, hadtörténészek sora „írta le”, „beszélte el” különböző módon, eltérő hangsúllyal. Régen és újabban is.⁵⁴ Ha mélyebben megfigyeljük a későbbi történetírók munkáját, nyilvánvaló, hogy nem hagyatkoznak egyedül Brodarics néhány oldalnyi szövegére. Már Istvánffy Miklós (1538–1615) is számba vette az életben maradtakat, és felhasználta több szemtanú kisebb-nagyobb közlését. Utána a következő történésznemzedékek pedig újabb dokumentumokat és módszereket vontak be vizsgálataikba. Az utóbbi időben az évtizedeken át zajlott Mohács-vitában számos magyar és külföldi szakértő fejtette ki véleményét. A kor tudományos színvonalán beemeltek a vizsgálatba korszerű kritikával kezelt török forrásokat, közvetett információkkal szolgáló dokumentumokat, és új kritikai szempontokat és elméleti megfontolásokat érvényesítettek. Ezek aligha mellőzhetők. Különben nehéz elkerülni a bizonyítandóval bizonyítás tévedését.

Nem feledkezhetünk meg róla, hogy a csaták eseményének feldolgozásában évtizedek óta új szemlélet és új módszer érvényesül. Előzményei a messzi múltból intenek felénk. Például minden bizonnyal Felix von Helle, a Wiener Neustadt-i Katonai Akadémia tanára volt az első, aki az 1903–1906. években a léghajóból kitekintő látásmódját kívánta meg a csata feldolgozójától. Repüljön magasan a küzdő felelek fölé, hogy egyaránt belásson mindkét táborba, és követni tudja a harc különböző fordulóit. A magyar diák,

⁵⁴ Az eltérő hangsúlyra jellemző *Katona István*: A kalocsai érseki egyház története. (Ford. *Takács József*, a fordítást ellenőrizte és sajtó alá rendezte, az előszót és a kiegészítő jegyzeteket írta *Thoroczkay Gábor*, szerkesztette *Romsics Imre*.) Kalocsa, 2001. 291–295. o.

Markó Árpád itt sajátította el a képességet, hogy majd az 1920-as, 1930-as években rekonstruált csataleírásokban részrehajlás nélkül mérlegeljen a császári haderő és Rákóczi hadserege között, a körző objektivitásával értelmezze a taktikai és a stratégiai veszteség és győzelem fogalmát, a pánik hatását és helyzetelemző térképekkel segítsen közelebb jutni a csata mozgalmas változásában rejlő valóságához. Már messzemenően számol a pszichológiai tényezőkkel, még akkor is, ha nem tudja megragadni. Szembenéz a magyar hadtörténetben akkor már gyakran visszatérő jelenség, egy csapatnak a szándékos vagy végtelen távolmaradása kérdésével. Leszögezi, hogy például Szapolyai semmiképpen nem tudott volna idejében a király mohácsi táborába érkezni, távol maradása nem oka a vereségnek. Viszont a koroncói csatából Károlyi „elmaradásánál nehéz mentő körülményt találni”. Pszichológiai okát azonban nem sikerült megismernie.⁵⁵

Forrássanyag hiányában Markó Árpád újszerű csata értelmezéseiben még kevésbé foglalkozhatott a résztvevők, tisztek és közkatonák emlékeivel. A csaták névtelenjeinek tanúságtételeit közlő források értékelhető nagy számban csak 1955-ben jelentek meg.⁵⁶ A nemzetközi szakirodalomban kibontakozó, új szempontokat érvényesítő csatarekonstrukciók, értelmezések, leírások egyrészt alulnézetben, másrészt nagyobb folyamatok összefüggésében értelmezik az ismert vagy kevésbé ismert csatákat. Lehetőleg minden forrást, híradást, emlékeztést összegyűjtenek, átfogják a résztvevők minden rétegét, tudásukat, gesztusaikat, érzelmvilágukat. Tudni akarják, hogy mit láthattak, és mit hallhattak a löporfüstös csatatereken az eget-földet megrázó, fülrepezető hangorkánban. És milyen folyamatok része a csata.

Georges Duby, amikor 1972-ben elvállalta, hogy megírja a bouvines-i csata (1214. július 27.) történetét, meglepte és felháborította barátait. Úgy vélték, hogy visszatér az *Annales*-nál kigúnyolt történetíráshoz, az eseményt elmondó történetíráshoz. Duby azonban ugyanúgy új utat vágott a csata megírhatóságával, mint Marc Bloch a források kritikájával. A résztvevők élményeit igyekezett megragadni. „Megpróbáltam megismerni azoknak a fiatal legényeknek és azoknak az érett, néha már alig mozgó férfiaknak a magatartását, akik üvöltve, szomjúságtól gyötörtén, az eltaposott kalászkok porától vakon, eszeveszett módon forgolódtak ezen a nyári napon nehéz páncéljukban. Milyen volt a felszerelésük? Milyen mozdulatokat tettek, amikor fegyvereiket kezelték, amikor lovukat irányították? Még tudtukba is megpróbáltam behatolni. Mire játszottak? Melyik volt az a pillanat, amikor az összecsapás kezdetén a harcot ünneppé tevő öröm átváltott az erőszak elkeseredettségébe, dühödött, elvakult vágyba, hogy lerombolják, és összeszedjék a felbomlás zűrzavarának törmelékeit? Félték-e a lovagok? És mitől? Melyik mitikus hős merészségét akarták utánozni? Valójában mit értettek vitézségen, hűségen? Meddig terjedt számukra a becsület?”⁵⁷

⁵⁵ Tóth Gyula, 2000/1. 21. o. – Markó Árpád: A nagyszombati csata (1704. december 28.) és Uő: A koroncói csata (1704. június 13.) In: *Markó*, 2000. 110 skk., 89–90. o.

⁵⁶ „Nagyszombatnál lőtt harcnak alkalmatosságával súlyos rabságba esvén... Fél kezemt ellőtték... Öt nagy sebeket szenvedtem... Fél szememet kilőtték... Még ma is a golyóbis a fejemben vagyon Magamon esett három lövés, három vágás, derekamon pallosszúrás... Holttestek közt három napig vérben feküdtem.” Kuruc vitézek folyamodványai 1704–1710. (Szerk. *Esze Tamás*.) Budapest, 1955. Vö. *Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes*: II. Rákóczi Ferenc. Harmadik kiadás, Budapest, 2004. 325. o.

⁵⁷ *George Duby*: Le Dimanche de Bouvines. Paris, 1973.; *Uő*: L'Histoire continue. Paris, 1991. A magyar fordítást használtam: *Uő*: Folytonos történelem. (Ford. *ijf. Benda Kálmán*.) Budapest, 2000. 110–111., 136. o.

Peter Englund, az Uppsalai Egyetem harmincegy éves doktorandusza hasonló igény-nyel írta meg 1988-ban doktori disszertációját, mint Duby, de tőle úgy látom, teljesen függetlenül. Az 1709. július 8-án XII. Károly svéd király és I. Péter orosz cár összecsapása a kora újkor döntő jelentőségű eseménye. A hadviselés gyökeresen más, mint a középkorban volt, a forrásadottságok kedvezőek. A harcosok több tízezres tömegeit mozgatták, különböző anyanyelvű katonák együttesének kellett volna a lehetetlen megvalósítását erőszakoló XII. Károly tervét végrehajtani, hogy kilenc év győzelemso-rozata után eljusson Moszkváig. A *The Battle of Poltava The Birth of the Russian Empire* azt követi nyomon, hogy a közember hogyan éli meg a döntő jelentőségű és rengeteg áldozatot követelő csatát. Lépésről lépésre kíséri a csatához vezető hadjáratot, és a csata mozzanatait. A katonák, az altisztek viselkedését ragadja meg különböző helyzetekben. Előzőleg a hosszú és szokatlanul kemény télben már kimerült, éhező harcosok fizikai és lelki megpróbáltatásait tárja fel öldöklés közben, ágyútűzben, ahogy menekülnek, ahogy átélnek a fogságba esést.⁵⁸

Oliver Chaline 2000-ben napvilágot látott könyve a fehérhegyi csatáról (1620. november 8.) teljes komplexitásában ragadja meg a Csehországot tragédiába döntő és a harmincéves háborút elindító csatát, előzményeivel, váratlan fordulataival és következményeivel együtt. A *La bataille de la Montagne blanche: 8 novembre 1620: un mystique chez les guerriers*⁵⁹ a csata eseményét felbontja több valóságszintre. Az egyik szint a harctéren küzdők fizikai élményei, az egymásnak feszülő testek, a mozdulatok, a gesztusok, a hanghatások, a golyózápor, a leküzdhetetlen félelem, az erőszak, a sebek. A másik szint a lelki világ, a katolikus megújulás nagy személyisége, Domokos atya szerepe és hatása: tudatosítja a csata vallásos értelmét, s a végletekig képes fokozni a győzelembetett hitet. Az erőszak és az öldöklés szétdúlják az emberi kapcsolatokat, a csata extázisa közös élményben oldja fel az erőszak elviselhetetlenségét. A csata eseményének harmadik szintje az emlékezések, elbeszélések, történetírások világa.

Hasonló irányba mutat a höchstädt-blenheimi csata (1704. augusztus 13.) évfordulója alakalmából rendezett kiállítás és tanulmánykötet. Hogy a csata eldöntötte a spanyol örökösödési háborúban szembenálló felek, a Bourbon- és a Habsburg-dinasztia hatalmi esélyeit, azt már a közel egykorú leírások érzékeltették. De miért tartott még utána hét évig a háború, hogyan látták a vesztes franciák s a győztes nagykoalíció hadvezérei, Savoyai Jenő herceg és Duke of Marlborough közül kié a döntő érdem, az évszázadokig elhúzódó nyílt és látens viták tárgya volt. Most a mindkét oldalon hatalmas emberáldozatot követelő csata értelmezésében az egységben látás igénye és hatásának felmérése érvényesült.⁶⁰

Valamennyi leírásban és értelmezésben közös az a mélyebbre ható felismerés, hogy vizsgálataikkal tágasabb kérdésköröket is megközelítettek. A bouvines-i csata leírása a feudális hadviselést és a lovagok értékrendszerét foglalja magában, a fehérhegyi csata-történet a katolikus reformról, a protestánsokról és az erőszak eddig számba nem vett

⁵⁸ Peter Englund: *The Battle of Poltava The Birth of the Russian Empire*. London, 1992.

⁵⁹ Oliver Chaline: *La bataille de la Montagne blanche: 8 novembre 1620: un mystique chez les guerriers*. Paris, 2000.

⁶⁰ Brennpunkt Europas 1704. Die Schlacht von Höchstädt. The Battle of Blenheim. Begleitbuch zur Ausstellung in Schloss Höchstädt an der Dunau. (Hrsg. Johannes Erichsen und Katharina Heinemann.) Ostfildern, 2004.

természetéről mond újat, a poltavai csata minden addig ismertnél részletesebb narrációja olyan jelenségekről is tájékoztat, hogy a XVIII. század elején hol lehetett a nagyléptékű hadjárat és az emberi teljesítőképesség határa, s hogyan született az orosz nagyhatalom. A höchstädt-blenheimi csata következményeivel az általános európai hatalmi erőegyensúly Közép-Európával szorosan összefüggő kérdéseit is exponálta.

Ha töredékesen és szétszórtan is, a mohácsi csatáról is rendelkezünk egyéni élményekben gazdag és távolabbi összefüggésekre utaló forrásokkal. Például egy cseh úr, aki azt állítja, hogy jelen volt a mohácsi síkon, 1526 novemberében keltezett levelében ír élményeiről. Igaz, leírását megtűzdelte novellisztikus elemekkel és alig hihetően elhangzott párbeszédekkel is, a borzalmakra hegyezte ki az átélt eseményeket, hiszen beszámolóját a Santa Clara-kolostor főnöknőjének küldte, de olyan mozzanatokot is leír, amelyekben Fehérhegynél vagy Poltavánál is részük volt a harcoló katonáknak: „az ágyúkkal azután a király seregébe lóttek. Micsoda zűrzavar támadt, itt egy fej repült, ott egy kar, amott egy kettétépett ló...”⁶¹

A mohácsi csata újabb történeti feldolgozói sem hagyatkoznak egyedül Brodaricsra, a fellelhető források köre kevésbé bővült ki, az oszmán források kritikus felhasználása viszont több eredménnyel járt, s a különböző módszereket együtt alkalmazzák a pszichológiai szempontokkal.⁶² Nagyobb problémakörökre keresik a választ. Milyen állapotban volt a középkori magyar állam, társadalmi szerkezete mennyiben volt működőképes, hogyan csapott össze két értékrend, két mentalitás, miként volt éppen változóban az ország, milyen következménnyel járt Európa megosztottsága, a keresztény egység elmúlása, és mi a magyar politikai és katonai vezetés felelőssége? Az egyik, a csatatér határain meszse túlmutató kérdést Kubinyi András tette fel: „elkerülhető volt e a mohácsi katasztrófa? A kérdésre egyszerű igennel vagy nemmel nem válaszolhatunk...”⁶³ A másikkal Fodor Pál foglalkozott: Szulejmán világhuralmi tetteiben miért vallott mégis kudarcot: a társadalmak nem roppannak össze „az államok vagy a politikai hatalmak bukása után, hanem ellenállnak”, s Európa nagy anyagi és politikai tartalékokkal rendelkezett.⁶⁴

Ha ezek a mohácsi csatát elemző munkák nem lennének meggyőzőek, az újszerű csatfeldolgozások eleve cáfolják Hayden White kijelentését, hogy a történészek azt vallják „a történelem tanulmányozásához nincs szükség sem külön módszertanra, sem sajátos szellemi vértetetre.”⁶⁵ Annál is inkább, mert Gyáni Gábor vitaindító előadása befejező részében elismeréssel méltatja, sőt például állítja Dubynek a csata eseményét elmondó „helyénvalóbb megismerési módszerét” és azért „különösen gyümölcsöző... egy ilyesfajta történeti érzékenység és eljárás mód”, mert nagyobb problémát is felvet.⁶⁶ Ez a nagyobb probléma a történelmi folyamat kérdéskörébe tartozik.

⁶¹ Mohács, 2006. 124. o. Vö: *B. Szabó*, 2006. 153. o.

⁶² Jellemző B. Szabó János észrevétele, hogy a magyar katonaság itt hallott először egyszerre háromszáz ágyút. *B. Szabó*, 2006. Továbbá *Uő*: A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom”. *Hadtörténelmi Közlemények*, 117 (2004). 2. sz. és 118. (2005). 3. sz.

⁶³ *Kubinyi*, 1981. 107. o.

⁶⁴ *Fodor Pál*: A Bécsbe vezető út. Az oszmán nagyhatalom az 1520-as években. In: *Uő*: A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán török történelemről. Budapest, 2001. 391. o. és Mohács, 2006. 407. o.

⁶⁵ *Hayden White*: The Burden of History. *History and Theory*, 5 (1966). 111–134. o. *Uő*: A történelem terhe. In: *White*, 1997. 49. o.

⁶⁶ *Gyáni*, 2006. 133. o.

Amit a vitaindító tanulmány egyértelműen jelez, hogy Perjés Géza és Szakály Ferenc tanulmányaiban a csata története elenyésző terjedelmű, az egyértelműen abból következik, hogy a Mohács-kérdést mindketten a csata eseményeinél nagyobb horderejű kérdésnek fogták fel. Azzal a legélesebben vitázók is egyetértettek, hogy a mohácsi csata láncszem a hosszú folyamatban. Előzményei nélkül nem érthető. Következményeiből kiszakítva értelmetlen. Elyeli a történelmi tömegsír, ahová a vesztes és a nyertes csatákat hullatja az idő. Ismerjünk jobban vagy kevésbé bármely csatát, csak tágasabb összefüggésében értelmezhető, miként Duby, Englund, Chaline modern felfogással, újszerűen vizsgált csatatörténetei is egyértelműen bizonyítják. A posztmodern felfogás alapvető elentmondása, hogy a történelmi jelenségeket környezetükből kimetszve, elszigetelt fejleményeknek tekintik. Hayden White a *The Burden of History* 1966-ban napvilágot látott és hozzánk magyar fordításban csak három évtizedes késéssel, 1997-ben elérkezett tanulmányában fogalmazta ezt meg. Gondolatmenetének ismertetése helyett a végkonklúzióját idézhetjük: „A történész senkinek sem tesz jó szolgálatot azzal, hogy tetszetős folyamatosságot konstruál a jelen és az azt megelőző világ között. Ellenkezőleg, a történelemtől azt igényeljük, hogy minden korábbinál inkább a diszkontinuitásra tanítson bennünket, mert sorsunk a diszkontinuitás, a rombolás és a káosz.”⁶⁷ Önmagában a mohácsi csata emlékezetének egész problematikája alaposan megkérdőjelezi ezt a tételt.

Mohács több mint egy vesztes csata eseménye. Mohács Európa univerzális élménye, ha akár csak V. Károly császárnak a magyar rendekhez írott Lajos királyt elsírató levelét vagy a csatavesztés következményeinek absztrahált képi ábrázolásait, vagy a térségben több évszázadon át stabilizáló tényezőnek számító középkori Magyar Királyság összeomlásának minden szomszédos országot is mélyen érintő következményeit vesszük figyelembe. Mohács csehek, németek, horvátok, szlovákok, szerbek, velenceiek, franciák, spanyolok, németalföldiek közös története. Mária királyné, Mohács özvegye, amint a Budapest Történelmi Múzeum kiállítás címében nevezte,⁶⁸ udvari kultúrája ugyanúgy őrizte emlékezetét, mint a három részre széttört Magyarország. Az egymást váltó generációk tudatvilágában nem holt hagyomány, hanem az akkori jelenük tettein töprengő, élő emlékezet. A XVII. század közepén a csata emlékérmé főúri gyűjtemények kultusz tárgya, Jusztus Lipsius, a kor egyik legfontosabb államelméleti művének magyarra fordítója ajánlását évnapijával datálja, 1652-ben a vezekényi csata után az évszámokat átrendezve 1526-ra, a reneszánsz számmisztikájával úgy értelmezik, hogy elérkezett következményei felszámolásának, a török visszaszorításának ideje. Az 1658–1664. között, Zrínyi és a Rajnai Liga elnökének, János Fülöp mainzi érseknek közös erőfeszítésével megszervezett nemzetközi törökelleni háborút Mohácsot is idéző irodalmi művek kísérték, s az akkori veszteség jóvátehetésének reményét fejezték ki. A reformkor hajnalán Széchenyi tettekre ösztönözve utasítja el a csatavesztésre hivatkozó retséget: „ha Mohácsnál valóban meghalt már nemzetünk, akkor feküdjünk mi is szép elszánással – melyhez egyébiránt semmi sem kell, mint apátia, vis inertiae és restség – nemzeti sírgödrünkbe...”, s 1838 tavaszán Kemény Zsigmond *A mohácsi veszedelem okairól* írva a megosztottságban a belviszályban látta a polgári átalakulás és állami integritás kihívásaira válaszoló

⁶⁷ White. 1997. 67. o.

⁶⁸ Réthelyi Orsolya, F. Romhányi Beatrix, Speckner Enikő, Végh András (szerk.): Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531. Budapesti Történelmi Múzeum. Budapest, 2005.

ország legnagyobb veszélyét. A XX. század Ady „Nekünk Mohács kell” kétértelmű Kasszandra jóslatával indul, az első világháború után az *Iskola a határon* kadettjai a győztes nagyhatalmak elmúlása s a vereséget túlélők megünneplésére hajóznak le a Dúnán, majd a Donnál, a 2. hadsereg helyzetésképe fölött elhangzik: „kérem ez egy második Mohács.”⁶⁹ Hogy a folyamatos emlékezet csak néhány típusát említsem.

Mennyiben köthető Mohács emlékezetének ez a még sok példával kiegészíthető, de mégis laza, viszont évszázadokon áthúzódó láncolata a történetíráshoz és az iskolai történelemtanításhoz? Mennyiben táplálta a korszakonként változó műfajával a szépirodalom? Az emlékezet felszínén nyilván erősen. Mint traumatikus közösségi élmény, mint ki nem beszélt, meg nem értett, mert feldolgozatlan esemény az emlékezet más szféráiban élt nemzedékeken át. Kerülhetett volna a felejtés temetőjébe is. Az emlékezet működéséről ma még keveset tudunk. „Hogy van az, hogy az ember agya bizonyos dolgokra emlékezik, és bizonyos dolgokra nem ... Ha újra kezdeném kutatói pályámat, akkor mai eszemmel agykutató lennék” – jelentette ki nemrég Keszthelyi Lajos biofizikus.⁷⁰ Hogyan alakulnak ki az emlékezet változatai? Ha a kultúra tapasztalatokat halmoz fel, rak-tároz el, akkor az emlékezetet a kultúra kettős közege köti meg, hordozza és kelti életre. Sőt hat a történeti tudat világában.

Az 1950-es hidegháborús években a mohácsi síkon tankcsapdákat és lövészárkokat ástak, hogy itt vívják meg a fenyegető harmadik világháború döntő csatáját az akkori Jugoszláviával. Felszínre hányt csontok. A helybeliek felébredt emlékezettel elérték, 1959-1960-ban megkezdődhettek végre a régészeti ásások, és feltárult összesen öt tömegsír mintegy hatszáz-hétszáz elesett forró csontjaival.⁷¹ 1976-ban létrejött a Mohácsi Történelmi Emlékhely sírkertje.⁷² Erről egy virtuális emlékeztetőt építettek fel azon a nagy-szabású nemzetközi kiállításon, amelyet 1993-ban Magyarországi Máriának nevezett királyné, I. Lajos özvegyének emlékére Utrechtben rendeztek.⁷³ A világ minden tájáról összesereglett látogatók áradata itt a virtuális emlékhely körül összetorlódott és hosszan állt. Nyilván semmit vagy alig valamit tudhattak Magyarország történetéről. A látvány asszociációs ereje foghatta meg őket. Az installáció. Meztelen kardokkal határolt térség közepén magas fekete obeliszken a mohácsi tömegsírok fotója: fehér csontok, lábszárak, bordák, csigolyák, koponyák, karok és az eget ostromló kezek látványa lenyűgözően hatott. Mohács emlékezetének ez a metamorfózisa a búcsúzó XX. század közös világélményét fejezhette ki, a különböző nyelvű, kultúrájú és eltérő múltat megélt látogatók számára: soha többet erőszakot, pusztulást, háborút, és soha többet tömegsírokat!

⁶⁹ Horn Ildikó: Rákóczi László pályája (1633–1664). Doktori disszertáció, Budapest, 1989. 95. o. – *Kemény Zsigmond: A mohácsi veszedelem okairól.* (Az előszót és a jegyzeteket írta Szigethy Gábor.) Budapest, 1983. Hol vannak a katonák? Szemlévénycsok Sára Sándor doni dokumentumfilmjeiből és korabeli hadiokmányokból. *Új Horizont*, 2005. 142. o.

⁷⁰ Ahol a maximum volt a minimum. Emlékezés a régi Eötvös Collégiumra. (Szerk. Kelevész Ágnes. A riportert Ruttkay Zsófia.) Budapest, 2007. 251–252. o.

⁷¹ B. Szabó, 2006. 174–175. o.

⁷² Gyáni Gábor: Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. In: *Uő: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Budapest, 2000. 90–91. o.

⁷³ Bob van den Boogert, Jacqueline Kerkhoff (Red.): Maria Koningin tussen keizers en kunstenaars van Hongarije 1505–1558. Rijksmuseum Het Catharijneconvent Utercht, Noordbrabants Museum, 's- Herogenbosch. 1993.

Az emlékezet, emlékezés metamorfózisai gyorsan változó világunkból is következnek. Folyamatosságát mi más bizonyítaná, mint hogy Gyáni Gábor sem most foglalkozott először a mohácsi csatával. 1999-ben a mohácsi emlékhelyet elemezte.⁷⁴ Vitaindító előadása akarva akaratlanul az emlékezet működésének újragondolására adhat ösztönzést, s további vizsgálatokra a nagyon is aktuális történetiszemléleti kérdésre. A csata „tanúságtévőjének”, Brodaricsnak és a két halott történetírónak kiragadott, és óhatatlanul leegyszerűsítve értelmezett írása nem elegendő bizonyíték a bevezetőben előlegezett feltevésre.

A teljesebb forrásanyag és a maradéktalanul számba vett szakirodalom alapján is korai lenne lezárni a múlt sokoldalú, sohasem teljes, de mindig is új meglepetésekkel szorgáló megismerésének lehetőségeit. Hayden White értelmezésében „a történelem terhe” lenne a magyar történelem is? Ennek jegyében hagy idézzek ismét költőt. Először olvasva *A történelem terhét*, Babits szavai jutottak eszembe. Az *esti kérdésből* a múltról „melynek emléke teher is, de kincs is.”

A csaták szerencsére nem játszhatók el újra, mint a természettudományos kísérletek, de a múlt eseményeit jobban megközelítő, alaposabban megértő módszerek és vizsgálatok ígérete eleve benne rejlik ebben a nagyon fontos vitaindító előadásban.

*

Írásomat, amint papírra vettem, azonnal elküldtem Gyáni Gábornak, mivel úgy vélem, ha valakit kritikával illetünk, de az illető csak a kinyomtatott szövegből értesül róla, etikátlan eljárás, olyan mintha a hátába döfné a bíráló a kést. Gyáni ugyancsak közölte velem válaszát, amit módomban volt figyelembe venni, és így kölcsönösen tisztázó véleménycserére nyílt lehetőség. Remélem, további konstruktív párbeszéd alakul ki ebben a lényegbevágó, elméleti témakörben.

⁷⁴ Gyáni G.: Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. i. m. 90–91. o.

MEGÍRHATÓ-E AZ 1848–49-ES CSATÁK TÖRTÉNETE, AVAGY AZ 1848–49-ES HADTÖRTÉNETÍRÁS PROBLÉMÁI

Előzetes megjegyzések Mohács kapcsán

Gyáni Gábor vitaindítójában a mohácsi csata két, kiváló szakembertől, Szakály Ferencről és Perjés Gézától származó leírásai kapcsán veti fel a kérdést, hogy megírható-e hitelesen egy csata története? A nagy elméleti jártasságról s a legújabb nemzetközi szakirodalomban való tájékozottságról tanúskodó tanulmányt olvasva először némileg elszomorodtam. Elsősorban azért, mert nem korrekt eljárás két olyan historikuson köszörsülni a nyelvünket, akik már nem tudnak válaszolni; már csak azért sem, mert a mohácsi csatáról az utóbbi években két újabb, új szempontokat felvető rekonstrukció is született Négyesi Lajos, illetve B. Szabó János tollából.¹

Elszorodtam azért is, mert Perjés csatarekonstrukciójáról a Gyáni által felhozott kifogások zömét már olvastam Barta Gábor, Kubinyi András, Marosi Endre és Szakály Ferenc cikkeiben – ugyanakkor a vitaindítóban egyetlen hivatkozás sincs ezekre az írásokra. Nota bene, sem Szakály, sem Perjés nem egyetlen szemtanúi beszámoló alapján írta meg a maga csatarekonstrukcióját, hiszen használták a török kútfőket is; és Istvánffy Miklós és Heltai Gáspár munkái, valamint a Verancsics Antal hagyatékában fennmaradt „Memoria rerum” is megőrzött néhány, nyilvánvalóan szemtanúktól származó információt – még ha maguk a szerzők nem is voltak szemtanúi az eseményeknek.² Hozzáteendő, hogy akadnak még, Brodarics Istvánénál ugyan szűkszavúbb szemtanúi beszámolók, s nagy valószínűséggel mind a XVIII–XIX. századi forráspublikációkban, mind a Mohács utáni időszak kiadatlan iratanyagában is lehetne még találni ezt-azt a csatáról.

Nem tartom szerencsésnek a Gyáni által felhozott példát azért sem, mert a mohácsi csatával kapcsolatos megválaszolatlan/megválaszolhatatlan kérdések felsorolása nem alkalmas arra, hogy rajtuk demonstráljuk általában a hadtörténeti (s bármilyen más) események elmondásának nehézségeit vagy lehetetlenségét. Nem akarom itt megismételni mindazt, amit Veszprémy László hozzászólása fejteget³, de kétségtelen, hogy a XVI. század közepétől még a nyugati államok történetéhez képest igen forráshiányos magyar történelemben is sokkal nagyobb mennyiségű kútfő áll rendelkezésünkre egy-egy esemény elmondásához, mint korábban; s például a mezőkeresztesi, a szentgotthárdi vagy a zentai csata történetének megírásánál (a nagyobb várostromokat nem s említve) sokkal több a szemtanúi beszámoló, mint Mohács esetében. A XVIII. századi dinasztikus, a francia forradalmi és napóleoni háborúk vagy akár saját kutatási korszakom, az 1848–49-es magyar szabadságharc esetében pedig a kiadott és a levéltári anyagban tájékozódo

¹ Négyesi Lajos: A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* (a továbbiakban: HK), 1994. 4. sz. 62–79. o.; B. Szabó János: A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom.” I. rész uo. 2004. 2. sz. 443–474. o., II. rész uo. 2005. 3. sz. 573–624. o.

² Mohács emlékezete. (Szerk. Kiss Károly és Katona Tamás.) Budapest, 1976., 1979.

³ Veszprémy László: A középkori hadtörténetírás és forrásai. HK 2006. 2. sz. 517–523. o.

kutató csak kapkodja a fejét az információk bősége miatt – noha ettől függetlenül még maradnak nehezen megválaszolható kérdések. Hozzászólásomban két kérdéskört kívánok körüljárni. Egyrészt azt, hogy mennyire korszerű vagy nem korszerű 1848–49-es hadtörténetírásunk, s milyen irányokba tágítható ki annak horizontja: azaz, mit kellene még megírni? Másrészt a szabadságharc tizenegy csatájának kapcsán bemutatni azt, hogy milyen eséllyel dolgozható fel, írható meg ezek „hiteles” története.

1848–49 és a magyar hadtörténetírás

Az 1848–49-es nemzetközi és magyar historiográfia a kezdetekben erőteljesen hadtörténeti színezetű vagy kimondottan hadtörténeti jellegű volt. Az eseményekkel egy időben német és francia földön vagy az angolszász világban megjelent feldolgozások – nyilván a magyar társadalmi és politikai viszonyokban való tájékozatlanság miatt is – elsősorban a hadieseményekre koncentráltak, hiszen ezekről jutottak el nyugatra főleg a cs. kir. és orosz, majd időnként a magyar hadijelentések is. Az észak-itáliai háború befejezését, majd az orosz beavatkozást és a német forradalmak leverését követően az érdeklődés érthetően megnőtt, s biztos mondhatjuk, hogy Görgei kapitulációjának 1849 augusztusában legalább olyan hírértéke volt a nyugati sajtóban, mint az ezzel nagyjából egy időben megkötött milánói békének; s hogy Komárom védelme és kapitulációja ugyanolyan nevezetes eseménysor volt a nyugati közvélemény szemében, mint Velenecéé. Az 1850-es években – nagyjából a krími háború megindulásáig – mai szemmel nézve szinte hihetetlennek tűnő érdeklődés élt a nyugati világban a magyar eseményekkel kapcsolatban – elég, ha az ez időben megjelent több tucat német, angol és francia kiadványra vagy arra a tényre utalunk, hogy mind Klapka, mind Görgei emlékiratai négy-nyegy idegen nyelvű kiadásban láttak napvilágot.⁴

Az első komoly összefoglalókat a győztesek írták. 1850-ben Julius von Haynau tábornoszernagy, a cs. kir. hadsereg parancsnoka íratta meg az általa vezetett nyári hadjárat történetét vezérkari főnökével, Wilhelm Ramming ezredessel. Valamivel később az 1848–49-es téli és tavaszi hadjárat feldolgozása is elkészült. Ennek megrendelője Alfred zu Windisch-Grätz tábornagy, 1848 októberétől április közepéig az Itálián kívüli cs. kir. hadsereg fővezére, írója Johann Nobili altábornagy, Windisch-Grätz vezérkari főnöke volt. A munka igen részletesen foglalkozott a cs. kir. csapatok 1848–49 téli sikereivel, s a tavaszi magyar győzelmekről csak futólag, afféle sajnálatos függeléként emlékezett meg. A Windisch-Grätz és Haynau között fővezérként működő Ludwig Welden tábornoszernagy maga írta meg emlékirataiban másfél hónapos ténykedésének történetét. Az erdélyi hadjárat történetét szintén egy résztvevő, August von Heydte őrnagy készítette el, igaz, csak az 1860-as évek elején. Ezeknek egy komoly közös előnyük volt: a feldolgo-

⁴ Erről az irodalomról a legalaposabban *Kosáry Domokos* tájékoztat: A Görgey-kérdés története. Budapest, 1994. I. k. passim. (a továbbiakban *Kosáry I–II.*) A szabadságharc hadtörténeti irodalmáról lásd még *Borus József*: 1849 hadtörténelmi irodalmának néhány kérdése. HK 1955. 3–4. sz. 167–203. o.; némileg átdolgozva *Borus József*: Dembiński fővezérsége és a kápolnai csata. Budapest, 1975. (a továbbiakban: *Borus*, 1975.) 11–41. o.; valamint két korábbi tanulmányomat: Eredmények és feladatok 1848–49. hadtörténetének kutatásában. *A Történelmi Szemle* 1998. 3–4. számában megjelent írás újraközlése. In: *Glatz Ferenc* (szerk.): Közgyűlési előadások 1998. I. Budapest, 1999. 97–111. o.; Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc a magyar történetírásban. *Aetas*, 1999. 1–2. sz. 62–85. o.

zások írói a saját és a zsákmányolt magyar iratanyag alapján készítették el művüket, sőt, több tucat magyar okmányt is közzétettek.⁵ Emellett részben használták azokat az utólagos hadműveleti naplókat, összefoglalókat, amelyeket fogoly magyar honvédtisztek készítettek az aradi várbörtönben.⁶

1850–1851-ben megjelentek a hivatalos orosz összefoglalók is az 1849. nyári hadjárat történetéről.⁷ A két egykori szövetséges némileg össze is vezett azon, hogy kit mekkora rész illet a sikerből. Az osztrákok érthető módon igyekeztek minél kisebb jelentőséget tulajdonítani az orosz hadsereg szerepének; az oroszok pedig, szintén érthető módon, azt hangsúlyozták, hogy nélkülük a cs. kir. hadsereg soha nem nyerte volna meg a háborút.⁸

Az első magyar „történeti” összefoglalót maga Kossuth írta: a Vidinből a nyugati magyar diplomáciai ügynökökhöz intézett körlevelében foglalta össze a szabadságharc végnapjainak történetét – természetesen a maga szemszögéből.⁹ A magyar emigránsok részéről természetes igény volt, hogy az európai és amerikai közvélemény az ő előadásukban ismerje meg a magyarországi események történetét. (Többek között ez magyarázza Kossuth a vidini levél gyors közzétételét is, noha maguk az emigránsok sem értettek vele mindenben egyet.) A „magyar kérdés” egészen 1852-ig napirenden volt: előbb a magyar és lengyel emigránsok kiadatása körüli vita fenyegetett nemzetközi konfliktussal, majd a magyarországi megtorlás keltett komoly hullámokat, 1851-ben Kossuth Törökországból történt távozása, 1851–1852-ben angliai és amerikai útja foglalkoztatta a közvéleményt.

Az emigrációban ugyan két szakmabéli történész is ott volt (Horváth Mihály és Szalay László), azonban az első komoly összefoglalókat mégsem ők írták. A szabadságharc erdélyi eseményeinek történetét Czetz János vezérőrnagy, az erdélyi hadsereg egykori vezérkari főnöke, majd főparancsnok-helyettese írta meg. Czetz csupán a hivatalos *Közlöny* egyes tudósításait használta, ezért munkája nem mentes a téves adatoktól.¹⁰

⁵ [Wilhelm Ramming]: Der Feldzug in Ungarn und Siebenbürgen im Sommer des Jahres 1849. Pesth, 1850.; [Johann Nobili]: Der Winterfeldzug 1848–1849 in Ungarn unter dem Oberkommando des Feldmarschalls Fürsten zu Windisch-Grätz. Wien, 1851.; Ludwig Freiherr von Welden: Episoden aus meinem Leben. Gratz, 1853.; [August von Heydte]: Der Winterfeldzug des Revolutionskrieges in Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849. Von einem österreichischen Veteranen.; Uő: Der Sommerfeldzug des Revolutionskrieges in Siebenbürgen im Jahre 1849. Von einem österreichischen Veteranen. In: Der Revolutionskrieg in Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849. I–II. Leipzig, 1863.

⁶ Ezekre lásd Hermann Róbert: A drávai hadtest hadműveleti naplója.. In: Molnár András (szerk.): Hadtörténelmi tanulmányok. Zalai Gyűjtemény, 36/1. Zalaegerszeg, 1995. 165–173. o. (a továbbiakban: Hermann, 1995.) Egy részüket magyar fordításban közli: Asbóth Lajos emlékiratai az 1848-iki és 1849-iki magyarországi hadjáratból. 2. kiadás. Pest, 1862. I–II. k.

⁷ J. Tolstoy: Relation des opérations de l’armée russe en Hongrie, Paris, 1850.; H[einrich] v[on] N[eidhardt]: Bericht über die Kriegsoperationen der russischen Truppen gegen die ungarischen Rebellen im Jahre 1849. Berlin, 1851. I–III.

⁸ [Wilhelm Ramming]: Ein österreichischer Commentar zu der russischen Darstellung des ungarischen Revolutionskrieges. Pesth, 1851.

⁹ Közli Kossuth Lajos: Írások és beszédek 1848–1849-ből. (S. a. r. Katona Tamás.) Budapest, 1987., 1994. 508–529. o.

¹⁰ Johann Czetz: Bem’s Feldzug in Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849. Hamburg, 1850. Megbízhatatlan magyar fordítását lásd Czetz János: Bem erdélyi hadjárata 1848–49-ben. (Ford. Komáromi Iván.) Pest, 1868.

Klapka György vezérőrnagy, volt helyettes hadügyminiszter, Komárom védője szintén 1850-ben jelentette meg emlékiratai első változatát, amely a függetlenségi harcot, tehát az 1849 április–október közötti periódust tárgyalja. A nagy népszerűsége szert tett munka négy nyelven (angolul, németül, olaszul és dánul) is megjelent. Klapka műve valóban emlékirat, s csak néhány ponton terjeszkedik túl saját szerepének elmondásán. Komoly erénye volt, hogy több tucat, Klapka birtokában lévő okmányt közölt; a nemzetközi közvélemény meggyőzésére pedig a függelékben Magyarország közjogi állására vonatkozó törvényeket, királyi rendeleteket stb. tett közzé.¹¹

Klapkában ekkor fogalmazódott meg a gondolat, hogy meg kellene írni a forradalom és szabadságharc összefoglaló történetét is. Mivel önmagában nem érzett ehhez elegendő képességet, az emigráció több más tagját is mozgósítani akarta, így Vukovics Sebő főkormánybiztost és igazságügy-minisztert, Horváth Mihály vallás- és közoktatásügyi minisztert, Spelletich Bódog képviselőt és kormánybiztost, valamint Teleki Lászlót, a magyar kormányzat volt párizsi ügynökét. Amikor azonban kiderült, hogy Vukovics s Horváth már egy nagyobb munkán dolgoznak, Klapka végül is úgy döntött, hogy megmarad a szabadságharc katonai történeténél. Az újabb művet Czetzl közösen írták meg, s ennek időhatárai 1848 tavaszától 1849. május közepéig, a tavaszi hadjárat végéig terjedtek. Klapka a magyarországi, Czetzl az erdélyi részeket írta. A mű ugyan inkább hadtörténeti feldolgozás, azonban érinti a szabadságharc politikai történetét is. Ez a munka is megfelel az emigráció általános szemléletének: a nemzetiségi mozgalmak interpretációja, Görgei szerepének bemutatása mind ezt jelzik. Ugyanakkor komoly erénye volt, hogy az osztrák hivatalos összefoglaló munkák megjelenése után szakmailag viszonylag megbízható feldolgozását adta a hadieseményeknek. A folytatás azonban elmaradt. Valószínűleg ebben szerepe lehetett annak is, hogy ekkortájt tucatjával jelentek meg a külföldi olvasóközönség ízléséhez jobban illő feldolgozások, de talán a készülő más összefoglalókról érkező hírek is ebbe az irányba befolyásolták Klapkát. Mindenesetre ezután még évekig foglalkozott az újabb összefoglaló megírásának gondolatával, s ehhez több volt bajtársától is szerzett visszaemlékezéseket és adatokat.¹²

Görgei Artúr tábornok, egy ideig a magyar hadsereg fővezére, a Szemere-kormány hadügyminisztere 1849 augusztusában a cárról követelésére kegyelmet kapott, s a cs. kir. hatóságok a karintiai Klagenfurtba internálták. Itt kezdett hozzá 1849 novemberében emlékiratai megírásához, amelyek 1852. áprilisában Lipszében jelentek meg. Görgei ekkor már – Kossuth és az emigránsok többségének jóvoltából – a magyar szabadságharc kinevezett áruháza volt. Így aztán nem csoda, hogy emlékiratában volt fegyvertársait nemigen kímélte. Ugyanakkor nem kis bátorságról téve tanúbizonyságot, a munka egészében a magyar küzdelem jogossága és indokoltsága mellett foglalt állást, bírálta az osztrák kormányzatot és a császári udvar politikáját, a fegyverletételt követő megtorlást, s nevetségessé tette Jellačićot és Windisch-Grätzet. A munka valóban csupán emlékirat, ám olyan adatokat tar-

¹¹ *George Klapka: Memoirs of the War of Independence in Hungary.* London, 1850. vol. I–II.; *Memoiren von Georg Klapka von April bis Oktober 1849.* Leipzig, 1850. Az emlékiratokra lásd *Lengyel Tamás: Klapka György emlékiratai és emigrációs működése.* Budapest, 1936.

¹² *Georg Klapka: Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849.* Leipzig, 1851. I–II. k.; *Kosáry Domokos: Klapka György és Duka Tivadar.* In: *Glatz Ferenc* (szerk.): *A tudomány szolgálatában.* Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Budapest, 1993. 319–322. o.; *Hermann Róbert: Duka Tivadar visszaemlékezése.* *Fons*, 1997. 2. sz. 149–178. o.

almaz, amelyek mindmáig a szabadságharc hadtörténetének nélkülözhetetlen forrásává tezik. A kötet – hasonlóan a vidini levélhez és Klapka első emlékiratához – igen komoly nyilvánosságot kapott, hiszen egy-egy német, olasz és svéd, valamint két angol kiadásban jelent meg. Magyar fordítása először 1911-ben, majd 1988-ban látott napvilágot.¹³

A későbbi összefoglaló munkák hadtörténeti részeinek forrásbázisát lényegében ezek a munkák, azaz a hivatalos osztrák és orosz összefoglalók, Klapka, Czetz és Görgei és az alacsonyabb rendfokozatú résztvevők¹⁴ művei alkották. (Természetesen a későbbi szerzők ezek mellett tucatnyi – főleg magyar és lengyel – visszaemlékezés adatait is használták.) Érvényes ez Irányi Dániel volt képviselő és kormánybiztos és a magyarbarát francia publicista, Charles-Louis Chassin 1859–1860-ban megjelent kétkötetes, francia nyelvű összefoglalójára csakúgy,¹⁵ mint Wilhelm Rüstow svájci hadtörténész 1860-ban megjelent munkájára. Ez utóbbi ironikus tárgyalásmódja révén üdítően különbözik mind a győztesek, mind a vesztesek heroizáló jellegű beszámolóitól.¹⁶ Klapkához hasonlóan jó néhány kortárs (köztük Mészáros Lázár hadügyminiszter, Puky Miklós és Ludvig János kormánybiztosok) kéziratosszerű visszaemlékezéseit is felhasználta Horváth Mihály 1865-ben megjelent összefoglalójához; de a hadtörténeti részek vázát továbbra is a már említett összefoglalók és emlékiratok alkották.¹⁷

Az 1880-as években született meg a szabadságharc katonai történetének egy újabb feldolgozása Gelich Rikárd volt honvéd vezérkari őrnagy tollából. Gelich feldolgozása tényanyagát tekintve nemigen haladja meg Horváth Mihály vagy Rüstow munkáit, azonban igyekezett hasznosítani az 1860–1880-as években megjelent emlékiratokat és feldolgozásokat, illetve egyfajta hadszervezet történetét is adott. Hasonlóan Rüstowhoz, az egyes hadjáratok történetéről összefoglaló hadművelési elemzést is nyújtott. Szemtanúként tucatnyi fontos részletet közölt a magyar hadügyi igazgatás működéséről is.¹⁸

¹³ Arthur Görgei: Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849. Leipzig, 1852. Band I–II.; *Uő: My Life and Acts in Hungary in the Years 1848 and 1849.* London, 1852. Vol. I–II.; *Görgey Artúr: Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben.* (S. a. r. *Katona Tamás.*) Budapest, 1988. I–II. k. (a továbbiakban: *Görgey Artúr I–II.*) Születésére lásd *Kosáry I.* 306–316. o. Fogadtatására lásd *Hermann Róbert: Görgei emlékiratai és a Kossuth-emigráció Aetas.* 1996. 2–3. sz. 40–65. o.

¹⁴ Ezek közül kiemelendő *Franz Kocziczka: Die Winter-Campagne des Grafen Schlik'schen Armeekorps 1848–49.* Olmütz, 1850.; *K. M. Pataky: Bem in Siebenbürgen. Zur Geschichte des ungarischen Krieges 1848 und 1849.* Leipzig, 1850.; *Theophil Lapsinski: Der Feldzug des ungarischen Hauptarmee im Jahre 1849.* Hamburg, 1850.; *Szillányi Péter: Komorn im Jahre 1849 mit besonderem Hinblick auf die Operationen der ungarischen Armee an der oberen Donau und Waag.* Leipzig, 1851.; *Sigismund Thalý: The Fortress of Komárom (Comorn) during the War of Independence. In Hungary during the War of Independence in Hungary in 1848–1849.* (Translated by *William Rushton.*) With a Plan of the Fortress. London, 1852.

¹⁵ Irányi és Chassin munkájára lásd *Csorba Csilla: 1848–49 megítélése Irányi D. – Ch.-L. Chassin: Histoire Politique De La Revolution De Hongrie* című könyvében. In: *Csorba Csilla és Gerő András* (szerk.): *Nyolc tanulmány a XIX. századi magyar történet köréből.* Budapest, 1978. és *Spira György* bevezetőjét *Irányi Dániel – Charles-Louis Chassin: A magyar forradalom politikai története 1847–1849.* (Ford. *Szoboszlai Margit.*) Budapest, 1989. I–II. k., újabb közlése *A magyar negyvennyolc számkivettségben született első önéletrajza.* In: *Vad tüzzel.* Budapest, 2000. 383–411. o.

¹⁶ *Wilhelm Rüstow: Geschichte des ungarischen Insurrectionskrieges in den Jahren 1848 und 1849.* Zürich, 1860. I–II. k. Pontatlan magyar fordítása: *Az 1848–1849-diki magyar hadjárat története.* I. k. (Ford. *Vértess Arnold.*) II. k. (Ford. *Aldor Inre.*) Pest, 1866.

¹⁷ *Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben.* 1. kiad. Genf, 1865.; 2. kiad. Budapest, 1871. és é. n. I–III. k. (A munkának két második kiadása van, a két szöveg megegyezik, a lapszámozás nem). Horváth munkájára lásd *Márki Sándor: Horváth Mihály.* Budapest, 1917. 271–284. o., *Magyar Országos Levéltár R 216. Vukovics Sebő iratai. Horváth Mihály levelei.* és *Kosáry I.* 364–369. o.

¹⁸ *Gelich Rikárd: Magyarország függetlenségi harca 1848–49-ben.* Budapest, é. n. [1882–1889.] I–III. k.

Görgey István, Görgei Artúr öccse 1885-ben kezdte meg háromkötetes munkájának közzétételét. E munka, amely egyszerre volt emlékirat, vitairat, történeti feldolgozás és forráspublikáció, bevallott célja Görgei Artúr történeti szerepének tisztázása volt. Az igen bő lére eresztett, néhol akribiába hajló feldolgozás azonban máig a feldunai hadsereg történetének fontos forrása.¹⁹

Az első olyan tudományos feldolgozások, amelyeket már nem résztvevők vagy kortársak írtak, csak a század végén jelentek meg. A politika és a hadtörténeti fejezetek közötti egyensúly jellemzi Márki Sándor összefoglalóját a millenniumi magyar történeti összefoglalóban.²⁰ Breit József vezérkari százados egy tényanyagában minden korábbiánál gazdagabb munkát írt a szabadságharc katonai történetéről, amely a bevezető fejezet után szinte teljesen nélkülözi a politikatörténeti fejtegetéseket.²¹ Egyetlen hadszíntér, a Délvidék 1848–49-es történetét írta meg a nyomtatott forrásanyag hasznosítása és a terep ismerete alapján Olchváry Ödön.²² A szabadságharc egyik legvitézebb alakulatának, a 3. honvédszázalóknak a krónikáját – az „oral history” módszerével, azaz a résztvevőket is kikérdezve – Hegyesi Márton írta meg.²³ Főleg a saját birtokában lévő forrásanyag alapján kezdte meg az erdélyi hadjárat és más hadtörténeti témák szakszerű feldolgozását Gyalóky Jenő, hivatásos katona, egy 1849-es honvédszázados fia.²⁴ A katonai folyóiratokban megjelent egyéb tanulmányok lényegében a korábbi cs. kir. és magyar összefoglalók alapján elemezték az eseményeket.²⁵ Komoly hadtörténeti forrásanyagot dolgoztak fel és közöltek a megye- és várostörténeti összefoglalók is.²⁶

¹⁹ *Görgey István*: 1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika. Budapest, 1885–1888. I–III. k. (a továbbiakban: *Görgey István* I–III.)

²⁰ *Márki Sándor*: Az 1848–49-iki magyar szabadságharc története. In: *Szilágyi Sándor* (szerk.): A magyar nemzet története X. k. Budapest, 1898. 9–394. o.

²¹ *Breit József*: Magyarország 1848/49. évi függetlenségi harcának katonai története. 1. kiad. Budapest, 1897.; 2. kiad. Budapest, 1930. I–III. k. A két kiadás között – az 1910–1920-as évek gazdag történeti termése ellenére – szinte csak tördelésbeli különbségek vannak.

²² *Olchváry Ödön*: A magyar függetlenségi harc 1848–1849-ben a Délvidéken. Budapest, 1901.

²³ *Hegyesi Márton*: Az 1848–49-iki harmadik honvédszázalój története. Budapest, 1898.

²⁴ *Gyalóky Jenő*: A perlaszi tábor megvétele. (1848. szeptember 2.). *Századok*, 1915. 274–287. o.; Az erdélyi hadsereg az oroszok betörése idején. (1849. jún. 19–20). *Történelmi Szemle*, 1915. 71–114. o.; A nagy-szebeni hadosztály felbomlása. HK 1916. 150–187. o.; Görgey mint hadvezér. *Századok*, 1916. 444–476. o.; Bem moldvaországi hadműveletei. *Történelmi Szemle*, 1918. 237–253. o.

²⁵ *Csicsery*: A podheringi ütközet 1849. évi április hó 22-én. *Ludovika Akadémia Közlönye* (a továbbiakban: LAK), 1897. 925–929. o.; *Gabányi János*: Görgey hadtestének művelete 1849. január -tól február 5-ig. LAK 1902. 949–968. o.; *Homolya*: A tavaszi támadóhadjárat [sic!] 1849-ben. LAK 1906. 825–860. o.; *Szandai Sréter István*: Görgey Vág-menti hadműveletei 1849. június hóban. *Magyar Katonai Közöny* (a továbbiakban: MKK), 1910. 1–15. o.

²⁶ *Szentkatolnai Bakk Endre*: Az 1848–49-iki szabadságharc alatti események Vizaknán. Budapest, 1880.; *Reizner János*: A régi Szeged. I. A negyvenes évek és a forradalom napjai Szegeden. Szeged, 1884.; *Hegyesi Márton*: Biharvármegye 1848–49-ben. Nagyvárad, 1885.; *Iványi István*: Szabadka és vidéke 1848/49-ben. Szabadka, 1886.; *Szinnyei József*: Komárom 1848–49-ben. (Napló-jegyzetek). Budapest, 1887.; *Thim József*: Délmagyarország önvédelmi harca 1848–1849-ben. Zombor, 1887.; *Újhegyi Béla*: Budavár keletkezése és hadtörténelmi múltja. Adalékul a hazai történelemhez. Temesvár, 1892.; *Szávay Gyula*: Győr. Monografia a város jelenkoráról a történelmi idők érintésével. Győr, 1896. I. k.; *Szilágyi Farkas*: Alsófehér vármegye 1848–49-ben. Nagyenyed, 1898.; *Oláh György*: Békésvármegye 1848–1849. Gyula, 1892. I–II.; *Nagy Sándor*: Háromszék önvédelmi harca 1848–49. Kolozsvár, 1896.; *Lehoczky Tivadar*: Beregmege és a munkácsi vár 1848–49-ben. Munkács, 1899.; *Herendi József*: A Jászkun-kerület a szabadságharc alatt 1848- és 1849-ben. Cegléd, 1901.; *Tragor Ignác*: Vác története 1848–49-ben. Vác, 1908. (Reprint kiadás. uo., 1998. S. a. r. *Zomborka Márta*. Az

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása a történetírás számára is új helyzetet teremtett. Természetes társadalmi és politikai igényné vált a Monarchia s vele a régi Magyarország felbomlásához vezető út történeti állomásainak és okainak bemutatása. A felbomlás kevés pozitív következménye közé tartozott, hogy ennek megteremtődtek a legalapvetőbb szakmai feltételei: azaz, a történészek végre hozzájuthattak a Monarchia levéltáraiban lévő legújabb kori magyar iratanyaghoz, így az 1848–49-es iratokhoz is. Klebelsberg Kunó kultuszminiszternek köszönhetően a történészek ennek az anyagnak a feldolgozásához megfelelő anyagi és politikai segítséget is kaptak. A Magyar Történelmi Társulat kiadásában megindult a *Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai* (Fontes Historiae Hungariae Aevi Recentioris) című forráskiadvány-sorozat, amelynek megjelent kötetei tekintélyes részben a XIX. századra, ezen belül 1848–49-re vonatkozó iratokat és emlékiratokat adtak közre, sokszor monográfiának beillő bevezető tanulmányokkal, illetőleg külön kötetben megjelenő feldolgozásokkal.²⁷

A sorozat kötetének összeállítói és szerzői között voltak szaktörténészek, de kívüllők is. Így a szerb kérdésre vonatkozó kötetet Thim József műkedvelő történész,²⁸ a szlovák mozgalomra vonatkozót és Beniczky Lajos emlékiratait Steier Lajos, egy autodidakta újságíró rendezte sajtó alá.²⁹ Steier vállalta magára az 1848–49-es hadművelési iratanyag, illetve az Országos Honvédelmi Bizottmány és a kormányzóelnöki iroda iratainak feldolgozását. A *szabadságharc revideált története* című négykötetes munka azonban kevesebbet ad, mint amit a cím ígér: lényegében a Görgei – Kossuth kapcsolat levéltári forrásokon alapuló feldolgozását adja. Steier azonban ezt a problémát belehelyezte a katonai és politikai vezetés közötti viszonyrendszerbe, s egyben – az osztrák iratanyag alapján – az ellenfél politikai és katonai terveiről is újszerű képet adott.³⁰

A hadtörténészek szisztematikusan dolgozták fel a megnyílt új forrásanyagot. Gyalóky Jenő megírta az 1849. téli erdélyi orosz intervenció, majd az 1849. nyári erdélyi hadjárat történetét.³¹ Egy szerzői munkaközösség a Ludovika Katonai Akadémia tansegédleteként feldolgozta az 1849. téli és tavaszi hadjárat történetét. (Igaz, e kötet katonásan olvashatatlanná is sikeredett.)³² Önálló munkák születtek a magyarországi olasz légió történetéről, a

utószót írta *Horváth M. Ferenc*; a továbbiakban: *Tragor*); *Novák Mihály*: Zalavármegye az 1848–49. évi szabadságharcban. 2. bővített kiad. Zalaegerszeg, 1906.

²⁷ *Glatz Ferenc*: Történetíró és politika. Miskolc, Steier, Thim és Szekfű az államról és nemzetről. Budapest, 1980.; Ujváry Gábor: Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kunó és a Bécsi Magyar Történelmi Intézet. Győr, 1996.

²⁸ *Thim József*: A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története. I. k. Budapest, 1940. II–III. k. Budapest, 1930.

²⁹ *Steier Lajos*: A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben. I–II. k. Budapest, 1937.; *Uő*: Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédeztudós visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki szabadságharcról és tót mozgalomról. Budapest, 1924.

³⁰ Az egyes kötetek: Görgey és Kossuth. Budapest, é. n.; Az 1849-iki trónfosztás előzményei és következményei. Budapest, é. n.; Haynau és Paskievics. Budapest, é. n. I–II. k.

³¹ *Bem. MKK 1922. 485–517. o.*; Az oroszok hadművelési terve Erdély megszállására (1849). *Hadtörténelem*, 1922. 193–221. o.; A háromszéki hadjárat 1849. július 16–24. HK 1922–1923. 56–114. o.; Jellachich hadművelési tervei 1849 május havában. uo., 1924. 60–89. o.; Kossuth mint hadtudományi író. MKK 1925. 265–274. o.; A debreceni ütközetről (1849. augusztus 2.) HK 1927. 48–82. o.; Az első orosz megszállás és Erdély felszabadítása (1849. január 31. – március 28.) Budapest, 1931.; A segesvári ütközet (1849. július 31.) HK 1932. 187–235. o.; A beszercei hadosztály harcai 1849 nyarán. uo., 1937. 1–96. o.; Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán. Budapest, é. n.

³² A feldunai hadtest visszavonulásának és az 1849. évi tavaszi hadjáratnak története. Budapest, 1925.

külföldön szolgáló huszárok 1848–49-es hazaszökéséről, a fegyvergyártás történetéről.³³ Egy-két hasznos életrajzi összefoglaló munka is kikerült a történészek műhelyéből.³⁴ Egy pályázat eredményeként két kiváló tanulmány is készült az 1848–49-es tüzéségről,³⁵ de a sort folytatni lehetne a *Hadtörténelmi Közlemények*, a *Magyar Katonai Közlöny* és a *Magyar Katonai Szemle* tucatnyi más cikkével is.³⁶ Újabb, korszerű, az immáron rendelkezésre álló levéltári anyagot hasznosító hadtörténelmi összefoglaló munka azonban nem született.³⁷ (Voltaképpen más, köztörténelmi összefoglaló sem, hiszen Szekfü Gyulának a *Magyar Történet*-ben írott 1848–49-es fejezete tényanyagát tekintve meglehetősen szerényre sikeredett.) A különböző népszerű fegyvernemtörténetek, illetve hadtörténelmi összefoglalók gyakran inkább hőstettek gyűjteményeként, mint tényleges történelmi munkaként funkcionáltak.³⁸

A XIX. századi magyar történetírásban a szabadságharc hadtörténete szinte 1848–49 minden más aspektusánál nagyobb hangsúlyt kapott; 1919–1944 között kezdett helyreállni a had- és a politikatörténet egyensúlya. 1948, a kommunista hatalomátvétel után viszont ez a téma háttérbe szorult. A kevés számú pozitív kivétel között érdemes megemlíteni Kovács Endrének Bemről s Varga Jánosnak az 1848. őszi népfelkelő- és gerillaharcokról írott munkáját.³⁹ Kevésbé sikerült pl. a Guyon Richárdról írott népszerű összefoglaló vagy a Damjanichot forradalmár hadvezérként bemutató tanulmány.⁴⁰

³³ *Berkó István*: Az 1848/49. évi magyar szabadságharc olasz légiója. HK 1926. 443–479. o., önálló kiadványként: Budapest, 1929.; *Rédvay István*: Huszáraink hazatérése 1848/49-ben. Budapest, 1941.; *Bakó Imre*: A Magyar Állami „Országos Fegyvergyár” működése 1848–49-ben. Budapest, 1942.

³⁴ *Pethő Sándor*: Görgey Artur. A hadműveleteket leírta *Julier Ferenc*. Budapest, é. n.; *Villányi András*: Bayer ezredes. Budapest, 1937.; *Irmédi-Molnár László*: Felsőszopori Tóth Ágoston honvédezerede, a XIX. századbéli magyar térképezés úttörőjének élete és működése. A *Térképészeti Közlöny* 8. számú külömfüzet. Budapest, 1938.; *Vidos Géza*: Nemescsói Török Ignác tábornok. Székesfehérvár, 1941.

³⁵ *Szöllősy Sándor*: Az 1848–49-i magyar tüzéség megalakulása és szerepe a függetlenségi harc hadműveleteiben. *Magyar Katonai Szemle* (a továbbiakban: MKSZ), 1935. III. k. 199–223. o.; *Kassay Bertalan*: Az 1848–49-i magyar tüzéség megalakulása és szerepe a függetlenségi harc hadműveleteiben. MKSZ 1935. IV. k. 209–230. o.

³⁶ *Berkó István*: Görgei visszavonulása a bányavárosokra 1849 januárjában. MKK 1923. 78–92. és 159–170. o.; *Berkó István*: Az 1848–49-i magyar hadsereg létszáma. MKSZ 1929. 791–801. o.; *Tövisházy-Ferjentsik Ottó*: A magyar vezérkar (táborkar) 1848–49-ben. MKSZ 1937. IV. k. 200–209. o.; *Vidos Géza*: A szabadságharc Radetzky-huszárai. MKSZ 1935. IV. k. 208–219. o.; *Uő*: Székesfehérvár nemzetőrei az 1848–49. évi szabadságharcban. MKSZ, 1943/IV. k. 165–164. o.; *uő*: A szabadságharc Erneszt-gyalogosai. MKSZ 1944. II. k. 4. füzet. 114–125. o.; *Godányi Ernő*: Jellachich tudósítása az 1849. júl. 14-i hegyesi ütközetről. HK 1924. 220–243. o.; *Rubint Dezső*: A váci ütközet 1849. április 10. HK 1925. 70–90. o.; *Hajnal István*: A lengyel légió utolsó napjai Magyarországon (1849). HK 1925. 91–99. o.; *Rédvay István*: Az 1849. április 28-i komáromi haditanács történelmi jelentősége. HK 1934. 66–81. o.; *Dessewffy Sándor*: A Nádor-huszárok szökése Csehországból 1848-ban. (S. a. r. *Dessewffy Sándor*.) HK 1943. 73–98. o.

³⁷ *Berkó István – Gyalóky Jenő – Markó Árpád – Pilch Jenő*: A magyar katona vitézségének ezer éve. Budapest, é. n. vonatkozó fejezete (II. k. 223–333. o.) sem tekinthető annak.

³⁸ *Rédvay István*: Az 1848–49. évi szabadságharc. In: *Ajtay Endre – Péczely László – Reé László* (szerk.): A magyar huszár. A magyar lovaskatona ezer évének története. Budapest, 1936. 137–153. o.; *Rédvay István*: Az 1848–49. évi szabadságharc gyalogsága. In: *Dorombay József – Reé László* (szerk.): A magyar gyalogság. A magyar gyalogos katona története. Budapest, é. n. 100–121. o.; *Reé László*: A magyar tüzéség 1715-től 1914-ig. In: *Felszeghy Ferenc – Reé László* (szerk.): A magyar tüzér. A magyar tüzéség története Budapest, é. n. [1938.] 70–91. o.; *Vidos Géza*: A magyar tábori műszaki szolgálat hadtörténelmi fejlődése a világháború kitöréséig. In: *Jacobi Ágost* (szerk.): Magyar műszaki parancsnokságok, csapatok és alakulatok a világháborúban. Budapest, 1938. 25–27. o.

³⁹ *Varga János*: Népfelkelő és gerillaharcok Jellasics ellen 1848 őszén. Budapest, 1953. (a továbbiakban: *Varga*, 1953.); *Kovács Endre*: Bem József. Budapest, 1955. Ez utóbbi némileg átdolgozva később újra megjelent. *Kovács Endre*: Bem a magyar szabadságharcban. Budapest, 1979. (a továbbiakban: *Kovács*, 1954., ill. *Kovács*, 1979.)

⁴⁰ *Nagy Kálmán*: Damjanich, a forradalmi hadvezér. HK 1954. 3–4. sz. 207–261. o.; *Márkus László*: Guyon Richárd. Budapest, 1955.

Kossuth születésének 150. évfordulójára készülve, indult meg Kossuth 1848–49-es műveinek kiadása. Noha a kommentárok és a válogatás néhol tükrözi a korszak történelmszemléletét, az 1951–1957 között megjelent öt kötet azóta is a magyar történettudomány egyik legfontosabb forráskiadványa.⁴¹ Barta István a kötetek „melléktermékeként” több fontos, hadtörténeti kérdéseket is érintő tanulmányt írt Kossuth alföldi toborzójútajáról, a magyar és a bécsi forradalom kapcsolatáról, Csány László kormánybiztosi tevékenységéről, az 1849. január 2-i haditanácsról.⁴² Az 1952-ben megjelent Kossuth-emlékkönyvben egy tanulmány foglalkozott kimondottan hadtörténeti kérdésekkel, a korra jellemző szemlélet jegyében.⁴³

A marxista szemléletű szintézis megírását az új történezművelés egyik tagja, Spira György vállalta magára. A kézirat első változata 1955-re készült el, ám a teljes szöveg csak 1959-ben látott napvilágot. A tényanyagát és tematikáját tekintve minden korábbinál gazdagabb munkát azonban olyan ideológiai alapú elfogultság jellemzi, amely manapság már szinte használhatatlanná teszi. Különösen nyomon követhető ez a hadtörténeti fejezeteknél, ahol a tényeket a koncepcióhoz igazítva, tökéletesen hamis képes fest pl. Görgei ténykedéséről. A munka hivatkozásai közül csak a Marx-, Engels-, Lenin- és Mao-citátumok visszakereshetők, a többi egyáltalán nem. A szerző későbbi összefoglaló munkái – a nagy klasszikusok idézeteitől megfosztva – lényegében ugyanezt a képet tükrözik.⁴⁴ A hadtörténet háttérbe szorulását beszédesen mutatja az a tény, hogy a szabadságharc hanyatlásának és bukásának kezdetévé Spiránál az 1849. évi tavaszi hadjárat vált – azon egyszerű oknál fogva, mert ez egybeesett a Madarász László vezette radikálisoknak a politikai vezetésből történő kiszorításával.

Az 1956 utáni időszakban hosszú időn át egyetlen kimondottan hadtörténeti jellegű monográfia született: Borus József Dembiński fővezérségéről írott munkája.⁴⁵ Szintén Borus írt egy rövid hadtörténeti összefoglalót a szabadságharcról.⁴⁶ Nem annyira had-, sokkal inkább politikatörténeti megközelítés jellemezte a magyar marxista történetírás reprezentatív képviselőinek a Görgei-kérdéssel kapcsolatos írásait is.⁴⁷

⁴¹ Kossuth Lajos összes munkái. XI. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen. (S. a. r. *Barta István.*) Budapest, 1951.; XII. k. Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban (S. a. r. *Sinkovics István.*) Budapest, 1957.; XIII–XIV. k. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. I–II. (S. a. r. *Barta István.*) Budapest, 1952–1953. (a továbbiakban: KLÖM XIII–XIV.); XV. k. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. (S. a. r. *Barta István.*) Budapest, 1955.

⁴² A magyar szabadságharc vezetői és a bécsi októberi forradalom. *Századok*, 1951. 443–485. o.; Kossuth alföldi toborzójúta 1848 őszén. *Századok*, 1952. 149–166. o.; Kossuth és Csány. *Századok*, 1952. 593–687. o.; Die Anführer des ungarischen Freiheitskampfes und die Wiener Oktoberrevolution. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1 (1953). 325–386. o.; Az 1849. január 2-i haditanács és a főváros kiürítése. *HK* 1955. 2. sz. 66–100. o.

⁴³ *Balázs József – Borus József – Nagy Kálmán*: Kossuth, a forradalmi honvédelem szervezője. In: Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. (Szerk. *I. Tóth Zoltán.*) Budapest, 1952. I. k. 287–408. o.

⁴⁴ *Spira György*: A magyar forradalom 1848–49-ben. Budapest, 1959.; Magyarország története III. (Szerk. *Mérei Gyula és Spira György.*) Budapest, 1975.; Polgári forradalom (1848–1849). In: *Kovács Endre* (főszerk.) – *Katus László* (szerk.): Magyarország története 1848–1890. Budapest, 1979. 6/1. k.

⁴⁵ *Borus*, 1975.

⁴⁶ *Borus József*: A szabadságharc honvédserege és hadműveletei 1848–1849. In: *Borus József – Andrássy Antal*: Örökség. Kaposvár, 1974.

⁴⁷ *Pach Zsigmond Pál*: Görgey, Világos után. (Kiadatlan Görgey-iratok 1849 augusztusából). In: *Uő*: Történet-szemlélet és történettudomány. Budapest, 1977. 354–391. o. (első megjelenése *Századok*, 1957. 198–226. o.); *Varga János*: A Görgey-kérdéshez. *Valóság*, 1960. 3. sz. 94–104. o.; *Uő*: Az áruló. *Történelmi Szemle*, 1964. 596–614. o.;

A forradalom és szabadságharc 125. évfordulója, 1973 historiográfiai jelentőségű fordulóponttá vált az 1848–49-es hadtörténetírásban. Ebben az évben jelent meg ugyanis Urbán Aladár 1965-ben megvédett kandidátusi értekezése.⁴⁸ A munka szűkebb hadtörténeti szempontból azért volt fontos, mert tisztázta a nemzetőrség megszervezésének különböző szakaszait, az egyes nemzetőrségi kategóriák közötti különbségeket, illetve bemutatta azt a folyamatot, ahogyan a Batthyány-kormány az 1848:22. törvénycikk felhasználásával megteremtette a magyar állam önálló, reguláris fegyveres erejének magvát, az első tíz honvédszászlóaljat. Ezzel pedig olyan rendet teremtett a magyar hadseregszervezés addigi történeti irodalmában, amely biztos kiindulópontot jelenthetett a szervezéstudomány további, mind helyi szintű, mind országos feldolgozásához. Urbán kötetét több évtizedes kutatómunka előzte meg, s máig is olyan kézikönyv, amelynek egyetlen alapvető megállapítását sem kellett az eddigi kutatások során módosítani. Ezenkívül az a paradox helyzet állt elő, hogy mivel a nemzetőrség és honvédség megszervezésének történetének megírásakor csak csekély és meglehetősen ellentmondásos helytörténeti irodalomra támaszkodhatott, ez az összegző igényű munka szolgált a továbbiakban kiindulópontul a hiányzó helytörténeti kutatások elvégzéséhez.

A munkának azonban volt egy általános, köztörténeti jelentősége is. Bebizonyította ugyanis, hogy a Batthyány-kormány – az 1948 utáni történetírás által sugallt állásponttal szemben – nem megalkuvó politikusok gyülekezete volt (kivéve a mindent tisztán látó Kossuthot), hanem olyan kormány, amely már 1848 tavaszán felismerte a polgári átalakulás vívmányait fenyegető veszélyeket, s a törvényadta lehetőségeket felhasználva, megteremtette az önvédelmi harc feltételeit. Ez a megállapítás pedig a Batthyány-kormány, illetve maga a miniszterelnök, Batthyány Lajos tevékenységének gyökeres újraértékeléséhez vezetett a politikatörténeti irodalomban is.

A következő fordulópontnak 1979-et tekinthetjük. Ebben az évben látott először napvilágot Katona Tamás kétkötetes forrásgyűjteménye, *Az aradi vértanúk*. A közzétett anyag egy része addig sem volt teljesen ismeretlen a történetírás előtt, azonban vagy ekkorra már szinte hozzáférhetetlen kiadványokban, vagy/és megbízhatatlan szövegközlésekben lehetett csak olvasni őket. A vértanúk teljes peranyagának, börtönből írott leveleinek, napló- és emlékiratanyagának, illetve a kiegészítő forrásoknak a közzététele ráirányította a figyelmet arra, hogy voltaképpen milyen keveset is tudunk az aradi vértanúkról, s általában, a szabadságharc katonáiról. A kötet előszava pedig olyan történeti kérdésekben foglalt állást, mint a komáromi vagy szegedi összpontosítás vitája, illetve az oroszok vagy az osztrákok előtti fegyverletétel. Ez utóbbi esetében Katona Tamás meggyőzően bizonyította, hogy el- lentétben Andics Erzsébet állításával, 1849 augusztusában a Haynau előtti fegyverletétel véresebb megtorláshoz vezetett volna, mint az oroszok előtti kapituláció.

A kötet megjelenése egyben egy hosszabb sorozat kezdetét jelezte. Katona Tamás az elkövetkező tíz évben saját sajtó alá rendezésében vagy az általa szerkesztett *Bibliotheca Historica* című sorozatban további nyolc 1848–49-es kötetet tett közzé. Modern és megbízható kiadásban került a nagyközönség elé Klapka György, Görgei Artúr és Vukovics

Andics Erzsébet: 1849 augusztus. (Ismeretlen adalékok az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc végnapjairól) *Századok*, 1965. 3. sz. 425–454. o. (újabb kiadása: 1849 augusztus. Ismeretlen adalékok az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc végnapjairól. In: *Uő*: 1848–1849. Tanulmányok. Budapest, 1968. 361–402. o.)

⁴⁸ A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán. Budapest, 1973.

Sebő emlékirata, Paszkevicz magyarországi hadjáratának orosz összefoglalója, a magyarországi orosz intervencióra vonatkozó 12 emlékirat, az ozorai diadalra és Buda visszavételére vonatkozó irat-, illetve visszaemlékezés-anyag, John Andrew Blackwell angol ügynök magyarországi jelentéseinek gyűjteménye. Szintén ő tette közé először Kossuth 1849. szeptember 12-i vidini levelének hiteles szövegét.⁴⁹

Ezeknek a köteteknek nemcsak az volt az erényük, hogy addig publikálatlan vagy nehezen hozzáférhető visszaemlékezések és iratok kerültek a szakmai és a nagyközönség kezébe, hanem jegyzetanyagukban és bevezetőikben Katona Tamás több, addig vitatott kérdést tisztázott megnyugtató módon. Így Klapka és Görgei emlékiratainak kiadásában bebizonyította, hogy Görgei – ellentétben a korábban uralkodó felfogással – 1849. június 30-án nem mondta fel az engedelmességet a kormánynak. Katona tisztázta azt is, hogy 1849. április végén a magyar főserg Bécst elleni támadásának már csak a létszámviszonyok miatt sem voltak meg a feltételei, hiszen a cs. kir. főserg Bécst előtt több mint kétszeres létszám- és tűzérési fölényrel rendelkezett. (A budai ostrom indokoltságát megkérdőjelező történészek ezzel az érveléssel azóta is képtelenek szembenézni.)⁵⁰

A negyvennyolcas hadtörténeti kutatások újabb mérföldkövének 1983 tekinthető. Ebben az évben jelent meg Bona Gábor kötete, amely nemcsak teljességre törekvő adattárát adott a szabadságharc felső katonai vezetéséről, hanem egyben igen alapos bevezető tanulmányban mutatta be ennek az elitnek a kialakulását, a szabadságharc egyes szakaszaiban játszott szerepét, valamint az elit szociológiai összetételét.⁵¹ Bona kötete hatásosan cáfolja mind a honvédsereg tisztikarát a katonai ellenforradalom bázisaként bemutató, mind azt a, Nemeskürty István által képviselt nézetet, mintha a tisztikar tömegeit a hivatásos katonaforradalmárok alkották volna.⁵² 1988-ban megjelent a szabadságharc hadsergének századosi karát bemutató kötet, a 150. évfordulóra pedig megjelent a főhadnagyi és hadnagyi kategória tagjait bemutató három kötet.⁵³

Historiográfiai jelentőségű volt Bona azon összefoglalója is, amelyet a *Magyarország hadtörténete* I. kötetében írt 1848–49-ről. Egyrészt azért, mert a szabadságharcról az utolsó részletes hadtörténeti összefoglaló 1930-ban jelent meg (az is Breit József XIX. század vé-

⁴⁹ *Görgey István*: 1848 júniusától novemberéig. – Okmánytár. Budapest, 1980.; Vukovic Sebő visszaemlékezései 1849-re. Budapest, 1982.; *Alekszandr Petrovics Scserbatov*: Paszkevicz Magyarországon. (Ford. *Gerencsér Zsigmond*. S. a. r. *Katona Tamás*.) Budapest, 1984.; *Klapka György*: Emlékeimből. Budapest, 1986.; *Kossuth Lajos*: Írások és beszédek 1848–1849-ből. Budapest, 1987.; A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharerről. (S. a. r. *Rosonczy Ildikó és Katona Tamás*. Ford. *Rosonczy Ildikó és Gerencsér Zsigmond*.) Budapest, 1988. (a továbbiakban: *Rosonczy–Katona*); *Görgey Artúr*: Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben. Budapest, 1988. I–II. k.; *Katona Tamás* (szerk.): Budavár bevételének emlékezete 1849. (S. a. r. *Hermann Róbert*, *Pelyach István* és *Tirts Tamás*.) Budapest, 1989.; *Haraszi-Taylor Éva – Urbán Aladár* (szerk.): Joseph Andrew Blackwell magyarországi küldetési 1843–1851. (Ford. *Katona Ágnes*.) Budapest, 1989.

⁵⁰ *Spira György*: A pestiek Petőfi és Haynau között. Budapest, 1998. (a továbbiakban: *Spira*, 1998.) 515–516. o.

⁵¹ *Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban*. Budapest, 1983. 2., átd., bőv. kiad. Budapest, 1987.; *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*. 3., átd., bőv. kiad. Budapest, 2000.

⁵² *Nemeskürty István*: „Kik érted haltak, szent Világ szabadság”. Budapest, 1977. – A kötetről *Bona* írt igen alapos bírálatot. Új legenda születik. Kritikai észrevételek Nemeskürty István 48-as könyvéről. *Századok*, 1979. 693–707. o. Ld. még *Spira György*: Amikor a szobordöntő szobrokat emel. (n: Jöttányit se a negyvennyolcból! Bp., 1989. 399–407. o.– Ugyanakkor az is jellemző tény, hogy Nemeskürty könyvének egyetlen újabb kiadásában sem vett tudomást Bona kötetéről; igaz, a szakirodalom más eredményeiről sem.

⁵³ *Kossuth Lajos kapitányai*. Budapest, 1988.; *Hadnagyk és főhadnagyk az 1848/49. évi szabadságharcban*. Budapest, 1998., 1999.

gi összefoglaló munkájának némileg átdolgozott változata volt); másrészt azért, mert Bona szakított a szabadságharc történetét a belpolitikai események alapján kronologizáló szemlélettel, s visszatért a hadtörténeti periodizációhoz. A korábbi évtizedek Bemet egyoldalúan istenítő, Görgeitől pedig még a katonai tehetőséget is megtagadó szemléletével szemben Bona kiegyenlített értékelését adta mindkettőjük ténykedésének, s lehetővé tette egy tényekre támaszkodó Görgei-értékelés megfogalmazását. A munka a nemzetközi események kontextusába helyezte a szabadságharc történetét, emellett nem elégedett meg csupán a hadiesemények felvázolásával, hanem kitért a hadszervezés, a hadseregellátás kérdéseire is.

1994-ben, a Kossuth-évfordulón a legfontosabb megjelent munka Kosáry Domokosnak a Görgey-kérdésről írott könyve volt, amely gyakorlatilag a szabadságharc hadtörténeti historiográfiájának is egyfajta összefoglalóját adja. Kosáry monográfiája azért is fontos, mert lényegében megírta a Görgey-életrajznak a korábbi életrajzi munkákból hiányzó, 1867–1916 közötti fejezeteit is.⁵⁴

A nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján lépett színre az az új hadtörténetész-generáció, amely Urbán Aladár, Katona Tamás és Bona Gábor munkái által kijelölt irányban kezdte meg a szabadságharc hadtörténetének feldolgozását. Tagjainak többsége (Hajagos József, Kedves Gyula, Pelyach István, Zakar Péter és jelen sorok írója) Katona és Urbán tanítványa volt, de ide tartozik Molnár András, a Zala Megyei Levéltár igazgatója, a katonai felsőoktatásból érkezett Csikány Tamás és a Zsámbéki Katolikus Főiskolán tanító ifj. Rabár Ferenc is. Az elmúlt évek során ennek a nemzedéknek kialakultak az állandó fórumai, így a minden év április végén Komáromban, illetve októberben Gyöngyösön rendezett konferenciák. Az előbbieket Komárom történetének ürügyén Klapka 1848–49-es pályájáról, a katonai elit tagjairól, a kormánybiztosokról, az emigrációról, a szabadságharc műszaki szolgálatáról, az erődharcászat kérdéseiről szövegtak. Az utóbbiak a megtorlás témaköre ürügyén az egyes vértanúk pályáját, illetve Heves megye 1848–49-es történetét tárgyalták, de ide sorolható a Hatvanban 1996-ban rendezett konferencia a tavaszi hadjárat történetéről, illetve Cibakházán 1997-ben rendezett konferencia a Tiszántúli védelmének kérdéseiről. E nemzedék munkásságát a *Hadtörténelmi Közlemények*, az *Aetas* és a *Fons* 1848–49-es tanulmányain kívül immár hat tanulmánykötet jelzi.⁵⁵

Urbán Aladár és Bona Gábor mellett többnyire e nemzedék tagjai írták a szabadságharc történetét bemutató népszerű összefoglaló, illetve az évfordulóra megjelent hadtörténeti összefoglaló fejezeteit is.⁵⁶

⁵⁴ Kosáry I–II.

⁵⁵ Kiss Vendel (szerk.): Komárom és Klapka György 1848/49-ben. Komárom, 1994. (a továbbiakban: Kiss, 1994.); Horváth László (szerk.): A tavaszi hadjárat. Az 1996. március 14-i tudományos konferencia anyaga. Hatvani Lajos Múzeum Füzetek 13. Hatvan, 1996. (a továbbiakban: Horváth, 1996.); „Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc utóélete” című tudományos ülésszak. Vaja, 1996.; Horváth László (szerk.): Egy küzdelmes év katonái. Mátrai Tanulmányok. Írták Csikány Tamás, Hajagos József, Hermann Róbert, Zakar Péter. Gyöngyös, 1998. (a továbbiakban: Horváth, 1998.); Szabolcsi honvédek a szabadságharcban (1848–1849). (Szerk. Bene János.) Nyíregyháza, 1998.; Magyarország legerősebb bástyája Komárom. Válogatás a Komáromi Napok történetész-konferenciáinak előadásából 1993–2001. (Szerk. Kiss Vendel.) Komárom, 2003. Közös munkának tekinthető az *Életünk* huszár-, illetve a 150. évfordulóra megjelenő vár- és erődszáma (1994. 10–11., 1998. különszám).

⁵⁶ 1848–1849. A szabadságharc és forradalom története. (Szerk. az előszót és a kronológiát írta Hermann Róbert. Írták: Bona Gábor, Csikány Tamás, Dobszay Tamás, Estók János, Fónagy Zoltán, Hermann Róbert, Kedves Gyula, Pelyach István, Urbán Aladár, Zakar Péter.) Budapest, 1996.; *Bona Gábor* (szerk.): A szabadságharc katonai története. (Írták Bencze László, Bona Gábor, Csikány Tamás, Hermann Róbert és Kedves Gyula.) Budapest, 1998.

Méltatlan és igazságtalan dolog lenne azonban, ha elfeledkeznénk az előttünk járó nemzedék más tagjainak érdemeiről. Annál is inkább, mert a további kutatások irányát csak úgy jelölhetjük ki, ha számot vetünk a már rendelkezésünkre álló eredményekkel. A továbbiakban ezért a hadtörténetírás egyes részterületeinek eredményeit tekintjük át röviden.

Komoly kutatásokon alapszik, s főleg egyenruha-történeti szempontból nehezen meghaladható Barcy Zoltán és Somogyi Győző *hadsereg-történeti* összefoglalója, bár egyáltalán nem teszi fölöslegessé egy tényleges hadseregtörténet elkészítését.⁵⁷ A *fegyvernemek* közül Kedves Gyulának köszönhetően korszerű összefoglalóval rendelkezünk a lovasságról⁵⁸ és Csikány Tamás jóvoltából monografikus feldolgozással a tüzérségről.⁵⁹ Hiányzik viszont a harmadik fő fegyvernem, a gyalogság történetének, fegyverzetének, harcászati eljárásainak feldolgozása. A *csapatnemek* közül Kedves Gyula már említett kötetével megírta a huszárság történetét (merthogy a szabadságharc lovasságának 90%-a ebből a csapatnemből került ki). A gyalogság csapatnemei közül szinte mindegyik története feldolgozásra vár, a tüzérségnél pedig fontos lenne pl. a röppentyűtegek ténykedésének feltárására.⁶⁰ Hasonlóképpen hiányzik a műszaki alakulatok történetének feldolgozása is.⁶¹

Sokkal jobban állunk a „vegyes” műfajú *külföldi légiók* történetével. A német légió ténykedését Böhm Jakab írta meg.⁶² A lengyel légió történetét Włodzimierz Mus után a magyar, a lengyel és részben az osztrák levéltári anyag hasznosításával Kovács István készítette el kandidátusi értekezésében.⁶³ Az olasz légió történetéről Berkó István 1926-os tanulmánya, illetve 1929-es kötete után előbb jelen sorok írója írt az újabban előkerült levéltári anyagra támaszkodva egy tanulmányt,⁶⁴ majd Pete László dolgozta fel azt kandidátusi értekezésében, a magyar és olasz levéltári anyag, közte több általa felfedezett kézíratos visszaemlékezés alapján.⁶⁵ Valamennyi légió történetét megírta Katrin Sitzler

⁵⁷ A szabadságharc hadserege. Budapest, 1987.

⁵⁸ *Kedves Gyula: A szabadságharc hadserege I. A lovasság.* 1. kiad. Budapest, 1992. 2. kiad. Budapest, 1998.

⁵⁹ *Csikány Tamás: Honvédtüzérség az 1848–49-es szabadságharcban. Segédkönyvek a hadtörténet tanulmányozásához.* Budapest, 2000. (Csikány ezt megelőzően több tanulmányt publikált a szabadságharc tüzérségéről, ezek azonban beépültek kandidátusi értekezésébe.)

⁶⁰ Lásd *Ács Tibor: Rakétavita a Magyar Tudományos Akadémián 1847-ben.* In: Haditechnika-történeti és katonaoorvoslás-történeti konferencia. (Szerk. *Varga A. József.*) Budapest, 2000. 47–71. o. A tanulmány címénél jóval többet ad, hiszen a szabadságharc alatti röppentyűkísérletekről, ill. a honvédsereg röppentyűs egységeinek tevékenységéről is képet nyújt.

⁶¹ Erről az utolsó összefoglaló még a két világháború között jelent meg. *Vidos Géza: A honvédsereg műszaki szolgálata 1848–49-ben.* MKSZ 1939. IV. k. 212–229. o.

⁶² *Die Deutsche Legion im ungarischen Freiheitskampf 1848–1849. Zeitschrift für Militärgeschichte,* 6 (1967). 81–96. o.; A német légió szervezése és tevékenysége az 1848–1849. évi magyar szabadságharcban. HK 1970. 2. sz. 194–215. o.

⁶³ A légió. Budapest, 1989.; Mindvégig veltek voltunk. Budapest, 1998. A korábbi munkák közül kiemelendő *Włodzimierz Mus: Lengyel légió szervezése Magyarországon 1848. november – 1849. március.* HK 1978. 3. sz. 339–362. o.

⁶⁴ Az olasz légió a magyar szabadságharcban. In: *Orosz István – Pölöskei Ferenc – Dobszay Tamás* (szerk.): Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon. Emlékkönyv Szabad György 70. születésnapjára. Budapest, 1995. 341–354. o.

⁶⁵ *Pete László: Monti ezredes és az olasz légió a magyar szabadságharcban.* Debrecen, 1999.; *Uò: Il colonello Monti e la Legione italiana nella lotta per la libertà ungherese.* (Traduzione di *Katalin Mellace.*) O. O. u. D. [Roma, 2003.] Pete tette közzé a légió történetének egyik legfontosabb elbeszélő forrását is: *Gustavo*

magyar kiadásra méltó munkájában.⁶⁶ (Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a német légió 1849. július-augusztusi története máig is homályos.)

Az *alakulattörténetek* közül Urbán Aladár említett munkájában és ehhez kapcsolódó résztanulmányaiban feldolgozta az első tíz honvédszászlóalj szervezéstörténetét és 1848 őszéig terjedő hadi krónikáját.⁶⁷ Petőfi honvédszászadosi ténykedése alapján lényegében felvázolta a 28. zászlóalj szervezéstörténetét is.⁶⁸ Süli Attila az erdélyi honvédszászlóalj szervezéséről írt rövid összefoglalót.⁶⁹ Teljes történeti összefoglalóval csupán a három (7., 47., 56.) zalai zászlóaljról, a 10., 28., 43. és 48. (részben) szabolcsi, a 44. és 45. Vas megyei zászlóaljakról, valamint a hadi tanfolyami hallgatókból és a Csanád megyei önkéntes csapatból alakult 90. honvédszászlóaljról rendelkezünk, s van egy szervezéstörténeti összefoglalónk a hevesi 26. zászlóaljról.⁷⁰ Rövid összefoglalót ismerünk a nógrádi alakulatokról is.⁷¹ A többi, mintegy 160 honvédszászlóalj esetében legfeljebb emlékiratok vagy naplók állnak a rendelkezésünkre.⁷² Süli Attila az erdélyi hadszervezet egyik sajátos alakulattípusának, az ún. határvédszászlóaljaknak a történetét írta meg.⁷³ Nagyobb-részt a kiadott forrásokat és a szakirodalmat hasznosítja az a két összefoglaló, amelyek a jászkun alakulatok 1848–49-es történetét tárgyalják.⁷⁴

A magyarországi nemzetőrség szervezéstörténetét Urbán Aladár már említett munkájából ismerjük; az erdélyieről Süli Attila írt rövid összefoglalót.⁷⁵ Az egyes települések és megyék nemzetőri alakulatai közül önálló kötetben jelent meg Székesfehérvár és Sopron városok, valamint Heves és Külső-Szolnok vármegye nemzetőrségének története. Ez utóbbi egyben a fennmaradt névsorokat is tartalmazza, s azt mutatja, hogy a nemzetőrség

Massoneri: Történelmi adalékok az 1848–49-es magyarországi függetlenségi háborúról. (Ford. Száraz Orsolya. A jegyzeteket és a kísérő tanulmányt írta, valamint a függelékben szereplő szövegeket fordította Pete László.) Máriaabesnyő – Gödöllő, 2006. *Studia Militaria Hungarica* 1. (a továbbiakban: *Massoneri*.)

⁶⁶ *Solidarität und Söldnertum. Die ausländischen Freiwilligenverbände im ungarischen Unabhängigkeitskrieg 1848–1849.* Osnabrück, 1980.

⁶⁷ *Honvédtoborzás Pest-Budán 1848-ban. Tanulmányok Budapest múltjából.* XV. k. Budapest, 1963. 403–447. o.; A győri 5. honvédszászlóalj toborzása 1848-ban. *Arrabona*, 11. Győr, 1969. 163–176. o.

⁶⁸ *Urbán Aladár*: Petőfi Sándor honvédszászados. HK 1972. 4. sz. 622–647. o. Újabb kiadása: *Uő*: A nagy év sodrában. Tanulmányok 1848-ról. Budapest, 1981. 38–407. o.

⁶⁹ *Süli Attila*: A honvédség szervezése Erdélyben 1848 nyarán és őszén. *Fons*, XI (2004). 1. sz. 39–77. o.

⁷⁰ *Molnár András* (szerk.): A szabadságharc zalai honvédei 1848–1849. Zalaegerszeg, 1992. (7., 47. és 56. honvédszászlóalj); Szabolcsi honvédek a szabadságharcban (1848–1849). (Szerk. *Bene János*.) Nyíregyháza, 1998. (10., 28., 43. és 48. honvédszászlóalj); *Hermann Róbert*: A 44. és 45. honvédszászlóalj története. Vas Megyei Levéltári Füzetek, 9. Előadások Vas megye történetéről. III. (Szerk. *Tilcsik György*.) Szombathely, 2000. 377–412. o.; *Ács Tibor*: Hadi tanfolyam a bölcsészeti karon és a pesti egyetemi légió (1848–1849). *Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történetéből* 22. Budapest, 2001.; *Hajagos József*: A Heves vármegyei 26. honvédszászlóalj története 1848–1849-ben. In: Horváth, 1996. 103–143. o.

⁷¹ *Bona Gábor*: Nógrád megyei 1848-as honvédek nyomában. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. XI. k. Történelem. Salgótarján, 1985. 35–59. o.

⁷² Ezek nagyjából 1948-ig terjedő listája megtalálható *I. Tóth Zoltán*: Magyar történeti bibliográfia. III. k. Budapest, 1950.

⁷³ *Süli Attila*: A székely határvédszászlóalj története. HK 2005. 1–2. sz. 121–136. o.

⁷⁴ *Rédei István*: Jászok és kunok az 1848/49-es szabadságharcban. *Jászsági Füzetek* 18. Jászberény, 1989.; *Babucs Zoltán*: Jászkun alakulatok az 1848/49-es magyar függetlenségi háborúban. *Jászsági Füzetek* 21. Jászberény, 1995.

⁷⁵ *Süli Attila*: A nemzetőrség szervezése Erdélyben 1848 nyarán és őszén. HK 2000. 3. sz. 605–630. o. *Vő. Nagy Sándor*: Az erdélyi nemzetőrség és a székelyek. *Észrevételek Süli Attila: A nemzetőrség szervezése Erdélyben 1848 nyarán és őszén* című írásához. HK 2000. 4. sz. 890–892. o.

történetének feldolgozásában micsoda remek történeti statisztikai lehetőségek rejlenek.⁷⁶ Emellett tucatnyi hosszabb-rövidebb tanulmány tárgyalja az egyes törvényhatóságok nemzetörségének 1848–49. évi történetét.⁷⁷ A szervezettörténeti áttekintések mellett igen fontosak a nemzetörség táborigazgatását tárgyaló tanulmányok.⁷⁸

A nemzetörséggel gyakran összetévesztett önkéntes mozgó nemzetörség esetében a szolnoki és a pápai tábor történetéről rendelkezünk részletes feldolgozással, a váci és az aradi táborról pedig rövidebb áttekintéssel.⁷⁹ Ugyanakkor nagyjából hiányzik az egyes alakulatok történetének részletes bemutatása.⁸⁰ Az önkéntes mozgó nemzetörség regularizálásának történetét és problémáit Kedves Gyula dolgozta fel.⁸¹

⁷⁶ *Magony Imre*: Székesfehérvár nemzetőrei 1848-ban. Székesfehérvár, 1998.; *Iffy Sarkady Sándor*: A soproni nemzetörség 1848-ban. Sopron, 1998.; 1848-as nemzetőrök Heves és Külső-Szolnok vármegyében. (Összeáll., bev. és jegyzetekkel ellátta *P. Kovács Melinda*, *Kozma György Bertalan* és *Szabó Jolán*.) A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 6. Eger, 1999.

⁷⁷ Az egyes vidéki nemzetörségek történetére azóta megjelent irodalomból kiemelendők a következők: *Kopasz Gábor*: A baranyai nemzetörség és ennek szerepe 1848–1849-ben. Baranyai Helytörténetírás, 1973. (Szerk. *Szita László*.) Pécs, 1973. 51–90. o.; *Molnár András*: A kőszegi nemzetörség 1848 márciusától decemberéig. *Vasi Szemle*, 1987. 2. sz. 182–209. o.; *Uő*: A pápai nemzetörség 1848 tavaszán. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 18. Veszprém, 1987. 477–490. o.; *Bene János*: A nemzetörség és a honvédség szervezése a kisvárdai járásban 1848–49-ben. Kisvárdai Múzeum Füzetek 9. *Iffy Gyúzi László*: A nemzetörség szervezése Tatán és környékén, valamint részvételük az önvédelmi harcban (1848 március – 1848 december). In: „Felszedek utamban minden fegyveres népet”. (Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc Komárom és Esztergom vármegyékben.) (Szerk. *L. Balogh Béni*.) Tatabánya, 2003. (Castrum Könyvek 10. a továbbiakban: *L. Balogh*) 150–170. o.; *Kiss Vendel*: A komáromi nemzetörség 1848-ban. uo. 171–192. o.; *Ortutay András*: Esztergomi nemzetőrök 1848-ban. uo. 193–203. o.; *Bagu Balázs – Szakáll Mihály*: A szabadságharc nemzetőrei. Ungvár–Budapest, 1994. (Kárpátaljai Magyar Könyvek. 42.); *Molnár András*: Zalaegerszeg nemzetőrei 1848-ban. In: *Molnár András* (szerk.): Hadtörténelmi tanulmányok. Zalaegerszeg, 1995. (Zalai Gyűjtemény 36/I.) 143–163 o.; *Csikány Tamás*: Csikány Ferenc, a gyöngyösi nemzetörség parancsnokának segédtsíjzele, honvédszázados. In: *Horváth*, 1998. 7–21. o.; *Pájer Imre*: Nemzetörség a rábaközi alsó járásban. *Soproni Szemle*, 1999. 3. sz. 213–224. o.; *Uő*: A rábaközi lovas nemzetörség. *Soproni Szemle*, 2000. 3. sz. 275–282. o.; *Sági Ferenc*: A Répce-vidék nemzetörségének szervezése és kimozdítása. Adalékok a Sopron megyei nemzetörség történetéhez – 1. rész. *Soproni Szemle*, 1999. 3. sz. 225–240. o.; *Spira*, 1998. (passim)

⁷⁸ *Kopasz Gábor*: A veszprémi nemzetőrök szerepe 1848-ban a baranyai Dráva-vonal védelmében. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. 5. k. Veszprém, 1966. 259–272. o.; *Simon V. Péter – Tilcsik György*: A Vas megyei mozgóvá tett nemzetörség és levelezőkönyve 1848. július–szeptember. Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője. 1983–1984. 269–333. o.; *Urbán Aladár*: Batthyány Lajos és a vasi fölkelésereg 1848 szeptember-októberében. HK 1985. 4. sz. 786–800. o.; *Hajagos József*: Heves megyei nemzetőrök részvétele a bácskai harcokban. In: *Horváth László* (szerk.): Mátrai Tanulmányok. Gyöngyös, 1995. 95–120. o.

⁷⁹ *Urbán Aladár*: A váci nemzetőrtábor. In: *Gyarmati György – Németh Péter Mikola* (szerk.): Madách Kör Tár I. A metropolis árnyékában. Vác, 1992. 69–74. o.; *Csapó Zoltán – Hermann Róbert – Jánosi András*: A dunántúli önkéntes mozgó nemzetörség 1848-as „parancsolatkönyve”. HK 1998. 1. sz. 216–281. o.; *Hermann Róbert*: Görgei és az önkéntes mozgó nemzetörség szolnoki tábora 1848 szeptemberében. Zounek. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve. Szolnok, 1996. 103–146. o.; *Uő*: Görgei Artúr szolnoki iratai 1848. augusztus 27 – szeptember 25. (október 4.) HK 1997. 1. sz. 114–175. o.; *Csikány Tamás*: Arad az 1848/49-es szabadságharcban. In: *Benkő Elek – Czigány István – Domokos György – Csikány Tamás – Dan Demşa*: Az aradi vár története. Budapest, 1998. 100–107. o. (a továbbiakban: *Csikány*, 1998.)

⁸⁰ Kivételként említhető *Schmall Lajos*: A pesti csatások. In: *Uő*: Adalékok Budapest székes főváros történetéhez. Budapest, 1899. II. k. 123–142. o.; *Molnár András*: A zalai 47. honvédszászlóalj felállításának 1848. őszén. Zalai Gyűjtemény, 26. k. Zalaegerszeg, 1987. 113–128. o.; *Hermann Róbert*: A 47. honvédszászlóalj története. In: *Molnár András* (szerk.): A szabadságharc zalai honvédei 1848–1849. Zalaegerszeg, 1992. 115–192. o.; *Péterné Fehér Mária*: „Első a tűzben, utolsó a hátrálásban”. Lestár Péter és a 71. zászlóalj az 1848–1849-es szabadságharcban. In: Kecskemét is kiállítja... Kecskeméti a szabadságharcban II. (Szerk. *Székelyné Kőrösi Ilona*.) Kecskemét, 2002. (a továbbiakban: *Székelyné*, 2002.) 79–130. o.

⁸¹ *Kedves Gyula*: Az önkéntes mozgó nemzetörség. In: Közlemények Székesfehérvár történetéből I. „Akit szolgáltatók egy árva hon volt...” Az 1998. május 13-án, szeptember 29-én és november 12-én rendezett tu-

A népfelkelés intézményéről, sikereiről és kudarcairól Varga János és Barta István munkái óta alig született értékelhető feldolgozás. A kivételek közé tartozik Süli Attila két tanulmánya.⁸² Az egyes szabads csapatok közül Urbán Aladár megírta a Hunyadi- és Zrínyi-szabads csapatok szervezőtörténetét.⁸³ Jelen sorok írója a Hatvani-szabads csapat, illetve Vasvári Pál Rákóczi-szabads csapatának ténykedését, Székelyné Körösi Ilona a kecskeméti szabads csapat, Süli Attila pedig Dobsa Lajos szabads csapatának történetét dolgozta fel.⁸⁴

Szinte egyáltalán nem rendelkezünk lovassági és tüzérségi alakulattörténetekkel. Az előbbieket kivételként Csikány Tamásnak a 16. (Károlyi) huszárezredről szóló tanulmánya, Kedves Gyulának a komáromi várórség lovasságáról szóló összefoglalója, valamint Somogyi Győzőnek az 5. (Radetzky) huszárezredről írott esszéje említhető.⁸⁵ Ezeknek az alakulattörténeteknek a megírását az is megnehezíti, hogy a szabads ágharc egyes lovasezredeinek jelentős részét több hadszíntéren is alkalmazták, tehát gyakorlatilag a teljes hadtörténeti forrásanyag átvizsgálásával írható csak meg pl. az 5., 6., 7., 8., 13., 14., 16., 17. huszárezredek története. A tüzérségnél a párhuzamos számozás, illetve az átszámozások okoznak problémát. A tüzéralakulatok közül Csikány Tamás írta meg az V., majd IX. lovasüteg krónikáját, valamint az utóbb regularizálódott aradi nemzetőri tüzérség történetét.⁸⁶

Szinte teljes egészében hiányoznak a *hadtest- és hadsereg*történetek. A feldolgozáshoz legjobb alapokkal az I. (felső-magyarországi, majd felső-tiszai hadtest), az V. (aradi és temesvári ostromsereg), a VI. (erdélyi hadsereg) és a VII. (feldunai) hadtestek esetében rendelkezünk. Az I. hadtest történetének első szakaszát Dér Dezső írta meg, s megkezdődött a hadtest iratanyagának kiadása is.⁸⁷ Csikány Tamás feldolgozta Arad és Temesvár ostromá-

dományos tanácskozás előadásai. (Szerk. *Csurgai Horváth József és Demeter Zsófia.*) Székesfehérvár, 2000. 155–172. o. (a továbbiakban: *Csurgai Horváth – Demeter*) Lásd még *Kedves Gyula*: „Szabolcs a hazáért”. A 48. honvéd zászlóalj története az 1848–49-es szabads ágharcban. Budapest, 2002.

⁸² *Süli Attila*: Korponay János ezredes és a Tisza-menti népfelkelés 1849 nyarán. In: Szállástól a mezővárosig. Tanulmányok Jászfényszaru és a Jászság múltjából. (Szerk. *Langó Péter.*) Jászfényszaru, 2000. 239–256. o.; *Uő*: A Jászkun-kerületek népfelkeléseinek szerepe az 1848–1849-es szabads ágharcban. In: Bács-Kiskun megye múltjából. XVIII. Kecskemét, 2003. 139–154. o.

⁸³ Kossuth szabadsapata 1848 őszén. HK 1988. 4. sz. 638–665. o.; Perczel Mór és a Zrínyi szabads csapat. uo. 1991. 1. sz. 77–109. o.

⁸⁴ *Hermann Róbert*: Az abrudbányai tragédia 1849. Hatvani Imre szabads csapatvezér és a magyar-román megbékélés meghíusulása. Budapest, 1999.; *Uő*: Történetíróból katona – Vasvári Pál utolsó éve. In: Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. (Szerk. *Hausner Gábor.*) Budapest, 2005. 269–289. o.; *Székelyné Körösi Ilona*: Muraközy János és Kecskemét város szabadsapata. In: *Székelyné*, 2002. 177–216. o.; *Süli Attila*: Dobsa Lajos a forradalomban és szabads ágharcban. In: Kossuth Lajos és Dobsa Lajos emlékezete. A IX. Honvéd Emléknapp előadásai. (Szerk. *Halmágyi Pál.*) Makó, 2003. (A Makói Múzeum Füzetei 102.) 12–22. o.

⁸⁵ *Csikány Tamás*: A 16. (Károlyi) huszárezred története. In: *Székelyné*, 2002. 131–162. o.; *Kedves Gyula*: A lovasság szerepe Komárom védelmében az 1848–49-es szabads ágharc alatt. In: *L. Balogh* 58–76. o.; *Somogyi Győző*: Radetzky és a Radetzky-huszárok. *Életünk*, 1994. 10–11. sz. 925–944. o.

⁸⁶ Az V. (később IX.) honvéd lovasüteg története 1848–1849-ben. HK 1999. 2. sz. 277–300. o.; Az aradi nemzetőrtüzérség 1848-ban. In: Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára. (Szerk. *Erdődy Gábor és Hermann Róbert.*) Budapest, 2002. 249–261. o.

⁸⁷ *Dér Dezső*: A felső-tiszai hadtest működése és annak problematikája 1848. decemberétől 1849. január elejéig. In: *Óry Gábor* (szerk.): Függetlenség és modern Magyarország 1848/49. A Magyar Történeiszhallgatók Egyesülete által az 1848/49-es forradalom és szabads ágharc évfordulója alkalmából meghirdetett tudományos pályázat és konferencia tanulmánykötete. Budapest, 2000. 24–50. o.; *Uő*: Az északi mozgó hadtest létrejötte. Szervezési problémák és katonai kudarok 1848–49. fordulóján. *Aetas*, 2001. 2. sz. 104–133. o.; *Uő*: A felső-tiszai hadtest. Az újjászervezés nehézségei és az első győzelmek 1849 januárjában. HK 2002. 3. sz. 703–736. o.; Az 1848–49-es I. magyar hadtest iratai. (I. kötet: megalakulásától az 1849. január 4-i kassai vereségig.) (S. a. r. *Dér Dezső és Hajaos József.*) A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 9. Eger, 2002.; Az 1848–49-es I. magyar hadtest ira-

nak történetét, s ezzel nagyjából megírta az V. hadtest hadi krónikáját.⁸⁸ A VI. és a VII. hadtest esetében a Bem- és Görgei-irodalomnak köszönhetően legalább a kronológiai vázzal rendelkezünk. Némileg idesorolható az 1849 nyarán hadtestté fejlődő 15. Kmety-hadosztály is, amelynek dunántúli hadjárataról négy önálló tanulmánnyal és fennmaradt dokumentumanyag nagy részét közlő két önálló kötettel is rendelkezünk.⁸⁹ Pedig a levéltári adottságok meglehetősen kedvezőek a II., III., VIII. és IX. hadtestek esetében is. A III. és VIII. hadtestnek több parancs-, illetve levelezőkönyve is fennmaradt, a IX. hadtest anyagának jelentős részét a Magyar Országos Levéltár Dembiński- és Wysocki-iratai tartalmazzák.⁹⁰

Az életrajzi irodalom terén komoly gazdagodást hozott a Magyar Honvédség Módszertani, majd Oktatási, Kulturális és Anyagellátó Központjának „Várkapitányok, Hadvezérek, Generálisok” című füzet-sorozata, amelyben megjelent Czetz János (Petri Edit), Leiningen-Westerburg Károly (Bence László), Klapka György (Hermann Róbert), Mészáros Lázár (Ács Tibor), Psotta Móric (Csikány Tamás) életrajza.⁹¹ Az életrajzi munkák közül említést érdemel Kedves Gyula igen színvonalas Czetz- és Répásy-életrajza,⁹² Szarka Lajos Gaál Miklósról, Fleisz János Nagysándor Józsefről készített biográfiája,⁹³ s jelen sorok írója némi szerénytelenséggel ide sorolja saját Poeltenberg- és Gáspár-életrajzát is.⁹⁴ Nem teljes életrajzot, „csupán” 1848–49-es pályaképet ad Pusztaszeri László monográfiája Görgei-ről,⁹⁵ illetve Spira György Hrabovszky Jánosról.⁹⁶ Pásztor Emil és Pribelszky János Kazinczy Lajos honvéd ezredes, Merényi-Metzger Gábor Lenkey János pályáját dolgozta fel.⁹⁷ Hajagos József írta meg Knezić Károly, Török Ignác és Dessewffy Arisztid életrajzeit.⁹⁸ Több, főleg Ács

tai II. (A januári újjászervezés és az első sikerek). (A bev. írta, az iratokat válogatta és s. a. r. *Dér Dezső, Hajagos József és Hermann Róbert.*) A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 10. Eger, 2004.

⁸⁸ Csikány Tamás: Temesvár ostroma 1849-ben. HK 1996. 1. sz. 44–88. o.; Csikány, 1998. 106–150. o.

⁸⁹ Markó Árpád – Balázs József: A csornai ütközet 1849. június 13. HK 1960. 1. sz. 201–209. o.; Király Iván: Az 1849. június 13-án lezajlott csornai ütközet krónikája. H. és é. n.; Huszár János: Kmety tábornok 1849-es dunántúli hadjárata. Veszprém Megyei Honismereti Tanulmányok. V. Veszprém, 1978. 37–60. o.; Andrássy Antal: Felderítő és információs jelentések a Kmety-hadosztálynál 1849 nyarán. Somogy Megyei Múzeumok Közleményei. IV/12. Kaposvár, 1981. 217–242. o.; Hermann Róbert: A csornai ütközet története és okmánytára. 1849. június 13. Sopron, 1999.; *Uő*: Az iházi ütközet emlékkönyve 1849–1999. Pápa, 1999.

⁹⁰ MOL R 23. Henryk Dembiński iratai. Uo. R 221. Józef Wysocki iratai.

⁹¹ A sorozatban Csikány Tamás tollából elkészült Vetter Antal életrajza is, ez azonban már nem jelent meg. Vö. Csikány Tamás: *Vetter Antal a tábornok élén*. In: Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. (Szerk. Hausner Gábor.) Budapest, 2005. 135–150. o.

⁹² Czetz János, a szabadságharc legifjabb tábornoka. Budapest, 1996.; Répásy Mihály, a szabadságharc huszártábornoka. Kemece, 2007.

⁹³ Szarka Lajos: A tábornok bére. Keszthely, 1997.; Fleisz János: A leghazafiasabb érzelmű tábornok. Nagysándor József (1804–1849). Nagyvárad, 2004.

⁹⁴ Mindig az elsők között. Poeltenberg Ernő honvédtábornok élete. Budapest, 1997.; Gáspár András honvédtábornok. Kecskeméti a szabadságharcban IV. Kecskemét, 2006.

⁹⁵ Görgey Artúr a szabadságharcban. Budapest, 1984.

⁹⁶ Spira György: Hrabovszky altábornagy tévelygései Péterváradtól Alamóciig. Újvidék, 2001.

⁹⁷ Pásztor Emil: A tizenötödik aradi vértanú. Budapest, 1979.; Pribelszky János: Kazinczy Lajos a szabadságharcban. HK 1992. 2. sz.; Merényi-Metzger Gábor: A tizenhatodik aradi vértanú. Lenkey János tábornok emlékezete. HK 1994. 3. sz. 88–120. o.

⁹⁸ Hajagos József: Dessewffy Arisztid, a vesztes ütközetek bajnoka.; *Uő*: Török Ignác, a szabadságharc hadmérnök vértanúja. (Török Ignác szabadságharc alatti tevékenységéhez kapcsolódó okmánytár). In: Horváth, 1998. 23–60. és 125–194. o.; Hajagos József: Knezić Károly aradi vértanú. 1848–1849. In: Archivum. A Heves Megyei Levéltári Közleményei. XV. k. Eger, 1998. 157–185. o.

Tibor nevéhez köthető tanulmány révén összeállt egy csaknem teljesnek mondható pályakép Mészáros Lázár hadügyminiszterről is.⁹⁹ A beosztott tisztek némelyikéről is születtek tanulmányok vagy kisonográfák.¹⁰⁰

A *hadműveletek és összecsapások* feldolgozása területén feltétlenül kiemelendő a 150. évfordulóra Bona Gábor szerkesztésében megjelent, a szabadságharc katonai történetét összefoglaló kötet, amely a legújabb kutatási eredményeket összegzi.¹⁰¹ Csikány Tamás egy forráskiadványhoz írott nagyívű bevezető tanulmányban, majd egy önálló kiadványban foglalta össze 1848–49 hadtörténetét.¹⁰² Jelen sorok írója előbb egy összefoglaló munkát írt a szabadságharc hadtörténetéről, majd pedig a szabadságharc 11 csatájának és 28 fontos ütközetének történetét dolgozta fel.¹⁰³

Komplex hadtörténeti elemzésre törekedett jelen sorok írója Perczel Mór 1848. őszi zalai hadműveleteiről írott munkájában.¹⁰⁴ Igen érdekes és értékes Zakar Péter Krisztián feldolgozása Simunich 1848. őszi északnyugat-magyarországi hadjáratáról,¹⁰⁵ Kedves Gyula összefoglalója a tavaszi hadjáratról,¹⁰⁶ illetve Lázár Balázsé Aulich Lajos tábornok 1849 áprilisi Pest előtti ténykedéséről.¹⁰⁷ Csupán az emlékirat- és a szakirodalmat hasznosítja a Vág menti hadjárat történetének újabb összefoglalása.¹⁰⁸

⁹⁹ *Nemeskürtty István*: Mészáros Lázár akadémiai székfoglaló előadása, 1845. HK 1977. 601–610. o. és *Uő*: Tünődések történelemről, irodalomról. Esszék. Budapest, 1985. 99–119. o.; *Ács Tibor*: Adalékok Mészáros Lázár tudományos munkásságához és katonai portréjához. HK 1979. 4. sz. 623–639. o.; *Uő*: Széchenyi István és Mészáros Lázár. *Kortárs*, 1988. 11. sz. 91–98. o.; *Uő*: Mészáros Lázár ifjúsága és szolgálata a 7. huszárezredben, 1796–1837. HK 1986. 4. sz. 659–692. o.; *Kőhegyi Mihály* – *Merk Zsuzsa*: Mészáros Lázár emlékezete. Baja, 1993. 34–43. o.; *Hermann Róbert*: Hogyan került Mészáros Lázár a Batthyány-kormányba? HK 1996. 2. sz. 114–117. o.; *Urbán Aladár*: Mészáros Lázár seregvezéri jelentései a bácskai táborból, 1848. augusztus 27 – szeptember 28. HK 1998. 3. sz. 700–727. o.; *Csorba László*: Mészáros Lázár az emigrációban. In: Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára. (Szerk. *Erdődy Gábor* és *Hermann Róbert*.) Budapest, 2002. 299–305. o.

¹⁰⁰ *Ács Tibor*: Raksányi Imre hadtudományi munkássága a reformkorban. HK 1974. 3. sz. 463–493. o.; *Bona Gábor*: Elfelejtett honvédsír Geszten. [Dipold Antal] *Békési Élet*. 1983. 4. sz. 444–452. o.; *Horváth Béla*: Hertelendi Miklós az 1848–49-es magyar szabadságharcban. *Vasi Szemle*, 1984. 2. sz. 246–263. o.; Németh Csaba: Mjk József huszárörnaggy hagyatéka. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 20. Békéscsaba, 1999. 317–326. o.; *Jakus Lajos*: Az 1848–49-es szabadságharc két sorsüldözöttjének élete. Vác, 2004. (Grisza Ágost élete); *Kazinczy István*: Körösladány szülötte, Tüköry Lajos (1842–1860). A magyar szabadságharc főhadnagya, a törökországi emigráció őrnagya, az olasz egyesítés mártír ezredese. H. n. [Körösladány,] 2005.; *Dinyés László*: Virágh Gedeon. 1848/49-es huszártiszt, az utolsó aradi rab élete. Arad, 2005.

¹⁰¹ A szabadságharc katonai története. (Szerk. *Bona Gábor*.) Budapest, 1998.; *The Hungarian Revolution and War of Independence, 1848–1849. A Military History*. (Ed. *Gábor Bona*.) Columbia University Press, New York, 1999.

¹⁰² *Csikány Tamás*: A szabadságharc foglalatja. In: Saját kezébe, ott, ahol... Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból. (Szerk. *Farkas Gyöngyi*. Az iratokat válogatta, a német nyelvű iratokat fordította *Böhm Jakab*. A bevezető tanulmányt írta *Csikány Tamás*.) Budapest, 1998. 9–17.; *Uő*: Magyarország hadügye 1848–1849. A Magyar Honvédség 150 éve I. Budapest, 1998.

¹⁰³ *Hermann Róbert*: 1848–1849. A szabadságharc hadtörténete. Budapest, 2001.; *Uő*: Az 1848–1849-es szabadságharc nagy csatái. Nagy Csaták. Budapest, 2004.

¹⁰⁴ Perczel Mór első honmentő hadjárata. Zalaegerszeg, 1995.

¹⁰⁵ *Zachar Péter Krisztián*: A Simunich-dandár szerepe 1848 őszén és kora telén Felső-Magyarországon. *Kút*. AZ Elte BTK Történelemtudományok Doktori Iskola kiadványai. 2005. 2. sz. 3–42. o.

¹⁰⁶ *Kedves Gyula*: A tavaszi hadjárat. In: *Kedves Gyula – Zachar József – Zachar Péter Krisztián*: 1848/49-ről százötven év távlatából. Siklós, 1999. (Siklói Füzetek) 61–78. o.

¹⁰⁷ *Lázár Balázs*: A Pest alatti harcok 1849. április 10. és 21. között. HK 2002. 3. sz. 740–783. o.

¹⁰⁸ *Lelovics Tihamér*: A peredi csata története. A zsigárdi csata. A királyrévi csata. AZ Print. Érsekújvár, 1999.

A haditervek közül Kedves Gyula az 1849. áprilisi gödöllői, jómagam pedig a komáromi hadművelet tervét, illetve a komáromi és szegedi koncentrációra vonatkozó vitát dolgoztam fel.¹⁰⁹ Az egyes csaták és ütközetek feldolgozásánál is némi haladás mutatkozik. Az elbeszélő források és a szabályzatok összevetésének gyümölcsöző eredményét mutatja Csikány Tamásnak az 1849. július 2-i komáromi csatáról írott könyve.¹¹⁰ Új szakmai eredményeket hozott Kedves Gyula feldolgozása az 1849. augusztus 3-i komáromi kitörés, illetve Csikány Tamásé az 1849. április 2-i hatvani ütközet történetéről,¹¹¹ s jómagam némi szerénytelenséggel ide sorolom a nagykanizsai, a salamonfa-horpácsi, a móri, a piski, az abrudbányai, a csornai és az iházi ütközetekről szóló tanulmányaimat.¹¹² Schwechattal Zakar Péter Krisztián és jómagam több tanulmányban is foglalkoztunk.¹¹³ A kishegyesi ütközetről egy jó szakirodalmi összefoglalóval rendelkezünk,¹¹⁴ s a debreceni ütközetről is született egy, az újabban kiadott orosz emlékiratokat is feldolgozó tanulmány.¹¹⁵

Az eseménytörténeti résztanulmányok közül fontosak Rabár Ferenc Lipótvár és Eszék,¹¹⁶ illetve Csikány Tamás Arad és Temesvár ostromáról írott tanulmányai. Csikány új, katonai szakmai eredményeket hozott, amikor a korabeli ostromszabályok figyelembevételével készítette el elemzését.¹¹⁷ Több évtizedes késéssel jelent meg Aggházy Kamill munkája Buda visszavételéről; bár sok tekintetben még így is korszerűbb szemléletű, mint a legújabb Budapest-történeti összefoglaló vonatkozó fejezete.¹¹⁸ Bagu Balázs és Fakász Mihály Munkács történetéről, jómagam Gyulafehérvár ostromáról írtam egy rö-

¹⁰⁹ *Kedves Gyula*: A gödöllői hadművelet terve. In: *Horváth*, 1996. 33–48. o.; *Hermann Róbert*: Egy „végzetes” döntés születése. Magyar haditervek Gödöllőtől Komáromig 1849. április 7–29. *Századok*, 1999. 2. sz. 253–312. o.; *Uő*: Az 1849. június 24-i, 26-i és 29-i minisztertanácsok. Komárom vagy Szeged? In: „Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc utóélete” című tudományos ülészak. Vaja, 1996. 3–28. o.

¹¹⁰ *Csikány Tamás*: Csata Komáromnál 1849. július 2-án avagy a szabadságharc harcászata. H. n. [Budapest], 2003.

¹¹¹ *Kedves Gyula*: A szabadságharc utolsó győztes csatája (az 1849. aug. 3-i komáromi kitörés). In: *Kiss Vendel*, 1994. 103–110. o.; *Csikány Tamás*: A hatvani ütközet. In: *Horváth*, 1996. 49–64. o.

¹¹² Nagykanizsa felszabadítása 1848 októberében. Zalai Múzeum 7. Nagykanizsa, 1997. 129–140. o.; *Hermann Róbert*: Újabb adatok és szempontok Kőszeg „kapitulációjának” kérdéséhez (A Todorovic-hadoszlop átvonulása Moson, Sopron és Vas megyén 1848 októberében). In: *Kőszeg 2000. Egy szabad királyi város jubileumára.* (Szerk. *Bariska István* és *Söptei Imre.*) Kőszeg, 2000. 193–236. o.; Perczel Mór dunántúli hadjárata és a móri ütközet. *Aetas*, 2001. 2. sz. 80–103. o.; A piski ütközet (1849. február 9.). In: *Fegyvert s vitézt... A magyar hadtörténet nagy csatái.* (Szerk. *Hermann Róbert.*) Budapest, 2003. 170–190. o. Abrudbányára lásd a 84., Csornára és Ihászra a 89. jegyzetet.

¹¹³ *Hermann Róbert*: Görgei Artúr a Lajtánál, 1848 október 7. – november 1. *Történelmi Szemle*, 1992. 3–4. sz.; *Uő*: Az eldöntő döntetlen – a schwechati csata 1848. október 30-án. In: *Molnár Sándor* (szerk.): A magyar történelem eseményei a Vay Ádám Múzeum metszetgyűjteményének tükrében. Vaja, 2000. 5–43. o.; *Zachar Péter Krisztián*: A schwechati ütközet újabb források tükrében. In: *Kedves Gyula – Zachar József – Zachar Péter Krisztián*: 1848/49-ről százötven év távlatából. Siklós, 1999. (Siklósi Füzetek) 35–60. o.

¹¹⁴ *Virág Gábor*: A hegyesi csata: legenda és valóság. *Üzenet*, 1994. 5–6. sz. 287–327. o. Rövidebb változatát közli *Bosnyák István* (szerk.): Délvidék, *negyvenyolc.* Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc a mai Vajdaság területén. Újvidék, 2000. 168–200. o.

¹¹⁵ *Szani Ferenc*: Gondolatok az 1849. augusztus 2-i debreceni ütközetről. *Nemzetvédelmi Egyetemi Közlemények*, 1998. 2–3. sz. 5–26. o.

¹¹⁶ *Rabár Ferenc*: Lipótvár ostroma 1848–1849-ben. HK 1988. 362–383. o.; *Uő*: Az eszéki vár 1848 őszén. HK 1995. 3. sz. 45–75. o.; *Uő*: Az eszéki vár feladása 1849-ben. HK 1998. 1. sz. 127–169. o.

¹¹⁷ Lásd a 88. jegyzetet.

¹¹⁸ *Aggházy Kamill*: Budavár bevétele 1849-ben. I–II. k. Budapest Történetének Forrásai. (S. a. r., az előszót és a jegyzeteket írta *Hermann Róbert*, *Czaga Viktória*, *Kreutzer Andrea*, *Szoleczky Emese*, *Tóth Orsolya*.) Budapest, 2001. Vö. *Spira*, 1998.

vid összefoglalót.¹¹⁹ A műszaki munkálatok történetével kapcsolatban kiemelendők Hajagos József, illetve Csikány Tamás munkái.¹²⁰

A magyarországi és bécsi levéltári anyag áttekintése viszont azt bizonyítja, hogy szinte nincs olyan eseménye és eseménysora 1848–49 szűkebb értelemben vett katonai krónikájának, amelyről ne lehetne újat, többet és mást mondani, mint korábban. Talán csak Gyalóky Jenő két világháború között írott, az erdélyi hadjárat történetét feldolgozó tanulmányai képeznek kivételt, bár egy-egy újabb magyar forrás előkerülése itt is kiigazíthatja a részleteket.

A hadtörténeti források kiadásánál hasonlóan komolyak az adósságok. Az *iratkiadások* közül – Katona Tamás fentebb említett kötetein kívül – feltétlenül említést érdemel az a munka, amelyet a Hadtörténelmi Levéltár jelentetett meg a 150. évfordulóra.¹²¹ A kötet 326 dokumentumot tartalmaz, részben eredetiben, részben magyar fordításban. (Örömmel legfeljebb az időnkénti félredatálások, félrefordítások és rosszul azonosított személynevek mérsékelik.) Ezt felhasználva készült, nagyjából teljesen új anyagot közöl az osztrák és magyar történészek és levéltárosok közös munkájaként napvilágot látott, közel négy száz osztrák és magyar hadművelati iratot tartalmazó dokumentumgyűjtemény.¹²²

A Batthyány-kormány hadügyi politikájának nélkülözhetetlen forrásmunkája Urbán Aladár kétkötetes dokumentumgyűjteménye.¹²³ Jómagam tettem közzé Csány László kormánybiztosi iratainak két kötetét.¹²⁴ Helytörténeti jellegű forráskiadványokban jelent meg a nagykanizsai, a budaméri, a szikszói, a kassai, a bodrogeresztúri, a tarcali, a tokaji, a két cibakházi, a hatvani, a tápióbecsei és turai, a csornai, az ihási és a győri ütközetek félig-meddig teljes dokumentációja.¹²⁵

¹¹⁹ *Bagu Balázs – Fakász Mihály: Vázlatok a munkácsi vár szerepéhez 1848/49-ben.* In: *A szabadság Debrecenbe költözött. Tanulmányok 1848/49 történetéhez.* (Szerk. *Takács Péter.*) Erdélytörténeti Alapítvány. Debrecen, 1998. (Erdélytörténeti Könyvek 2.) 127–148. o.; *Hermann Róbert: Gyulafehérvár ostroma 1849-ben. Életünk,* 1998. 1848-49-es különszám. 562–572. o.

¹²⁰ *Hajagos József: Hídfő a semmibe. – A párkányi és esztergomi erődítési munkálatok 1849 júniusában.* In: *Komárom – Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 8. (Szerk. *Fülöp Éva és Kisné Cseh Julianna.*) Tata, 2001. 229–245. o.; *Csikány Tamás: Török Ignác ezredes jelentése a komáromi sáncokról. Levéltári Közlemények,* 76 (2005) 1. sz. 189–202. o.

¹²¹ Saját kezébe, ott, ahol... Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból. (Szerk. *Farkas Gyöngyi.* Az iratokat válogatta, a német nyelvű iratokat fordította *Böhm Jakob.* A bevezető tanulmányt írta *Csikány Tamás.*) Budapest, 1998. (a továbbiakban *Böhm–Farkas–Csikány*).

¹²² *Von der Revolution zur Reaktion. Quellen zur Militärgeschichte der ungarischen Revolution 1848–49.* Bearbeitet von *Róbert Hermann, Thomas Kletečka, Elisabeth Gmoser* und *Ferenc Lenkefi.* Herausgegeben von *Christoph Tepperberg* und *Jolán Szijj.* Wien – Budapest, 2005. (a továbbiakban: *Von der Revolution*.)

¹²³ Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai. (A dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket készítette, az előszót írta *Urbán Aladár.*) Budapest, 1999. I–II. k.

¹²⁴ Csány László kormánybiztosi iratai 1848–1849. (S. a. r. *Hermann Róbert.*) Zalaegerszeg, 1998. I–II. k. (Zalai Gyűjtemény 44.)

¹²⁵ Az 1848–49-es I. magyar hadtest iratai. (I. kötet: megalakulásától az 1849. január 4-i kassai vereségig.) (S. a. r. *Dér Dezső* és *Hajagos József.*) Eger, 2002. (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 9.); Az 1848–49-es I. magyar hadtest iratai II. (A januári újjászervezés és az első sikerek.) (A bevezető tanulmányt írta, az iratokat válogatta és sajtó alá rendezte *Dér Dezső, Hajagos József* és *Hermann Róbert.*) Eger, 2004. (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 10.); *Csikány Tamás: A cibakházi híd 1849. A cibakházi hídcért 1849. január–márciusában folytatott harcok katonai irataiból.* Budapest, 2003.; *Csikány Tamás – Hermann Róbert: Okmánytár a hatvani ütközet történetéhez.* In: *Horváth,* 1996. 145–164. o.; *Hermann Róbert: Győr város és megye hadtörténete 1848–49-ben.* Győr, 1998.; *Hermann Róbert – Molnár András: Nagykanizsa és környéke*

A hadtörténetírás rész- és határterületei közül kiemelendők még a hadszervezet- és intézménytörténeti összefoglaló munkák. Itt külön érdemes szólnunk F. Kiss Erzsébetnek az 1848–1849. évi minisztériumokat bemutató munkájáról,¹²⁶ Urbán Aladárnak az 1848-as magyar hadügyminisztérium megszervezését,¹²⁷ Zakar Péter Görgői hadügyminiszterségét tárgyaló,¹²⁸ Ács Tibornak az 1848-as magyar vezérkarról szóló tanulmányáról.¹²⁹ Az egyéb katonai szervezetek történeti összefoglalói közül feltétlenül kiemelendő Zakar Péternek a tábori lelkészet történetéről írott összefoglalója és a hozzá csatolt személyi adattár,¹³⁰ Fekete Miklós tanulmánya Kossuth katonai irodájáról,¹³¹ Böhm Jakabnak a magyarországi főhadparancsnokság 1848 tavaszi ténykedését feldolgozó két tanulmánya,¹³² Ács Tibornak a Magyar Hadi Főtanodáról szóló monográfiája¹³³ vagy legújabban Öry Gábornak a katonai igazságszolgáltatás rendszerét bemutató tanulmánya.¹³⁴

Maradandó eredmények születtek a segédtudományi feldolgozások terén; itt elég, ha csak Makai Ágnes kiváló kitüntetés-történeti összefoglalójára utalunk.¹³⁵

Hozott-e bármi újat a hadtörténetírás 1848–49 történetének felidézésében? Mi az, amit ma másképp látunk, mint 30-35 évvel korábban? Egészében azt mondhatjuk, hogy a hadtörténet talán kezdi visszanyerni tényleges súlyát 1848–49 történetírásán belül. Ezt mutatják a legújabb történeti összefoglalók, egyebek közt az új egyetemi tankönyv Gergely András által írott fejezete is; jóllehet, a kötet irodalomjegyzékében nem találunk egyetlen hadtörténeti munkát sem.¹³⁶

A részleteket tekintve komoly hangsúlyeltolódásokról beszélhetünk. Így például Urbán Aladárnak köszönhetően, ma már tudjuk, hogy Batthyány Lajosnak milyen egyedülállóan fontos szerep jutott az 1848. szeptemberi horvát invázió megállításában, s

1848–1849-ben. Okmánytár. Nagykanizsa, 2000. I–II. k.; *Hermann Róbert – Kucza Péter: 1848–1849. Szabadságharc a Tápióvidéken. – A tápióbieskei ütközet.* Nagykáta, 2002. (a továbbiakban *Hermann – Kucza*.)

¹²⁶ *F. Kiss Erzsébet: Az 1848–1849-es magyar minisztériumok.* Budapest, 1987.

¹²⁷ *Urbán Aladár: Az 1848-as magyar hadügyminisztérium megszervezése.* 1848. április–december. HK 1976. 1. sz. 42–71. o.

¹²⁸ *Zakar Péter: A hadügyminiszter Görgői.* HK 1992. 4. sz. 74–97. o.

¹²⁹ *Ács Tibor: Az első honvéd vezérkar létrejötte és működése 1848-ban. Honvéd Vezérkar Tudományos Szervező Főosztály.* Budapest, 1999.

¹³⁰ *Zakar Péter: A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848–49-ben.* Budapest, 1999.

¹³¹ *Fekete Miklós: Kossuth katonai irodája. Egy soknevű hivatal tevékenysége 1848 szeptemberétől 1849 augusztusáig.* HK 1978. 3. sz. 385–402. o.

¹³² *Böhm Jakab: A magyarországi főhadparancsnokság 1848 tavaszán (1848. április 16 – 1848. május 23.)* HK 1983. 1. sz. 43–71. o.; *Uő: A magyarországi főhadparancsnokság 1848 tavaszán (1848. március 15 – 1848. április 16.)* HK 1976. 2. sz. 241–289. o.

¹³³ *Ács Tibor: A Magyar Hadi Főtanoda 1848–1849. évi története. Fejezetek a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem történetéből. I.* Budapest, 2000. Vö. *Uő: A magyar tisztképzés 1848–1849-ben.* In: *A magyar katonai vezető- és tisztképzés története.* (Szerk. *Lengyel Ferenc és Szántó Mihály.*) Budapest, 1996. 52–68. o.

¹³⁴ *Öry Gábor: A magyar katonai igazságszolgáltatás szervezete és működése 1848–1849-ben.* HK 1998. 1. sz. 77–111. o.

¹³⁵ *Makai Ágnes: „Hű vitézségért”.* Az 1848–1849-es magyar szabadságharc kitüntetett hőseinek emlékére. Budapest, 2001. (*Historia Militaris* 2.)

¹³⁶ *Gergely András: A forradalom és az önvédelmi háború (1848–1849).* In: *19. századi magyar történelem 1790–1918.* (Szerk. *Uő.*) Budapest, 1998. 247–291. o.; 2., bőv. és átdolgozott kiadás uo., 2005. 236–278. o. Újabb kiadása *Gergely András: Magyarország 1848–49-ben.* In: *Uő: 1848-ban hogy is volt? Tanulmányok Magyarországról és Közép-Európa 1848–49-es történetéből.* Budapest, 2001. 189–254. o.

hogy a pákozdi siker nem az Országos Honvédelmi Bizottmány, hanem Batthyány szervezőmunkájának eredménye volt.¹³⁷ Magával Pákozddal kapcsolatban viszont úgy tűnik, hogy inkább taktikai döntetlenről, mint a hadjárat sorsát eldöntő győzelemről beszélhetünk. Az osztrák források bevonása után nem látszik tarthatónak az a korábbi állítás, amely szerint a fegyverszünetet Jellačić kezdeményezte volna; a fegyverszüneti egyezmény szövegének vizsgálata pedig azt mutatja, hogy Jellačić – ellentétben a propagandisztikus okokból hangoztatott magyar állítással szemben – nem szegte meg az egyezményt, amikor elvonult Győr irányába.

Urbán Aladár irányította rá a figyelmet arra, hogy Jellačić visszavonulása valóban taktikai jellegű volt, mert a bán október elején támadni akart, s ebben a bécsi forradalom akadályozta meg.¹³⁸ A létszámviszonyok vizsgálata révén derült ki, hogy Jellačić üldözésének és a horvát hadsereg megsemmisítésének már 1848. október elején sem voltak komoly esélyei, s hogy Schwechatot a magyar szabadságharc egyik legszerencsésebb csatájának kell tartanunk, mert kevésen múlt, hogy a magyar főszerep katasztrófális vereséget szenvedjen.¹³⁹

Az újabb hadtörténeti irodalom szerint 1849. január elején Görgei felvidéki hadjárata komoly szerepet játszott a cs. kir. főszereg támadásának leállításában, mert Windisch-Grätz emiatt nem mert elmozdulni Pestről; amikor pedig Görgei az őt üldöző cs. kir. csapatok gyűrűjébe került volna, a többi magyar hadtest, főleg Perczel akciói rémítették meg Windisch-Grätzet annyira, hogy visszarendelje a Görgeit üldöző csapatokat.¹⁴⁰

A tavaszi hadjárat sikerét korábban lebecsülő nézetekkel szemben ma úgy látjuk, hogy a Görgei vezette főszereg az ellenséges főerők kiszorításával többet ért el, mint azt az adott erőviszonyok mellett várni lehetett volna. Annál is inkább, mert Kossuth a tavaszi hadjárat második szakaszában számított a Bem vezette, Erdélyből kirendelt csapatok Pest alatti megjelenésére, s mint közismert, erre nem került sor. A létszámát és tüzérségét tekintve erősebb ellenfél támadó hadjárattal történő kiszorítása olyan teljesítmény volt, amely ellentmondott a korabeli stratégiai szabályoknak. A tavaszi hadjárat azon korábbi interpretációja, amely szerint az ellenséget „csak” kiszorítani sikerült, megsemmisíteni nem, már csak azért is furcsa, mert e nézet képviselői Bem hasonlóképpen sumázható erdélyi hadjáratáról felsőfokokban szóltak.

A katonai és politikai vezetés, a hadsereg és a politika viszonyáról az újabb kutatások révén szintén más képpel rendelkezünk. Ezek alapján úgy tűnik, hogy Görgei sokat emlegetett váci nyilatkozatának politikai állásfoglalása semmiben sem különbözött Kossuth akkori nézeteitől; hogy a feldunai hadtest nem az ellenséggel való megegyezésre ajánlkozott fel a nyilatkozatban, hanem éppen ellenkezőleg, az áprilisi törvények esetleges feladása ellen tiltakozott.¹⁴¹

¹³⁷ *Urbán Aladár*: Pákozdi, 1848. Budapest, 1984.; *Uő*: Batthyány Lajos miniszterelnöksége. Budapest, 1986.

¹³⁸ *Urbán Aladár*: Batthyány Lajos és a vasi főkelőszereg 1848 szeptember-októberében. HK 1985. 4. sz. 786–800. o.

¹³⁹ Lásd erre a 113. jegyzetet.

¹⁴⁰ *Borus*, 1975.; *Hermann Róbert*: A feldunai hadtest kapcsolata a politikai és katonai vezetéssel az 1849. évi téli hadjárat időszakában. *Századok*, 1997. 5. sz. 1101–1156. o.

¹⁴¹ *Hermann Róbert*: Görgei Artúr váci nyilatkozata. HK 1988. 2. sz. 247–294. o.

Dembiński leváltásával kapcsolatban azt hangsúlyozhatjuk, hogy a korábban tiszafüredi zendülésként emlegetett esemény során a katonai vezetés Szemere Bertalannak, a politikai vezetés táborban tartózkodó képviselőjének révén hajtotta végre az alkalmatlan fővezér eltávolítását, tehát betartotta a polgári államokra vonatkozó normákat.¹⁴² A hadsereg és a Függetlenségi Nyilatkozat viszonya kapcsán pedig kitűnt, hogy a feldunai hadseregben nem volt olyan erős az ellenzők tábora, mint azt korábban két utólag hamisított memorandum alapján sejtettük. Buda ostromáról és Görgői komáromi „engedetlenségéről” már szoltunk.¹⁴³

A szőlősi (tévesen világosi) fegyverletétellel kapcsolatban említést érdemel, hogy egy újabban előkerült minisztertanácsi határozatból kiderült, miszerint a magyar kormány már a temesvári vereség hírének vétele előtt számolt azzal az eshetőséggel, hogy ha a döntő csata magyar vereséget hoz, és az oroszok sem alkudozni, sem az osztrákok felé közvetíteni nem hajlandók, a magyar hadsereg az oroszok előtt teszi le a fegyverét. Ez pedig azért fontos, mert a világosi fegyverletétellel kapcsolatban utólag éppen e minisztertanács résztvevői által megfogalmazott *erkölcsi* kifogások erkölcsi alapját teszi kétségessé.¹⁴⁴

Az adósságok

Az elvégzendő feladatok egy részére már utaltunk, de ezeken kívül is akad még mit tenni. Különösen jelentősek az adósságok a forráskiadás terén. Csak a Hadtörténelmi Levéltár 1848–49-es gyűjteménye legalább 25 000 dokumentumot őriz, s ehhez jönnek az Abszolútizmuskori iratok között található további iratok; a Magyar Országos Levéltár, illetve az osztrák Kriegsarchiv 1848–49-es katonai jellegű dokumentumainak száma pedig százezres nagyságrendű. (Arról pedig még becsléseink sincsenek, mekkora saját és zsákmányolt anyagot őrizhetnek az orosz levéltárak.¹⁴⁵) Fontos lenne legalább a legfontosabb fővezéri és hadsereg-parancsnoki iratsorozatok (Bem, Dembiński, Görgői, Vetter, Mészáros, Klapka) kiadása.

Az egyéb, elbeszélő források kiadásánál is van még törleszteni valónk. Talán elég annyit említeni, hogy a szabadságharc 31 végig szolgáló tábornokának közel fele hagyott hátra emlékiratokat, s ezek közül mindössze ötnek van megbízható kiadása (Görgői, Klapka, Wysocki, Leiningen-Westerburg, Schweidel); a hat altábornagy közül öten írták meg emlékirataikat, s ezek közül négy vagy kiadatlan, vagy csak megbízhatatlan, illetve csonka kiadásban hozzáférhető (Mészáros, Vetter, Bem, Dembiński). A különböző fővárosi közgyűjtemények (főleg az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára és a Magyar

¹⁴² *Hermann Róbert*: A tiszafüredi fővezérváltás. In: Tiszafüredi tanulmányok 4. Fejezetek az 1848-49-es szabadságharc tiszafüredi eseményeiből. (Szerk. Fűvessy Anikó.) Szolnok, 2000. 31-104. o.

¹⁴³ *Hermann Róbert*: Molnár Ferdinánd alezredes memorandumai. (Adalékok az 1849. április 14-i trónfosztás fogadtatásának történetéhez). *Magyar Tudomány*. 1993. 11. sz. 1403-1411. o.

¹⁴⁴ *Hermann Róbert*: Minisztertanács, Arad, 1849. augusztus 10. A világosi fegyverletétel előtörténetéhez. *História*, 1988. 2-3. sz. 52-54. o.

¹⁴⁵ Sajnálatos módon erről egy nemrég megjelent, igen ígéretesnek tűnő kiadványból sem tudunk tájékozódni. Az 1849-es cári intervenció Magyarországon. (Szerk. Vadász Sándor.) Budapest, 2001. Lásd erre *Rosonczy Ildikó*: „Újdonságok” az 1849-es orosz beavatkozásról, avagy hogyan nem szabad történelmet írni? *Kortárs*, 2001. 10. sz. 41-55. o.; *Hermann Róbert*: Egy elszalasztott lehetőség. Vadász Sándor és Józsa Antal könyvéről. *HK* 2001. 2-3. sz. 455-468. o.

Országos Levéltár) legalább száz kiadatlan honvédtiszti visszaemlékezést őriznek; s akkor még nem beszéltünk a vidéki levéltárak feltáratlan anyagáról.

Fontos lenne feltárni a tisztikar tagjainak 1848 előtti pályáját. Maguknak a sematizmusoknak az elemzése (ki kivel szolgált együtt, kit ismert) vagy a különböző típusú minősítéseknek (Conduite-Liste, National- und Dienstbeschreibung) feldolgozása is igen tanulságos lehet. Az egyéb forrásanyag (levelezések, naplók, visszaemlékezések) amúgy meglehetősen szegényes, bár az egyes családi levéltárak még itt is sok tanulságos anyagot tartalmazhatnak.

Általában elmondható, hogy a forradalom és szabadságharc társadalomtörténeti vetületeinek feldolgozásában az egész történettudománynak komoly adósságai vannak. Így még mindig keveset tudunk az önkéntesség társadalmi motivációjáról, az egyes társadalmi csoportoknak a forradalomhoz, illetve a szabadságharchoz való viszonyáról; mindmáig nem tudjuk sem megerősíteni, sem megcáfolni a parasztság különböző rétegeinek vélt magatartásáról alkotott, többnyire marxista elméleti konstrukciókat. Nincs kiegyensúlyozott feldolgozás a honvédseregben szolgáló nem magyaroknak a szabadságharchoz való viszonyáról,¹⁴⁶ holott például a hadügyminisztérium, illetve az egyes hadtestek iratanyagában lévő szökevényi beadványok elemzése révén kiderülhetne, hogy a besorozott szlovákok, románok, délszlávok nagyobb, kisebb vagy azonos mértékben szöktek-e, mint a magyar vagy német nevet viselők. Ugyanígy mindmáig mitikusan magas számok vannak forgalomban – Bernstein Béla munkájának köszönhetően – a szabadságharc hadseregében szolgáló zsidó,¹⁴⁷ Steier Lajos egy téves adatértelmezése miatt pedig a szlovák katonák számáról.¹⁴⁸

Hasonlóképpen újabb feldolgozásra vár a magyar (katonai) emigráció története, hiszen jelenlegi tudásanyagunk jelentős része Ács Tivadar megbízhatatlan munkáiból származik. Ács ugyan lelkes kutatója volt az emigráció történetének, de adatai között nem volt képes szelektálni, a krími, az itáliai vagy az észak-amerikai háborúk történetéről pedig hiányos és pontatlan ismeretei voltak csupán.¹⁴⁹ Az 1945 utáni történetírók közül Lukács Lajos ugyan több kötetben is foglalkozott a magyar emigrációval, s neki köszönhetjük az itáliai magyar légió történetének feldolgozását, a legionisták személyi adattárával; ám a magyar katonai emigráció működésének többi színteréről még mindig volna mit mondani a kutatásnak.¹⁵⁰ Itt egyébként nem is annyira a hadtörténetészeknek, in-

¹⁴⁶ A kísérlet szintjén érdemes az említésre *Magyar Sándor*: „Magyarbarát” románok 1848–1849-ben. In: *Óry Gábor* (szerk.): Függetlenség és modern Magyarország 1848/49. A Magyar Történezhallgatók Egyesülete által az 1848/49-es forradalom és szabadságharc évfordulója alkalmából meghirdetett tudományos pályázat és konferencia tanulmánykötete. Budapest, 2000. 87–110. o.

¹⁴⁷ *Bernstein Béla*: A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók. (S. a. r. *Kiss József*.) Budapest, 1998. (Múlt és Jövő Könyvek) Reálisabb becslést közöl, jelezve a további kutatások fontosságát *Bona Gábor*: Az 1848-49-es honvédsereg zsidó születésű tisztjei. *Múlt és Jövő. Zsidó kulturális folyóirat*. 1998/1. 59-60. o.

¹⁴⁸ A szabadságharc hadseregében szolgáló 40 000 szlovákról szóló adat úgy keletkezett, hogy Steier kivételte a 170 000 főnyi honvédseregre a szlovák lakosság teljes népességen belüli arányszámát. *Steier Lajos*: A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben. Budapest, 1937. I. k. 276. és 464. o.

¹⁴⁹ *Ács Tivadar*: A genovai lázadás. Budapest, 1958.; *Uő*: A magyar légionisták életrajzgyűjteménye. In: *Magyarok és a Risorgimento*. (Szerk. *Szász Károlyné Gillemot Katalin*.) Budapest, 1961.; *Uő*: *Magyarok az észak-amerikai polgárháborúban 1861–1865*. Budapest, 1964.

¹⁵⁰ *Lukács Lajos*: Garibaldi magyar önkéntesei és Kossuth 1860–61-ben. Budapest, 1962.; *Uő*: Garibaldi a szabadsághért. *Dunyov István* élete és működése. 1816–1889. Budapest, 1968.; *Uő*: *A magyar garibaldisták útja*. Budapest, 1971.; *Uő*: *Az olaszországi magyar légió története és anyakönyvei*. Budapest, 1986. (Hoz-

kább a köztörténet művelőinek vagy a turkológusoknak, hispaniológusoknak, illetve amerikanistáknak volna tennivalójuk.¹⁵¹

Fontos lenne a katonai és politikai vezetés kapcsolatának monografikus elemzése. E tekintetben különösen izgalmas forrásanyagot rejtenek a különböző kormánybiztosi jelentések. Különösen érdekes lenne olyan témák elemzése, mint a hadsereg és a nemzeti-ségi kérdés viszonya¹⁵², a katonák beavatkozása a politikai és a politikusok beavatkozása a katonai vezetés illetékességi körébe.¹⁵³

A hivatal- és intézménytörténet területén szükség lenne a táborkar (vezérkar), a hadseregellátást végző szervezetek (intendantúra), a katonai közigazgatás (főhadparancsnokságok, hadmegyék, újonctelepek) ténykedésének bemutatására. Ezekhez kapcsolódnak olyan kérdések, mint a hadseregellátás, illetve a katonai egészségügy rendszere. Varga Endre, Zétény Győző, Antal Lajos, F. Kiss Erzsébet munkáiból általában ismerjük az egészségügyi ellátás történetét, azonban a katonai forrásanyag elemzése további tanulságokat rejt magában.¹⁵⁴ Hogyan volt képes az egészségügyi szolgálat lépést tartani például az 1849 tavaszán igen gyorsan előretörő magyar fősereggel? Milyen volt a gyógyulási esélye egy kórházba került sebesültnek vagy más betegnek? A kórházi kimutatások elemzése azért is fontos lenne, mert belőlük a korabeli férfilakosság egy jól körülhatárolható csoportjának népegészségügyi helyzetéről is érdemi adatokhoz juthatunk.

A hadseregellátásnál fontos kérdés, hogy a magyar társadalom, az állam- és a megyei apparátus miként volt képes folyamatosan biztosítani a honvédsereg élelmiszer-, ruházati és szállítási szükségleteit, s hogy a nemzeti közbizalmon kívül kevés tényleges fedezettellel rendelkező Kossuth-bankók révén hogyan lehetett finanszírozni a küzdelmet. Noha a gazdaságtörténeti, ezen belül főleg a pénzügyi viszonyokat tárgyaló összefoglalók jelen-

záteendő, hogy Lukács olyannyira benne élt az anyagában, hogy időnként ugyanezt feltételezte olvasóiról, ezért az eseménytörténeti részletekkel időnként nem különösebben bíbelődött.)

¹⁵¹ A pozitív példák közé tartozik *Anderle Ádám*: A modern argentin hadsereg létrejöttének kérdéséhez: Czetz János. HK 1970. 2. sz. 225–232.; *Uő*: A 48-as magyar emigráció és Narciso López 1851-es kubai expedíciója. *Századok*, 1973. 3. sz. 687–709. o.; *Lukács Lajos*: A missouri hadműveletek magyar vonatkozásai. Frémont tábornok és a magyar emigránsok 1861–1862-ben. HK 1994. 1. sz. 76–89. o.; *Csorba György*: Az 1848–1849-es törökországi magyar emigráció. HK 1999. 2. sz. 352–396. o.; *Csorba György*: Az 1850. évi aleppói zavargások és a magyar emigránsok szerepe. In: *Orientalista nap 2004*. (Szerk. *Birtalan Ágnes és Yamaji Masanori*.) Budapest, 2004. 30–39. o.; *Arbanász Illdikó – Csorba György*: Kmetty György emlékirata Karsz erődjének 1855. szeptember 29-i védelméről. HK 2005. 1–2. sz. 295–328. o.

¹⁵² Erre ld. pld. *Hermann Róbert*: Kossuth, Perczel és a szerb kérdés, 1849. március – június. In: A nemzeti-ségi kérdés Kossuth és kortársai szemében. (Szerk. *Kiss Gábor Ferenc és Zakar Péter*) Belvedere Kiskönyvtár 15. Szeged, 2003. 9–49. o.

¹⁵³ E tekintetben a Bemre és Görgeire vonatkozó irodalomban található a legtöbb adat. Összefoglaló jelle-gű tanulmány *Hermann Róbert*: Hadsereg és politika 1848–1849-ben. In: *Király Béla – Veszprémy László* (szerk.): A magyar szabadságharc honvéddorvosai. Budapest, 2003. 159–182. o. Érdekes esettanulmány *Pelyach Ist-ván*: Egy elmulasztott várostrom tanulságai. (Az aradi vár „ostroma” 1849 januárjában). *Acta Universitatis Szegediensis De Attila József Nominatae. Acta Historica*, Tomus LXXXVII. Szeged, 1989. 3–20. o.

¹⁵⁴ *Varga Endre*: Az 1848–49. évi hadsereg egészségügyi szervezete. In: *Emlékkönyv Károlyi Árpád nyolcvanadik fordulójának ünnepére*, 1933. október 7. Budapest, 1933. 564–590. o.; *Zétény Győző* [– *Antal Lajos*]: A magyar szabadságharc honvéddorvosai. Budapest, 1948.; *Fábiáné Kiss Erzsébet*: A magyar egészségügyi szakigazgatás szervezete és problémái 1848–1849-ben. *Századok*, 1976. 2. sz. 294–325. o.; *Szállási Árpád*: Az 1848/49-es szabadságharc egészségügyi ellátása. *Limes*, 1993. 1. sz.; *Kapronczay Károly*: A szabadságharc egészségügye. *Valóság*, 1998. 3. sz. 15–23. o. Reprezentatív válogatás az elmúlt évtizedek irodalmából: Az 1848–49-es szabadságharc egészségügye és honvéddorvosai. Piliscsaba – Budapest, 2000. I–II. k. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 14.)

tős számú erre vonatkozó adatot tartalmaznak, magáról a hadseregellátás rendszeréről összesen három tanulmány áll rendelkezésünkre,¹⁵⁵ de a – főleg a hadianyaggyártással kapcsolatos – rész tanulmányok száma sem ad okot elégedettségre.¹⁵⁶ Ebben az esetben inkább a forrásanyag bősége az, ami zavarba ejt, hiszen a magyar hadügyminisztérium iratanyagának közel fele ilyen ügyekkel foglalkozik.

Szükség lenne az újoncállítás és hadkiegészítés történetének újabb feldolgozására is.¹⁵⁷ Mi a magyarázata annak, hogy 1848. december végére több mint százezer főt számolt a honvédsereg? Igaz-e az az állítás, hogy 1849. késő tavaszán és kora nyarán az osztrák államapparátus gyorsabban állította ki újoncait, mint a magyar, s ha igen, mi volt ennek az oka? A levéltári anyagból ugyanis úgy tűnik, hogy az újoncállítás üteme ezúttal sem volt lassúbb, mint 1848 ősztén vagy telén, azonban a hadfelszerelés nem volt képes lépést tartani az újonclétszám növekedésével.

Szinte semmilyen ismeretünk nincs a két fél hírszerzésének működéséről, sikereiről és kudarcairól.¹⁵⁸ Hogyan lehetséges, hogy a korábbi ügynöki rendszer révén Magyarországon biztos pozíciókkal rendelkező cs. kir. hadsereg hírszerzése olyan rosszul működött? Az eddig előkerült osztrák hírszerzői jelentések elemzése arra mutat, hogy a cs. kir. hadseregnek nem voltak magas állású informátorai a magyar katonai igazgatásban; aki nem értett egyet az üggyel, az általában megtalálta az átállás módját.

Nemzetközi szempontból is érdekes lenne a hadifoglyok kezelésének bemutatása.¹⁵⁹ A magyar fél nem sorozhatta be a hadifoglyokat (legfeljebb a lengyelek és olaszok esetében voltak kísérletek arra, hogy beléptessék őket a magyar oldalon harcoló légiókba), s kénytelen volt őrizni vagy (ahogy az 1848 ősztén ejtett horvát hadifoglyok egy részével történt) egyszerűen hazaengedni őket.

A cs. kir. hadsereg által ejtett hadifoglyok tekintélyes része sorozóbizottság elé került, s főleg az itáliai cs. kir. hadsereg számára szükséges pótlást e forrás is biztosította. Ugyanakkor az oroszok által ejtett hadifoglyok őrzése sok kívánnivalót hagyott maga

¹⁵⁵ *Berkó István*: Az 1848/49. évi magyar hadsereg ellátása. MKSZ 1939. III. k. 213–229. o.; *Balázs József – Borus József – Nagy Kálmán*: Kossuth, a forradalmi honvédelem szervezője. In: Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. Budapest, 1952. I. k. 287–408. o.; *Csikány Tamás*: A honvédsereg ellátása és utánpótlása. In: A szabadságharc katonai története. (Szerk. *Bona Gábor*.) Budapest, 1998. 80–101. o.

¹⁵⁶ *Farkas Lajos – Radó Géza*: Kossuth és a szabadságharc hadiipara. *Századok*, 1952. 688–730. o.; *Hermann Róbert*: Hadseregellátás és gazdasági tevékenység a feldunai hadtestnél az 1848–1849-es téli hadjárat időszakában. In: *E. Kovács Péter – Kalmár János – V. Molnár László* (szerk.): Unger Máttyás Emlékkönyv. Budapest, 1991. 241–256. o.; *Csikány Tamás*: A tüzérségi lőszerutánpótlás rendszere és problémái 1848–1849-ben. HK 1993. 3. sz. 46–68. o.; *Fleisz János*: Nagyvárad, a szabadságharc hadiiparának központja. In: A szabadság Debrecenben költözött. Tanulmányok 1848/49 történetéhez. (Szerk. *Takács Péter*.) Erdélytörténeti Alapítvány. Debrecen, 1998. (Erdélytörténeti Könyvek 2.) 93–110. o.; *Rácz Attila*: A Magyar Állami Országos Fegyvergyár termelése 1848 márciusától 1849 áprilisáig. *Fons*, XI (2004). 1. sz. 3–38. o.

¹⁵⁷ Az utolsó ilyen jellegű összefoglaló *Berkó István*: Az 1848–49. évi szabadságharc hadkiegészítése. HK 1957. 1–2. sz. 205–225. o.

¹⁵⁸ Az utolsó összefoglaló munka Az 1848/49-i magyar szabadságharc kémei. In: *Pilch Jenő* (szerk.): A hírszerzés és kémkedés története. Budapest, é. n. [1936.] I. k. 209–247. o. V. ö. *Hermann Róbert*: Katonai hírszerzés 1848–49-ben – képezelés és valóság. *Vitacikk. Új Honvédségi Szemle*, 1997. 11. sz. 132–136. o.

¹⁵⁹ Az utolsó, nagyjából kész az irodalom és a visszaemlékezések alapján dolgozó munka *Gyalóky Jenő*: A világháború előtti korszakok. In: Hadifogly magyarok története. (Szerk. *Baja Benedek, Lukinich Imre, Pilch Jenő és Zilahy Lajos*.) Budapest, é. n. [1931.] I. k. 22–39. o. Maga a hadifogly-problematika az utóbbi időszakban főleg „a barguzini Petőfi”-ről szóló vitákban került elő.

után; ezzel is magyarázható, hogy a Szőlősnél kapitulált honvédek közel 40%-a eltűnt, mire két hét múlva átadták őket az osztrákoknak. Igazából arról sincsenek pontos adataink, hogy a fegyverletételeket követően összesen hány volt honvédet soroztak be a cs. kir. hadseregbe. A szakirodalomban általában 40-50 000 főről esik szó, ami akár igaz is lehet. Egyelőre csak annyit tudunk bizonyosan, hogy a honvédsereg soraiban szolgáló cs. kir. sorozták, s főleg a huszárezredi katonákat újra besorozták, ami már önmagában 10–15 000 fő lehetett; s szintén nagy számban sorozták be a honvédsereg azon tisztjeit, akik korábban nem szolgáltak a cs. kir. hadseregben.¹⁶⁰

A délvidéki és az erdélyi hadszíntéren a nemzetiségi felkelők és a magyar csapatok által ejtett hadifoglyok sorsa sokkal rosszabb volt: nem volt ritka a hadifoglyok megkínzása, legyilkolása vagy kivégzése sem.

Ez vezet át a következő kérdéskörhöz, a háborús atrocitásokéhoz. A magyar történetírásban és történeti publicisztikában főleg az 1849–1918 közötti időszakban kaptak komoly hangsúlyt a nemzetiségi felkelők által a polgári lakosság ellen elkövetett háborús bűntettek. Ugyanakkor mind a román, mind a szerb történetírás és publicisztika hasonló tettek elkövetését veti a magyarok szemére is. Tudjuk, hogy a háború elvadít(hat)ja a katonát, főleg, ha olyan ellenféllel kerül szembe, aki maga sem tartja be a lovagiasság szabályait, s ha jogos megtorlásként éli meg azt, amit a másik fél sérelmére elkövet. A Szenttamás, Temerin, Járek, Debeljács, Zalatna, Kisenyed, Nagyenyed, Zenta, Abrudbánya és más magyarlakta települések feldúlása során elkövetett atrocitások viszonylag jól ismertek, de történetírásunk sokkal szemérmesebben kezelte azokat a kegyetlenkedéseket és kivégzéseket, amelyek a délvidéki és az erdélyi hadszíntéren működő honvéd- és szabads csapatok tevékenységéhez fűződnek. Tudjuk, e hadszíntéren a nemzetiségi felkelők és a polgári lakosság gyakran „közös halmazt” alkottak, de így is megdöbbentő olvasni a szerb hadifoglyok lelövésével dicsekvő fiatal honvéd levelét¹⁶¹ vagy egy román asszony és gyermeke meggyilkolásáról szóló emlékiratot.¹⁶²

Komoly adósságaink vannak a katonai sajtó történetének feldolgozásával kapcsolatban is. A Rákóczi-szabadságharc rövid életű *Mercurius Veridicus*a után 1848–49-ben beszélhetünk először önálló katonai sajtóról; a már címükben is katonás *Honvéd*, *Hadi Lap* és társaik mellett voltak olyan kimondottan katonai profilú lapok, mint a *Komáromi Értesítő*, majd a *Komáromi Lapok*. Sőt, elmondható, hogy 1848 őszétől a politikai lapok többségében is egyre komolyabb teret kaptak a tábori tudósítások, s ezek gyakran a korabeli levelekkel, naplókkal vagy hadijelentésekkel egyenértékű forrásai a katonai eseményeknek. A negyvennyolcas sajtóról Kosáry Domokos tollából kitűnő összefoglalóval rendelkezünk, Kemény G. Gábor a hadi lapok politikai arculatát vázolta fel kismonográfijában.¹⁶³ Ugyanakkor hiányzik e lapok katonai szakmai elemzése,¹⁶⁴ a politikai lapok

¹⁶⁰ A besorozott honvédek tapasztalatai felől közelít a kérdéshez *Dobák András*: „Azt hittük, hogy a győzelem urai leszünk, s íme, lealáztatás szolgálivá lettünk”. A besorozott honvédek élete a cs. kir. hadseregben, 1849–1851. *Levéltári Közlemények*, 69 (1998). 1–2. sz. 157–193. o.

¹⁶¹ „Csata mezejéről írom pár soraim”. Büttner Emil levelei az 1848/49-es szabadságharcból. (S. a. r. *Pető Vilmos és Öllös László*.) Budapest, 1989. 44–45. és 66. o. (a továbbiakban *Büttner*.)

¹⁶² Péch József 50. honvédtársulójbeli honvéd visszaemlékezése. Másolata birtokomban. Péch elbeszélést megerősíti *Massoneri* 328. o. is.

¹⁶³ *Kosáry Domokos*: A forradalom és szabadságharc sajtója, 1848–1849. In: *Kosáry Domokos – Németh G. Béla* (szerk.): *A magyar sajtó története, 1849–1867. II/1. k.* Budapest, 1985. (a továbbiakban: *Kosáry*,

ban megjelent haditudósítások értékelése vagy a sajtónak az önvédelmi, majd függetlenségi harc katonai szakmai és katonapolitikai kérdéseiben nyilvánított véleménye elemzése. Ez volt a magyar sajtó történetében az első időszak, amikor a sajtószabadság elvei és gyakorlata összeütközésbe került a katonai titokvédelem követelményeivel, s ez éppen a hadi lapok esetében mutatkozott meg a legeggyértelműbben.¹⁶⁵

Az elmúlt évtizedekben két tanulmány is foglalkozott az ún. Kossuth-címer kérdéssel.¹⁶⁶ Ugyanakkor a forradalom és szabadságharc polgári és katonai szerveinek pecsét-használatáról nincs összefoglalónk, holott a pecsétek jelentős része megvan a Magyar Nemzeti Múzeumban, az iratokból pedig a pecsétek használatának időhatárai is megállapíthatók. Ugyanígy szükség lenne egy újabb zászlótörténeti összefoglalóra, részint az újonnan előkerült tárgyi, részint pedig a irat- és emlékiratanyag feldolgozásával.¹⁶⁷

Hiányzik a nemzetőrség 1848 ősze utáni történetének feldolgozása is. Pedig jó lenne tudni, hogy ez a nagy létszámú rendvédelmi szervezet milyen szerepet játszott az 1848. késő őszi és téli hadműveletekben. Hogyan szerepelt 1849 telén és tavaszán a magyar kézen lévő területeken, meddig alkalmazták katonai célokra? A cs. kir. megszállás alól felszabadított területeken újjászervezték-e, s ha igen, milyen sikerrel?¹⁶⁸ Mennyiben volt azonos a népfelkelés a mozgósított nemzetőrséggel?

A statisztikailag elemezhető források közül fontos lenne a harcrendek és más létszámkimutatások, valamint a veszteségek összegyűjtése és elemzése. Amíg egy hadműveletben részt vevő erők nagyságát és összetételét nem ismerjük, addig nem lehet róluk érvényes mondanivalónk. Amíg nem ismerjük a veszteségek nagyságát és arányát, nem tudjuk megítélni az egyes hadseregek teljesítményét sem. Furcsa módon, 1848–49 hadviselői közül pontos adatokkal csak az oroszok veszteségeiről rendelkezhetünk, az osztrák és magyar veszteségekről homlokegyenest ellenkező, időnként 100%-os eltérést tartalmazó adataink vannak.¹⁶⁹

1985.); *Kemény G. Gábor*: Társadalom és nemzetiség a szabadságharc hadi lapjaiban. Benne: Az 1848–49. évek sajtóbibliográfiája. (Összeáll. *Busa Margit*.) Budapest, 1957. Az újabb irodalomból kiemelendő *Rákóczi Rozália*: Volt-e a Hadi Lapnak tüzéségi melléklapja 1849-ben? *HK* 1989. 2. sz. 200–207. o. [Csiki Gyutacs]

¹⁶⁴ A kevés kivétel közé tartozik *Ács Tibor*: A Honvédelmi Szövetség, az első magyar hadtudományi folyóirat. *HK* 1975. 4. sz. 689–720. o.

¹⁶⁵ Mind a *Komáromi Értesítő*, mind a *Komáromi Lapok* esetében megtörtént a lap időleges szüneteltetése. *Hajagos József*: Török Ignác, a szabadságharc hadmérnök vértanúja. (Török Ignác szabadságharc alatti tevékenységéhez kapcsolódó okmánytár). In: *Horváth*, 1998. 185–186. o. A kolozsvári *Honvéd* Bem Vécseyt bíráló hadijelentésének közzétételével szerzett kínos pillanatokat a magyar politikai vezetésnek. *Dienes András*: Petőfi a szabadságharcban. Budapest, 1958. 143–145. és 152–165. o.; *A Marcius Tizenötödike* 1849. júliusi betiltásának alapjául is egy olyan rendelet szolgált, amely a titokvédelem követelményeit volt hivatva érvényesíteni. *Kosáry*, 1985. 272–278. o.

¹⁶⁶ *Spira György*: Az úgynevezett Kossuth-címerről. In: *Vad tüzzel*. Budapest, 2000. 538–551. o. (első megjelenése 1990.); *Bertényi Iván*: Az ún. Kossuth-címer 1848/49-ben. *Századok*, 1999. 2. sz. 373–382. o.

¹⁶⁷ *Kumorovitz L. Bernát*: A magyar zászló és nemzeti színeink múltja. I. *HK* 1954. 3–4. sz. 18–60. o. II. uo. 1956. 1. sz. 78–119. o.; *Kerekes Zoltán*: Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc hadi zászlói. I. rész. *HK* 1971. 4. sz. 611–648. o., II. rész. 1972. 2. sz. 286–335. o., III. rész 1972. 4. sz. 648–684. o.; *Györkei Jenő* – *Cs. Kottra Györgyi*: Dicső ereklyék. Az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc hadilobogóinak története. Budapest, 2000.

¹⁶⁸ Budapesttel kapcsolatban lásd *Spira*, 1998. 572–575. o. Székesfehérvárra lásd *Vízi László Tamás*: Polgárőrség és nemzetőrség. Városvédelem Székesfehérváron a XIX. század első felében. In: *Csurgai Horváth* – *Demeter* 80–81. o.

¹⁶⁹ *Heinrich von Neidhardt* 135. o.; *Rudolf Kiszling*: Die Revolution im Kaisertum Österreich 1848–1849. (Mit Beiträgen von *M. Ehl*, *G. Hubka* und *E. Steinitz*.) Wien, 1948. II. k. 283., 295. o.

Az emlékiratok és naplók, illetve például a parancskönyvek elemzése révén végre arra is választ kaphatunk, hogy mit csináltak a katonák a táborban, amikor éppen nem harcoltak (azaz idejük 99%-ában)? Még az is elképzelhető, hogy volt olyan alakulat, amely fennállása során egyetlen egyszer sem került tűzbe. Az életmód- és mentalitástörténeti megközelítésben rejlt lehetőségekre éppen a 150. évfordulón adott jó példát Benda Gyula a Krasznay Péter honvédhadnagy emlékiratát közlétező kötet bevezetőjében.¹⁷⁰ Ugyanakkor nem hallgathatjuk el afeletti aggodalmunkat, hogy egyre-másra jelennek meg a negyvennyolcas emlékiratokat és naplókat csupán „narratívaként”, nem pedig forrásként kezelő kiadások: azaz jó esetben van hozzájuk remek név- és helynévmutató, idegen és régies szavak és kifejezések szótára; de egy fia jegyzetet nem találunk arról, hogy az emlékiró memóriája mikor bicsaklott meg, hogyan tévesztett össze két ütközetet, két azonos nevű honvédtisztest stb. Elrettentő példaként említhetjük például Noszlopy Antal emlékiratainak kiadását, amelynek irodalomjegyzékéből éppen csak a Noszlopy Gáspár pályáját több tanulmányban és önálló monográfiában feldolgozó Andrassy Antal munkái hiányoznak.¹⁷¹

Nagyon fontos ugyanakkor az események katonai szakmai szemmel történő elemzése is. Egy-egy emlékirat vagy hadijelentés ugyanis a korabeli szabályzatok, harcászati eljárások ismeretében egészen másként fest, mintha ezek ismerete nélkül próbáljuk értelmezni őket. Ezért is lenne fontos az, hogy a szabadságharc (és más korszakok) hadtörténetével megfelelő köztörténeti ismeretekkel rendelkező katonák is foglalkozzanak; s hogy a hadtörténeti kérdésekről író „civilieknek” is legyen bizonyos alapvető katonai ismeretük. Önmagukban ugyanis sem a forrásismeret, sem a katonai képzettség nem elegendő ahhoz, hogy hadtörténeti kérdésekben véleményt nyilvánítsunk.

Végül is, mennyire korszerű vagy korszerűtlen 1848–49-cel foglalkozó történetírásunk? Kétségtelen, hogy az eddig megjelent munkák többsége erősen deskriptív jellegű, s kevés az elméleti megközelítésű írás. Látnunk kell viszont, hogy a sajátos történelmi körülmények, így az iratanyag kései megnyílása, az 1948–1973 közötti időszak politikájának a kutatásra (is) gyakorolt direkt hatásai miatt a magyar hadtörténetírás komoly kérésben volt (és mindmáig van is) például a napóleoni háborúkkal foglalkozó francia történetíráshoz vagy általában véve az osztrák hadtörténetíráshoz képest. Ez utóbbinál ugyanis nem kell 1848–49-es ezredtörténeteket írni, mert már megvannak, nem kell alakulattörténeti kézikönyvet írni, mert rendelkezésünkre áll „a” Wrede; vannak fegyver- és csapatnemtörténetek stb.

Ám ha a jelenlegi osztrák hadtörténetírás produktumaival vetjük össze a miénket, nincs szégyenkezni valónk. 1848–49-ről Rudolf Kiszling és társai 1948-as összefoglalója óta nem született érdemi hadtörténeti összefoglaló, az újabb Radetzky-irodalom jó esetben Oskar Regele monográfiáját reprodukálja,¹⁷² s a magyar hadszíntérrel foglalkozó 1945 utáni osztrák résztanulmányok megszámlálásához is elegendők két kezünk ujjai. Amit irigyelhetünk, az a tágabb értelemben vett osztrák (azaz Habsburg-birodalmi) hadtörténettel foglalkozók nagyszámú fóruma.

¹⁷⁰ „Naplójegyzetei Krasznay Péter kemecsei lakosnak....” Visszaemlékezések 1830–1861. Budapest, 1998. (Negyvennyolcas Idők I. A továbbiakban: *Krasznay*.)

¹⁷¹ *Noszlopy Antal*: Önéletrajz. In: „Mi volt Magyar Ország, mi volt szabadsága...” Emlékiratok. (Vál. és s. a. r. *Forrai Ibolya*.) Néprajzi Múzeum. Budapest, 1999. (Negyvennyolcas Idők II.)

¹⁷² *Oskar Regele*: *Feldmarschall Radetzky. Leben – Leistung – Erbe*. Wien und München, 1957.

Ami pedig az elmaradást illeti, ez bizonyos tekintetben előnnyé is formálható. Az említett ezredtörténetek, fegyver- és csapatnem-történeti kézikönyvek többsége derék, megbízható k. (und) k. szellemben íródott, a magasabb történetírói koncepció, bármifajta interdiszciplináris megközelítés hiányzik belőlük: igazi, katonásan beszűkült pozitívista munkák. Egy magyar honvédszászlóalj történetének megírásánál csaknem minden esetben megvan az alap kutatás öröme, hiszen a kiadatlan források mennyisége jóval felülmúlja a kiadottakét; a kutató az egyenlőtlen forráseloszlás miatt nem elégedhet meg az iratokból kialakuló kép megrajzolásával, hanem egyéb forrásokat (sajtótudósítások, naplók, emlékiratok, szabályzatok) kénytelen mozgósítani. Az alakulat összetételének rekonstruálásánál beleütközik a társadalomtörténeti problémákba; a szervezéstörténetnél kénytelen foglalkozni a politikai és katonai hatóságok ambivalens kapcsolatával, a felderítésnél a kor gazdaságtörténetével és így tovább.

Tizenegy csata – a feldolgozás lehetőségei

Az újkori csaták és ütközetek történetét – főleg, ha azokat nyugati típusú hadseregek vívták – látszólag könnyű megírni. Csupán elő kell vennünk a két fél hadijelentéseit, a résztvevők naplóit és emlékiratait, meg kell néznünk a térképet (esetleg magát a terepet), s már készen is vagyunk.

1848–49 magyarországi összecsapásai esetében a helyzet nem ilyen egyszerű. A két fél forrásanyaga ugyanis más jellegű. Magyar oldalon viszonylag kevés a korabeli hivatalos irat, mivel a hadügyminisztérium tábornoki (vezérkari) osztályának iratanyaga, ahová a hadijelentések többsége került, nagyjából elkallódott vagy megsemmisült, s az egyes hadtestek és hadseregek ilyen jellegű iratanyaga is nagyon hiányos. (A feldunai, majd VII. hadtest fennmaradt iktatókönyvében több tucat harcjelentésről találunk bejegyzést, s ezek közül alig egy-kettő maradt fenn.¹⁷³) Így korabeli harctudósításokat az egyéb iratanyagokban (haditörvényszéki vizsgálatok, kitüntetési előterjesztések stb. mellékleteiként) lehet találni. A cs. kir. oldalon viszont éppen a hivatalos jelentések dominálnak. (Nyilván az oroszoknál is, de ezt egyelőre nem volt módunk megvizsgálni.) Ugyanakkor magyar oldalon sokkal több a háború személyes oldalát megvilágító napló és emlékirat; ezekből napjainkig kerülnek elő újabb és újabb darabok a levéltárak vagy a családi gyűjtemények mélyéről.

Az összecsapások jelentős részéről egy fia magyar hadijelentés sem maradt fenn, s még a meglévők jelentős része is tökéletesen használhatatlan, mert a „felvonultunk, előrenyomultunk, megütköztünk, küzdöttünk, győztünk / veszítettünk – az összecsapásban kitüntek, kitüntetésre, előléptetésre méltók / a vereségért felelősek, ünnepélyesen fenékebe rúgandók” séma szerint írhatók le; azaz éppen az összecsapások részleteiről nem árulnak el konkrétumokat. A cs. kir. hadijelentések pedig néha olyan szárazak és emészthetetlenek, hogy még a vereség ténye sem derül ki belőlük. (Üdítő kivétel csupán a futással végződő ütközetek, mint példának okáért az 1849. február 5-i branyiszközi, a február 18-i kompolti, a március 5-i szolnoki, az április 19-i nagysallói vagy a június 13-i

¹⁷³ MOL P 295. A Görgey-család levéltára. b/31. fasc. Az 1848/9. magyar feldunai, utóbb VII-ik hadtest (Móga, Görgei Artúr, Gáspár, Pöltenberg tábornokok) eredeti iktatókönyve [sic!].

csornai összecsapások esetében található.) A jelentések többségében a „csapataink megfutamtották a lázadókat, mert azok túlereje dacára vitézbbek voltak náluk”; illetve „a csapataink minden vitézsége sem volt elegendő ahhoz, hogy a túlerejű lázadókat megfutamtítsák” sémákat figyelhetjük meg.

Az esetek zömében a két fél hadijelentései ettől függetlenül találkoznak, azaz nagyjából megállapítható belőlük legalább az, hogy ki győzött és ki veszített, vannak azonban ellenkező példák is. Így az 1848. december 18-i mosoni, az 1849. január 3-i tétényi, a január 23-i tarcali és 24-i bodrogkeresztúri ütközetet mindkét fél a saját győzelmének tartja. Az 1849. február 9-i piski ütközet cs. kir. hadijelentéseiben elsikkad a vereség ténye, az 1849. április 4-i tápióbicskei ütközet magyar jelentéseiből pedig egy nehezen megszerzett győzelem képe bontakozik ki, holott az ütközet elején két cs. kir. dandár futamtított meg egy teljes magyar hadtestet, s az ellenség meglehetősen rendben vonult vissza a másik magyar hadtest beavatkozása után is. A július 25-i zsolcai ütközetet az orosz források csak egy bizonyos pontig mondják el, s kimarad belőlük az összecsapást végül is eldöntő magyar gyalogsági rajtaütés.

A hadműveletek és csaták elemzésénél a korábbi történetírás két csapdába szokott beleselni. 1918 előtt – a levéltári anyag híján – készpénznek vette az emlékiratok állításait; ezt követően viszont – néhány kivétellel – szinte kiejtette azokat forrásai köréből. Holott a hadijelentések legalább annyi torzítást tartalmaznak, mint az emlékiratok és naplók, s ez utóbbiak gyakran pontosabban őrizték meg a csaták és ütközetek részleteit, mint a teleológiai jellegű hadijelentések. Az ilyen jellegű források bevonása révén sokkal pontosabb és életelibb kép adható egy-egy összecsapásról, mint a száraz katonai elemzés.

Az események megírásánál ugyanezen adottságok miatt a magyar forrásanyag sokkal alkalmasabb a John Keagan által „dívatba hozott”, a „csata arcát”, a „közkatonák háborúját”, azaz a személyes tapasztalatokat előtérbe helyező megközelítésekre. Elég ha arra utalunk, hogy egyes alakulatokról 4-5 napló vagy emlékirat is fennmaradt,¹⁷⁴ s miután egy nehézlovassági roham felfogása, egy gyalogsági közelharc, egy várostrom vagy egy tűzérési párbaj élményei nagyjából azonosak lehetnek, ezek az emlékiratok és naplók páratlanul értékes és e tekintetben mindmáig kellően ki nem aknázott forrásai a háborús pszichózis és a mindennapok történetének.

A szabadságharc folyamán a két (az orosz beavatkozás után három) fél összesen 11 csatát vívott egymással, s ebből ötben a magyar, hatban a cs. kir. és orosz erők mondhatják sikeresebbnek magukat. Az eredmények persze mindenütt eltérőek voltak. A 11 csatából ötben a védekező fél visszaverte a támadót (Pákozd, Schwechat, Pered, Komárom, 1849. július 2. és 11.). Négy esetben a támadó fél kényszerítette visszavonulásra a védekezőt (Kápolna, Isaszeg, Vác, 1849. július 15-17., Újszeged–Szőreg). Egy esetben klaszszikus döntetlenről beszélhetünk, noha az egyik fél ekkor is elhagyta a csatamezőt; igaz, ez is volt a célja (Komárom, 1849. április 26.). Fejlesztett futással csupán az utolsó, a temesvári csata ért véget; hozzáteendő persze, hogy ezt nem annyira a cs. kir. hadsereg harctéri működése, sokkal inkább a csapatok egy hete tartó visszavonulása, elégtelen ellátása és a felső vezetés hibái okozták.

¹⁷⁴ Így pl. a 7. honvédszászlóaljról hat, a 11., a 15. és a 25 honvédszászlóaljról három-három, a 48. honvédszászlóaljról hat, az 50. honvédszászlóaljról négy napló, ill. visszaemlékezés ismert.

Hogyan is állunk jelenleg ezeknek az összecsapásoknak a feldolgozásával?

Az elsőről, az 1848. szeptember 29-i pákozdi-sukorói csatáról látszólag mindent tudunk. Emlékszünk rá, hosszú időn keresztül ez volt a Néphadsereg, majd a Fegyveres Erők Napja (mintha a rendőröknek és munkásöröknek bármi közük lett volna hozzá). Első pillantásra jó helyzetben vagyunk, hiszen fennmaradt Jellačić diszpozíciója,¹⁷⁵ mind a magyar fővezér, Móga János,¹⁷⁶ mind Jellačić bán több hadijelentése,¹⁷⁷ s van egy-két horvát és magyar részjelentésünk, néhány magyar kormánybiztosi jelentésünk és sajtóbeszámolóink is.¹⁷⁸ A két hadijelentés azonban nagyjából csak a többi forrás tükrében értelmezhető, mert olyan általánosságokat mond el, amelyek révén legfeljebb azt tudhatjuk meg, hogy az egyik fél támadott, s a másik visszaverte a támadást; majd pedig fegyverszünetet kötöttek.

A XIX. századi összefoglalók többsége a nem szemtanú Klapka alapján írt a csatáról, jó esetben felhasználta egy-két ezredtörténetet és emlékiratot. Az 1945 utáni magyar történetírás örömmel fedezte fel a VII. hadtest hadművelési naplóját, s az újabb összefoglalók már ennek a sokkal részletesebb leírását használták.¹⁷⁹ Erről azonban időközben kiderült, hogy nem korabeli, azaz nem 1848-ban, hanem 1850-ben született. Így az eddigi csataleírások többsége ingatag lábakon állt.¹⁸⁰ Nem használták a magyar szerzők Joseph Neustaedter tábornok francia nyelvű emlékiratát, noha ez még 1942-ben megjelent.¹⁸¹ Pákozdi tehát továbbra is feldolgozatlan, s az újabb csatarekonstrukciót az is lehetővé teszi, hogy időközben újabb források is előkerültek, így például két cs. kir. tiszt korabeli naplója is megjelent.¹⁸² A forrásanyag további érdemi bővülésére lehet számítani a horvát gyűjteményekből is, bár a horvát történészek eddigi nemigen jeleskedtek a horvát-magyar konfliktus katonai eseményeinek elemzésében.¹⁸³

Az 1848. október 30-i schwechati csatával jobb a helyzet, noha a XIX. századi összefoglalók rekonstrukciójáról itt is nagyjából az mondható el, amit Pákozddal már elmondunk. Pákozddal ellentétben, itt mindkét részről megvan a diszpozíció. Osztrák részről tucatnyi hadijelentés maradt ránk,¹⁸⁴ magyar részről nincs összefoglalónk, csupán az

¹⁷⁵ Közli Von der Revolution 37–38. o.

¹⁷⁶ Magyar fordításban közli *Böhm–Farkas–Csikány* 23–24. o. Német eredetiben lásd Von der Revolution 38–40. o.

¹⁷⁷ *Spira György*: Jellačić regéi Pákozdról. HK 1995. 1. sz. 62–87. o. Újabb közlése *Uő*: Egy nagy mese-költő műveiből: Jellačić regéi Pákozdról. In: *Vad tüzzel*. Budapest, 2000.; Von der Revolution 44–45. o.

¹⁷⁸ Lásd KLÖM XIII. 54–56. o. A csatára vonatkozó beszámolókból bőséges válogatást ad *Demeter Zsófia*: A pákozdi győzelem. A Szent István Király Múzeum Közleményei B/48. Székesfehérvár, 1998.; néhány újabb forrást közöl *Hermann Róbert*: Pákozdi kérdőjelek. In: *Csurgai Horváth–Demeter* 144–148. o.

¹⁷⁹ Így pl. *Varga János*, 1953. 134–141. o.; *Jenei Károly*: A pákozdi csata. *Fejér Megyei Szemle*, 1966. 5–27. o.

¹⁸⁰ *Hermann*, 1995. 174–195. o.

¹⁸¹ *Joseph Neustaedter*: Le ban Jellačić et les événements en Croatie depuis l'an 1848. Bibliothèque de l'Institut Français de Zagreb. Première Série Zagreb, 1942. Tome II. 106–112. o. A szöveg újabban horvát fordításban, Damir Karbić sajtó alá rendezésében is megjelent.

¹⁸² *Ferdinand Hauptmann*: Jellačić's Kriegszug nach Ungarn 1848. Graz, 1975. II. k. 27–38. és 222–225. o.

¹⁸³ Lásd még *Hermann*, 2000. 123–154. o.

¹⁸⁴ Ezek közül Jellačićét közli Von der Revolution 63–64. o. A többit lásd *Kriegsarchiv, Alte Feldakten, Cemierung Wiens* 1848.

egyik dandár részjelentése áll rendelkezésünkre (igaz, ez mindjárt három példányban).¹⁸⁵ Ezen némileg javít az, hogy mind a csatában jelenlévő Kossuth, mind Pulszky Ferenc, mind Csány László kormánybiztos megírták a maguk beszámolóit,¹⁸⁶ s viszonylag nagy számban ismerünk magyar magánleveleket is az összecsapásról. Jellačić seregéből három tiszt naplója áll rendelkezésünkre, a magyar oldalon van néhány sajtótudósításunk is. Elég nagy számban maradtak fenn magyar emlékiratok (köztük a kulcsszerepet játszó Görgei Artúré), s szinte minden dandár harcairól van a pákozdihoz hasonló utólagos hadműveleti naplónk. A korabeli források csalfaságára mutat ugyanakkor az a tény, hogy a magyar diszpozícióhoz mellékelt harcrend nem a tényleges állapotokat tükrözi, azaz a felsorolt alakulatok nem mindig abban a dandárban harcoltak, amelyekben a harcrend szerint kellett volna.¹⁸⁷

Az 1849. február 26–27-i kápolnai csatáról közel félszáz cs. kir. összefoglaló és részjelentés áll rendelkezésünkre. A magyar hadügyminisztérium anyagában közel egy tucatnyi magyar hadijelentés található a csatáról. Ellentétben Pákozddal és Scwechattal, a sajtóanyag itt már nemigen használható, mindezért viszont némileg kárpótol a nagy számú emlékirat. (Görgei, Klapka, Teofil Lapiński, Bátori Sulcz Bódog, Máriaassy János, Mihálka Endre, Zámberly Lajos, Pongrácz István, Bulla György, Garzó Imre, Balogh Gábor, Krasznay Péter, Dékány Rafael stb.) A csata korábbi feldolgozásai közül Wilhelm Rüstow a Nobili-féle Winterfeldzugon, Klapka és Görgei emlékiratain kívül egy-két rövidebb emlékiratot használt. Miután 1874-ben előbb németül, majd magyar fordításban is megjelent az Alfons F. Danzer által állítólag Dembiński emlékiratai alapján összeállított kötet, a további feldolgozások előszeretettel nyúltak ehhez a munkához.¹⁸⁸

Csakhogy – mint ezt Borus József bebizonyította – a kötetnek édeskevés köze van Dembiński emlékirataihoz: miután Danzer az eredeti, francia nyelvű kéziratot nemigen tudta elolvasni (ez azóta sem nagyon sikerült senkinek), költött egy szöveget az általa valahogy mégis megfejtett részek, valamint Dembiński 1849. márciusi igazoló irata és az altábornagy iratgyűjteménye alapján. A következmények katasztrofálisak voltak, hiszen magyar részről Gelich, Breit és Görgey István, osztrák részről pedig Josef Alexander Helfert, majd Rudolf Kiszling is Danzer szövegét használták, ami ebben a formában teljesen megbízhatatlan. (Modern párhuzammal élve, úgy működött, mint egy agresszív számítógépes vírus: mindent végigfertőzött, amihez használták.)

A csata előzményeit, lefolyását és következményeit kiterjedt bécsi levéltári kutatások és a hazai forrásanyag egy része alapján Borus József írta meg kandidátusi értekezésében. A munkának éppen ezért az „osztrák része” az erősebb: a magyar oldalról Dembiński igazoló jelentésén, a különböző emlékiratokon és csekély számú iraton kívül a már említett utólagos hadműveleti naplókat használta.¹⁸⁹ A kötet megjelenése óta azon-

¹⁸⁵ Közli [*Gyalókey Jenő*]: Egykorú adatok az 1848-i alsó-ausztriai hadműveletek történetéhez. HK 1929. 223–225. o.

¹⁸⁶ Ezeket közli KLÖM XIII. 312–314., 317. és 329. o.

¹⁸⁷ Schwechatra lásd a 113. jegyzetet.

¹⁸⁸ Dembiński in Ungarn. Nach den hinterlassenen Papieren des Generals, hg. *Alfons F. Danzer*. Wien 1873. Band I–II. (a továbbiakban: *Alfons F. Danzer*), magyar fordításban *Danzer F. Alfonsz*: Dembinski Magyarországon. Budapest, 1874. (a továbbiakban: *Danzer F. Alfonsz*.)

¹⁸⁹ *Borus*, 1975.

ban magyar oldalon a forrásanyag érdemi bővülésére került sor. Egyrészt előkerült Dembiński emlékiratainak egy tisztázati példánya, azaz végre megtudhatjuk, mi is van pontosan ebben a forrásban. Hazakerültek Klapka György iratai, köztük Dembiński Klapkához intézett rendeletei.¹⁹⁰ Megjelent jó néhány olyan emlékirat, amelyeket Borus nem használt.¹⁹¹ Emellett előkerült több olyan, még kéziratban lévő emlékirat és napló, amelyek szintén pontosíthatják az általa megalkotott képet.

Az 1849. április 6-i isaszegi csatáról magyar oldalról megvan valamennyi hadtestparancsnok jelentése, osztrák oldalról pedig valamennyi hadosztály és dandár, sőt, több alakulat harcjelentése is.¹⁹² A magyar emlékiratok száma legalább húszra tehető. A XIX. századi szerzők közül Rüstow, Gelich és Breit nagyjából a Kápolnánál felsorolt forrásokat használták. A két világháború között megjelent Ludovikás tansegédlet egyik legjobb része éppen az isaszegi csata feldolgozása (Folkusházy Lajos ny. vezérkari ezredes munkája). A szerző az emlékiratokon és korábbi feldolgozásokon kívül komoly iratanyagot hasznosított. Láthatólag igen alapos kutatást végzett az osztrák Kriegsarchiv „Alte Feldakten” elnevezésű gyűjteményének magyar és cs. kir. hadművelési iratanyagában; úgy tűnik azonban, hogy nem lelte meg sem a Schlik-, sem a Jellačić-hadtest részjelentéseit, s nem volt teljes a kiadott magyar emlékiratanyag feltárása sem.¹⁹³ Azaz, Isaszegről is van még mit írni, hiszen a tucatnyi azóta megjelent emlékiraton¹⁹⁴ kívül jócskán akad még kéziratban maradt anyag (így például a már többször említett utólagos hadművelési naplók) a különböző közgyűjteményekben.

Az 1849. április 26-i komáromi csata feldolgozásával a hadtörténetírás máig is adós. Holott, magyar részről itt is fennmaradt Damjanich, Klapka, Nagysándor József, Knezić Károly, Dipold Antal alezredes jelentése, s a cs. kir. oldalon a megszokott bőségben találunk beszámolókat.¹⁹⁵ Meglehetősen nagy számú emlékirat (Görgei, Klapka, József Wysocki, Bobik Gusztáv, Szinnyei József, Krivácsy József, Rényi Rezső, Szalkay Gergely stb.) is tudósít a csata lefolyásáról, némi nehézséget csupán az okoz, hogy például a komáromi várórségből kikülönített csapatok harcáról alig van leírás. Rüstow, Gelich és Breit meglegedtek Görgei, Klapka, Welden és Franz Kocziczka adatainak felhasználásával, s az említett Ludovikás tansegédletben a csatát leíró Walla Ferenc sem igen erőltette meg magát: még a rendelkezésre álló iratanyagot sem kutatta. Ennek beszédes pél-

¹⁹⁰ MOL R 295. Klapka György iratai. I. csomó, 3. tétel, 1849. február–márciusi fasc.

¹⁹¹ A teljesség igénye nélkül: *Karsa Ferenc*: Szabadságharcos napló. „A körültem és velem 1848. és 1849. évben történt események”. (S. a. r. *Bona Gábor*.) Budapest, 1993. (a továbbiakban: *Karsa*); *Máriássy János*: Visszaemlékezések az 1848–49. évi szabadságharc alatt végzett szolgálataimra. (S. a. r. *Sugár István*.) ebben: *Máriássy János* olmtúzi visszaemlékezései az 1849 nyári harcokra. (S. a. r. *Hermann Róbert*.) Budapest, 1999.; *Balogh Gábor*: Honvéd emlékeim. In: „Mi volt Magyar Ország, mi volt szabadsága...” Emlékiratok. (Vál. és s. a. r. *Forrai Ibolya*.) Néprajzi Múzeum. Budapest, 1999. (Negyvennyolcas Idők II. a továbbiakban: *Balogh*); *Krasznay Péter*; *Mihálka Endre* naplója. In: *Takács Péter* (szerk.): „de víg élet, s mily gyöngy élet... a honvéd-élet”. *Mihálka Endre*, *Boresik Salamon*, *Thóbiás Dani* emlékiratai 1848/49-ből. (S. a. r. *Bene János*, *Hermann Róbert*, *Kedves Gyula*, *Takács Péter*.) Nyíregyháza, 2002. (a továbbiakban: *Mihálka*) 23–175. o.; *Kecskeméti* ek a szabadságharcban III. Tizenkét hónap. *Dékány Rafael* a 25. honvéd zászlóaljról. (Szerk. *Székelyné Körösi Ilona*.) Kecskemét, 2004. (a továbbiakban: *Dékány*.)

¹⁹² A magyar jelentések közül Damjanichét és Klapkát közli *Hermann-Kuczsa* 73. és 75–76. o.; valamennyi nyelvést és egy cs. kir. jelentést közöl *Von der Revolution* 306–311., 328–331. és 368–370. o.

¹⁹³ Vö. még *Rédvay István*: Az isaszegi csata, 1849. április 6. In: *Lukinich Imre – Markó Árpád* (szerk.): *Sorsdöntő csaták Marathontól a második világháborúig*. Budapest, é. n. II. k. 170–181. o.

¹⁹⁴ *Karsa Ferenc*; *Balogh Gábor*; *Krasznay Péter*; *Mihálka Endre*; *Büttner Emil*; *Dékány Rafael*.

¹⁹⁵ A magyar jelentések közül kettőt, a cs. kir. jelentések közül egyet közöl *Von der Revolution* 359–366. o.

dája, hogy Klapka harcintézkedését az általa a Nationalkrieg...-ben közzétett költött, nem pedig a meglévő eredeti diszpozíció alapján közölte.¹⁹⁶

Az 1849. június 20–21-i peredi csatánál megvan a magyar diszpozíció, valamint Görgei néhány intézkedése is.¹⁹⁷ Osztrák részről jól követhetők a csata előtti intézkedések is.¹⁹⁸ A csata első napja iratszinten viszonylag jobban dokumentált, hiszen Asbóth Lajos ezredes, a II. hadtest parancsnoka utóbb két jelentést is írt róla;¹⁹⁹ s az általa vezetett II. hadtest soraiból az övéen kívül is vagy egy tucatnyi résztvevő emlékiratát ismerjük. A második napról magyar részről a III. hadtesttől maradt fenn két jelentés, illetve megvan a VIII. hadtest kikülönített csapatainak összefoglaló harcjelentése is.²⁰⁰ Görgei, Klapka, Szillányi Péter viszonylag nagy terjedelemben foglalkoznak emlékirataikban az eseményekkel, s korrekt Wilhelm Rammingnak az osztrák iratanyag alapján készült hivatalos összefoglalója is. Az orosz csapatok ténykedéséről Heinrich von Neidhardt és Ivan Oreusz összefoglalóiból alkothatunk képet, a magyarul kiadott orosz emlékiratok között csupán egy meglehetősen regényes memoárt találunk a csatáról.²⁰¹ Rüstow, Gelich, Görgey István és Breit főleg Klapka, Görgei, Ramming Neidhardt és Asbóth munkáit használták, s a forrásanyag azóta inkább csak a magyar emlékiratokkal bővült. Az Aradon készült utólagos hadműveleti naplók közül több is foglalkozik a történetekkel. Miután a csatában az orosz Panyutyin-hadosztály is részt vett, nyilván ennek iratanyagában is lehetnek ismeretlen adatok a csata második napjáról, jelenleg csupán Panyutyin hivatalos jelentése ismert.²⁰²

Az 1849. július 2-i komáromi csata Csikány Tamás monográfiájának köszönhetően a legjobban feldolgozott összecsapás a szabadságharc csatái közül.²⁰³ Itt magyar részről az utólagos, elbeszélő források dominálnak. Nem ismert az aznapra kiadott magyar diszpozíció, a csata napjáról Görgei két, Kászonyi Józsefhez, a II. hadtest parancsnokához intézett cédulája, s Héya József százados Görgei sebesüléséről szóló beszámolója ismert, a magyar hadijelentés pedig alig tartalmaz konkrétumot.²⁰⁴ A magyar emlékiratok (Görgei, Klapka, Szillányi, Prágay János, Görgey István, Krasznay Péter, Balogh Gábor, Mihálka Endre, Zámory Emil, Podmaniczky Frigyes, Arthur von Seher-Thoss) nagy terjedelem-

¹⁹⁶ HL 1848–49. 24/200. Ugyanígy tett *Kecskés László*: Komárom, az erődök városa. Budapest, 1986. 186–189. o. is.

¹⁹⁷ A diszpozíciót közli Von der Revolution 456–457. o., Görgei intézkedéseit lásd uo. 467–468. o., magyar fordításban *Görgey István* II. 544–546. és 548–549. o.

¹⁹⁸ Lásd Von der Revolution 466–467., 474–475. és 477–478. o.

¹⁹⁹ Ezek egyikét közli Von der Revolution 570–573. o., a másikat lásd MOL H 2. Kormányzóelnökség iratai. 1849:8995.

²⁰⁰ Közl őket Von der Revolution 493–499. o.

²⁰¹ *A. Alekszejenko*: Egy öreg harcoss emlékei. In: A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról. (S. a. r. *Rosonczy Ildikó* és *Katona Tamás*. Ford. *Rosonczy Ildikó* és *Gerencsér Zsigmond*.) Budapest, 1988. 380–388.

²⁰² Correspondence Relative to the Affairs of Hungary 1847–49; presented to Both Houses of Parliament by Command of Her Majesty, 15 August 1850. London, 1851. 242–246. o. (a továbbiakban: Correspondence.)

²⁰³ *Csikány Tamás*: Csata Komáromnál 1849. július 2-án avagy a szabadságharc harcászata. Hely nélkül, 2003.

²⁰⁴ A két cédulát magyar fordításban közli *Görgey István* III. 14. o. Héya jelentését közli *Hermann Róbert*: Merénylet a fővezér ellen? Görgei sebesülése. HK 1995. 1. sz. 97. o. A hivatalos jelentést közli Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése, 1848–1849. (S. a. r. *Hermann Róbert*.) Budapest, 2001. (Millenniumi Magyar Történelem) 450–452. o.

ben foglalkoznak a csatával, s rengeteg alacsonyabb beosztású tiszt vagy legénységi állományú személy visszaemlékezése ismert. A cs. kir. oldalról ismét óriási mennyiségű hadijelentés áll rendelkezésünkre, megvan a diszpozíció s az annak alapján született részintézkedések is.²⁰⁵ Az oroszok részéről ugyanazokkal a forrásokkal dolgozhatunk, mint Perednél.

Sokkal kevésbé feldolgozott a következő, július 11-én Komáromnál vívott csata története. Holott itt megvan mindkét fél diszpozíciója, a megszokottan nagy mennyiségű cs. kir. hadijelentés mellett.²⁰⁶ Magyar részről csupán a VIII. hadtest hadműveleti naplója s Klapka egy rövidke jelentése ismert. Az osztrák iratanyagot Ramming munkája hasznosította, s Rüstow, Gelich és Breit főleg ennek, illetve Klapka és Szillányi emlékiratának alapján írták a maguk összefoglalóit.²⁰⁷ Itt a további magyar emlékiratok rejtenek újabb részleteket, annál is inkább, mert ebben a csatában már az I. hadtest csapatai is részt vettek, s az ezek soraiból kerülő emlékirók (így például Máriássy János ezredes, aki két változatban is megírta a történeteket; Szalkay Gergely, Teophil Lapiński, Molnár György, Egressy Ákos) még módosíthatják eddigi ismereteinket (ha magát a végeredményt nem is.) Az oroszok részéről ugyanazokkal a forrásokkal dolgozhatunk, mint a peredi és a július 2-i komáromi csata esetében.

Viszonylag jól feldolgozott az 1849. július 15–17-i váci csata története, ebben azonban a (had)történészek érdeme a legkevesebb. A csata történetét ugyanis a korban felkutatható viszonylag teljes forrásanyag (így Oreusz összefoglalója és orosz emlékiratok) alapján a XX. század elején írta meg Vác lelkes helytörténésze, Tragor Ignác. Miután Tragor váci volt, a terepet is igen jól ismerte.²⁰⁸ Elődei, Rüstow, Gelich és Breit főleg Görgei emlékirata, Neidhardt és Ramming összefoglalói alapján dolgoztak; Görgey István is csupán saját emlékeivel és Rochlitz Kálmán emlékiratával bővítette a listát.²⁰⁹ A forrásadottságok itt is egyenlőtlenek: magyar részről ismert a két diszpozíció, nincs viszont egyetlen hivatalos jelentés sem;²¹⁰ orosz részről ismert a hivatalos hadijelentés.²¹¹ Mindkét oldalról nagy számban rendelkezünk emlékiratokkal, ezek között magyar részről jó néhány kiadatlan beszámolóval is. Az orosz hadműveleti iratokban itt is jónéhány érdekes részlet rejthető; tartalmukról legfeljebb Neidhardt és Oreusz munkáiból lehet fogalmunk. Az 1980-as években magyar fordításban megjelent orosz emlékiratok között olyanokat is találunk, amelyeket Tragor még nem használhatott.²¹² Így itt is elmondható, hogy szükség lenne egy új, modern feldolgozásra.²¹³

²⁰⁵ A hivatalos jelentést közli Von der Revolution 529–531. o.

²⁰⁶ A magyar diszpozíciót és a hadijelentést közli Von der Revolution 545–548. és 551. o.; Haynau hivatalos jelentését és egy Bechtoldhoz intézett rendeletét lásd uo. 548–550. o.

²⁰⁷ Ugyanez mondható el *Kecskés* 193–194. o. csataleírásáról is.

²⁰⁸ *Tragor* 199–300., 411–461. o.

²⁰⁹ *Görgey István* III. 148–177. o.

²¹⁰ A július 14-ét magyar fordításban közli *Görgey István* III. 152–153. o.; *Tragor* 411–412. o.; a július 16-át lásd Von der Revolution 559. o.

²¹¹ Correspondence 295–297. o.

²¹² *Rosonczy–Katona* passim.

²¹³ Népszerű összefoglaló *Katona Tamás*: Az 1849. július 15–17-i váci csata. In: *Gyarmati György – Németh Péter Mikola* (szerk.): *Madách Kör Tár I. A metropolisz árműkában*. Vác, 1992. 97–104. o.

Az 1849. augusztus 3–5. közötti újszeged–szőregi harcokról a már unalomig ismételt nagy számú cs. kir. intézkedésen és jelentésen kívül magyar részről inkább csak diszpozíciók, mint jelentések állnak a rendelkezésünkre.²¹⁴ Ugyanakkor igen nagy számú emlékirat számol be a történekről (Dembiński, Mészáros Lázár, Lázár Vilmos, Matolay Etele, Jakab Elek, Koós Ferenc, Bartha Mór, Nagy Iván stb.), s az utólagos hadművelési naplók közül kettő is foglalkozik az eseményekkel. Miután a nyári hadjáratról nem készült olyan magyar összefoglaló, mint Klapka és Czetz 1851-es munkája az őszi, téli és tavaszi hadjáratról, hosszú időn át csupán Ramming munkája képezte a csatáról szóló leírások alapforrását.²¹⁵ A Danzer-féle Dembiński-emlékirat aztán itt is alaposan megzavarta a képet, mint ez Gelich és Breit munkáin, de még az újabb helytörténeti irodalmon is látszik.²¹⁶ Veress D. Csabának a szegedi várról írott munkájában is csak néhány osztrák ezredtörténettel bővült a felhasznált irodalom listája.²¹⁷ Volna tehát mit írni erről a csatáról is, annál is inkább, mert időközben két orosz emlékirat is megjelent, s a korábbi szerzők által nem használt magyar emlékiratok száma is kibővült.²¹⁸

Az 1849. augusztus 9-én Kisbecskerek és Temesvár között vívott döntő csatáról hat magyar hadijelentést ismerünk, ezek közül azonban kettő egyértelműen hamisítvány, a többiek közül pedig egyedül Vécsey Károly vezérőrnagyé tartalmaz érdemi adatokat a történekről.²¹⁹ A csata napjáról ezen kívül csupán Kmety György vezérőrnagy két jelentése, valamint Vécsey Károly vezérőrnagy napiparancsa ismert.²²⁰ A csata historiográfiájáról itt is az mondható el, ami az újszeged–szőregieről: korai magyar feldolgozás hiányában Ramming volt az alapvető forrás a Danzer-féle kötet megjelenéséig, s Gelich és Breit is csak ezzel, illetve Mészáros emlékirataival egészítették ki a korábbi feldolgozásokat. Az újabb magyar feldolgozások is ezeket használják.²²¹ Holott a magyar oldalról itt is vagy két tucatnyi emlékirat és napló (Perczel Miklós, Szász Károly, Búsbach Péter, László Károly, Nagy Iván, Lázár Vilmos, Matolai Etele, Jakab Elek, Koós Ferenc, Bartha Mór, Potemkin Ödön, Végh Bertalan, Pataki Mihály, Pataky Antal, Major István, Szabó György, Kovács István) áll rendelkezésünkre, köztük egy Aradon készült utólagos hadművelési napló; valamint Klapka hagyatékában is maradt fenn egy-két, az 1850-es években írott beszámoló.

²¹⁴ Lásd Von der Revolution 635–641. és 654–655. o.

²¹⁵ Gyakorlatilag csak ezt használta a csatáról készült egyetlen önálló tanulmány is. *Boxichevich Lajos*: A szőregi csata 1849. augusztus 5-én. LAK 1897. 825–842. o.

²¹⁶ *Szántó Imre*: Szeged az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején. (Tanulmányok Csongrád megye történetéből XI.) Szeged, 1987. 147–150. o. Valamivel rövidebb változatát lásd *Farkas József* (szerk.): Szeged története 2. 1686–1849. Szeged, 1985. Az emlékiratokból (köztük Danzerből) szemezget Szeged. 1849. július 11. – augusztus 5. Három hét a szabadságharc történetéből. (Szerk. *Vass László*.) Reprostudio. Szeged, 1998.

²¹⁷ *Veress D. Csaba*: A szegedi vár. Budapest, 1986. 165–172. o. Hozzáteendő, hogy Veress D. Csaba nem használta a Danzer-féle Dembiński-emlékiratkiadást.

²¹⁸ A magyarországi hadjárat; Vlagyimir Zelenyeckij, a Dibics-Zabalkajszkij gróf gyalogezredének őrnagya: A szegedi csata. Egy szemtanú elbeszélése. (Ford. és közli *Fenyvesi István*.) *Szegedi Műhely*, 1991. 1–4. sz. 123–130. o.; *Rosonczy-Katona* 403–405. o.

²¹⁹ Bem jelentését lásd MOL R 90. Kossuth Lajos iratainak időrendi sorozata. No. 573. A hadijelentések feldolgozását lásd *Hermann Róbert*: A második Mohács. Bem tábornok jelentése az 1849. augusztus 9-i temesvári csatáról. Megjelenés alatt a Sahin-Tóth Péter emlékkönyvben. Guyon jelentését közli *Görgey István* III. 496. o. Magyar fordításban közli *Görgey Artúr* II. k. 484. o.; Vécsey jelentését közli *Görgey István* III. 567–568. o. Dembińskiét német fordításban közli *Alphons F. Danzer* II. 217. o. Magyar fordításban lásd *Danzer F. Alfonsz* 385–386. o.; *Görgey István* III. 453. o.

²²⁰ Kmety egyik jelentését magyar fordításban közli *Görgey István* III. 439. o.

²²¹ *Kovács Endre*, 1954. 619–629. o.; *Kovács Endre*, 1979. 336–347. o.

Végigtekintve a II csatán (és a sort folytathatnánk a több tucatnyi ütközettel), azt látjuk, hogy hadtörténetírásunknak bizony, jócskán vannak még adósságai, s csak a nyomtatásban megjelent források bevonásával is új rekonstrukciók alkothatók mindegyikről. Azaz, itt is igaz a közhely: a múltnak ugyan vége van, de nincs lezárva. Nincs olyan esemény, amelyről ne lehetne újabb források és újabb szempontok alapján mást mondani, mint az elődeink tették.

E csaták esetében már csak azért is szükség van az újabb és újabb rekonstrukciókra, mert a fent már többször említett tényezők: az eltérő forrásadottságok, a magyar emlékiratok nagy száma s állandó bővülése miatt lehetőségünk van arra, hogy ezekről az összecsapásokról az eddigieknél kiegyensúlyozottabb képet, a magyar nézőpontot is (vagy az eddigieknél jobban) érvényesítő feldolgozásokat alkossunk. Nyilván ettől még nem fogjuk megnyerni a szabadságharcot (ahogy az újabb és újabb tanulmányok ellenére Mohácsnál továbbra is vesztesre állunk), de pontosabb képünk lesz az okokról és a folyamatokról. Úgy vélem, a csatatörténet (s általában az eseménytörténet) írása nem reménytelen dolog, csupán tudnunk kell megtalálni és megszólaltatni a forrásokat.

A végső kérdés persze az, van-e értelme magának a hadtörténetírásnak? Mondhatunk persze olyan jól hangzó általánosságokat, hogy múlt nélkül nincs jövő, meg hogy aki nem ismeri a múltját, arra van ítélve, hogy újra átélje azt; meg hogy nincs ép nemzeti tudat a múlt ismerete nélkül. Ám ezek voltaképpen tekintélyelvű kijelentések. Ugyanakkor mégiscsak azt látjuk, hogy a hadtörténeti összefoglalók és részmunkák, legyen szó csatakronikákról, harcokosi- vagy fegyverleírásokról, légi győzelmek vagy tengeri ütközetek bemutatásáról hihetetlen mennyiségben jelennek meg és fogynak szerte a világon, s itthon is. Ha a (had)történetírás a jelenlegi menedzserszemlélet alapján nem is „hasznos” tevékenység, kétségkívül létező társadalmi igényt elégít ki.

Mégis, mi a jó abban, hogy – némi pacifista malíciával szólva – egykor volt mészárlások történetét idézzük fel? A kérdés azonban kibővíthető az egész történetírára, annak minden irányzatára: mire jó egykor volt diplomáciai manőverek, tárgyalások, kereskedelmi ügyletek, szokások, babonák, ünnepek, elmúlt életek felidézése? Egyik sem „hasznos” tevékenység, legfeljebb vannak köztük divatosabbak, elegánsabbak, a trendbe jobban beleillők, s vannak olyanok, amelyek módszertanilag jobban kötődnek a hagyományos történetírói eszköztárhoz. A történetírói divatok azonban meglehetősen mulékonnyak, s közülük azok, amelyek nem hoznak módszertani vagy tematikai újdonságot, a süllyesztőben szokták végezni. Nem véletlen, hogy a leggyorsabban mindig a korszellemnek és a korszak történetírói divatjainak megfelelni kívánó összefoglalók avulnak el. Elméleti tanulmányok írásához nem kell beülni a levéltárba, lassan már a könyvtárakba sem, ott van az internet. De ha a múlt egy konkrét eseményéről, nem pedig csupán a múlt értelmezéséről (vagy a szakmai köldöknézegetés egyik válfajaként a múltértelmezések értelmezéséről) akarunk újat mondani, akkor nem takaríthatjuk meg magunknak a fáradságot: meg kell próbálni új forrásokat találni, vagy a régieket új módon megszólaltatni.

A CSATATÖRTÉNETTŐL A TÖRTÉNELEM TERHÉIG

Köszönet illeti R. Várkonyi Ágnes, hogy kitartó figyelemben részesítette a csata történetírói ábrázolhatóságát firtató írásomat. A hazai történészek közül, mondhatni, elsőként ő foglalkozott ily behatóan valamelyik elméleti írással. A vitacikkem megjelenését követően közzé tett „hozzászólások” szerzői ugyanis még távoli utalást sem tettek annak létére. Annak ellenére is örömömnek adok hangot, hogy R. Várkonyi Ágnes végül adós maradt annak igazolásával, miszerint: „A csata tanúságtevőjének és a két halott történetírónak kiragadott, és óhatatlanul leegyszerűsítve értelmezett írása nem elegendő bizonyíték a bevezetőben előlegezett feltevésre.”

Nem tudom, milyen „a bevezetésben előlegezett feltevést” tulajdonít nekem a szerző, tekintve hogy egynél több tézist fogalmazok meg azon a bizonyos helyen, a vitapartnernem azonban egyikükre sem utal: arra gondol vajon, amelyik a történeti tudás közvetített voltát, vagy arra, amelyik a történetírói beszéd konstruktív természetét, netán arra, amelyik a történetírás formája és tartalma közti szoros összefüggést érinti? Mindez homályban marad, és annyi derül ki csupán, hogy Hayden White-ot követve egyesek, beleértve jelen sorok szerzőjét is, a történelmet diskurzusnak minősítik, és határozott különbséget tesznek múlt és történelem között. Ez után pedig nyomban kérdéssé lesz: „vajon a történeti esemény a forrásokból egyáltalán megismerhető-e?”

R. Várkonyi Ágnes maga sem ad választ erre az utóbbi kérdésre, s annyit állapít meg csupán: „A teljesebb forrásanyag és a maradéktalanul számba vett szakirodalom alapján is korai lenne lezárni a múlt sokoldalú, sohasem teljes, de mindig is új meglepetésekkel szolgáló megismerésének lehetőségeit.” A válasz bizonytalanságban hagy azt illetően, hogy (1) milyen episztemológiai álláspontot képvisel valójában a szerző; (2) mit szól ahhoz, amit cikkemben – korántsem Hayden White nyomdokain haladva – a csata (és nem az esemény mint olyan) történetírói elbeszélhetőségéről előterjesztettem. Ez utóbbit illetően hosszadalmas elemzésnek vettem alá két, de különösen egy történész beszéd- és írásmódját, hogy megtudjam: „elbeszélhető-e egy esemény vagy események bonyolult és kusza sora hitelt érdemlő módon a tanúbizonyosságok evidenciáira hagyatkozva”.¹ Az elemzés eredményeként végül arra jutottam: (1) egy csata, még kivételesen jó forrásadottságok feltételei mellett sem ábrázolható „úgy, ahogy volt”, ami fokozottan igaz a kifejezetten rosszul dokumentált mohácsi ütközetre; (2) minden történészi ábrázolatnak nélkülözhetetlen eleme a képes beszéd, a retorika, ami olykor stratégiai szerepet tölt be a csata hiányosan rekonstruálható lefolyását elbeszélendő; (3) az utóbbi gondoljaival szembesülő, ugyanakkor a kerek és teljes történet elmondására felhatalmazott, sőt arra kötelezett történész eltérő elbeszélői módszerek közt választ, amikor meg kívánja oldani korántsem könnyű feladatát; (4) nem tűnik igazán szerencsés eljárásnak, ha a kínálkozó módszerek közül az erős, sőt a túlzottan normatív történetírói utat választja, mivel a történész vélt vagy valóságos tudása ez esetben

¹ Gyáni Gábor: Elbeszélhető-e egy csata hiteles története? Metatörténeti megfontolások. *Hadtörténelmi Közlemények*, 119 (2006). 1. sz. 121. o.

a múlt tanúságtétele(i) fölé kerekedik, hogy elnyomja a tanúságtévő(k) források közvetítésével megnyilatkozó valamikori tapasztalatát.²

Nem kívánom cikkem gondolatmenetét (és bizonyító anyagát) feleleveníteni, ezért pusztán csak jelzem: a mohácsi esettanulmány arra és nem többre szolgált, hogy kétségeket ébresszek a csataesemény tanúbizonyosságokra alapozott hiteles elbeszélhetősége iránt. Fő érvem, hogy az ennyire kusza és drámai eseménysornak nincs, nem lehet olyan korabeli megfigyelője, akinek megfigyelőként (ilyen-olyan résztvevőként) szerzett tapasztalatai az egészre és minden egyes fontos részletre – mint „hiteles tanúnak” – egyformán kiterjedhetne. Ennek történetírói belátását a John Keegan által meghonosított hadtörténetírói műfaj, „a csata arca” tovább erősítheti. (Mellékesen szólva: R. Várkonyi Ágnes pozitív példaként szól az általam is idézett DUBY BOUVINES-i csatatörténeti könyvéről, valamint három Keegan-epigon munkájáról. De hiszen ezek nem épp arra szolgálnak megfelelő bizonyítékkal, hogy egy csata egyedül csak partikuláris nézőpontokból írható le, nincs tehát *egyetlen* megírásra váró történet, legföljebb különbözőképpen elmondható történetek léteznek?).

További következtetésként szűrtem le azt is, hogy a társadalomtudományos, tehát a modellalkotó történetírás csatatörténeti kamatoztathatósága viszonylag csekély, az eredményessége pedig erősen vitatható. Ez volt (lett volna) Perjés-kritikám fő hozadéka.

Végül: egy csata „hiteles” sztorija nem választható el a csata résztvevőinek ama tapasztalatától, melyet az eseményt illető elbeszélések öntenek végső formába. Az, hogy mi mit jelent és minek mi a jelentősége, állítottam írásomban, az eseményről szóló (utólagos) elbeszélések és a befogadásuk során, kettőjük együttes eredményeként kristályosodik majd ki. Ezért is javasoltam, hogy ne Brodarics ellenében, hanem sokkal inkább Brodarics tapasztalatai tükrében láttassuk végre, mi történt 1526 késő nyarán a mohácsi síkon.

R. Várkonyi Ágnes mérhetetlenül sok történelmi ismeretet birtokában szól hozzá széreny előadásomhoz: írásában sokat olvashatunk háborúkról, a hadtörténetírás történetéről, Tolsztoj történelemfelfogásáról, továbbá Mohács emlékezetéről és persze Brodaricsról. Egyetlen szót sem szentel azonban a fent említett problémáknak, holott cikkem gondolatmenetének ezek alkották a fő gerincét. Ezért is értetlenkedem, hogy miként juthatott a szerző arra a következtetésre, miszerint nem szolgáltattam „elegendő bizonyítékot” állítólagos feltevéseimre. Az ezen állítását alátámasztó érvek hiányában azonban nincs mivel vitakoznom.

Megragadta viszont a figyelmemet írásának néhány apró mozzanata, melyek végig kísérik argumentációját. Az első Hayden White gyakori emlegetésével áll kapcsolatban. Némileg érthetetlen számomra az amerikai teoretikus gyakori szerepeltetése, mivel (1) cikkemben egyetlen szó sem esik White-ről; (2) továbbá érvelésemben közvetlenül nem is támaszkodtam sem az általa kifejtett tropológiai elméletre, sem a történetírói beszéd és a múltbeli valóság közti diszkontinuitás általa vallott gondolatára. Hogy került tehát a csizma az asztalra? Mielőtt a kérdésre térnék, szóba szeretnék hozni egynémely filológiai apróságot.

² Egy forrás történész általi „elnyomása” különösen az esetben fordul elő, amikor a forrás adatai ellentmondanak a historikus múltat illető elképzeléseinek. Ilyenkor hamisítást, hazugságot, tévedést vagy feledékenységet stb. varr a történész a tanú és írásos bizonyítéka nyakába. A problémát hosszan elemzi és értékeli: *Richard J. Evans: Lying about Hitler. History, Holocaust, and the David Irving Trial.* New York, 2002. 249. o. és passim.

Kilenc alkalommal említi R. Várkonyi Ágnes White-ot, és persze gyakran idéz is tőle; ehhez képest ritkán, kétszer jelöli meg csupán egyértelmű módon az idézetek (utalások) forrását. Ily okból nem tudjuk, hogy miképp idézheti White-tól a Napóleon történetírói szerepeltetésére vonatkozó kijelentést, hiszen forrásként Roger Chartier *Négy kérdés Hayden White-hoz* című írását tünteti fel, amiben azonban nem szerepel a White-nak tulajdonított mondat. Sőt, White e kritikára adott válaszában³ sem olvasható a kijelentés. Hasonló filológiai pontatlanság továbbá, hogy Deák Ágnes írását tünteti fel egy állítólag White-tól származó idézet forráshelyeként (a történészek „éppoly szabadok szövegeik készítésénél, mint a költők vagy más szépírók”), holott ilyen idézet nem szerepel az írás 155. oldalán; ami helyénvaló is, hiszen a szerző sem itt, sem cikke más helyén egyáltalán nem foglalkozik White elméletével.

A további White idézetekhez, sajnos, olykor még helytelen forrásmegjelölés sem tartozik, ezért homály övezi, hogy honnan veszi őket a szerző. Ez a helyzet azzal az idézettel is, melyben arról beszél White, hogy a modern irodalom célja a nyugati ember felszabadítása a történelmi tudat uralma alól. Két alkalommal jelöli meg csupán R. Várkonyi Ágnes az idézetek forráshelyét, mindkét esetben White korai, *A történelem terhe* című tanulmányáról van szó. Kár, hogy ezúttal viszont végzetesen félreérti az esszéből kimetszett gondolatörödedeket.

Vélhetően azért bírálja R. Várkonyi Ágnes White idézett megállapítását, miszerint a történészek azt vallják, hogy a „történelem tanulmányozásához nincs szükség sem külön módszertanra, sem sajátos szellemi vértetetre”, mert úgy véli, a kijelentés a történetírás nem kifejezetten tudományos volta melletti érvként szolgál White kezében. Holott a tágabb szövegösszefüggésből kiderül, hogy a tudományos megismerés szakszerűsödését kárhozhatja ezúttal White, azt ami miatt fel sem merül a historikusokban az az igény, „hogy hogyan kellene tanulmányozni a múltat”.⁴ Hadd világítsam meg e gondolatot egy másvalakitől származó idézettel: „A filozófia viszonyát az ún. pozitív tudományokhoz az alábbi képletbe sűrítethetjük: a filozófia épp azokat a kérdéseket veti fel, amelyeket a szaktudományos módszer a siker érdekében megkerül. Ez tehát aligha jelent mást, mint hogy a tudomány többek közt épp annak köszönheti sikerét, hogy bizonyos kérdések felvetéséről lemond.”⁵ Ez a fajta lemondás, White szerint, azzal a szomorú eredménnyel jár, hogy a történelem mint szaktudomány elveszti a tágabb közösségi célokkal és szándékokkal fennállót szoros összhangját, következésképpen nem veheti ki többé a részét a jelennek a történelem terhe alól történő felszabadításából.⁶

Pontatlan jelentést tulajdonít R. Várkonyi Ágnes White egy másik, szintén ugyanebből az írásból vett megfogalmazásának is, amely a valóságreferencia és a történetírói megismerés közti törés (diszkontinuitás) felfogását taglalja. Úgy értékeli ugyanis, hogy White és a hozzá hasonló posztmoderne „a történelmi jelenségeket környezetükből kismetszve, elszigetelt fejleményeknek tekintik”. White azonban, tegyük világossá, nem

³ Vö. *Hayden White*: Előszó. In: Uő: *A történelem terhe*. Budapest, 1997. 7–23. o. Ez utóbbi írásra R. Várkonyi Ágnes nem utal.

⁴ *White*: *A történelem terhe*. i. m. 49. o.

⁵ Carl Friedrich von Weizsäcker idézi *Arno Anzenbacher*: *Bevezetés a filozófiába*. Budapest, 1993. 25. o.

⁶ A Nietzsche-i eredetre valló emez elgondolását alaposabban is kifejtette White egyéb írásaiban, vö. *A történelmi értelmezés politikája: szaktudománnyá válás és a fenséges kiszorítása*. In: *Uő*: i. m. 205–278. o.

dekontextualizál, mint a genealógiai történelem-írás koncepcióját meghirdető Foucault, hanem szembeállítja egymással a kutatást és az írást. Teszi ezt abból a sajátos felfogásból kiindulva, hogy „a narratíva formálja meg azt az eseménytömeget, amely elsődleges referenseként szolgál”. De, fűzi hozzá: „Ez nem azt jelenti, hogy a történelmi beszédet nem helyes úgy értékelnünk, hogy megnézzük külön-külön tény-(egyedi egzisztenciális) kijelentéseinek igazságértékét, s disztributíve az ilyen kijelentések teljes sorának logikai összeférhetőségét. Mert ha a történeti beszéd ily módon nem értékelhető, minden jogalapját elveszítené arra, hogy sajátosan valóságos események ábrázolásának és magyarázatának tartsuk”. Ez azonban arra elég csupán, hogy megalapozza egy történeti elbeszélés krónikaszerűségét, önmagában viszont kevés ahhoz, hogy megalkossuk a cselekményesítés eszköztét mozgásba hozó kiérlelt történeti narratívát.⁷

Mindezt látva nyomban eslik, amit R. Várkonyi Ágnes írása különböző pontjain White (és követői?) szemére vet; így a következő megállapítása is. „Hayden White és követői főleg a XIX–XX. századi nemzeti emlékezeteket vizsgálják.” Ez utóbbi kijelentés azért nem állja meg a helyét, mert a referens és a megismerés közti diszkontinuitásról szóló White-i tézis semmilyen teret sem hagy az emlékezeti aktusnak.

„A mohácsi csata emlékezetének egész problematikája – veti R. Várkonyi Ágnes White szemére – megkérdőjelezi ezt a tételt.” Csakhogy: a vele ezúttal implicite szembevetett hermeneutikai koncepció (hagyománytörténet és a kölcsönösen egybeolvadó horizontok problémája) akkor helyezheti csupán hatályon kívül a diszkontinuus történelem episztemológiai feltevését, ha bizonyíthatóan fennáll Mohács hagyománytörténeti folytonossága. Ez a feltevés azonban legalábbis kétséges, ráadásul R. Várkonyi Ágnes sem szolgál meggyőző bizonyítékokkal az ellenkezőjéről. Felsorakoztat ugyan – meglehetősen önkényesen válogatva – néhány elszórt epizódot a fennmaradt hagyománytörédekekből, a gondolatmenet végén azonban maga is elismeri, hogy „laza, viszont évszázadokon áthúzódó láncolat” elemeire bukkant csupán a vizsgálódások során. Ez bizony kevés ahhoz, hogy olyan merész kijelentésre ragadtathassa magát, miszerint Mohács „az egymást váltó generációk tudatvilágában nem holt hagyomány, hanem az akkori jelenük tettein töprengő, élő emlékezet” volt.

Ma ellenben úgy tűnik, komoly törésvonalak kísérték a Mohács-emlékezet hosszabb történeti útját: elsőként a nagyjából a XVIII. századig datálható hosszabb felejtési periódust azonosíthatjuk, erre következett a Mohács-hagyomány XIX. század eleji, kivált reformkori felfedezése (kitalálása), aminek egy újabb tragédia, Világos adott egyértelmű nyomatékot (jelentőséget és a ma ismert jelentést). A nemzeti múlt tragikus cselekményesíthetősége szempontjából (hogy ezúttal valóban white-i fogalmakkal éljünk) Trianon sokkja volt végül az igazán döntő fejlemény a Mohács-hagyomány ily értelmű további fenntartásában. Mohács éppúgy példázza tehát a hagyománytörténet relatív folytonosságát, mint az esemény ténybeliségének utólagos és ismétlődő megkonstruáltságát. Ezért is rögzítheti a művészettörténész, nemegyszer épp Mohács képi ábrázolása kapcsán, ama megfigyelését, hogy: „Bármennyire is jelentős a Nádasdy Mausoleum ábrázolásának továbbélése, ismételt felhasználásuk és átdolgozásaik a XVIII–XIX. században, korántsem bizonyíthatják a magyar történelmi tudat évszázadokon átívelő kontinuitásának meglé-

⁷ Hayden White: Az elbeszélés kérdése a mai történelemelméletben. In: *Uő*: i. m. 183. o.

tét.”⁸ S éppily joggal jelentheti ki az irodalomtörténész, hogy: „A XVI. században a latin nyelvű történetírás által rögzített Mohács-kép, feltételezésem szerint, a XVII. század során kulturális emlékként az emlékező közösségek eltérő befogadásaiban némiképp szétkomponálódik. Mivel... a latin nyelvű történetírói diskurzus egyeduralma... véget ér, számomra érthető a Mohács-élmény »inflálódása«”.⁹ Hiszen a XVII. század erdélyi emlékirói/történészei számára mintha már nem is létezne Mohács.¹⁰

S végül még valami: úgy emel szót R. Várkonyi Ágnes Mohács hermeneutikai megközelítésmódja mellett, hogy eközben félreérti Gadamer és az általa egy bizonyos gondolati összefüggésben idézett Droysen hermeneutikai álláspontját. A hangsúly ez esetben ugyanis nem azon van, hogy a történésznek – a természettudóstól eltérően – nincs más eszköze, mint kutatni, „csakis kutatni”; hiszen mi egyebet csinál a természettudós is. Gadamer valójában azt állítja: „Droysen formulája a történeti megismerés számára úgy hangzik, hogy »kutatva megérteni«”. Majd így folytatja: „a történeti kutatás [Droysen szerint] csak úgy tud megismerni, hogy megkérdez másokat: a hagyományt, mindig újat, újból és újból. [...] A hagyományt szüntelenül kutatva sikerül végül újból és újból a megértés.”¹¹ Megértés és magyarázat áll ily módon szemben egymással, legalábbis a hermeneutika idézett álláspontja értelmében.

Fordítsuk végül figyelmünket a történelmi tanúságtétel, különösképpen Brodarics mint korabeli tanú kérdésére. R. Várkonyi Ágnes furcsállja, hogy Marc Bloch megállapításait hívom segítségül a történelmi tanúságtételek viszonylagosságát bizonyítandó. Hiszen, „ezzel akaratlanul téves látszatot kelt [a szerző]. Mintha az *Annales* egyik alapítója lenne a posztmodern szemlélet elődje.” Megvallom, erre a hamis látszatkeltésre egyáltalán nem gondoltam, hiszen magam is úgy tartom, hogy „a tény annyi, mint konstrukció” formulája nem a posztmodern találmánya. Ezt, úgy tűnik, vitapartnerem is hasonlóképpen gondolja, hiszen egyetértően idézi Carr tényfogalmát vagy Lukianosz történelemírást illető megfogalmazását.¹² Ami pedig magát Blochot illeti, így adtam hangot egy máshol megjelent írásomban ezzel kapcsolatos véleményemnek. „Marc Blochtól sem állt nagyon távol a megbízható történelmi tanúbizonyosság fogalmával szembeni indokolt pesszimizmus. [...] Ugyanakkor fenntartotta, hogy a minden magyarázattól mentes tények bizonyosságán túl elengedhetetlenül szükségesek további biztos tények is, mert a történelem különben csak hozzávetőleges megjegyzések sorozatából állna. Az *Annales* tradícióját tovább éltető mentalitástörténet azonban jócskán túllépett ezen az állásponton.”¹³ Nem tekintem tehát Blochot a posztmodern előfutárának, sőt. Viszont: mindenki figyelmébe ajánlom azt a történészi óvatosságot, amely Blochot a múltbeli tanúbizonyosságok autenticitásával kapcsolatban mindig vezette.

⁸ Sinkó Katalin: Elfeledett történeti képcink. In: Boros Géza (szerk.): Az emlékezésről... Kiállítás és szimpozion. Budapest, 2000. 83. o.

⁹ Tóth Zsombor: The Making of... hogyan készül(t) Mohács? In: *Uő*: A történelmem terhe. Kolozsvár, 2006. 22. o.

¹⁰ *Uo.* 37–41. o.

¹¹ Hans-Georg Gadamer: Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata. Budapest, 1984. 160. és 161. o.

¹² A történetírói megismerést korábban is övező szkepticizmus történeti bemutatásához vö. Beverley Southgate: *History: What and Why? Ancient, Modern, and Postmodern Perspectives*. London, 2001.

¹³ Gyáni Gábor: A megtapasztalt és elbeszélte múlt. In: *Uő*: Relatív történelem. Budapest, 2007. 192. o.

Mely óvatosságot, Brodarics kapcsán, különösen találónak és idézésre érdemesnek találtam. De mire képesít vajon Brodarics, az egyetlen mohácsi csatakrónika szerzője, mint tanúságtévő? R. Várkonyi Ágnes kifogásolja a Brodarics írásművét illető műfaji meghatározásomat. A szerinte a *Historia verissima* műfajába tartozó munka megítélésekor „hiányos és téves információkat” adtam közre, bár „huszadik századi szakértő” lévén, teszi hozzá, „hibául aligha róható fel [ez nekem]. Igaz, meríthetett volna mélyebben [a szerző] a szakirodalomból.”

Megteszi viszont ő ezt helyettem is, de – az igazat megvallva – ennek nyomán sem lettem sokkal okosabb Brodarics művének műfaji kérdésében. Hiszen az egyik hivatkozott szakértő történetírói munkának, egy további történeti emlékiratnak, másvalaki pedig krónikának és irodalmi műnek nevezi Brodarics írását. Akadnak azután olyan szakértők is, akik egész egyszerűen elkerülik a műfaji meghatározást, és vagy azt mondják róla, hogy polemikus mű, esetleg hogy beszámoló, vagy olyasmi, amit a levélírás korabeli mestere hagyott hátra számunkra. Ha ennyi derül ki csupán a szakértők értekezéseiből, talán nem vesztettem túl sokat, ha elhanyagoltam tanulmányozásukat. R. Várkonyi Ágnes maga is arra a viszonylag sovány eredményre jut ennek kapcsán, hogy: „ha műfaját különbözőképpen határozzák is meg, egyértelműen írói alkotásnak tekintik, és tisztában vannak a szöveg hitelességének kérdéseivel.”

Ez ténylegesen egybevág azzal, amit én magam is állítottam a kérdésről, nevezetesen hogy: „Brodarics krónikája valójában a Mohács körüli események fikciós elbeszélését adja kezünkbe”; szövege közelebbi alapjául pedig az szolgál, hogy „maga is harcoló résztvevője volt” a csatának.¹⁴

Az egészből annyi fontos csupán számomra (és ezért is mellőzhettem a szakértők alaposabb faggatását), hogy miféle történetírói beszéd alapját képezheti egyáltalán ez a jó, nem egy év, hanem csak hét hónap (de nem fél évnél is rövidebb idő, mint vitapartnerem állítja!) távlatából rögzített, irodalmias elbeszélő krónika (már ahogy White definiálja e műfajt). Az eredmény, amire jutni véltem, abban foglalható össze, hogy Brodarics történelmi forrásként semmiképp sem kezelhető úgy, mint valamely jellegzetes levéltári iratfajta, hiszen szövegében sok a célzatosság, az elbeszélői „önként” és a retorika; önmagában aligha képezheti tehát a „hiteles” történeti rekonstrukció kiindulópontját.

Viszont: a megértést (és nem a magyarázatot) előtérbe helyező történészi érzékenység és érdeklődés számára éppen ez okból elsőrendű forrásként jön vagy jöhetne számba. Ezért is ítéltém elégtelennek Brodarics szövegének azt a fajta történészi felhasználási módját, amely ténybeli beszámolóknak, nem pedig retorikai műnek tekintette azt. Holott súlyos kétségek merülnek fel azt illetően, hogy ezen csataleírás „a megtörtént esemény fotografikus hűséggel visszaadott képe” lenne és nem „egy olyan érthető módon elfogult olvasat, amely a középkori magyar birodalom, de főként a kereszténység védőbástyájának vitéz népéhez, hősi múltjához méltó tragédiát rajzol meg”.¹⁵

Ez utóbbi gondolat fényében nem tűnik talán teljesen indokolatlannak Mohács imígyen továbbadott emlékezetét a történelem (magyar) terheként posztulálni, hogy igenlően válaszoljak R. Várkonyi Ágnesnek cikke végén feltett kérdésére. A bukás allegóriája-

¹⁴ Gyáni: i. m. (2006). 124., 125. o.

¹⁵ Tóth: i. m. 16. o.

ként történelmi önszemléletünkben piedesztálra emelt Mohács-tudat ugyanis tényleg teherként nehezedik a mindenkori jelenre, mivel a benne megnyilatkozó „történelmi érzék tétlenné és múltba révedővé [teszi] szolgálóit”. Akkor nem lesz teher többé Mohács emléke, ha „ez az érzék éppen szünetel, akkor lesz a történelmi lázban szenvedő lény aktívvá, hogy azon nyomban, mihelyt az akciónak vége, saját tettét felboncolja, analitikus vizsgálódással továbbhatásában megakadályozza, s végül merő »történelemmé« hámozza”.¹⁶

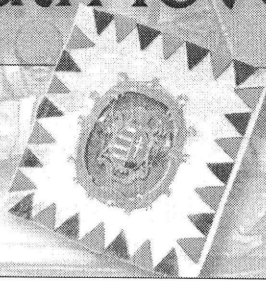
¹⁶ *Friedrich Nietzsche: A történelem hasznáról és káráról.* Budapest, 1989. 75. o.

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM KÖNYVTÁRA



HERMANN RÓBERT

Kossuth hadserege, Kossuth fővezérei



Argumentum

SZEMLE

ADRIAN IONIȚĂ

SPAȚIUL DINTRE CARPAȚII MERIDIONALI ȘI DUNĂREA INFERIOARĂ ÎN SECOLELE XI–XIII

(Editura Academiei Române, București, 2005, 166 o., 56 tábla)

Adrian Ioniță könyve, ahogyan a bevezetőben Serban Papacostea is megjegyzi, hatalmas kutatási űrt hivatott betölteni, ugyanis mindeddig egyetlen dolgozat sem tűzte ki céljául a déli Kárpátok és az Al-Duna közötti térség, a mai Olténia és Munténia területe tárgyalását politikai, katonai és régészeti szempontból. A néhai Havaselvéről, a Havasalföldről van szó – a középkori forrásokban neve: *Ungrovlahia* –, nyugatról a Temes és a Cserna, keletről a Putna, a Milkov és a Szeret folyó, északon a Déli Kárpátok bércei, illetve délen a Duna határolja. A területet két részre osztja az Erdélyben fakadó Olt, nyugati részét régebben Kis-Valachiának, a keleti felét pedig Nagy-Valachiának hívták. Ez utóbbi valójában a keleti steppevidék legnyugatibb nyúlványa. A régió legfontosabb, általában szláv eredetű nevet viselő folyóvizei a Motru, a Desnățui, a Zsil, a Gilort, az Olteț, a Dâmbovița, az Argeș, a Prahova, a Buzău és a Ialomița.

A hétfejezetes mű több alfejezetből áll, melyek a források ismertetésétől, történelmi és a régészeti kutatások értékelésétől egészen az utóbbiakból levont történelmi és régészeti következtésekig ölelik fel a vizsgált területtel kapcsolatos kérdéseket.

Az I. fejezet három alfejezetből áll, melyek a forrásokat, a történelmi és régészeti kutatásokat tárgyalják. A harmadik alfejezetében azonban, véleményünk szerint, módszertanilag és a jobb átláthatóság érdekében külön kellett volna elemezni az ásatások és közlések dinamikáját, illetve a kutatások alapján levont következtetéseket. Sajnálatos a grafikai illusztráció hiánya, ami átláthatóbbá tette volna ezt az alfejezetet.

Több kommentárt szükséges fűznünk a II. fejezethez. Ugyan a mű címe szerint Ioniță a XI–XIII. század katonai, politikai, illetve

komplex régészeti elemzését tűzte ki céljául, azonban a régió politikai fejlődését célzó fejezet gyakorlatilag a X. század közepétől kezdődik, és egészen „*Ungrovlahia*” fejedelemségének megalapításáig, vagyis a XIV. század első feléig tárgyalja az eseményeket. A szerző érdeme hogy, ha hallgatólagosan is, de utalt a besenyő és a kun politikai-katonai uralom léteire. Vitathatónak ítéljük azonban az általa használt terminológiát, amikor sommásan magyarokról, illetve bolgárokról ír, a szövegkörnyezetből ugyanis egyértelműen kiderül, hogy a magyar *hadseregre* gondolt a szerző, illetve a magyar *államra*, tehát nem etnikai, hanem politikai realitásra gondol. Szerencsésebb lett volna Magyar Királyság és a Bolgár Cárság terminusokat használni, hiszen a magyar és bolgár középkori hadsereg távolról sem volt kizárólag magyar, vagy bolgár etnikumú.

A III. fejezet a haditechnikai jellegzetességekkel foglalkozik, ezen belül pedig a védelmet biztosító erődítményekkel. Ioniță érdeme hogy nem esett a régebbi román szakirodalom csapdájába, és az Erdélyben még nemrég is Gelou várának minősített XI. századi, vagy későbbi várakból nem vizionált koraközépkori román várakat. Adataink alapján eddig kétfajta várat ismerünk a mai Havaselvéről: a föld-fa vártípust (egyetlen példa erre Severin vára, amelyet Ioniță a magyar bánóság 1233-as létrehozásával hoz kapcsolatba), illetve a kővárakat. Az utóbbi típushoz több vár is tartozik, a Severinben feltárt vár valószínűleg a II. Bolgár Cárság korához kapcsolható, míg a grádeji vár a leletanyag alapján a XIII–XIV. századra keltezhető. Hasonlóan datálható a giurgui és a copăceni kővár. Severinben a földvárra kővárat építettek, amit a szerző a stratigráfiai megfigyelések és az frott források alapján 1247 utánra keltez. Ugyan nem a kor-

szakhoz tartozik, ám mindenképpen a szerző érdeme hogy a sloni várral kapcsolatban nyíltan kiáll a román régészet által nem nagyon kedvelt tény mellett „...egyetlen lehetőséget vehetünk számban ebben az esetben, a Bolgár Cárságot...” Hiányoljuk azonban hogy az erdélyi, bánági és partiumi, illetve a moldvai várakra nem tért ki. Gyanítjuk, igencsak nagy lett volna a különbség e területek várai között. Egyértelmű hogy az erdélyi várak a magyar államalapításhoz köthetők, ami kétségkívül megcáfolná a román „klasszikusokat”. Ahogyan említettük, az első föld-fa várat a szerző csak az 1233-as magyar hódítással tudja magyarázni, tehát éppen két évszázad hiátus van az Erdély és a Havasalföld területén feltárt várak között.

A IV. fejezet jóval több katonai-politikai, illetve kultúrtörténeti következtetést tartalmaz, ám a régészeti kutatások ismertetése több mint pontatlan, ugyanis 16 lelőhelyről összesen 21 temetkezést ismerünk. Azt sem értjük, hogy miért sorolta külön csoportba a lovas sírokat és a sírcsoportokat, ugyanis az első csoport valójában rituális jellegzetesség, a második pedig temetőtípus. Kifogásolható az is, hogy nem foglalkozik behatóbban a temetkezési szokásokkal, azok kultúrkapcsolataival, illetve lehetséges etnokulturális jellegzetességeivel. Hiányzik továbbá a lovas temetkezések tipologizálása, a csontvázak tájoló-lása kérdéskörének tárgyalása, nem tudjuk meg, hogy például mennyi kerámiás, vagy obulusos sírral van dolgunk a vizsgált időszakban. Mindenképpen meg kell említenünk, hogy a Dâmbovița felső folyásánál, az erdélyi Barcaságtól nem messze fekvő Cetățeni lelőhely XII. századi II. Vatatzes (1222–1254) érmével keltezett kőpakolós sírból a csontváz mellől egy cserépedény, és benne tyúkcsont került elő, ami egyértelműen meglévő pogány szokásra utal a XII. század közepén-második felében! Hasonló kőpakolós sírok nagy számban ismertek a X–XI. századi Erdélyből, például Gyulafehérvárról, és kétségkívül a szláv kultúrkörrel hozhatók kapcsolatba: a szokás az egész szlávok lakta Kelet- és Közép-Európában elterjedt volt. Nem érthetünk egyet Ionițăval abban sem, hogy a „keresztény temetkezések ismérve a ló részeinek hiánya” volna, ugyanis akkor hogyan kell értékelünk olyan temetkezéseket, amelyekből ugyan hiányoznak a ló részei, ám a szomszédos sírok kétségkívül pogány rítusúak?

A mű legjelentősebb része egyértelműen a hét részre osztott V. fejezet. Az első rész a kerámiával, foglalkozik ezen belül a telepekről és a várakból előkerült kerámiát próbálja rendszerezni. Sikeresebb az ékszerek kategorizálása, melyek néhány esetben kiváló párhuzamokat szolgáltatnak az erdélyi leletanyag vizsgálatához. Ilyen eset például a zimnicelei ezüstözött bronz fülbevaló, amelynek majdnem pontos párhuzamát ismerjük a X. századi Erdélyből és a Nagyalföldről. A fülbevalókat öt csoportba rendezte, a XIII. századtól keltezhető diadémokat három típusba sorolta. Hasonlóan jó elemzést nyújt a nyakban viselt keresztokról, a gyöngyökről és csüngőkről, illetve a karperecekről és gyűrűkről. Érdekesképpen mindenképpen meg kell említeni, hogy a X–XI. században oly igen közkedvelt és nagy mennyiségben fennmaradt nyakpérecet eddig Munténia területéről nem ismerünk. Külön alfejezet foglalkozik a gombokkal és a csatokkal. Meglepő hogy a szerző a líra alakú csatok elemzésénél és rendszerezésénél nem használja sem Révész László, sem az elterjedésüket egészen Kínáig kimutató Mechtild Schulze-Dörrlamm tanulmányait. Egyértelmű, hogy e csatok a vizsgált területen a X. századtól egészen a XIII–XIV. századig kimutathatók, ám Ioniță nem követi Radu Harhoiu szellemes feltételezését, aki a tângșori, líra alakú csatokat a magyar kalandozásokkal hozza kapcsolatba. E csoporthoz sorolta a hajtúket is, amelyeket inkább ékszereknek, mint ruhakiegészítőnek kell tekintenünk. A negyedik alfejezetben, rendeltetésük jellege szerint, a fegyvereket csoportosította két kategóriába: távol-sági (íj, nyílcsúcsok) és a közelharc (kard, szablya) fegyvereket különböztet meg. Néhány észrevételt kell tennünk ezzel az utóbbi kategóriával kapcsolatban. A platonesti temető 299. sírjából máig nem tudjuk, hogy szablya vagy kard került-e elő, ugyanis a temető közöletlen, a Bukarest–Tei tónál előkerült sír esetében pedig nem ismert hogy szablya, vagy tör volt-e a mellékletek között, a román régészet pedig folyamatosan összekeveri e két fegyvernemet. A sír megmaradt leletanyaga (fokosbalt, körte alakú kengyel, nagykarikás csikószabla, részleges lovas temetkezés) azonban kísértetiesen hasonlít a honfoglaló magyar leletanyagra, ezért inkább tűnik elfogadhatónak Sebastian Morintz által említett szablya. A platonesti 299. sír fegyvere esetében, a keletre tájolt csontváz alapján, a ma-

gunk részéről inkább kardot valószínűsítünk. A liscoteancai lelőhelyen előkerült és a szab-lyákhoz sorolt tárgy valójában tör, vagy na-gyobb kés, ugyanis a markolata párhuzamban van a penge élével, ami kizárja a szablya lehe-tőségét. Érthetetlen az is hogy a lószerszámó-kat egy csoportba sorolja a páncélzattal, ille-tve a fegyverzetben levő hüvelyvégekkel, mely utóbbiakat a szablyákkal, illetve a kardokkal együtt kellett volna tárgyalnia. A fejezet hatod-ik és hetedik alfejezete a használati eszközö-ket és az egyéb tárgyakat elemzi, mint például a rézüstöket (melyeket azonban inkább a ke-rámia mellett kellett volna említenie). Ioniță külön fejezetet szentel a pénzérméknek, és há-rom időrendi csoportba (971–1092, 1092–1204, 1204–1310) osztja azokat. Itt is megfigyelhet-jük, hogy túllépi a címben megadott időrendi határokat, tehát valójában nem XI–XIII. szá-zadi, hanem X–XIV. századi leletanyagot elemez.

Az utolsó, VII. fejezetben foglaltak „Ré-gészeti-történeti következtetések” cím alatt a szerző észrevételeit tartalmazzák a X–XIV. századot felölelő időszakról.

Végezetül néhány észrevétel. Egyértelmű hogy a mű címében a XI. század helyett a X. század második felét kellett volna megjelölni, illetve a XIV. századot; a Bukarest–Tei tó melletti lelőhely, leletanyagának jellegzetes-ségei alapján, a X. század első felére–kö-zepére keltezhető, amiképpen talán más lelő-helyek is, mint például Tangâru. A grafikus illusztrációk hiánya nehezen érthetővé teszi a művet, hasonlatosképpen a konkrét kronoló-giai rendszer kidolgozását is hiányoljuk. Nem tudjuk, milyen lovas temetkezést tud a XII. századra keltezni, ezért azt sem értjük, miért írja, hogy „...amikor a nomád és pogány te-

metkezések eltűnnek, akkor jelennek meg a keresztény temetkezések.” Ez utóbbi állítás igaz volta több okból is nehezen mutatható ki az adott leletanyagon, elsősorban azért mert XII. századra keltezhető lovas sír nincsen. Ar-ra sem kapunk választ, hogy ha a XIII. század előtt nincs keresztény temető, akkor hol van a nomádokon kívüli más eredetű népesség a Havasalföldön, például a románság, illetve a szláv-ság? Úgy tűnik, Ioniță legszívesebben visszavezényelné a nomádokat keletre vagy elvezényelné délre, mivel egyáltalán nem em-líti a szerepüket a román fejedelemségek lét-rehozásában és kialakításában, pedig a kunok szerepe eléggé nyilvánvaló például a havasal-földi fejedelemség megalapításában, nem is beszélve arról, hogy maga a dinasztia és veze-tői, Baszaráb, illetve Totmir, egyértelműen kun származásúak; ezt már olyan történészek is vallják és vállalják, mint például Neagu Djuvara. Ioniță itt nem részrehajlónak tűnik a szemünkben, hanem óvatosnak és egyszerűen nem érinti ezt a kérdéskört.

E hiányosságok ellenére jelentős és fontos mű Adrian Ioniță könyve. Nem csak azért, mert rendszerezte a korszak leletanyagát, s ezáltal gyakorlatilag e területet is bevonta a kutatás vérkeringésébe, hanem azért is, mert ha nem is harcosan ugyan, de szembefordult a „hagyományos” román régészeti iskola Dridu-féle kultúra-terminológiájával, illetve nem titkolja véleményét, hogy a címben jelzett terü-letet egy időben a Bolgár Cárság birtokolta. Remélhetőleg Adrian Ioniță tovább folytatja e korszak kutatását és újabb munkáiban, meré-szebb következtetéseivel, kellemes meglepe-tést szerez majd számunkra, a tudomány szá-mára. Ez sokunk közös kívánsága.

Gáll Ervin

A MOHÁCSI CSATA

(Kiadó, Budapest, 2006. 000 o..)

2006-ban ünnepelte Magyarország a nándorfehérvári diadal jubileumát, és ez az évszám egyúttal a mohácsi csata 480. évfordulóját is jelentette. Ennek ellenére nem égett lázban az ország, és néhány megemlékezést, tudományos emlékülést leszámítva a történelemszótársadalom is kevés érdeklődést mutatott a magyar történelem e sorsfordító eseményei iránt. Ennek oka többek között az lehetett, hogy ma már a magyar társadalmat – és így a könyvkiadókat – sem érdeklik oly mértékben saját múltjának történései, mint akár harminc éve, amikor a Nemeskürty István által elindított „Mohács diskurzusban” nem csupán a szakma jeles képviselői vettek részt, hanem a legkülönbözőbb folyóiratok levelezési rovataiban is rengeteg hozzászólás jelent meg, amelyekben egyszerű laikusok fejtették ki véleményüket a mohácsi vereség okairól. A felfokozott érdeklődés hátterében nem csupán a középkori Magyar Királyság bukását jelentő csata, hanem annak „leple alatt” az egész magyar történelem tragikus sorsfordulóinak, így Trianonnak a kibeszéletlensége is kitapintható volt, ami megszabta a diskurzus keretét. A leggyakrabban feltett kérdés az volt, hogy ki a felelős a tragédiá(k)ért, és az erre adott különböző válaszok, vélemények alapján ki-kéi vérmérséklete és habitusa szerint Nemeskürty István, Perjés Géza vagy éppen Szakály Ferenc mellé tette le a voksát. Mai szemmel szinte érthetetlen az az érdeklődés, amely a tudományosnak induló vitát országszerte végigkísérte, hiszen a társadalom széles rétegeit megmozgató diskussziók mára teljesen más dimenziókba kerültek át, és erősen tematizálttá is váltak, ráadásul bennük sokkal inkább a XIX. század végének nagy port felverő témái kerültek újra napirendre (nemzeteredet, nacionalizmus, antiszemitizmus). Ezeket a vitákat azonban már nem a tudományos közélet generálja, így az esetlegesen megnyilatkozó kutatók véleményeit sem hallgatják meg; valójában a tudományos és a társadalmi közéletet foglalkoztató kérdések szétválásának vagyunk tanúi. Ez viszont a magyar társadalom „szel-

lemi pauperizálódását” és – ellenkező hatásként – a magyar tudományos élet öncélúvá válását eredményezheti, ami veszélyes folyamat. Ez ellen íródott B. Szabó János Mohácsról szóló könyve, amely méltán lehet népszerű a történészek mellett a történelmi kérdések iránt (még) fogékony olvasóközönség körében is.

A Mohácsról írott kismonográfiát a szerző több éves kutatómunkája előzte meg, amelyeknek részeredményeit különböző szaklapok hasábjain kitűnő tanulmányokban foglalta össze. B. Szabó szerkesztette az Osiris Kiadó gondozásában megjelenő Mohács című impozáns kötetet is (ismertetését l. ugyanebben a rovatban a következő cím alatt), amelyben az érdeklődők remek fordításokban olvashatják a csatáról szóló legfontosabb forrásokat, képet kaphatnak a csata későbbi irodalmi leképeződéséről, és nem utolsósorban a fentebb említett „Mohács-vita” mára klasszikussá érett szakmai terméséből is találhatnak kedvükre valót. Ezek a komoly előtanulmányok alapozták meg a szerzőnek a mohácsi csatáról készült összefoglalását.

B. Szabó János hadtörténész, ezért elsősorban e részdiszciplína eszköztárát vonultatja fel művében, és nem a diplomácia, politika- vagy gazdaságtörténet oldaláról közelíti meg a kérdést, bár az ilyen jellegű kutatások eredményeit is hasznosítja. Ezzel a nézőpontjával valójában be is száll a Mohács-diskurzusba, mert az eddigi megállapításokhoz képest több esetben eltérő véleményt fogalmaz meg. Ennek ellenére teszi ezt a szerző, hogy saját bevallása szerint nem az elődök (Nemeskürty, Perjés, Szakály) kritizálása a célja. Ezt a legtöbb esetben sikerült is elkerülnie, és ennek köszönhetően is olvasmányos, szellemes és tanulságos elemzést kapunk a mohácsi csatahoz vezető út okairól. Ennek ellenére tud újat mondani a szerző, hogy a neves „antecessor”, Perjés Géza is hadtörténész volt, és ő is elsősorban a mozgósítás, a logisztika, a stratégia és a taktika mikéntjeire kereste a választ Mohácsról szóló műveiben. B. Szabó egy ed-

dig kevés figyelmet kapott oldalról indítja gondolatmenetét, a korabeli európai analógiák hasznosíthatóságára hívja fel a figyelmet, bemutatva, hogy Angliában, Itáliában, Franciaországban (stb.) hogyan épültek fel az uralkodók hadseregei, milyen törvényszerűségek működtek a kor hadművészetében. A kismonográfia szerkezeti felépítésének másik nagy előnye, hogy a középkorai tankönyvekben máig visszaköszönő sztereotípiák tarthatatlanságát bizonyítva vezeti el az olvasót a mohácsi csatárra, sőt azon is túl. A „mátyási aranykor”, a Jagelló-kori hanyatlás, a fekete sereg szétverése, a parasztok lefegyverzése, Szapolyai árulása, az „országrontó” nemesség mind-mind visszatérő képei a Mohácsról folytatott közbeszédnek, történjék az iskolai tanulmányi versenyen, a publicisztikában, vagy bárhol máshol. Ha semmi mást nem tett volna könyvében B. Szabó, csak ezeket az állításokat cáfolja meg közérthetően, olvasmányos stílusban, már akkor is megérte volna megjelentetni, ő azonban ennél is tovább ment.

Az első fejezetéből kiderül, hogyan vélekedtek a kortársak a csatáról, és miképpen nőtt a vereség olyan traumává a századok folyamán, hogy Mohács a romantika korára a „nemzeti nagylétünk” nagy temetőjévé vált, és máig a legnagyobb sorsfordulók közé soroljuk. A forrásokból kiderül, hogy a korabeli közvéleményt teljesen megdöbbentette a hír, senki nem volt felkészülve arra, hogy ilyen rövid idő alatt összeomlik a magyar állam. Ebben közrejátszott az is, hogy a korabeli Európa egyik legerősebb keresztény királyságának vélt Magyarországon évtizedekig béke honolt, így nem derült ki a védelem sebezhetősége, valamint az Oszmán Birodalom keleti lekötöttsége is azt a hamis látszatot keltette, hogy Buda egyenrangú ellenfele a szultánnak. Így látszólag előzmények nélkül történt a katasztrofális vereség, amelyre még „ráerősített” a Mátyás király katonai sikereire való emlékezés, még hangsúlyosabbá téve a különbséget a Jagelló-kori állam és Hunyadi Mátyás uralma között. A humanista történétírók is ezt a felfogást tették magukévá, hiszen ők Antonio Bonfini rendkívül pozitív Mátyás képét vették alapul munkáik megírása során, ezzel teremtve meg a máig élő kultusz alapjait a nagy király alakja körül. Ehhez az idilli korhoz hasonlította Szerémi György és Brodarics István is saját korának viszonyait, és ebből születtek meg a Jagelló kort egyöntetűen ne-

gatív színben feltüntetett munkák, amelyek nélkülözhetetlen alapját képezték a XIX. században megszülető történetírásnak. Ezért egészen a legutóbbi időkig konszenzus volt a különböző történeti iskolák között abban, hogy a Mohács előtti évtizedeket a hanyatlás korának tekintették. Az 1980-as években, az oszmanisztikai kutatások eredményei kezdtek el megváltoztatni ezt a dogmává merevedett tételt, és rámutattak arra, hogy az erőviszonyok a XVI. század elején jelentős mértékben megváltoztak az Oszmán Birodalom javára, és emiatt Magyarország a siker reményében nem vehette fel egyedül a harcot a hódítókkal. Ezt a képet egészítették ki a magyar középiskorások, akik egyre gyakrabban adnak hangot annak a meggyőződésüknek, hogy a Jagellókor nem tekinthető egyértelmű hanyatlásnak a magyar történelemben. B. Szabó érdeme, hogy könyvének bevezetőjében az új kutatási eredmények tükrében rámutat: az Oszmán Birodalom a háborúra rendezkedett be, és éppen ez adta a stabilitását. További nagy előnye a könyvnek, hogy nyugat-európai adatokat és párhuzamokat hoz, amelyek általában kimaradnak a magyar összefoglaló munkákból. Ezekből megtudjuk például azt is, hogy 1494-ben az Itália meghódítására induló francia sereg létszáma 30 000 fő volt, és ennek ismeretében jobban tudjuk értékelni a magyar hadvezetés erőfeszítéseit, amivel elérték, hogy 25-27 000 fő gyűlt össze Mohácsnál.

A Mohács vita egyik sarkalatos kérdése az volt, hogy miért indított hadjáratot Magyarország ellen 1521-ben az új szultán, I. Szulejmán. Az egyik vélemény az volt, hogy a Budára küldött török követtel történő méltánytalan bánásmód, az ő hosszú ideig való késleltetése volt a hadjárat meghirdetésének egyik oka. Ebben a kérdésben is új adalékkal szolgál B. Szabó, aki rámutat arra, hogy 1520-ban II. Lajos magyar király az összes keresztény uralkodó nevében tárgyalta a békéről, és a távoli uralkodók megkérdése bizony hosszadalmas feladat volt. A helyzetet bonyolította, hogy V. Károly császárra választásával új viszonyok voltak megszületőben, ami ugyan csak késleltette a tárgyalásokat Budán. Ezek is hozzájárulhattak a török követ hosszas marasztalásához, ám ez a korabeli diplomáciában bevett szokás volt, ezért ezt az okot inkább csak ürügynek lehet tekinteni.

A könyv 25. oldalától kezdve olvashatunk a két hadsereg felépítésében levő különbsé-

gekről, a mozgósítási gyakorlatról. Nagyon érdekes kérdést feszeget a szerző, amikor a folyami hajóhadak fontosságáról beszél. A korabeli szállítási lehetőségek miatt egy hadjárat sikere a vízi utánpótlás megszervezésének sikerén múlott, így a Nándorfehérvár eleste körüli években valóságos hajóépítési láz bontakozott ki a két fél között, hiszen a Duna és a Száva birtoklását csak ezekkel lehetett biztosítani. A magyar állam pénzügyi krízise miatt 1526-ra eldőlt a „fegyverkezési verseny,” mert a többségükben szerb sajkások fizetelenségük miatt nem tudták teljesíteni védelmi feladataikat, így a két nagy folyam különösebb erőfeszítés nélkül jutott az oszmán hadsereg birtokába. Ezzel lehetővé vált a nagy létszámú szultáni hadseregnek a Duna mentén való felvonulása.

A támadókat segítette az eltérő mozgósításokban rejlő fáziseltolódás is. A támadó fél már decemberben tudta, hogy hol fog mozgósítani, ezért képes volt felhalmozni az előző évi termésből, a védekező azonban csak május körül értesült a fenyegetésről (jó esetben, hiszen 1526-ban csak augusztus közepére dőlt el, hogy nem Szlavónia, hanem Buda lesz a támadás célja), és akkor már csak az azévi bevételre és terményre volt támaszkodhatott. Általában a hagyományosan április végén tartott magyar országgyűléseken rendelték el a mozgósítást, és az akkor kivetett hadiadó a legjobb esetben is csak június végére folyt be a kincstárba, amikor a szultáni hadsereg már Belgrádnál járt. Legalább ennyire fontos kérdés volt az aratás ideje, mert csak utána lehetett annyi gabonát felhalmozni, amiből egy nagy létszámú, rengeteg lóval felvonuló hadsereget több héten keresztül élelmezni lehet. Emiatt a magyar hadsereg korábban sem volt képes augusztus vége előtt összegyűlni, és katonai sikereit inkább ősszel és télen aratta. Sajnos a szerző nem említette meg az aratást, mint a mozgósítást befolyásoló tényezőt, pedig ezzel komolyan aláámaszthatta volna gondolatmenetét. Hasonlóképpen kimaradt az e témában publikáló Kubinyi András nevének megemlézése, pedig tanulmánya talán a rendkívül válogatottra sikerült bibliográfiába is befért volna, hiszen tényleg az eltérő mozgósításban rejlett a csata egyik kulcsa. A szerző nagyon helyesen igazította ki azt a tévedést, hogy a fekete sereg feloszlása és a mohácsi csata között közvetlen összefüggés lett volna. A hadsereg gazdaságra gyakorolt hatásának

elemzése azonban talán megért volna néhány mondatot. A magyar gazdaság a XVI. század elején valójában hadigazdaság volt, ahol a katonaság jelentette az egyik legnagyobb piacot. Mátyás életében azért Ausztriában és a Cseh királyságban folytak a háborúk, mert a rendkívül drága szoldások ott tudtak megfelelő mennyiségű zsákmányt rabolni. Azonban a fizetésükkel óriási mennyiségű nemesfém is kiáramlott az országból, ami pedig gazdasági zavarokat idézett elő. 1494 után a határokon belül állomásozó katonaság itthon költötte el a fizetését, ezzel piacképző erővé vált, és a magyar gazdaság fellendülése ennek is köszönhető. Ebből is kitűnik, hogy a gazdaság és a hadügy akkor (is) nagyon szorosan összefüggött, és az előbbi negligálása az elemzések során nem tett jót a műnek. Sajnos több esetben kiérződik a megfogalmazásban a hadtörténeti megfellebbezhetetlenség, amely ront az egyébként kitűnő stíluson és logikus érvelésen.

Nagyon „erős” fejezete a könyvnek, a 37. oldalon kezdődő „Kinek a dolga az ország védelme” című rész. Ebben a nagyon bonyolult kérdéskörben érthetően, világosan igazít el bennünket a szerző. A XV–XVI. század fordulóján Magyarország védelme két pilléren nyugodott: az egyik az állandó katonaság volt, mely az ország vezető tisztviselőinek, (nádor, erdélyi vajda, székely ispán, horvát-dalmát-szlavón bán) bandériumaiban teljesített szolgálatot. Létszáma az 1498:XXI. tc. értelmében összesen 2600 volt, ami európai viszonylatban is számottevőnek számított. Mellette állandó határvédelmi katonaság is szolgált a végvárakban, összesen közel 8000 fő, közülük 5000 lovas zsoldért, akinek éves költsége minimum 130 000 forintot tett ki. Mellettük különböző katonaparaszti rétegek (vojnikok) szolgáltak, legtöbbször adókedvezmény fejében, létszámukra csak becsléseink lehetnek. A királyi katonaság mellett földesúri csapatokról beszélhetünk még. Ők részben az állami hadiadóból, részben saját birtokuk jövedelmeiből tartották fenn bandériumaikat. Horvátországban ettől eltérően oldották meg a határvédelmet, mert ott Mátyás uralma óta a horvát urak saját bandériumuk fenntartására, külön szerződés alapján, zsoldot kaptak. A horvát hadszíntér eltérőségének bemutatása azonban kimaradt a fejezetből. Kortárs itáliai megfigyelők szerint a főpapi, főúri és megyei bandériumok 18–20 000 főt

számláltak, ehhez jöttek még a külföldi szolgálatra nem kötelezhető erdélyi székelyek. Ennyit azonban soha nem tudtak ténylegesen kiállítani, és a különböző kontingensek harcértéke is erősen eltért egymástól. A hosszú békeévek alatt csak ritkán került sor mozgósításra, emiatt a bandériumoknak nem volt tapasztalata, csak azoknak, amelyek folyamatosan a déli határon teljesítettek szolgálatot. A szerző ezzel annak ellenére ismétli meg Szakálynak a bandériumokról alkotott véleményét, hogy néhány oldallal korábban még erősen kritizálta azt. Sajnos néhol hasonló módon folytat „ármékbokszt” a szerző, amire a mű mondativalója miatt nem lenne szükség.

B. Szabó az 1521. évi hadjáratot is bemutatja, és több esetben figyelemre méltó megállapításokat tesz. Könnyen elfelejtjük azt a tényt, hogy Nándorfehérvárt heroikus küzdelemben a többségében szerb lakosság védte mindhalálig, és a rácok a Szerémségből is inkább elmenekültek, mintsem hogy oszmán fenntarthatóság alatt kelljen élniük. Nagyon jó vázlatát adja a szerző a Mohács körüli évek külpolitikai eseményeinek, és ezzel világosan elmagyarázza, miért került a Magyar Királyság olyan légüres térbe, hogy senkitől nem remélhetett komolyabb katonai segítséget, és miért nem tudott koalícióra lépni természetes szövetségeseivel.

„Lajos király országai” címmel ugyancsak tartalmaz összegzést nyújt B. Szabó II. Lajosnak a többi királysághoz fűződő viszonyáról, és ezek közül különösen a cseh rendekkel való kapcsolata szolgál több újdonsággal. Néhány apró kiegészítéssel csak a szlavóniai és horvátországi események leírása során élhetünk. Ismereteink szerint 1526 előtt Ferdinánd nem küldött katonai segítséget Szlavóniába, és kettős hatalom sem alakult ki a tartományban a Mohácsot megelőző hónapokban. Ezzel szemben Horvátországba 1522 óta rendszeresen érkeztek ausztriai segélycsapatok, és a támogatás miatt a horvát nemesség néhány év alatt elkötelezett híve lett Ferdinánd főhercegnek. Ennek ellenére közöttük sem alakult ki a Magyar Királyságtól való elszakadásnak az igénye, bár ennek lehetőségét – inkább a politikai nyomásgyakorlás eszközeként – többször meglebegtették a budai udvar előtt. 1526 nyarán azért sem volt esedékes a kérdés, mert a Ferdinánd által küldött segélyhadak zsoldjára szánt pénz már májusban elfogyott, és a főherceg a horvát segélykérő levelek ellenére

sem tudott több támogatást nyújtani, ami komoly ellenérzést szült a horvát rendekben.

A 71. oldaltól kezdődik a „seregkatalógus” – B. Szabó számba vette a két fél haderejét. Ennek köszönhetően ismét leszámolhatunk a 150, vagy 300 000 fős szultán hadakról tett kijelentésekkel, mert ő körülbelül 70 000 főre, és 800 különféle hajóra taksálja a támadó sereg létszámát. Adatforgácsokból, aprólékos munkával szedte össze a magyar hadsereg különböző kontingenseit is, és ezzel a lehető legrészletesebb leírását adja a Mohácsnál összegyűlt keresztény csapatoknak. A körülbelül 27 000 főnyi hadsereg a magyar történelem addigi legnagyobb ármádiája volt, ugyanennyi katonát vett részt az európai történelem menetét alapjaiban meghatározó paviai csatában, és ennél többet sem Velence, sem a Német-Római Birodalom nem tudott kiállítani a korban. Helyesen mutat rá a szerző, hogy ezen adatok ismeretében kell értékelnünk a magyar sereg létszámát.

A magyar hadsereg vezérének kiválasztása során is cizslat egy mítoszt a szerző. A korban ugyanis teljesen természetes volt, hogy erre a posztra külföldről kerestek tapasztalt katonát. A kor európai hadvezérei az itáliai háborúban tanultak bele a hadvezetés művészetébe, a magyar nemesség azonban nem vett részt ezekben a harcokban, sőt a békeévek alatt erősen demilitarizálódott. B. Szabó itt elkövet egy szerencsétlen kiszólást, miszerint „régén” az egyházi vezetők katonai parancsnokok is voltak, míg a XV. században egy katonai táborba sem tették be a lábukat. Ennél a kép mindenestre árnyaltabb, példának okáért Beriszló Péter veszprémi püspök komoly sikereket ért el a délvidéki hadszíntéren, és Erdődy Simon zágrábi püspökről is feljegyezte Sanuto velencei követ, hogy fiatal korában aktívan részt vett a határ menti harcokban.

A könyv egyik központi kérdése a csatáért kiválasztásának tudatossága. Ennek boncolgatása annak ellenére jogos, hogy ma sem jutott nyugópontra a vita: hol is zajlott le valójában az ütközet. A korábbi szerzőknél is fontos volt e téma vizsgálata. Perjés erre alapozva vonta le azt a következtetést, hogy a magyar hadvezetésnek volt haditerve, míg Szakály éppen a helyszín okán marasztalta el Tomoriékat. B. Szabó szerint a magyar hadvezetésnek volt elképzelése arról, hogy mit szeretne tenni a győzelem érdekében, és érvei meggyőzőnek tűnnek. A jelenleg „hivatalban le-

vő” csatatérhez képest ő délebbre teszi a csata helyszínét, a Majs melletti lankákon feltételezi az oszmán arcvonalat. Az ottani domborzati viszonyok közepette hadászatiilag indokolt volt a Brodarics alapján rekonstruált csatarend, még ha valójában az oszmánok nyomasztó főlényben voltak is.

A szerző abban látja a magyar hadvezetés legnagyobb mulasztását, hogy feladta a Dráva vonalát, mert „1526-ban elég lett volna a magyaroknak a réveket szemmel tartani, s amíg lehet, Eszék várát őrizni.” Ahhoz azonban, hogy az átkelést meg tudják akadályozni, a Dráva déli oldalán is hídfővel kellett rendelkeznie a magyar hadvezetésnek. Erre azonban csak akkor lett volna reális esélye, ha ott komoly erődítményre tud támaszkodni. Az eddig előkerült forrásanyag alapján azonban egy 1472-ben kiadott oklevél említésén kívül nem tudunk arról, hogy Eszéken vár lett volna. Ebben is a castellum kifejezés szerepel, ami még valószínűtlenebbé teszi, hogy 1526-ban bármilyen erősség létezett volna a Dráva-parti településen. Ez újfent megerősíti azt a tényt, hogy a magyar hadvezetés igyekezett maxi-

málisan kihasználni egyébként rendkívül behatárolt lehetőségeit, és fel kell mentenünk azt a szerző által megfogalmazott vád alól, miszerint a magyaroknak Eszéknél kellett volna csatát vállalniuk.

A csata lefolyásáról élvezetes, stílusos leírást nyújt a szerző, és hasonlóképpen adja vissza Lajos király halálának körülményeit. Zárásképpen körbejárja azokat a közkeletű kérdéseket, hogy Szapolyai János miért késett a csatából, mekkora lehetett a Horvátország felől érkező Frangepán Kristóf hadserege, és az elemzésből kiderül, hogy Szapolyai nem tudatosan késett el, és a horvát alakulat sem tudta volna megváltoztatni a harc kimenetelét. Összességében megállapíthatjuk, hogy B. Szabó János kismonográfiájának köszönhetően 2006-ban a mohácsi csata évfordulójára mégiscsak született komoly tudományos eredmény, amelynek mindenképpen helye van a mára klasszikussá nemesedett, Perjés Géza és Szakály Ferenc nevével fémjelzett munkák mellett.

Varga Szabolcs

B. SZABÓ JÁNOS (SZERK.)

MOHÁCS

(Nemzet és emlékezet)

Osiris Kiadó, Budapest, 2006, 636 o.

Az Osiris Kiadó „Nemzet és emlékezet” sorozatában jelent meg a Mohácsi csata problémakörét körüljáró kötet. Aki azt hinné, hogy egy csata történetének szakirodalmi nem lehet ki egy vaskos kötetet, nagyot téved. A magyar köztudatban és közgondolkodásban a Mohácsi csata illetve a mohácsi vész fogalma megkülönböztetett helyet foglal el, és korszakról korszakra átértékelődik. Nem véletlen, hogy már Lázár deák 1528-as térképén apró figurák jelzik a csata helyét.

A kötet szerencsére több, mint egy útközet bemutatása. A hadtörténelem egyáltalán nem azonosítható a csaták történetével, hiszen

könnyen belátható módon a kor hadszervezete, haditechnikája, mozgósítási gyakorlata, vezetési rendszere, taktikája és stratégiája, a politikai célok azok, amely koordináltak között a csatákat elhelyezni és értelmezni lehet. Egyébként a csataleírás önálló irodalmi műfajjá a XIX. században vált, s joggal mondhatjuk, nem a szakma, hanem a könyvkiadók és a közönség érdeklődése nyomán az iskolát Edward Shepherd Creasy műve, a „Fifteen Decisive Battles of the World” (1851) teremtette meg, amely negyven év alatt 38 kiadást ért meg. Nyugodtan állíthatjuk, hogy e műfajban Brodarics is maradandót alkotott, hiszen a legtöbb

közel egykorú forrás, s a hadtörténeti elemzések kivétel nélkül az ő Krakkóban, 1527-ben megjelent „bestsellerjét” követik, s leírása anynyira hatásos, hogy forrásértékén a történések a mai napig vitatkoznak.

A kötet „Források” című fejezetében először a keresztény kútfők következnek: Antonio de Burgio pápai követ és II. Lajos magyar király levelei, s válogatás a kor vonatkozó diplomáciai levelezéséből. Külön alfejezetben kapnak helyet az első beszámolók a csatáról (G. da Burgio, Frangepán Kristóf, Bebek János, Werbőczy István, Brodarics István, Mária királyné, Ferdinánd osztrák főherceg, Antonio Boemo, Victor Barbagio és Zacaria Valaresso, Johannes Verzelius, valamint névtelenek levelei, a pápai konzisztórium jegyzőkönyve, spanyol államtanácsai és lengyel kancelláriai iratok.

A csatáról alkotott képünket azonban sokkal inkább a csatára visszatekintő források határozták meg, így Brodarics Igaz története, Sperfogel Konrád lőcsei városi tanácsos naplója és sok későbbi írás Paolo Gioviótól Szerémi Györgyön át Istvánffy Miklósig. Értethető okokból alapvetően fontosak az oszmán források is, amelyek régóta gondos magyar fordításban is hozzáférhetőek: a budai hadjárat állomásainak leírása, Szulejmán szultán győzelmi jelentései, Kemálpaszazáde Mohács-náméja, Ferdi „Szulejmán szultán története”, Lutfi pasa „Oszmán-ház története”, Dzelalzáde Musztafa „Országok osztályai” című műve, Kjátib Mohammed Záim „Történetek gyűjteménye”, illetve ezek értelemszerűen vonatkozó részletei. Négy tanulmány csak a mohácsi csatát, illetve a tömegsírok helyének régészeti kutatásával foglalkozik.

Nem kevésbé izgalmas „A tudományos emlékezet” című fejezet, hiszen itt olvashatók egymás mellett azok a történeti interpretációk, amelyek máig meghatározzák képünket, s vitáinkat a csatáról, s részben a „szulejmáni ajánlat” kérdéséről, (Gyalóky Jenő, Perjés Géza, Kubinyi András, Fodor Pál, E. Kovács Péter, Feridun M. Emecen). A török szerző írásának érdekessége, hogy a függelékben, a hadjáratban résztvevő oszmán államférfiak és vezérek listája mellett Fodor Pál fordításában olvasható egy nem ismert defter, amely a portai zsoldosok/janicsárok fegyver- és hadianyaglistáját tartalmazza az ütközet előtt. Ebből egyértelműen kiderül, hogy a janicsárok számára 4000 puskát (amiből ezer kiváló minő-

ségű), 60 szakállast, valamint 3 millió golyót hoztak, továbbá 200 golyóöntő formát, ami a török erőfölényt immár adathaladó formában is bizonyítja. Az interpretációk ütköztetéséről Gyáni Gábor tollából olvasható a Hadtörténelmi Közlemények 2006-os évfolyamában egy provokatív írás, amiről most, a forrásokkal és elemzésekkel a kézben, bárki tovább gondolkozhat.

Az olvasó számára nem kevésbé izgalmas a „Közéleti és népi emlékezet” című fejezet, hiszen ebben található meg a csatának a politikai és közéleti emlékezetben, ünnepekben, elmélkedésekben tetten érhető utóélete. A válogatás 1526-tól egészen napjainkig ad találó szemelvényeket arról, hogy a gondolkodók (és kevésbé gondolkodók) miként próbáltak támpontot találni koruk aktuális problémáira, saját politikai terveikhez a csata képének felidézésével. A névsor ismét impozáns Luther Mártontól, Pázmány Péteren, Evlia Cselebin, Batsányi Jánoson, Kölcsey Ferencen, Vörösmarty Mihályon, Eötvös Józsefen, Ady Endrén át Ortutay Gyuláig.

A magyarországi historiográfia sajátos, de rendkívül fontos, a medievisztikán messze túlmutató jelentőségű fejezete volt az 1960-as és 1970-es évek Mohács-vitája, amelyet Nemeskürty István „Ez történt Mohács után” c. könyve indított el, megszólalattva a korabeli értelmiséget, Gyurkó Lászlót, Perjés Gézát, Szakály Ferencet, Klaniczay Gábort, Beke Katát vagy Vekery Lászlót. A kötetbe, mely így is impozáns vastagságúvá hízott, értelemszerűen nem kerülhetett be mindenki, aki a mohácsi témakörben érintetté vált. Bizton állítható, hogy a szerkesztő átgondolt válogatása és szöveggondozása eredményeként érdeklődők széles körének, nem utolsósorban a közép- és felsőoktatásban tanítók és tanulók számára ajánlható rendkívül hasznos és gondolatébresztő munkává kerekedett. A kötetet a sorozat gyakorlatának megfelelően bőséges, válogatott, számos új, esetleg elfelejtett szakirodalmi tételt felvonultató hűszódalas bibliográfia zárja.

A csata kimenetelét illetően nincsen vita a történészek között, de hogy mi idézte elő, hogyan folyt le az ütközet, mennyire voltak elkerülhetetlenek a bekövetkezett következmények – nos erről még évszázadokig folytatódik a vita.

Amit biztosan tudunk, az annyi, hogy Szent János fejevételének napján a délután két

órától sötétedésig tartó csatában gyakorlatilag az egész magyar hadsereg megsemmisült. El-esett a király, 28 főúr és nagybirtokos, 7 főpap, vagy 500 nemes, 10 000 gyalogos és 4 000 lovas. A csata következményeként pe-

dig elbukott a középkori magyar állam és kezdetét vette a súlyos következményeit mindmáig éreztető török hódítás.

Veszprémy László

VÉGH FERENC

BIRODALMAK HATÁRÁN – A BALATON PARTJÁN

Keszthely végvárváros a XVI–XVII. században

(*Históriaantik Könyvesház Kiadó, Budapest 2007. 349 o.*)

A közösségformálás egyik igen fontos eszköze a közös múlt emlékeinek megismertetése, s az így kialakult hagyományok ápolása. Nem véletlen tehát, hogy az utóbbi egy-másfél évtizedben megszorodtak azok a munkák, amelyekben legtöbb esetben lelkes amatőrök (például volt általános iskolai történelemtanárok) egy-egy város, vagy – egyre gyakrabban – község, falu történetének feldolgozását tűzték ki maguk elé célul. Sajnos emiatt, kiegészítve Benda Gyula 1986-ban megjelent sorait, nem csupán a helytörténetírás presztízse igen alacsony ma is, de – tisztelet a kivételnek – jórészt színvonaluk sem üti meg a kívánt vagy elvárható szintet. Magasan kiemelkedik azonban e munkák közül Végh Ferenc Keszthely XVI–XVII. századi történetéről megjelent monográfiája, mert bár ez esetben is a lokálpatriotizmus vezetett el az alapos kutatáshoz, eredménye azonban magas színvonalú történeti értekezés lett, mely megérdemelten kiadásra is került és a PhD fokozat megszerzését eredményezte.

A Szerző olyan időszak megírására vállalkozott, amelyet a helytörténeti művek jó része pár oldalban foglal csak össze, a téma feldolgozásának módja és ezek eredményei pedig messze túlmutatnak Keszthely koraujkori történetének bemutatásán.

Végh Ferenc először is bevezetőjében rövid áttekintést ad mindazokról a munkákról, amelyek ezidáig Keszthely történetével foglalkoznak. Külön alfejezetet szentel az általa feldolgozott forrásoknak. Így képet alkotha-

tunk arról, hogy a téma pontos bemutatásához a központi szervek levéltáraitól, az egyházi és vármegyei iratokon át egészen a különböző családi levéltárakig milyen széles körben folytatta kutatásait. A bevezetés utolsó alfejezetében a Szerző bemutatja, hogy hogyan építette fel értekezése szerkezetét.

A monográfia első része a keszthelyi prezidiális mezőváros vagy végvárváros török kori eseménytörténetét foglalja össze. Az 1600-ig a gersei Pethő család birtokai közé számító oppidum a XVI. század közepén vált az oszmánellenes végvárrendszer egyik elemévé. Veszprém 1552. június 1-jei elestével a még formálódó győri végvidék egyik meghatározó, királyi katonaság által megszállt tagja veszett el. Ifjabb Pethő János áldozatvállalásának és kivételes felelősségérzetének köszönhetően az immár határzónába került mezőváros központjában még 1548-ban üresen hagyott, kőből épült ferences kolostort őrhelyül alakították. Az őrséget a család magánkatonasága adta, a Dunántúl más földesúri erősségeihez (Szigliget, Csobánc, Devecser, Hegyesd) hasonlóan, amelyeket a felügyeletükkel megbízott nádor, illetve országos (1563-tól kerületi) főkapitányok hadiadóból kiállított katonasága egészített ki alkalmanként.

Keszthely végvárrendszerben betöltött szerepe Szigetvár 1566. évi elestével változott meg, mutat rá a Szerző, hiszen a kanizsai végvidék megszervezésével megbízott tarkői Tahy Ferenc még az abban az esztendőben megtartott várszemléjén a kolostor-őrhely

megerődítését javasolta, amelyhez még a téli időszakban hozzá is kezdtek. A végvár életének következő fontos eseményként azt emelte ki Végh Ferenc, amikor a földesúri magánkatonaság mellett a Balaton déli partján lévő Fonyód eleste után (1575) királyi zsoldon tartott helyőrség is szolgálatba állt itt.

A tizenötéves háború időszakában Keszthely királyi őrsége két és félszeresére emelkedett, mivel Győr 1594-es elestét követően a végvidék erősségei közül – Csobáncsal és Szigligettel egyetemben – csak e vár maradt keresztény kézen. Az itt szolgáló katonák pedig az újonnan, ad hoc jelleggel kialakított Óvár–Sárvár végvidék irányítása alá tartoztak, egészen 1598-ig, amikor is a régi főkapitányi központot visszafoglalták az oszmánoktól.

A XVII. század Habsburg-ellenes mozgalmi sem hagyták érintetlenül Keszthelyt. A Bocskai-felkelés idején kétszer is meghódolt a végvár Némethy Gergely serege előtt. Az első alkalommal az őrség kapitánya, Perneszy György is a felkelők oldalára állt, egy rövid időre. Néhány hónappal később az uralkodó által utódának kinevezett, a Pethő családdal szintén rokonságban álló Bakács Sándor katonáinak többsége esküdött fel ismét Bocskai hűségére.

A Szerző külön alfejezetben emeli ki, hogy a bécsi békét követően az őrség nem akarta beengedni az újra kapitánnyá kinevezett Bakácsot és katonáit a végvárváros védművei közé. Így azok Szigligeten állomásoztak, mindaddig, amíg 1609 augusztusának elején szabályos ostrommal térdre nem kényszerítették őket.

A Bethlen Gábor vezette Habsburg-ellenes harcok közül az elsőt vett részt a keszthelyi őrség. Bakács, a végvárváros kapitánya, az erdélyi fejedelem és választott magyar király táborába állt, egyrészt Batthyány II. Ferenc példáját követve, másrészt megelőzendő Pethő Gáspárt abban, hogy Bethlennél kieszközölje a maga számára a keszthelyi kapitányi címet. Az őrséget pedig a zsoldfizetés ígérete csábította a fejedelem hűségére, mivel 11 év óta (!) nem kapták meg járandóságukat. A nikolsburgi béke (1622 január) megkötése után a királyi biztosok átvették a dunántúli erősségeket, ám ezért kemény feltételeket szabtak Bethlen volt katonái: általános amnesztiát, zsoldosztást és -emlést követeltek, és garanciát, hogy az uralkodó nem rendel idegen katonaságot a végházakba.

Ez utóbbi feltétel nem teljesült, hiszen a vesztfáliai békét követően a császári zsoldban maradt 19 ezred egy részét a Magyar Királyság területén helyezték el. 1651 februárjában az egyik regiment német katonáit Keszthelyen szállásolták el, míg 1662 augusztusában Pioezred három százada állomásozott a prezidiumban. A Szerző felhívja a figyelmet arra a különös helyzetre is, hogy bár Keszthely végvár szervezeteleg a győri főkapitányság balatoni várkörzetének tagja volt, földrajzi helyzetéből fakadóan a Kanizsa ellen vetett főkapitányság kiskomáromi várkörzetével alkotott harcászati egységet a XVII. században.

Kara Musztafa Bécs ellen vezetett hadjárata idején, 1683 júliusában Keszthely főkapitánya, Bakács III. Sándor Thököly Imre oldalára állt. A kahlenbergi csata után azonban a balatoni várak alig egy hét leforgása alatt újra gazdát cseréltek, a sorsát a „kuruc királyhoz” kötő Bakács pedig valószínűleg a „Felföldön” halt meg, valamikor 1684 márciusát megelőzően. A felszabadító háborúban a keszthelyi őrség katonái részt vettek Buda visszafoglalásában, s aktív szerepet játszottak a Kanizsa körül kialakított blokádfenntartásában is.

Az eseménytörténeti „kötelező ujjgyakorlatot” követően a monográfia második része több olyan fejezetből áll össze, amelyek széles spektrumon tárják fel a XVII. századi Keszthely végvárváros belső viszonyait. Végh Ferenc munkájának ez a legérdekesebb és legfontosabb egysége, mint ahogyan ezt Ő maga is mind a bevezetésben, mind pedig az összefoglalásban hangsúlyozza.

A Szerző először is tisztázza, hogy kik kerülhettek a keszthelyi királyi őrség élére. Megállapítja, hogy kapitányi, illetve főkapitányi tisztségbe törvénytörően a tóparti mezőváros birtokos családjaiból kerültek, tehát a részbirtokos famíliák között, mintegy házon belül, dönt el a végház első emberének személye.

Végh Ferenc a helyőrség élére kinevezést nyert személyek tisztségnév-terminológia differenciáltságára is magyarázattal szolgál. Szerinte a kapitányi és főkapitányi tisztség látszólag rendszertelen alkalmazása mögött finansziális okok álltak, amennyiben utóbbi esetben a kinevezett a személyére kapott zsold mellett rendelkezett a közvetlenül alá rendelt 10 lovas, egy zászlótartó és trombitás hópénzével, illetve a táplálásukra szolgáló asztalpénzzel is.

A Szerző definiálja a prezidiális mezővá-

ros fogalmát, megkülönböztetve ezt a településtípust a magánföldesúri katonasággal védett mezővárosoktól (pl. Sümeg) és az erőd-
városoktól (pl. Győr vagy Komárom). Ez, a
végyvárrendszer első vonalában lévő, királyi
helyőrségű végyvárral rendelkező, döntően
fegyveresek lakta, fallal övezett mezőváros
ebbe a kategóriába tartozott, számuk a Ma-
gyar Királyság területén két tucatra tehető. E
településtípus megjelenésének okát Végh Fe-
renc a harmincéves háború idején kialakult új
hadászati helyzetben látja. A királyi fizetésű
katonaság kivonásával és nyugati hadszíntérre
csoportosításával megváltozott körülmények
között a végyvárrendszer képtelen volt ellátni
feladatát.

A végházak birtokosai ön- és közérdekből
fegyvereseik számának öntevékeny növelésé-
be kezdtek. Megjelentek a földesuruktól
fegyveres szolgálatukért cserében teljes vagy
részleges úrbérmentességet élvező libertinu-
sok vagy szabadosok, akik beköltözésükkel
fokozatosan átfurmálták az oppidum arculatát,
társadalomszerkezetét. Ezt az állítást több
szempontból is alátámasztja a Szerző: a
XVII–XVIII. század fordulójára Keszthely
népessége hozzávetőlegesen 3 000 főnyi lehe-
tett, amelynek 75 százalékát a fegyveresek és
hozzátartozóak teheték ki. Másrészt, Zala
vármegye prezídiumaira jellemző módon, a
jobbágy-zsellér lakosság és a katonáskodók
térben a XVII. században Keszthelyen is elkü-
lönültek egymástól. Az előbbieket a végyvárvá-
ros palánkkal körülhatárolt területén, az utób-
biak a Polgár- vagy Külsővárosban éltek. A
két településrész, ahogy erre Végh Ferenc rá-
mutat, jogilag is elkülönült egymástól, hiszen
a prezídium önkormányzati területében több-
ségbe kerültek fegyverforgatók, akiknek min-
dennapjait két seregbíró irányította a kollegia-
litás elve alapján. Ezzel szemben az 1623-ra
már bizonyíthatóan önállósult Polgár- vagy
Külsőváros élére továbbra is főbíróvá választot-
tak. Utóbbi település csak 1925-ben egyesült
újra Keszthellyel. Figyelemre méltó, hogy a
jobbágyok lakta település a népes keszthelyi
helyőrség árnyékában sem tudta magát kivon-
ni az oszmán adóztatás alól.

A magánföldesúri végyvárak tartományai
történetének feltárására a magyar történetu-
domány mind a mai napig kevés figyelmet
fordított. A Szerző Keszthely példáján keresz-
tül először azokat a pragmatikus szempont-
kat veszi számba, amelyek miatt egy vár nem

került királyi kezelésbe. Ilyen volt először is a
nagy uradalom hiánya, ami lehetetlenné tette
a helyőrség zsoldjának biztosítását. Az átvé-
tellel a kamara lemondott volna mindazokról
a csapatnemekről (szabadosok, kapuőrök),
amelyeket a vár birtokosai a királyi katonaság
megjelenése után is kötelesek voltak kiállíta-
ni. A birtokosok közül kinevezett kapitány vi-
szont, a központi kormányzervek reményei
szerint, a vártartományból származó (saját)
bevételekből is áldozhatott a királyi őrség
zsoldjára.

A XVII. század első felében még 8 telepü-
lés tartozott a keszthelyi uradalomhoz, ám a
század folyamán ez a szám fokozatosan csök-
kent, s felük teljesen eltűnt. Ez azonban nem
járt együtt hasonló nagyságú termény-, pénz-
és munkajáradék-csökkenéssel, mutat rá Végh
Ferenc, mivel a jobbágy- és zsellérsétség
jelentős hányada a megmaradt településeken
tömörült. Nagy terhet rótt vállukra az oszmán
adóztatás. Terheiken maguk a magyar földes-
urak is igyekeztek csökkenteni az által, hogy
kedvezményben részesítették az ott élőket.
Példa erre Keszthelyi Polgárváros esete.

Egy végyvár esetében természetesen megke-
rülhetetlen annak bemutatása, hogy milyen ka-
tonaság alkotta őrségét. A Szerző sem tesz
másképpen, amikor bemutatja ezt az igen szí-
nes világot. Először a győri végvidék – Győr,
Veszprém és Pápa után – negyedik legnépe-
sebb végháza királyi fizetésű őrségének fegy-
vernemenkénti összetételét veszi górcső alá.
Eszerint az 1626-ban szolgáló 202 főből 100
gyalogosként, ugyanannyi lovasként volt lajst-
romba véve, e létszámot egy német nemzetisé-
gű tüzér és a seregdeák egészítette ki. Javadal-
mazásukról az Udvari Kamarának kellett
gondoskodnia, ám – mint ahogyan a 1620-as
év példája is mutatja – a várt, pénzben és posz-
tóban fizetendő zsold esetenként akár egy évti-
zedet is késztett. Szervezetük és a különböző
tisztviselők használatát, a XVI. századi német
katonasághoz hasonlóan, még közel sem volt
egyszerű.

Külön alfejezetben foglalkozik Végh Fe-
renc a szolgálati viszony kérdésével, amely
nagyon érdekes következtetések levonásához
vezet. Egyrészt a gyakran ismétlődő vezeték-
nevek arra utalnak, hogy egyfajta „katonadi-
nasziák” alakultak ki. Másrészt a mai viszo-
nyok ismeretében meglepő módon a katonák
jelentős hányada 50. évének betöltése után is
aktív szolgálatban maradt.

A királyi katonaság létszámát meghaladóan, úrbérmentesség fejében, fegyveres szabadosok is szolgáltak Keszthelyen a XVII. században. A Szerző rámutat, hogy a végvárváros részbirtokosai nem jobbágyaikat tették szabadossá, hanem a Balaton-felvidéken nagy számban élő szabad hajdúk letelepítésére törekedtek, akik a helyi szőlőgazdálkodásba kapcsolódtak be.

A keszthelyi portákon örökjogon osztozó családok még két, létszámában azonban elenyésző, katonatípust tartottak szolgálatukban a végvárvárosban: a kapuőröket és a szervitorokat.

A keszthelyi mezővárosi társadalom többségét kitevő katonakommuna ellátatlansága miatt maga is nyitott volt a polgári életforma felé, hiszen tagjai a település határában, sőt néha azon túl is szántókat, szőlősokeket fogtak művelés alá, ipart űztek és kereskedtek, állapítja meg Végh Ferenc. Megszerzett ingatlanaik mentesültek a földesúri pénz-, termény- és munkajáradék, valamint az állami adók alól is. Az egyházi gabona- és bordézsma megfizetése elvben kötelező lett volna, az azonban a – kurióznak számító módon zömében katolikus – katonaság ellenállásán meghiúsult. A földművelésben Keszthely esetében a szabadosok jártak az élen, mivel csak az biztosította megélhetésüket. Az iratos katonák közel harmada vett részt az őstermelésben, számukra a megélhetés biztosításának másik lehetőségét az ún. haszonvételek (borkimérés, mészsárszék, halászat) részleges kisajátítása adta. Mindezen kiváltságaikról a XVIII. században

csak fokról-fokra mondtak le az immáron ismét mezővárossá lett település polgárai.

Fontos kérdés, hogy hogyan élt együtt a végvárváros közössége a török időkben. A Szerző megállapítja, hogy a felső-magyarországi szabad királyi és bányavárosokkal ellentétben Keszthely esetében a katonakommuna a XVII. század első harmadában könnyedén és zökkenőmentesen befogadást nyert a tóparti mezőváros társadalmába: az iratos katonák jelentős hányada az eleve magas lélekszámú település tagjaiból rekrutálódott. Emellett gyakran beházasodtak a helyi polgár vagy nemes családokba is.

A magam részéről több szempontból is nagyon értékesnek és fontosnak tartom ezt a munkát. Egyrészt Végh Ferenc, imponálóan széles forrásbázisra alapozva olyan, kevéssé ismert témakört mutat be, amely árnyalja eddigi ismereteinket a XVI–XVII. század magyar történelméről. Megállapításai messze túlmutatnak a keszthelyi végvárváros történetének keretein. Másrészt, érzésem szerint, a Szerző számára a hadtörténelmi megközelítés csak ugródeszka ahhoz, hogy bemutathassa Keszthely történetét társadalomtörténeti, gazdaságtörténeti, építészettörténeti, illetve egyháztörténeti aspektusból is. Hatalmas ívet húz úgy, hogy munkájának logikája sehol sem törik meg. Harmadrészt, az olvasót segítendő nem csupán az 1701. évi lakosság-összeírást adja közre, hanem diagrammokat, térképeket, képeket és családfákat is közöl monográfiájának mellékletében.

Bagi Zoltán

SZABADOS GYÖRGY

A MAGYAR TÖRTÉNELEM KEZDETEIRŐL

Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században

(Balassi Kiadó, Budapest, 2006. 246 o.)

Szabados Györgynek, a Szegedi Tudományegyetem Magyar Medievisztikai Kutatócsoportja tudományos főmunkatársának 2006 karácsonyán jelent meg első könyve. Ebben a

középkori krónikásoktól a XVIII. században élt, a magyar őstörténetet (hun–avar–magyar folytonosság) és középkort elsőként magasabb szinten vizsgáló jezsuita történetíróinkig

követhetjük nyomon a korai történetírásunkat. Komplex medievisztikai–historiográfiai megközelítésmóddal rendelkező munkája hiánypótló, hiszen egy könyvben olvashatunk a krónikáról, illetve azok „felhasználóiról.” Végigkövethetjük, ahogy az évszázadok folyamán előkerült történeti források, krónikák, geszták (melyek a mai napig a magyar középkorkutatás alapforrásai) változtattak az adott korszak történelemfelfogásán.

A könyv öt nagyobb fejezetre, ezen belül alfejezetekre oszlik, valamint bevezető és összegző részt is tartalmaz. A középkori előzményeket áttekintő első fejezet az őshagyomány írásba foglalásának körülményeit vizsgálja. A szerző sorra veszi az első magyar történet keletkezési idejéről, műfajáról vallott nézeteket. A krónikás hagyományt a két XIV. századi krónikacsalád bővebb szövege, a Budai és a Képes Krónika, valamint Thuróczy János 1488-ban kiadott krónikája alapján mutatja be. E fejezetben felhasznál egy históriás éneket –honfoglalási epikánk legrégebbi fennmaradt emlékét – az „Ének Pannónia megvételeiről” című, Csáti Demeternek tulajdonított munkát, mely Árpád és népe bejövételét taglalja magyar nyelven. A szerző e históriás ének és a krónikák között mellérendeltségi viszonyt állapít meg.

A második fejezetben a humanista történetírók (Bonfini, Ransanus) munkái alapján folytatja témájának elemzését. Segítségükkel sikerült áthidalnia a középkor és az újkor közötti választóvonalat, a mohácsi csatát követő változásokat. Hangsúlyozza, hogy bár mindketten a középkorban alkottak, tudatformáló hatásukat 1526 után fejtették ki. Értékelése szerint Bonfini újító szemléletű összefoglalása sok újat hozott számunkra; külhoni adatokat bőségesen használt, valamint nála lehet először olvasni a pannóniai avarokról. Terjedelmes műve, amelynek tényanyagára a XVI. és XVII. század történeti műveltsége épült, szakított a krónikák hagyományával. Hibájaként róható fel azonban, hogy a folyamatos előadás közben a belső tagolás, a sarkalatos fordulópontok ismertetése, az időrend háttérbe szorult. Benczédi Székely István 1559-ben, Krakkóban magyarul megjelent Világkrónikájának (mely, mint műfaj, hiányzott a középkori Magyarországról) hazai vonatkozású részében Thuróczy János és a Budai Krónika elemeit ismeri fel. Gregoriantzi Pál zágrábi, majd győri püspök Székely Istvánnal egy idő-

ben írta latin nyelvű munkáját, melyben a hazájára vonatkozó, általa legfontosabbnak vélt történeti és földrajzi tárgyú tudnivalókat ismerteti; áttekinthetősége, belső tagolása minden addigi munkáénál világosabb. Szabados György kimutatta, hogy rá és a korszak másik, szintén latin nyelven író históriására a Képes Krónika családjába tartozó kódexek ismeretei hatottak. Bakschay Ábrahám király-kronológiájában, Heltai Gáspár magyar nyelvű Bonfini-kivonatában szintén középkori stílusjegyek ismerhetők fel.

A harmadik fejezetben a XVII. század kétirányú fejlődését mutatja be a szerző. Kétirányú, mivel akkor a magyar és a magyarországi történetírás fogalma részben elkülönült. A Magyarországon tevékenykedőket Thuróczy és Bonfini befolyásolta, közülük mindössze Révai Péter koronaőr és Petthó Gergely mutatott érdeklődést a teljes magyar múlt iránt. Révai Péterben az első Szent Korona-kutatót tisztelhetjük, ez írói tevékenységére is kihatott, ő írta meg ugyanis a korona történetét, és elsőként ő tagolta évszázadok szerint a monarchia életét. A Magyar Királyság szent istváni alapja nagy hangsúlyt kap nála. Petthó Gergely nem újdonságra, hanem népszerű összegzésre törekedett. Fontos kiemelni, hogy mindezt magyar nyelven tette. Az ő nevéhez fűződik a ma is használt politikatörténeti korszakhatárok kijelölése 1301-nél és 1526-nál. Munkáját Zrínyi Miklós rendezte sajtó alá, akinek felfogásáról a Mátyás király életéről való elmélkedései adnak képet. Szabados György rámutat Zrínyi gondolatfűzésének egyediségére, mivel a hun királyt rajta kívül senki sem tartotta folyamatos állami életünk megalapítójának. A XVII. századi magyar historiográfia másik irányú fejlődését a külföldön élő Inchofer Menyhért, Ambrózy János, Nadányi János és Otrókócsi Fóris Ferenc képviselte. A Rómában élő jezsuita szerzetes, Inchofer Menyhért, átvéve az ellenreformációs történetírás vezető alakja, Caesar Baronius anyagkezelését, az új minőségű műveltséget alapozta meg egyháztörténeti évkönyvével. Az újító, hun–avar–magyar hármas tagolású őstörténet-szemléletet pedig Otrókócsi Fóris Ferenc munkája alapján mutatja be.

A negyedik és ötödik fejezet annyiban függ össze, hogy jórészt a XVIII. században élt jezsuita történetírókkal foglalkozik. Az ötödik fejezet külön tárgyalja Pray György és Katona István munkásságát. Jézus társaság-

nak tagjai az egész világon megtalálhatók voltak, ami nem is csoda, hiszen a rend alapítását (1540) követő néhány éven belül megfordultak mind az Újvilágban, mind Belső-Ázsiában. Xavéri Ferenc példának okáért már 1541-ben az Indiákon, 1549-től pedig Ázsiában végzett missziós tevékenységet. (Róla nincs szó a könyvben.) Elismerést érdemel e rend, mert nem csak azzal törődött, hogy a pogányokat megtérítse, hanem az adott területen levő tudásanyagot felhalmozta, feldolgozta, ily módon a kutatókat újabb és újabb információkhoz juttatta. Nem csak kéziratos változatban, nyomtatott formában is eljutott a tudásanyag Európába. Ennek jelentőségét főleg Pray György munkásságán mérni le Szabados. Előtte azonban fontos megállapítást tesz, mely szerint a XVIII. századi jezsuita történetírás kétirányú volt. Egyfelől Hevenesí Gábor, a bécsi Pázmáneum rektora forrásgyűjtésre buzdító programnyilatkozatával meghatározta a XVIII. századi jezsuita történetírást. A korszak másik iránya a rekatolizált Otrokocsi Főrís Ferenchez fűződik, aki még reformátusként olyan tudásra tett szert, amit átadhatott a nagyszombati jezsuita kollégium tanulóinak. Őstörténeti érdeklődését átörököltette hallgatóira, így az Inchofer és Hevenesí által meghatározott egyházi-politikai vonal mellett a magyarok eredetével foglalkozó könyvek is készültek. Ezek a kutatók már felhasználták elődeik munkáit, példászerűen, pontosan hivatkozásokkal gazdagították műveiket. A magyar őstörténet kutatói mellett (Földvári Mihály) Timon Sámuel volt az, aki egyszerre írt a pogány és a keresztény korról. A IX–X. század kutatását Kéri Borgia Ferenc és egy antwerpeni jezsuita, Johannes Stiltinus lendítette fel. Kéri Borgia a Keletrómai Császárságról szóló összefoglalásával lerakta a magyar bizantinológia alapjait. Stiltinus az első, mai értelemben vett tudományos igényű feldolgozást készítette Szent Istvánról és a keresztény magyar államszervezés koráról. Ez azért fontos, mivel történelmünk jelképes kezdőalakjai közül István ismertségben ekkor érte utol Attilát. Az evangélikus Bél Mátyás azonban azzal, hogy felfedezte és sajtó alá rendezte Anonymus *Gesta Hungarorum*-át, szintén sokat hozzá tett a nézetek módosulásához, Attila mellé ugyanis Álmos és Árpád is „felzárkózott”.

Az utolsó fejezet, mint fentebb említettem, összefügg a negyedikkel annyiban, hogy a ha-

zai kritikai történettudomány megalapítója, Pray György és Katona István szintén a Jézus Társaság tagja volt. Pray a források ütköztetésével, bírálásával próbálta egyértelművé tenni előadását; a hunok, az avarok és a magyarok történetét már elkülönítve kutatta. Szemléletére nagy hatással volt a belső-ázsiai jezsuita misszió során gyűjtött történeti tudásanyag. Abban, hogy ki volt az első fejedelem (VII. Konstantin bizánci császár szerint Árpád, Anonymusnál Álmos) a bizánci adatot fogadta el. Ezzel szemben a másik nagy tudós Katona István Álmos mellett foglalt állást fő művében, a 42 kötetből álló *Historia Criticában*, mely a honfoglalástól 1810-ig követi nyomon történelmünket. Szabados hangsúlyozza, hogy Pray forrásokat ütköztető stílusával szemben Katona előszeretettel idézett, illetve egyeztetette az egyes kútfőket. Katona nevéhez fűződik első uralkodóházunk, az Árpád-ház elnevezés is, ezzel tudatosította, hogy történelmünk nem Szent Istvánnal kezdődött. Az elnevezés azért különös, mivel Katona István mellett foglalt állást, hogy Álmos volt első fejedelmünk. Mint magyarázatából kiderül, azért adta mégis az Árpád elnevezést, mivel az ő hatalma nagyobb volt. Kettejük közül mind kortársai, mind a későbbi szakirodalom Pray György írói magatartását értékelte többre. Hóman Bálint a kritikai történetírás megalapítójának tartja Prayt, míg Katona Istvánról többen meg is feledkeznek. Kitűnő alkalom lesz a 2011-es év arra, hogy megemlékezzünk e két, kitűnő történetírónkról, ugyanis akkor lesz Katona István halálának 200. Pray György *Annales Veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum* című műve megjelenésének pedig 250. évfordulója.

A könyv felépítése jól tagolt, átlátható. Az idézett szövegrészeket dőlt betűs szedésük miatt azonnal felismerhetők, az eredeti latin szöveg lábjegyzetbe foglalása az ellenőrzés miatt szintén fontos. Érezhető a szerző magyar szakos végzettsége is, hiszen munkájához felhasználta a régi és a XIX. századi magyar irodalom témájához szervesen illeszkedő műveit is. Ezeket összehasonlítja a történelmi munkákkal. Kritikai megjegyzésként azonban itt kell megjegyezni, hogy ha már felhasználta a korabeli költők verseit, prózáit, úgy hiányolom Álmos halálának helyszínét Titel környékére tevő, és arról megemlékező, XV. században élt Laskai Osvát Szent István-beszédét. Csáti Demeterről is szól ugyanott, de

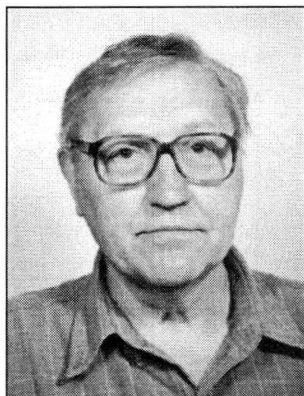
más szövegkörnyezetben. Csáti Demeter kapcsán az még megjegyzendő, hogy a neki tulajdonított históriás énekkel egy újabb tanulmány is foglalkozik, ami elkerülte a szerző figyelmét. Ezeket leszámítva a felhasznált irodalom bőséges.

A borítóra került festmény választása jó, szépen illik a könyvhöz, a témához.

Szabados György a „Magyar történelem kezdeteiről” című kötetéhez alapos munkával összegyűjtötte a forrásokat, a szakirodalmat áttekintette, a felmerülő tudományos problémákat jól összefoglalta. A könyv világosan megfogalmazott, logikus felépítésű, igen értékes munka.

Kondacs Julianna

KRÓNIKA



In Memoriam Temesváry Ferenc 1931–2006

RENDAHAGYÓ NEKROLÓG EGY FEGYVERTÖRTÉNÉSZ EMLÉKÉRE

Már látom is, ahogy a fejedet csóválva dohogsz az égi fegyvertárban: Minek ez a nekrológ Lacikám? Teljesen felesleges időpocsékolás... Talán igazad van, Feri bácsi, de egyrészt parancsra írom – most kinevetsz –, másrészt az az érzésem, ha valaki idekanyarítana egy hivatalos pátozzsal teli, érdemektől zsúfolt, ám érzelemmentes írományt életutadról, azt nagyon nem szeretnéd – és én sem!

Rég volt első találkozásunk, tizenhat éve... Kezdő debreceni segédmuzeológusként egy didergős októberi napon ismeretlenül kerestelek meg, kicsit félve, hiszen a régi szakmabeliek szerint: „A Feri mindig nagyon elfoglalt, és soha nincs ideje!”

Most is előttem van, ahogy kiballagsz a portára és a roppant udvarias kölcsönös bemutatkozás után mély komolysággal megkérded: „Mi az, amiben segítségedre lehetek?”

Akkor, és ott, fiatalemberként megéreztem, hogy ez nem üres kérdés, és ezzel kezdődött a barátságunk. Nem, nem a „nagy öreg” által nyújthatott segítség lehetősége fogott meg. Egy letűnt világra emlékeztetél, nagyapám rég volt, komoly, szertartásos, kifinomult világára, ahol még a szavaknak és gesztusoknak is súlya volt, nem csak a tetteknek. Fájósan borongós érzéssel tölt el távozásod, mert magaddal vitted ennek az összetört világnak egyik utolsó tükörcserepét és én nem tudok többet belenézni, hogy jobb kedvvel, erőt nyerve hajtsam saját taposómalmomat.

Vagy nem erről kéne írnom egy nekrológban? Hát igen, itt kellene méltatnom kiállításaidat, könyveidet, elismeréseidet – sok volt mindegyikből –, de Te máris ingerült vagy, ezt nem szereted „A tömjénezést hagyd el Laci!” – húzod össze a szemed –, „csináltam, amit szerettem!”

Igaz is, minek? Aki múzeumban dolgozik, vagy fegyverekkel, hadtörténettel foglalkozik, mind ismeri a nevedet és igényesen alkotott könyveidet. És valljuk be, mi, a múzeumi világ „fegyveresei” még sokáig fogunk élni alapos írásaidból... Alapos? Most én mosolygok, hiszen nincs az a szó, ami kifejezhetné elképesztő, már zavarba ejtő precizitásodat, amivel a Rád bízott műtárgyakat kezelted, vagy inkább dédelgetted.

Ó, igen, ennek lett az eredménye a legendává vált nemzeti múzeumbéli fegyvertár, melynek egyedülálló rendjét, nyilvántartását megszemlélni kötelező, rituális zárandoklattá vált a muzeológia szakos hallgatók számára. Ahol még a nyilvántartó kartonok nyilvántartásának tematikus mutatójára is rácsodálkozhatott a múzeumőr palánta. „Tessék kérem, ez az etalon!” – hangzik még ma is fülemben tanárunk szózata, és akkor csak az járt a fejemben, vajon hány év munkájába került ez.

Ezt Tőled is megkérdeztem jó pár évvel ezelőtt, és érdekes, némiképp kesernyésen ironizáló választ kaptam: „Tudod, mindig olyan könyveket szerettem volna írni, mint a Tóth Zoltán... De aztán... a gyűjtemény vagy a levéltár... Talán egy nálam szorgalmasabb és tehetségesebb embernek ment volna...”

Egy nálad szorgalmasabb és tehetségesebb ember? Szorgalmad már életedben olyan legendás volt a Nemzetiben, hogy egyik öreg kollégád így nyilatkozott: „Képzeld, a Feri annyit volt bent a Múzeumban, hogy azt sem tudtuk, megnősült!”

Tehetség? Nos, aki olvasta tanulmányaidat, az tudja, hogy ennek sem voltál híján, s nem a tehetség hiánya miatt nem írtad meg azt a bizonyos fegyvertörténeti alapvetést. Elsősorban múzeumőrnek tekintetted magad, akinek elsődrendű kötelessége, hogy a rábízott anyagot az utolsó darabig rendben tartsa, és azt kutathatóvá tegye mások számára is. És ennek maradéktalanul eleget is tettél, hűen ahhoz, amit minden alkalommal elmondtál nekem: a legfőbb kötelességünk az, hogy az anyagot publikáljuk a nyilvánosság számára.

Most, amikor már saját kutatásaimat végzem, és kétségbeesetten próbálom összeszedni a megfelelő forrásokat és hivatkozásokat, most tudom értékelni, hogy mennyire igazad van.

Akikkel csupán szakmai kapcsolatba kerültél, talán csak a szigorú, néha távolságtartó, de a végtelenségig tisztességes tudósembert ismerték meg Benned. Akiket barátainak tartottál, azok jól tudták, hogy a hidegen csillogó, kék szempár mögött jó kedélyű, nagylelkű, a művészeteket értő, és azokért rajongó, elbűvölően anekdotázó társasági ember rejtőzik.

Szorgalmas életed hagyatéka megtölti ugyan könyvespolcainkat, beszélgetéseink hiányát azonban már semmi nem pótolhatja.

Tölg László

TARTALOM

TANULMÁNYOK

GÁLL ERWIN	Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság X–XI. századi sár- és szórvány-fegyverleleteinek elemzése	395
SZABADOS GYÖRGY	A régi magyar taktika Árpád-kori írott kútfőkben. A steppei eredetű harci műveltség nyomai és megjelenítése a XIII. század végéig	475
B. SZABÓ JÁNOS	Az Árpád-kor csatái a steppei népek hadviselésének tükrében	501

KÖZLEMÉNYEK

TŐSÉR MÁRTON	Portyázó harcok a bizánci határokon a X. században	527
KISS ATILLA	Úzok a Képes Krónikában. A nyugati oguz (úz) törzsek és a Magyar Királyság a XI. században	549

MŰHELY

MARTON SZABOLCS	Gondolatok középkori katonaságunk szeszesisital-ellátásával kapcsolatban	577
HALMÁGYI MIKLÓS	Középkori csatakiáltások	590

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

ANTONÍN KALOUS	Elfeledett források a mohácsi csatáról. Antonio Burgio pápai nuncius jelentései és azok hadtörténeti jelentősége	603
----------------	--	-----

VITA

R. VÁRKONYI ÁGNES	Történetírás, kritika és emlékezet	623
HERMANN RÓBERT	Megírható-e az 1848–49-es csaták története, avagy az 1848–49-es hadtörténetírás problémái	649
GYÁNI GÁBOR	A csatatörténettől a történelem terhéig	687

SZEMLE

ADRIAN IONIȚĂ	Spațiul dintre Carpații Meridionali și Dunărea Inferioară în secolele XI–XIII (<i>Gáll Erwin</i>)	695
B. SZABÓ JÁNOS	A mohácsi csata (<i>Varga Szabolcs</i>)	698
B. SZABÓ JÁNOS (SZERK.)	Mohács. (Nemzet és emlékezet) (<i>Veszprémy László</i>)	702
VÉGH FERENC	Birodalmak határán – a Balaton partján. Keszthely végvár- város a XVI–XVII. században (<i>Bagi Zoltán</i>)	704
SZABADOS GYÖRGY	A magyar történelem kezdeteiről. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században (<i>Kondacs Julian- na</i>)	707

KRÓNIKA

TÖLL LÁSZLÓ	In Memoriam Temesváry Ferenc	711
-------------	------------------------------------	-----

CONTENTS

STUDIES	
ERWIN GÁLL	An Analysis of the Grave- and Stray Weapon Finds of the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat from the 10th–11th Centuries 395
GYÖRGY SZABADOS	The Ancient Hungarian Tactics in the Written Sources of the Age of the Árpád Dynasty. Traces and Manifestations of the Warfare of the Steppes until the Late 13th Century..... 475
JÁNOS B. SZABÓ	The Battles of the Age of the Árpád Dynasty Reflected in the Warfare of the Peoples of the Steppes..... 501
PUBLICATIONS	
MÁRTON TÖSÉR	Raids on the Borders of the Byzantine Empire in the 10th Century 527
ATILLA KISS	The Uz People in the Illuminated Chronicle. The Western Oguz (Uz) Tribes and the Kingdom of Hungary in the 11th Century 549
WORKSHOP	
SZABOLCS MARTON	On the Supply of Alcoholic Drinks to the Mediaeval Hungarian Soldier 577
MIKLÓS HALMÁGYI	Medieval Battle Cries..... 590
HISTORICAL SOURCES	
ANTONÍN KALOUS	Forgotten Sources on the Battle of Mohács. The Reports of Papal Legate Antonio Burgio and Their Military Historical Significance 603
DISPUTE	
ÁGNES R. VÁRKONYI	Historiography, Criticism and Memory 623
RÓBERT HERMANN	Can One Write the History of the Battles of 1848–1849, or the Problems of Military Historians Dealing with 1848–1849.... 649
GÁBOR GYÁNI	From the History of Battles to the Burden of History 687
REWIEV	
ADRIAN IONIȚĂ	Spațiul dintre Carpații Meridionali și Dunărea Inferioară în secolele XI–XIII (<i>Erwin Gáll</i>) 695
JÁNOS B. SZABÓ	The Battle of Mohács (<i>Szabolcs Varga</i>)..... 698
JÁNOS B. SZABÓ (ED.)	Mohács (Nation and Recollection) (<i>László Veszprémy</i>)..... 702
FERENC VÉGH	On the Border of Empires – On the Shores of Lake Balaton. Keszthely, the Border Castle and City in the 16th–17th Centuries (<i>Zoltán Bagi</i>)..... 704
GYÖRGY SZABADOS	On the Origins of Hungarian History. Changes to the Observation of the Past from the 15th to the 18th Century (<i>Juliana Kondacs</i>)..... 707
CHRONICLE	
LÁSZLÓ TÖLL	In Memoriam Ferenc Temesváry 711

TABLE DES MATIERES

ETUDES	
ERWIN GÁLL	Analyse des trouvailles sépulcrales et d'armes éparses des 10 ^e et 11 ^e siècles dans le Bassin transylvanien, le Partium et le Banat 395
GYÖRGY SZABADOS	La tactique ancienne hongroise dans les sources écrites de l'époque d'Árpád. Les traces et la représentation de la culture militaire de la steppe jusqu'à la fin du 13 ^e siècle 475
JÁNOS B. SZABÓ	Les batailles de l'époque d'Árpád à la lumière de la tactique des peuples de la steppe 501
PUBLICATIONS	
MÁRTON TÖSÉR	Incursions militaires aux frontières byzantines au 10 ^e siècle 527
ATILLA KISS	Les Ogouz dans la Chronique illustrée. Les tribus ogouz occidentaux et le Royaume de Hongrie au 11 ^e siècle 549
ATELIER	
SZABOLCS MARTON	Réflexions sur l'approvisionnement en boisson alcoolisée de notre armée médiévale 577
MIKLÓS HALMÁGYI	Cris de guerre médiévaux 590
PUBLICATIONS DE SOURCE	
ANTONÍN KALOUS	Sources oubliées relatives à la bataille de Mohács. Les rapport d'Antonio Burgio, nonce du pape et leur importance d'histoire militaire 603
DÉBAT	
ÁGNES R. VÁRKONYI	Historiographie, critique et mémoire 623
RÓBERT HERMANN	Peut-on écrire l'histoire des batailles de 1848–49 ou bien les problèmes de l'historiographie relative à 1848–1849 649
GÁBOR GYÁNI	De l'histoire des batailles au poids de l'histoire 687
REVUE	
ADRIAN IONIȚĂ	Spațiul dintre Carpații Meridionali și Dunărea Inferioară în secolele XI-XIII (<i>Erwin Gáll</i>) 695
JÁNOS B. SZABÓ	La bataille de Mohács (<i>Szabolcs Varga</i>) 698
JÁNOS B. SZABÓ (ED.)	Mohács. (Nation et mémoire) (<i>László Veszprémy</i>) 702
FERENC VÉGH	Aux frontières d'empires – au bord du lac Balaton. Keszthely, ville fortifiée des confins aux 16 ^e et 17 ^e siècles. (<i>Zoltán Bagi</i>) 704
GYÖRGY SZABADOS	Sur les débuts de l'histoire des Magyars. Évolution de la manière de voir les temps anciens du 15 ^e au 17 ^e siècle (<i>Julianna Kondacs</i>) 707
CHRONIQUE	
LÁSZLÓ TÖLL	In Memoriam Ferenc Temesváry 711

INHALT

STUDIEN

ERWIN GÁLL	Analyse der Grab- und sporadischen Waffenfunde des Siebenbürger Beckens, des Partiums und des Banats.....	395
GYÖRGY SZABADOS	Die alte ungarische Taktik in geschriebenen Quellen der Arpadenzeit. Die Spuren und die Darstellung der Kämpfe mit Steppenursprung bis zum Ende des 13. Jahrhunderts.....	475
JÁNOS B. SZABÓ	Die Schlachten der Arpadenzeit im Spiegel der Kriegsführung der Steppenvölker.....	501

MITTEILUNGEN

MÁRTON TÖSÉR	Streifzugkämpfe an der byzantinischen Grenze im 10. Jahrhundert.....	527
ATILLA KISS	Usen in der Képes Krónika (Bilderchronik). Die westlichen Ogos- (Us)-Stämme und das Königreich Ungarn im 11. Jahrhundert.....	549

WERKSTATT

SZABOLCS MARTON	Gedanken im Zusammenhang mit der Versorgung unseres mittelalterlichen Soldatentums mit alkoholischen Getränken.....	577
MIKLÓS HALMÁGYI	Schlachtrufe im Mittelalter.....	590

QUELLENPUBLIKATIONEN

ANTONÍN KALOUS	Vergessene Quellen der Schlacht bei Mohács. Die Berichte des päpstlichen Nuntius Antonio Burgio und deren militär-geschichtliche Bedeutung.....	603
----------------	---	-----

DISKUSSION

ÁGNES R. VÁRKONYI	Geschichtsschreibung, Kritik und Gedenken.....	623
RÓBERT HERMANN	Kann die Geschichte der Schlachten von 1848–49 geschrieben werden, oder die Probleme der Geschichtsschreibung von 1848–49.....	649
GÁBOR GYÁNI	Von der Schlachtengeschichte bis zur Last der Geschichte.....	687

RUNDSCHAU

ADRIAN IONIȚĂ	Spațiul dintre Carpații Meridionali și Dunărea Inferioară în secolele XI-XIII (<i>Erwin Gáll</i>).....	695
JÁNOS B. SZABÓ	Die Schlacht bei Mohács (<i>Szabolcs Varga</i>).....	698
JÁNOS B. SZABÓ (RED.)	Mohács. (Naion und Gedenken) (<i>László Veszprémy</i>).....	702
FERENC VÉGH	An der Grenze von Reichen – am Ufer des Balatons. Die Grenzburgstadt Keszthely im 16-17. Jahrhundert (<i>Zoltán Bagi</i>)....	704
GYÖRGY SZABADOS	Über die Anfänge der ungarischen Geschichte. Die Akzentveränderungen der Vorzeit-Ansichten im 15–18. Jahrhundert (<i>Julianna Kondacs</i>).....	707

CHRONIK

LÁSZLÓ TÖLL	In Memoriam Ferenc Temesváry.....	711
-------------	-----------------------------------	-----

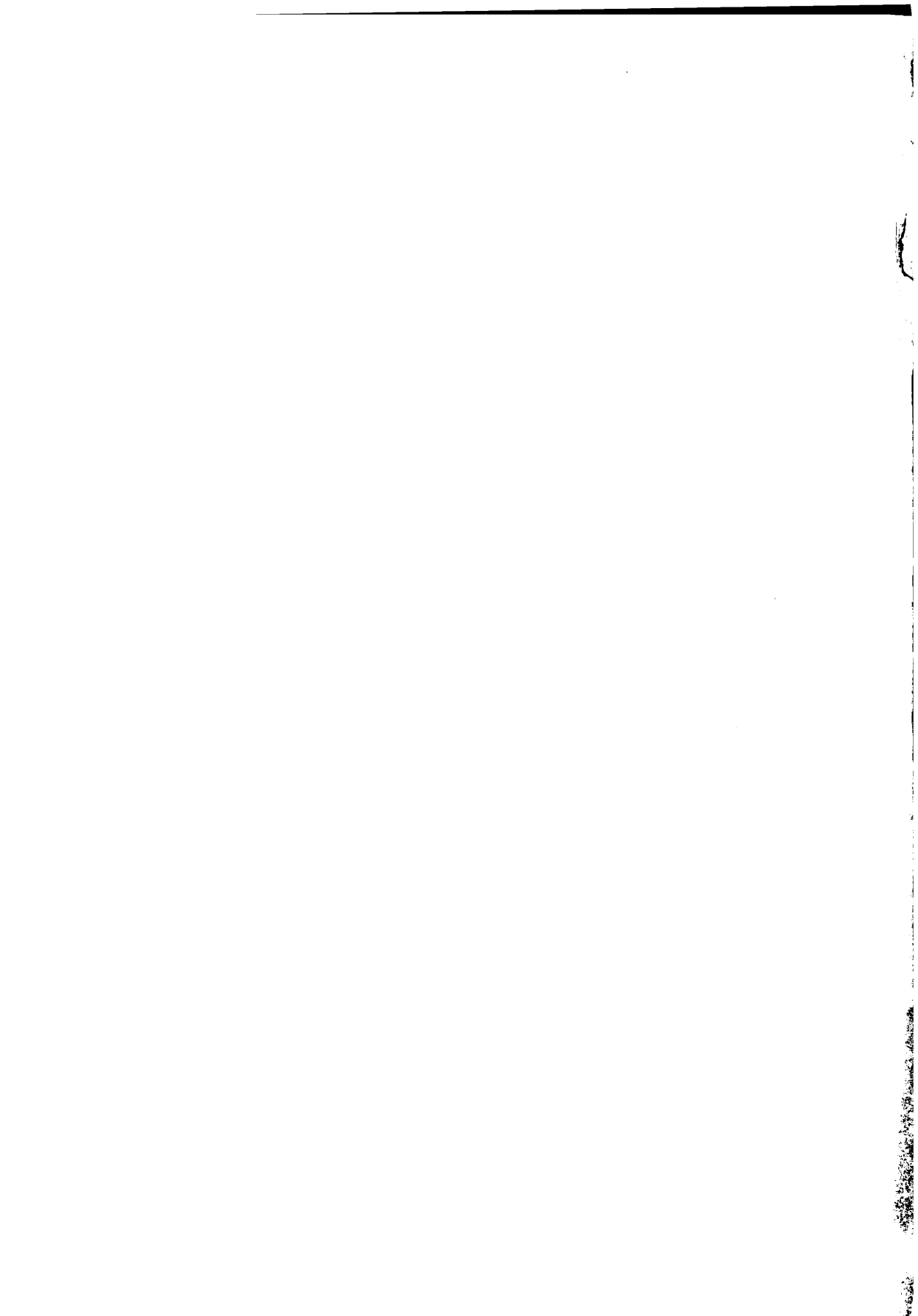
СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ	
ЭРВИН ГАЛЛ	Анализ спорадических находок оружия и могил Трансильванского бассейна, Паршиума и Баната X–XI веков..... 395
ДЬБЕРДЬ САБАДОШ	Старая венгерская тактика в письменных источниках эпохи Арпада. Следы боевой выучки, проходившей в степи, и изображение ее до конца XIII столетия 475
ЯНОШ Б. САБО	Битвы эпохи Арпадов в зеркале ведения боевых действий степными народами 501
СООБЩЕНИЯ	
МАРТОН ТОШЕР АТИЛЛА КИШШ	Рейдовые бои на границах Византии в X веке..... 527
	Огузы (узы) в Иллюстрированной Летописи. Западные племена огузов (узов) и Венгерское Королевство в XI столетии..... 549
МАСТЕРСКАЯ	
САБОЛЬЧ МАРТОН	Размышления в связи со снабжением нашего средневекового воинства спиртными напитками..... 577
МИКЛОШ ХАЛМАДЬИ	Средневековые воинские призывы..... 590
ИСТОЧНИКИ	
АНТОНИН КАЛОУШ	Позабитые источники, связанные с битвой при Мохаче. Донесения нунция Папы Антонио Бурджио и их военно-историческое значение..... 603
ДИСКУССИЯ	
АГНЕСЬ Р. ВАРКОНЬИ РОБЕРТ ХЕРМАНН	Историография, хроника и память..... 623
	Может ли быть написана история битв 1848–1849 годов? Проблемы военной историографии 1848–1849 гг. 649
ГАБОР ДЬАНИ	От истории битвы до бремени истории..... 687
ОБЗОР	
ADRIAN IONIȚĂ	Spațiul dintre Carpații Meridionali și Dunărea Inferioară în secolele XI-XIII (<i>Эрвин Галл</i>)..... 695
ЯНОШ Б. САБО	Битва при Мохаче (<i>Сабольч Варга</i>)..... 698
ЯНОШ Б. САБО (РЕД.) ФЕРЕНЦ ВЕГ	Мохач. (Нация и память) (<i>Ласло Веспреми</i>) 702
	На границе империй – на берегу озера Балатон. Оконечная крепость Кестхей в XVI–XVII веках (<i>Зольтан Баги</i>)..... 704
ДЬБЕРДЬ САБАДОШ	О началах венгерской истории. Смены акцентов в аспекте предшествующего времени в XV–XVIII вв. (<i>Юлианна Кондач</i>) 707
ХРОНИКА	
ЛАСЛО ТЁЛЛ	В память Ференца Темешвари 711

„A hadi
történet
kútfeje minden
hadtudománynak”



*Tanulmányok
Ács Tibor tiszteletére*



MILITÄRGESCHICHTLICHE MITTEILUNGEN

Vierteljahresschrift des Instituts und
Museums für Militärgeschichte

Gründungsjahr: 1888

Chefredakteur: Ferenc Csákváry
Verantwortlicher Redakteur: Gábor Hausner
Leiter der Rubrik Rundschau: Ferenc Pollmann

Redaktionskomitee:

Gábor Ágoston, Tibor Balla, Gábor Bona,
Attila Bonhardt, István Czigány, Tamás
Csikány, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu,
Róbert Hermann (President), József Holló,
Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József
Lugosi, György Markó, Imre Okváth, Géza
Pálffy, Ferenc Pollmann, Erwin A. Schmidl,
Vladimír Segeš, Sándor Szakály, György
Székely, Ferenc Tóth, Aladár Urbán, János
Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Herausgegeben vom Institut und Museum für
Militärgeschichte des Ministeriums für
Landesverteidigung
1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2-4.
Postanschrift: Budapest, Pf. 7., H-1250.
Tel.: (36-1)-325-16-00, Fax: (36-1)-325-16-04

Redaktion und Verlagsbüro:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2-4. Postan-
schrift: Budapest, Pf. 7. H-1250.
Tel.: (36-1)-325-16-44, Fax: (36-1)-325-16-46

E-Mail-Adresse: hkszerk@gmail.com
Internetversion: www.epa.oszk.hu/hk

Abonnement:

2000,- HUF/Jahr, 500,- HUF/Vierteljahr

Vertrieb:

Magyar Posta Rt. Üzleti és Logisztikai Köz-
pont

Abonnement für das Ausland:

im Büro für Zeitungsabonnements
Központi Hírlap Centrum
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1.
Postanschrift: H-1900 Budapest,
E-Mail: hirlapelofizetes@posta.hu

ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ВЕСТНИК

Поквартальный Журнал Института
и Музея Военной Истории

Год основания: 1888

Главный редактор: Ференц Чаковари
Ответственный редактор: Габор Хаушнер
Ведущий раздела Обзора: Ференц Поллманн

Редакционная коллегия:

Габор Агостон, Тибор Балла, Габор Бона, Ат-
тила Бонхардт, Иштван Цигань, Тамаш Чи-
кань, Лоранд Домбради, Тибор Хайду, Роберт
Херманн (председатель), Йожеф Холло, Мик-
лош Хорват, Ференц Ленкефи, Йожеф Луго-
ши, Дьердь Марко, Имре Окватх, Геза Палф-
фи, Ференц Поллманн, Эрвин А. Шмидл,
Владимир Сегеш, Шандор Сакай, Дьердь Се-
кей, Ференц Тотх, Аладар Урбан, Янош И.
Варга, Ласло Веспреми, Йожеф Захар

Издает: Институт и Музей
Военной Истории
Министерства Обороны
1014 Будапешт I, площадь Капистран 2-4
Почтовый адрес: Будапешт П/я. 7. H-1250
Тел.: (36-1)-325-16-00, Факс: (36-1)-325-16-04

Редакция и Издательство:

1014 Будапешт I, площадь Капистран 2-4
Почтовый адрес: Будапешт П/я. 7. H-1250
Тел.: (36-1)-325-16-44, Факс: (36-1)-325-16-46

Адрес E-Mail: hkszerk@gmail.com
Электронный вариант: www.epa.oszk.hu/hk

Абонементная плата по подписке:

На 1 год 2000, на 1 квартал 500 форинтов

Распространяет:

Коммерческий и Логистический Центр
А/О Венгерская Почта

Подписка за границей:

В Бюро подписки на газеты
Központi Hírlap Centrum
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1.
Почтовый адрес: H-1900 Budapest,
e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

E számunk tartalmából

„Jelen tanulmány célja épp az volt, hogy az Árpád-kor hadtörténetének egy szeletét áttekintve rávilágítson arra, hogy a rég meggyökeresedett vélemények asszociációs háttere jelentősen bővíthető, s így a nagyon hiányos és nem is kifejezetten dokumentációs célzattal készült forrásanyag utalásai nem kevésbé megalapozott, ámde a korábbiakkal akár szöges ellentétben álló vélemények megfogalmazására is módot adhatnak – például az Árpád-kor csatái esetében. Mivel a források töredékessége miatt minden ilyen értelmezés végeredményét túlnyomó részben az értelmezés mögött álló asszociációs háttér szabja meg, bár a különféle hipotézisek igazolására nyilván nincs minden kétséget kizáró mód, mindebből remélhetőleg kitűnik, hogy önmagában sem egy „nyugati” sem egy „keleti” nézőpontot nem tekinthetünk relevánsabbnak a másikkal...”

(B. Szabó János: *Az Árpád-kor csatái a steppei népek hadviselésének tükrében.*)

„Posztmodern célkeresztben a mohácsi csata – mondhatnám hatásvadászó változatban megfogalmazva, de erre nincs szükség, mert Gyáni Gábor vitaindító előadása izgalmas, fontos kérdésekkel foglalkozik. Ismeretes, hogy Hayden White-nak a posztmodern történetiszemlélet alapelveit az előzmények után összefoglaló műve, a *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe* 1973. évi megjelenése idején nagy feltűnést keltett a kutató, a gyakorló történészek kritikái miatt is. Azóta fellendült az episztemológiai irodalom, és nyilvánvaló Keith Jenkins megállapítása: a posztmodernizmus nehéz közeg. Alapelve, hogy a történelem nem más, mint a múlt tényei alapján a történészek diskurzusaiban kialakított narratívum, következésképpen a történelem nem azonos a múlttal, kevésbé érvényesül a hagyományos vagy a különböző modern irányzatok jegyében dolgozó történétírói gyakorlatban. Ezért is jelentős fejlemény, hogy a *Hadtörténelmi Közlemények* kerekasztal beszélgetését a hadtörténetírás elméleti kérdéseiről a posztmodern szemlélet avatott legjobb magyarországi szakértője, a XX. század kutatója a középkor és a kora újkor határán történt esemény, a mohácsi csata történeti leírásai elemzésével indította...

A teljesebb forrásanyag és a maradéktalanul számba vett szakirodalom alapján is korai lenne lezárni a múlt sokoldalú, sohasem teljes, de mindig is új meglepetésekkel szolgáló megismerésének lehetőségeit. Hayden White értelmezésében „a történelem terhe” lenne a magyar történelem is? Ennek jegyében hogy idézzek ismét költőt. Először olvasva *A történelem terhét*, Babits szavai jutottak eszembe. *Az esti kérdésből* a múlttól, „melynek emléke teher is, de kincs is.”

(R. Várkonyi Ágnes: *Történetírás, kritika és emlékezet.*)

